B/1576

HADTÖRTÉNELMI KÖZLEMÉNYEK.

ÉVNEGYEDES FOLYÓIRAT
A MAGYAR HADI TÖRTÉNETIRÁS FEJLESZTÉSÉRE.

A M. T. AKADÉMIA HADTÖRTÉNELMI BIZOTTSÁGÁNAK MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

Dr. SZENDREI JÁNOS.

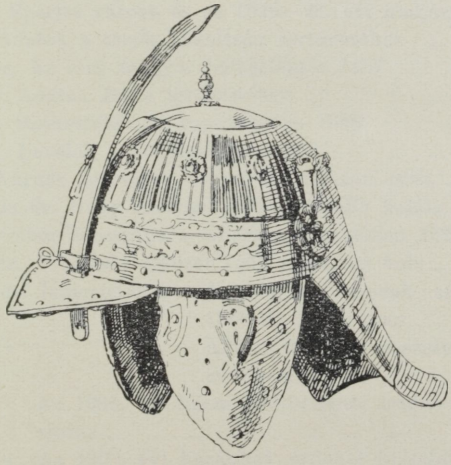

1910. TIZENEGYEDIK ÉVFOLYAM.
(XI. KÖTET.)

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA.

BUDAPEST
1910

1880 BÁRCZY ISTVÁN

FRANKLIN-TARSUEM MOMDAJA

Weigel Kristóf rézmetszete után. *A történelmi képcsarnokban.*

III. KÁROLY KIRÁLY.

Az állandó magyar hadsereg első szervezője.

TARTALOM.

Lap

Angyal Dávid. Murád útja Várna felé 1444. — — — — — — — 252
Éble Gábor. Az 1741-iki insurrectio szervezése — — — — — 165
Iványi Béla dr. Eperjes város tornyai, kapui és azoknak hadi felszerelése 1495 körül — — — — — — — — — — 253
« « « Eperjes városa és az 1526—28. évi hadjáratok — 446
Jedlicska Pál. Adatok a török hódoltság történetéhez — — — — 314
Karácsonyi János. Az első magyar hadijelentés 1437 — — — — 15
Kárffy Ödön dr. Adatok Buda történetéhez — — — — — — — 307
« « « Székesfehérvár capitulatiója 1688. — — — — 499
« « « Levelek a hódoltság korából — — — — — — 612
Kemény Lajos. Kurucz fegyverek összeírása Kassán 1685. — — — 256
Komáromy András dr. Nagy András hajdúgenerális halála — — — 148
Kr. L. Bethlen Gábor lovassága a fehérhegyi csatában 1620. — — 460
Lukinich Imre dr. A hadadi ütközet 1562 március 4-én — — — — 249
Mangold Lajos dr. Ismertetések: A magyar ezredek az 1859. és 1866-iki háborúban — — — — 269
« « « « Adalék Budavár visszafoglalásának történetéhez — — — — — — 462
« « « Az 1909. évi hazai hadtörténeti irodalom repertoriuma — — — — — — — — — — 300, 490
« « « Az 1909. évi hazánkat érdeklő külföldi hadtörténeti irodalom repertoriuma — — — — — — — — — — 608
Matunák Mihály. A palásti csata (1552 aug. 9—10) — — — — 244
Márki Sándor dr. II. Rákóczi Ferencz mint hadúr — — — — — 115
Nagy Géza. Hadtörténeti ereklyék a Magyar Nemzeti Muzeumban 223, 588
Pilch Jenő. A 2-ik számú székely gyalogezred az 1866. évi csehországi hadjáratban — — — — — — — — — — — — — — 212
Simon János. Török rabok Nógrád megyében — — — — — — 500
Soós Elemér. A munkácsi vár — — — — — — — — — — 418, 513
Sörös Pongrácz. Ismertetések. Holub József: Istvánffy Miklós historiája hadtörténelmi szempontból — — — — — — — — — 207
Sz. Gy. Erdődy-huszárok az 1788-iki török hadjáratban — — — 457

*

Lap

Szabó Dezső. Az állandó hadsereg beczikkelyezésének története III. Károly korában — — — — — — — — — — — — 23, 349, 549
Szabó Lajos (Sárói). Hadik altábornagy Berlinben — — — — — 331
Szalay Béla dr. Thököly havasi útja — — — — — — — — — 125
Szendrei János dr. A Magyar Tudományos Akadémia Hadtörténelmi Bizottsága — — — — — — — — — — — — 1
« « « A magyar lovasság regulamentuma 1722. 317, 504, 615
« « « Magyar mérnökkari tiszt és közvitéz a XVII. századból — — — — — — — — — — — — 257
« « « Szálló Mihály huszárőrmester hőstette 1793 október 26-án — — — — — — — — — — — 259
« « « A Blankenstein-huszárok a würzburgi ütközetben. 1796 szeptember 3. — — — — — — — — 260
« « « Magyar huszárok az asperni csatában 1809 május 21—22. — — — — — — — — — — — 260
« « « Egy járőr hőstette a Volta melleti harczban 1848 jul. 27. — — — — — — — — — — — 262
« « « A 10-ik huszárezred közlegényeinek hőstettei a solferinoi csatában. 1859 jun. 24. — — — — 263
« « « Szentiványi László ezredes (1717—1756) — — 601
« « « Egy magyar katonacsalád a mult század elején — 603
« « « Hadifoglyok Konstantinápolyban az 1788-iki hadjárat után — — — — — — — — — — — 605
« « « Magyar huszárok franczia szolgálatban 1693-ban 606
« « « Ismertetések: «Magyar Katonai Közlöny» — 272, 466
« « « « «A Hadsereg» — — — — 273, 466
« « « « «Katonai Tudósító» — — — — 274
« « « « «Az őrszem» — — — — — — 274
« « « « «Századok» — — — — — — — 274
« « « « «Történelmi Tár» — — — — 274
« « « Dr. Márki Sándor: II. Rákóczi Ferencz. II. kötet. 1909. — — — — — — — — — — — — 463
« « « Dr. Visegrádi János: Wesselényi Ferencz levelei. 1910. — — — — — — — — — — — — — — — 464
Szentiványi Gyula. A magyar hadtörténelmi irodalom repertoriuma 1897—1909-ig — — — — — — — — — — — — 275, 469
Veress Endre dr. Buda és Pest 1602—1603-iki ostroma — — — 52, 388
« « « Csábrág várának elfoglalása — — — — — — 599
Weber Arthur. Zrinyi halála — — — — — — — — — — 80
Wertner Mór dr. Újabb adalékok a középkori magyar hadjáratokhoz 199
Pályázat — — — — — — — — — — — — — — — — — 620
Képek jegyzéke — — — — — — — — — — — — 327, 511, 621
Név- és tárgymutató — — — — — — — — — — — — — 623

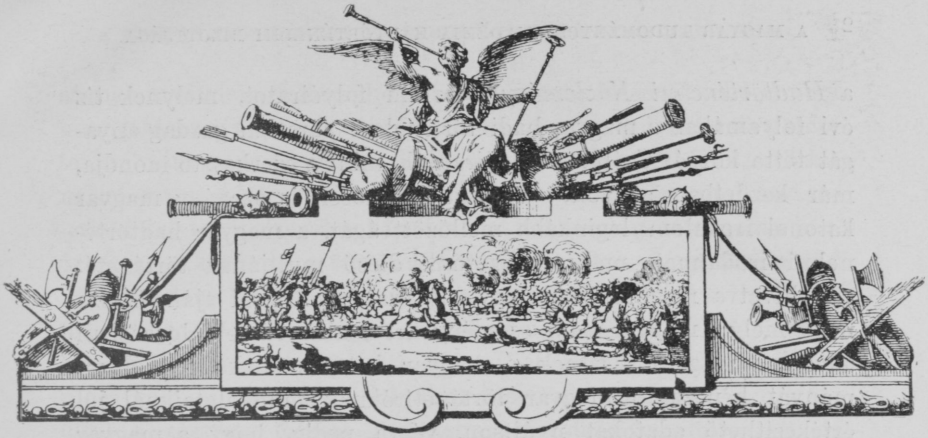

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA HADTÖRTÉNELMI BIZOTTSÁGA.

A MAGYAR katonai tudománynak és irodalomnak, mint önálló szaknak 1883-ban adott először helyet csarnokaiban a Magyar Tud. Akadémia, május 16-iki ülésében megalakítván III-dik osztálya kebelében a *Hadtudományi bizottságot*, melyre nézve *Kápolnai Pauer István* még az 1882-ik évi május 22-iki összes ülésében tette meg az első indítványt.

Ez a bizottság programmjába felvette a többek közt a magyar hadtörténelemnek művelését is és ezt a feladatát, élén *Hollán Ernő* elnökkel és *Rónai Horváth Jenő* előadóval oly híven teljesítette, hogy bátran elmondhatjuk, miszerint a magyar hadtörténelem tudományos megalapozása ezen bizottság 1898-ig terjedt működésének idejére esik. Ezen idő alatt nemcsak a Hadtörténelmi Könyvtárban kiadta Zrinyi Miklós hadtudományi munkáit, s az 1866-ik évi hadjáratok történetét, valamint a millennium alkalmából a magyar nemzet ezeréves hadi krónikáját két hatalmas kötetben, hanem ezenfelül megindította ugyancsak *Rónai Horváth Jenő* szerkesztésében 1888-ban

a *Hadtörténelmi Közlemények* című folyóiratot, melynek tíz évi folyamában a magyar hadi történelem páratlan gazdag anyagát tette közzé. Czélja e folyóiratnak, mint a szerkesztő mondja, már kezdetben az volt, «hogy a különösen is szegény magyar katonai irodalom leginkább mellőzött ágát, a magyar hadtörténelmi irodalmat, mely nemzetünk dicső multjának történetét van hivatva megörökíteni, egy oly szakfolyóirattal ajándékozza meg, mely a magyar hadi eseményeket szakszerű feldolgozásban adván, a magyar tisztnek, a magyar katonának kedves olvasmányát képezze, a magyar történetíróknak munkálataiknál jól értékesíthető adatokat nyújtson, végre pedig, hogy a magyar hadi dicsőség emlékeit felújítván, a hazafias szellemet terjessze s a magyar nemzet fiainak legszebb erényét, a hazaszeretetet ápolja, fejlessze.»

Rónai Horváth Jenő ezredparancsnokká léptettettvén elő, ezen állásával járó nagy elfoglaltsága miatt 1897 végén e folyóirat szerkesztésétől visszalépett.

1898-ban a folyóirat új szerkesztője *Bárczay Oszkár*, még mielőtt az első füzet megjelenhetett volna, elhalálozván, miután az Akadémia sem támogathatta azt többé anyagilag, a Hadtörténelmi Közlemények tíz évi fennállás után megszünt.

Maga a bizottság az irodalmi kérdéseken kívül már 1888-ban foglalkozott a magyar hadtörténelmi múzeum eszméjével s azt folyton ébren tartotta.[1]

Az Akadémia III-ik osztályának az 1898. évi május 23-iki összes üléshez intézett jelentéséből értesülünk, hogy a hadtudományi bizottságot kellő anyagi eszközök hiányában nem alakítja meg s a Hadtörténelmi Közleményeket beszünteti. Ugyanekkor a bizottság azon kérelme, hogy a II-ik osztály kebelébe helyeztessék át, véleményezés végett kiadatott a II-ik osztálynak[2]

A II-ik osztály az 1899-ik évi január 30-iki összes üléshez intézett jelentésében késznek nyilatkozott a hadtudományi bizott-

[1] *Rónai Horváth Jenő:* Magyar katonai évkönyv 1886-ra. 1—9. lap. A Magyar Tud. Akadémia kebelében fennálló hadtudományi bizottság működése és *Hadtörténelmi Közlemények* 1897, a név- és tárgymutató bevezetése.

[2] *Akadémiai Értesítő.* 1898. 355. l.

ságnak átvételére, feltéve, hogy az Akadémia részéről kellő anyagi támogatásban részesül. Az összes ülés ezt a jelentést örvendetesen vette tudomásul s a II-ik osztály útján fölkérte a történelmi bizottságot, hogy a hadtudományi bizottság munkásságának részletes tervezetét készítené el, az anyagi támogatás kérdését az Akadémia e tervezet benyújtása után fogja tárgyalni.[1]

Mindamellett főleg a kellő anyagi fedezet hiánya miatt az ügy végleg elaludt. Végre 1906-ban e folyóirat jelenlegi szerkesztője indítványt nyújtott be a II-ik osztályhoz a bizottság újból való fölállítása s a folyóirat megindítása iránt. Az osztály által e részben fölkért történelmi bizottság november 10-iki ülésében abban állapodott meg, hogy a hadtörténelemnek, mint a magyar történelmi kutatásokkal szorosan összefüggő feladatnak művelését saját működési körébe tartozónak ismeri el s ezért teljes készséggel járul hozzá az indítvány azon részéhez, hogy az 1897 óta megszünt hadtudományi bizottságnak, mely különben is túlnyomó nagy részben nem a szorosabb értelemben vett s a III. osztályba tartozó hadtudományt, hanem a történelmi bizottság feladatai körébe vágó magyar hadi történelmet művelte, nagybecsű folyóirata, a Hadtörténelmi Közlemények, a történelmi bizottság gondozásában újból megindíttassék. Föltéve, hogy e folyóirat költségei kellő fedezetet nyernek, a történelmi bizottság gondoskodni fog annak szerkesztőjéről, megállapítja a folyóirat programmját, ennek s esetleges más hadtörténeti kiadványoknak költségvetését, még pedig saját költségvetésétől teljesen elkülönítve, dotációjának minden megterheltetése nélkül. Hogy a hadtörténet a történelmi bizottság kebelében a mostaninál nagyobb arányokban legyen művelhető, meg fogja tenni a szükséges lépéseket arra nézve, hogy tagjai száma hadtörténelmi kutatásokkal foglalkozó akadémiai tagtársakkal, valamint a honvédelmi miniszterium által kijelölendő katonai szakférfiakkal kiegészíttessék. Mindenekelőtt azonban szükséges, hogy a honvédelmi miniszterium anyagi támogatása biztosíttassék.

Ennek folytán az Akadémia elnöksége 1907 február hó 5-én kérvénynyel fordult a honvédelmi miniszterhez, a ki azt vála-

[1] *U. o.* 1899. 94. l.

szolta, hogy a legnagyobb örömmel veszi ugyan a Hadtörténelmi Közlemények tervezett fölélesztését, de a maga részéről csak 110 példány megrendelésével segélyezheti a vállalatot.[1]

Az ügy tehát az anyagi eszközök hiánya miatt újból megfeneklett.

Történt azonban, hogy a képviselőház 1908. évi január hó 24-én tartott ülésében *Ferdinándy Béla* országgyűlési képviselő az ujoncz megajánlási törvényjavaslat tárgyalása közben azt a kérdést intézte a honvédelmi miniszterhez: vajjon a magyar katonai tudományos szakirodalom olyan színvonalon áll-e, mely a kívánalmaknak megfelel... vajjon ki tudja-e elégíteni a honvéd tisztikarnak magasabb igényeit és másrészről ki tudná-e és ki fogná-e elégíteni a magyar szolgálati és vezényleti nyelv esetében a közös hadsereg magyar részének tisztikarát és ki tudná-e elégíteni a magasabb tisztképzés igényeit? Erre a kérdésre — mondja tovább Ferdinándy — csak nemmel lehet válaszolni. Sajnos, a magyar katonai irodalom gyenge, fejletlen állapotban van és honvédtisztjeink, ha magasabb képesítésre törekednek, most nagyrészt német szakmunkák használatára vannak utalva.

A magyar katonai irodalom olyan szegény, hogy ma, a honvédség fennállásának ötödik évtizedében a szükséges művek részben még fordításban sincsenek meg. Az önálló szakmunkák jóformán teljesen hiányoznak. *A magyar hadi történet művelésének mezeje meglehetősen el van hanyagolva.* Magyar nyelven még oly ifjúsági művek sem léteznek, melyekből a hadapródiskolák és tisztképző intézetek növendékei meríthetnének okulást. Ezek kénytelenek Radetzky, Laun és legjobb esetben Savoyai Jenő és más osztrák generálisok hőstetteiből meríteni azt a lelkesedést, a mely a katonai erények fejlesztéséhez szükséges. A t. honvédelmi miniszter úrnak azonban módjában állana a katonai irodalom megteremtését és fejlesztését a saját hatáskörében eszközölni. Ehhez nem kellene egyéb, mint egy kis jóakarat és egy kis pénz és a t. honvédelmi miniszter úr jóvá tehetné hivatali elődeinek több évtizeden át elkövetett mulasztásait.

Azt hiszem felesleges bővebben kifejtenem, hogy különösen

[1] Akadémiai Értesítő, 1907. 699. l.

Magyarországnak mai közjogi helyzete mellett és a mi viszonyaink között ma minden irodalom a saját erejéből fejlődik, csak a katonai irodalom nem. A magyar katonai irodalmat nálunk csak állami támogatás mellett, hogy úgy mondjam, hivatalból lehet fejleszteni.

A kivitel talán úgy volna eszközölhető, hogy a honvédelmi miniszter úr alakít egy *katonai irodalmi szakbizottságot.* Ezen szakbizottság működése három irányra terjedne ki. Először: a magyar nyelven hiányzó és szükséges, vagy egyébként kiváló szakművek fordítására, másodszor: önálló magyar szakművek megiratására, a mi részben pályázat, részben megbizatás útján eszközöltetnék. Olyan tisztek, kiknek katonai múltja kellő garanciát nyújt, egyes szakművek irásával megbizatnának. Harmadszor: katonai *ifjúsági könyvtárak* megteremtésére. Ennek keretébe beilleszthetők volnának olyan *hazafias katonai művek,* melyek a katonai erkölcsöket hazai történeti alapon mutatnák be. Be lehetne ennek keretébe illeszteni *a magyar csataképek készítésének támogatását is,* mert a honvéd Ludovika Akadémia, egy honvéd főreáliskola és két honvéd hadapródiskola e tekintetben való szükséglete nem elegendő arra, hogy ilyenek kiadására vállalkozók akadjanak.

Úgy gondolom, hogy az első két-három esztendőben körülbelül évi 150.000 korona költség erre a czélra elegendő lenne; a későbbi években, ha már a dolog megindult, ennek talán a felével is meg lehetne elégedni. Azon meggyőződésben élek, hogy ily irányú állami támogatás mellett nem csupán a katonai irodalmat lehetne megteremteni és fejleszteni, de tekintettel arra, hogy a honvéd tisztikar létszáma 2743 tisztet tesz ki, azt gondolnám, hogy e szakműveket, vagy legalább ezek nagy részét ingyen lehetne a honvédtisztek birtokába juttatni, vagy nekik más módon könnyen hozzáférhetővé tenni.

Befejezem felszólalásomat. A magyar nemzet a múltban és a jelenben milliókat fordított katonai czélokra, a nélkül, hogy ebből a nemzeti szempontnak legkisebb haszna is lett volna. Az általam előterjesztett czél megvalósítása nem ütközik akadályokba; tisztán tőlünk függ, nemzeti szempontokat szolgál és aránylag csekély költséggel megvalósítható.

A magyar katonai irodalom fejlesztése nemcsak a honvéd tisztikarnak, de a közös hadsereg magyar tisztjeinek és a tisztképzés igényeinek érdekeit is minden tekintetben elősegítené. Én azt hiszem, hogy nem lehet semmi nehézség az ellen, ha a t. honvédelmi miniszter úr még az idei költségvetésbe egy körülbelül 150,000 K-át kitevő tételt pótlólag illesztene be a katonai irodalom fejlesztése czímén.

A magyar katonai szakirodalom megteremtése és fejlesztése szorosan összefügg azon czélokkal, melyeket a katonai kérdések tekintetében magunk elé tűztünk.

És ha a mi törekvésünk az, hogy az összes hadsereg kiegészítő részét képező magyar hadsereget tényleg magyarrá tegyük, hogy ennek alapján majd az önálló hadsereget megvalósítsuk, akkor az elől, a mit ennek a czélnak érdekében elérhetünk, bármily csekélynek lássék is az, ne térjünk ki, hanem inkább ma tegyük meg a lehetőt.

Az elmondottak alapján határozati javaslatomat elfogadás végett van szerencsém benyútani és felolvasni.

«Határozati javaslat. Utasíttatik a magyar királyi honvédelmi miniszter, hogy a magyar katonai szakművek irodalmának fejlesztése érdekében, egyrészről a hiány pótlására szükséges szakművek magyar nyelvre leendő lefordításának, másrészről az önálló tudományos magyar katonai irodalomnak, valamint a katonai nevelő- és képzőintézetek számára való *ifjúsági könyvek irodalmának támogatása* czéljából még az idei költségvetésbe illeszszen be pótlólag egy megfelelő tételt s *egy magyar katonai irodalmi szakbizottság alakításának* közbejöttével tegye meg a szükséges intézkedéseket, hogy a költségvetés keretén belül e czélra évenként megszavazandó összeg czélirányosan felhasználtathassék.»

Ehhez a határozati javaslathoz *Thaly Kálmán* sietett hozzászólni, elmondván ennek a kérdésnek az Akadémiában volt előzményeit, majd így folytatja:

Én tehát az igen t. honvédelmi miniszter úr figyelmét oda irányítom és azt kérem, hogy méltóztassék *az Akadémiához egy leirattal fordulni, nagyobb készséget mutatván, mint a legközelebbi multban a közösen így megindítandó, felújítandó*

vállalat iránt. Az Akadémiában szívesen megválasztanák Hollán Ernő helyére Rónai Horváth Jenőt a hadtörténeti bizottság elnökévé és szívesen működnének vele közre azok, a kik hadtörténelemmel foglalkozunk, megteremtésében, felújításában a magyar hadtörténeti és katonai irodalomnak. Én tehát az eszme felvetését nagyon helyénvalónak látom, csak az eszme megvalósítására vezető útak ágaznak el annak következtében, hogy az igen t. felszólaló képviselő úr az előzményeket nem ismerte, a melyeket én röviden előadtam s a melyeket csak fel kell újítani.

A Magyar Tudományos Akadémia kész közreműködni a maga szakembereivel, ha a honvédelmi miniszter úr nem fogadja nagyon ridegen és hidegen ezt a dolgot. Még annyi sem kell hozzá, hogy 150,000 koronát szavazzon meg a ház. Kezdetben kevesebb is elég lenne, mert hirtelen nem is tudnánk annyi katonai olvasmányt nyomatni, a tisztikar és a legénység kezébe adni, mint a mennyinek előállítására ez az összeg elég volna. Egyelőre 100,000 korona is nagyon bőven elég volna. A kezdetből szép irodalom fejlődhetnék ki és a mint a mult példája mutatja, ezen az úton meg lesz a honvédtiszt uraknak a dolga könnyítve, a kik kívánnak a dologgal foglalkozni, az Akadémia segítségével és viszont az Akadémiának dolga is meg lesz könnyítve a honvédtiszt urak segítsége által. A példa megvan. A mit egy Hollán Ernő, Rónai Horváth Jenő annyi sikerrel megkezdett, karolja fel az igen t. miniszter úr és mi szívesen készséggel leszünk munkásai ebben, mert magunk is — az Akadémiát értve — nagyon óhajtjuk azt, hogy a magyar honvédtisztikar tudományos szempontból is megfelelő katonai olvasmányokat kapjon.

E mellett a népies irodalmat is fel kell karolni — és erre megvan a jóindulat a t. miniszter úrban, — hogy az altisztek és a legénység kezébe is bizonyos időkben az altiszti könyvtárak létesítése által hasznos olvasmányokat adhassunk. Mi segítségül szívesen lennénk ebben is, de ne hagyjuk ezt a dolgot aludni.[1]

[1] *Országgyülési Értesítő*, 1908. jan. 25. 9—10., 11—12. és 18. lap.

A képviselőház lelkesen megszavazván a magyar katonai irodalom emelésére az anyagi támogatást, a honvédelmi miniszter az 1909. évre elég szerényül 25 ezer koronát vett fel e czélra költségvetésébe[1] s e tárgyban már április hó 23-án a következő átirattal fordul az Akadémiához:

Miután az országgyűlés a magyar katonai irodalom fejlesztésének czéljaira megfelelő összeget bocsátott rendelkezésemre, immár eleget tehetek a Magyar Tudományos Akadémiának 1907. évi február hó 5-én kelt átiratában a Hadtörténelmi Közlemények fölélesztése tárgyában tett megkeresésének és e czélra e folyó évtől kezdve 5000 korona évi segélyt és ezenkívül 120 példányra való előfizetést ajánlok fel.

A mennyiben ez összeg a Hadtörténelmi Közlemények költségeinek fedezésére nem volna teljesen elegendő, azt kérem, hogy a több költséget a Magy. Tud. Akadémia fedezze, mely a múltban bizonyára többet fordított hadtörténelmi czélokra.

Ezen állandó jellegű támogatás felajánlásánál ama kívánságomnak adok kifejezést, hogy ez összeg csakis a magyar hadi történelem művelésére fordítható.

Az ügy érdekében fekvőnek tartanám azt, hogy esetleg az Akadémia történelmi bizottságának kebelében, vagy azonkívül egy külön «*hadtörténelmi bizottság*» alakíttatnék, melynek feladatai közé tartoznék a Hadtörténelmi Közlemények szerkesztése is.

Ezen hadtörténelmi bizottságba én is jelölnék ki néhány katonai tagot, megjegyezvén, hogy ha erre vonatkozólag a Magyar Tudományos Akadémiának konkrét javaslatai volnának, kérem a tagokul óhajtott tisztek neveit tudomásomra hozni.

Ezen átirat folytán az Akadémia október 4-iki összes üléséből Csánki Dezső, Tagányi Károly, Szendrei János és Fejérpataky László, a történelmi bizottság előadójából álló albizottságot küldött ki az előmunkálatok megtételére.

Ez a bizottság már október 8-án a következő javaslatot terjesztette az Akadémia elé:

«A Tört. Bizottság kebelébe rendkívül nehezen volna be-

[1] *Állami költségvetés* 1909-re. Indokolás. 12. lap.

illeszthető egy oly állandó jellegü albizottság, melynek oly tagjai volnának, kik a nagybizottságban nem foglalnának helyet; másrészt kétségtelen, hogy a hadtörténelmi kutatások sokkal eredményesebben lesznek végezhetők, ha azok érdekében egy külön hadtörténelmi bizottság létesíttetnék, melynek tagjai közt megfelelő arányban, az Akadémia kötelékében nem álló oly katonai szakférfiak is helyet foglalnának, kiket az Akadémia a honvédelmi Miniszter úrral egyetértőleg, a bizottságba választ. Ez új, állandó jellegű bizottságnak módjában lesz egyrészt hadtörténeti emlékek felkutatásában eredményesen fáradozni, másrészt pedig épen katonai tagjai által meg lesz adva a lehetősége annak, hogy a hadtörténelmi kutatásokra szükséges további anyagi eszközöket a honvédelmi kormánynál kieszközölje. Az új bizottságnak a Történelmi Bizottsággal való kapcsolata s így a két bizottság működésének egymással összhangzó tervszerüsége el volna érhető az által, hogy a Történelmi Bizottság elnöke és előadója hivatalból tagja volna a Hadtörténelmi Bizottságnak.

Mindezek alapján a Bizottság javasolja, hogy hadtörténeti kutatások czéljaira és a Hadtörténeti Közlemények kiadására a II. osztály kifolyásakép, egy állandó Hadtörténelmi Bizottság létesíttessék.

A bizottság által eszközölt számítások azt eredményezték, hogy a honvédelmi Miniszter úr által felajánlott anyagi támogatás nem elégséges a kitűzött tudományos czél megvalósítására; azért szükségesnek mutatkozik az, hogy az Akadémia a felállítandó új bizottság költségvetéséhez a maga részéről is hozzájáruljon, a hogy erre nézve a honvédelmi Miniszter úr is kérést intézett az Akadémiához. Az Akadémia hozzájárulásának összege egyelőre évi 1200 koronában volna megállapítandó, a mely összeg nagyjából megfelel a hadtudományi czélokra, illetőleg segélyezésre rendelt Festetich-féle alap kamatainak, melyek egy időben tényleg erre a czélra szolgáltak.»

Az Akadémia október 25-iki összes ülése e jelentést egész terjedelmében helyeslő tudomásul vette, egyszersmind kimondta, hogy gróf Tolnai Festetich László alapítványát, a ki az 1827: 19. t.-cz. szerint a «felállítandó tudós társaság vagy magyar

akadémia javára, névszerint az a mellett a katonai ismerettárgyakra berendezendő mennyiségtani osztály javadalmazására 10,000 frtot pengő pénzben átadott,» illetőleg ez alapítvány évi 1200 koronában megállapított kamatait az új folyóirat, illetőleg a Hadtudományi Bizottság rendelkezésére bocsátja, a honvédelmi Miniszter úrhoz pedig feliratot intéz, melyben meleg hálájának ad kifejezést és Ő Nagyméltóságát egyúttal fölkéri, hogy a szervezendő bizottságba a katonai tagokat kijelölni szíveskedjék.

Ugyanez ülésen a honvédelmi miniszter megbizásából és nevében bejelentette dr. *Szendrei János* az Akadémiának, hogy a miniszter egy hadtörténelmi pályakérdés kitűzésére és megjutalmazására *100 aranyat* bocsájt az Akadémia rendelkezésére. Az összes ülés meleg köszönetet mond e pályadíjért s a kérdés fogalmazásával és a pályázat módozatainak megállapításával a Hadtörténelmi Bizottságot bízza meg.

A november 29-iki összes ülés *végül határozatilag kimondta a II-ik osztály kifolyásaként a Hadtörténelmi Bizottság felállítását.* Elhatározta, hogy az akadémiai Ügyrend 43. §-ában, a hol az állandó bizottságokról van szó, a Történelmi Bizottság után a *Hadtörténeti Bizottság* neve beiktatandó. Hasonlóképen a 44. §-ban az új bizottság neve felsorolandó azon bizottságok között, melyek a II. osztály kifolyásai.

A 49. § után egy új §-ban a Hadtörténeti Bizottság ügyrendi szabályzata a következőkép iktatandó be.

»A Hadtörténeti Bizottság feladata a magyar hadtörténelmi kútfők és egyéb emlékek felkutatása, kiadása és feldolgozása. Közlönye a «Hadtörténelmi Közlemények», melyet a bizottság előadója szerkeszt; ezenkívül a bizottság feladatának megfelelő egyéb kiadványokat is közzétesz, ilyenek létesítésére az előmunkálatokat megteszi, igyekszik katonai szakférfiakat működési körébe vonni s az érdeklődést a magyar hadtörténet és emlékei iránt felkelteni és ébren tartani.

«A Történelmi Bizottsággal való kapcsolat és tervszerű együttműködés létesítésére a két bizottság elnökei és előadói hivatalból tagjai mind a két bizottságnak.»

Végül pedig a Hadtörténelmi Bizottság tagjaiul a következő akadémiai tagokat választja meg:

B. Forster Gyula, b. Nyáry Jenő t., Ballagi Aladár, Békefi Remig, Csánki Dezső, Fejérpataky László, Károlyi Árpád, Ortvay Tivadar, Thallóczy Lajos r., Angyal Dávid, Borovszky Samu, R. Horváth Jenő, Komáromy András, Márki Sándor, Nagy Géza, Szendrei János, Tagányi Károly, Takáts Sándor l. tagok.[1]

A bizottság alakuló ülését a folyó évi január hó 7-én tartotta meg, mely alkalommal elnökévé egyhangúlag *Rónai Horváth Jenő* altábornagyot, előadójává pedig *dr. Szendrei Jánost* választotta meg. Ez utóbbit egyszersmind a bizottság szakfolyóiratának, a *Hadtörténelmi Közlemények*-nek szerkesztésével is megbizván. Ugyanezen ülésen végül a bizottság segédtagjaiul megválasztattak *Breit József* vezérkari alezredes és *Sárói Szabó Lajos* m. kir. honvédszázados.

A bizottság első rendes ülését február hó 19-én *Rónai Horváth Jenő* altábornagy elnöklete alatt tartotta meg. Ez alkalommal az elnök megnyitó beszédében, midőn megválasztatásáért köszönetet mondott, meleg hangon emlékezik meg a hadtudományi bizottság néhai elnökelődjéről *Hollán Ernő* altábornagyról s ezen bizottság szintén már elhunyt nagyérdemű történetiró tagjairól, *Salamon Ferenez, Szilágyi Sándor, Thaly Kálmán, Jakab Elek, Kápolnai P. István* és *Gömöry Gusztávról*. Midőn beszéde további folyamán a bizottság működésének mintegy eszmei programmját nyujtja, különösen kiemeli, hogy a mai korban, midőn kozmopolita nézetek uralják a világot, mennyire szükség van a magyar hadtörténelem minél szélesebb körü művelésére, hogy ezáltal a hazafias szellem ápoltassék.

Ezután előadó előterjesztése alapján elhatározta a bizottság, hogy működési programmját illetőleg ugyanazon elvek szerint jár el, mint a melyek alapján már a hadtudományi bizottság a multban oly szép eredményeket ért el s a mint működének alapelvei már az Akadémia ügyrendében is körvonalozva vannak.

Feladatának tekinti egyrészt az önálló magyar katonai iroda-

[1] Akadémiai Értesítő, 1909. évf. 627., 632. és 687. l.

lom megteremtése és a magyar nemzet hadtörténelmének létesítése czéljából a magyar hadi történetirás ápolását és fejlesztését, másrészt pedig a hadtörténelem iránti érdeklődésnek a nemzet mentül szélesebb rétegeiben való felköltését és ébrentartását.

E czélból első sorban hivatalos szakközlönyéül kiadja a «*Hadtörténelmi Közlemények*» czimű folyóiratot, melyben eredeti forrástanulmányokon alapuló hadtörténelmi tárgyú értekezéseket, adalékokat, levéltári adatokat, okmányokat, egykorú hadi jelentéseket és naplókat s más, a hadtörténelemre vonatkozó kútfőket ismertet, hadtörténelmi eseményeknek, hadjáratoknak, csatáknak és várostromoknak, eredeti kútforrások alapján készült történelmi, vagy már ismert és nyomtatott források tanulmányozásán alapuló katonai szakszerű földolgozásait s ide vonatkozó tanulmányokat közöl. Ezen felül azonban nagy súlyt helyez tárgyi hadtörténelmi emlékeinkre is s egyaránt ismertet és közöl tanulmányokat és leirásokat várainkról, régi hadfelszerelésünk emlékeiről, fegyverekről, régi hadiviselet és csataképekről. E mellett arra törekszik, hogy a kétségtelen hiteles adatok necsak gondos feldolgozásban és nem csupán szakférfiak, hanem a nagyközönség által is élvezhető vonzó előadásban közöltessenek.

Ezenkivül nagyobb terjedelmű, önálló becsű művek, vagy nagyfontosságú hadtörténelmi kútfők kiadhatása czéljából a *Magyar Hadtörténelmi Könyvtárat* újból szintén megindítja.

E két vállalata színvonalának emelése érdekében pályadíjakat tűz ki.

Az *önálló magyar hadtörténelmi muzeum* létesítésének eszméjét, melyet a hadtudományi bizottság még 1888-ban pendített meg, ugyancsak hazafias örökül veszi át, a kérdést éber figyelemmel kiséri s alkalmilag, a mint e tárgyban kedvező fordulat várható, megteszi a kezdeményező lépéseket.

A mint a *magyar hadi műszótár* már 1887-ben kezdeményezett létesítésének ügye hivatalos részről újból megindittatik, részt fog kérni bizottságunk magának e munkából is, mert hiszen kétségtelen, hogy idegen nyelvi befolyás alatt keletkezett temérdek katonai műszavunk megjavítása nemzeti nyelvünk tisztaságának fenntartása érdekében is kivánatos, s hogy erre vo-

natkozólag a legbiztosabb eszközt épen történelmi emlékeinkben, régi hadi szabályzataink ősrégi magyar katonai műszavaiban birjuk.

És végül a magyar hadtörténelemnek eddigelé legelhanyagoltabb emlékeivel, a *várakkal* is behatóan kiván a bizottság foglalkozni. Közel kétezer várunkkal úgy azok fényes multját, mint várépítészeti és műépítészeti jeientőségét, vagy csak romjaik regényes szépségét illetőleg is méltán vetélkedhetünk Európa bármely nemzetével és mégis azok összefoglaló ösmertetésére még kisérletet sem tehetett eddigelé irodalmunk.

Szépségükre nézve Felsőmagyarország, a Szepesség, Nyitra, Pozsony és Nógrád vármegyék, vagy a Vág völgyének s a Balaton partjának várai méltán hasonlíthatók egybe a Rajna partjának világhírű várromjaival. Számuk pedig meghaladja nemcsak Ausztria, hanem nagy Németország várainak számát is. Eddigelé ugyanis, Horvátországot ide nem számítva, ismeretes Magyarországon 1649 vár. Ezek közül jelenleg is lakott vár és várkastély van 152, részben lakott 44, várrom 345, elpusztult vár, részben csak alapfalakban 1108 és 120 római castrum.

Bizottságunk a mennyire anyagi erői engedni fogják, ki óhajtja adni a magyarországi várak történetének, vár- és műépítészeti részleteinek leirását, hogy az azok falai alatt egy ezredéven át lefolyt hősi küzdelmek emlékezetét örök időkre beirja a nemzet köztudatába.

Ugyanez ülés folyamán *Sárói Szabó Lajos* indítványára felkéri a bizottság az Akadémiát, hogy írjon át a honvédelmi miniszterhez, miszerint kiváló tehetségű, lehetőleg hadiiskolát elvégzett fiatal tiszteknek nyújtson alkalmat arra, hogy a budapesti tudományegyetem előadásainak hallgatása (a rendes négy év helyett lehetőleg csak két évre leszállítandó tanfolyam alatt) és a Budapesten található történelmi források (országos levéltár stb.) adatainak tanulmányozása útján a történetbuvári és történetirói pályára lelkiismeretesen és tervszerűen előkészülhessenek ; az ilyen módon alaposan kiképzett tiszteket azután 3—4 évre a bécsi cs. és kir. hadi levéltárba kellene beosztani, vagy külföldi adatok gyűjtésére kiküldeni.

Végül elhatározta még a bizottság, hogy a honvédelmi mi-

niszter által felajánlott 100 arany pályadíjra nézve javasolni fogja az Akadémiának, hogy a már két ízben ugyan eredménytelenül kitűzött, de nagy hadtörténelmi fontosságú kérdést tűzze ki újból, mely következőleg hangzik: «Adassék elő az állandó magyar hadsereg felállításának története III. Károly korában.»

Előadó bemutatta még az eddig beérkezett nagybecsű hadtörténelmi dolgozatok egész sorozatát, majd ezévi költségvetésének megállapításával zárta le első érdemleges ülését a hadtörténelmi bizottság.

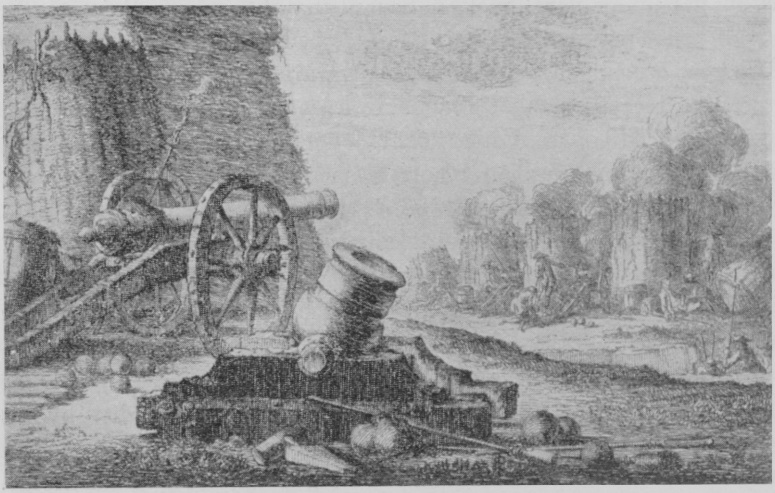

A bajor ütegek Buda 1686-iki ostrománál.

AZ ELSŐ MAGYAR HADIJELENTÉS.

1437.

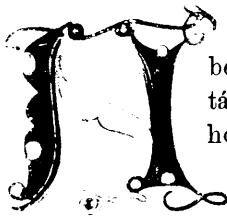

béke hirdetőjének, a fegyverfogást, vérontást hivatásánál fogva kerülő szerzetesnek köszönhetjük, hogy az első magyar hadijelentés ránk maradt. Márkai (Marchiai) Jakab *1437* elején Csanádon tartózkodott. Oly nagy volt ájtatossága, önfeláldozása, oly nagy volt tekinélye, hogy szavaiban, jóslataiban kétségtelenül bíztak korának legjelesebb hadvezérei is. Marczaly János, a király főajtónállója és Zsigmond király hadainak 1437-ben egyik fővezére 1437 tavaszán szintén Csanádra jött, talán mert bátyja, László püspök halála után ő kormányozta a püspökségi javakat s különben is innen akart indulni a török ellen.

Itt Csanádon hallotta Márkai Jakabtól, a szentéletű szerzetestől azon biztatást, hogy a kereszténység javára és védelmére egész bátran fogjon hozzá a tervezett veszedelmes hadjárathoz, mert az jól fog sikerülni.

Marczaly János hitt a biztatásnak. Neki vágott a veszedelmes és fáradalmas hadjáratnak. Nem is csalódott. Épen, nagy diadallal került vissza Csanádra. Ezen való örömében azt a hadijelentést, melyet Zsigmond királynak küldött, leiratta még egyszer iródeákjával és köszönete jeléül elküldötte szeretett lelkiatyjának, Márkai Jakabnak is. Ez pedig visszatérvén Olaszországba, egyéb levelek közt ez is megmaradt a nápolyi Della Nova ferencz-rendű kolostor levéltárában.

Ott bukkant rá ötödfél század mulva egy másik, magyar, ferencz-rendű szerzetes, Fermendzsin Özséb, lemásolta és közzétette «Acta Bosnae» cz. gyűjteménye 142—44. lapján.[1]

[1] Acta Bosnæ potissimum ecclesiastica cum insertis editorum documentorum regestis ab anno 925 usque ad annum 1752. Collegit et digessit

Csakhogy egy kis hiba csuszott be az ő közlésébe s lehet, hogy ezért nem ismerték fel eddigelé e hadijelentés értékét történetíróink

Fermendzsin ugyanis az évszámot MCCCCXXXIIII-nek olvasta s ennélfogva az 1434. év alatt közli e jelentést. De egyebeket nem is véve számba, elég végig futnunk a jelentés tartalmán s látjuk, hogy ez lehetetlen. Azt írja a diadalmas vezér: hogy «Sabbato sequenti, in festo beatorum decem millium militum», majd alább, hogy «feria quinta in festo beati regis Ladislai» vittek végbe egy-egy hősies tettet. Már pedig elég belé nézni a kortani táblákba s mindjárt látjuk, hogy 1434-ben sem a tízezer katona-vértanú napja nem esett szombatra (hanem keddre), sem Szent-László nap nem esett csütörtökre (hanem vasárnapra). Világos tehát, hogy Fermendzsin hibásan olvasta az évszám utolsó jegyeit XXXIIII-nek: XXXVII. helyett. Az 1437-ik évhez aztán pompásan illenek a szövegben említett napi keletek, mert 1437-ben valóban szombaton volt a tizezer katona-vértanú és csütörtökön (feria quinta) volt Szent-László napja.

Megállapítván ekként a helyes évszámot, közöljük itt az első hadijelentést latinul s mellette a mennyire le lehet fordítani a nehézkes latinságot, magyarúl:

Sacratissima imperialis maiestas, domine noster naturalis, metuende! Eadem imperialis cesarea vestra serenitas... cum gentibus nostris exercitualibus per vestram serenitatem deputatis, (ut) in quodam registo, presentibus incluso, lucidius eadem serenitas poterit intueri.

Szentséges, császári felség, természet szerint való, tisztelendő urunk!

Császári felséged (elküldött minket) a felségedtől mellénk rendelt s az idezárt lajstromban világosabban felsorolt hadakozó seregeinkkel.

Primo sciat serenitas vestra, quod feria tercia proxima post festum beatorum viti et modesti martirum cum dictis gentibus ad

Először tudja meg felséged, hogy Szent Vid és Modest vértanuk ünnepét követő kedden (junius 18-án) az említett seregekkel

P. Eusebius Fermendžin ord. s. Francisci, provinciæ Capistranæ filius. Zagrabiæ. 1892. (Monum. spectantia historiam Slavorum meridionalium. Volumen XXIII.)

Kwzeg prope Posesyn applicuimus, ad quem locum Frank banum de dicta Posesyn, ubi ipse nos cum pleno apparato navium videlicet et galearum portuque nostre transfretationis advenisse expectabat, ad nos venire fecimus, ipsoque Frank bano adveniente in dictam Kozeg habentes inter nos pleno tractatu, quibus modis et viis in ho(c) vado et w. s. mandatum exequi debemus maturo consilio deliberato, quid agere debeamus, conclusimus.

a Posasin közelébe eső Kőszegre [1] érkeztünk. Frank bán [2] az átkelésünkhöz szükséges teljes készülettel, hajókkal, gályákkal, kompokkal Posasinnál várt bennünket. Őt tehát Kőszegre hivattuk és ő eljövén oda, egymással értekeztünk és minő uton-módon hajtsuk végre felséged parancsolatját s mit kell tennünk? komoly tanácskozás után elhatároztuk.

Item feria quarta appl(icuimus) ad dictam Posesyn, ubi modo pertractato ipsum Frank banum cum pleno apparatu invenimus, et circa meridiem vel post incepimus ipsam trans (fretationem eadem) die, et nocte transfretati sumus Danubium, (cum) equitibus scilicet et peditibus.

Azután szerdán Posasinhoz vonultunk s a megbeszélés szerint ott találtuk Frank bánt teljes készülettel. Ugyan-e napon dél tájban megkezdettük az átkelést és a következő délután meg éjjel gyalog- és lovas-hadainkkal átszálltunk a Dunán.

Item feria quinta mane sequenti audita missa pro salute et prosperitate itineris, eundem Frank iuxta mandatum s v. in custodia portus, ubi s. v. hominum nostrumque refugium post deum reliquimus, valedicentes in nomine domini iter nostrum versus Salathii gressus nostros pretendimus, ubi in fluvio Morwa, ubi Turcorum naves et galee existebant.

A következő csütörtökön (jan. 20) reggel misét hallgattunk utunk sikeréért és szerencséjéért és Frank bánt felséged rendelete szerint a rév védelmére hátrahagytuk, hogy Isten után menedéke legyen felséged embereinek, és a mieinknek. Elbúcsúzván lépteinket az Úr nevében Sztalacz-felé irányítottuk s nevezetesen a Morava folyó ama pontja felé, a hol a törökök gályái voltak.

[1] E Kőszeg mai Baziás vagy Belobreska helyén állott. Vele szemben a szerb parton a falut most is Gradistyenek azaz várhelynek hívják.

[2] Thallóczy Frank ekkor szörényi (s nem posasini, mint első pillanatra látszik) bán volt, de az aldunai várak mind gondviselésére voltak bizva.

Item sabbato sequenti in festo (beatorum) decem milium militum (martyrum) venimus ad lo(cum)... constellacionem predictarum navium; exploratores nostri... navibus et galeis cum omnibus instrumentis bellicosis et navibus ad locum aptum et sufficientem... (cum) cuspidibus, lanceis, clipeis, arcubus, sagittis, balistris, pixidibus, bombardisque et pulverum copia, predictis bombardis, balistis et pixidibus dispositis, scilicet protinus... et multo ignis incendio comburi et consumi fecimus pulverem, ipsas (naves) per dictum fluvium Morua ad Danubium, deinde ad mare transmisimus; custodes vero dictarum navium et galearum, qui fugere non valuerunt(a) custodibus (nostris) in ore gladii trucidari fecimus; ibidem incendio consumi et comburi fecimus villas eciam cominus locum constellacionis dictarum navium et galearum ac castri Petrocz adiacentes, scilicet ignis incendio consumi et comburi fecimus.

A következő szombaton, a tízezer katonavértanú napján (jun. 22.) megérkeztünk az említett hajók gyűlőhelyére és kémeink a hajók, gályák és az összes hadiszerek megsemmisítésére alkalmas és elégséges helyet (jelöltek meg nekünk). (Oda vonultunk) nyársakkal, lándzsákkal, paizsokkal, íjakkal, nyilakkal, számszerijjakkal, puskákkal, ágyúkkal és sok puskaporral és az említett ágyúkat, puskákat, számszerijjakat elrendezvén azokat hirtelen kisütöttük és kilőttük nagy tüzet okozván... a hajókat az említett Morava folyón a Dunára s onnan a tengerre eresztettük el, a hajók és gályák azon őreit, a kik elfutni nem bírtak, kardélére hánytuk. Ugyanott a hajók, gályák gyülőhelye és Petrócz vára közelében eső falvakat felgyújtottuk, felégettük és tűzzel elpusztítottuk.

Item die dominico sequenti continuando iter nostrum versus Zalagh omnes et quaslibet villas circumquaque existentes usque ad castrum et civitatem Crusolcz repertas penitus in toto igne consumi et comburri fecimus.

A következő vasárnapon (jun. 23-án) folytattuk utunkat Sztalacz (Zalagh) felé és az összes Krusolcz váráig és városáig mindenfelé elterült falvakat teljesen és tökéletesen lángbaborítottuk és elégettük.

Item dicto die dominico circa meridiem ad dictam civitatem et castrum Crusolcz applicuimus, ibique parva mora protracta diem,

Ugyane vasárnapon déltájban megérkeztünk az említett Krusolcz városhoz és. várhoz. Itt egy kis ideig várakozván, a mint Magyar-

prout prius quoque in Hungaria V. S. regno consveto in Houanium (sic) introducendo vigiliam festi beati Joannis baptiste, postpositis carpentis et aliis lignis pro igne vigilie dicti beati Johannis baptiste sal... in castro habitacionis et prope profanae mansionis dominii Turcorum ignem solemnem in edificiis ipsius castri et civitatis pertinenciisque eorumdem, prout ab infancia nostra usque ad presens peractam vigiliam predictam beati Johannis baptiste cum tanto e validissimo igne nec nos, nec alius celebravimus, vel celebrari vidimus, cum dictum totum castrum et civitatem cum adiacentibus ignis voragine ad nihilum redigi fecimus.

Demum ad laudem dei et virginis gloriose matris eiusdem tunc eciam propterea festinavimus dictam vigiliam beati Johannis baptiste, quia ipso tempore concurrit; demum insuper propter exaltacionem et honorem cesaree (que) maiestatis vestre dignitatem, tum et permaxime in confusionem et horrorem, obprobrium et oppressionem prefati dominii Turcorum... dei cum adiutorio complevimus.

Hiis peractis sequenti die, hoc est in predicto festo beati Johannis baptiste dictum flumen Morwa transivimus ad terras despoti, quam-

országon, felséged országában, szokott módon megszoktuk tartani Szent-Iván[1] előestéjét, itt is megtartottuk; mert félretévén a szekereket és más fát Szent-Iván tüzeként ráugrottunk a török uralkodó lakóvárára és szentségtelen szállására és a vár, város és tartozékai épületeiből raktunk ünnepi tüzet. Gyermekkorunktól fogva mostanáig mindig megtartottuk Szent-Iván előestéjét, de ilyen nagy és erős tüzzel sem mi nem ünnepeltük, sem mástól így megünnepeltetni nem láttuk, mert az említett várat, várost és tartozékait a a tűz lángoló hevével egészen semmivé tettük.

Egyrészt Istennek és a dicsőséges Szűznek, az Isten anyjának dicsőségére is siettünk Szent-Iván előestéjére ideérni, hisz éppen ez időre esik, másrészt császári felséged felmagasztalására és tisztességére, főleg pedig a török uralkodó megzavarására és megijesztésére, gyalázatára és elnyomására s ezt Isten segítségével elvégeztük.

Ezeket megtévén, másnap (jun. 24-én) azaz Szent-Iván említett ünnepén a Morava folyón átkeltünk a deszpot[2] földére. Meg-

[1] A régi magyarok így hívták Keresztelő Szent-Jánost.
[2] Brankovics György szerb deszpota.

vis V. S. nobis commiserat . . . (per) terras ipsius despoti non ire nec illis in aliquo dampnum inferre, tamen propter aliquas naves et galeas ad hoc in dicto fluvio repertas et (non) invenientes scilicet ad easdem, cum alibi dictum fluvium per transire non valeremus . . . (coacti) necessitate... ad terras (predicti) despoti transivimus, continuando gressus nostros versus Kowinien inter fluvium Morva et Zendrem existentem, ubi similiter Frank banum prius per nos ad hoc requisitum, cum plurimo apparatu portus promptum et paratum invenimus.

Item feria quinta in festo beati regis Ladislai cum victoriosissimo triumpho letantes applicuimus, statim(que) exploratores nostros per vestigia nostra usque ad Palocz stare disposuimus, prout in talibus moris est.

Et recte, dum opus daremus transfretationibus, quasi post meridiem iam maiore et roboriore parte convenienter transfretante, de facto venerunt iidem nostri exploratores dicentes, quod ille sevissimus et nequam Allebeg cum sua potencia, quibus potuit et valuit, de Bodinio usque ad vestigia nostra nos insequendo, in locum transfretationis nostre ad Szendrew predictam veniens irruendo nobiscum bellaturus; nos vero qui

parancsolta ugyan felséged, hogy a deszpot földére ne menjünk és neki semmiben kárt ne okozzunk, de mégis találván az említett folyón néhány hajót és gályát, s nem lelvén rajtuk senkit, mivel másutt az említett folyón át nem kelhettünk, szükségtől kényszeríttetve a deszpót földére mentünk át a Morava folyó és Szendrő közt eső Kövi [1] felé irányítván lépteinket. Ide hivattuk már előbb Frank bánt s az átszállításhoz szükséges felszereléssel valóban ott készen találtuk.

Csütörtökön Szent-László ünnepén a győzők diadalával, örvendve ideértünk s mindjárt, mint ez ilyenkor szokás, hátrahagyott utunkon egész Pálóczig kémeket állítottunk fel.

És épen mikor ez átkeléssel foglalkoztunk s a sereg nagyobb és erősebb része már kellőképen áthajózott, jöttek a mi kémeink és mondották, hogy az a kegyetlen és gonosz Ali bég azzal a seregével, a mit össze bírt szedni, Bodontól [2] kezdve nyomainkat követve üldöz bennünket, hogy szendrei átkelő helyünkön megrohanjon és velünk harczoljon. Mi pedig, a kik mindenben Istenünknek, Krisztusnak, nevéért

[1] Most Temeskubin.
[2] Most Widdin Bolgárországban.

in Christi dei (nomine) in cunctis euntes optantes laborare quoque et revertentes nunc eiusdem signum (eciam) invenientes, tot quot illuc aderamus capitibus nostris pro laude et gloria cesaree maiestatis vestre, dignitate, statuque regni Hungarie et incolarum eiusdem defensione in nullo parcentes insurgentesque vibravimus nos contra dictum Allebeg gentesque eiusdem, in eumque irruentes et obstantes in fugam eundi convertimus; et sic in ore gladii fere ad tria miliaria in sequendo, interimendo omnes, qui fuge presidio evadere non valuerunt, ymmo et prefatum nequissimum Allebeg, si secundum equum, quem ad hoc deputatum habuit conservandum, non ascendisset velocius, ex tunc in nomine domini hec operati sumus, speramus eundem in conspectum serenitatis transmittere putand. (?)

akartunk mind mentünkben mind jöttünkben fáradni, most az ő jelét is megtalálván mindannyian a kik ott voltunk, császári felséged dicsőségéért, Magyarország méltóságáért és fenmaradásáért, lakosainak megvédéséért fejünket sem sajnáltuk, hanem felugrálván, harczra keltünk az emlitett Ali bég és serege ellen. Rájuk rohantunk és megfutamítottuk őket. Azután kardunk élével három mérföldre üldöztük őket és a kik futással el nem menekülhettek, mind megöltük. Még az említett roppant gonosz Ali béget is majdnem felséged színe elé küldöttük, de sebesen, második e végből készen tartott lovára kapott.

Hys literis pro laude digna v. serenitatis honoris conclusione, consolacione ac cordis iucunditate, visusque delectatione tria banderia ipsius Allebeg, modo preatacto per nos obtenta, tandem, et expost per unum ex nobis vestre dignissime serenitati et alia de gestis nostris, que ad presens operati sumus, per eundem disponemus referenda.

E levéllel együtt annak dicséretes befejezéséül, felséged tisztességére, vigasztalására, szivbeli vidámságára és szemének gyönyörködtetésére Ali bég három, az említett módon elnyert zászlaját küldjük felségednek. Továbbá egyikünket küldjük nagyméltóságú felségedhez, hogy a többi most végbezvitt cselekedeteinkről jelentést tegyen.»

Eddig tart a jelentés. Mily elevenen szemünk elé tár olyan hadjáratot, a melyről pár év előtt legjelesebb történettudósaink sem tudtak semmit! Mily pontosan kiszámithatjuk belőle, hogy

Posasintól Krusolczig, vagyis a mai Kruseváczig három nap alatt mily óriási utat tett meg a magyar sereg hegyeken, völgyeken keresztül. Mert, ha kerekszámmal csak 150 kilométernyinek vesszük is ez utat, egy napra 50 km = hét mérföld esik s ez olyan seregnek, a mely gyalogosokat, ágyúkat és szekereket is vitt magával, bizony nagy feladat volt.

Még egy tanúságot vonhatunk le e hadi jelentésből.

Nemrégiben megjelent Zsigmond királynak 1437 szept. 27-én kelt s a Thallóczyakat a kihalt Alsáinak jószágaival jutalmazó levele.[1] Ebben felsorolja a királyi kanczellária a Thallóczyak érdemeit s ezek közt utolsónak Thallóczy Franknak részvételét a krusolczi (kruseváczi) hadjáratban. Ez elbeszélésből látjuk, hogy Thallóczy Frank a törökök figyelmének Krusolcztól való eltérítése végett junius 20—22. napjain Galambócz-felé is indított pusztító hadjáratot s hogy a harmadik fővezér e nagy vállalatban Gúti Ország János volt, de látjuk azt is, hogy a kanczellária Marczaly Jánosnak itt ismertetett hadijelentését csaknem szóról-szóra (Marczaly deákjának darabos latinságát persze kijavítva) felhasználta. Ebből megtudhatjuk tehát, hogy a Laczkfyak, Garayak, Maróthyak, Kanizsayak stb. adományleveleiben foglalt háború- és csata-leírások a magyar vezéreknek a királyhoz intézett hadi jelentéseiből származnak.

KARÁCSONYI JÁNOS.

[1] Magyarország melléktartományainak oklevéltára II. A Magyarország és Szerbia közti összeköttetések oklevéltára. 114—123. l.

AZ ÁLLANDÓ HADSEREG BECZIKKELYEZÉSÉNEK TÖRTÉNETE III. KÁROLY KORÁBAN.

Első közlemény.

I.

A Habsburg uralkodók katonai politikáját tekintve a XVII. század vége és a XVIII. század eleje jelenti az átmenetet a pillanatnyi szükség szerint alkalmazott hadi erőkről egy állandó és egységes alapeszmék szerint berendezett sereg képződésére.[1] Ez a tervezett sereg mindamellett nem volt független az egyes országoktól, mert ellátása és a zsoldjára szükséges adó az egyes országok rendeitől függött. Mivel a magyar rendek beleegyezését az uralkodó nem remélte, nélkülök próbált eredményt elérni a Kollonics-féle reformjavaslat életbeléptetésével. Kiszámították a császár katonaságának költségeit és abból négy millió forintot kivetettek Magyarországra (1697). Ezzel kapcsolatban a kirótt hadi adó kezelését elvonták a kamarától és egy tisztán a hadi költségek fizetésére rendelt testület hatáskörébe utalták. Ez volt a központi hadipénztár, a melyet Lipót 1700 aug. 25-én állított fel.[2] Ez a pénztár az udvari kamarától függött és kirendeltsége volt Magyarországon is. A király tehát gondoskodott arról, hogy legyen a seregére elég jövedelme és a pénz tényleg a rendeltetési helyére jusson.

Mindaz azonban, a mit az uralkodó 1697-től kezdve a hadsereg rendezése czéljából tett, kimutatta, hogy a katonai kérdés nem áll magában, hanem csak egyik része különböző birodalmai pénzügyi problémájának. Új katonai rend nem kellett, mivel

[1] *Feldzüge des Prinzen Eugen von Savoyen.* I. 181.
[2] U. o. 274—275; 706—715.

a Kollonics-féle tervezet által javasolt 24,000 katona [1] rendszerint ugyis benn állomásozott Magyarországon, sőt néha még több is. [2] Ezért nem is ez, hanem a hadsereg ellátására szükséges pénznek előteremtése a vezető kérdés, a mit Lipót először az 1697-iki patenssel próbált gyökeresen megoldani. Viszont az adó volt az, a miről törvényesen csak a diéta dönthetett, de Lipót alatt az országgyűlés egyszerre csak elhallgat az adófizetéssel, ellenben hangsúlyozza az insurrectio kiállítását akkor, a mikor nincsen háboru, tehát a fölkelés nem szükséges. Ennek hangsúlyozása azonban szinte nevetséges színben tünhet fel az előtt a nemesség előtt, a mely jól ismerte ugyan a primae nonusban felsorolt kiváltságait, de épen úgy ismerte az 1602 : IX. törvényczikket, a melyben ősei kimondották az insurrectio hasznavehetetlenséget. Szembenállott tehát egymással az állam, a melynek katona és adó kellett, meg a nemesség, a mely mereven ragaszkodott kiváltságaihoz. A király az államérdeket fontosabbnak tartotta és a nemesség nélkül hozott be új rendet. Ennek eredménye lett Rákóczi fölkelése, a mi azután megakadályozta azt, hogy megszilárduljon az a rendszer, a melyet az 1697-iki patens kivánt megvalósítani. A fölkelés kitörése azt jelentette Lipótra nézve, hogy minden visszatért a régi bizonytalansághoz, a pénzügyi helyzet rosszabbodott, mert a fölkelés alatt adót behajtani nem lehetett. Tehát beállott ismét a pénzhiány.[3] De épen ez az állandóvá váló bizonytalanság volt az, a mi kivánta, hogy bizonyos rendet mégis hozzanak létre és a fölkelők viselkedése mintegy rákényszeritette Józsefet arra, hogy ne a régi, az 1697-ben megkisérelt módon, hanem a törvény útján keresse egyebeken kívül az állandó sereg és adózás elfogadtatását is. Erre való volt az 1708-iki pozsonyi diéta.

A magyar urakban megvolt a hajlandóság arra, hogy diétát tartsanak, mint a mely egyedül illetékes az adó ügyében.

[1] Einrichtungswerk des Königreichs Ungarn. Militare czimű fejezet. Kézirat a M. T. Akadémia Könyvtárában. Akad. jogt. 65. sz. a.

[2] *Feldzüge* III. 398.

[3] *Feldzüge* I. 44. ezt így fejezi ki: Ein stetes drückendes Bleigewicht, das den Operationen der kais. Heere anhaftete, war die immerwährende Finanznot.

A háború egy időre elodázta az országgyűlést, de nem a katonai kérdést. A fölkelők követelései is igen erősen belevágtak a katonai ügyekbe, mert az 1706-iki nagyszombati tanácskozáson azt kívánták, hogy vigyék ki az idegen katonaságot hazánkból. [1] Erre pedig József azt felelte, hogy régebben maguk a magyarok kérték a katonaságot, a melyre szükség volt akkor és szükség van ma is. Ehhez fűzött még egy megjegyzést: különben is kérdés, lehet-e idegennek tartani azt a katonát, a ki az ország védelméért szolgál. [2] Nem is fogadta el ezt a föltételt, mert a sereget magyarországi uralmának biztosítására nélkülözhetetlennek tartotta.

De mivel a katonai ügyeket a felkelők napfényre hozták, a császári párt se térhetett ki előlük. 1707 nov. 27-én a császárpártiak a primásnál nagy értekezletet tartottak. A primás kijelentette, hogy csupán gyakorlati tanácsokat kér a jelenlevőktől a bajok orvoslására és kérte őket, hogy ne kezdjenek akademikus jellegű vitatkozásba. A nádor nem jelent ugyan meg, de a primás kijelentette, hogy ennek tisztán a betegsége az oka, de különben teljesen egyetért vele. A tanácskozás abban állapodott meg, hogy legjobb lenne, ha ő Felsége még e télen az ország határain belől országgyűlést hívna egybe és ezen egyéb sérelmek mellett orvosolnák a katonait is. Tehát nincsen szó új katonai berendezés követeléséről, az értekezlet marad a jó száz év óta követett úton és csak javítást kér. Hogy pedig ennek az országgyűlésnek nagyobb súlya legyen, azt kívánták, hogy meg kell rá hívni az elégületleneket is, még pedig — a mint később eldöntötték — nem közvetlenül, hanem Rákóczi útján. [3] A javaslatot elfogadta a király és 1707 decz. 23-án kiadták a meghivókat az 1708 febr. 29-iki diétára. [4] Az országgyűlés tárgyát a regalis nemcsak a keletkezett mozgalmak lecsillapításában jelöli meg, hanem hozzáteszi azt is, hogy fenn fogják benne tartani

[1] *Fanda et nefanda.* Berényi levéltár. M. N. Muzeum.

[2] Bidermann, *Geschichte der Gesammt-Staats-Idee* II. 148.

[3] *Fanda et nefanda.* Berényi ltár. M. N. Muzeum. Hevenesi-gyüjtemény XIII. K. Egyet. Könyvtár.

[4] *Volumen I. actorum dietalium 1708. Cum suo indice.* M. N. Muzeum. Fol. Lat. 565.

Magyarország törvényeit. Szükség volt erre a nyilatkozatra azért, hogy mentől több résztvevőt nyerjenek. 1708 jan. 26-án a nádor külön levél kiséretében küldötte el a meghivókat Rákóczinak azzal a kérelemmel, hogy juttassa el őket a neki hódoló megyékhez,[1] de Rákóczi febr. 18-án ünnepélyesen eltiltotta a pártján álló megyéket attól, hogy a diétán megjelenjenek, még pedig azzal a megokolással, hogy a császár csak azért hivott kevés számú követet az egyes megyékből, hogy annál könnyebben megnyerhesse őket.[2] 1708 febr. 28-án pedig elküldötte a nádornak a feleletét.[3] Válaszában ezt irja: előre tudhatták, hogy nem megy el; helyteleníti, hogy a nádor országnak nevezi pártjukat, mivel a meghivók a császártól valók, a kit ők uruknak el nem fogadnak, ezért «in originali» visszaküldi a meghivókat.

József gondolta is előre, hogy Rákóczi így fog eljárni, azért más módon gondoskodott arról, hogy a regalisok mégis eljussanak a megyékhez. A meghivókat kiadták a császári commendánsoknak, ezek pedig január és február folyamán a legtöbb helyen kézbesitették is őket a főispánnak,[4] hogy a diéta mégis az egész ország gyűlése legyen. De mindenhol még így se sikerült a kézbesítés.[5]

A meghivót azonban annyira általánosságban tartották, hogy belőle a meghivottak a leendő diéta tárgyára nézve nem tájékozhatták magukat. De igen valószinű, hogy maguk az országgyűlésre meghivottak sem valami nagyon kivánták a súlyosabb természetű kérdések megbolygatását. Sopron városának 1708 febr. 22-éről keltezett követi utasítása úgy szól, hogy a követek a katonai ügyeket csak annyiban érintsék, a mennyiben az adó és az elszállásolás nagy terheket ró reájuk.[6] Nem tudjuk bizonyosan, de a későbbi eseményekből valószinű, hogy ugyanez volt a véleménye másoknak is, a kik követet küldöttek a diétára.

[1] *Fanda et nefanda.* Berényi ltár. M. N. Muzeum.

[2] Kolinovics, *Comment.* l. XIII. Egyet. Kvtár G. 86. sz. kézirat.

[3] *Acta dietae Posoniensis* 1708. Jeszenák ltár. M. N. Muzeum.

[4] 1708 jan. 7-én Ugocsának, febr. elején Hevesnek kézbesítik. Hadi levéltár. Exped. és Reg. protocollum 1708-ból.

[5] U. o.

[6] *Acta dietae Posoniensis* 1708. Jeszenák ltár. M. N. Muzeum.

Ebből pedig kétségtelen, hogy se a király, se a rendek nem tartották az 1708-iki országgyűlést olyannak, mint a mely hivatva van az 1697-iki élelmezési rendelettel előidézett nagy bonyodalmat megoldani. Legfontosabbnak azt tartják, hogy a diétán olyat végezzenek, a mi «a közjónak megteremtésére, az ország szabadságának és összes kiváltságának megőrzésére alkalmas».[1] Ezen a kívánalmon túl nem ment soha a rendi Magyarország, a legfőbb dolog mindig a kiváltságok megőrzése maradt. Már pedig Lipót uralkodása óta kérdéses volt, meg lehet-e őrizni a kiváltságokat, ha a fönnálló törvényes katonai rendszert, az insurrectiót megváltoztatják.

Rákócziék tényleg nem mentek el az országgyűlésre, megjelent azonban a Dunántúlról és az észak-nyugati Felföldről 17 megye, ugyanannyi város, 1709-től kezdve pedig a 9 bányaváros is.[2] Noha a gyűlés labancz volt, jellege mégis erősen nemzeti. Sopron város követe magyar ruhában jelent meg és ennek megemlitésekor megjegyzi, hogy 34 év óta állandóan német ruhában járt.[3] Az elmaradottakra nem vártak, hanem náluk nélkül kezdették meg a tanácskozásokat.

A diéta képe a megszokott, a milyen volt minden gravaminális országgyűlés. 1687 óta nem hivtak össze diétát, tehát került elég anyag a panaszra. A király megigérte ugyan eljövetelét, de késett; ezért az alsó tábla elfogadta a personális inditványát (1708 márcz. 12. 5. ülés), hogy mig ő Felsége megjön, addig dolgozzák ki a gravameneket. A főrendek visszavetik ezt a határozatot, mivel az uralkodó terrorizálását látják abban, ha már a koronázás előtt letárgyalják a sérelmeket.[4] József azonban még mindig nem jött, azért a diéta márcz. 28-án mégis elfogadta a personális ajánlatát, hogy egy fő- és köznemesekből álló bizottságot küldjenek ki a sérelmek tárgyalására. Ennek volt nyolcz főnemes, kilencz köznemes, négy távollevő követe

[1] *Biharmegye instructiója*: pro bono publico, libertate regni universisque prærogativis tuendis utilia. Acta dietae 1708. M. N. Muzeum. Fol. Lat. 560.

[2] *Acta dietae Posoniensis* 1708. Jeszenák ltár. M. N. Muzeum.

[3] U. o.

[4] *Acta dietae 1708.* M. N. Muzeum. Fol. Lat. 560.

és négy városi követ, összesen 25 tagja.[1] Másnap az országgyűlés kimondotta, hogy a bizottság előbb tárgyalja le a koronázási hitlevelet és csak aztán, ha a király megérkezéséig ideje marad, a gravameneket. Ez az eljárás ismét azt mutatja, hogy a főczél a réginek a fenntartása volt, de orvoslásával a rajta ejtett sérelmeknek.

Ápr. 1-én kezdte meg munkáját a deputatio és mivel a király ápr. 3-án érkezett Pozsonyba, rövid idejük volt a dolgozásra. A bizottság elsősorban a koronázási hitlevelet készítette el, a melybe külön pont gyanánt akarta bevenni azt, hogy a gravamenek orvoslását még az országgyűlés alatt kérik ő Felségétől. A kormánypártnak sikerült kivinni, hogy ezt a pontot kihagyják a deputatio munkájából, még pedig azon a czimen, hogy nem illik a királyt már a hitlevélre tett eskü alkalmával erre kényszeríteni.[2] Ehhez a karok és rendek is hozzájárultak.

Ápr. 3-án fogadta a király az országgyűlést, felolvasta az előterjesztéseket, a melyeket még az napi gyűlésükön felolvastak a rendek is. Most már nyilt tér arra, hogy elővegyék a sérelmeket.

Panaszok nagy számmal voltak és elsősorban a katonaság ellen. Az ápr. 5-iki gyűlésen sietett a győri káptalan bejelenteni a diétának, hogy a Győr városa ellen való pörében hozott ítéletet nem tudja érvényesíteni a győri katonai parancsnok miatt, a ki azt állítja, hogy a haditanács rendeletéből védelmezi a várost a káptalan ellen. E panasz szerint a császári katonaság beavatkozása lehetetlenné teszi az országban az igazságszolgáltatás rendes menetét, a bécsi haditanács pedig a katonai ügyeken kívül kiterjeszti hatáskörét a polgáriakra is. A sérelem nyilvánvaló volt, de tárgyalása azt eredményezte volna, hogy szanaszét folynak a diéta tárgyalásai és az egész dolog nagyon elhúzódik. Ezért azt határozták, hogy a gravamenek közé ezt is felveszik, de csak akkor, ha az ország sérelmeit letárgyalták.[3]

[1] U. o.

[2] Neque conveniat suam Maiestatem ad id sub iuramento super diplomate deponendo stringere.

[3] *Acta dietae* 1708. M. N. Muzeum. Fol. Lat. 560.

Véletlenségből ugyanez volt a véleménye a haditanácsnak is, a mely ugyanezen panasz ügyében olyan végzést hozott, hogy mivel ebben az ügyben a magyar törvénykönyv nem intézkedik, az esetet «ad notam» veszik és a jövő országgyűlés elé fogják terjeszteni.[1] A haditanácsnak tehát nem volt semmi kifogása az ellen, hogy a diéta a legaprólékosabb részletekben hozzon ítéleteket, ha a katonai és a polgári hatóság közt van összeütközés.

Az országgyűlés elsőrangú fontosságunak tartotta azt, hogy az ilyen és ehhez hasonló kérdések orvoslást nyerjenek. Az ápr. 5-iki gyűlés kimondotta: fel kell szólítani a rendeket, hogy ha valakinek közülök a commendánsok, vagy a külföldi katonatisztek ellen valami panasza van, azt pontosan irja körül és adja át annak a deputatiónak, a mely a katonaság ellen emelt panaszok összegyűjtésével van megbízva. Ennek a bizottságnak tagjai: az országbirói itélőmester, a veszprémi káptalan követe, Győrmegye alispánja Vasvári Mihály, Kassa és Korpona követei.[2]

Ápr. 14-én tartotta a márcziusban megválasztott gravaminalis deputatio első ülését. Hat tárgykör volt számukra kijelölve: az ötödik bizottság kapta azt a föladatot, hogy a katonai kihágásokat gyűjtse össze és terjeszszen róluk javaslatot az országgyűlés elé. Fontos ebben az, hogy a diéta katonai téren egyelőre a sérelmeken túlmenni nem akar.

A gravaminalis deputatiók tárgyalásának irományait nem ismerjük, de tudjuk azt, hogy a sérelmek tárgyalási módját a rendek nem helyeselték. A máj. 9-iki gyűlésen jelentette a personalis, hogy a király a katonai sérelmek tárgyalását a haditanács és a kanczelláriа bizottságára bizta. Az uralkodó szempontjából ez volt az egyetlen lehetséges eljárás, mivel a katonaság központi hatósága a haditanács. Viszont a magyar törvények értelmében lehetett ellene kifogást emelni, mert az 1655: VI. t. cz. ezekre nézve nem fogadta el a haditanács illetékességét. De a rendek nem e szempontból kifogásolták, hanem azért, mert attól féltek, hogy ez esetben aktákkal temetnék el az ügyet. A personalis azonban azt a választ adta, hogy a hatá-

[1] *Hadi levéltár.* 1708 okt. 27. Reg.

[2] *Acta dietae* 1708. M. N. Muzeum. Fol. Lat. 560.

rozás a király joga, a rendeké pedig csak a kérelem; azonkívül lehetetlennek tartotta azt, hogy a katonai ügyeket, a melyek a rendek felfogása szerint is a haditanács hatáskörébe tartoznak, az országgyűlés intézze el. Különben is — jegyezte meg — mivel a haditanács kiadványait a király irja alá, ez az ő személyes ténye és tényleg szerepel ez eljárásnál polgári hatóság is, t. i. az iratokat az országnak kiadó kanczellária.[1] A personalis véleménye szerint tehát ki van zárva az, hogy Magyarország a katonai ügyekbe avatkozzék. A rendek azt felelték erre, a mi a fennálló magyar törvények szerint jogos is volt, hogy a szóbanforgó sérelmek nem érintik a haditanács jogkörét; ha pedig ez, a mint a personalis állítja, tisztán hadügy, akkor egyáltalában nem tartozhat a polgári hatóságok elé, tehát a kanczellária se illetékes benne. Az eredmény az lett, hogy a haditanácsban való bizalmatlanság következtében a personalis ellenkezése daczára is belekerültek a katonai sérelmek az ország sérelmei közé.[2]

Máj. 21-én végezték el a gravamenek tárgyalását, 22-től kezdve a főrendekhez kerültek, azok megjegyzései után vissza az alsó táblához, a hol felolvasásuk jun. 23-ig tartott.[3] Jun. 24-én terjesztették őket az uralkodó elé.[4]

A fölterjesztés[5] köszönetet mond Józsefnek a diéta összehivásáért és a királyi előterjesztések jóindulatáért. A mi pedig a sérelmeket illeti, ezeken úgy akarnak segíteni, hogy orvoslásukat a királyi hitlevél conditiói közé kell venni. A föltételek negyedik pontja vonatkozik a hadügyre, de igen röviden foglalkozik vele. A követi utasításokból láttuk, hogy a megyék és városok katonai ügyekben újítást behozni nem akartak és ezeknek az utasításoknak teljesen megfelelt a conditiók negyedik pontja. Arra kérik a királyt, hogy a végbeli kapitányságok betöltésénél tartsa szem előtt az 1608 (a. c.): XI. törvényczikket, azaz a kapitányokat a királyi tanács meghallgatásával

[1] *Acta dietae* 1708. M. N. Muzeum. Fol. Lat. 560.
[2] U. o.
[3] Országos levéltár. *Országgyűlési irományok.* Lad. R. fasc. N. B.
[4] *Diarium et acta dietae 1708.* M. N. Muzeum. Fol. Lat. 564.
[5] *Acta dietalia anni 1709.* M. N. Muzeum. Fol. Lat. 588.

született magyarokból nevezze ki. A mi pedig az ország katonaságára vonatkozik, a magyarországi hadak főkapitánya a nádor, tisztjei pedig csak magyarok legyenek. A végek védelméről gondoskodjék maga a király. A visszafoglalt volt végvárak kapitányai szintén a nádortól függjenek, Horvátországban pedig a bántól és azonkívül legyenek alárendelve az ország törvényeinek. Az idegen katonaság ellen mindössze az a kifogás, hogy az 1670 óta nagyon sokat garázdálkodik, tehát kihágásaikat büntetni kell és érettük kárpótlásról gondoskodni.

Az országgyűlés katonai programmja tehát szigorúan az utasítások szerint készült. Katonai téren fenntartja az ország törvényes jogát, meg akarja teremteni a magyar hatóságok befolyását, de nem részletezi, mint láttuk, a personalis befolyására a katonaság garázdálkodását.[1] Ez ellen azonban gyökeres orvosság volna az, hogy a katonaság az ország törvényei alatt áll, tehát minden kihágása ügyében a nemesség maga itélkezik. Ez pedig az az álláspont, a melyet jó száz év óta állandóan elfoglalt Magyarország, annál több nincsen benne semmi. Sokkal inkább nevezetesek azok a kérdések, a melyek nincsenek benne a gravamenekben: miféle katonaság az, a mely a végeken volt és ezután a nádor rendelkezése alá kerül; miféle katonaság az, a mely független a nádortól, de a melynél a tisztek kinevezésére a királyi tanács befolyást gyakorol; miféle katonaság az, a melynek kihágásai ellen panaszt emelnek ugyan, de kivitelét mégsem kérik; mennyi ennek a száma és végül ki tartja el ezt a katonaságot? Ezek azok a pontok, a melyek miatt a mindennapi összekocczanások voltak és mégis teljesen kimaradtak a rendi föliratból. A conditiók negyedik pontja tényleg nem tesz egyebet, mint azt, hogy megőrzi az összes prærogativákat, a melyeket a hadügyekre vonatkozólag hamarjában össze lehetett gyüjteni. Sőt még az is kimarad belőle, a min pedig a diétán sokat vitatkoztak, t. i. a haditanács illetékességének kérdése.

[1] Az összes szabad királyi városok panasza szerint a garázdálkodások a következő esetekben fordulnak elő: a katonaság szétosztásánál, téli elszállásolásánál és élelemmel való ellátásánál. *Volum. I. act. diet.* M. N. Muzeum. Fol. Lat. 565.

Az igaz, hogy az országgyűlésen elhangzó szavak a haditanács illetékességét Magyarországra nézve nem tették érvénytelenné és az 1708 áprilisában épúgy kiosztotta a magyarországi csapatokat, mint azelőtt. Ez a megterhelés pedig nem volt csekély, mert a Rákóczi fölkelés miatt szokássá vált az, hogy az összes császári csapatok $^2/_5$-e Magyarországon és Erdélyben legyen.[1] Az 1708-iki kivetés szerint a hazánkban elhelyezett csapatok állása a következő: várőrség volt 84, tábori katonaság 64 compánia és ezenkívül Heister és Löffelholz egész regimentjei.[2] Az ezredek létszáma 1695-től kezdve átlag 1800 ember,[3] az alap szerint a magyarországi katonaság 1708-ban kb. 26,000 embert tett ki, tehát nagyjában egyezett az 1700-iki létszámmal.[4] Hozzá kell azonban tenni, hogy a számadatok ekkor nem egészen megbizhatók, mivel a létszám némely ezrednél nagyon leapadt, azonban épen 1708-ban kezdettek hozzá hazánkban a regimentek kiegészítéséhez.[5] Mivel pedig ekkor Magyarországban a fölkelés miatt adót kiróni nem lehetett, a szükségleteket természetben szedik be, Magyarországtól és Erdélytől évente két millió forint értékűt.[6] Ennek behajtása körül követhette el a hadsereg még inkább a kihágásokat, mint a pénzbeli adó beszedésénél. A király a katonákat fizetni nem tudta, mivel magának az udvarnak is olyan nagy volt a szüksége, hogy József még a diéta költségeire is kénytelen volt kölcsönt felvenni.[7] Segíteni a bajokon úgy akartak, hogy a haditanács a katonai kihágások ügyében pontos jelentést kért, hogy orvosolhassa őket.[8] Ez azonban nem akadályozta meg azt, hogy a csapatvezéreknek seregük zsoldjáért folytonos kérelemmel ne kelljen a haditanácshoz fordulniok.[9] A költségek csökkentésére elren-

[1] *Feldzüge* X. 9.
[2] *Hadi levéltár* 1708 ápr. 17.
[3] Müller, *Die k. k. öst. Armee.* I. 20.
[4] *Feldzüge* III. 398.
[5] *Feldzüge* X. 65.
[6] U. o. 53.
[7] 1708 ápr. 30-án vesz fel 3000 frtot az Erdődyektől. *Libri resolutionum.* Orsz. ltár.
[8] *Hadi levéltár.* 1708 jul. Exp.
[9] *Hadi levéltár.* 1708 jul. Exp.

delte a haditanács azt is, hogy ha valamelyik regimentnél több katona van, mint a létszám kivánná, a fölösleget tüstént el kell bocsátani.[1] Azonban még így se volt elég a pénz, Schlicknek nem tudtak 100,000 és még három izben szállítandó 50—50,000 forintot adni, hogy azzal hadipénztárt alapítson Magyarországon.[2] A zsoldosok fizetésében is óriási volt a hátralék. Schlick katonái két hónapi zsoldot kértek, a központi hadipénztár pedig kijelentette, hogy pénze nincsen; a vezérek kérelme ezután csak arra szorítkozott, hogy annyi pénzt kapjanak, a melyből legszükségesebb kiadásaikat fedezhetik.[3] A természetbeli szolgálmányokkal, a melyeket még a háború előtt róttak Magyarországra, hasonlókép állott a dolog. 1708 febr. 22-én jelentette Pálffy, hogy nincsen se pénze se naturaléja, a megyék pedig fizetés helyett elengedést kérnek.[4] Az erőszakos behajtás pedig minden valószinűleg hiábavaló volt, mert maga a haditanács rendelte el felfüggesztését.[5] A végrehajtással való adóbeszedés azért nem ért semmit, mert költségei felemésztették a behajtott összeget.[6] Józsefben megvolt az igyekezet az ország terheinek könnyítésére, de az orvoslást nehézzé tette a sok visszaélés. Az úgyis nagyszámú csapatok költségeit még csak fokozta az, hogy a magyarországi sereget túlterhelték generálisokkal,[7] a kiknek fizetése még súlyosabbá tette a hadi terheket. Pénz hiányában a katonaság törvénytelenül rátette kezét az elkobzott jószágokra, hogy onnét fedezze költségeit.[8] Az összes bajok orvoslása nem állott a haditanács módjában, mindössze annyit tudott megtenni, hogy ha valahol sok volt a katona, áthelyezte őket más megyébe[9] és így ezt bizonyos költségtől megszabadította. A megyék viszont maguk könnyítettek terhei-

[1] U. o. 1708. máj. 3. Reg.
[2] *Hadi levéltár.* 1708 máj. 14. Reg.
[3] U. o. 1708 okt. 24. Reg.
[4] U. o. febr. 22. Reg.
[5] U. o.
[6] *Feldzüge* I. 50.
[7] *Hadi levéltár.* 1708 decz. Exp.
[8] U. o. Reg. több helyen.
[9] Pl. 1708. telén. U. o.

ken és lefegyverezték a megyei katonaságot.[1] Szóval hadügyekben állandó volt a zavar és a bizonytalanság és mindez teljesen érintetlenül hagyta a diétát. Az a mondat, hogy a csapatok a nádor alatt állanak, aligha mondott annyit, hogy ezzel a haditanács illetékessége Magyarországon megszünik.

A katonai kötelezettségről mindössze egy pont szól és ez is a régi intézkedések ismétlése. Azt mondja, hogy a nemesség a király vagy a nádor vezetése alatt, de csak az ország határain belül katonáskodik.[2]

A király átvette a rendek kívánalmait, az országgyülés pedig még juniusban eloszlott, mivel nagy volt a nyugtalanság a felkelés miatt.[3] Minthogy pedig a diéta nem maradt együtt, a katonai sérelmek ügyében végleges intézkedést hozni nem lehetett. A király azonban kitartott álláspontja mellett és már augusztusban megkezdette a gravamenek átvizsgálását. Az országgyülés katonai pontjait a haditanács elé utalta, a mely adott is róla véleményt, de úgy, hogy a végleges döntés a miniszteriumnak maradjon.[4] Egyelőre pedig ment minden a régi mód szerint. Úgy látszik azonban, hogy egyet mégis elvégzett az országgyülés: küldött ki egy bizottságot, a mely határozott a fölött, mi jár ezen a télen a katonaságnak. Ennek határozata alapján 1709 jan. 12-iki rendeletével utasította a haditanács mindazokat, a kiket illetett (Heistert, a magyar kanczelláriát stb.), mint kell a katonaságot ezen a télen ellátni. Az utasítás úgy hangzott, hogy a lónak való portiót mindenütt természetben rójják le, az embernek való portiót pedig, amennyire lehet kenyeret kapni, szintén természetben, a hol a lakosságtól nem lehet kenyeret kapni, oda szállítani kell. A portio ezidőtájt a következő értékű volt: embernek való portio egy font hús és két font kenyér, lónak való nyolcz font széna, hat font zab naponta, hetenként egy köteg szalma. Pénzbeli értéke az elsőnek hat és kilencz krajczár közt váltakozott, a másodiknál állan-

[1] U. o. 1708 aug. Exp.
[2] *Volumen l. act. etc.* M. N. Muzeum Fol. Lat. 565.
[3] *Acta dietae* 1708. U. o. Fol. Lat. 560.
[4] *M. N. Muzeum.* Törzsanyag. 1708 aug. 17.

dóan hat krajczárt tett ki.[1] A pénzbeli szolgálmányokat a megyéktől a pozsonyi hadi biztosság utasításai szerint kell behajtani, az executiótól tartózkodni lehet. Az udvari kamarát utasítják, hogy minden szükségessel lássa el Magyarországot.[2] A haditanács előterjesztésére József ráirta beleegyezését, ebből pedig világos, hogy 1708—9 telén még nem érvényesült az a befolyás, melyet katonai ügyekben a diéta a nádor számára követelt. A megállapodásokat a kanczellária adja az országnak tudtára. Egy fontos változást mégis jelent az 1708. esztendő: a hadsereg eltartására szükséges adót nem vetik ki Magyarország megkérdezése nélkül. Az az eljárás, hogy a király Magyarországon a katonaság ellátására bizottságot hív össze, mely az adót megajánlja és a megyék között szétosztja, 1708-ban fordult elő először.

A bizottság tárgyalásának lefolyását nem ismerjük, az új mód szerint megajánlott adómennyiséget azonban igen. Kitesz ez a természetben kiszolgáltatott kenyéren kívül 73,937 portiót, az embernek valót havonta négy, a lónak valót három forintjával számítva.[3] Az adó a hat téli hónapra, 1708 nov. 1-től 1709 ápr. 30-ig van kivetve. Mivel a portiókat lehetőleg természetben akarták lerovatni, a haditanács rendeletében nincsen benne a 73,937 portiónak megfelelő pénzösszeg. De ha felvesszük, hogy a következő évtől fogva állandóan ismétlődő szokás ekkor már megvolt, $^2/_3$-át embernek, $^1/_3$-át lónak való portiónak számíthatjuk és ez esetben pénzbeli értéke kitesz 1,626,626 forintot, tehát nem is egészen felét annak az összegnek, a mit az 1697-iki rendelet kirótt az országra. Katonai ügyek terén 1708-ban csak ennek az adónak kirovása állott Magyarország rendeinek hatalmában. Ez azonban nem jelentette azt, hogy ez a befolyás mindig csupán ekkora marad, mert a nemességnek az országgyűlésről felküldött kívánalmaira nézve az udvar még nem döntött.

[1] Az 1711-iki katonai regulamentum alapján.

[2] *Hadi levéltár.* 1709 jun. 321. Exp. Die nach der Comisionen von Pressburg Anweisung.

[3] U. o. 1709 jun. 70. Exp.

Ezalatt megindult a készülődés a diéta folytatására. A rendekkel tudatni kellett, mit válaszol a király föliratukra, ez pedig csak az országgyűlésen történhetett meg. Megmaradt mostanra is az a törekvés, hogy ezen a diétán minél nagyobb számban jelenjenek meg Magyarországból. A minisztertanács tárgyalás alá is vette azt a kérdést, vajjon az 1709 május 15-én folytatandó diétára csak azokat hívják-e meg, a kik a diéta kezdetén Pozsonyban megjelentek. A határozat az volt, hogy az időközben áttérteket is meg kell hívni,[1] hogy annál inkább nyilvánvaló legyen, mily nagy József pártja az országban.

A diétán jelenlevő rendeknek mult évi feliratára 1709 máj. 28-án felelt a király.[2] A válasz szerint (4. pont) a nemesség «nyilt háborúban» kötelezve van bandériumainak kiállítására vagy helyette pénz fizetésére, úgy hogy szükség esetén mindnyájan kötelesek valamely módozat szerint áldozatot hozni. Hogy melyik módozat szerint, erre nézve ő Felsége már régebbi előterjesztésében megigérte, hogy ennek eldöntésében a törvényes utat meg fogja őrizni. Ugyancsak azt is akarja ő Felsége, hogy a nemesség többi kiváltságai is megőriztessenek, tehát katonai beszállásokat nemesi, vagy papi birtokokon nem enged meg, sőt a parasztokra se fog más terhet róni, mint a miben az országgyűléssel megegyezik. Ha pedig valamely váratlan eset fordulna elő, pl. ellenség törne az országra, vagy a jelenlegi háború nem engedné meg a nagyon is sürgős ügyek letárgyalásának rendes menetét és formáját, ily esetben nemcsak tanácsosnak, hanem egyenesen szükségesnek látszik, hogy a rendek országgyűlésileg küldjenek ki megbizottakat és ő Felsége velük határozza meg, miképen és mennyi adót fizessen az ország. Az adófizetők helyzetének könnyítése czéljából pedig nagyon szükségesnek tartja, hogy az armalisták számát tovább ne szaporítsák. Ez volt első fogalmazata az 1715 : VIII. törvényczikknek és ez volt a felelet arra a kijelentésre, hogy a nemesség a király, vagy a nádor vezetése alatt csak az ország határain belül kato-

[1] *Hadi levéltár.* 1709 okt. 241. Exp. 1709 ápr. 10-ről datálva.

[2] A leirat megvan: *Acta dietalia anni 1709.* M. N. Múzeum. Fol. Lat. 588.

náskodik. Hozzá kell tenni azt, hogy József nem érinti a diéta adómegajánlási jogát, de ügyes átmenettel módot keres arra is, hogy országgyűlés nélkül lehessen adót róni Magyarországra, még pedig az 1708-iki minta szerint.

A felelet egy pontban föltünően hasonlít a rendek feliratához: a mint az, úgy ez is szerfölött nyomatékosan hangsulyozza a törvényes alapot. Szinte rákényszeriti az embert annak a kérdezésére, miért kell ezt oly sürün hangsulyozni. A felelet nagyon egyszerü: azért, mert nem alapszik törvényen. A királyi leirat szerint a nemesség vagy hadba száll, vagy pénzt fizet helyette; ennek az állitásnak nincs törvényes alapja, mert a primæ nonus szerint «militare dumtaxat tenentur». Miért tolja be ide a király felelete a második módozatot is, annak magyarázata igen egyszerü: ilyen okoskodással még a nemességet is meg lehet Magyarországon adóztatni, a mi nyiltan bevallva nem sikerült volna. Az ajánlat még igen engedékeny hangú, mert alternative engedi meg vagy a katonáskodást, vagy helyette a pénzfizetést. A magyar alaptörvény egyoldalú megváltoztatása azért szükséges, hogy nagyobb ellenállás nélkül lehessen a nemességet arra birni, hogy vagy tényleg katonáskodjék, vagy adót fizessen helyette. Még az «aperto bello» kifejezés se helyes, mert a törvény ez esetben se kötelezte erre a nemességet. Másik nagy engedékenysége a leiratnak az a kijelentés, hogy a király csak a törvényes úton fogja eldönteni ezt a kérdést és a nemességre bízza, mit ajánl meg, katonát-e vagy pénzt-e. Ez annyit jelent, hogy katonai ügyekben szabadon nyilváníthatja véleményét az ország. A többi pont csak mint csereérték szerepel az első helyett, igy pl. az, hogy csak a diéta útján vethetnek ki adót az országra stb. Jellemző azonban a nemesség éber figyelmére, hogy csak ez az igéret lett törvénynyé, a mely tulajdonképen azért készült, hogy törvényesitsen egy fennálló állapotot. Ez volt az adómegajánlás olyan módja, mely szerint nem a diéta, hanem egy nemesi concursus ajánlja meg az adót. Igaz, hogy itt most még igen erős korlátozások vannak, de a gyakorlatban könnyü volt a kis akadályt nagynak tüntetni fel és az országgyülés helyett azonnal concursust követelni.

Erre következik a válaszban a másik vitás pont: az idegen

tiszteknek ügye (22. pont). Erre nézve a király a rendeknek az előbbihez teljesen hasonló, törvényczikkel körülbástyázott feleletet ad. E szerint az idegen tiszteknek szükségessége Magyarországon kiviláglik Szent István első törvénykönyvének 6. pontjából, az 1222 : XI., az 1538 : XI. és az 1552 : XXXI. törvényczikkekből. Szinte megijed az ember a paragraphusok nagy számától, de szerencsére nem kell őket nagyon komolyan venni. Szent István idézett törvénye a hospesekről szól, kiknek behivását ajánlja Imrének, ezek tehát nem tisztviselők; az 1222 : XI. t.-cz. azt mondja, hogy a hospesek a királyi tanács hozzájárulása nélkül nem nyerhetnek semmi méltóságot; az 1538-iki országgyűlés czikkelyei nem maradtak ránk, de a rá vonatkozó iratokban erről a kérdésről nincsen szó. Az 1552 : XXXI. t.-cz. a bányatisztviselőkről mondja azt, hogy idegenek is lehetnek, de a magyar törvények alá vannak rendelve. Az idézett törvények egyike se szól tehát a leirat mellett, de nem is ez a felelet fontosabb része, hanem az, a mi utána következik; ezt a király úgy sem tartja sürgősen megoldandónak, azért használja fel az officiális szónak azt a tulajdonságát, hogy az mindenféle tisztviselőt jelent. De mivel a conditiók negyedik pontja a nádor főkapitányságáról beszél, utána pedig azonnal a magyar tisztekről, világos, hogy csak katonatiszteket érthet, a királyi leirat pedig mindenféle egyéb tisztet ért, a katonatiszteket kivéve. Innét érthető, miért felel a leirat fordított sorrendben a diéta előterjesztésére, miért szól először a tisztekről és csak azután a nádor főkapitányságáról. Olyan sorrendben, mint a gravamenekben volt, nem lehetett volna az officialis szót polgári tisztviselőnek érteni és az említett törvényczikkeket idézni. Ezek után természetesen könnyen egyezik bele a király abba, hogy az 1485 : IV. t.-cz. értelmében a nádor legyen az ország főkapitánya, de nem mulasztja el hozzátenni, hogy csak az insurrgens hadseregé.[1] Ez pedig ismét nem jelenti azt, hogy az országnak volna befolyása a katonaságra.

A magyarországi generalatusok kérdését a felirat (46. p.) elsőrangú fontosságúnak jelölte meg. A felelet szintén ebbe

[1] Nonnisi ad casus insurrectionis.

kapaszkodik; mivel annyira fontos dolog, jól meg kell gondolni, hosszas előmunkálatot igényel és a jelenlegi zavarok alatt egyáltalában nem lehet rajta változtatni. De ha a fölkelés véget ér, a király fog módot találni arra, hogy ezt az ügyet üdvösen intézzék el.

Azután következnek a katonai kihágások (47. p.). Ő Felsége sajnálattal veszi ezeket tudomásul és siet kijelenteni, hogy nemcsak idegen katonaság, hanem magyarok is követik el. A kihágásokat azonban a fennálló zavaros helyzet miatt nehéz orvosolni, de a mit tehet, megteszi most is, a békés idők helyreálltával pedig részletesen intézkednek majd felőle. Fontos dolog a válaszban az, hogy a leirat semmivel sem mond többet, mint a mennyit a magyar törvények évszázadok óta megköveteltek.[1] Ehhez pedig csak úgy mellékesen veti oda a leirat, hogy «a katonaságról, melyet idegennek mondanak a rendek, véleménye szerint a következő diétán kell tárgyalni.» Hasonló a felelet egy másik visszaélésre nézve (9. p.): a tizedek bérléséről, mely a véghelyeken a katonaság eltartására szolgált, a béke helyreálltáig nem lehet határozni.

Összefoglalva az egészet, a leirat megfelel a fölirat minden pontjára, egyben-másban elcsavarja annak értelmét, végeredményben pedig kimutatja, hogy nem az utolsó szó, mivel mindenben lehetőleg a halasztás álláspontjára helyezkedik. Legfontosabb benne az, hogy míg az insurrectiót és annak élén a nádor főkapitányságát elfogadja, addig az idegen katonaságról most nem akar tárgyalni. Ez a körülmény előre sejtette, milyen lesz a megoldás az idegen katonaság dolgában, előre mutatta, hogy ebbe a kérdésbe a király nem fog a nemességnek beleszólást engedni. Az insurrectiót készségesen átengedte nekik, de arról tudta mindenki, hogy nem ér semmit.

[1] Az 1521: XXIV. t.-cz. már szól a katonai kihágásokról.

II.

Az országgyűlés tárgyalás alá vette a király feleletét és 1709 aug. 13-án adott rá választ.[1] A mi a nyilt háború esetén a banderiumok kiállítását, vagy helyette pénz szolgáltatását illeti (4. p.), hivatkoznak a rendek az 1681 : XLVI., XLVII., LXVI. és az ezekben idézett törvényczikkekre. Ezzel aztán elütötték a királynak azt a követelését, hogy a felkelés helyett bizonyos pénzösszeget fizessenek, mert az idézett törvények világosan csak az insurrectióról szólanak, nem pedig e helyett valami pénzbeli egyenérték fizetéséről. Ebben a pontban a törvény annyira a nemesség mellett szólott, hogy a törvényczikk idézésén kívül nem kellett egyebet felelniök. De mégis hozzá tesznek olyat is, a mi már nem alapszik törvényen. Kijelentik, hogy a fölkelést csak a belső háború lecsillapítása után és csak a török ellen viselendő háborúra adják, holott az 1435 : I. t.-cz. ezt a korlátozást nem ismerte; viszont örömmel veszik tudomásul a nemesi házaknak a katonai beszállásolásoktól való mentességét. Az ellenséges beütés alkalmával a parasztok által fizetendő adónak megajánlására vonatkozólag véleményük az, hogy az adó ügyében való tárgyalások mindig az országgyűlésen történtek a rendek által és nem megbizottak által, azért ne kivánja tőlük ő Felsége, hogy a törvény ellen cselekedjenek. A két főpontban tehát nem fogadják el a leiratot, illetőleg a törvényre való hivatkozással ügyesen kitérnek előle. Azután pedig kijelentik, hogy a nemesítés egyedül ő Felsége joga, e tekintetben ők legfeljebb kérelemmel állhatnak elő.

Volt már szó róla, hogy a leirat az officialis szót csak polgári hivatalnokot jelentőnek vette. A válaszfelirat mindenekelőtt (22. p.) constatálja a tévedést, hogy ez a szó kétféle tisztviselőt jelent — polgárit és katonait — de ennek daczára beleegyezik abba, hogy a katonai tisztségek ügyében a jövő diétán döntsenek, abban a reményben, hogy ő Felsége ezt velük együtt és a törvény szerint intézi el. A többi fajtájú tisztviselőkre nézve az a nézetük, hogy az idézett törvényczikkeket

[1] *Acta diet. 1709.* M. N. Múzeum. Fol. Lat. 588.

újabbak, mint pl. az 1681 : XXVII. t.-cz., már úgyis eltörölték, ezekről tehát még a jelenlegi országgyűlésen lehet határozni.

A nádor főkapitányságára vonatkozólag a rendek álláspontja az, hogy a nádor nemcsak az 1485 : IV., hanem az 1555 : I. és 1681 : I. t.-cz. szerint is főkapitánya az országnak és nemcsak a nemesi fölkelésnek, hanem bármiféle más katonaságnak is. Ezért tehát mindaddig, míg a jövő diétán ő Felsége a rendekkel a hadi ügyekre nézve végzést nem hoz, mindenféle nemzetiségű katona a nádortól függjön. Ez a felelet már maga is jogfeladás, mert ha az idézett törvények szerint a nádor mindenféle katonaság főkapitánya, fölösleges e kérdésről tovább tárgyalni.

Hogy mégis belemennek a tárgyalásba, annak magyarázata az, hogy a rendek törvényidézése teljesen megfelel a király eljárásának, époly kevéssé elcsavarás nélkül való, mint a királyé volt. Az alapul vett 1485 : IV. t.-cz. kifejezetten az insurrectióról beszél, tehát semmiesetre se lehet belőle azt következtetni, a mit a rendek következtetnek. Az 1555 : I. t.-cz. mindössze annyit mond, hogy a nádor a katonai ügyeket ő Felsége nevében a törvény szerint végzi, az 1681 : I. t.-cz. felsorolja a régebbi törvényczikkeket, a melyek ugyanerre a tárgyra vonatkoznak, de ezekből se lehet beigazolni, hogy a nádor az összes katonaságnak a feje. Az 1618 : IV. t.-cz. az, a mely kijelenti, hogy az összes, bármily nemzetségű csapatok kapitányai a nádortól függnek, de a katonaság függéséről ebben sincsen szó. A törvénykönyvből tehát nem lehetett beigazolni, hogy a magyarországi összes katonaság feje a nádor, viszont be lehetett bizonyítani azt, hogy a törvény ellene van az idegen katonatiszteknek. Innét van, hogy mindkét fél elferdítve idézi a paragraphusokat, hogy valamikép törvényes alapot teremthessen magának. Meg kell azonban jegyezni, hogy a törvények elcsavarását fölülről kezdették, a rendek csupán követték a nekik mutatott példát.

Nincs kifogása a feliratnak az ellen, hogy a katonai parancsnokságok elrendezése a jövő dietára maradjon (46. p.) és köszönettel veszi tudomásul, hogy a kihágások orvoslására nézve mindent megtesz ő Felsége; a felirat szerint ez úgysem

tartozik az országgyűlés elé, mert a törvény értelmében szabadon rendelkezik benne a király. Belenyugosznak a rendek abba is, hogy az idegen katonaság ügye a legközelebbi diétára maradjon, a dézsma árendálására nézve azonban kérik a régi törvények megtartását (9. p.)

A feleletben legfontosabb az, hogy a nemesség igyekszik néhány tételt úgy feltüntetni, mint a melyről már egyáltalában nem is kell szólani. E tételek legfontosabbika az, hogy Magyarországon a nádor mindennemű seregnek a főkapitánya. Láttuk viszont, hogy a király felfogása szerint, a mi pedig a törvényeknek teljesen megfelelt, ez a főparancsnokság csak az insurrgens seregre nézve érvényes. Ebből folyik a diéta álláspontja: a miben kétes volt igazsága, azt olyannak vette, hogy azon a törvény szerint nem is lehet vitatkozni, mert már el van intézve. A másik jellemző vonás az, hogy az országgyűlés semmiben nem hoz végzést, úgy, hogy szinte önkénytelenül felvetődik az a kérdés: ha ennyire el lehet halasztani a szőnyegen forgó katonai kérdések elintézését, mi szükség van arra, hogy ennyit beszéljenek róla. A dolog olyannak tünik fel, mintha mind a két fél kerülné a nehéz probléma megbolygatását és azért hagyja a döntést későbbre. A papiroson folytatott harczot még a megoldás előkészítésének se lehet venni, mert a legfontosabb fogalmakat se határozzák meg, így pl. még azt sem mondják meg, mi az idegen katonaság. A király úgy beszél róla, hogy «a katonaság, a melyet külföldinek mondanak»,[1] a rendek úgy, hogy «az idegen katonaság, a melyet tényleg külföldinek ismernek.»[2] Ez elnevezésekből világos, hogy az idegen katonaság fogalmának tartalma nem volt ugyanaz mindkét félnél; különben is említettük már, hogy József véleménye az volt: kérdés, lehet-e idegennek nevezni azt a katonaságot, a mely az országot védi.[3]

Maga a válaszfelirat szintén világosan mutatta, mennyire nincs egyetértés a király és a nemzet között. A felirat minden-

[1] De milite vero, qui dicitur extraneus.

[2] De milite extraneo, qui re vera extranei esse perhibentur.

[3] Bidermann, *Geschichte der Gesammt-Staats-Idee.* II. 148.

ben fenntartotta a nemzet törvényes jogát és még arra se volt kapható, a mibe már a tavalyi diéta beleegyezett — igaz, hogy csak ideiglenesen — hogy t. i. a hadi adó megajánlását egy bizottság is elvégezhesse. Ezt a jogát fenntartotta a országgyűlésnek, de ezenkívül semmi befolyást nem tudott szerezni a katonai ügyekre. Mikor a diéta összeült, épen akkor folyt a nagy tanácskozás a fölött, mi módon lehetne a magyarországi katonaságot jobban ellátni, a katonai raktárak és a tábori sereg szükségletén segíteni.[1] Semmit sem tudunk arról, hogy ide az országgyűlést meghívták volna; a rendek beavatkozása a hadügyekbe kimerült az adómegajánlásban. Ennek elintézésére azonban csak a törvény betűje szerint volt hivatva az országgyűlés, mert tényleg épen úgy, mint a múlt évben, egy bizottsága intézte el. Fontos ezt kiemelnünk azért, mivel ettől kezdve József rendszerré tudja tenni azt, hogy az adóról nem tárgyal a diétával, hanem csak annak egy deputatiójával, a mely bizottság azonban nem az országgyűlés ideje alatt ülésezik, hanem annak befejezése után, rendesen az év vége felé. Az új rend miatt kellett ennek így lennie. Míg a nagy török háborúk tartottak, az adózás módja alkalmazkodott ahhoz, mikor van szükség katonaságra. A sereg csak addig volt együtt, míg a háború tartott, aztán feloszlatták; mivel pedig a török a nyári hat hónapot vette hadműveleti időnek, az adót is ezalatt szedték be, mert ekkor volt rá szükség. A XVI. század legutolsó adómegajánlása, az 1600-iki, úgy szól, hogy az adót két részletben fizetik, Pünkösdkor (máj. 21.) és Szent Jakab napján (jul. 25. 1600 : III. t.-cz.). A mint a 15 éves háború befejeződik, noha marad az országban állandóan együtt tartott sereg, mégis a zsitvatoroki béke után megkezdődik a lassú átmenet az adóbeszedés módjának megváltoztatására. Az adót nem a nyári hónapok alatt szedik be, hanem egyik felét már ősszel. 1613-ban fele jun. 24-én, fele szept. 29-én fizetendő (1613 : IX. t.-czikk), öt év mulva mindkét részlet őszszel, szept 8-án és nov. 30-án 1618 : XXXVI. t.-cz.), 1622-ben pedig már tisztán a téli hónapokban, nov. 1-én és febr. 2-án (1622 : XXXII. t.-cz.). Még ké-

[1] *Feldzüge.* XI. 237.

sőbben csak egy határidő van, az is télen, pl. 1625-ben márcz. 13-ika, 1630-ban január 6-ika stb. A változás okát a török háborúk hosszabb időre való megszűnésében kell keresnünk oly módon, hogy nyáron a parasztok eltartották a katonákat és csak télen kellett róluk a királynak gondoskodni. Ez a szokás a XVII. század folyamán állandósul és Józzef 1705 óta a számadásokba is behozza a katonai évet,[1] a mi a katonaságnak téli szállásba vonulásától, nov. 1-től, a következő nov. 1-ig tartott és a mi csakis a fennálló viszonyokból folyó következmény lehetett. Így lett állandóvá az, hogy az adót nov. 1-től kezdve szedik a hat téli hónapon át, a hat nyári hónapban pedig nincs adózás.

Láttuk, Józsefnek sikerült keresztülvinni, hogy concursus ajánlja meg a katonaságnak 1708/9-ben a hat téli hónapra való szükségletet. Az országgyűlés fölirata azonban tiltakozott ennek a módozatnak törvénybe iktatása ellen, de mivel ő maga le nem tárgyalta a hadi adót, 1709-ben megint bizottságot hivott egybe a király[2] és ez elé terjesztette kivánalmait. 90733·5 portiót kért,[3] a mi pénzben megfelelt 1.814,640 frt-nak, tehát körülbelül 200,000 frttal volt több a tavalyinál. A tárgyalások lefolyásáról ez alkalommal még nem ismerünk részleteket, de igen valószinű, hogy József azért kért többet a múlt évi összegnél, hogy engedhessen belőle. 80,000 portióban, azaz 1.599,960 frtban egyeztek meg. Ennek $^2/_3$-a embernek, $^1/_3$-a lónak való portió, azt 3 frt, ezt 3 frt 30 kr-jával számítva, de azzal a kikötéssel, hogy az utóbbit pénzzel megváltani nem lehet. Ez évben az adót igen korán biztosították, nov. 4-én már kiadták a róla szóló rendeletet. Úgy látszik azonban, hogy a királylyal való alkudozások sikere daczára is az adómegajánlás aligha nyugodott reális alapon. A téli adóról már deczemberben azt jelentette Heister, hogy azt Magyarországon aligha lehet beszedni, legfeljebb csak végrehajtással.[4] Ez pedig annyira megbizhatatlan behajtási mód volt, hogy nem szivesen alkalmazták.

[1] Bidermann i. m. II. 20.

[2] A hadi tanács leirata conferentiákról beszél «mit einigen dazu deputierten ill. Magnaten». *Hadi levéltár.* 1709 nov. 30. Reg.

[3] Bidermann i. m. II. 23.

[4] *Hadi levéltár.* 1709 decz. Exp.

Az 1708. és 1709. évek történetéből látszik, hogy József nem a katonai kérdést tartotta sürgősnek, hanem csak annak pénzügyi részét, azt, milyen módon látja el Magyarország a benne elhelyezett katonaságot. Minden tisztán katonai ügyben szivesen egyezik bele a király a halasztásba, de az adómegajánlás dolgában a rendek tiltakozása ellenére is keresztülviszi szándékát és idején gondoskodik az adómegszavazásról. Ez mutatta, hogy ez volt az a kérdés, a melynek az országgyűlésen uralkodnia kellett volna, de a király ezt ügyesen ki tudta vonni a diéta hatásköre alól és teremtett magának kényelmes módozatot ennek az ügynek elintézésére, t. i. a rendek által kiküldött bizottságot. Ez volt az egyetlen, a miben megállapodás jött létre — igaz, hogy nem az országgyűlés hozzájárulásával — minden más katonai kérdés egyelőre függőben állott. Az elszállásolások ügyében Schlick elnöklésével és egy hadi tanácsos bevonásával a Pozsonyba összehívott bizottság intézkedett.[1] Úgy látszik, ugyanez a comissio volt megbizva azzal, hogy a katonai kihágások megszüntetése ügyében intézkedéseket tegyen.[2]

A hadi tanács 1709 telére elhelyezte Magyarországon a csapatokat, de az adót nem fizették. Kitünt, hogy Heister aggodalmai alaposak voltak, 1710 elején egyre-másra jelentették a császári tábornokok, hogy nem lehet az adót beszedni.[3] Erre elrendelték az executiót,[4] de ez se bizonyult czélravezetőnek, mert az élelmezést így se tudták ellátni. A pozsonyi concursus az élelmiszereket nem az egész télre, hanem csak három hónapra szavazta meg[5] és így a haditanács kényszerült utasítani az udvari kamarát, hogy Magyarországot máshonnan élelmezze, Budát Szlavoniából, Észak-Magyarországot Sziléziából stb.[6] Bizonyos megyéket felmentettek a beszállásolás alól,[7] miden egyéb

[1] U. o. 1709 decz. 8 és 10. Reg.

[2] Mixta ex regnicolis et militaribus deputatio. 1710 febr. 11. *Benignae resolutiones.* Orsz. ltár.

[3] *Hadi levéltár.* 1710 jan. Exp.

[4] U. o. 1710 ápr. 19. Exp.

[5] U. o. 1710 jan. Exp. Nádasdy jelentése.

[6] U. o. 1710 ápr. Exp.

[7] U. o. 1710 febr. 22. Reg.

panaszt pedig a Schlick elnöklete alatt Pozsonyban ülésező bizottsághoz utasítottak.[1] A magyarországi katonaság egyelőre ez alatt a bizottság alatt állott,[2] noha ezt semmi magyar törvény el nem ismerte. A kamara előterjesztést tett, hogy a magyarországi csapatok ellátása czéljából rójjanak ki adót az örökös tartományokra is.[3] A csapatvezérek úgy segítettek pénzszükségükön, hogy leendő jövedelmeikre kölcsönöket vettek fel.[4] A két évi diétai tárgyalás után tehát következett Magyarországra egy olyan esztendő, a mely katonai ügyekben a legnagyobb rendetlenséget mutatta és e rendetlenség ellen az országnak semmi orvossága nem volt.

A rendeket legfölebb az vigasztalhatta, hogy 1710 február 10-én megkapták Józsefnek 1710 január 20-án kelt feleletét múlt évi válaszfeliratukra. A kanczellária még 1709 augusztus 15-én vette kézhez az országgyűlés aug. 13-iki feliratát, aug. 29-én megkezdte olvasását, szept. 2-án pedig a király elé terjesztendő véleményének elkészítését. Ez a munka majdnem egy hónapig tartott, szept. 26-án fejeződött be.[5] Magát ezt a munkálatot nem ismerjük, Józsefnek mindenesetre ezen alapuló válasza azonban ismeretes.[6] A kétszeri hasztalan próbálkozás meggyőzte az udvart arról, hogy Magyarországon törvény leple alatt valami újat becsúsztatni nem lehet, mert a rendek nagyon jól ismerik a törvényeket; 1709/10-iki télnek tapasztalatai pedig a mellett tanuskodtak, hogy a katonaság ellátása czéljából szükséges a diétát nagyobb áldozatra rávenni, mint a meddig a concursusok mehettek. Az új leiratot tehát az eddigiekkel szemben jellemzi a legnagyobb őszinteség: most már nem akarnak a törvény leple alá bújni, hanem nyiltan tárnak fel mindent, és az új intézkedést nem a törvényre, hanem a szükségre és a czélszerüségre való hivatkozással kérik. Az eddigi leiratok nem

[1] U. o. 1710 jan. 1., febr. 3., márcz. 5. Reg.

[2] U. o. 1710 jan. 14. Reg.

[3] U. o. 1710 márcz. 17. Reg.

[4] Pl. Schlick. U. o. 1710 ápr. 6. Reg.

[5] *Com. Nic. Illésházy manuscripta.* Vol. I. M. N. Múzeum. Fol. Lat. 2914.

[6] *Acta dietae 1709.* M. N. Múzeum. Fol. Lat. 588.

adták az udvar szándékának hű képét, az 1710 jan. 20-iki resolutio az első, a melyből látni, mit akar az országgyűlés segélyével az udvar keresztülvinni, de ezt már nem úgy, mint olyat, a mi úgyis benne van a régi törvényekben, hanem mint határozott újitást. Itt kellett kitűnni, meg van-e még mindig a nemzet és a király közt az a nagy egyetértés, a melyet az 1708. és 1709. évek mutattak.

Az 1709 aug. 13-iki felelet negyedik pontjára nézve elfogadja József a rendek felfogását, mely szerint az insurrectió a király felhívására a törvény értelmében köteles kiállani, de hozzáteszi azt, hogy a rendek és minden a katonasághoz értő ember előtt teljesen világos, hogy ma már a régi harczmodorral, tehát «egyedül a nemesség fölkelésével az országot kellőképen megvédeni nem lehet». Ez volt az a nagy igazság, a melyet a király eddig habozott kimondani. Mivel pedig a nemesi fölkelés nem elegendő, erős és szabályozott katonaságot és rendes hadsereget kell tartani részint magyarokból, részint idegenekből és minden eshetőségre való tekintettel állandóan. De míg az insurrectio nem kerül pénzébe a királynak, az állandó seregnek zsoldot kell fizetni és erre a czélra szükséges az adózás. Ezt az adót pedig a király a nemességtől várja abban a reményben, hogy az a régi példák nyomán (idézve az 1599 : VI., XV. t.-cz.) részt fog venni az adózásban.[1] A leirat semmi kétséget nem hagy az iránt, hogy a nemesség megadóztatását akarja behozni, de épen azért eleget tesz az augusztusi rendi felirat kérelmének és kijelenti, hogy az adót az országgyűlésen kell megszavazni és csak arra az esetre kéri a concursust, ha már nem lenne idő az országgyűlés összehívására, vagy valami okból nem lehetne a karokat és rendeket a diétára kényelmesen meghivni. Fontos, hogy a leirat szerint a csatolt részek is részt vesznek a concursuson és minden jel arra mutat, hogy az udvar azt a bizottságot akarta állandóvá tenni. Miután t. i. a leirat a concursussal végzett, csak akkor jelenti ki, hogy a rendkívüli eseteket kivéve, mikor az országgyűlés nem ülhet össze, mindig a diéta dönt, a miből világos, hogy rendkívüli eseteket

[1] Status et ordines . . . sint pro parte concursuri.

vették fontosabbaknak. Ezzel szemben a király a legmesszebb menőleg terjeszti ki a nemesség mentességét a katonai beszállásolások alól. Igéri a legerősebb katonai fegyelmet, a tized dolgának (9. p.) a rendek megelégedésére való elintézését. Az idegen katonatisztekről határozzon a jövő országgyűlés épúgy a kapitányságokra nézve (22. p.). A 47. pontban foglalt követelésre, az idegen sereg kivezetésére nézve már nincs is megjegyzés. József úgyis benszülöttekből és idegenekből álló sereget akar Magyarországon, ez a pont tehát magától elesik, nem is kell rá válaszolni.

Ilyen formában jelenik meg először az országgyűlés előtt a javaslat az állandó katonaság törvénybe czikkelyezéséről. Ez a katonaság magyarokból és idegenekből áll, a nemzetnek az adómegajánlásnál egyéb köze nincsen hozzá. A legtermészetesebben felötlő kérdésekről nem esik szó. Nincsen benne még az se, mekkora ennek a seregnek létszáma, mennyi pénz kell ellátására, noha 1710-ben a császár 36,000 katonájának[1] ellátásáról kellett Magyarországon gondoskodni. A leirat nem szól arról, fenn akarja-e továbbra is tartani a jelenlegi viszonyokat. Az világos a leiratból, hogy önálló magyar katonaságot nem akartak, mindössze csupán azt, hogy valamikép kipótolják ezt a két bajt, a mely állandóan nehezedett az armádiára: 1. hiányát a biztos alapnak az ország megvédelmezésében, 2. hiányát a biztos kulcsnak a költségek előteremtésében.[2] Ha a javaslat keresztülmegy, ez a két pont el van intézve: 1. van törvényesen elfogadott állandó katonaság, 2. van pénz annak eltartására. Marad tehát a régi helyzet, de minden gyöngéjének megmegszüntetésével.

Fontos dologról volt szó, érthető, ha az országgyűlés válasza soká késett és csak aug. 21-én lett készen, nemcsak a katonai, hanem egyéb kérdések is késleltették elkészülését. A felelet[3] rögtön rátér a kérdés leglényegesebb részére, az adózásra. Annyival is könnyebb volt ezen kezdenie, mert a diéta fenntartja

[1] *Feldzüge.* XII. 95.

[2] d'Elvert, *Zur öst. Finanzgeschichte.* 221.

[3] *Acta dietae 1709.* M. N. Múzeum. Fol. Lat. 588.

ugyan a régi álláspontját, de elfogadja a Józsefét is. Adót csak az országgyűlés szavaz meg és nem is tudják elképzelni, hogy lehetnének esetek, mikor a rendek az adót nem ajánlhatnák meg. Mind a mellett megengedik, hogy talán mégis előfordulhatnak ilyen esetek, azért a királyi leiratnak erről szóló, de csak általánosságban tartott pontját most részletezik. Az ily körülmények között kiküldendő bizottságban vegyenek részt a nádor, a primás, a főpapok és a mágnások, a királyi tábla, a megyék, a városok lehetőleg nagy számmal, megtartásának helye mindig az ország határain belül essék. Ez a comissio alig különböznék valamit az országgyűléstől, hatásköre lenne az adó megszavazása és a megyék közt való kiosztása. Ezt felelik a concursusra vonatkozólag, a katonaságra nézve pedig igen röviden azt válaszolják, hogy a nemességet kiváltságai ellenére semmiesetre se lehet adózásra kötelezni, elégedjék meg ő Felsége a törvényes insurrectióval.

A mikor tehát mind a két fél őszintén nyilatkozott, kitünt, hogy köztük a megegyezés lehetetlen. A király a szükségre, a nemesség azon kiváltságaira hivatkozott, a melyek ellen törvényesen semmit sem lehetett tenni. Ezalatt pedig a nagy vitában kicsúszott egy pont és ez az idegen katonaság. József megmondja, hogy a nemesség megadóztatása a benszülöttekből és külföldiekből álló katonaság eltartására szükséges, a nemesség nem ad ugyan adót, de nem mondja meg, mire kellene ez a megtagadott adózás. Hallgatásának oka az, hogy ne kelljen kimondania, hogy az insurrectio nem elegendő, mert ezáltal saját kiváltságait ásná alá. Az idegen katonaságról hallgat az országgyűlés, holott eddig állandóan egyik sérelmi pontja volt. De ha ez ellen szól, nyilatkoznia kell arról is, ki védi hát meg ezt az országot, így pedig újra kötelességről lett volna szó. De hallgat e felől a király is és egyenesen csak a katonaságról beszél, a mely Magyarországot védi, magyar és idegen nemzetiségű, de már nem idegen katonaság, mivel nem az uralkodó tartja el a maga erszényéből, hanem eltartására a magyar országgyűlés szavazza meg a költségeket. Ennek a két kölcsönösen ható oknak esett áldozatul a magyar katonaság. A nemesség nem szólhatott róla, hogy neki ne kelljen megfizetnie a helyette

szolgáló katonaság költségeit, Józsefre nézve pedig eddig se volt ez a katonaság idegen. Így alkotja az 1710. esztendő katonai ügyekben a nagy fordulópontot: eltünteti a katonai sérelmek közül az idegen katonaságot; a király serege nem idegen többé, hanem csak «benszülöttekből és külföldiekből» áll. Ez a tárgy lekerült a napirendről, mivel fontosabb lépett helyébe, a nemesség szándékolt megajánlása, tehát a prærogativa, melynek megvédését pedig a közvélemény a legfontosabb dolognak tartotta.[1] A királynak viszont sikerült egygyel kevesbíteni a gravamenek számát és kiirtani a sérelmek közül az «idegen katona» kifejezést. A magyar hadsereg elejtése innét kezdődik.

József másik vivmánya gyakorlati értékű volt: a nemesség beleegyezett a concursusoknak már szinte rendszerré vált megtartásába. Kissé megnehezítette ugyan, de ez nem akadályozta meg a királyt abban, hogy az adót a primás és a Pozsonyban levő mágnások útján szavaztassa meg, noha ez az eljárás nem felelt meg az 1710 aug. 21-iki felirat szellemének. De szerencsére került előre nem látott eset, a pestis, a melylyel József meg tudta okolni, miért hívott össze csak ilyen szűk jellegű bizottságot.[2] A felkelés már a végéhez közeledett, a csapatokat részben feloszlatták, részben reducálták;[3] főleg azokat a katonákat bocsátották el a szolgálatból, a kik nem tartoztak valamelyik regimentbe,[4] úgy hogy míg 1710 elején 21,120 ember, az év végén csak körülbelül 13,000 emberből álló sereg volt Magyarországon.[5] Tekintetbe kellett venni azt is, mennyire megterhelte a múlt évi téli ellátás Magyarországot és azért a katonaság igen mérsékelte követeléseit. 50,000 portiót kért, de azzal, hogy le lehet engedni 40,000-re,[6] azaz 945,000 forintra.[7] A 40,000 portiót a concursus el is fogadta, hozzátéve két dol-

[1] Biharmegye idézett követi utasítása.
[2] *Hadi levéltár.* 1710 nov. 3. Exp.
[3] U. o. okt. 24. Reg.
[4] U. o. 1711 febr. 22. Reg.
[5] *Feldzüge.* XII. 95.
[6] U. o. nov. 3. Exp.
[7] Müller, *Die k. k. österr. Armee.* II. 299.

got: 1. hátralékok behajtását egyelőre nem kezdik meg, 2. az adót nem arithmetikai, hanem geometriai arány szerint osztják ki, mindenütt a fennálló anyagi helyzetnek megfelelően. Nem engedik el azonban sehol a természetbeli szolgálmányokat; az embernek való portiónál a hús, kenyeret és bort, a lónak valónál a szénát, zabot és szalmát. A tanácskozás igen elhúzódott, úgy hogy az első téli hónapban, novemberben még nem lehetett elkészíteni a katonaság téli elszállásolásának tervét,[1] noha József már nov. 4-én hozzájárult a concursus elé terjesztendő javaslathoz. Az elszállásolásra az országnak megint nem volt befolyása, noha a király 1711 jan. 1-re folytatólagosan összehivta az országgyülést, de mielőtt a tanácskozások megkezdődtek volna, jun. 24-ére halasztotta.[2] Ezt József már nem érte meg, viszont hamarabb megkötötték a fölkelőkkel a békét és így nem állott semmi annak útjában, hogy végleges intézkedést tegyenek. Nem volt többé ok arra, hogy a végleges elintézést a békésebb időkre hagyják, mivel a béke ideje már elérkezett. A József halála által félbeszakított és a szatmári béke által megigért diéta azonban csak 1712 május 2-án tartotta első ülését.[3] Addig volt idő arra, hogy ha valakinek van terve Magyarország hadügyének berendezésére, ezzel a tervével előlépjen. Ilyen ember volt a fölkelés befejezője, Pálffy János.

Szabó Dezső.

[1] Ekkor sürgeti Pálffy. *Hadi levéltár.* 1710 nov. 241. Exp.
[2] *Vol. I. act. diet.* 1709. M. N. Múzeum. Fol. Lat. 565.
[3] *Acta dietae anni 1709.* U. o. Fol. Lat. 560.

BUDA ÉS PEST 1602—1603-IKI OSTROMA.

(Két szövegképpel és két melléklettel.)

— Első közlemény. —

Szomorú ténye történelmünknek, hogy a mióta Budavára s vele Pest (1541 augusztus 29-én) török kézre került,[1] majdnem hatvan esztendeig visszavivása érdekében jóformán semmit sem tett királyi házunk: a Habsburg-hatalom, vagy a mit tett is, oly rendszertelen és erőtlen kisérletezésnek mutatkozott, hogy sikertelenségük előrelátható volt.

Hazánk fővárosának eleste után általános örömet okozott s a magyarok részéről is tisztes áldozatot váltott ki a német birodalom 1542-iki magyarországi nagy hadi vállalata, mely szeptember végén kisérelte meg Buda vívását, de csúfos kudarczczal végződött.[2] S mintha e kudarcz emléke lidércznyomásként nehezedett volna a katonai körök lelkére, a XVI. század folyamán végig úgy tetszett, mint ha nem is bántaná őket Buda felmentése, ez az egész keresztyén világot érdeklő izgató feladat és világtörténeti jelentőségű hadi érdek. Igaz, hogy a mint a török magyarországi hódításában állandóan terjeszkedett, saját erőnket, de kivált a császári udvar hadi erejét évről-évre hazánk más-más vidékén kötötte le, hanem azért egyszer: az 1566-iki hadjárat alkalmával, midőn a Győrnél táborozó nagy sereg tétle-

[1] Okleveles és kútfői források alapján bőven ismertettem 1901-ben megjelent «Izabella királyné» cz. munkám *Buda ostroma, eleste* feliratú negyedik fejezetében, a 121—195. lapokon.

[2] Előzményeivel együtt Károlyi Árpád ismertette a *Századok* 1880. évi folyamában, hol a Buda és Pest alatti hadi eseményeket a 633—637. lapokon tárgyalta.

nül nézte Szigetvár elestét, lett volna reá mód és reménység Buda visszafoglalására. Ennek s utána még sok jó alkalomnak és évnek elmulasztásával 1598 őszén Mátyás főherczeg — Magyarország kormányzója és katonai főhadparancsnok — kisérelte meg Buda ostromát, melyet egyhónapi táborozás után november 2-ikán abban kellett hagynia, holott már a vizivárost és a gellérthegyi erődöt is elfoglalta.[1] Tavaszra kelve hasonló kimenetelű volt Pálffy Miklós, Schwarzenberg Adolf és Nádasdy Ferencz vállalkozása, amennyiben április 16-ikán Esztergomból indulva 8000 főnyi seregükkel éjjelre Buda alá jutottak, de kardcsapás nélkül vonultak el ismét alóla. Félesztendő mulva (augusztus elején) Schwarzenberg megint lejött és 17-én a pesti erőd egyik kapuját kisérelte meg petárdával betörni, miként az elmult évben Győr bevételekor, de újra eredménytelenül.[2]

E kisérletekre most a hadvezetőséget a szentszék támogatása is sarkalta és kötelezte, mely a török elleni küzdelem folytatására 1595 óta nemcsak pénzsegély-, de seregküldésben is nyilvánult, még pedig oly áldozatkészséggel, melyből még Báthory Zsigmond erdélyi fejedelemnek is jutott, sikeresen megkezdett hadjárata költségeire.[3] A hosszan tartó háború azonban nagy csapást mért a szentszékre, mert az 1600 őszén török kézre került Kanizsa sikertelen ostromában a következő év végén a pápai hadak jórésze, sok kiváló olasz tiszttel (s köztük VIII. Kelemen pápa unokaöccsével) együtt elpusztult s így támogatása teljesen kárbaveszett.[4] Ebből okulva, a pápa sereget többé nem akart küldeni, de készséggel segélyezte Rudolf császárt továbbra is a

[1] Gróf Illésházy István nádor följegyzései (Pest, 1863.) 62. l. és Ortelius Jeromos *Chronologiája* (Nürnberg, 1604.) 425. l. — Bő forrása a török elleni harczoknak Khevenhiller Ferencz Kristóf «Annales Ferdinandei» cz. műve is, csakhogy a mit tárgyunkról az V. k. (Lipcse, 1722.) 2518—2534. lapján közöl, szóról-szóra Ortelius munkájából van kiírva!

[2] Ortelius id. krónikája 444. l.

[3] Aktáit lásd Veress Endre «Erdélyországi pápai követek jelentései VIII. Kelemen idejéből» (1592—1600) cz. munkájában, mely 1909-ben a *Monumenta Vaticana Hungariæ* cz. vállalat II. része 3-ik köteteként jelent meg.

[4] Fraknói Vilmos: Magyarország egyházi és politikai összeköttetései a római szent-székkel III. k. (Budapest, 1903.) 258. l.

keresztyénség érdekeit is szolgáló nagy küzdelmében. Ám a szerzett szomorú tapasztalatok után a pénz-segélynyújtásban is óvatosabb lett s a bekövetkezett 1602-ik évben nem kívánt addig semmit sem adni, míg a hadjárat meg nem indúl és segélyét tényleg a háború folytatására és nem egyéb célokra fordítják. Ezt a kikötést és óvatosságot az a körülmény tette indokolttá, hogy az udvari fény és pompa oly összegeket nyelt el, melyeknek kis részével is sok zsoldnélkül szűkölködő ezredet és éhező katonát lehetett volna kielégíteni. Hiszen felháborító volt, hogy a mindíg pénzzavarokkal küzdő bécsi udvari kamarának csupán a főherczeg és kiséretének táborba, mondjuk a közeli Győr alá szállítása, 25,000 forintba került minden egyes alkalommal![1]

A prágai császári udvarban működő pápai nunczius, Arcangelo *Spinelli* érsek, a miniszterek ösztökélésére 1602 eleje óta többször is sürgette a szentszéket igérete beváltására, de eredmény nélkül. A mint azonban híre ment Rómába az év legnevezetesebb eseményének, Székesfejérvár ostromának, melyhez az albán származású Haszán pasa nagyvezér augusztus közepén fogott, a pápa rögtön maga elé hivatta Giacomo *Serra* kamarai klerikust, (ki az elmúlt esztendőben is főhadbiztosként szerepelt a kanizsai sikertelen vállalatban), és utasítá, hogy sürgősen induljon a hadjárat színterére: Magyarországba. Alig három napi készülődés után, szeptember 12-én kelt útra, azzal a megbízatással, hogy ő Szentsége 100,000 forintot ajánl fel a császárnak hadi célokra.[2] Ezt a pénzt a hadbiztosnak a szentszék utalványozására egy Bécsben élő olasz bankártól kellett felvennie, hogy belátása szerinti részletekben bocsássa a hadvezetőség rendelkezésére.[3]

Serra a gyorsabb szárazföldi úton haladva, egy hét múlva Bolognában értesült Székesfejérvár (augusztus 29-én bekövetke-

[1] Egykorú, 1602-iki hivatalos kimutatás nyomán, a *Történelmi Tár* 1894. évf. 564. l.

[2] Római, 1602 szeptember 14-iki följegyzés, a római vatikáni könyvtár kézirattára *Urbinate* 1070. kötetében.

[3] Serra elszámolása nyomán, a római vatikáni Borghese-levéltár I. 60. kötete 33. l.

zett) elestéről [1] s ezért postakocsira ülve egyenesen Bécsnek tartott — nem Grácznak, miként eredetileg tervezte, — hogy hamarább czélhoz jusson. Hat napot kocsizott Innsbruckig, hol Miksa főherczeggel értekezett s további négy nap alatt október elsején jutott Bécsbe. Nagy elfoglaltsága miatt Mátyás főherczeg azonban csak 5-én fogadhatta kihallgatáson, kijelentvén neki, hogy maga is lemegy a táborba, hogy személyesen vezesse a hadjáratot, a mire 30 ezer főnyi serege áll készen Győr alatt. De jellemző a viszonyokra, hogy Serra ezt a számot *nem fogadta el valónak*, s a császáriak erejét legfeljebb 25 ezer főnyinek tartotta; a főherczegnek ama kijelentését pedig, hogy maga is táborba száll, *senki sem hitte és vette komolyan* a bécsi udvarban.[2] Ámde ezúttal igaz volt s mindenkit meglepett vele, midőn még aznap útrakelt és a bécsi udvari haditanács öt tagjával Győrbe érve, szemlét tartott a táborban és abban a föltevésben, hogy a nagyvezér seregével visszafordul, elhatározták Buda ostromát.[3]

Ennek megkezdése azonban sok nehézségbe ütközött s ezek közt talán a legfontosabb: a vezérek és főtisztek közti egyenetlenség volt. Így Mátyás főherczeg épp most békíté ki a tábor fejét, a magyarországi hadak tavaszkor kinevezett főhadvezérét, gróf *Rusworm* Hermann Kristóf marsallt egyik főtisztjével, *Kolonich* Siegfried ezredessel, — a ki neki egyáltalában nem akart engedelmeskedni, — míg a mellőztetése miatt duzzogó Ferrante *Gonzaga* mantuai herczeg szerencsére nemsokára otthagyta a tábort s visszaindúlt hazájába.[4] De mi jót igért egy olyan had, melynek fejét maga a főherczeg gyűlölte s a kire —

[1] Történetét Gömöry Gusztáv írta meg a *Hadtörténelmi Közlemények* 1892. évf. 623—635. l.

[2] Serra pápai hadbiztos nyilatkozatai és eredeti jelentései nyomán; a római vatikáni Borghese-levéltár III. 69. a. kötetében.

[3] Ortelius krónikája 558. l. Téves azonban az az adata, hogy a főherczeg 4-én indult el Bécsből, mert Serra jelentéséből tudjuk, hogy 5-én tárgyalt vele s azért írtuk és gondoljuk, hogy még aznap délután indult útnak, mert különben is csak 7-én ért a táborba, melyet másnap szemlélt meg.

[4] Stauffer Albert: Hermann Christoph Graf von Rusworm kaiserlicher Feldmarschall in den Türkenkämpfen unter Rudolf II. (München, 1884.) 102. l.

régi hagyományok folytán — oly megszorítást kényszerített, hogy ha már más híjján reá is ruházta a főhadparancsnokságot, megtiltá neki, hogy csatát nyújtson [1] a bécsi udvari haditanács engedélye nélkül. Hogy ez mily visszás helyzetbe juttatta a harczra kész marsallt s mennyire megbénítá erejét, nyilvánvaló dolog. Ám mikor megjelenté gyorsfutáraival az előre látható eseményt, hogy a török immár Pest alá jött s hogy 3000 lovast és 500 magyar huszárt meg kozákot küldött kémszemlére elibe,[2] akkor a (még szeptember 9-ikén visszaindult) főherczeg hamarosan talpra állított néhány ezredet és összeszedett annyi lőszert, a mennyit hirtelenében lehetett, hogy segítségére küldje. A dunai hajóhadat is meg kellett erősítenie s midőn 26-ikán gróf Gilbert *Santhillier* kapitány két gályával, egy fregattal meg tiz sajkával lefelé indult, Győr alatt másik 16 sajka csatlakozott hozzá. Ekkor már Rusworm (20-ika óta) Esztergomban tartózkodott, hol hadait megmustrálta, zsoldot osztott s a várat jól elsánczolván, megerősíté őrségét és úgy ment tovább [3] — szerencsét próbálni. Elindulására — miként bevallotta — még nem volt ugyan engedélye, de erősen hitte, hogy ha Budát nem is vehetné be, legalább feltartja a törököt abban, hogy Erdélybe jusson s kiragadja azt a tartományt a császár hatalmából.[4] Mert a nagyvezérnek, a ki ekkoriban már a pesti mezőn táborozott, hová Székesfejérvár bevétele után (szeptember közepén) jött seregével, tényleg az volt a szándéka és megbízatása, hogy Erdélybe menjen a *Basta* György altábornagy által szorongatott Székely Mózes megsegítésére. Erről Kadizade Ali pasa, Buda új parancsnoka [5] s a nyolczvan esztendős

[1] Egykorú tudósítás alapján, ugyanott 103. l.

[2] Rusworm levele Mátyás főherczeghez 1602 szeptember 12-ről; az *Österreichische Militärische Zeitschrift* 1869-iki X. évf. 4. k. 183. l.

[3] Ortelius krónikája 559. lapján, hol azonban a hajóhad parancsnokát hibásan írja így: Santalier.

[4] Rusworm 1602 október 29-iki jelentése Miksa bajor herczeghez, a budai táborból; Stauffer id. m. 241. l.

[5] Gévay Antal «A budai pasák» cz. műve (Bécs, 1841.) 22. l. szerint csak július végén nevezték ki; Hammer József «Geschichte des osmanischen Reiches» cz. m. IV. k. (Pest, 1829.) 323. lapján Kasisade-nek nevezi.

budai bíró, Habil effendi minden áron igyekezett lebeszélni a nagyvezért, miután a török őrszemek hírét hozták a császáriak támadó szándékának, sőt éjjelenként még az ágyúzás is áthallatszott a győri táborból. A nyakas nagyvezér azonban mindezt csak megfélemlítésnek tartotta s azért sátrait felszedve, négy nap alatt Szolnokra ment és átkelvén a Tiszán, Szarvason ütött tábort. Itt érték aztán a budai törökök futárai, könyörögve, hogy térjen vissza, mert a keresztyének már a vár alatt vannak, a mi persze, visszatérité erdélyi útjából.[1]

A hír természetesen igaz volt, mert Rusworm szeptember 29-ikén Esztergom alatt felkerekedett hadával és lassan, rejtett útakon s titkos szándékkal haladva nyomult előre, mert a katonákat a hadvezetőség azzal ámította, hogy Székesfejérvár felmentésére igyekeznek, míg a tüzérség és a lőszer a Dunán úszott lefelé.[2] Ebben a hitben ért a 22—24 ezer főnyi sereg[3] október 2-ikán hajnali 4 órakor a szentendrei sziget irányába, melynek felső végén Rusworm hajóhidat vert a Duna mindkét ágán át.[4] Tábort is itt ütöttek, Szent Endrétől keletre, az óbudai romoktól hosszan elnyúlva, majdnem a Margit-szigetig,[5] két olasz mérföldnyire Budához; míg a híd Pest felőli része védelmére egy hármas erősséget csináltak.[6] Ám az előőrs, egy szakasz magyar

[1] Hammer id. m. 323. l. nyomán.

[2] A budai keresztyén táborból való 1602 október 3-iki névtelen olasz jelentés alapján, a római vatikáni könyvtár *Urbinate* 1070. kötetében.

[3] Olasz jelentésünk 22,000 embert, egy másik 24,000-et említ, Illésházy nádor pedig (*Följegyzései* 110. l.) azt mondja, hogy: az római császár hada meggyölekezvén, német és magyar húszezer ember táján vala.

[4] Ezt csupán Istvánfi Miklós említi «Historia regni Hungariæ» cz. műve bécsi 1758-iki ívrétű kiadása 484. lapján, mondván, hogy Buda felé jőve Rusworm «in locis insulæ Sancti Andreæ, inter Pestum et Vacium sitæ geminum pontem, qualem priori obsidione a Svarcenburgo factum fuisse diximus, construxit», a mi azért becses följegyzés, mivel a táborban fölvett eredeti rajzaink közül kettőn tisztán látszik a kettős hajóhíd. — A hídépítésről Rusworm is ír ekként: ich hab eine Brucken von unserm Lager aufs Feindts Land gebaut, dass ich zu iterzeit bei ihn sein . . . können; Stauffer id. m. 241. l.

[5] Ez II. sz. mellékletünkön igen jól látszik.

[6] Mellékelt I. és II. rajzunk alapján.

lovasság egész a budai külváros alá merészkedett, puskalövésnyire és valami 40 főnyi török lovasra bukkant, kik ugyan lövéssel fogadták, de bajt nem okoztak benne.[1] Látván azonban a törökök, hogy a keresztyének csapatjai miként sokasodnak, hirtelen a városba húzódtak. Mire beesteledett, a felső viziváros[2] irányában a bárkák és sajkák is megérkeztek s a rajtuk lévő 30 ágyúból csakhamar olyan ostromot intéztek a várfalak ellen, a Bécsi- és Vizikapu felől,[3] hogy rögtön rés esett rajtuk. Ekkor Rusworm marsall rendeletére a bárkák őrsége — 300 vallon muskétás — partra szállott[4] és gróf *Sulz* Károly Lajos meg *Tilly* János ezredes és *Ciancherotti* István olasz főtiszt megrohanván a falakat, bejutottak a derékig érő vizárkon[5] át a városba[6] s az ott talált 700 török közül mintegy kétszázat hánytak kardélre, míg a többi hanyatt-homlok menekült előlük a várba. A mieink egész a várkapukig követték őket s akkora volt a futamodók félelme, hogy ha a császáriaknak egy petárdájuk lett volna kéznél, talán a várba is bejuthattak volna; legalább úgy hitték! Kezdetnek azonban mindenesetre ez a siker is biztató volt, kivált, hogy a keresztyén csapatok mindössze hat embert vesztettek s a sebesültek száma is

[1] Fenti olasz jelentésünk 150 főnyi törökről szól, de Stefano *Ciancherotti* a budai táborból írt (és Aldobrandini Péterhez intézett) 1602 október 2-iki levelében már csak 40 lovast említ s így ezt tartjuk elfogadhatóbb adatnak; eredetije a római vatikáni Borghese-levéltár III. 100. C. 2. kötetében.

[2] Ortelius ezt (id. m. 561. l.) Juden- oder Wasserstadtnak nevezi. Felsőnek mondjuk, mivel a híd melletti *alsó vizivárost* a törökök végig megtartották; I. mellékletünk nyomán.

[3] Ezt török források nyomán Hammerből tudjuk; id. m. 523. l.

[4] A Mátyás főherczeg vezérkara által vezetett *hivatalos hadi napló* alapján írt «Die Feldzüge von 1601 und 1602 der kaiserlichen Armeen gegen die Türken» cz. közlemény adata; az *Österreichische Militärische Zeitschrift* II. k. (Bécs, 1820.) 187. l.

[5] Ezt Ciancherotti említi a budai táborból írt 1602 október 3-iki levelében; a római vatikáni Borghese-levéltár III. 100. C. 2. kötetében.

[6] Istvánfi ezt az első támadást (id. m. 484. l.) szeptember 29-ikére teszi, a mi tévedés, mert ekkor még a keresztyének serege nem is ért Buda alá.

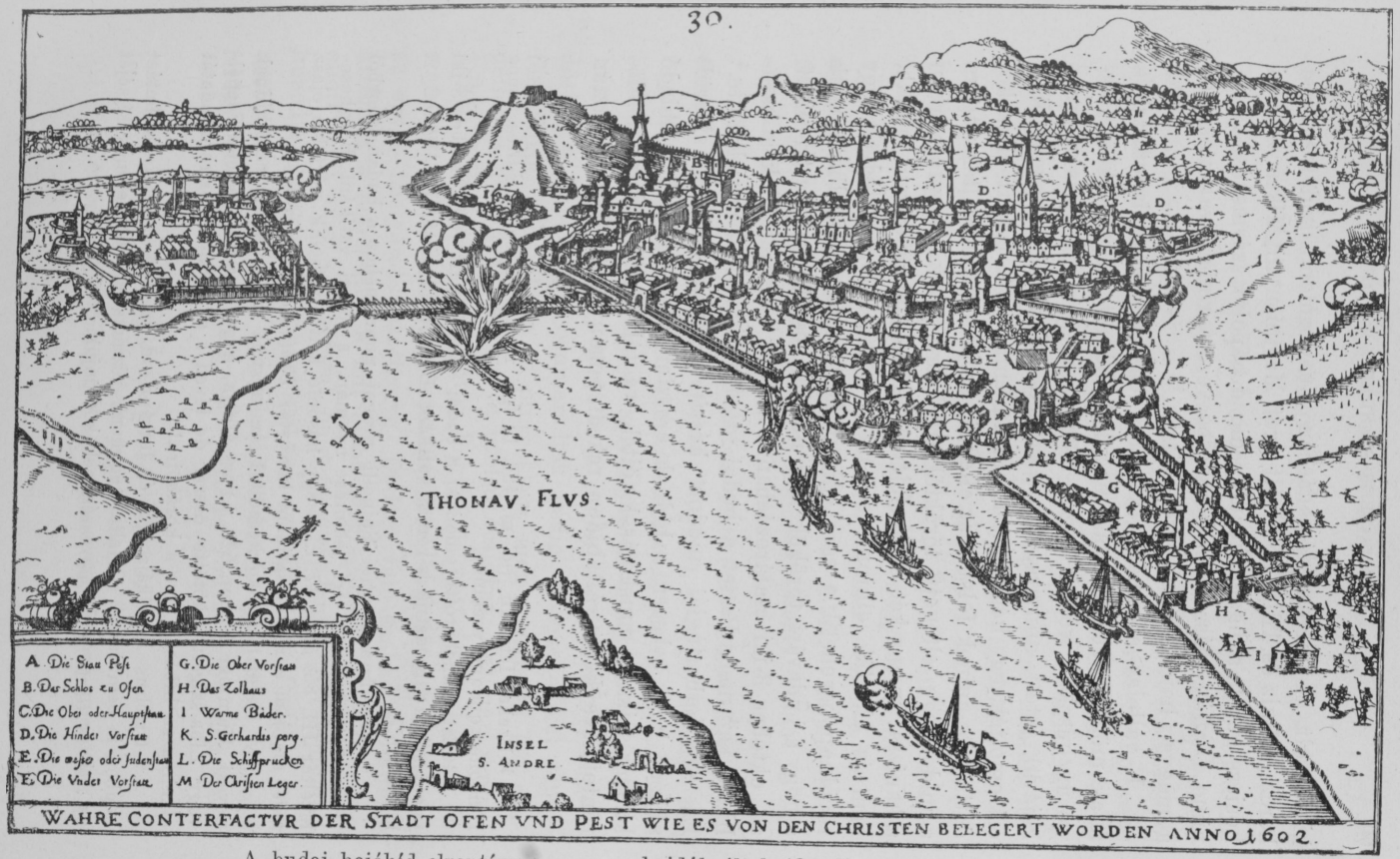

A budai hajóhíd elrontása a magyar hajdúk által. (Ortelius egykorú rézmetszetéről.)

kicsi volt. A merész támadásban Ruswormon kívül a niversi herczeg, Sulz és Tilly, de kivált gróf Martinenghi Miksa tűnt ki hősiességével, a hadak közül pedig a nápolyi származású Geronimo *Dentici* császári haditanácsos vezetése alatti vallonok meg a magyar hajdúk viselkedtek bátran.[1]

E vállalat eredménye az lett, hogy a mieink bejutottak a falak mögé és elsánczolták magukat. Fáradt csapatjai közt Rusworm büszkén vonult végig, mert hisz egyetlen éjszaka munkájával jutott annyira, mint azok, a kik Budát négy év előtt ostromolták, egy hét alatt. Ez aztán embereivel együtt elbizakodottá tette, minek folytán az ellenség erejét nem becsülték nagyra s midőn egy elfogott töröktől arról értesültek, hogy a várban a kanizsai meg a két székesfejérvári basa alatt ötezeren vannak, nem is akarták elhinni, sőt meg voltak róla győződve, hogy rövidnap bevehetik a várat. Ezért Pest ostromát is elhatározták s hogy a budavári törökök meg ne segíthessék pesti testvéreiket, az október 3-iki csatározásban a hajdúk[2] elszakitották a hajóhidat is,[3] mely Pestet a budai *alsó vizivárossal* összekötötte.[4] Ez egy lotharingiai módon készített gyújtó-hajóval sikerült akként, hogy sebesen a hídnak eresztették s a nyomában haladó kilencz sajkáról muskétások ölték, vágták a híd védelmére előrontott s a ketté vált hídon rekedt pogányokat.[5] Másnap aztán

[1] Ezeket Istvánfi (id. m. 486. l.) így nevezi: Liberi pedites, quos Haidones quoque vocamus.

[2] Ezt Ciancherotti emeli ki a budai táborból írt 1602 október 8-iki jelentésében; eredetije a római vatikáni Borghese-levéltár III. 100. C. 2. kötetében.

[3] Geronimo *Dentici* Spinelli prágai nunczіushoz a budai táborból 1602 október 3-ikán írt jelentése nyomán, a római vatikáni Borghese-levéltár III. 85. d. k. 47. l. és egy hasonló keltű második névtelen olasz levél alapján, a római vatikáni könyvtár *Urbinate* 1070. kötetében.

[4] A budai táborban készült I. sz. rajzunk magyarázata *régi* hídnak nevezi. Hammer (id. m. 523. l.) azt állítja, hogy ez a híd Pestet a Csepel- vagy Liba-szigettel kötötte össze, de téved s az 1603-iki ostrom adatát alkalmazza hibásan erre a korábbira!

[5] Ortelius krónikája 562. és Istvánfi id. m. 484. l. — A hidrontást képben is bemutatjuk Ortelius egykorú rézmetszetéről, melynek kliséjét az Athenæum-nyomda szivességének köszönjük.

a Gellérthegy oldalán hat ágyut állítottak föl s azokból lődöztek Budára és Pestre.[1]

Pest ostromát a főhadvezér október 4-ike éjjelére tűzte ki, de aztán arra határozta magát, hogy nem ágyúzással, hanem létrákon foglaltatja el, a mi másnap (az 5-ikéről 6-ikára menő) éjjel sikerült is. Rusworm marsall Sulz és Schönberg ezredesek kiséretében ugyanis sajkán Pest alá húzódott s a vizről lövette, hogy vele a töröknek dolgot adjon, míg *Thurn* Henrik Mátyás gróf lovasságát átszállítva a pesti oldalra, a város falaitól 200 lépésnyire állott fel, hogy a netán kirohanó törököket feltartóztathassa, míg az első vonalban állottak a hajdúk száz lajtorjával, melyeknek hossza 20 láb volt.[2] Éjfél után egy órakor aztán az esztergomi őrségből kiválogatott magyarok s utánok a németek gyorsan felkúsztak a falakra, de már onnan a városba ereszkedniök nehezebben ment, mivel a falakról lefelé meredeken haladt a földhányás és nagy ügyességet kivánt a leereszkedés.

A pesti várfalon és tornyokban alig 1000—1500 főnyi török őrség[3] fogadta a bátor támadókat: lanyhán, csendes megadással, úgy, hogy mindössze ötven embert vesztettek, köztük a lekaszabolt hűtlen francziákat, míg a keresztyének ennél is kevesebbet. Végveszélyüket érezve a törökök (a mieinktől üldöztetve) kiszökdöstek a kapukon, a benmaradtak pedig gyermekeikkel templomaikban, kőházakban és pinczékben, meg a vízfelőli két rondellában húzódtak meg, várva utolsó órájukat. Két nap mulva, 7-ikén délben azonban, látva, hogy Sulz gróf ágyúkat hord be s azokkal szándékozik őket menedékhelyeikből kiűzni, a törökök az egyik bástyáról beszélgetve, Budára való szabad elvonulást kivántak a marsalltól, a mit előbb megtagadott, de aztán megadott nekik azzal a kikötéssel, hogy fegyvertelenül egy templomba húzódva holmijukat a katonáknak engedjék és Budára érve igyekezzenek védőit a vár feladására birni. Így jutott Nádasdy felügyelete mellett mintegy 400 férfi és 150 asszony meg gyer-

[1] A hivatalos hadinapló szerint, id. h. 187. l.

[2] Ezt Ciancherotti említi fenti jelentésében.

[3] Az őrséget 1500 főnyinek Rusworm mondja; Stauffer id. m. 241. l.

mek[1] a túlsó partra, míg több mint 500 másik — nyilván jó katona — elfoglalván két jól felszerelt bárkát, a győzők szemeláttára menekült át a budai oldalra, a nélkül, hogy feltartóztathatták volna őket; Ruswormnak különben is az lévén czélja ez emberies és szokásos eljárással, hogy Pestet mielőbb kiürítse és átvehesse.

Gazdag zsákmány, tömérdek fegyver és szőnyeg s közel ezer ló[2] lett e diadal eredménye, melyből 12 török zászlót és két nagy kopját 8-ikán vittek a marsall sátrába, a ki másnap magyar őrséget vetett a városba, főkapitányává Eörsy Pétert, a magyar hajdúk vitéz hadnagyát nevezvén ki. Ez nagy tisztesség volt, mivel Pest erősségét Pozsonyénál kétszer nagyobbnak itélték az olaszok.[3]

Pest bevételének Bécsbe jutott híre nagy örömmel tölté el Mátyás főherczeget, a ki (annyi hiába elhangzott hívás után) 9-ike délutánján — udvartartása nagyszámú népével[4] — leindúlt a táborba, míg Serra pápai hadbiztos maga 13-ikán reggel követte, nehogy ellanyhuljon az ostromlók ereje, mint három évvel előbb is történt.[5] Viszont a budavári törökök, a kik tudatában voltak annak, hogy e harcz sikerét nem a pesti erőd elfoglalása dönti el, hanem *Buda kiostromlása*, — mely felől biztosaknak érezték magukat — támadóik munkáját majdnem tétlenül nézték s általában oly csekély ellentállást tanusítottak, hogy azalatt

[1] Jelentésünk 500 férfit és 200 nőt említ, de inkább Ortelius adatát követjük, mely (id. m. 564. l.) kevesebbről szól, míg a hivatalos hadinapló azt állítja, hogy a rondellában 474 török adta meg magát; id. h. 188. l.

[2] Olasz tudósításunk adatát megerősíti Istvánfi is, id. m. 484. lapján, míg Ciancherotti fenti jelentésében krbl. 500 lóról beszél.

[3] A budai táborból írt 1602 október 8-iki névtelen jelentés, a római vatikáni könyvtár *Urbinate* 1070. kötetében és Dentici ugyanonnan írt október 10-iki levele Spinelli prágai nunczioshoz, a római vatikáni Borghese-levéltár III. 85. d. köt. 31. l. Kiegészítve Ortelius krónikája 564. l. adataival.

[4] Spinelli nunczius Prágában, 1602 október 21-ikén kelt jelentésében azt írja, hogy 10,000 főnyi sereggel indult le, de ezt más forrás nem erősíti meg; a római vatikáni Borghese-levéltár III. 85. d. kötete 30. l.

[5] Giacomo Serra Bécsben 1602 október 12-én Aldobrandini Péter biboroshoz Rómába írt levele; ugyanott, a III. 69. a. kötet 13. l.

ostromlóik az aknákkal immár húsz lépésnyire jutottak, sőt ittott majdnem a falakig. Hadműveleteikben ugyan naponta megzavarta a várbelieknek egy-egy kirohanása, a mi kisebb csatározásokat szült, de a lovasság mindig visszaűzte a pogányokat, a kik külső segítséget sem igen kaptak, úgy, hogy az ostromlók már arról ábrándoztak, hogy *két hét alatt* bevehetik a nagyfontosságú várat,[1] melyért már annyi vér folyt. E különben is alap nélküli hiú reménykedésük azonban egyszerre szétfoszlott, a mint október 13-ikán reggel Szolnok felől Pest alá érkezett a török had, melyet a nagyvezér a gonosz hírek hallatára visszafordított. Száma 25—30 ezer főnyi lehetett,[2] bár oly hosszú vonalban húzódott fel s terült el a Rákosmezőtől felfelé, majdnem a császáriak táborával átellenben,[3] hogy 80,000 főnyinek látszott s még táborban is hatszor nagyobbnak a császári hadaknál, a mi általános rémületet okozott, mivel a keresztyének erősítésére mindössze Herberstein Zsigmond ezredes érkezett meg 7-ikén 2000 emberrel[4] s bár azóta Mátyás főherczeget is várták, semmi gyarapodásban nem részesedtek.

A török had feltartóztatására Rusworm főhadvezér *Kolonich* és *Schönberg* ezredeseket küldte át a közben visszaállított hidon, német és kozák lovasságával,[5] de mit ért ez az alig 1500 főnyi had a török 7000 főnyi seregével szemben![6] Összecsapásuk zajára Dentici sietett elő 200 puskással, kiknek

[1] Dentici idézett 1602 október 10-iki levele végén és Ciancherotti id. 1602 október 2-iki jelentésében.

[2] Olasz jelentésünk 80 ezeret, egy másik 35 ezeret, Ciancherotti 35—40 ezeret, Istvánfi (id. m. 485. l.) 30 ezeret és Ortelius (id. m. 564. l.) 20 ezeret mond s így a valót legjobban közelítjük meg, ha 25—30 ezernyi erősnek gondoljuk.

[3] Ez kivált I. számú mellékletünkön látszik jól.

[4] A hivatalos hadinapló hat szakasz lovasról és 1000 gyalogosról ír; id. h. 188. l.

[5] Istvánfi (id. m. 485. l.) ezzel szemben azt írja, hogy Nádasdy, Thurzó és Pográny Benedek ment ellene, a mi talán úgy értendő, hogy csekély számú lovasaikkal szintén velök tartottak.

[6] Fő olasz forrásunk 2000 emberről szól, de a mindig hivebb Ciancherotti, 1602 október 14-iki jelentésében így ír, a mint közöljük; eredetije a római vatikáni Borghese levéltár III. 100. C. 2. kötetében.

folytonos tüzelésével fedezte visszavonulásukat. Kolonich így is kétszer lovat cserélt, míg maga Rusworm, a ki a pesti erődből jövén ki a híd felé tartott, 40 lovasával ezer veszély közt vághatta át magát az ellenség csapatjain, elvesztvén Martinenghit is, kinek üldözői rögtön fejét vették, míg Tarnowski János, a kozákok főnöke jobb kezén sérült meg.[1] Az egész csatározásban valami 200 ember halt meg.[2]

Ezalatt Budavárából is mintegy 1000 lovas és 300 gyalogos tört ki[3] és lepte meg Don Baldasarro *Marresda* kapitányt, a ki franczia lovasságával a sánczoknál állott őrségen. Sikerült is a támadókat körülzárnia s megakadályozni abban, hogy az alsóvárosba juthassanak, de azért 80 német gyalogost[4] vesztett a Stahremberg-ezredből s maga is lándzsadöfést kapott jobb karján.

Éjjelre Rusworm felszedette a hajóhíd egyrészét, nehogy a török sereg rajta átjöhessen, Pest védelmére pedig a firenzei származású Cosimo *Strozzi* ezredest rendelte erősségébe 3000 gyalogossal, a ki ugyan az elhunyt Mercoeur herczeg tanítványa s régi katona volt, de kevés őrségével nem sok biztatót igért.

A budai oldalon e közben a sánczmunkákat is erélyesen folytatták, úgy az alsóvárosban, mint a gellérthegyi erőd felől, annyira, hogy csupán Székesfejérvár felé, nyugati irányban maradt a körülzáró vonal nyitva, alig másfél olasz mérföldnyi területen, de azt is lovasság őrizte.[5] Buda falait egyébként könnyen ostromolhatóknak tartották az olasz tüzértisztek, mert régi módiasan épültek, omladozó bástyákkal ellátva, falaik pedig, kivált az alsóváros felől, kényelmesen támadhatók. Csak-

[1] Istvánfi id. m. 485. l.

[2] Ciancherotti fenti jelentése nyomán.

[3] Mások s köztük Istvánfi is (id. m. 485. l.) számukat tévesen kétezerre teszik, míg a hivatalos hadinapló 1500 embert említ; id. h. 189. l.

[4] Ezt a hivatalos hadinapló állítja (id. h. 190. l.) határozottan, s megerősíti Ciancherotti jelentése is; míg Spinelli 1602 október 28-án Prágából írt jelentésében 200 emberről ír, de egyébként szavahihető, mivel a török gyalogságot 300 főnyinek mondja, nem 3000-nyinek, mint több más jelentés, míg Ortelius (id. m. 565. l.) a várból kitört pogányok számát kétezerre, az elesett keresztyénekét meg százra becsüli.

[5] Lásd I. számú mellékletünk J. jelzése alatt.

hogy a nyári jó alkalom elmulasztásával most ez is nehézzé és kétségessé vált s a nagy török-had nem remélt megérkezése hirtelen lelohasztotta a túlzásra hajlamító olasz tisztek vérmes reménységeit.

Új erőt és bátorságot már csak Mátyás főherczeg jövetelétől vártak a vezérek, midőn végre 17-ikén este megérkezett,[1] hogy személyesen irányítsa, vagy legalább ellenőrizze a további teendőket. E teendők közül immár a falak lövetése volt a legfontosabb, a mit három sánczból aznap el is kezdtek és 18 ágyúból[2] hat napig jóformán szüntelen folytattak. De eredménye nem igen volt, mivel a folytonos nedvesség s a hóval vegyes esőzés ellankasztá az ostromlók erejét, a nappal ejtett réseket pedig a várbeliek reggelre újra betömték, hogy nagyobb bizalommal védjék magukat. Friss erőt is kaptak, amennyiben a szerdárnak sikerült 15-én 2000 emberét a várba juttatnia.[3]

A naponta megujuló csatározások közül kivált az, melyet október 16-ika éjjelén *Althan* Adolf Mihály ezredes intézett 3000 főnyi német gyalogságával, miután — a várható zsákmányra való kapzsi tekintetből — előre megkiáltották a táborban, hogy az ostromban *magyar* ne merészkedjék résztvenni.[4] Rohama a királyi istállók melletti vizitorony ellen irányult, mely a törökök vizvételét fedezte, s bár elfoglalni nem tudta, négy sajkát vett el tőlük. Ezzel szemben a fejérvári törökök a mieinknek 50 élelmiszerrel rakott szekerét fogták el, míg huszáraink egy másik török csapatból harminczat hoztak magukkal a táborba.

Október 18-ikán a török Pestet kezdte 3—4 öreg taraczkkal lövetni,[5] 20-án pedig megkettőztetvén ágyúit, Thurn ezredes áthozta a lovasság nagyrészét, hogy a pestiek előre megbeszélt

[1] Dentici Spinelli prágai nunczioshoz a budai táborból, 1602 október 17-én, a római vatikáni Borghese-levéltár III. 85. d. kötete 24. l.

[2] Illésházy jólértesültségét mutatja, hogy (id. m. 110. l.) szerinte is húsz ágyúval törették Buda egyik oldalát.

[3] A hivatalos hadinapló nyomán; id. h. 190. l.

[4] Illésházy följegyzései 110. l.

[5] Ezt a kifejezést Illésházy id. m. 112. lapjáról vettük, ámbár olász forrásunk is három ágyúról szól.

kirohanását fedezze. Vállalkozásuk sikerült is, mert éjjel nagy puskaropogással meglepték a sánczaikban heverő törököket, habár csak három zászlójukat vehették el. Ezután (19-ike éjjelén)[1] helyreállíttatván a hajóhíd, Kolonich 21-ikén délben visszament lovasságával a budai oldalra, hol a délutáni csatározásban Rehberger százados lövéstől, Böckle hadnagy meg nyíltól sebesült meg. Ezen a napon jött a mieink segítségére a Dunán az osztrák fölkelésből származó 2600 főnyi nyolcz zászlóalj pórhad is, melyet a sánczokban helyeztek el.[2]

Nevezetessé vált október 22-ike, mert ekkorra tűzték ki a vár elleni általános főrohamot, melynek vezetését — nagy vetélkedés után — Tillyre bizták. Az ágyúk egy helyen már jó húsz lépésnyi rést törtek,[3] s ezen akartak az ostromlók d. u. 4 órakor bejutni a várba. Csakhogy a védők fülsiketítő lövései, a nyakukba hulló kövek, tűzgolyók és égő lőporos zsákok annyi kárt okoztak bennük s úgy megfélemlítették őket, hogy egy lépést sem akartak előre tenni, daczára annak, hogy Rusworm marsall elrettentésül egy habozó zászlótartót és hadnagyot[4] hat közkatonával együtt társaik szemeláttára agyonlőtt, habár maga a marsall néhány főtiszttel — köztük az elesett Polart kapitánynyal — már majdnem a résig jutott.[5]

A majdnem két óráig tartó roham így gyászosan végződött, mert ezernél több ember maradt halva a csatatéren[6] s ugyanannyi sebesült meg, főleg a jobb szárnyon, a nélkül, hogy a várba

[1] Helyreállítása napját a hivatalos hadinapló jegyezte fel; id. h. 191. l. és megerősíti Ciancherotti 1602 október 22-iki jelentése is; a vatikáni Borghese-levéltár III. 100. C. 2. kötetében.

[2] Ortelius krónikája 566—567. l. és a hivatalos hadinapló id. h. 192. l.

[3] Ez I. mellékletünkön E betűvel, a másodikon B betűvel van jelezve.

[4] Illésházy följegyzései 111. l.

[5] Buda alóli 1602 október 28-iki névtelen olasz tudósítás, a római vatikáni könyvtár *Urbinate* 1070. kötetében.

[6] Serra meg Illésházy is ugyan «közel 2000 főnyit» írnak, de a hivatalos hadinapló (id. h. 193. l.) 1500 emberről, a későbbi budai tudósítások meg csak ezernél többről szólnak s így ez a kisebb szám az elfogadhatóbb, míg ellenben Ciancherotti tuloz, midőn 1602 október 22-iki második jelentésében azt írja, hogy 100 ember halt meg és 200 sebesült meg!

juthattak volna. A sebesültek között találjuk a niversi herczeget, a kit félvállán surolt oly veszedelmesen egy golyó, hogy harmadnapra vissza is vitték Bécsbe, meg Tilly ezredest, kinek seregében alig maradt 200 ember épkézláb, míg a húsz olasz tiszt közül meghalt az ifjú lovag Ascanio Scoto Piacentino és megsérült Pisani velenczei főnemes.

Ez a nagy veszteség s az ostromnak az a tanusága, hogy a vár *bevehetetlen* és 6—7 ezer főnyi őrsége vitézül harczolt s védte magát, általános levertséget okozott a katonák közt és végtelenül lehangolta a főherczeget is, ki az egész rémítő küzdelmet egy szomszédos hegyről kisérte figyelemmel, fájdalommal látva, hogy ez az egy nap tönkretette úgyszólván hadainak szine-virágát. Pedig a rohamot a rettenthetetlen Rusworm háromszor is megujítá, hanem úgy látszik a vezetés nem volt egységes, meg aztán a hadak egyrészét Pest védelme foglalta el, miután a török erősen készült visszavételére. Ez a készülődés azonban egyelőre inkább körülzárolással folyt, mint lövetéssel, mivel — egykorú tudósítás szerint — bántotta őket, hogy ágyúgolyóik esetleg a pesti templomok félholdját érintse s ezért éjjel-nappal ásva az aknákat és sánczokat, közeledtek (a Vácz felőli oldalon) a várfalakhoz,[1] melyek gyengék és nehezen védelmezhetők voltak.

Buda szerencsétlen kimenetelű főrohama utáni napon (23-ikán) érkezett le a táborba Serra pápai hadbiztos is, kinek első benyomása, a mit szerzett, az volt, hogy a vár visszavívása sokkal nehezebb, mint a hogy eleinte hitték és hirdették.[2] Ez őt egyénileg s a szentszék szempontjából azért is bántotta, mivel eddigelé már 20,000 forintot költött hadiczélokra s bár érezte, hogy hiábavaló minden további áldozat, tudta, hogy ily fontos vállalatot nem szabad cserben hagyni anyagiak miatt.[3]

[1] Dentici 1602 október 23-iki jelentése a budai táborból Spinelli prágai nunczіushoz, a római vatikáni Borghese-levéltár III. 85. d. kötete 14. l.

[2] Serra ugyanaznap irt első budai levelében Offredo Offredi molfettai püspök, velenczei nunczіushoz intézve, a római vatikáni Borghese-levéltár III. 48. af. kötetében.

[3] A pápai hadbiztos levele Aldobrandini Cinzio pápai államtitkár-

Mátyás főherczeggel együtt méltán elkeseríté azonban, hogy Prágában alig törődtek a hadak ellátásával s míg a tartományi csapatok nem szenvedtek hiányt élelemben sem — mit a Dunán könnyen lehetett szállítani — addig éppen a három császári ezred legénysége fizetetlen volt immár hónapok óta, annyira, hogy ez idei hadjárat kezdetétől fogva egyetlen *hópénzt* sem kapott, úgy hogy a pápai hadbiztosnak kellett most őket szükségükben 30,000 forinttal kisegítenie, nehogy elkeseredésükben szétoszoljanak.[1] Egyébként az ostromlók száma immár nem volt nagyobb 18,000 főnyinél, daczára, hogy állandóan 25,000-nyinek hirdették.[2]

Pár napi csend után, melyet mindkét fél pihenésre használt, gróf Salm Miksa október 25-én átment ezredével a pesti oldalra[3] és másnap este felé a törökök második rohama alkalmával[4] a pesti őrség hirtelen kirohanással a falak alatti török seregre csapott. A németeket Kratz Hannibal vezette e kirohanásban a török sánczok ellen, de a magyar hajduk nem támogatták kellően, a miért sok főtiszt maradt halva a csatározás helyén, a megmaradtak közül sokan pedig nem akartak tovább szolgálni ily gyenge és veszedelmes helyen. Ekkor veszett el Kratz és maga Eörsy Péter is, a vitéz esztergomi kapitány, még pedig úgy, hogy midőn megszaladt futó hajduit kardlapozta s visszatéríteni igyekezett, a kapu előtt elesve agyontaposták.[5]

Az ennyire meglazult fegyelmet immár csak is az őrség fel-

hoz a budai táborból, 1602 október 23-ikáról, a római vatikáni Borghese-levéltár III. 69. a. kötete 16. l.

[1] Serra pápai hadbiztos 1602 október 30-iki jelentése ugyanahhoz; ugyanott a 37. l. Ez az összeg így oszlott meg: az ezredekre egyenként 5—5 ezer, lőszerre, hidakra és az ezer főnyi kozák hadra másik 15,000 forint; a pápai hadbiztosnak ugyanaznap kelt második jelentése nyomán; ugyanott a 36. lapon.

[2] Serra hadbiztosnak a budai táborból 1602 október 23-ikán írt második jelentése Aldobrandini pápai államtitkárhoz; ugyanott a 29—31. l.

[3] A már idézett budai 1602 október 28-iki olasz tudósítás nyomán.

[4] Istvánfi ezt hibásan október 23-ika reggelére teszi; id. m. 485. l.

[5] A budai táborból való 1602 október 30 iki névtelen olasz tudósítás, a római vatikáni könyvtár *Urbinate* 1070. kötetében; Ortelius krónikája 569. l. Istvánfi id. m. 485. l. és a hivatalos hadinapló, id. h. 195. l.

frissítésével lehetett fenntartani, a mit 27-ike éjjelén a főherczeg Denticire bizott, a ki aztán az árkok megerősítésével lelket öntvén az őrségbe Strozzi 30-ikán kivonulhatott a városból. Nagyobb veszély Pestet nem is látszott többé fenyegetni, mert a török ugyan már 30 lépésnyire közeledett aknáival, de ellenaknáikkal a pestiek sikeresen ellensúlyozhatták működésüket s azáltal, hogy Strozzit a főherczeg nagyobb kisérettel ismét visszaküldte és szerencsésen be is tudott jutni a körülzárolt pesti erődbe, a pogányok minden reménységüket feladták.

A török tábor különben legtöbbet szenvedett a drágaság és az azt okozó éhség miatt s mivel azt a budavári törökök is érezték, kérve kérték a nagyvezért, hogy hagyjon fel az ostrommal, mert másként ő maga éhezteti ki Budát, a mi aztán a keresztyének kezére juttatná. Csupán annyit kivántak még tőle, hogy engedje át erősítésükre a szigorú és vitéz Mohamed pasát, a ki 2000 janicsárral és legügyesebb tüzéreivel fel is vonult Budavárába.[1] A császári csapatok csodálatára Hasszán pasa erre október 28-ika éjjelén felhagyott Pest ostromával[2] és hirtelen csomagolni kezdvén, november 2-án — a keresztyének halottaknapján — éjjel eltávozott Pest alól. A mint felvirradt, a mieink örömükben a törökök elhagyott helyére mentek, de bizony ott a háromheti táborozás szemetén kivül nem találtak egyebet valami 2000 döglött lónál és tevénél, melyeknek nyelve mind ki volt szedve, mivel a nagy inségben már azon éltek,[3] sőt állítólag még a «holt lovakat is nyersen, mint az ebek megették, még az csontokat is megrágták»,[4] a mi csak úgy érthető kellően, ha tudjuk, hogy ez az esztendő amúgy is inséges volt hazánkban. S jellemző, hogy az éhségtől hajtva minden éjjel átsompolygott 4—5 török a keresztyének táborába, kérve, hogy tartsák őket maguknál.[5]

[1] Naima nyomán Hammer id. m. 524. l.

[2] Rusworm id. budai jelentése szerint; Stauffer id. m. 241. l.

[3] A már idézett budai 1602 november 2-iki olasz és Rusworm id. fenti jelentése adataival.

[4] Illésházy följegyzései 112. l.

[5] Ciancherotti 1602 november 3-iki budai jelentéséből; a római vatikáni Borghese-levéltár III. 100. C. 2. kötetében.

A távozó nagyvezér szándéka az volt, hogy Adonynál átkelve a Dunán Székesfejérvár alatt egyesüljön Boszniából érkezett 6000 főnyi segédhadával. De alig szedte fel sátorfáját, szembe találkozott a Kassáról jövő felsőmagyarországi csapatok 2000 főnyi erejével,[1] melyet majdnem teljesen tönkretettek, úgy hogy alig négyszáz juthatott közülök a császáriak budai táborába s utánuk másik 3000 hajdu és jóformán hasznavehetetlen falusi pórhad, mely az ostromlók segítségére sietett,[2] helyesebben tereltetett a vármegyék részéről. Hanem azért a nagyvezér terve is csak részben sikerült, mert a bosnya basa feltartóztatására november 2-ikán a főherczeg Nádasdy, Herberstein, Kolonich, Mersperg és Thurzó[3] vezetésével 4000 magyar gyalogost küldött, míg Pogrányi Benedek a naszádosokkal a Dunán[4] ment le, s így rövidesen megadásra kényszerítették az adonyi kastélyt, hol a török hidat akart verni[5] és elfoglalták Földvárt és Paksot is.[6] E kalandjukban 900 török közül kétszázat öltek meg a mieink[7] és ötvenet elfogva, gazdag zsákmánynyal tértek vissza a budai táborba. Ámde a táboriak helyzete sem volt kecsegtető. Általános levertség vett erőt mindenkin, a ki szemlélője volt e hiábavaló, reménytelen helyzetnek, melyet a fegyelem teljes meglazulása is súlyosbított. Igy virradt

[1] Olasz forrásunk 3000 embert említ, de a hivatalos hadinaplót követjük, mely azt mondja, hogy Rüber ezredes ekkor 2000 főnyi magyar lovast és gyalogost hozott segítségül; id. h. 196. l.

[2] Budai 1602 november 3-iki névtelen olasz tudósítás, a római vatikáni könyvtár *Urbinate* 1070. kötetében.

[3] Ezt a két utóbbit Ortelius említi (id. m. 570. l.) az adonyi kastély bevételét november 1-ére tevén. V. ö. a hivatalos hadinapló feljegyzésével; id. h. 196. l.

[4] Őt csupán Illésházynál (id. m. 113. l.) és Istvánfinál találjuk említve, munkája 485. l.

[5] Serra levele a budai táborból Aldobrandini pápai államtitkárhoz 1602 november elsejéről, a római vatikáni Borghese-levéltár III. 69. a. kötete 45. l.

[6] A budai táborból 1602 november 2-án írt névtelen olasz tudósítás, a római vatikáni könyvtár *Urbinate* 1070. kötetében és Istvánfi id. m. 485. l.

[7] Budai tábori jelentésünk ugyan majdnem 2000 főnyire becsüli a megöltek számát, de ez tulzás, sőt valótlan a már idézett 1602 november 3-iki budai tudósítás 600 emberről szóló tudósítása is és valónak Ciancherotti adatát fogadhatjuk el.

fel reájuk november második, midőn a várbeli törökök jó darab sánczukat elfoglalták, azután estefelé négyezeren újra a sánczokban meghúzódott császári seregekre vetették magukat, melyek ötszáznál több embert vesztettek,[1] úgy hogy csupán a táborból segítségökre sietö csapatok űzhették őket vissza. Aztán meg a folytonos esőzés űzte ki őket sánczaikból a szabadba, a miért a viziváros fala körül három menedékhelyet építettek számukra,[2] sőt e végre helyrehozták a gellérthegyi erődöt is. Ez is tán azért történt, hogy foglalkoztassák őket, mert ilyen elcsigázott had alkalmatlan volt rohamokra s legföljebb ostromra és lövetésre lehetett volna használni,[3] ha az idő és a körülmények engedték volna.

Nehéz volt az öt hete körülzárolt Budavára őrségének helyzete is, mert nagy éhséget szenvedett s immár lóhusra jutott, hiszen egy kenyérnek már egy-két forint volt az ára,[4] egy véka liszté húsz forint[5] s még a rozs kiláját is 15 forinton mérték[6] a Dunaparton tanyázó markotányosok. Lőszerük is fogytán volt a várbelieknek, kiknek száma alig érte el a négyezret,[7] habár annak a basának a vezérlete alatt, a ki tavaly Kanizsa várát védelmezte, most is sikeresen állották meg helyüket a keresztyénekkel szemben, kiknek támadó szándéka ekkor már nagyon lelohadt vala. A törökök különben is kitünő várvédők, nemcsak mivel harcziasak és kitartók, hanem mivel a vár feladásáért kijáró szigorú büntetéstől való félelem is sarkalja őket kitartásra.[8]

[1] Ciancherotti fenti jelentésében ezerről ír.

[2] Egyike I. számú mellékletünkön H. betűvel van jelölve.

[3] Dentice levele Spinelli prágai nuncziushoz a budai táborból 1602 október 30-ikáról, a római vatikáni Borghese-levéltár III. 88. d. kötete 9. l.

[4] A budai táborban irt 1602 október 30-iki olasz jelentésből, a római vatikáni könyvtár *Urbinate* 1070 kötetében.

[5] Az id. 1602 november 2-kii budai olasz jelentésből.

[6] Hammer id. m. 524. l.

[7] Ennyinek tartjuk egy 1602 október 29-iki névtelen budai olasz jelentés alapján, daczára, hogy Serra és Dentice állandóan tizezerről s többről szólnak, miként Illésházy is 12,000 emberről ír, id. m. 113. l.

[8] A budai táborból írt 1602 október 29-iki névtelen olasz tudósításból, a római vatikáni könyvtár *Urbinate* 1070. kötetében.

Ilyen körülmények közt — ebben a győzelemre való minden kilátás nélküli nehéz helyzetben — Serra pápai hadbiztos már október 30-ikán belátta, hogy az ostromló seregeknek vissza kell vonulniok, a tisztességes és önkéntes hátrálás látszatának lehető megóvásával.[1] S valóban pár nap mulva bekövetkezett a budai sánczokban esett újabb csúfos vereség és midőn a pesti török tábor feloszlása után tartott haditanácsban a főherczeg felvetette a *Quid agendum* kérdését, egyhangulag az volt a végzés, hogy a mennyiben 15—20 nap alatt — a mi még a beállott téli hideg miatt táborban tölthető — nem vehetnék be Budavárát, hozzák helyre Pest meg a gellérthegyi vár erősségét és kellő őrséget hagyván bennök, kezdjék újból az ostromot tavasz nyiltával, április havában, a mi a mostaninál nagyobb sikerrel kecsegtetne.

Nyilvánvaló, hogy e határozathozatalra a végszükség kényszeríté a haditanácsot, mert a törökök támadása nem szünetelt és naponta újabb veszélylyel fenyegette a keresztyének lankadt hadait. Igy pl. midőn november 3-ikán a lovasság kivonult cserkészésre a Buda körüli vidékre, alig vették ezt észre a várból, fényes nappal, d. u. 3 órakor kétezer janicsár és ezer szpáhi[2] rohant a táborra, az új erőd irányában. De minthogy a mieink későre érkeztek segítségül,[3] hamarosan valami ezer embert vagdaltak össze, köztük Krzinecki lovasezredest[4] és idősb Mansfeld Károly grófot, a hét évvel előbb elhunyt hasonnevü hős fiát,[5] a sánczokban talált két ágyút pedig beszegezték,[6] kerekeit összevágva és

[1] Serra hadbiztos Offredi velenczei nunczіushoz, a budai táborból 1602 október 30-ikáról, a római vatikáni Borghese-levéltár III. 48. af. kötetében.

[2] A pápai hadbiztos, a ki jelentéseiben az ellenség erejét következetesen nagyítja, itt 6000 törököt említ és ugyanannyit mond (id. h. 197. l.), a hivatalos hadinapló is; de hihetőbb másik szemtanunk adaléka, mely 3000 emberről szól.

[3] Ennek oka Istvánfi szerint (id. m. 486. l.) az volt, hogy Rusworm marsall éppen kártyázott.

[4] Nevét csupán a hivatalos hadinapló irja (id. h. 197. l.) így helyesen, míg másutt így találjuk: Schrainecki.

[5] Ortelius krónikája 572. l. és Istvánfi id. m. 486. l.

[6] Giovan Battista Cavalli Bécsből, 1602 november 23-ikán irt leveléből, a római vatikáni Borghese-levéltár III. 88. d. kötete 36. l.

felgyújtva,[1] annyira urai lettek a terepnek. Ekkor Mátyás főherczeg rendeletére a féltábor este 8 órakor újra megindult az elvesztett erőd visszavívására, de a török lovasság akkora pusztítást végzett benne, hogy az emberi karok, lábak és fejek csak úgy repültek a levegőben, a megmaradt katonák pedig nyakig véresen rohantak vissza, miután az erődöt a törökök tíz órakor maguktól elhagyván, a bosszúért lihegő keresztyén csapatok végre hatalmukba keríthették.[2] S bizony kevés jelentősége volt ezzel szemben annak, hogy a táborból kivonult lovasság egy Székesfejérvár felől közeledő török segélyhad ezer főnyi előcsapatával találkozván, szétverte, kétszázat megölvén, százat pedig elfogván belőlük.[3] Még kevesebb eredménye volt annak, hogy a pestiek sánczaikból 9-ikén a budai víztornyot kezdték bombázni 16 nagy ágyúval,[4] tán csak azért, hogy lekötvén vele a török figyelmét azalatt a haditanács végzése folytán a beteges Strozzi Pest erődjéből kivonulhasson a Schönberg-féle ezreddel, melyet most a vallonok ezredével meg két (egyenként száz emberből álló) zászlóaljjal pótoltak, melyekkel egyúttal hozzáfogtak a vár megerősítéséhez, mivel éppen a Duna felől volt gyenge és elhanyagolt.

E közben a visszavonulást is megkezdte a stiriai gyalogság és három lovasezred, meg a három salzburgi hadtest, míg a betegeket és sebesülteket az ágyúkkal hajókon indították Bécs felé.[5] Igy szándékozott távozni a pápai hadbiztos is, miután a főherczeg kérésére további 10,000 forinttal segíté meg.[6]

A készülődés e napjaiban, november 10-én a törökök újra

[1] Illésházy följegyzései 112. l.

[2] A már idézett 1602 november 3-iki budai olasz jelentés alapján.

[3] Serra jelentése a budai táborból, 1602 november 6-ikán Aldobrandini pápai államtitkárhoz, a római vatikáni Borghese-levéltár III. 69. a. kötete 50. l.

[4] Ortelius krónikája 573. l. és Istvánfi id. m. 486. l.

[5] Serra jelentése Aldobrandini pápai államtitkárhoz a budai táborból, 1602 november 12-ikéről, a római vatikáni Borghese-levéltár III. 69. a. kötete 54. l.

[6] A pápai hadbiztos másik levele ugyanarról a napról; ugyanott, az 53. lapon.

kicsaptak a várból[1] a stiriai lovasokkal csatázva, a mikor az ifjú Ottó rajnai őrgróf is elesett,[2] míg 12-én Thurn gróf katonáira vetették magukat s különösen a vasas németek csapatjából vágtak le húszat, megsebesítvén vezérüket, Don Baldassart is, míg Camillo Trevisano nagyon előre merészkedvén, majdnem fogságba jutott.[3]

Ezt a kicsapást Kolonich, Nádasdy és Thurzó seregei verték vissza, megölvén a szpáhik aranysisakos vezérét is, kinek holttestét a megugrasztott törökök magukkal vitték a várba.[4]

Vakmerőségükben a törökök egyébként annyira mentek, hogy másnap (13-ikán) újra a táborra ütöttek s majdnem Mátyás főherczeg sátráig portyáztak, honnan őket a Kassáról érkezett magyar lovasok űzték el.[5] Viszonzásul a főherczeg ugyanezen a napon bosszúságukra két gályáról 40 tűzgolyót lövetett a várba, hol sok kárt és nagy ijedelmet okoztak.[6]

Ezek után már igazán nem maradt más hátra, mint csomagolni és menekülni a pusztulás e gyászos teréről, hol a biztató kilátások közt indult ostrom ily csufosan végződött. Rusworm főhadvezér azonban még ekkor, a visszavonulás készületei közt is azt hajtogatta és ajánlta Mátyás főherczegnek, hogy 8000 gyalogossal és 2000 lovassal diadalra juttatná a harczot. A katonaság pedig — mely immár keze alól felszabadult — azalatt nyilvánosan gyalázta, a miért csekély hadával ily nagy dologra vállalkozott és vált okozójává annyi sok kitünő tiszt és közember halálának.[7] Őt különben maga a főherczeg sem szerette

[1] E kirohanás napját Istvánfi is helyesen nevezi meg, id. m. 486. l.

[2] Istvánfi id. m. 486. l.

[3] Alessandro Bratti levele a budai táborból, 1602 november 12-ikéről Giacomo Vendramin prágai velenczei követhez, a bécsi állami levéltár «Dispacci di Germania» 32. k. 256. l.

[4] Istvánfi id. m. 486. l.

[5] Az esztergomi táborból írt 1602 november 20-iki névtelen olasz tudósítás nyomán, a római vatikáni könyvtár *Urbinate* 1070. kötetében.

[6] Ortelius krónikája 574. l. és Istvánfi id. m. 486. l.

[7] A budai táborból írt 1602 november 11-iki névtelen olasz tudósításból, a római vatikáni könyvtár *Urbinate* 1070. kötetében. — Ezt a prágai udvarban is általánosan mondták Rusworm ról.

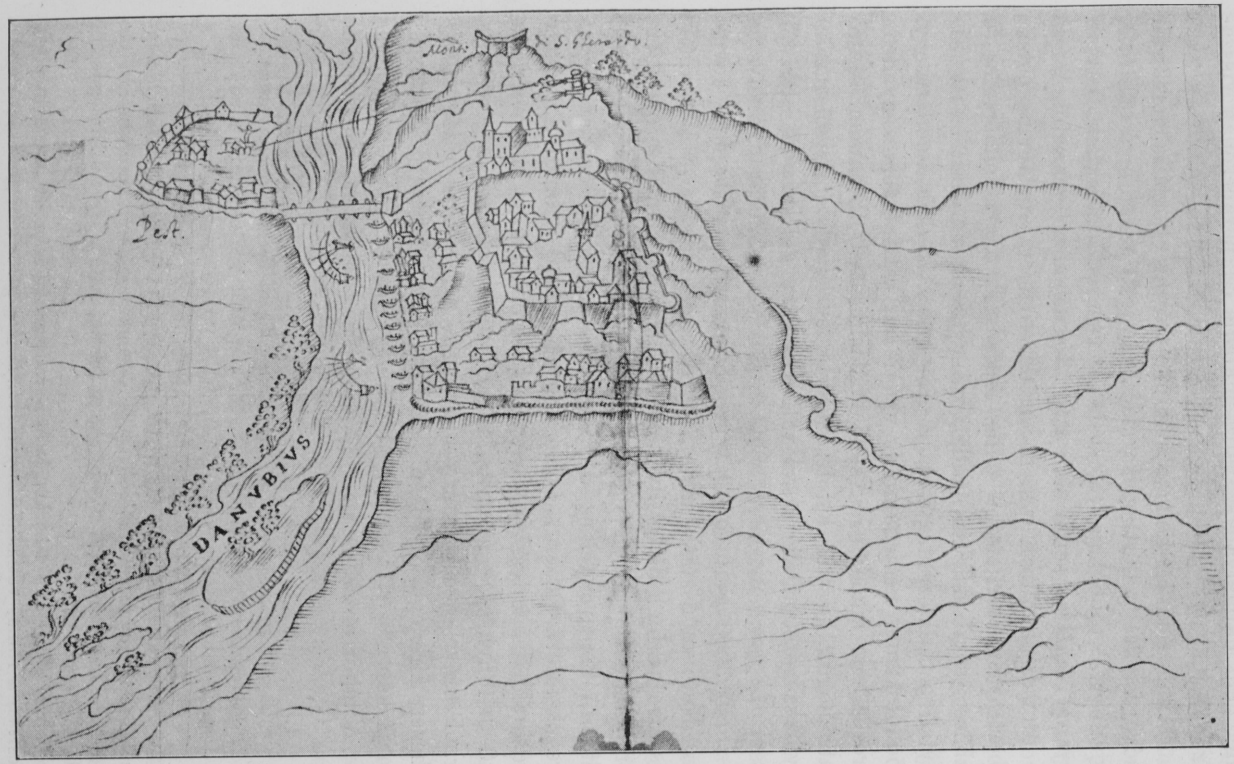

A pesti erőd ágyúzása a törökök részéről. (Egykorú budai tollrajz.)

s így nem hallgatván szavaira,[1] kiadta a parancsot a visszahúzódásra.

Mindezt látva, hallva a török, megint elfoglalta a kiürült alsóvárost s a gellérthegyi erődöt. A pesti várat nem bántotta, de annyival több baja volt vele a császári hadaknak. Látván ugyanis romlását, senki sem akart őrségében megmaradni. Végre az utolsó napokban pihent ezredével lejött ifj. Prinzenstein Albertet kényszerítették benne maradni,[2] de védelmére az ő emberei sem akarván vállalkozni, az őrségi-tiszt sorshúzás folytán a Sulz-ezredre esett. A gróf aztán 13-ikán a gellérthegyi erődből kivont német, morva és sléziai katonákat vezényelte a városba,[3] de bizony azok sem engedelmeskedtek, hanem zászló alatt megint kijöttek belőle. Sulz ekkor kénytelenségből három ágyút szegezett nekik s két vaklövés után a harmadik éles töltéssel 12 emberét megölvén társaik szemeláttára, a nyolcz zászlóalj 3000 gyalogossal végre bevonult a várkapun; követvén őket az osztrák tartományi lovassereg 600 vallonnal és huszárral. S ha a hadak ilyetén viselkedése meglepő is, majdnem mindennapos volt ez időben, midőn a hadvezetőségnek nem volt föltétlen rendelkezési joga a zsoldos, vagy összetoborzott seregek fölött. De ez a félelem most érthető is, mert alig hogy Buda alól a keresztyén csapatok elvonultak, a bosnya basa 12,000 főnyi sereggel érkezett a budaváriak segítségére s a várból annyi lövést intéztek naponta a pestiekre,[4] hogy nagy nehezen kirendelt őrsége nappal alig mert előbújni s a városban járkálni.[5]

A táborrontás és készülődés utolsó napjait apró epizódok

[1] Cavalli már idézett 1602 november 23-iki bécsi levele nyomán.

[2] Keresztnevét Istvánfi id. m. 487. lapjáról tudjuk, míg a napló őt így írja: Sprinzenstein.

[3] Ez esemény napját Ortelius tartotta fenn, id. m. 574. l.

[4] Ezt mutatja a budai táborban készült egykorú tollrajzunk is, melynek 18×30 cm. nagyságú eredetijére a római vatikáni Borghese-levéltár III. 91. *b.* 1. kötet 293. l. akadtunk, ez lévén hátára írva: Dissegno di Buda et Pest.

[5] Az esztergomi táborból 1602 november 20-ikán írt névtelen olasz tudósítás, a római vatikáni könyvtár *Urbinate* 1070. kötetében.

élénkítették. Igy 14-ikén Vohrenstein ezredes[1] három zászlóalja, mely az utolsó őrségi szolgálatot teljesítette, átlovagolt Kolonich ezredeshez s mialatt iddogáltak, megszólaltatták a trombitákat és dobokat, hogy a hadifelvonulás ismert hangjaival kicsalogassák a törököt az alsóvárosból s még egyszer csetepatézzanak vele. Ámde cselük nem sikerült, mivel az ellenség mindössze néhány falkony- és ágyúlövéssel felelt zajukra, a nélkül, hogy bárkiben is kárt tett volna. Mikor aztán beesteledett, kivezérelték a gyalogságot a sánczokból és éjfélkor megindították Esztergom felé. Másnap (15-ikén) reggel a lovasság is követte, miután Kolonich ezredes harczvonalba állította fel a lovagokkal együtt, de csak azért, hogy Mátyás főherczeg elvonulását valamiképpen ünnepiesebbé tegye. Ennek láttára a budai várban a törökök *örömtüzet* lőttek, sőt néhányan a hátvéd őrségéhez lovagoltak, azzal a kívánsággal, hogy Kolonich ezredessel szeretnének beszélgetni. Ez azonban nem mervén közibük menni, egyik kapitányát küldte vissza hozzájuk, kinek aztán agyba-főbe dicsérgették a távozó ezredest - és szerencsés utat kívánva neki, még egyik elfogott tisztjét is visszaadták.[2]

Két nap telt bele, míg seregével a főherczeg szombatra Esztergomba ért,[3] hol öt napot vesztegelt, nem annyira a csapatok elbocsátásával, mint inkább azzal elfoglalva, hogy lőszert küldjön a pesti erődbe. Ez elfoglaltsága közepette érte a főherczeget Rudolf császár rendelete, hogy Buda ostromát folytassa s ha kell, teleljen serege a vár alatt. Ezt a főherczeg természetesen nem teljesíthette, azért sem, mert hadteste már szétoszlott, de meg a budai táborozást lehetetlenné tette volna a beállott szigorú tél és a törökök mindennapos kicsapása.[4] Igy hát nem maradt más hátra, mint Pest erődítését folytatni, a mire a

[1] Ortelius Vohenstein-ját Khevenhiller javította ki munkájában.

[2] Ortelius krónikája 575—576. l.

[3] Serra pápai hadbiztos Esztergomban 1602 november 15-én keltezett és Aldobrandini Péter biboroshoz intézett levelében írja, hogy aznap ért oda és estére várják Mátyás főherczeget is; a római vatikáni Borghese-levéltár III. 69. a. kötete 44. l.

[4] Érdekes, hogy a törökök az alsó viziváros on át csapdostak a császáriak táborára, mely végig hatalmukban maradt.

pápai hadbiztos 5000 forintot adott a főherczegnek, kitől elbucsuzván, 23-ikán ért vissza Bécsbe,[1] hová másnap reggel Mátyás is felérkezett.[2]

A kapott pápai segélylyel egy ügyes olasz mérnök karácsonyig el is készült Pest erődítésével, mely kivált a Duna felé kivánt sok munkát, míg valami 15 lépésnyire a falaktól körös-körül mély árkot húztak, hogy az ellenség ne juthasson könnyen a falak alá.[3] Ezzel ugyan Pest várát még nem avatták elsőrangú erőddé, a milyenné a jövőbe való nagyobb előrelátással alakíthatták volna, de annyira mégis biztosíthatták, hogy legalább a téli hónapokban védett legyen meglepetésektől s amolyan létrákkal való támadástól,[4] a milyennel a magyar hajduk kezébe jutott.

Igy ért véget a nagyfontosságú 1602-iki hadi vállalat, mely annyi pénz- és emberáldozatot követelt.[5] A nélkül, hogy Buda előbbi sikertelen ostromaiból okult volna, a nehézkes hadvezetőség most is későn, rossz időben és csekély erővel fogott újabb ostromához. A vállalkozás kudarczáért így tisztán őt terheli a felelősség,[6] melynek tudatában is volt, midőn még fegyveres

[1] Serra jelentése Bécsből 1602 november 23-ikáról Aldobrandini Péter biboroshoz, a római vatikáni Borghese-levéltár III. 69. a. kötete 59. l. és Ortelius krónikája 576. l.

[2] A főherczeg naplójából, *Chmel* József: Die Handschriften der k. k. Hofbibliothek in Wien I. k. (Bécs, 1840.) 609. l.

[3] Serra 1602 deczember 21-ikén Bécsből írt jelentése Aldobrandini Péter biboroshoz, a római vatikáni Borghese-levéltár III. 69. a. kötete 84. l. és Illésházy följegyzései 113. l.

[4] Serra hadbiztos 1602 deczember 28-án Bécsben írt jelentése Aldobrandini Péter biboroshoz, a római vatikáni Borghese-levéltár III. 69. a. kötete 88. l.

[5] Buda ismertetett 1602-iki ostromával irodalmunkban senki önállóan nem foglalkozott s még legbővebben írt róla Szentkláray Jenő «A dunai hajóhadak története» cz. m. (Budapest, 1886.) 201—205. l. Viszont Ujhegyi Béla «Budavár keletkezése és hadtörténelmi multja» cz. m. (Temesvár, 1892.) 75. l. még ezt sem használja fel s mindössze öt sorban emlékezik meg róla!

[6] Serra pápai hadbiztos maga is erre a következtetésre jutott, de túloz és hatást vadászó frázissal él, midőn id. 1602 november 23-iki levelében (ellentétben korábbi tudósításaival) azt írja, hogy a hadvezetőség

I. BUDA ÉS PEST TÉRRAJZA 1602-IKI OSTROMA IDEJÉBEN.

Jelmagyarázata és fordítása. *A.* Il campo dell' Imperatore. *(A császár tábora.)* *B.* La città di Pesto. *(Pest városa.)* *C.* La ritirata fatta da diffensori di Pesto. *(A Pest védői által készitett védőfal.)* *D.* Le galere et barche degl'imperiali. *(A császáriak gályái és bárkái.)* *E.* La batteria et brecchia fatta a Buda. *(Az ütegek és a budai falon ejtett rés.)* *F.* La parte della città bassa, che gli nostri hanno sin hora tenuta. *(Az alsóváros ama része, melyet a mieink eddig megtartottak.)* *G.* Il forte sopra il monte San Gerhardo.[1] *(A Szent Gellérthegyi erőd.)* *H.* Forticello ridutto fatto da nostri. *(A mieink által készitett kis erődités.)* *I.* La guardia della nostra cavalleria. *(A mi lovasságunk őrsége.)* *J.* Altro ponte.[2] *(Másik hid.)*

1. Il campo del Turco. *(A török tábora.)* 2. La città di Buda. *(Buda városa.)* 3. La batteria fatta da Turchi a Pesto. *(A törökök ostromhelye Pest falain.)* 4. La mina de Turchi a Pesto. *(A törökök aknái Pest falain.)* 5. Dove passavano i Turchi oltre il fiume a Buda. *(Az a hely, a hol a törökök a folyón átkelve Budára mentek.)* 6. Artigliaria di Turchi contra il nostro ponte. *(A törököknek a mi hidunk ellen felállitott tüzérütege.)* 7. La ritirata fatta dalli diffensori di Buda. *(A Budát védők által készitett védőfal.)* 8. La parte della città al fiume che hanno sempre tenuta li Turchi. *(A viziváros ama része, melyet a törökök végig megtartottak.)* 9. Di onde gli Turchi escono contra gli Alemanni. *(Az a hely, a honnan a törökök a németek ellen kijönnek a várból.)* 10. Il Ponte vecchio rotto da Turchi. *(A törökök által elrontott régi hid.)*

A térkép hátára irt czime: Disegno di Buda et Pest, et de gl'assedii posti all'un et l'altro luogo da gl'imperiali a Buda et da Turchi a Pest. Nel Ottobre et Novembre 1602.

Ez a 40 cm. magas és 54 cm. széles rajzolt térkép a római vatikáni Borghese-levéltár lapszámozatlan III. 111. c. kötete végén található és Porzia Jeromos adriai püspök, grazi nunczius küldte Rómába 1602 november 18-iki jelentésével, megjegyezvén róla, hogy a budai táborból kapta és azok kijelentése szerint, a kik onnan visszatértek, elég jól van rajzolva.

---

[1] Tollhibából irva igy: San Gothardo. [2] Az előtte levő szó hibásan irva.

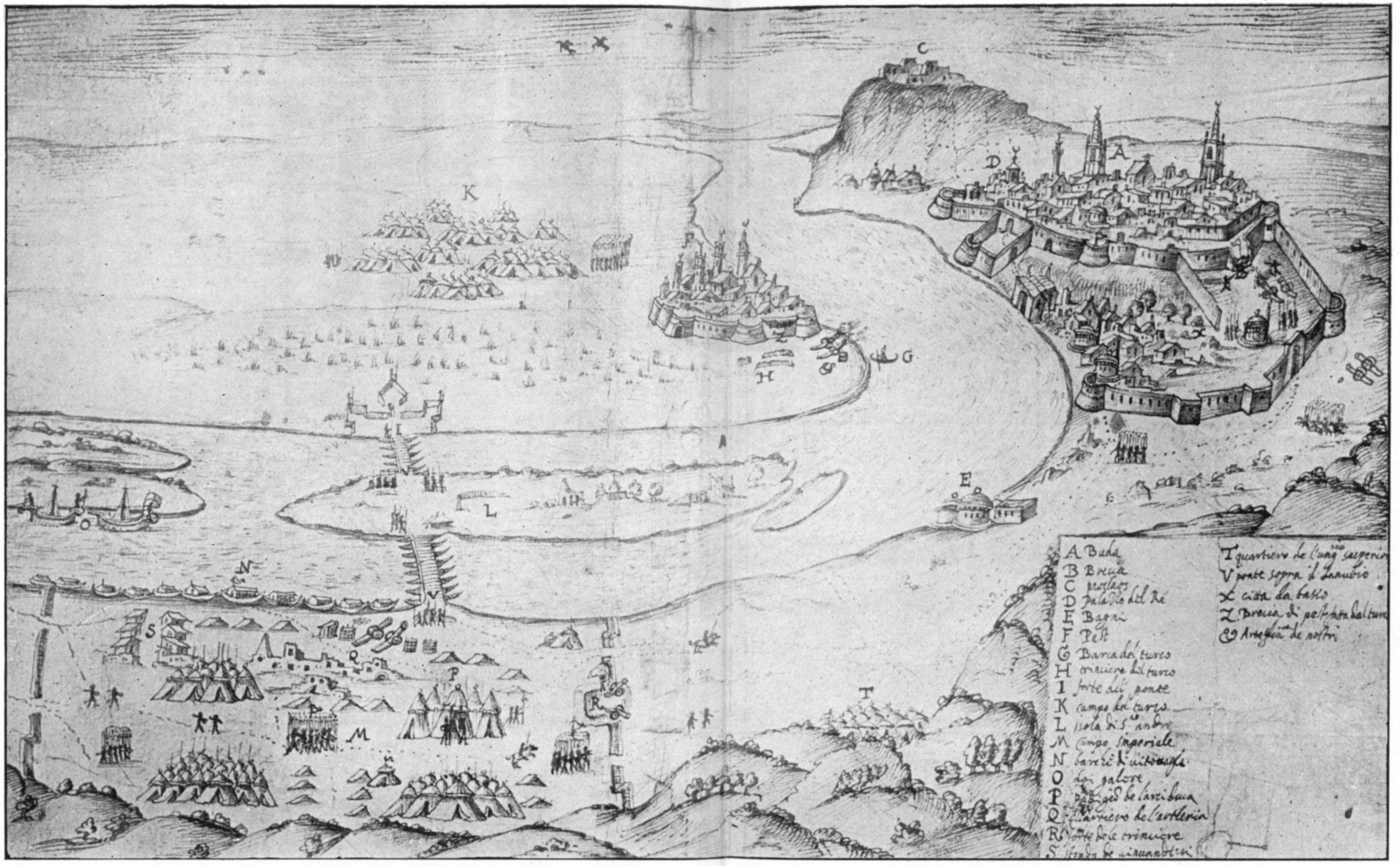

II. BUDA ÉS PEST TÁJKÉPE 1602-IKI OSTROMA IDEJÉBEN.

Jelmagyarázata és fordítása. *A.* Buda. *(Buda.) B.* Breccia. *(A rés.) C.* Blockhaus.* *(A gellérthegyi erőd.) D.* Palazzo del Re. *(A királyi palota.) E.* Bagni. *(Fürdők.) F.* Pest. *(Pest.) G.* Barca del Turco. *(A török bárkája.) H.* Trinciere del Turco. *(A török sánczai.) I.* Forte del ponte. *(A hid erődje.) K.* Campo del Turco. *(A török tábora.) L.* Isola di Santo Andre. *(Szentendre szigete.) M.* Campo imperiale. *(A császári tábor.) N.* Barche di vittovaglie. *(Élelmiszeres bárkák.) O.* Doi galere. *(Két gálya.) P.* Padiglione de l'arciduca. *(A főherczeg sátra.) Q.* Quartiero de l'artiglieria. *(A tüzérség táborhelye.) R.* Forte delle trinciere. *(A sánczok erődje.) S.* Strada de vivandieri. *(Az élelmiszer-árusok utczája.) T.* Quartiero de l'Ungaria superiore. *(A felsőmagyarországiak táborhelye.) V.* Ponte sopra il Danubio. *(Dunai hid.) X.* Citta da basso. *(Alsóvaros.) Z.* Breccia di Pest fatta dal Turco. *(A török által lőtt pesti rés.)* & Arteglieria de nostri. *(A mieink ágyúütege.).*

Ez a 22 cm. magas és 36 cm. széles vizfestésü tollrajz a római vatikáni Borghese-levéltár III. 69. a. kötete 69. lapjaként bekötve látható, kevésbbé finom kivitelü párja pedig ugyanott, a 41. lapon. Mindkettőt Serra pápai hadbiztos küldte be a szentszéknek, megjegyezvén erről a bemutatottról, hátlapjára irva: *Questa per meglio d'ogn'altra,* vagyis, hogy valamennyinél jobb.

* Irva igy: Proclaos, értsd Plochaos = Blockhaus.

kézzel és szétoszlás előtt elhatározta, hogy a török hatalmában maradt Budavárának ostromát a következő 1603-ik évben rendszeresebb módon megujitja.

Dr. Veress Endre.

oka mindennek, holott: il tempo è sempre stato bonissimo, la soldatesca buona e bastevole, il campo abondantissimo de viveri, il Danubio ci diffendeva queste cose — a mikből legfeljebb ez utóbbi állítása igaz és elfogadható!

ZRINYI HALÁLA.

1664. nov. 18.

Zrinyi Miklósnak, kora egyik legnagyobb hadvezérének haláláról szemtanú utján értesülünk. Bethlen Miklós emlékirataiban[1] részletesen közli vadászat alkalmával vadkan által való megöletését. Ez a tudósítás rendkívül fontos, mert az egyedüli, a mely ránk Zrinyi közvetlen környezetéből fennmaradt, a mely szemtanu vallomásaként hitelesnek vehető. És mégis már a legrégibb időktől a legujabb korig folytonosan kisértett bizonyos sejtelemszerű hit, a mely nem tudott és nem akart belenyugodni ezen halálnembe. Nem tudták elképzelni, hogy miképen lehetséges az, hogy ez a nagy hős, Zrinyi Miklós, a ki annyi ellennel állott már szemben, nyomorultul egy vaddisznóvadászat alkalmával egy fenevad dühének esett áldozatul. Az a körülmény, hogy nem tudtak belenyugodni a dologba, valamint magának az egész eseménynek a rejtélyessége okozta, hogy a mondafejlődés birtokába vette Zrinyi halálát; mondát fűztek hozzá, a mely nemsokára olyan általános lett, hogy bekerült történelmi forrásmunkákba, elterjedt a nép felfogásában, elhatott századokig, úgy hogy ujabban egész komolyan kezdtek foglalkozi Zrinyi halálának ezen monda alapján készült magyarázatával.[2]

[1] Gróf Bethlen Miklós önéletírása. Kiadta Szalay László. Pest, 1858. 327—331. l.

[2] Dervavics Kálmán: Gróf Zrinyi Miklós a költő halála. Szombathely, 1881. 17. l. Czáfolatát l. Széchy Károly: Gróf Zrinyi Miklós, V. 184—185. l. Azonkivül l. Szendrei János értekezését. *A Zrinyieknek tulajdonitott emlékek* (Archeol. Értesítő 1905, 399—401. l.) a hol a szerző Széchy egy tévedését helyreigazítja.

Halála leírásában csakugyan van valami rejtélyes, Bethlen tudósításában van olyasvalami, a mi nem teljesen kielégítő. Egyetlen szolga volt mellette, a mikor a gyászos eset megtörtént; ennek az egy szolgának a vallomásán alapszik mindaz, a mit erről az esetről a hős környezete megtudott. Ennek az egy embernek a vallomását pedig a közvélemény nem fogadta el teljes valóságnak; nem akart belenyugodni, mert ki tudhatja, nem volt-e a szolgának valami oka arra, hogy a valóságot elpalástolja. Bethlen leírásában mintegy a kételkedésnek messziről gyöngén hallatszó, sejtelemszerű szava az a felkiáltása: «csuda, olyan vitéz sem lőtt, sem vágott a kanhoz, stucz, spádély lévén nála.» Ezt nem tudja megérteni az az ember, a ki hozzá van szokva, hogy regényes leírásokban mindennek meg legyen a maga oka, a ki a természet véletlenségeit kizárja az indító motivumok közül. Már pedig Zrinyi halálának a története úgy hat az olvasóra, mint valami szomorú regény, mint egy legenda, a mely mögött nem a történeti valóságot, hanem a tragikus bonyodalmat és a katasztrófát látjuk; mártirhalál az ő halála, eszméi, czéljai, vágyai teljesülésének küszöbén, népe jólétének, boldogságának, szabadságának kivivása érdekében önmagával és a külvilággal vívott hosszú harcz után bekövetkezett mártirhalál. És épen ezért, mert ez a történet úgy hat ránk mint egy regény, épen ezért találunk valami ki nem elégítőt, megfoghatatlant a leírásban. Leginkább az megfoghatatlan előttünk, hogy a hős, a ki annyi csatában nézett szembe bátran a halállal, most egy dühöngő vadállat áldozata lesz. Ebbe a dologba nem nyugodhatott bele a nép sem, más halálnemet kellett számára találni, a mely jobban megfelelt egyéniségének, szabadságszerető lelkületének, és egyúttal kora körülményeinek is. Halála titokzatos körülményei idézték elő azt a fejlődést, a mely a legendában beállott és összeegyeztethető volt nemcsak a korral, de magának az áldozatnak a jellemével és egyéniségével is. Ez a halálnem, a melyben a nép szerint hőse elpusztult, a gyilkosság. Egyik czélom már most nyomon kisérni a különböző történeti feljegyzések alapján a Zrinyi haláláról alkotott eme felfogásnak a kialakulását és megállapitani azokat a fokokat, a melyeken a Zrinyi haláláról elterjedt ezen felfogás átment, megjelölésével

annak, hogy hol kell keresnünk ezen monda kialakulásának kiinduló pontját.

Az eset hiteles leírását úgy találjuk meg Bethlennél, a mint az közvetlenül megtörténte után szájról-szájra járt. Szemtanú lévén, minden valószinűség szerint úgy írja le a dolgokat, a mint szubjektive megfigyelte. A többi emberek szintén csak annak a néhány szemtanúnak az elbeszélése által ismerhették az esetet, a kiknek leírásában és elbeszélésében viszont nem lehettek nagy különbségek, mert magáról a halálos vadkantámadásról csak Paka vadász által értesültek, azokban a dolgokban pedig, a miket maguk is láttak, már nem igen volt, mit különbözőképen elmondani. Bizonyos tehát az, hogy Bethlen leírása az esetnek azon állapotát tünteti fel, a mely közvetlenül megtörténte után el volt terjedve. Ebben az elbeszélésben pedig már fel lehet ismerni azokat a pontokat, a melyeknek bizonyos homályossága okozta, hogy kalandos, messzemenő magyarázatok fűződtek hozzájuk. E szerint kétféle fejlődés és fejlesztés áll be a történetben, a mint azt a különböző forrásokból meg lehet állapítani. Az egyik fejlesztés csak a körülmények szinezésében, alakításában, túlzásában és nagyításában nyilvánul *az esemény lényegének megtartása* mellett, a másik, a mint azt fenntebb érintettem, már lényegbe vágó változtatásokat eszközöl, bizonyos pontok homályosságára támaszkodva fűz olyan magyarázatokat hozzájuk, a melyek eredetileg tőlük távol állottak, a melyek *a történetnek mondává való alakulását* jelentik és előidézték.

Mielőtt tehát ezzel a mondai alakulással foglalkoznánk, foglalkoznunk kell az esemény túlzott variáczióinak a kialakulásával is.

Bethlen leírásának lényegileg főmozzanatai, a melyekből a kétféle változat fejlődött, a következők: ebéd után Zrinyi kisérőivel vaddisznóvadászatra indúl, a mely szerencsésen véget is ér. Estefelé, a mikor a vadászat véget ért, mindnyájan a hintóhoz sereglenek, hogy haza menjenek. Ekkor jön oda egy Paka nevű vadász és jelenti, hogy megsebesített egy vadkant. Zrinyi elhatározza, hogy utána jár a dolognak; a vadásszal együtt behatol a sűrűbe a disznó vérén; egyszerre csak Paka jajszava

veri fel az erdőt. Két kisérője, Majláni[1] és Angelo odaszaladnak, Pakát egy fán, urukat pedig egy vadkan körmei alatt találják; Majláni hozzálő a kanhoz, mire az elmenekül, de Zrinyi annyira össze van marczangolva, hogy már beszélni is alig tud; azt mondja még odasereglő kiséretének: «Rútúl bánék vélem a disznó.» Azután még egy fát ad nekik, hogy vele vére folyását elállítsák, a mi azonban már nem sikerül, mert elvérzik. Ebben az utóbbi részben, t. i. a fadarab adásában látom Bethlen leirásában a többi leirások azon részének a megfelelőjét, hogy Zrinyi vigasztalja társait és biztositja őket, hogy semmi baja sincsen. Ebből a mondásából ugyanis az következik, hogy ő még bizott életbenmaradásában, még gondolta, hogy megmenthető és igy a valóságban könnyen hozzáfűzhette azokat a vigasztalásokat, a melyek a többi leirásokban megtalálhatók.

Ezekben a pontokban foglaltam össze a Bethlen leirásának a lényegét, a mely megfelel egyúttal annak a köztudatnak, a mely Zrinyi haláláról elterjedt. E szerint ebben az alakban lehet keresnünk a továbbfejlődés alapját. Ez az az állapot, a melyben az esemény leirása volt akkor, a mikor a haláleset hire mindenfelé kezdett elterjedni. Hogy ez csakugyan igy volt és hogy Bethlennek hitelt adhatunk, arra bizonyíték, hogy a későbbi leirások mindegyike visszavezethető egy ennek megfelelő állapotra; Bethlen leirása pedig nem szolgálhatott forrásul ezeknek a feljegyzéseknek. Ez a megfelelés, vagy jobban mondva ezen visszavezethető eredeti egyezés csak úgy magyarázható meg, ha elfogadjuk, hogy Bethlen leirása megfelel annak a köztudatnak, a mely Zrinyi haláláról elterjedt.

*

Mielőtt a legenda kialakulását követném, meg kell állapitani, hogy jutott el Zrinyi halálának hire mindazokhoz, a kik azt feljegyezték, a kik róla oly egybehangzóan tudósitanak. Az összes hireknek kiindulási pontja természetesen maga a

[1] Prioratonál helyesen Migliani.

szinhely, Csáktornya, a honnan hivatalos tudósítások, levelek és emlékiratok alakjában terjednek aztán tovább.

1664 nov. 23-ikán érkezik Bécsbe egy futár az özvegy grófnétól, a ki a királynak, Porcia és Auersperg herczegeknek levélben hirül adja a bán halálát. Az udvar már most nekiesik a hirnöknek, kikérdezik az eset felől. De ez minthogy nem volt szemtanuja az eseménynek, a részletekről nem tudja őket híven tudósítani, hanem már maga is kiszínezi a dolgot, a mit az udvar azután még tovább visz.

Ezen futár megérkezéséről és fogadtatásáról Leslie Walter nov. 26-ikán Dietrichstein herczeghez, I. Lipót udvarmesteréhez intézett leveléből értesülünk.[1] A futár megérkezéséről Gremonville egy leveléből is van tudomásunk,[2] melyet urához, a franczia királyhoz intézett. Gremonville lovag (tulajdonkép Brethel Jakab) a franczia király rendkívüli követe volt Bécsben és különösen a magyarországi dolgokra irányította figyelmét, azon czéllal, hogy az itteni elégületlenséget lehetőleg XIV. Lajos javára használja fel. Ebben a számitásban különösen Zrinyi Miklóstól várt sokat és urát annál nagyobb szomorúsággal értesiti e hős férfiu haláláról. Ő tudósitását minden esetre az udvartól kapta, de benne némi tévedést mégis meg lehet állapitani. Ő ugyanis azt mondja, hogy a futár nov. 24-ikén érkezett meg, ellenben Leslie leveléből világosan és hitelesen értesülünk arról, hogy ez 23-ikán történt. Gremonville azt mondja, hogy a haditanácsnak szólt az értesítés,[3] Leslietől tudjuk, hogy három értesítést hozott a futár. A haditanács és Porcia herczeg tudósítása egynek vehető.

Úgy Leslie, mint Gremonville leírja az esetet. De tudósításaik eredetében némi különbség van. Leslie, mint az udvar legnagyobb része rögtön megtudta a dolgot a hirnöktől, akit alaposan kikérdeztek. Gremonville csak egy nappal később értesül róla, még pedig két forrásból, egyrészt az udvarban keringő

[1] Levelét, mely Széchy Károly figyelmét kikerülte l. Irod. Tört. Közl. 1895. 204. l.

[2] Gremonville feljegyzése levelében. Monumenta Slavorum Meridionalium, XIX. köt. Zágráb, 1888. 9. l.

[3] A haditanácsnak küldött tudósítás a császári és királyi hadi levéltárban 528. köt. (Széchy említése szerint.)

hírekből, másrészt magától Porcia herczegtől, a ki nagy szomorúságot mutatott a dolog felett, a mint azt Gremonville említi. Ezért találunk Gremonvillenél már sokkal nagyobb túlzást, mint az első tudósításban. Gremonville nov. 27-ikén írja meg a haláleset hirét a franczia királynak, először a Metzen keresztülmenő futár által küldi el a tudósítást, de a mikor meghallja, hogy egy másik futár is indul Francziaországba még pedig Flandrián át, abban a reményben, hogy ez előbb lesz a királynál, ezzel is küld egy levelet, a mely az esetnek ugyanolyan leírását adja.[1]

Széchy Károly[2] már most annak a véleményének ad kifejezést, hogy Gremonville értesülhetett levélben Bethlen Miklós, vagy pedig Witnyédy István által is, a kik szemtanúi voltak a Csáktornyán történteknek. Ez azonban csakis olyan ötlet, a melyet semmiféle történeti adat, sőt még valószinűség sem támogat, úgy hogy teljesen valószinütlennek tartom. Igaz, hogy Gremonvillenek a franczia királyhoz intézett leveleiből az tünik ki, hogy gyakori összeköttetésben állott Bethlennel, sőt Bethlen úgyszólván az ő kérésére ment Zrinyihez, hogy a köztük való érintkezést közvetitse, igaz, hogy Gremonville megkérte Bethlent, hogy minél gyakrabban értesítse levélben a dolgok állásáról, a minek Bethlen hűségesen eleget is tett, de annak a feltevésnek, hogy Gremonville akkor, a mikor említett két levelét a királyának megírta, már értesült volna Bethlentől az esetről, annak minden ellentmond. Mindenekelőtt maga Gremonville levele csakis a futár hiréről tesz említést, a nélkül, hogy más forrását megemlítené, azonkivül pedig azt a benyomást teszi, mintha épen Porcia herczegtől értesült volna a dologról; de hallgat arról, hogy Bethlentől is értesült volna, a mit feltétlenül megemlített volna, ha megtörtént, már csak azért is, hogy közlésének nagyobb hitelességét bizonyítsa. Erről hallgat; pedig szokása, hogy Bethlen leveleiről királyának számot adjon. Így itt is; beszámol a tőle utoljára kapott levélről, a melyben Zrinyi közeli megérkezését adja tudtul neki. Kikerülhetetlen, hogy ne tegyen

[1] I. h. 9—11. l.

[2] Széchy Károly: Gróf Zrinyi Miklós. V. Budapest, 1902. 170. l.

említést ekkor legalább Bethlen leveléről, a mely a halálesetet tárgyalja, ha csakugyan kapott tőle. Így tehát megállapítható, hogy Gremonville akkor, a mikor királyához beküldte a Zrinyi haláláról szóló tudósítást, Bethlentől még nem kapott értesítést. De nem is kaphatott, mert még nem kaphatta meg Bethlen levelét, még abban az esetben sem, ha az egyáltalában értesítette őt. A haláleset november 18-án este történt: tegyük fel, hogy a futárt azonnal másnap küldötték Bécsbe, a mi valószinű is. Bethlennek a beállott nyugtalanságok közepette teljesen lehetetlen volt Gremonvillet értesíteni és azt a levelet még ezzel a futárral útnak indítani, annyira el kellett foglalva lennie. Szokott szerénységével maga mondja: «én osztán ott voltam, az öccse Zrini Péter odajöveteléig»,[1] a mi azt bizonyítja, hogy ő intézte a dolgokat a házban addig, a míg Péter megérkezett; mert minek kellett volna neki különben ott maradnia és miért épen csak Péter megérkeztéig? Csakis azért, mert nélkülözhetetlen volt, mert addig ő rá hárultak a gondok, a miket Péter megérkezte után természetesen magára vállalt. Az özvegy nem igen lehetett ekkor Bethlen segitségére, mert hiszen «eszén sem volt búvában.» Elfoglaltsága miatt legjobb esetben néhány nap mulva, a mikor a nyugalom már némileg helyreállott, értesíthette barátját, de semmi esetre sem azon kurier által, a ki a császárhoz vitte a hirt. Ebben az esetben pedig lehetetlen, hogy már 27-ikén megérkezett volna levele Bécsbe.

Azt sem hiszem, hogy Witnyédy értesítette volna Gremonvillet. Igaz, hogy Gremonville felkereste levélben Witnyédyt régi velenczei ismeretségükre hivatkozva, a mint az nov. 13-án a franczia királyhoz intézett leveléből kitünik,[2] de egy ideig, úgy látszik, minden érintkezésük csak Bethlen közvetítésével ment végbe. Bethlen ugyanis Zrinyi halála előtti utolsó levelében közli Zrinyi izenetét, hogy Witnyédyt előre felküldi Bécsbe és felszólítja Gremonvillet, hogy majd előbb vele érintkezzék. Ha pedig Witnyédy levelezésben állott volna már vele, legvalószinübb, hogy maga irt volna erről neki. Hogy Witnyédy

[1] Bethlen i. m. 330. l.
[2] I. h. 8. l.

nem értesíthette Gremonvillet, arra nézve szintén állanak előbb, Bethlennél, felhozott bizonyitékaim. Itt is megemlíthetem, hogy Gremonville minden esetre írt volna Witnyédy leveléről királyának, hogy Witnyédy a csáktornyai nyugtalanságok között nem is gondolhatott a levélírásra és hogyha írt is, Gremonville még nem kaphatta meg ekkor levelét. Tulajdonképi levélbeli és személyes összeköttetésük csak később, 1665 folyamán kezdődik.[1] Míg tehát Bethlennél nem tartom kizártnak azt, hogy franczia jóakaróját később értesíthette Zrinyi haláláról, addig Witnyédynél ezt teljesen valószinűtlennek tartom, az azonban bizonyos, hogy Gremonville tudósítását nem kapta Magyarországból, hanem egyedül a bécsi udvarból meritette.

Hogy Molin Alajos,[2] a velenczei köztársaság bécsi követe ugyanebből a forrásból merített, azt bizonyítja, hogy ugyanaz nap jelentette Velenczébe, tehát szintén nov. 27-ikén. Minthogy a két jelentés között mégis vannak különbségek, azt gondolom, hogy ő nem vette egyenesen Porcia herczegtől a hirt, mint Gremonville, hanem már sokkal jobban támaszkodott az udvari pletykára. Ő teljesen az udvari mende-mondának a visszatükrözését adja. Különösen az vezet erre a gondolatra, hogy nála találkozunk először olyan elemekkel, a melyek egyházi befolyást sejtetnek. Nála ugyanis először van meg Zrinyi mellverése és bűneinek az emlegetése, a mi oly nyilvánvaló hozzátétel, hogy csakis az udvar nagyitó és katholikus egyházi elemekkel már bővült elbeszéléséből meritettnek tarthatom. Széchy[3] nála is lehetségesnek tartja, hogy Bethlentől és Witnyédytől értesülhetett. Ezt azonban még sokkal kevéssé tartom valószinűnek, mint az előbbi esetben, mert míg ott ennek a feltevésnek némi alapja lehetett az, hogy ezek egymással gyakori levelezésben állottak, addig jelen esetben még ezt sem lehet felhoznunk bizonyítékúl, mert ilyennemű érintkezésükre nem tudtam adatot találni, de maga az érintkezés feltételezése is valószinűtlen.

[1] V. ö. Pauler Gyula: Wesselényi Ferencz nádor és társainak összeesküvése. Budapest, 1876. I. 68—75. ll.

[2] Széchy i. h. 168. l.

[3] I. h. 170. l.

Az udvari pletyka részletezését és szinezését látom Carafának, a pápai nuncziusnak[1] Bécsből a bibornok-államtitkárhoz intézett levelében is november 29-ikéről. Innen az egyházi befolyásra mutató elemek még hiányoznak, pedig pap írta. Úgy látszik, hogy ő szinte olyan hiteles forrásból hallotta az esetet, a hová még nem hatott el ezen a téren az egyházi elemek befolyása; lehet, hogy ő is magától Porcia herczegtől értesült a dologról, de addig, míg azt Rómába jelentette, másféle elbeszéléseket és variácziókat is hallott; ezeket azután összezavarta, különféle elemeket egybefoglalt, miközben azonban az egyházi elemekkel megalkotott variáczió épen ezeket illetőleg nem hatott rá. Annyi azonban bizonyos, hogy az udvar elbeszélései után indult, mert épen az udvar hangulatának a festésére helyez súlyt. Mindenesetre ismerte már ő is az udvar körében elterjedt ama hireket, hogy a hős bűneit emlegetve halt meg, de visszaemlékezve arra, hogy a hivatalos helyről jövő informáczióját erről szó sincsen, megemlítését szükségtelennek tartotta.

Az udvartól kapta értesülését Sagredo[2] velenczei követ, Molin utódja, is. 1665 május 2-iki jelentésében ugyanis visszatérve németországi követségéből, beszámol egyúttal Zrinyi haláláról is. Jelentése ezen részében van egy pont, a melyre Széchy, úgy látszik, nem fektetett súlyt, a mely azonban rendkivül fontos a mondai változat kialakulására való tekintetből. Ez az, a melyben jelenti, hogy a (vasvári) béke pontjai ugyanazok, a miket *a nagykanczellár*[3] *utolsó levelében megírt*, a ki egy pontban azonban nem tudósított az igazságnak megfelelően, t. i. Zrinyi halálát illetőleg. A nagykanczellár ugyanis Zrinyi halálát *előkészítettnek* (concertata) tartja, pedig az valósággal csak véletlen volt. És most következik a halálesetnek teljesen az udvari mendemonda szerinti leírása, a mely még az egyházi elemeket is magában foglalja.

[1] V. ö. Fraknói Vilmos: Zrinyi Miklós pályájának vége. Történelmi Tár 1894. 592. l.

[2] Fontes Rerum Austriacarum. II. szakasz. XXVII. köt. Bécs 1867. 109—110. l.

[3] Lippay György.

Az egyházi elemek nagy mértékben különösen András karmelita barátnak a prédikációjában vannak meg.[1] «Andreas von S. Theresia, Barfüsser-Carmeliter und ordinari Prediger in der Kaiserlichen Haupt- und Wohnstadt Wien» a müncheni udvar meghivására ment oda és tartotta 1664 decz. 6-ikán az ottani szent Miklósnak szentelt templomban Zrinyi fölött dicsérő beszédét Miklós napján. Ő maga személyesen ismerte Zrinyit és ezért ő volt leginkább hivatva ezen beszéd megtartására. Beszédéhez az adatokat részint régi ismeretségüknek, részint pedig az udvari körökkel való érintkezésének köszönhette. Így a Zrinyi haláláról szóló részt is mindenesetre az udvartól merítette. Hogy maga utánajárt a dolognak és hogy magánál az udvarnál kérdezősködött, az kitűnik abból, hogy azt akarja elmondani, «was ich diese zweitägige, gar zu kurze Zeit habe können eylfertig, doch wahrhaftig aus wochentlichen wohlgegründeten Nachricht in die Augen meines Gedächtniss fassen.»

Az eddig tárgyalt jelentések mind közvetlenül a bécsi udvarból kerültek ki. Ezek alapján készültek azután olyanok, a melyek közvetve szintén a bécsi udvarra vezethetők vissza. Legjobban tér el a történeti valóságtól Francisci Erasmus leírása,[2] a mely pedig teljesen András barát épen tárgyalt prédikációja alapján készült. Már jó messzire eltávozik ennek az előadásától, saját fantáziájával szinezve ki a dolgokat, úgy hogy leírását a történeti valóság megállapításánál egyáltalában nem lehet használni; de minden esetre érdekes, mint bizonyítéka annak, mennyire képes egy ember is óriási változtatásokat eszközölni ebben a történetben, úgy hogy el lehet képzelni azt a változást, a melyen hosszú utján keresztül ment.

A bécsi udvarból származik Prioratonak, Lipót udvari történetírójának a leírása is,[3] a mely munkája II. kötetében található. Nagyon valószinűnek tartom, hogy ezt a részt nemsokára megtörténte után írta meg, mert a míg ebben a kötetben még

[1] V. ö. Salamon Ferencz: Halotti beszéd gróf Zrinyi Miklós fölött 1664-ben. Budapesti Szemle 1886. 47. k. 404—422. l.

[2] Erasmus Francisci: Der Hohe Traur-Saal. Nürnberg 1665. 1169—1173. l.

[3] Historia di Leopoldo II. Bécs 1670. 583—584. l.

az udvari tudósitásoknak megfelelő leírással találkozunk, addig munkája III. kötetében már a mondai változatot közli, mint igazságot, míg az előbbit csak kósza hírnek állítja. Akkor írta meg ezt a jelentését, a mikor az udvari pletyka annyira továbbfejlesztette ezt a történetet, hogy eredeti egyszerűségéből már csak a lényeg maradt meg benne. Az ő leírásában ennélfogva szintén nem kereshetünk mást, mint az eddigiekben: a lényeg igazságát, de a mellett pletyka általi részletezést és kiszinezést.

Meg lehet még említeni, mint egyik adalékot a bécsi változatra, Schillingnek «*Poetische Klage*» című költői panaszát is.[1] Ez Bécsben keletkezett szintén és lehet, hogy szerzője Florentius Schilling barnabita szerzetes és egyúttal a bécsi szt. Mihály egyház hitszónoka. Magában költeményében nem írja le Zrinyi halálát, de címében eleget mond arra, hogy a bécsi udvari hatás felismerhető legyen. Az, hogy ismerte-e Zrinyit, a mint Bleyer hiszi, vagy sem, teljesen mellékes a mi szempontunkból, csak az fontos és bizonyos, hogy az, a mit az esetről tud, bécsi udvari eredetű.

Magyarország előkelőségei közt igen gyorsan elterjedt a gyászos esetnek a hire. Az ezektől fennmaradt leírások közül különösen három érdemel kiváló figyelmet, a melyek az egész eset leírását adják, míg az azonkívül fennmaradt feljegyzések nem közlik a leírást,[2] hanem egyszerűen a tényt adják és mellette szomorkodnak és sopánkodnak. Ez a három leírás Wesselényitől, Eszterházytól és Csereitől származik.

Wesselényi Ferencz nádor[3] az első, a kinek leírása nagy fontosságú. Ő semmi esetre sem az udvartól értesült a szomorú eseményről, a mint azt Széchy Károly[4] gondolja. Előadása ugyanis meglehetősen eltér az udvarétól. De azért sem való-

[1] V. ö. Bleyer Jakab: Magyar vonatkozású német ujságlapok a Nemzeti Múzeum birtokában 1600—1711-ig. Magyar Könyvszemle 1900. 180. l. és: Német siralmas énekek gróf Zrinyi Miklós halálára 1664-ből. Irod. tört. Közlemények 1900. 50—55. l.

[2] Ezeket l. Széchynél a 172. l.

[3] Hadtörténelmi Közlemények III. 1896 (Koncz József közlése) 708. l.

[4] I. h. 170. l.

szinű ez, mivel neki magának, mint az ország nádorának szintén kellett értesülnie egyenesen Csáktornyáról. Ép úgy mint a királynak, úgy neki is hirül kellett adni az esetet, a mit semmi esetre sem mulaszthattak el. Valószinűleg birtokán érte őt a hír, a hol akkor tartózkodnia kellett. Gremonville ugyanis már nov. 23-iki levelében írja,[1] hogy Wesselényi megigérte, hogy felmegy a bécsi összejövetelre, ha egészsége megengedi, mert nagyon gyöngélkedik; nov. 27-iki levelében[2] pedig már azt írja, hogy Wesselényi nem jött el Bécsbe, hanem nagyon betegen fekszik Letzán (Löcse?), úgy hogy életbenmaradásához is alig van remény, és már esetleges utódjáról is kezdenek gondolkozni; decz. 18-ikán[3] azonban Wesselényi már Bécsben van, betegségéből kigyógyúlva. Gremonville ezen tudósításai bizonyítják, hogy a haláleset után jósokára ment csak Bécsbe, úgy hogy onnan szóbelileg egyáltalában nem értesülhetett, a mi pedig azt illeti, hogy levélben értesítették volna innen, arra egyáltalában nem volt ok. Az azonban mindenesetre feltehető, hogy Csáktornyáról értesítették. Nemsokára a hir vétele után november 30-ikán megírja az esetet Rottal grófnak, a ki levelét ismét decz. 11-ikén másolatban mellékli egy Apafi Mihálynak írt levélhez.

Igy értesül először Erdély Magyarország legnagyobb fiának haláláról. A mint a fejedelem megkapta a levelet és környezetében is elterjedt a haláleset hire, Naláczi István a honn nem lévő Teleki Mihálynak utána küldi a számára érkezett leveleket, és ezekkel együtt közli vele Zrinyi halálának a leirását is Wesselényi levelének a tartalmát adva. Igy ment egyik kézből a másikba a szerencsétlenség híre, elterjedve, gyászt és megdöbbenést keltve egész Erdélyben.[4]

Hogy Eszterházy Pál[5] hogyan és kitől értesült dicső ideáljának a haláláról, nem lehet egész kétségtelenül eldönteni. Le-

[1] Mon. Slav. Merid XIX. k. 8—9. l.

[2] Ugyanaz 10. l.

[3] Ugyanaz 16—18. l.

[4] Hadtört. Közl. i. h. 707—708. l.

[5] V. ö. Bubics Zsigmond: Eszterházy Pál Mars Hungaricusa. Budapest, 1895. 85. l.

irásából azonban mégis lehet eredményre jutni. Meg lehet állapítani a legnagyobb valószínűséggel, hogy a helyszínen keletkezett felfogás eljutott hozzá, de nem közvetlenül, hanem több rétegen áthaladva már, az élőszótól már tovább fejlesztve, átalakítva, kiszínezve, a mely alakulás az ő leirásával azonban még nem állapodott meg, hanem tovább folyt, úgy hogy még tovább fejlesztve találjuk meg Csereinél. Azonkívül pedig lehetett Eszterházynak értesítése Bécsből is, a mire főképen az a bécsi hozzátétel enged következtetni, hogy Zrinyi Jézus és Mária nevének kimondása után halt meg. Hogy nemcsak Bécsből értesült az esetről, azt a bécsi változatoktól eltérő leirásán kívül szövegének az a pontja is sejteti, hogy «siratta Magyarország az ő elvesztett Marsát, gyászolták a vezérek az elvesztett atyát, megkönnyezték mindannyian az ő szerencsétlenségét». Ez a mondása azt bizonyítja, hogy egész Magyarországon beszéltek Zrinyi haláláról, és épen ebből a mondásból nagyon valószínű, hogy ő is a «gyászoló vezérektől» értesült.

A harmadik magyar ember, a kinek feljegyzése nagy fontosságú, Cserei Mihály.[1] Históriájában adja az eset leirását és azt állítja, hogy ő azt Bethlen Miklóstól hallotta. Ha hitelt is adhatunk ennek a kijelentésének, akkor is kétségtelen, hogy ő attól a leirástól, a mit valamikor Bethlentől kapott, lényegesen eltért. Eltért pedig az elterjedt hirek hatása alatt, a melyek a halált kiszínezték és átalakították, úgy hogy ezáltal nagy különbségek következtek be Bethlen és az ő elbeszélése közt. A mi pedig az ő szövegének Bethlenéhez és az akkor általánosan elterjedt változathoz való viszonyát illeti, biztos, hogy annyira tért enged a hirek hatásának, hogy Bethlenből alig található fel benne valami. Még jobban fokozódik a különbség azáltal, hogy fantáziájának szabad tért enged és ennek hatása alatt a dolgokat valóságos rémmesébe illő szinezettel látja el. Az ő leirásában Zrinyi alakja és halála nagy túlzással van előadva, a minek azonban csak részben Cserei az oka, mert ő már eredeti alakjától meglehetősen eltávolított alakban jutott hozzá, a mikor a mende-monda már lényegesen átalakította.

[1] Cserei Mihály Históriája. Pest, 1852. 30—32. l.

Csereinél találjuk az esetnek egy másik leirását is, a mely azonban már nem az eset túlzó kiszinezésével különbözik az eredeti valóságtól, hanem lényeges elváltoztatásokat eszközöl még pedig népmondai fejlődés eredményekép. Erről azonban később.[1]

Zrinyi haláláról azután értesült a külföld is, egyrészt a bécsi követek jelentései alapján, másrészt magyar urak leveleiből. A franczia király Gremonvilletől,[2] majd később Bonzi, bezièresi püspök, velenczei franczia követtől[3] tudja meg; a pápa Carafától,[4] majd később magától Zrinyi Pétertől,[5] a ki ugyanaz nap (decz. 6-ikán) György szász választófejedelmet[6] is értesíti; decz. 8-ikán Zrinyi Miklós özvegye jelenti férje halálát Velenczébe Bonzinak.[7] Bonzi ezen értesülését decz. 16-ikán[8] közli Lionnenal, a franczia miniszterrel. A velenczei köztársaság három ízben is értesül Zrinyi haláláról. Először Molin jelentésében,[9] a ki a vadászatnak bécsi alakját adja; másodszor értesül Lippay György esztergomi érsek és kanczellár által,[10] a kinek levele ugyan nem maradt fenn, de Gremonville és Sagredo jelentéseiből kitűnik, hogy a velenczei köztársasággal élénk

[1] Zrinyi haláláról érdekes tévedés található Kovács János krónikájában (Pozsony 1742.). Kovács összezavarva a két Zrinyi Miklós halálát, következőképen emlékszik meg róla az 1665-ik esztendőről szólva: «Gróf Zrinyi Miklós, a' mint mondatik a' vadászotban nagyon meg-sebesíttetett erdei kan altal fel kontzoltatott, de hihetőbb, hogy Szigeth várában magát bé-vévén a' Törököknek irtóztató nagy erejére ki-tsapa, utóllyára 1800. gyaloggal, 200. katonáival, előbb megnyittatván a' vár kapuját, és az öregbik agyút, apró golyobisokkal és darab vasakkal meg-töltetvén az Jantsárokra ki löveté, reájjok méne, és az ellenség nagy veszedelmével vitézi módon, két lövés által meghala». (II. 18. l.)

[2] I. h.

[3] Mon. Slav. Merid. XIX. 250. l.

[4] I. h.

[5] Történelmi Tár 1894. 594. l.

[6] Tudományos Gyűjtemény 1822. X. 16. l.

[7] Mon. Slav. Merid. i. h. 249—250. l.

[8] A Mon. Slav. Merid. tévesen ir decz. 6-ikát. Ezt a hibát átveszi Széchy is. A Mon. tartalomjegyzékében helyesen decz. 16-ra van téve.

[9] I. h.

[10] Sagredo jelentése. I. m. 109. l.

levelezésben állott és arra törekedett, hogy Velenczét a magyar felszabadító, osztrákellenes mozgalmakban szövetségesévé tegye. Azt, hogy Lippay értesítette a velenczei köztársaságot, Sagredonak idézett megjegyzéséből tűnik ki, de az is kitűnik belőle, hogy Lippay nem a valóságnak megfelelő leirást adott, hanem olyat, a mely Zrinyi halálát «előkészítettnek» mondja, tehát mondai változatának felel meg. Harmadszor pedig értesült Velencze épen Sagredo által,[1] a ki Lippay téves tudósítása helyett a valósághoz közelebb állót adott, a mely a bécsi udvari hirekből vette eredetét.

Igy terjedt el ennek a gyászos eseménynek a híre az egész világon, mindenfelé rémülettel fogadják, mindenütt sajnálkozást és gyászt kelt.[2] Ezek a hirek pedig az előkelő világ mendemondái, nagyított, túlzott, de lényegileg a valóságnak megfelelő tudósításai.

*

A következőkben az lesz czélom, hogy kimutassam, miként fejlődött a valóságnak megfelelő egyszerű leirásból fokonként az a kiszínezett, részletező elbeszélés, a mely kisebb-nagyobb túlzásokkal különböző alakban van előttünk. A fejlődés alapjául különösen következő pontok szolgáltak: a vadkanvadászat; kisérőinek száma; a vadkan megsebesülése; Zrinyi sebei; utolsó szavai. Ezek azok a pontok, a melyek a különböző értesítésekben leginkább változnak. A változások fokról-fokra való követésével egyszersmind az egész történet változását is nyomon követhetjük. *Ez a nyomonkisérés lesz feladatom.*

Az első tudósítás a Leslie Walteré[3] még nagyon keveset mond az esetről, mindössze sebeit mondja el. De már magában ebben a felszámlálásban is érdekes nyomát látjuk a szóbeszéd titkos, de folytonos működésének. Bethlen azt mondja, hogy Zrinyi négy sebet kapott: hármat a fején, melyek közül a nya-

[1] I. h.

[2] Csak Bécsben nézik közönynyel, a mit Leslie következő mondata bizonyít: «man acht diessn todtfall nicht soviel *als wann ein gemeiner Mensch vmgebracht wehre worden*».

[3] Irod. tört. Közl. 1895. 204. l.

kán ejtett seb okozta halálát, és egy kisebb horzsolást a kezén. Bécsbe is négy sebet jelentett. Leslie azonban ezzel már nem elégszik meg, hanem ötöt mond, sőt a következő nap már hétről beszélnek. Az az érdekes már most, hogy Leslie, a mikor a sebeket leírja, csak négyről számol be; az ötödiket elhallgatja. Ez világosan bizonyítja, hogy az ötödik seb is már az udvari mende-monda hozzáköltése. Leslie szerint a halálos sebet a nyakán kapta, azonkívül kettő a hasán, egy a czombján volt.

Gremonville sokkal részletesebb tudósításaiban nem találjuk már meg tisztán az eredeti leírást, hanem leírásában bővül már a történet néhány elemmel. Nála a vadkan, a melynek üldözését Zrinyi elhatározza, már meg volt sebesítve a vadászat alkalmával, sőt megölt egy parasztot és megsebesített egy vadászt; Zrinyi tehát embereiért boszút akar állani. Úgy tünteti fel Zrinyi vállalkozását, mintha azt a jogos boszú idézte volna elő. A közfelfogás ezzel a motivációval meg akarja magyarázni azt, a mi a történeti valóságban épen megfoghatatlan, nem megnyugtató, azt, hogy miért ment épen Zrinyi e vadkan után és miért kellett épen ez után a vad után mennie. Ez különben olyan pont, a melybe a többi variációk sem tudnak belenyugodni, úgy hogy mindenképen keresnek valami magyarázatot rá és ezért különböző motivációkat alkalmaznak. Zrinyi tehát azért üldözi a vadkant, hogy embereiért boszút álljon. Azután a valóságnak megfelelőleg következik lóról való leszállása és a vadkannak támadása, melynek következtében földre rogyik; de már abba a közfelfogás nem tudott belenyugodni, hogy sem ő, sem inasa, a ki mellette volt, nem próbált ellenállani. Azt még megmagyarázta a támadás váratlansága, hogy Zrinyi nem tudott védekezni, de hogy szolgája miért nem védte, azt nem értették meg, ebbe nem tudtak belenyugodni. Ezért már fejlesztés áll be az elbeszélésben olyan irányban, hogy inasa rálő a vadra, de nem talál. Ez a rész különben épen azért, mert nem tudtak belenyugodni, egyik kiinduló pontja lett a mondai alakulásnak is. Bethlen leírásának megfelelőleg emberei odajöttére hagyja el itt is a vadkan Zrinyit. A sebeknek számát megnövelte a kósza hír, nem három, hanem hét sebből vérzett el a hős; a legveszedelmesebb —

ép úgy, mint Bethlennél — a nyakán volt. Itt is életben van még, a mikor kisérői odaérnek, vigasztalja őket, hogy semmi az, nincsen baj. Ezt a vigasztalást, a mint már jeleztem, a valóságból fakadottnak tartom. Ebben a tudósításban a főeltérések — jobban mondva fejlesztések — főképen abban nyilatkoznak, hogy a vadkan előbb már meg volt sebesítve és két embert széttépett, hogy Zrinyi inasa rálő, de nem találja, hogy Zrinyi hét sebet kapott.

Molin már az udvari pletyka más változatát ismeri, a mely az eredetihez ép olyan közel áll, mint az előbbi, de eltérést más pontokban mutat. Itt már egy egész csapat vaddisznót üldöznek (12 darabot). Miklós közülök a legnagyobb után indul, azt választja ki. Itt is magyarázat van tehát szolgáltatva, hogy Zrinyi miért vette épen ezt a disznót űzőbe; motivációjául vadászszenvedélye és büszkesége szolgál, mely másnak nem akar engedni. Inasával és lovászával üldözi, de a sűrűbe csak egyedül hatol utána. Itten a pletyka már túlteszi magát a valóságon, Zrinyivel magával sütteti el a puskát; úgy tünteti fel a dolgot, hogy Zrinyi üldözve a vadkant utána indult és rá is akadt, rálőtt, a vaddisznó azonban felbőszülve lövésétől nekirohant, leütötte lábáról és marczangolni kezdte. A közvélemény ugyanis, úgy a hogy ismerte Zrinyit, nem tudott megbékülni azzal a gondolattal, hogy ő ne védte volna magát, hogy minden ellenállás nélkül esett volna martalékául a vadállatnak. Ezt tehát úgy igyekszik megmagyarázni, hogy előbb sebet ejt rajta Zrinyi és épen ezen seb által feldühösítve tör oly erővel a hősre, hogy ez nem tud neki ellenállani. Míg Bethlen még csak csudálkozik azon, hogy «olyan vitéz sem lőtt stb.», addig az udvar azt egyszerűen nem hiszi el, hanem maga festi ki ezeket az idevágó részleteket. A mikor két kisérője odaér, hét sebből vérezve találják, elviszik egy fa alá, a hol bűneit emlegetve hal meg. Itt is megtaláljuk tehát a hét sebet, a mi annyira általános, hogy biztos, hogy az udvarnál az a tudat volt elterjedve, hogy Zrinyi hét sebet kapott. A mi bűnei emlegetését illeti, ezt — mint mondottam — egyházi befolyásnak tulajdonítom. Lehet, hogy a papok a többi főurakra akartak azáltal hatni, hogy Zrinyit, a nagy hőst úgy tüntetik fel, mint

a ki teljes megalázkodással, teljes bűnbánattal veszi halálát. De az is lehet, hogy ebben politikai vonatkozás van. Az udvarban ugyanis — a mint Gremonville mondja[1] — nagyon el volt terjedve az a hír, hogy Zrinyi lázadást akart szítani és franczia és olasz segítséggel akarta czélját elérni. Lehet már most, hogy az utolsó bűnbánata arra vonatkozik, hogy megbánta királya elleni szándékait. Valószínű, hogy ez az egész ezért lett kikombinálva és ilyen értelmezés kiséretében a forgalomnak átadva. Czélja a dolgok ilyen feltüntetésének pedig az lehetett, hogy el akarták riasztani a többi urakat példájának a követésétől. Azért tüntették fel így halálát, mintha utolsó pillanatában még belátta volna terveinek helytelenségét.

Ez a két változat kétségtelenné teszi, hogy az udvarnál különbözőképen beszélték el Zrinyi halálát. Ki így, ki amúgy ismerte, a kettő hol külön-külön volt meg, hol meg összekeveredett, úgy hogy már Carafa levelében a tények egyszerű, kevéssé színezett leírása mögött is feltalálhatók olyan nyomok, a melyek az egyik és olyanok, a melyek a másik változatra mennek vissza. Nála megtaláljuk ugyanis azt a változatot, hogy Zrinyi egyedül hatol be a vadkan után a sűrűbe, a mi inkább megfelel a második leírásnak; hasonlókép ennek felel meg az, hogy egy lövéssel megsebesíti. De már az első szövegnek felel meg az, hogy szolgái összefutnak és úgy találják meg urukat, de már késő minden segítség; Molinnál ezzel szemben két kisérő szolgája felemeli és egy fa alá viszi, a hol kiadja lelkét, még mielőtt kisérete odaérkezett volna. Az is az első változat mellett szól, hogy sebei közül kettő van megnevezve, a torkán és fején lévő; a nyakán levő meg van említve Gremonvillenél, míg a másik nincs meg; Molinnál viszont megfordítva találjuk. Ez világosan bizonyítja, hogy Carafa előadása a két változatnak összevonása.

Még sokkal inkább meg lehet ismerni az eredeti tudósítás megváltozását, a róla keringő többféle hirek összeolvadását, és az események elmondásában bekövetkezett továbbfejlődést András barát leirásában. Továbbfejlődést két pontban találunk. Először

[1] I. h. 12. l. decz. 4 iki levele.

is nem akkor sebzi meg Zrinyi a kant, mikor az rátámad, hanem rögtön a vadászat elején. Másodszor, hogy Zrinyi nem szemelte ki épen ezt az állatot magának, hanem az egész társaság indult el keresésére és véletlen szerencsétlenség volt az, hogy épen Zrinyi akadt rá. Az eredetihez híven szolgája kiabálása csődíti oda kisérőit. Gremonvillenek megfelelőleg a vadkan a vadászat kezdetén széttép egy parasztot, megsebesít egy vadászt, és — a mivel a rémület fokozása czéljából még bővíti az elbeszélést — fellök egy dragonyost; azonkívül szolgáihoz intézett vigasztalása is ezen változat szerint van meg benne. Vannak azonban olyan helyek is, a melyek a másik változatra vallanak, különösen sebesülései, a melyek fején, nyakán, lábain és derekán vannak, valamint, — de már sokkal fokozottabb mértékben, túlzó elbeszélés keretében — az utolsó percz bűnbánata, a mely elbeszélés szerint halála előtt egyik kisérőjének figyelmeztetésére elkezdi bűnbánóan mellét ütni és azután kiadja lelkét.

Francisci Erasmus teljesen András on alapszik. Az ő elbeszéléséből tehát nem is lehet a történetnek szóbeszéd útján való továbbfejlődését megfigyelni, hanem legfölebb önkényes változtatásokat lehet konstatálni, a melyek azonban a közfelfogás fejlesztésére semmiféle hatással nem voltak. Ennek a változatnak tehát semmiféle nagyobb jelentőséget nem tulajdonítok és tárgyalását mellőzhetőnek tartom.

Sagredo jelentésében szintén az udvari hirekre ismerünk, de itt is vegyül a kétféle változat még abban az egyszerű, alig néhány szóból álló leirásban is, a mit az esetről ad. Megtaláljuk benne azt, hogy a vadkan már meg volt sebesítve, a mint azt Gremonvillenél találjuk; 7 sebbel földre terítette, úgy hogy nem birt szólani, hanem mellét verve bűnbánatának adta jelét, — a mint azt Molinnél találjuk.

Megemlítem még Schilling költeményének, a *Poetische Klage*nak a czímben feltünő és idevágó részét, a mely teljesen a bécsi tudósítások alakját tünteti fel. Ez következőképen hangzik: *Poetische Klage Uber die betrűebte Entleibung Weillandt desz . . . . . Graffen von Serin . . . . . welcher Auff verworffener Jagte von einem vberausz grossen und schon be-*

schädigten Wildschwein vbereylet gefelt gehawen vnd schmertzlich erlegt worden den 18. November stb. Ebből a czímből is ráismerünk arra, hogy az udvarból tovaterjedő hireket használta fel, de azt is észrevehetjük még szűkszavú említésében is, hogy olyankor értesült ő még az eseményekről, a mikor azok az eredeti valóságtól még nem nagyon távolodtak el. A bécsi változatoknak megfelelőleg a vadkan már meg volt sebesítve, a mi által dühe még növekszik, azonkívül ezeknek megfelelőleg, mint rengeteg állat van feltüntetve; de már továbbfejlesztést látunk abban, hogy úgy van feltüntetve a dolog, mintha a felbőszült vadkan üldözőbe vette volna hősünket, a mi mellett különösen az «*vbereylet*» kifejezés szól. A többi részek az adatok kevés száma miatt ép úgy a bécsi változatoknak, mint magának a történeti valóságnak megfelelőleg vannak meg benne.

A három utoljára tárgyalt tudósítás a történet továbbfejlődése terén nem sok támpontot nyujtott épen azért, mivel az eseménynek inkább hirüladására, mint leirására szorítkoznak. Rövid előadásukból legfölebb az udvari eredetet lehetett megállapítani. Sokkal nagyobb fontosságú már most az osztrák udvarból eredő tudósítások utolsója, Priorato feljegyzése. Benne András barát elbeszélésénél már fejlettebb alakot találunk, a mi az udvari pletyka tovább való alakulását mutatja. Nála már nem maga Zrinyi sebezte meg a vadászat elején a vadkant, hanem a vadászok; Zrinyi nem is ezt a vadat üldözte, hanem vadászgatás közben véletlenül találkozott vele és ez ekkor a kapott sebektől már felbőszülve sebes futtában leütötte őt lábáról. Itt van tehát a Schilling «*vbereylet gefelt gehawen*» szavainak megfelelő magyarázata. A két szövegnek ez az egyezése kétségtelenné teszi, hogy Bécsben a halálról szóló elbeszélés már ilyen irányban változott meg. Mire kiséröi odaérkeztek a hőst térdepelve találták, lelkét istennek és a Boldogságos Szűznek ajánlva. Ebben megtaláljuk az udvari s egyházi befolyást. A valóságnak megfelelőleg van meg a nyakán való seb, valamint az, hogy a szárd Migliani vállára borulva adta ki lelkét; Miglianit ugyanis Bethlennél is megtaláljuk Majláni alakjában. Ez az elbeszélés az udvari mende-monda tetőpontja.

Az eddig tárgyalt összes tudósítások lényegileg megmarad-

tak az igazság mellett, de a szinezésben eltérnek egymástól, aszerint kevésbbé vagy pedig jobban, a mint előbb vagy később jegyezték fel a történetet. Olyan sokféle egyezést találunk ezekben a különféle feljegyzésekben, hogy kétségtelenül egy forrásra kell visszamenniök; de ismét annyi különbözést találunk bennük, hogy kétségtelen, hogy nem lehetett irott forrásuk, hogy az csak az örökké változó és fejlődő szóbeszéd lehetett. A feljegyzők mindnyájan Bécsben éltek, udvari emberek vagy legalább olyanok, a kik bejáratosak az udvarban; kétségtelen, hogy tudósításaik anyagát innen vették és azt úgy jegyezték fel, a mint azt hallották. Különbözéseik tehát úgy magyarázhatók meg, hogy az udvari pletyka napról-napra változott, új elemeket vont be az elbeszélésbe, naponként, sőt óránként másképen adta elő a dolgot, a mi nem túlzás, ha tekintetbe veszszük, hogy Gremonville és Molin egy napon irták meg az eseményt és leirásukban mégis milyen óriási különbség van. De a tudósítások bizonyos pontokban megegyeznek egymással. Igy általános, hogy a vadászat ebéd után volt, hogy Zrinyi egyedül találkozott a vadkannal, hogy emberei vérben találták, hogy a legveszedelmesebb seb a nyakán volt, hogy vigasztaló szavakat intézett kiséretéhez; megjegyezzük azonban, hogy egyik-másik tudósítás mindegyik pont alól kivételt képez.

Ezeket az elemeket, minthogy mindegyik tudósításban megvannak, a bécsi hirek alapjául kell elfogadnunk. Mindenesetre benne voltak abban a tudósításban, a melynek révén a halláleset leirása Bécsben elterjedt és igy a valóságnak megfelelőnek kell őket tartanunk. Ezeket az elemeket tehát hiteleseknek elfogadhatjuk. Hitelességük még növekszik, ha azokkal a tudósításokkal vetjük őket össze, a melyek nem származtak Bécsből és a mikkel lényegileg szintén megegyeznek. Ezekből levonva még a szóbeszéd hozzátételeit, megállapíthatjuk majd azokat a főbb momentumokat, a mik valósággal megtörténtek.

Wesselényi leirásában különösen a vadászat előzményeit találjuk továbbfejlesztve. Itten ugyanis egy hálókkal való, rendszeres vadkanbekerítés van elmesélve, a mely alkalommal egy nagy kan kiszakította a hálót és elmenekült. Ezt akarta Zrinyi ismét hatalmába keriteni. Itt is okát keresi tehát a leirás annak,

hogy Zrinyi miért épen ezt az állatot vette üldözőbe és ezt azáltal akarja megmagyarázni, hogy a hős a zsákmányt, a mely már egyszer kezei közt volt, nem akarta elszalasztani. A többiben tudósítása teljesen megegyezik a többiek lényegével, csak azzal toldja meg, hogy Zrinyi barátai közeledtére sebeiben felegyenesedett és megnyugtatva őket, hintójáért küldött. Mire azonban a hintó odaért, már nem volt többé.

Sokkal fejlődöttebb leirást találunk már Eszterházynál és Csereinél. Eszterházy Pálnál a vadkan szintén meg volt már előbb sebesítve, Zrinyi követi és megtámadja, le akarja szúrni. A hír itt már annyira átalakította az esetet, hogy Zrinyi maga lép fel támadólag, a mi jellemének sokkal jobban megfelelt mint az, hogy védekezés nélkül lett a vadállat áldozata. A hír az esetet tehát Zrinyi jelleméhez idomítva alakította át. A mint támad, a vaddisznó nekiszalad és lábát felhasítja, úgy hogy lerogyik; ekkor annyira összemarczangolja, hogy félholtan marad ott. Ekkor aztán következik egy változat, a mely lényegesen továbbfejleszti a történetet. Következik ugyanis a hős halálharcza. Az emberek nem tudtak belenyugodni abba, hogy legnagyobb vitézük egyszerűen egy vadkan áldozata legyen, a nélkül, hogy védte volna magát, a nélkül, hogy megölője megérdemelt büntetését elvette volna; ezért utolsó halálküzdelmet költ hozzá a hir önhatalmúlag ugyan, de a tárgyból kifolyólag természetszerűen. Zrinyi már félhalott, de azért még mindig küzd ellenével, keresztüldöfi vadászkésével, a mire az otthagyja és elfut. Másnap sebeibe belehalva találják meg a vadkant az erdőben. Bécsi, még pedig egyházi hatás alatt ebbe a leirásba is belekerült a vallásos elem: Jézus és Mária nevének kimondása után hal meg itt is a hős.

Cserei még tovább fejlesztett változatot közöl; megtaláljuk benne de még fokozottabb mértékben az eddig előforduló összes elemeket. A többieknél is találunk némi említést a végzetes esetet megelőző vadászatról, Cserei ezt bőven tárgyalja és azáltal akarja a vadkan üldözését megokolttá tenni, hogy, ámbár Zrinyi megígérte Bethlen Miklósnak, hogy sok és még az erdélyi vadkanoknál is nagyobb disznókra fognak találni, egyetlen egy sem kerül eléjük az egész vadászat alatt. Annál

könnyebben magyarázható már most Zrinyi vadászszenvedélye, a mikor már este egy vadász jelenti, hogy egy nagy kant látott az erdőben. Zrinyi követi és rálő, de ez nekitámad felbőszítve lövésétől. Ekkor azután találkozunk az Eszterházynál is szereplő pallossal. Zrinyi előrántja pallosát, le akarja vágni a vadállatot. A továbbfejlesztett történetben nem elegendő az a magyarázat, a melylyel még Eszterházynál találkozunk, hogy a disznó gyorsabb volt mint Zrinyi, azért kellett ennek elvesznie; itten már más véletlen okot kellett találni a hírnek: pallosa a vadkan agyarán eltörik. A most következő részlet azonban már teljesen Cserei tulajdona. Rémmesébe illő romantikus leirása ez annak a halálküzdelemnek, melynek néhány elemét, de sokkal halványabb színben, már Eszterházynál is megtaláltuk. A hős ekkor sem adja meg magát, hanem birokra kel az állattal; földre teperi, hasára térdel, lefogja két fülénél, úgy hogy az állat alig tud megmozdulni. Ez valósággal lehetetlen helyzet és csakis Cserei fantáziájában lelhetjük kialakulásának a forrását. Hogy miért nem kiált ebben a helyzetében szolgáinak, ez olyan önkénytelen kérdés, a melyre Csereinek is meg kellett felelnie, hogy ezt a leirását elfogadhatóvá tehesse. És épen abból, hogy csakugyan felveti a kérdést és magyarázatát keresi, látszik, hogy ez a részlet az ő alakítása. Ha ugyanis ebben is a szóbeszéd alapján keletkezett részletezést kereshetnők, semmiesetre sem lenne benne az a magyarázat, hogy a hős azért nem kiáltott, mert ezt szégyennek tartotta. Világosan látszik hogy ez Csereinek a kibuvója, a ki változtatásának a lehetetlenségét érzi és ily módon akar következményeitől szabadulni. Zrinyi egyedül akarja legyőzni ellenét, elereszti egyik fülét, hogy kihúzza övéből vadászkését, de ezalatt a disznó lerázza magáról, hozzávág és felhasítja torkát. Itt is tehát ez a seb van mint halálos felemlítve. Kisérői odajönnek és megölik a kant.

Ez is továbbalakulása az Eszterházy-féle változatnak. A vadkannak ugyanis meg kellett lakolnia, de már nem lehetett Zrinyi kezeitől, hanem kisérőinek kellett urukért boszút állani. Zrinyi meg akarja nyugtatni őket és azért néhány vigasztaló szót intéz még hozzájuk, de a krónikás itten sem tud

nyugodtan maradni, neki hozzá kell még valamit tenni, Zrinyi szájába kell adnia egy tiltakozást a sebei bekötése ellen, hogy az egész hősi halálnak, mártirságának a képe annál jobban kidomborodjék.

Miután tehát megvizsgáltuk a Zrinyi haláláról keletkezett mende-mondának keletkezését s egyes elemeinek és részleteinek kialakulását, ezekből a különböző tudósításokból levonhatjuk, ha csak lényegében is, a való történetet, megállapíthatjuk, ha nem is a tiszta valóságot, de mégis azt, hogy ez az eset mikép volt elterjedve és mikép tünt fel megtörténte idejében Zrinyi közvetlen környezete előtt. Ha ez nem is lesz maga a teljes valóság, mégis közel áll hozzá. Ezen összehasonlítás által válik ki legjobban, hogy Bethlen leírása megfelel a történeti hűségnek; ha el is tér tőle — a mi már nem állapítható meg teljesen — eltérései legfölebb a részletekben lehetségesek. A különböző tudósítások összehasonlításából és a belőlük leszűrődött eredmények gondos megrostálásából a történetet következőképen látom lefolyni: November 18-ikán, keddi napon[1] Zrinyi vendégeivel ebéd után vadkanvadászatra indul; estefelé összegyülekeznek, hogy hazafelé tartsanak (Bethlen, Cserei), a mikor egy vadász jelenti, hogy vaddisznót látott. Zrinyi a vadászszal azonnal utána megy (Bethlen, Gremonville, Cserei); egy sűrű bokor előtt leszáll lováról és gyalog hatol be (az összes bécsi változatok, Bethlen, Wesselényi, Eszterházy); a vadkan hátulról üthette le, úgy hogy hősünk nem védekezhetett (Bethlen leírása ezt látszik mutatni; a többiekben szintén leüti lábáról, de úgy látszik előlről megy neki). A vadász ekkor félelmében egy fára mászik (Bethlen); a zajra előjönnek a kisérők (Bethlen, Gremonville, Carafa, András, Priorato, Wesselényi, Cserei); annyira össze van marczangolva a hős, hogy nem lehet már rajta segíteni, a halálos seb a nyakán volt (Bethlen, Gremonville, Carafa, András, Cserei). Utoljára még vigasztalja és meg akarja nyugtatni őket, de már néhány percz mulva meghal (Bethlen, Gremonville, András, Wesselényi, Cserei).

Ezekben gondolom összefoglalhatni Zrinyi halálának a tör-

[1] Carafa és Wesselényi így is említik.

ténetét, úgy a hogy azt a különböző tudósításokból ki lehet hámozni. Azt az eredményt kaptuk, hogy Bethlen leírása rendkívül közel áll ahhoz az állapothoz, a melyre a különböző változatokból mint ősalakra következtetni lehet. Lehetséges, hogy már maga Bethlen is színez a részletekben, de lényegileg — a mennyire ma megállapítható — nem tér el a történeti valóságtól, hanem meglehetős hűséggel adja elő a dolgokat, úgy a hogy ő látta. *Bethlen tudósítása tehát teljes hitelt érdemel.*

*

Áttérhetek már most feladatom második részére, annak a megállapítására, hogy hol és miképen fejlődött ki ebből a történeti tényből az a mondai változat, hogy Zrinyi gyilkosság áldozata lett. Első dolgunk az lesz, hogy meghatározzuk, hogy honnan indult ki ez a mondai változat, azután pedig, hogy ennek a tudósítások alapján továbbfejlődését és terjedését vizsgáljuk.

Széchy Károly[1] annak a véleményének ad kifejezést, hogy ez a mondai változat a hős családja körében keletkezett. Ezt azonban egyáltalában nem tartom valószínűnek. Özvegyénél ennek a hitnek rögtön halálának a megtudása alkalmával kellett volna meggyőző erővel kitörnie. Ennek azonban épen ellenkezőjét találjuk: a gyászoló család futárt küld a királyhoz a halál hírével, a nélkül, hogy legcsekélyebb gyanujának adna kifejezést és részletesen közli az esetet, úgy a hogy megtörtént. Pedig ez lehetetlen lett volna, ha akkor gyanakszik; annak pedig, hogy ez a gyanu később támadt volna fel lelkében, semmi sem szolgál bizonyítékul. Ha egyáltalában volt benne gyanu, a mire azonban semmi támpontunk nincs, valaki legfölebb felkölthette azt lelkében, de ekkor már nem a család között, hanem másutt kellett először felhangzania. Annak a feltevésére tehát, hogy a család körében szólalt meg először a gyanu hangja, semmi ok nincs. Arra, hogy hol keletkezett először a gyilkosság mondája, hogy hol támadt fel először a gyanu, meg tudunk felelni: *a népnél.* E mellett bizonyít minden; főképen az a

[1] I. h. 180. l.

rendkívül gyors elterjedés, a melyben ez a felfogás részesült, mert mindama tudósítások, melyek ezen mondát fenntartották, mint általánosan elterjedt hírről adnak róla számot. E mellett bizonyítanak azok az elemek, a melyek az eredeti történethez hozzájárultak és a melyek a népi gyanakodás eredményeinek vehetők. E mellett bizonyít az is, hogy nem egy, de több változata keletkezett, a melyek a nép csapongó fantáziájának, folytonosan más irányban kutató szellemének a következményei, mert nem tudtak egyhamar megállapodni abban, hogy ki a gyilkos, kinek állott leginkább érdekében Zrinyi halála. Így a mondának több variációja keletkezett egymásután, egyik a másikból fejlődve. De főképen e mellett bizonyít az, hogy lehetetlen, hogy a hős rokonai annyi szavahihető embernek és magának a holttestnek tanuságával szemben az igazsággal annyira ellenkező alakulást adtak volna ennek az eseménynek. Csak később, a mikor már a nép, nem lévén annyira beavatva Zrinyi halálának a körülményeibe, nem tudott beleszokni a hős ilynemű elvesztésének a gondolatába és mindenfelé elkezdett suttogni gyilkosságról, csak akkor juthatott ez a felfogás a család tudomására is. Lehet, hogy a gyanu termékeny talajra akadt az özvegy udvarában, a mi valószínű is, mert a család krónikása ennek a hírnek megfelelőleg írja le ura halálát. Az azonban, hogy Zrinyi özvegye adott-e egyáltalában hitelt ezeknek a híreknek, egyáltalában nem állapítható meg.

A Zrinyi haláláról keletkezett mondának tehát népi eredete van. Széchy okoskodása, melylyel eredetét a családra akarja visszavinni, teljesen téves; a népi eredet legalább sokkal valószínűbb. Különösen Széchy bizonyítékait tartom teljesen elégteleneknek. Ő ugyanis Zrinyi Péternek a pápához, valamint a szász választófejedelemhez, az özvegynek pedig Bonzi velenczei követhez intézett tudósítását tekinti bizonyítékul arra, hogy a hős családja nem hitt a vadkan általi halálban, mert mind a három csakis Zrinyinek vadkanvadászaton, nem pedig vadkan által való halálát említi. Szerinte «ez korántsem a véletlen kifejezés eredménye, hanem a belső meggyőződés visszaverése.» Ezt egyáltalában nem látom bebizonyítottnak és egyedül a kifejezésbeli szűkszavúságnak tulajdonítom, a mely úgyis tudva, hogy a kül-

föld már értesült a dologról, feleslegesnek tartja annak hosszabb közlését.

Úgy látszik, hogy Széchy a két levél kifejezésbeli egyezésére fektetett nagy súlyt, a melylyel még Forstallnak egy mondása is egyezik. Látszólag nagyon fontos bizonyíték és csakugyan úgy el is lehetne képzelni a dolgot, hogy az egész udvarban megvolt a gyanu, meggyőződésszerűen élt ez a hit és ennek a közös felfogásnak, egyenlő gondolkodásnak önkénytelen visszaverése ez az egyezés. Bármilyen szép és tetszetős is legyen ez a magyarázat, az az egy hiba van benne, hogy nem felel meg az igazságnak. Úgy is fel lehetne fogni a dolgot, hogy előzetes megbeszélés eredménye a két levél és onnan van a kifejezésbeli egyezés. Ez a feltevés már sokkal közelebb állana az igazsághoz, de teljesen felesleges. Az igazság magukból a levelekből állapítható meg. Péter gróf deczember 8-ikán ir két levelet, a melyben a pápát és a szász választófejedelmet bátyja haláláról értesíti; a két levél szövege majdnem teljesen megegyezik egymással. Ugyanaz nap szükségesnek látja az özvegy, hogy Bonzit, a kivel ura közvetett politikai összeköttetésben állott, értesítse; azért ugyancsak deczember 8-ikán kikéri sógora tanácsát, a ki egyszerűen oda adja neki az ő leveleinek szövegezését; ezt az özvegy azután olaszra fordítva leírta, itt-ott Péter útmutatása szerint a körülményekhez képest változtatva rajta. Hogy ez csakugyan így történt, legjobban a két (illetve három) levél párhuzamos összehasonlítása bizonyítja:

Zrinyi Péter két levele:[1]	Zrinyi grófnő levele:
Ob benignissimum [paternum] *affectum, quo* sanctitas *serenitas Vestra* [dilectissimum] *meum fratrem Nicolaum comitem a Zrini[o] prosequebatur et ob*	*Sapendo jo j fauorj che jl mio Signore e marito* dj buona Memoria *il signor Conte Nicolo de Serin riceueua dj V. E. et* parimente *la suiscerata devotione che luj professana a V. E.*

[1] A [ ] alatt lévő részek a pápához intézett levélben vannak meg, míg a szász választófejedelemhez írottban nincsenek.

summam venerationem et [filiam] cultum *quo ille* sanctitatem *serenitatem Vestram suspiciebat, intermittere nec debui nec potui, quin eandem certiorem facerem de* infelici et *insperato eius obitu, qui 18 elapsi* [mensis] in aprorum venatione *contigit.* Rogo *Rogans humillime* sanctitatem *serenitatem Vestram* . . . stb.

et alla Maesta christianissima, *non ho voluto transcurare dj sodisfare all' obligo mio, con dar parte a V. E. della sua insperata morte, occorsa allj 18 del passato,*

pregandola devotissimamente . . . stb.[1]

Ezeket a leveleket tehát semmiesetre sem lehet bizonyítékul felhasználni egy a család körében elterjedt felfogásra, mert egyik a másikból készült, az özvegy levele egyszerűen olasz fordítás Péter grófnak a szász választófejedelemhez írt leveléből. Az tehát, hogy mind a három levélben el vannak hallgatva a vadászat részletei, egyáltalában nem azt mutatja, hogy Péter és a grófnő abban a hitben éltek, hogy Zrinyi Miklós nem természetes halállal mult ki és hogy gyilkosság áldozata lett; csakis azt bizonyítja, hogy Zrinyi Péter nem akarta bátyja halálát részletesen leírni, mert abban a feltevésben élt, hogy a pápa úgyis tudja már a dolgot; egyedül a hír megerősítésére szorítkozik, a mint ő mondja: «intermittere nec debui, nec potui, quin eandem *certiorem facerem* de infelici et insperato eius obitu.» Világos, hogy csakis a hír tudtuladása és megerősítése volt Péter gróf czélja ezen levele megírásakor, a nélkül, hogy részletesen akarta volna leírni az esetet. Azért találjuk ezekben a levelekben egyszerűen a haláleset megemlítését annak minden leírása nélkül.

Széchy bizonyítékai tehát hibásaknak bizonyulva, maga a

[1] Zrinyi Péter két levele a következő részben már különbözik egymástól, míg az özvegy levele egy darabig még a szász választófejedelemhez írt levélből fordít, de a végén már változtat és eltér tőle.

bizonyított dolog, vagyis az a feltevés, hogy a gyilkosság mondája Zrinyi családja körében keletkezett, is meginog. Arra az eredményre jutottunk ugyanis, hogy a család levelezésében semmiféle támaszpontot nem találunk arra nézve, hogy a halál legendás alakja a család körében alakult volna ki. Ezt a lehetőséget már előbb megtámadtam, mielőtt bizonyítékai megdöntését megpróbáltam. Szembeállítottam ezzel a hypothesissel azon véleményemet, hogy ez a változat a népnél Zrinyi környezetében fejlődött ki. Széchy bizonyítékaival tehát elesik maga az állítás is. Minden a családi eredet ellen bizonyít, míg népi eredete mellé a feljebb említett okok sorakoznak.

A nép, Zrinyi népe nem tudott belenyugodni elvesztésébe; nem tudott belenyugodni abba, hogy ura ilyan halállal muljon ki, átalakította tehát az esetet oly módon, hogy a hőst gyilkosság áldozatának tüntette fel. Erre különösen azok a rejtélyes körülmények adtak alkalmat, a melyek közt Zrinyi halála megtörtént. Az, hogy úgyszólván senki sem látta az esetet, csak egy szolgája, könnyen alapjául szolgálhatott más magyarázatnak, olyannak, a hol halálát összeköttetésbe hozzák kiséretével, majd pedig épen ezen szolgájával, a hol egészen másképen látják azt, benne nem egy vadkan, hanem gyilkosság áldozatát sejtve.

Ez a hit azután mindenfelé elterjedt, nép és nemes hitte, különösen a köznemesség, úgy hogy eljuthatott ezeknek a feljegyzéseiben egészen a mi korunkig. A főurak közt inkább az előbbi változat volt elterjedve, inkább az talált hitelre. De azért voltak itt is, a kik Zrinyinek halálát mint gyilkosságot fogták fel. A mint majd látni fogjuk, ezeknek a felfogása később összekeveredett, vagy jobban mondva hatott a népnél keletkezett mondai változatra, hogy egymással összeforrva találkozzunk velük Csereinél.

A legelső tudósítást, a mely Zrinyi golyó általi halálát mondja el, Forstallnál,[1] a Zrinyi család historiografusánál találjuk meg. Az ő leírásában vegyesen találjuk meg ez esetnek úgy magyarországi, mint bécsi, mint pedig népi elemeit. Mind a három egy tudósításban olvad össze. A magyar változatnak

[1] Marcus Forstall: Stemmatographia familiæ Zrinianæ stb. 48—49. ll.

megfelelőleg hátulról üti le a vadkan, a bécsi szerint van meg benne a vallásos mellverés és lelkének istennek és a Boldogságos Szűznek való ajánlása, a többi azonban már teljesen a népmonda eredménye. A monda alakításának tartom azt, hogy úgy van elmondva a dolog, hogy Zrinyi egyedül lesbe áll, a mivel meg akarja magyarázni azt a tényt, hogy hátulról üti le a kan, a mikor a bokorból előtör, a nélkül, hogy Zrinyi észrevenné; kiséről három lövést hallanak, mire odafutnak, a hőst vérében találják, de ő fölkel és bizonyítgatja, hogy semmi baja. Szeme alatt találtak ezen leírás szerint egy sebet, a mely kétségtelenül golyótól származott, a mely azonban véletlenségből találta. Az a körülmény, hogy senki sem volt közvetlen közelében az esetnek hiteles tanuját, vadászát kivéve, a kinek tudósítását a nép azonban gyanuval vette, indította meg ezen mondaalakulást és így eljutottak arra a szükségszerű következtetésre, hogy kiséretéből valakinek meg kellett őt ölnie; így került a golyóütötte seb a szeme alá. De ha lőttek, akkor kiséről meg is kellett hallaniok a lövéseket és így jutott a mondába a három lövés, a melyek azonban a mondaalakulás kezdetén még mind a vaddisznónak voltak szánva és a nélkül, hogy rosszakarat, vagy pedig valami gaztettnek még csak gondolata is hozzáférköznék, teljesen a véletlenség játékának tartotta Forstall és valószínűleg maga a nép is az egész esetet. Forstall tehát minden mélyebb czélzás nélkül — nem pedig mint Széchy gondolja,[1] valami titkos értelmet tulajdonítva szavainak — mondja, hogy Zrinyi «vaddisznótól, de bizonyosan vaddisznóvadászaton esett el.»[2] E szerint tehát a nép felfogása az, hogy Zrinyit nem vaddisznó, hanem egy környezetéből véletlenül oda tévedt golyó ölte meg, a mely azonban a vaddisznónak volt szánva. Ez a felfogás elterjedt, bemenetelt talált már az özvegy udvarában is, úgy hogy történetírójuk már ezt jegyzi fel valóságképen.

A monda tehát általánossá lesz, továbbképzésében az egész nemzet vesz részt. Nagyon fontos és már sokkal előrehaladot-

[1] I. h. 181. l.
[2] Forstall i. h. 149. l.

tabb stádiumát mutatja Priorato,[1] a kinek a feljegyzése bizonyítja, hogy a monda nagyon el volt terjedve, annyira általános volt, hogy még Bécsbe is eljutott. Az ő jelentésében a monda alakulásának két foka van összefoglalva, a miket ő valószínűleg különböző időben hallott, a melyek azonban valósággal egymásból fejlődtek. Ő már határozottan azt állítja, hogy Zrinyit nem a vaddisznó, hanem egy golyó a szeme alatt ölte meg és hogy ezt fejében meg is találták; gyilkosául egy vadászt emlegetnek, a ki Nádasdy felbérléséből ölte volna meg, mások inasát, Angelot tartják a tettesnek, a ki tévedésből urát találta a vadkan helyett.

Ez a tudósítás a monda fejlődésével következőképen hozható kapcsolatba. Először a második pont fejlődött ki abból az alakból, a melylyel Forstallnál megismerkedtünk. Azt tartották ugyanis, hogy a hőst kiséretéből ölte meg valaki tévedésből; kiséretében volt egy Angelo nevű inasa, a mint azt Bethlentől is tudjuk; ezt az Angelot hozta a hír a gyilkossággal kapcsolatba, miközben a véletlent, mint a gyilkosság okát, továbbra is fenntartotta. De ez a felfogás nem tarthatta magát sokáig, a véletlen nem elég motiváczió a nép szemében, a nép mindenre okot keres. A közfelfogásnak tehát itt is okot kellett találni arra, hogy miért követték el a gyilkosságot. Angelo, mint a kinek erre semmi oka sem lehetett, kimarad a szereposztásból, helyébe sokkal természetszerűbben az a vadász lép, a ki egyedül látta a vadkannal való küzdelmet, ő egyedül volt ott, ha tehát már meggyilkolták Zrinyit, nem tehette más, csak ő. Ez kétségtelenül a nép okoskodása. Meg kellett azonban azt is magyarázni, hogy miért ölte meg a hőst. Ehhez pedig felhasznált egy régi történetet régi gyűlölködésről, régi ellenségeskedésről Zrinyi és Nádasdy Ferencz között. Ők ketten ugyanis nem állottak barátságos viszonyban egymással, folytonos surlódások voltak közöttük, kezdve Zrinyi első szerelmétől, a kit Nádasdy kapott meg,[2] kezdve egymással ellenkező poli-

[1] I. m. III. 730. l.

[2] V. ö. értekezésemmel: Zrinyi szerelme egy német népmondában. Ethnographia 1909. 20. l.)

tikai szerepüktől és jellemöktől egészen addig az 1664-iki botrányig, a mikor Nádasdy egyedül az összes magyarok közül nem akart Zrinyi parancsnoksága alatt állani a Muraközben, hanem Montecuccolihoz csatlakozott.[1] Ennek az ellenségeskedésnek a híre mindenfelé el volt terjedve, tudomása volt róla a népnek is és így, a mikor hőse oly titokzatos körülmények között meghal, halálát pedig már úgyis gyilkosságnak tulajdonitják, egészen természetes, hogy épen Nádasdyra kellett a gyanunak irányulnia, őt kellett a gyilkos felbérlőjének tartani. Ezért úgy alkotta meg a monda a szerepét, hogy felbérelt egy vadászt azzal a megbizással, hogy tegye el ellenét az útból, hogy ez által rég táplált boszújának végre érvényt szerezzen és a kilátásban levő nádorválasztásra vetélytársától megszabaduljon.

A monda egyik változata szerint Póka István vadászt gyanusitották a gyilkossággal. 1755-ben az állitólagos gyilkosság eszköze, a puska is előkerült a Muraközből s ma már a Magyar Nemzeti Múzeumban őriztetik. Erre a puskára kimutatta szerkezetéből Szendrei, hogy mintegy száz évvel kellett készülnie Zrinyi halála után; s így fizikai lehetetlenség volt, hogy azzal lőtték volna agyon a nagy hadvezért.

Ezen a fokon volt a monda, a mikor aztán belekerült egy olyan elem, a melynek eredete nem a népre, hanem épen főnemességünkre megy vissza. Ez az, hogy a bécsi udvar ölette meg Zrinyit. Sagredonak már egyszer idézett jelentéséből az tűnik ki, hogy Lippay Györgynek a levelében a halál «*előkészítettnek*» volt mondva. Ismerve a primásnak ebben az időben a Habsburgok törekvései elleni izgatásait, folytonos törekvéseit, hogy valamiképen új háborút hozzon létre, igyekezetét, hogy a Velencze és Törökország közötti béke létrejövését meghiusítsa, a mely esetben Velenczét a magyarok fölkelésével biztatja, egyszóval *nemzeti politikáját*,[2] kétségtelen, hogy levele csak úgy tüntethette fel a dolgot, hogy Zrinyi a bécsi udvarnak

[1] Pauler i. m. I. 34. l.

[2] Sagredo jelentése. I. h. 112. l. és Gremonville levelei 1664 decz. 18. (i. m. 16—18. ll.), decz. 25. (18—19. ll.), 1665 jan. 1. (19—21. ll.) stb.

esett áldozatul. Ezt a véleményt különösen az udvarnak alig palástolható öröme Zrinyi halála felett idézte elő. Az udvarban egykorú tudósítások szerint jobban örültek a dolognak, mint a mennyire sajnálták.[1] Ilyen előkészületek után tehát lassanként, de mindenesetre még az 1665-ik év elején elterjedt az a hír, hogy Zrinyit a bécsi udvar ölette meg. Ez valószínűleg az udvar idegen elemeihez is eljutott, de biztosan azon magyarországi elégületlenek közé, a kik nem állottak annyira közel Zrinyihez, hogy az eset minden részletével megismerkedhettek volna és a kiknek a dolgok ilyen feltüntetése mindenesetre érdekükben volt.

A monda ezen alakja azután behatol a nép felfogásába, a hol összekeveredésükre minden elő volt készítve. Itt is gyilkosság áldozata a hős, itt is vadász öli meg, a ki fel van bérelve, csakis magát a felbérlőt kellett a mondának elcserélnie és létrejött az a változat, a melylyel Csereinél találkozunk. Hogy a monda ezzel a megokolással csakugyan nagyon el volt terjedve, azt főképen Cserei bizonyítja, a ki következőképen nyilatkozik, miután az eset első, a szóbeszéd által nagyított változatát ismertette: «Vagyon olyan hír is, hogy az austriai udvar, megértvén titkon Zrinyi Miklós szándékát, hogy a magyarokat a császár ellen fel akarná lázasztani, mivel nyilván s erővel nem mernek vala belékapni, alattomban egy német jágert nagy fizetéssel fogadtanak volna meg, a ki Zrinyi Miklós szolgálatára kötelezvén magát, mind keresett alkalmatosságot, hogy valahol vadászatban meglőhesse; és mikor látta volna, hogy a vadkannal tusakodnék, egy sürűhelyről, mintha a vadkant akarná meglőni, úgy lőtte volna meg a bánt főben, s a miatt kellett volna meghalni. Igaz-e, nem-e? én bizony nem tudom; a mint hallottam, ugy írtam meg.»[2]

Csereinek ez a feljegyzése bizonyítja, hogy széltében beszéltek erről és hogy Zrinyi haláláról egy egész kikerekített, motivációkkal ellátott monda keletkezett. Cserei nem tudja, tulajdonítson-e hitelt ennek a mondának vagy sem, de mint az

[1] Ezt bizonyítja Leslie egyszer már idézett mondata is.

[2] Cserei i. m. 32. l.

általános felfogás kifejezését fontosnak tartja feljegyezni. A gyanakodó népmonda az előbbi változatból megtartva a vadkanra való lesbeállást, sőt a vadkan támadását is, a sűrűből vadászával löveti le a hőst. A vadászból német vadászt csinál, a ki Ausztria felbujtására öli meg Zrinyit, a ki fejbe találva golyója által hal meg.

Ennek az egész elbeszélésnek, sőt az előbbieknek, épúgy mint a korunkban keletkezett magyarázatoknak históriai valótlanságát Széchy Károly már kimutatta;[1] jelen fejtegetésemnek a czélja volt az egykorúaknak mondai jogosultságát kimutatni és azok mondai fejlődését a feljegyzések alapján követni. A mondaalakulásnak be kellett következni már azon rejtélyes körülmények miatt is, a melyek közt az esemény lejátszódott; nagyon kevesen ismerték a való tényállást, sokan beszéltek róla, úgy hogy elkerülhetetlen volt egy mondának, egy legendának a kialakulása, a mely végre az eredeti igazságtól messze eltávozott.

Abból, hogy a halálesetből ilyen monda keletkezhetett, rá lehet ismerni arra a félelemteljes megrémülésre, mely az egész országon végigment. Szeretetének és gyanujának a kifolyása ez a monda, a melybe a nép az esetet öltöztette; megdöbbenésének és gyászának bizonyítéka az a túlzásokkal, színezéssel és részletezéssel teli változat, a mely a hős környezetének, ismerőseinek, barátainak a körében kifejlődött.

Hogy a külföld mit érzett Zrinyi halálának a hírére, azt megtudhatjuk azokból a résztvevő levelekből, a miket rokonaihoz intéztek egyes külföldi hatalmak (p. o. VII. Sándor pápa levele gróf Zrinyi Péterhez [2]), azokból a gyászbeszédekből és halotti misékből, a miket felette tartottak, azokból a gyászoló énekekből és siratók költeményekből, melyek halálakor róla keletkeztek.[3] Bizonyos az is, hogy az udvarnál is megdöbbenést és sok kebelben őszinte részvétet keltett, bár sokan örültek halálának. Erre bizonyíték a róla keletkezett túlzott

[1] I. h. 181—187. ll.
[2] Tört. Tár 1894. 594—595. l.
[3] L. Bleyer idézett értekezését.

előadás, a mely épen az udvarnál alakult ki és a mely nem növekedhetett volna meg annyira, ha nem foglalkoznak vele olyan sokat és nem alakulhatott volna épen ebben az irányban, ha nem fájdalommal foglalkoztak volna vele. Maga Porcia herczeg a legmélyebb sajnálattal és fájdalommal vette tudomásul a halál hírét, mert felismerte, hogy mit jelentett Zrinyi a birodalom számára a törökökkel szembeni harczban, mert belátta, hogy az ő halála nemcsak Magyarországra, de az egész monarchiára óriási csapás volt.[1]

WEBER ARTHUR.

[1] Gremonville levele. (I. h. 10. l.)

II. RÁKÓCZI FERENCZ MINT HADÚR.[1]

A nép szeretete, lelkesedése volt Rákóczi szabadságharczának éltető ereje. «Nem alkuszunk! — szólt oda Bercsényi egy alkalommal a hollandus követnek. — Mi szabadságot keresünk, nem sajtot!» «Ha szabadságot kerestek, — felelt a hollandi csöndesen, — ne értéktelen rézpénzzel fizessetek, hanem vágjátok le a sok arany-ezüst lánczot mentéitekről, veressetek pénzt belőle s katonátok majd jobb kedvvel harczol. Hollandia nem ezüst, hanem ólompitykés katonákkal vívta ki szabadságát». A fejedelem valóban arra törekedett, hogy lelkes, de zsákmányhoz szokott, fegyelmezetlen népfölkelők helyett jól fizetett, jól fegyelmezett *nemzeti rendes hadseregre* bízza a szabadság ügyének kivívását s megoltalmazását.

Fölkelése és hadjárata megmutatta, a mit őmaga hirdetett,[2] hogy a nemesség járatlan a katonai ösmeretekben; mestereik nem voltak, de voltak tanítványok, a kik közé önmagát is számította. A háborúról elavult, vagy ferde fogalmai voltak, különösen a Thököly korabeli kuruczoknak. Tanulniok és tanítaniok kellett tehát egyidőben. Maga is szüntelenül tanította hadait, pedig újoncz volt a hadakozásban s tanácsadói éretlenek, a kik azonban azt hitték, hogy többet tudnak nála. Először a nagyszombati veszteség világosította föl, hogy egyikük sem ért a harcztanhoz. Azután is «nyelnie kellett» azoknak szemrehányásait, kik szerint a francziáknak a nemzet szokásaival és elveivel ellenkező elveit és tanácsait követi. Neki viszont

[1] *Szerző* II. Rákóczi Ferencz életrajza czímű művének sajtó alatt levő II-ik kötetéből.

[2] Rákóczi emlékiratai 77., 80., 95—99., 114—5., 120., 146.

arra kellett törekednie, hogy «ezen mi magyar nemzetünket a pogány (török) módra való hadakozástól elszoktassa, a szófogadást szivére tapaszsza, a ki által a hadi jó rend és disciplina helyreállíttatik». Forgách Simon, a ki ösmerte a fejedelem «szent ügyekezetét a jó militáris disciplinához»,[1] *nemzete katonai tanítójának* szánta őt.

A fejedelem valóban már 1705-ben tervezte, hogy Magyar- és Erdélyországban *katonai akadémiákat* állít föl tisztek képzésére;[2] egyelőre azonban be kellett érnie a *nemes ifjak társasága* fölállításával. Ezek az ifjak, az isteni gondviselés, vagy a Szentháromság gondviselésének lovagjai, a társaság alapszabályai szerint[3] a fejedelem oldala mellett és szeme előtt növekedtek, hogy hazájukhoz való szeretetüket az isteni félelemmel, többféle tudománynyal és jóságos erkölcsökkel tanulják és gyakorolják. Ismeretes az a féltő gond, a melylyel fölöttük őrködött. Katonai gyakorlataikra nem egyszer ő maga ügyelt föl.[4] A társaságot, mint egy katonai akadémia magvát, a békében is fenntartani kívánta és csak az ott tanultaknak akart tisztségeket adni. Hogy *tiszteket* képezzen, a háború kezdetétől fogva nagy udvart tartott, mert így akarta magához vonni a nemeseket. A katonáskodást úgy kedveltette meg velük, hogy tavasz kezdetén mindig személyes jelenlétében gyakoroltatta őket franczia gránátus századával. Néhány magyar tisztet pedig egyenesen azért küldött ki Francziaországba, hogy a hadiszokásokat elsajátítsák. Ezek XIV. Lajos hadjárataiban mint beosztott magyar tisztek vettek részt; sőt Saint Geniez ezredét a király egy ilyen magyarnak, Salamonfai *Rátthy* Györgynek ajándékozta, ki a fejedelem meleg ajánlásával ment ki hozzá.[5] A magyar *udvari hadak*, a palotások, a fejedelem nyilatkozata szerint, égtek a tanulás vágyától.[6]

[1] Forgách előszava Zrinyi török áfiumához, Századok, 1882. 534.

[2] Rákóczi Sréterhez, 1705 november 23. U. o. 1898. 813.

[3] Közli (de I. vagy II. Rákóczi Györgynek tulajdonítja) Rumy, Monum. Hung. I. 188. Ismerteti Thaly, Irodalom és művelődéstörténeti tanulmányok a Rákóczi-korból. Budapest, 1885. 328—342.

[4] Rákóczi-tár, I. 199.

[5] Journal du marquis de Dangeau, X. 490. és XIII. 317. Századok, 1875. 490.

[6] Rákóczi emlékiratai, 128—9.

Nem mondhatott hasonló dicséretet a *mezei hadakról.* Ott a fiatal tiszteket az öregebbek példái többnyire elrontották. Azonban a kapitányoktól, hadnagyoktól, tizedesektől mégis megkívánta, hogy az alattok álló vitézeket tanítgassák, oktassák, harcz idején miként álljanak egy rendben s legjobban miként bánjanak a fegyverrel.[1] Az iskolákból tiszteknek kinevezett fiatalok jóakaratot tanusítottak. Az *altiszti testület*, melyet a fejedelem a hadsereg alapjának tartott, nem felelt meg a föladatának, mert a káplár, őrmester pajtáskodott a falujabeli közlegénynyel s együtt szöktek haza szántani, aratni, szüretelni.[2]

A fejedelem szerint a hadakozás a szerencse dolga;[3] szerencsénk nagy része pedig attól függ, hogy megelőzzük az ellenséget.[4] Csak elmefuttatások mindazok, a mikből — a magunk dolgai nyomán — az ellenségről akarunk itélni. Néha olyanokról is gondolkozunk, a mikről az ellenség nem is álmodozik.[5] Ha csak azt akarjuk tudni, az ellenség merre ment, azt 2—3000 ember is véghezviheti; de ha minden istenadta éjszaka — a mint a haza szolgálata kívánja — csapdosni, nappal ugyanannyival kisérgetni akarnók, a lovak fáradtsága miatt kétannyival sem vihetjük véghez. Mert bizonyára fárad, a ki fáraszt...[6] Nagy gondja volt a hadak *menetelésére* s rendes *fölvonulására.* Ebben a részben néha rendkívül sokat kivánt tőlük.[7] A menetrendet, mikor csatlakozásról volt szó, a vezérek rendesen magától Rákóczitól kapták.[8] Seregét egy-egy dombról olykor úgy rendezte el, mintha ütközetbe kellene mennie s néhány kilométerre így masiroztatta. A rendetlenül menőket megbüntette.[9]

A jövendőt nem tudhatván, az ügyet a történhető dolgok

[1] Az 1706. évi regulamentum 43. pontja. Tört. Tár, 1885. 562.
[2] Rákóczi eml. 97—98.
[3] 1706 márczius 13. Arch. R. I. 486.
[4] 1706 márczius 20. U. o. I. 494.
[5] 1706 augusztus 29. U. o. I. 598.
[6] 1706 szeptember 3. U. o. 603.
[7] Rákóczi eml. 36., 49., 114., 132., 139., 156. Arch. R. I. 371., 405., 427.
[8] Arch. R. I. 404.
[9] 1708 május 15. és június 18. Arch. R. I. 124., 137., 139.

szerint kívánta kormányozni.[1] Véletlen esetekre is számított.[2] Lehetetlennek tartotta hazánk minden helyét hadaink diribdarabolásával megoltalmazni, kár és veszedelem nélkül.[3] Apró portyák helyett a hadak összevonását ajánlotta. Hiszen a vezér sohasem bátoríthatja jobban az országot és hadait, mint ha megmutatja nekik a maga erejét.[4] A vezér azon legyen, hogy csoportban tartsa hadát s nézze, kivel van dolga. Abból gyaníthatja legjobban, mire céloz.[5] Az éjszakai próbákon a zavartól való félelmet tartotta a legnagyobb bajnak, mert a jelet föl nem ismervén, a kuruczok egymást ölik. Ajánlotta, hogy jel gyanánt odvas fák villogó darabjait tűzzék süvegeik mellé. «Ez olyan villámlás (ötlet) — írta ő maga,[6] — a mely próba (tapasztalat) híjjával vagyon; nem is vétene az ember, ha csak kuriozitásból megpróbálná». Minden hadi szabálylyal ellenkezőnek tartotta, hogy teljes erővel, vagy elégséges gyalogság nélkül *várat* vívjanak, kivált hegyek között.[7] Arra tanította katonáit,[8] hogy a rést oltalmazni nem lehet jobban, mint ha mély árkot csinálnak a háta mögött, éjjel-nappal keményen lángoló tüzet tartanak benne, de csak akkor, ha az ellenség a ravelint megvette és hidakat rak az árkon; mert másként nem volna elegendő fájok. Hogy pedig hirtelen gerjeszthessenek tüzet, szurkos rőzséket tartsanak készen s az árok két oldalán belül sánczot vessenek. *Táborőrségi,* valamint főképpen *várvédelmi* utasításaiban sok taktikai érdekesség és sok gyakorlati tanács van.

Nyilt harczban mindvégig ajánlotta a harczászati rend és a zárkozottság fenntartását s hogy a tisztek szorosan csapataiknál maradjanak.[9] A hadirend jó folytatása, szerinte, a jó rendet

[1] 1706 szeptember 7. U. o. 610.
[2] 1706 szeptember 27. U. o. II. 107.
[3] 1706 szeptember 12. U. o. I. 618.
[4] 1708 június 7. U. o. II. 276.
[5] 1709 szeptember 4. Arch. R. II. 534.
[6] 1706 október 4. U. o. I. 636.
[7] 1709 szeptember 4. U. o. II. 534.
[8] 1704 július 1. Hadtört. Közl. 1895. 300—3. 1710 szeptember 24. Arch. R. III. 168.
[9] 1710 február 25. Hadtört. Közl. 1892. 273—7.

és vigyázást leginkább akkor kívánja, a mikor legkevesebbet tarthatni az ellenségtől.[1] A lármáskodások ellen való műveletekre maguk tanították az ellenséget; mert rászoktatták, hogy 1—2 ezer emberével, sőt kevesebbel is bátran sétáljon. Már benne volt az a vélemény, hogy harczot nem állanak s az a felfuvalkodás, hogy meg nem győzhetik. Attól kell tartani, hogy hadát megosztván, csúffá teszi eldiribelt-darabolt hadtesteiket. Volna ez ellen orvosság és ha a dolgokat annak rendje-módja szerint tudnák folytatni, könnyű volna hirtelen egyiket, vagy másikat megszégyeníteni.[2] A fejedelem megtartotta a *régi magyar hadviselés* több módját; pl. a szekérsánczokat;[3] de már arra is gondolt, hogy az alföldön a spanyol háborúban bevált *guerilla-harczot* folytassa.[4]

Leveleiből nagyon sok hasonló megjegyzést lehetne kijegyezni, a mik bizonyítják, hogy nem csupán olvasmányainak (főképen talán a Schola militaris modernának) hatása alatt állt. Mindig szívesen hivatkozott a gyakorlatra. Hadakozásának súlya abból állott, hogy a tárgyakat dolgainkhoz bárdolni s magát a dolgot véghezvinni törekedett. Mivel pedig *a rendszabás új dolog hazánkban*, azt mindenkinek tapasztalatból kell tanulnia. Ez ugyan lassú munka; de az időn erőt venni csak az Isten hatalmában áll.[5] Éppen a szabadságharcz első esztendejében történt, hogy *Palocsay* György huszárkapitány magyarra fordította I. Lipót király hatvan pontból álló *hadi artikulusait.*[6] Még abban az esztendőben szeptember 7-ikén Rákóczi is kiadta 21 pontú *hadi ediktumát,*[7] a melyet a hadak számára 1704 január 19-ikén és május 14-ikén újabbak követtek, szintén 21 pontban,[8]

[1] 1706 május. Arch. R. I. 547.

[2] 1707 november 8. U. o. II. 135.

[3] 1707 szeptember 27. U. o. II. 108.

[4] Önéletrajz, 196.

[5] 1708 április 13. U. o. II. 241.

[6] Eredetije Thaly Kálmáné, Századok, 1873. 174. mutatványnyal. Hadtört. Közl. 1895. 299.

[7] Közli Bányai K., Tört. Tár, 1904. 36—39.

[8] U. o. 35. Thaly, Tanulmányok, 275—6. Erdélyi Nemzeti Múzeum, Kemény-gyüjt. 37. kötet.

július 1-én pedig egy utasítás a táborőrség számára.[1] Már november 13-ikán figyelmeztette a vármegyéket, hogy több ezredbe behozta a hadi szabályzatokat, melyek a külföldön jó sikerrel jártak. «Lehet azért öröme a nemes vármegyének ily *isteni munka* által nemzetünknek lett rendbeveretése s abból következhető nagyobb szerencséje a szegénységnek is».[2] Ismeretes a fejedelemnek 1705 május elsején kelt hadi utasítása[3] és utasítása a várparancsnokok számára.[4] Magát a császári regulamentumot a fejedelem csak 1705 október 6-ikán kezdte tanulgatni;[5] de a részben ennek nyomán szerkesztett ideiglenes hadiszabályzat 47 pontjával október 12-én már annyira kész volt, hogy kinyomatás végett átküldhette Bercsényinek.[6] A fővezérnek azonban aggodalmai voltak s így a fejedelem elnöklete alatt 1706 február 6—8-ikán még egyszer átmentek a szövegen[7] és csak azután nyomatták ki.[8] Más keresztény nemzetek dicséretes példáját követték — a bevezetés szerint — addig is, míg több dolog és állapot bővebb leírásával készülni kezdett haditörvényeik és egyéb rendszabásaik feltett szándékuk szerint kiadatnának. Ezeket a szabályokat a katonák előtt többször kellett fölolvasni. A fejedelem a székely hadi tiszteket külön is utasította szigorú megtartásukra, a mi annál érdekesebb, mert a székely hadak a császári hadiszabályzatok fordítójának, *Palocsay* Györgynek parancsnoksága alatt állottak.[9]

A haditörvényeknek az ország törvényeiből való kikeresé-

[1] Thaly, Hadtört. Közl. 1895. 299—304. Július 24-ikén is szigorúan tiltotta az edictumok és a hadi regula ellen való dolgokat. Hornyik, Kecskemét tört. IV. 305.

[2] Hornyik, u. o. IV. 335.

[3] Thaly a Ludovika Akadémia Közlönyében, 1876.

[4] Megjelent Egerben, 1705. Thalyé.

[5] Arch. R. I. 8.

[6] Magyar Könyvszemle, 1899. 319.

[7] Szendrei, Miskolcz tört. II. 336—7.

[8] Hadi Regulák avagy articulusok. Nagyszombat, 1706. 8-r., számozatlan 11 lap. Ismerteti Thaly, Tanulmányok, 315—327.

[9] Rákóczi a székely tisztekhez 1706 május 26. Erdélyi N. Múzeum, okl. törzsgyűjt.

sére[1] az ónodi gyűlés 1707 június 18-ikán bizottságot küldött ki, a mely 21-ikén már bemutatta a teljesen kész hadiszabályzatot.[2] Ezt a fejedelem július 5-ikén szentesítvén, Lőcsén 2000 darabban kinyomatta,[3] s több százat saját aláírásával és pecsétjével is ellátott. Magyarul és latinul adta ki, hogy az idegen tisztek is használhassák. Magyar műszavainak egy része az 1869-ben fölállított magyar honvédség szabályzataiba is átment. A fejedelem úgy hitte, hogy mikor kezünkbe veszszük a jó rendtartás erejét és ahhoz mérjük hazai természetünket, mely a német ellenségnél többet kibír, továbbá népünknek számosabb, virgonczabb, frisebb munkabírását, a magyarnak veleszületett vitézkedő vérmes indulatát: ellenségünk kezéből, igenis, kiveszszük hatalmaskodó eszközeinek s fegyverének erejét. Mivel a *fizetés* a rend és az engedelmesség zabolája, első sorban a tisztek, az altisztek és a közlegények fizetését szabta meg. Azután megállapította az *ezredek létszámát, a tisztek kinevezése és elmozdítása módját, a mezei és kerületi tábornokok hatáskörét, az udvari vagy testőrző hadak, tüzérség és helyőrségek szabályait.* Ezredesektől fölfelé a tisztek kinevezése jogát magának tartotta fenn; a többiét megosztotta a fő és vezénylő tábornokok s az egyes ezredesek közt. A második rész a hadak fizetéséről, ruházatáról, az ezredek pénztáráról szólt s kivette a katonaságot a közterhek viselése alól. A harmadik rész a hadi-

[1] 1706 deczember 12-én Bercsényi ezzel már foglalkozott. A mint a fejedelemnek írja, kihagyta a regulamentumból a beszállásolt hadak boritalát. «Miért? Ut gratia principis locum habeat. (Hogy alkalom legyen a fejedelem kegyelmére.) Ha már nagyságodnak udvarol a regulamentum: egy pohár bort ő kegyelmének, — egész kvártély s vendégség lesz belőle!» Arch. R. v. 336. 1707 februárius 15-ikéről azt írta, hogy körülbelül négy nap múlva fejezi be a regulamentumot, mert több dolga van vele, mint vélte. U. o. 360.

[2] Századok, 1895. 850—1., 854—5., 922—8. Ismerteti Thaly a Tanulmányokban, 278—294. Erdély számára a fejedelem a hadiszabályzatot Terebesen 1707 szeptember 3-án némi módosítással és pedig az országgyűlésre való hivatkozás nélkül, fejedelmi méltóságának teljességénél fogva adta ki. Thaly, u. o. 295—6.

[3] Munkányba még 1708 szeptember 6-án is 823 darab edictumot, 734 regulamentumot küldtek. Tört. Tár, 1882. 571.

szemlékkel, ujonczozással, lovasítással, s a fegyverek és ruházat szolgáltatásával foglalkozott; a negyedik a téli szállásokkal, az ötödik a hadi pénztárakkal és a hadak fizetésével, a hatodik a hadbiztosság intézményével, a hetedik pedig, nagy általánosságban a haditörvényekkel.

Ugyancsak 1707-ben jelentek meg «a magyarországi konfederált nemes státusok és rendek részéről szabott *hadi regulák, ediktumok és törvények,*»[1] a melyek tizenkét czímre és sok szakaszra osztva tartalmazzák az első rendszeres magyar katonai büntető törvénykönyvet.[2]

Abban a meggyőződésben, hogy «a jó rendtartás és annak bizonyos igazgató regulái nélkül a hadakozásnak hasznosan és boldogul folyni nem lehet»,[3] a hadiszabályzatokat folytonosan kiegészíteni és javítani igyekezett. Így a beszállásolás módját,[4] a támadás, üldözés és hátrálás ügyét.[5] Regulamentum számába megy a munkácsi vár védelmére kiadott utasítása is.[6]

Bizonyára szükségét érezte a *gyakorlati szabályzatok* elkészítésének is. Ezek még XIV. Lajos korának első felében is nagy ritkaságok voltak. Óraniai Móricz már 1597-ben készített utasítást a pikák és puskák kezeléséről, de pl. Poroszország első gyalogsági szabályzata a puskákkal való bánásról csak 1702-ben kelt, Schulenburg Szászország első Exercier-Reglement-jét a gyalogság és Flemming a lovasság számára csak 1704-ben készítette el. A puskával való gyakorlatok szabályzatát Rákóczi alkalmasint lefordíttatta, de csak a nemes testőrétől, veszprémi *Badicz* Ferencztől följegyzett 36 vezényszó maradt reánk.[7] Irányt általában véve a császárnak képes Exercitium militaréja

[1] Ívrétű 14 íven, vagyis 28 számozatlan levelen Nagyszombatban nyomatták ki.

[2] Thaly, Tanulmányok, 297—315.

[3] Rákóczi. 1706. Tört. Tár, 1895. 558.

[4] 1706 deczember 5. Nagyszombati magyar-latin nyomtatvány, 1706.

[5] Hadiparancs alakjában 1710 február 25. Hadtört. Közl. 1892. 273—7.

[6] 1711 február 10. Arch. R. III. 572—590.

[7] Közli Thaly a Századokban, 1868. 741—2. A régibb kurucz vezényszavakra nézve l. Stripszki Hiador értekezését a Századokban (1909).

adhatott,[1] csakhogy a német vezényszavakat magyarokkal pótolták.[2] «Az ausztriai Ház megigéri most, — írta Bercsényi a fejedelemnek[3] — hogy *holt still fon süs!* «(Halt! Still vom Schüssen!)» Tudom én azt, — tréfált máskor[4] — rechtz um, khert aich! Mindjárást ott fordulok, a hol parancsolja felséged!» A szécsényi gyűlésről írt latin gúnyiratban németül beszél a rendes katona: «Brauchst Geld, brauchst Curaschi; nichts Geld, nichts Curaschi!» Már a zsoldos katona legalább káromkodik egyet magyarul: «Ebteremtette!» Károlyi pedig magyarul kiáltja: «Csak rajta! Csak rajta!»[5] Sokat küzdött Rákóczi a «Rajta, Miska!» csatakiáltás hívei ellen;[6] de — a hogy Pálffy mondta, ki Rákóczi szerint maga is németül szolgált a németnek,[7] minduntalan «kard, ki kard!» lett a dologból[8] A hol — a kurucz nóta szerint — német sas vert fészket, mindenütt berdót (Wer da?) kiáltoztak;[9] míg a fejedelem táborában a tót kurucz is «magyarul szpivált».[10]

[1] Megvolt gróf Forgách Simon könyvei közt. Századok, 1882. 537.

[2] A kurucz katonai műszavak egy része német és franczia maradt; pl. adjutant, artoleria (Artillerie), aufpot (Aufgebot, népfölkelés), berdo (Wer da?), bogácsia, brigadéros, fasina, feldbábel (Feldwebel), flinta, generalstób, Haupt Wacht, infantéria, Kherausz (Gewehr heraus!), lajdinont vagy lajtenant, lavéta, marschutta (Marsch-Route), mundirung, muntir, order, placzmajor vagy Plotzmajor (még Munkácson is!), postirung, parátsoft vagy prajtsofft (Bereitschaft), ravelin, regiment vagy regyiment, reklutázás, rekruta, remunda, rostog (Rasttag), silbokt (Schildwacht), spanis rajter, torup (troupe), volenterség stb. Ezek a szók Rákóczi leveleiből valók.

[3] 1704 szeptember 12. Arch. R. IV. 136.

[4] 1709 október 7. U. o. VI. 366.

[5] Thaly, Adalékok, II. 83—84.

[6] 1711 április 18. Károlyi önéletírása, II. 377.

[7] 1711 márczius 28. Arch. R. III. 603.

[8] Thaly, Adalékok, II. 268.

[9] U. o. II. 375—6.

[10] Károlyi emlékirata, Századok, 1874. 330., 340. Takáts Sándor, kisérletek a magyar haderő feloszlatására. U. o. 1904. 302. Később, 1706. január 22-ikén, Károlyi hajlandó volt százezer német lovas és gyalog katonát meghagyni az országban, de úgy, hogy ezek mindenben magyaroktól függjenek és az ország belsejében seholse állomásozzanak. Károlyi-okl. v. 367.

Károlyi Sándor 1703-ban nem vehette rá I. Lipótot a *magyar nemzeti hadsereg* megalkotására.[1] Ennek *újjászületése Rákóczi nevéhez fűződik.* 1705 újesztendő napján a szenátusa az ő javaslatára mondta ki a rendes magyar hadsereg fölállítását;[2] s az ő halhatatlan érdeme, hogy ezt a sereget nemcsak tanítani, hanem lelkesíteni is tudta. Igazi renaissance volt ez: a régi magyar hadviselésnek az európai hadakozáshoz való alkalmazása. A fejedelem, míg reformjaiban gátolta, gyakran kifakadt a régi magyar hadakozás, különösen a Thököly-féle hadviselés módja ellen; de idővel elösmerte, hogy «rekurrálnunk kell a mi magyar artikulusunkhoz, a mely még régi eleinktől hagyattatott ránk».[3] A könnyű lovasság, szétszórt csatározás, portyázás, apró harczok, meglepetések[4] és lesek,[5] a falvak fölégetése, a falvak üresen hagyása az ellenség előtt,[6] a nép erejének megfeszítése együttvéve okozták, hogy a nemzet a világ egyik legjobb hadseregével, a császárival szemben nyolcz esztendeig a sikernek sok reményével küzdhetett. Rákócziról elmondhatni, a mit ő másokra értett, hogy «jó a magyar, ha jól vezetik».[7]

MÁRKI SÁNDOR.

[1] Thaly, Adalékok, II. 375—6.

[2] Szalay, VI. 230.

[3] Rákóczi 1709 augusztus 3. Arch. R. II. 509.

[4] Azonban a kuruczok is gyakran meglepni engedték magukat s ilyenkor mindig vereséget szenvedtek. (Rákóczi eml. 104., 282., 283.) «Gyarló sikere szokott lenni a mi hadaink között az olyan aktusoknak — írja a fejedelem (Arch. R. II. 509.) — a hol idejök nincsen a hozzá való készülésre: obruáltatnak az ellenség hirtelen való jövetelétől».

[5] A lest Rákóczi már legelső támadásainál alkalmazta. (Eml. 39.) Erre az alföldi homokbuczkákat nagyon alkalmasaknak tartotta. (U. o. 156.) Szerinte a mulatozó (hanyag) parancsnokok minden próbája abból áll, hogy messze helyezvén a lest, maguk sohasem támogatják; azért a közrend bizalmatlan is irántuk. (1708 augusztus 24. Arch. R. II. 305.) «Szoros földön = (defilé-vidéken) — mondta máskor — vagy harczolnunk kell, vagy csalokat vetnünk». (1710 január 31. U. o. III. 13.)

[6] Ez különösen 1706 óta, mind gyakoribb. Arch. R. I. 446—7., I. 540., II. 96., 109., 343., III. 171., VI. 289. stb.

[7] 1709 szeptember 16. Arch. R. II. 534.

Egykorú rézmetszet után. *Dr. Szendrei János gyüjteményében.*

THÖKÖLY IMRE FEJEDELEM.

THÖKÖLY HAVASI ÚTJA.

Régi történetíróink általánosságban kevés súlyt fektettek a földrajzi részletek kidomborítására; ez az oka, hogy Cserei a zernesti csatáról adott leírásában is csak szűk szavakkal emlékezik meg Thököly havasi útjáról. Mindössze ennyit mond, nagyítva a tényállást: «Oly kietlen helyeken és ösvényeken, meredek hegyeken szállítja be harmadnapig táborát, a hol soha lovasember, s talán gyalog is nem járt és csak egy-egy lovas ember mehetett el s térden mászván s a lovak farkára fákat kötvén, úgy ereszkedtenek be szép csendesen a tágas völgyekre». (Németre is le van fordítva: Kurz-féle Magazin, 1844. p. 15.)

Ez bizony nem sok; pedig ha valakit, úgy bizonyára Heisler seregét érdekelhette utólag is első sorban, hogy mely ponton, a határhegység mely ösvényein intézte a kurucz vezér emlékezetes meglepetését. És épen Csereinek kitünő alkalma is lett volna minden kis részletet aprólékosan megtudni, mert később Thököly seregével barangolt egy ideig. Hiányzott azonban a földrajzi érzéke.

Cserei egy más helyen is czéloz ezen havasi útra. 1690 deczember 31-ikén ugyanis Daróczy, Thököly kapitánya, másodszor is beütött Zernest vidékére: «Tökölyi a hajdúságot elől (előre) elküldötte vala, kik is csak közel Törcsvárához holmi kősziklás völgybe megszállottak vala». (Cserei p. 211). Majd tovább: «Tökölyi is megindult vala a lovas hadakkal (t. i. Hosszúmezőről, Oláhországban) és sok kietlen helyeken és ösvényeken tekeregvén ... egy völgybe szállottunk (t. i. Oláhországban) — mert nem akartunk a törcsvári passusra jőni, hanem Zernest-felé, álösvényeken, mint azelőtt, meg akarja vala csalni a németet; de nem succedála». A Brassai Névtelen ugyan-

erről csak ennyit mond: «Daróczy Andras aus der Wallachey.. bei Zernest herausgebrochen...» (p. 266 fent).

Hogy ezen becsapás ép azon az úton történt-e, mint az első, az nem egészen bizonyos, azonban lehetséges.

Ezen feljegyzések sem határozzák azonban meg közelebbről a követett havasi utat, mert Zernestre sok ösvény és több völgy ereszkedik le a havasról.

Vass György naplója nem is érinti e kérdést. Az Erdélyi országgyülési Emlékekben csak ez áll (XX. p. 422): «... per invios montes cum omni peditatu... in Transsilvaniam irrupisse».

Sajnos, hogy Thökölynek oly gazdag levelezéséből ép a zernesti csata idejéből való darabok elvesztek. (Thaly Kálmán: Késmárki Thököly Imre naplói, leveleskönyvei, Budapest 1873. Monum. Hungar. Histor. XXIV.)

Báró Apor Péter szerint: «1690... Emericus Tököli ungaris, turcis et tartaris stipatus invadit Transilvaniam, cui... occurrit... Haisler, Teleki... sed a multitudine obruuntur». (Synopsis Mutationum p. 126). Ugyancsak az előbbi szerző a Lusus Mundi-ban (p. 41. úgy mint az előbbi a Monum. Hung. Hist.-ban, XI. 1863) még fukarabb a szóban, pedig itt is érinti ez ütközetet.

A Chronicon Fuchsio-Lupino-Oltardinum (Trausch József, 1847 II. p. 247+250) röviden ezt írja: «Tökelius... in Barciam irrupit;... hostis per obrupta montium irrumpere necesse haberet, clausa via regia... (Tököli:) furum et latronum more! in regna irruerent...»

Sulzer Fr. Jos. (Geschichte des transalpinischen Daciens I. 334) szavai ezek: Heissler generalis saját kárára tapasztalta, hogy Törcsvárt magát is meg lehet kerülni, midőn: «ihm in einem der vorigen Kriege die Türken über die Felsenkluft bey Zerniescht, den Terzburger Pass und Schloss seitwärts lassend, unvorsehens auf den Hals kamen, und ihm auf den Feldern von Tohan, zum grossen Nachtheil der Kaiserlichen, gefangen nahmen».

Joh. Christ. v. Engel (Geschichte des Ungrischen Reichs: Geschichte der Moldau u. Wallachey 1804. I. 341) munkájában

olvassuk a zernesti csatáról írt részben: «Der Fürst (Const. Brancovean oláh fejedelem) fand demohngeachtet doch noch einen unbesetzten Zugang durch die Gebirge; der aber freylich sehr eng und gefährlich zwischen Felsen, Klüften und Abgründen sich hinzog».

Dr. Franz Sartori (Berge und Höhlen. In «Naturwunder des Österr. Kaiserth. 1809. p. 123) csak annyit mond, hogy «Thököly liesz sich nach Zernest über einen steilen Fusssteig».

Mich. Lebrecht (Siebenbürgens Fürsten 1792. III. p. 363) elmondja, miként kötötték fákhoz a lovak farkát, de hogy hol, arra vonatkozólag csak ez áll «überstieg die Zernestischen Gebirge».

Katona István (Historia critica Rer. Hung. 1779) is csak pár szóban bánik el e kérdéssel.

Constantin Brancovean vajda történetét 1707-ben megírta saját titkára, Grecian Radul (Radul v. Gretschan, így említi Engel, p. 341, Gesch. d. Mol. u. Walachey). Itt Thököly útjáról is megemlékezik.

A «Topographische und geschichtliche Umrisse des Törzburger Passes» szerzője (Unterhaltungsblatt f. Geist, Gemüth und Publicität, I. 1837. p. 50) csak röviden említi a Királykőt, melyet úgy is hívnak: Zernester Gebirge, über welche Thököly i. J. 1690 in Burzenland einfiel, ... und am Fusse derselben im Zernester Thale den Häusler schlug etc.»

Holéczy Mihály csak kevés szót szentel e kérdésnek (A szabadító háború Magyarország határain kívül. Tudományos Gyűjtemény XX. 1838. 2. k. p. 23) «Ütközet a Brassói mély útnál» czím alatt: »Thököly és az oláh fejedelem ... a brassói szorosútnak indult. Häussler ... ment ellene ... de némely áruló parasztok a hegyek járatlan utain vezették be Thököly egy nehány száz emberét, s evvel Häussler hátul is megtámadtatott, a sokkal számosabb ellenségtől azonnal bekeríttetett és egy felette kegyetlen szabdalás kezdődött.»

G. D. Teutschtól sem tudunk meg többet (Geschichte der Siebenbürgen Sachsen 1852. p. 622): Thököly közel a Királykőhöz az országba tört «über das Hochgebirge, woman es für keines Menschen Fuss zugänglich hielt.»

E. A. Bielz is referál Thököly beütéséről (Bilder aus Siebenbürgens Karpathen, Kronstädter Zeitung 1864.) de nem érdeklődik ennek helyrajzi része iránt.

Hajdu János (A magyar-román országos határvonal erdészeti jelentősége, Erdészeti Lapok, 1899. 230. és 244) — úgy látszik brassói befolyás alatt — elmondja, hogy Tököly Imre állítólag a Tamás-nyeregben (1600 m) vezette le seregét.

A Arassai Névtelen az első fő beütés helyéről így nyilatkozik (p. 244): «. . . und kam (t. i. Thököly) . . . Vormittag über hohe, und wegen der jähen Klippen gefährliche Zerner und Zernester Gebürge auf das flache Feld in Burzenland . . .». Az utolsó «und» valószinüleg tévedésből «oder» helyett áll, mert a 244. oldal első sorából megtudjuk, hogy «Zerner» vagy «Zernester» az mindegy («zwischen Zernest und Tohan, oder Zern und Tauchen, zwei Wallachische Dörfer . . .»).

G. M. G. v. Herrmann «Das alte und neue Kronstadt» művében (1883) sem mond egyebet, mint hogy a kurucz vezér nem a törcsvári szorosan, hanem a zernesti hegység legrejtettebb és legmeredekebb ösvényein jött be. (I. köt. p. 18.) A többi irótól még kevesebbet tudunk meg.

Utóbb sem foglalkozott e kérdéssel az ujabb időkig senki tüzetesen, ez az oka, hogy később, midőn a dolog földrajzi része iránti érdeklődés mind jobban előtérbe nyomult, tisztán feltevésekkel kellett megelégednünk.

Mint ismeretes, két verzió talált legtöbb hitelre. Az egyik szerint a kis és nagy Királykő közti Crepatura hasadékon ereszkedett volna le Thököly. A brassóiak egyrésze annyira bizonyosra veszi ezt, hogy pl. Arzt Mihály e gyönyörű szorosvölgyet «Thökölyschlucht»-nak hívja.[1]

A másik felfogás szerint a Királykőtől nyugatra, az ú. n. Tamáshavason át történt a leereszkedés a Barcza völgyébe és Zernestre. Acsádi Ignácz szerint[2] a kurucz vezér «merészen

[1] Erster Jahresbericht des Siebenbürg. Alpenvereins in Kronstadt. 1874. p. 37.

[2] A magy. nemzet története, szerkeszti Szilágyi Sándor, VII. 1898. p. 486.

neki ment hadai nagyobb részével a 2600 m magas hegységnek, s a... német sereg hátába került». Ez hibás állítás. 2600 m magas csúcs nincs is Erdélyben. A Tamás vidékén a hegygerincz 1500—1600 m magas átlagban.

Szádeczky Lajos valóban érdemeket szerzett, alapos helyszini kutatások után megírt érdekes tanulmányával, mely a Századok-ban (XXXII. 1898. p. 230 etc.) jelent meg — mert ezen tanulmány — úgy látszott véglegesen tisztázta a kérdést: A havasi út a Királykőtől nyugatra, a Tamás-Csokán hegységen folyt le, még pedig nem a Királykőhöz közelebb eső meredekebb Tamás-ösvényen (Plaiu Tamasului), hanem még távolabb nyugatra, a Csokán-havas északi útján, az ú. n. Muchea Turcilor gerinczen történt.

Szádeczky czikkében engem első sorban az érdekelt, milyenneműek azon érvek, melyek bennünket egy a Királykőtől nyugatra eső út felvételére utalnak.

Ezek, ha nem tévedek, első sorban és főkép helyneviek. Tényleg feltünő, hogy a hegység élétől kezdve, le északra a Barcza völgyébe Zernestig szinte az egész ösvény-rendszert a «török» jelzővel illetik az odavaló románok: Muchia Turcilor, mellette a Valea Turcilor, Drumu Turcilor, Luncile Turcilor. Ezt a sorozatot érdekesen kiegészíthetem avval, hogy az országhatártól a Dâmbovitiába (Oláhország) levivő ösvény neve is Plaiu Turcilor.

Nem fontos a dolog lényegére nézve, hogy csakis a Csokán ösvényen, vagy pedig mind a három rendelkezésre álló úton (a mi valószinübb nagyobb haderőnél) ereszkedtek-e le a törökök a Barczához, ez csak részletkérdés.

Az elmondottak után annyi bizonyos, hogy ezen «török ösvényeken» török hadak csaptak be valamikor Erdélybe. Nagyon hihetőnek, sőt természetesnek látszott, hogy e neveket a parasztok ép Thököly beütésének emlékére adták, mert hiszen, hogy alapos okuk volt a környékben megemlegetni a látogatást, az kézenfekvő.

És mindazáltal, valljuk be, bármily valószinű is mindez, még sem egészen bizonyos. Mert valamint a verestornyi, bodzai, úgy a törcsvári szoros vidékén is ismételten, különböző

alkalmakkor tört be hozzánk kontyos sereg. Így tudjuk, hogy pl. csakhamar a zernesti csata után, ugyanazon vidéken ujabb csapatok törtek be. De még a kurucz háborúk előtt is sokszor megtörtént ez. Ez annyit már feltétlenül bizonyít, hogy a török ösvények kaphatták nevüket 1690 után is, de még inkább előtte.

Fontos továbbá tekintetbe vennünk, hogy a törökök a Királykő mellett úgy jobbra, mint balra oly sokszor törtek be, hogy minden irányban, tehát nem csak a Tamás havas vidékén, hanem a Királykő mellett *keletre* is találunk «török», «tatár» melléknevű utakat. Ez nevezetes körülmény. A törcsvári patak neve Pareu turcului. Büsching A. Erdbeschreibungjában p. 598 a Piatra Tatarilort említi Törcsvárnál. Van egy Padina Tatarilor nevű mező (l. Luchsenstein f. kártyát); tovább Verfu tatarului névvel találkozunk. (l. Határjelzés leirása 1889.) Van még «török sáncz» is. Az oláhországi oldalon a Reu Turcului-t említi Sulzer (p. 335). stb. Mindez alkalmas megingatni a bizalmat a «török ösvények» bizonyító erejében.

Hasonlókép nem tekinthető érvnek azon állítás sem, hogy Thököly a hadi podgyász számára széles utat vágatott a havason, melyet mai napig is jól látni, 200 év alatt többször is benőhetett az; a ma is erős ösvény pedig sokkal ujabb keletű *is* lehet.

Az 1888-iki XIV. törvényczikk az országhatár-rendezésről előírja: Ha a határ mentén erdő terül el, ebben 8 m széles szabad út vágandó. Távolból aztán minden félig benőtt erdővágás útnak tetszik. Sokszor azonban tényleg úttá is alakul. A Tamás és Csokán hegyél mezős részén (Cambiá) azonban tényleg nagy ösvény vezet a határon, azután le egész Brázáig, de ennek semmi köze a kuruczok beütéséhez. Az előtt már régen megvolt. *Fő*havasi ösvényeink legalább 4—600 évesek.

Feltünően logikátlannak *látszik* a román parasztoktól, hogy Thököly annyira nevezetes becsapásának emlékére nevéről nem kereszteltek el utakat, völgyeket. Ennek okáról máshol.

Találó helynevek hiányában tehát más bizonyítékok után kell néznünk.

Láttuk, hogy több forrás a «zernesti hegységet» említi a beütés útvonala gyanánt. Ezen kifejezés kétféleképen fogható fel.

Vagy úgy, hogy a Zernest község birtokához tartozó havasokról van szó.

Ez ellene szólna Szádeczky felfogásának, mert akkoriban a Tamás-havas vidéke nem tartozott Zernesthez. Nagyobb fontosságot azonban ez adatnak azért nem tulajdoníthatunk, mert a «zernesti hegység» kifejezés általában azt is jelentheti, hogy «Zernest vidékén levő havas».

Kérdés most, nincs-e más földrajzi lehetősége a török csapatok Rucurból (Oláhország) való beereszkedésének, mint a Crepatura és a Tamás havas útja?

Nagyon is van, még pedig a Királykőtől keletre fekvő kalibások hegyei, a *Magura* vidéke. Ez az út (Királykő és törcsvári szoros közt), melynek legmagasabb pontja a Pópa havas nyergénél csak 1450 m (tovább keletre még mélyebb), sokkal könnyebb, alacsonyabb s főleg rövidebb. De ép ezért föltehette Thököly, hogy ezen a helyen őröket állított fel Heisler, s így a meglepetés eredménye kétes lehetett volna. Legalább ez a felfogás volt az oka, hogy a szerzők ez utat nem is emlegetik.

Anton Kurz ezt írja [1]

«Annyi bizonyos, hogy Thökölynek a Királykőt vagy a nyugati, vagy a keleti oldalán kellett megkerülnie. Miután pedig e műveletet úgy hajtotta végre, hogy Heisler tábornoknak még csak sejtelme sem volt felőle, így tehát igen valószínű, hogy ezen átkelés a nyugati oldalon, a plaiu foi melletti patak medrébe, a Barcza pataknál történt, a hol t. i. seregét össze is gyűjthette, még mielőtt arról Zernestbe hír érkezhetett volna, s ez által azon helyzetbe jutott, hogy ezen falut meglephette egész haderejével és annak háta megett a legalkalmasabb hadállást elfoglalhatta. Mindezt a »Gurariu»-nál (Zernesti patak vége) Zernest és Törcsvár közelségénél fogva, semmiesetre sem tehette volna oly könnyen meg». Ez utóbbi állítását Kurznak nem irhatjuk alá. Heisler ép azon napon teljesen el volt foglalva a törcsvári szorosban folyó csatározásokkal, ő egyebet se látott, se hallott, a mint azt a következmények bizonyitják.

[1] Chorographische Skizzen aus Siebgen v. A. K. Blätter f. Geist Gemut u. Vat. K. 1844. p. 108a.

Igaz, hogy a Riu patak (mely délről folyik Zernesthez) Törcsvártól légirányban csak 7 km.-nyire fekszik, de ez hegyes vidéken nagy távolság, mit fokoz az, hogy közbül egy magas gerincz elfedi a kilátást.

E kifogás tehát elesik. Fennmarad azonban a másik, hogy a Riu vidékét Heisler őrökkel szemmel tarthatta. Tényleg olvassuk is, hogy a «fogarasi havasi utakat» Bethlen Gergely tartotta megszállva. Hogy ez a «megszállás» nem veendő szó szerint, és hogy lényegében véve csakis a nagy szorosok fő közlekedő útjait (Tömös, Bodza, Törcsvár stb.) vették őrizet alá, az bizonyos. Cserei világosan írja: «Ebben (t. i. arról, hogy Thököly már átkelt a hegyeken) Hajszler semmit nem tudott, mert noha mint okos hadi ember tudakozódott, ha van-e máshol közel olyan hely, a hol az ellenség bejöhetne: de senki nem gondolván, hogy azokon a meredek hegyeken fegyveres nép bejöhetne, assecurálák a generalist, hogy attól ne tartson!» A Brassai Névtelen sem tud semmit a tulajdonképeni hegyi ösvények őrizetéről: «... der General Heusler... schickte an die drei *vornehmsten* Pässe!... als nach denen Bodza. auf den Tömös, und jenseitz Törzburg einige comandirte Soldaten etc.»

Törcsvárnál is tehát csak a vár fő útját s annak legközelebbi környékét tartották szemmel. Mindez épen abból világlik ki, hogy Thököly egész seregével már Zernest körül járt, a nélkül, hogy a hegyeken egy lélekkel találkozott volna.

Világos tehát, hogy Thököly a Riu völgyében ép oly kevéssé talált leereszkedésében akadályra, mint a Barcza mellett.

*

Kétségtelen, hogy a XVIII. század 3., 4-ik évtizedében valamennyi környékbeli oláh paraszt igen jól ismerte ezen török csapatok betörő útját. Így tehát a csata után még 50 évvel is teljesen hitelesen lehetett volna a helyszinén megállapítani ez útat, ha valaki törődött volna vele. Ez egészen bizonyos.

Méltán meglephet tehát minden érdeklődőt, hogy tényleg létezett ilyen valaki, még pedig szakember, egy osztrák főtiszt, ki a csata után 44 évvel járt a helyszinén. Le is írta kutatásainak eredményét, s ez döntő befolyású az egész kérdés megitélésé-

nél. Itt is úgy történt, mint a történelmi kutatás terén oly sokszor, hogy az igazság nem a feltétlenül logicusnak tetszőnek az oldalán, hanem a kevésbbé valószinűén áll.

A nagyszebeni b. Bruckenthal-féle könyvtár kéziratosztályában a határezredekre és az erdélyi havasokra vonatkozó irodalom tanulmányozása közben átkuttattam az óriási Benigni-féle kéziratgyűjteményt is (XVIII-dik század) a hol következő című kéziratos kötetre akadtam (a lajstrom 33-dik száma): «Relation und Diarium über die ..... anno 1734 vorgenommene Siebenbürgische Visitation. Von A. (?) Weisz, Ingenieur-Obrist-Lieutenant, 1734.» Egy utazó-napló e füzet, melyben a szerző az összes határhavasokat röviden le irja. A 35*a* oldalon elmondja, hogy: Thököly 1690-ben nem a törcsvári szoroson jött be, hanem következő három havasi ösvényen: «Magura!!, Jalu Csetecze, Padina Lupi«. Az út meredeksége miatt lovaikat kézen vezették. Ezen ösvények Tohan község felé futnak».

Ezen jelentés 36*a* oldala más tekintetben is nevezetes tanulságokkal szolgál. Megtudjuk a Királykőtől nyugatra fekvő ú. n. «*török ösvények*» *nevének eredetét is* következő rövidített idézetből: «Zernest-vidékéről négy ösvény visz Oláhországba: Plaiul foi, Thamás, Turcului (ez a törcsvári patak) és a Turcsillor ösvény (ez Szádeczky útja): *Ezen utóbbin át a törökök sokszor jöttek be Oláhországból*, legutóbb Bécsnek utolsó megszállása alkalmával is». (Lásd J. Turcu 71. oldalt is). Azt is megtudjuk végül (37b oldal), hogy a Tamás-hegység Vád község birtokát képezi, és így nem «zernesti havas».

Hogy a kurucz hadak csakugyan a Királykőtől keletre, a Magura hegységen át ereszkedtek be hazánkba, és hogy továbbá a szomszédságban még a XVIII. évszáz vége felé is emlékeztek ez útra az emberek, annak bizonysága még egy második kézirat is, mely az előbbitől függetlenül (e mellett szólnak az eltérő módon irt helynevek, és az előbbi kézirat hozzáférhetetlensége) ismét csak a Magura-hegységet nevezi meg a keresett útvonal gyanánt.[1]

[1] Hofrkiegsraths-Dekrete in Græntzsachen vom Jan. 1767 bis März 1769. Manuskript Band Nro 13. i. p. 64., 65.

A »Journal der Landesvisitation des Fürst. Siebenbürgen 1768.» című fejezet következő leírást tartalmaz: (szerző nélkül) «Seitwärts Zernest wären die drey steile Playen (ösvények) *Magura,* Padina Futilor (Furilor) und Badina Lupuluj, über welche anno 1690 *Tököli* mit Türken eingebrochen, und zwischen Zernest und Tohan den General Heisler geschlagen. Der Weg ginge über Zernest längs des Baches *Riuluj!!* links neben dem Berg Piatra lui Kraj (Királykő) in dem Thal hinauf in einer $1^3/_4$ Stund dauernder Enge, sodann links auf die mindner (? rosszul olvasható talán minderen?) Gebürge, zwischen denen auf allen Anhöhen und in allen Vertiefungen zerstreuten Kallibaschen oder Hütterwohnungen: von welcher Gegend gar füglich der *nicht allzu beschwerliche* Zugang von Rukur über besagte 3 Playen entdeckt werden könnte. (A szerző leírván Thököly útját felfelé, most a Magura egy másik útját nyugatról-keletre magyarázza.) Auf dem Rücken dieser Gebürge ginge man immer fort, bis sich selber unvermerkt in ein Thal verlohr, und rechterseits gleichsam einen Bach zeigte, durch dessen Einschnitt über eine mässige Anhöhe der Weg zu einem w.... (weissen, wüsten?) Felsen führe, den die Natur mit schönen, über 40 Schritte tiefen, vorwärts sehr engen Gewölbern versehen. Die darinnen wohnenden Poppen (papok) hielten den Gottesdienst denen umherwohnenden Kallibaschen. Von da ziehe der Weg durch steinigte Waldungen über verschiedene Rücken abgesonderter niederer Bergen, bis man endlich nach 1. Stund den Burzenfluss (helyesebben a Kis Barczát-Sbarciora patakot) passirt, und die eigentliche Strasse des Terzburger Passes erreicht. Dieser Weg (t. i. a törcsvári szoros főútja) ziehe sich über einer, aus denen rechts und links befindlichen Thälern Purczisora und Mogesz aufsteigenden hohen Bergrücken bis an den die Wallachey und Siebenbürgen scheidenden Gräntzpunkt, so mit einem, in einer hölzernen Hütten mannshoch aufgerichteten Kreuz markirt wäre.»

A harmadik kézirat címe, mely hasonlókép a helyszinén e kérdéssel foglalkozik: «Relation über den unterm (anno) 1733 etc. aufgenommenen Theil von Siebenbürgen.» (Benigni-féle kéziratgyűjt. 31. száma). Itt olvasható (p. 17a) «... *eine*

Stunde seithwerths (t. i. Törcsvártól) gegen Zernest zu, ist eine Berg Defilée, allwo der Tökelli benebst den Tartarn und Türken den Pass umgangen den Gral Heissler mehrgedachtermassen bey Zernest überfallen . . .»

«. . . In der Spitze des Gebirges auf den Confinien ist eine kleine Schanz gewesen, welche aber nunmehrs völlig verfallen.» (Ez az a sáncz, hol Thököly oláh csapatai táboroztak — nézetem szerint — de nem Heisler előőrséé, mert az bennebb volt.

A kuruczvezér tehát nagyon közel, csak egy órajárásnyira Heislertől, kerülte meg Törcsvárát, s így ez adat semmi esetre sem vonatkozhat a Crepaturára, a mely 3—4 órányi távolban van, hanem csakis a Magura- és Riu-völgy útjára.

Ezen *három* okmány alapján tehát Thököly azon a hegységen jött, a melyen a következő résznevek fordulnak elő: Magura, Padina Lupului, Padina Furilor és Riu. A Magura mare és mica mai térképeinken is jelen van, Zernesttől délre, a Királykő mellett keletre, a törcsvári szorostól nyugatra. «Riuluj» a mai Riu, tehát a zernesti patak. A Magura egy helye ma is Popa nevet visel. A barlangvidéke ma is «Pestere» (barlang). Az említett kereszt a törcsvári út tetején az országhatáron van «La Cruce» a neve a térképen. «Burcisora» ma Sbarciora, azaz a törcsvári patak. «Thal Mogesz» a mai Moécsi patak. Padina vízszintes pihenő helyet jelent többnyire a hegyen. Dealu Cetatii maga a törcsvári magaslat; a szerző azonban egy ösvényt nevez így, mely ezen magaslat irányába vezetett, ép úgy, mint a hogy Padina Furilor és P. Lupuluj is csak ezen helyek felé vezető ösvényeket jelez.

Mint láttuk, úgy a Weisz-féle (1734), valamint az 1768. évi okmány is határozottan a Padina Lupului-t nevezi meg a Magurán Thököly útvonala gyanánt. Mindenek előtt igyekeztem e név irodalmát lehetőleg teljesen összegyűjteni.

Benkő (1778. Transsilvania I. p. 310) úgy látszik a helyszinén román parasztoktól nyerte értesülését: Thököly «per præcipitia . . . Alpium Zernestensium et nominanter locum Padina Lupuluj, Valachis dictum . . . penetravit».

L. A. Gebhardi (Gesch. d. Groszf. Siebenbürgen 1808 p.

288) Benkő után, azonban téves elválasztással említi a «Padina und Lupuliyt». «Tököli... ging über die zernestischen Gebirge zwischen Padina und Lupuliy durch einen Weg, den vielleicht noch kein Mensch betreten hatte...» azután következik a mese a fákhoz kötött farkú lovakról.

Dr. J. A. Fessler (Die Geschichte der Ungern IX. p. 434) írja «Thököly brach über das Zernester Gebirge, bey Padina Lupulu... ein.»

Fessler után Jósika Miklós is megemlíti a Padina Lupulujt (II. Rákóczy Ferencz fogsága, I. köt. p. 401; 106. sz. jegyzet). Végül Zilahy Károlynál is megtaláljuk e helynevet (Az erdélyi nemzeti fejedelmek életírata 1861.) «Tököli a Padina Lupuluj nevű *határhegy* (ez tévedés) meredek oldalán bámulatos ügyességgel és bátorsággal leereszkedett Zernyestre» p. 77.

Mint látjuk, nem kevesebb mint hét forrás említi egyhangúlag, hogy Thököly a «Farkaspihenő»-nél (Padina Lupuluj) jött át. Ha el is fogadjuk, hogy Zilahy, Jósika, Fessler és Gebhardi Benkő nyomán beszélnek, akkor is *három*, egymástól független forrás utal ez útvonalra és azért eminens fontosságú a Padina Lupului helyének topographiai pontos meghatározása. A hét forrás közül egy sem ad erre nézve felvilágosítást.

Tudakozódtam zernestvidéki erdészeknél, pénzügyőröknél, parasztoknál, de hiába. A katonai speczialis térképen (1:75,000) semmi nyoma, de még az 1:25,000 felvételi terveken sem, pedig ezeknél részletesebb térképeink nincsenek. Akkor akadtam az első nyomra, midőn a hajdani oláh határezredek havasi őrállomásainak elhelyezését kutatva, nagy keresés után kezembe került a nagyszebeni hadtestparancsnokság levéltárában (Cumulus 99, 51*a* szám) következő czimű térkép kb. 1790. évből; Plan von dem Ober-Kallibaschen territoire, worauf sowohl der dermalige Cordon, als auch die neu angetragene Playen-Posten bemerket worden. Rajzolta Kallminzer Lieutenant de Billov. Itt, mindjárt a zernesti patak felett keletre, a Magura-vonulat első csúcsának neve «Furilor» s a mellette keletre levő első nyereg a «Padina Lupuluj mons» mindkettőn őrház, ezek tehát őrállomások, jeléül annak, hogy ott a *határról* közlekedő utak vonulnak az ország belsejébe — ezek Thököly útjai! a Király-

kőtől *keletre*, Törcsvártól nyugatra, sokkal közelebb a zernesti patakhoz, semmint Törcsvárhoz.

A levéltár egy másik térképének címe (Cumul. 99; Nro 169): Plan des Regiments-Bezirkes und der Cordonsposten des I. walachischen Grenz-Regimentes. Unterlieutenant Weber J. Ebben, ugyanazon helyen, mint az előbbin a 80-dik őrállomás neve «Furilor« és mellette a 81-diké «Padina Lupului». E térkép a XIX. század elejéről való.

A Bruckenthal könyvtárban (II. fiók, «Diverse Karten» kötetben) körülbelül 1820. évről van egy «Specialkarte der Winter und Sommer Cordonsposten», a hol a Királykő és Törcsvár közt szintén fel van sorolva a «Furilor» és «Lupuluj» őrállomás.

De még sokkal ujabb időben is szerepet játszanak e nevek. Így a nagyszebeni hadtestp. levéltárában (Cum. 99. «Königsten II-tes Blatt») 1844-ből is szerepel a «Padina-Furilor» név. Végül egy ismeretlen szerző felemlíti a Padina Lupulujt, mint őrállomást 1837-ben, mindjárt a zernesti patak szája felett (Gura Riului) keletre, ott, hol az előbbiek. (Topogr. Umrisse des Törzburg-Passes, Unterhaltungsblatt f. G. G. P. 1837 p. 49).

Sőt Joan Turcutól (Escursiuni pe Muntii, 1896. p. 49) megtudjuk, hogy e nevek még ma is léteznek! E szerző így ir: «A Magura-hegység a zernesti pataktól a Törcsvár erőssége alatt folyó «Riul Turcu»-ig terjed. Legnagyobb magassága 1376 m. Ezen csúcsra, a Padina Lupului felett! felmásztam» ... stb. Az 54-dik oldalon pedig, ott a hol régi feliratos emlékkövekről beszél, megemlíti a «Padina Furilort a Magurán!»

Mindezt egybevetve most már elegendő biztossággal megállapithatjuk e két őrállomás helyét is mai (1:25,000) térképeinken. Mindjárt a zernesti patak sikságba lépése felett keletre, a legelső csúcs vidéke (kóta 1229) a Padina Furilor (Tolvajpihenő) és közvetlen mellette keletre (de még a Magura főcsúcsától 1375 m nyugatra) fekszik a Padina Lupului nevű nyereg, a Magura főgerinczén.

Kétségtelen tehát, hogy Thököly a zernesti patak vidékén, a Magurán vezette le seregét.

Térjünk ki most azon kérdésre is, miként jöhettek át a lovak azokon az állitólag oly nehéz, járatlan havasi utakon?

Dr. J. A. Fessler (Die Geschichten der Ungern, IX. p. 434) költőileg vázolja az eseményt: «Aber Tökölyi... brach dort ein... wo ihm niemand erwartet hatte, über das Zernester Gebirge, bey *Padina Lupulu*, durch einen engen, gefährlichen, zwischen Felsenklüften und Abgründen sich hinziehenden Zugang. Er hatte grosse Bäume mit Zweigen abhauen und Pferde davor spannen lassen, seine Leute setzten sich auf die Zweige und Äste, und indem diese an den Erhöhungen des Felsens und Bodens sich stemmten, glitten Pferde und Menschen über die schroffe Anhöhe unbeschädigt hinab.» Fessler forrása Benkő, ki szerint: (Transsilvania 1778. I. p. 310). «Thököli... juxta passum Törcsvár, impressionem per invia alpium molitus, adligatis equorum caudis, arborum ramis frondosis et arbisculis, quibus miles insidens se, equumque dirigeret, per præcipitia nunquam hominum vestigiis notata Alpium Zernestensium *(et nominanter locum Padina Lupuluj*, Valachis dictum) in districtum Barcensem, miranda in ævum audacia, clanculum penetravit».

Ép így mesélik ezt el még Gebhardi (p. 289), Lebrecht és mások.

A leghatározottabban ki kell jelentenem, hogy mindez csak Benkő fantáziájának terméke, Cserei mende-mondák után adta meg annak alapját, még egy szó sem lehet igaz belőle.

Láttam a lovakat minden viszonyok közt, melyek havasokon csak elképzelhetők. Sok hirhedt rossz ösvényen csak azért vezettem végig ez állatokat, hogy ezen utaknak lóval való járhatóságáról meggyőződjem. Síksági lovak aránylag jó ösvényekkel sem bírkóznak meg. Annyi azonban bizonyos, hogy havasi ló is csak oly helyeken vezethető át, hol ő maga magától megy (kis nógatás sokat használ). Mihelyt a legkisebb bizonytalanságot érzi, félénk, ijedős természete azonnal érvényre jut, lábai reszketnek, az állat összeesik, egy lépést tovább előre vinni nem lehet. Síksági állatok még ijedősebbek. Néha csodálkoztam, hogy aránylag jónak látszó helyeken is kitünő hegyi ló is csak nagy erőlködéssel jutott előre, majd reszketni kezdett, alig lehetett lábán tartani. Ily helyeken a talaj rendkivül egyenetlen, telve kis gödrökkel, melyeket boróka fed;

a ló mind a négy lába alatt bizonytalan mozgó talajt érez, ez ijeszti meg.

Ha tehát Thökölyék azért kötöttek fákat az ő *siksági* lovaik farkához, mivel azok nélkül az állatok az oldal nagy meredekségénél fogva nem bírtak volna egyensulyt tartani: egészen bizonyos, hogy ott a ló egy lépést előre nem tett volna és annál kevésbbé, mivel mindenki bizonyíthatja, ki a dologhoz ért, hogy a ló lefelé sokkal nehezebben megy, mint felfelé.

A ki ezt a mesét kitalálta, annak semmiféle tapasztalata e téren nem lehetett. A ló a havason vagy magától megy, vagy sehogy.

Teljesen igaza van azonban az 1734. évi már idézett Relationnak, hogy (p. 35*a*) «hegyi ösvényeken jöttek (tehát nem járatlan utakon!) s az út meredek helyein lovaikat *kézen vezették*». Így is volt, egyszerűen, minden regényesség nélkül. Hisz azon a vidéken aránylag még elég jók az ösvények, járt és lakott táj volt az már 200 év előtt is, a mit több régi művel bizonyíthatnék. Az 1769-iki idézett Journal der Landesvisitation le is írja a kolibások hegyeit. Ezen kolibás parasztok lakait fenn számtalan kis ösvény kötötte össze már Thököly idejében is. Természetes, hogy e parasztok mind elmenekültek a háború hirére.

Ha megtekintjük az idézett 1844-iki térképet (Königstein, II-tes Blatt) elcsodálkozunk a berajzolt ösvények nagy számán, 24-et olvasok össze másolatomon. De már az 1751. évi hires nagy Luchsenstein-féle hegyi térkép is sok ösvényt tüntet fel a Magura vidékén. Legjobban bizonyítja azonban ez ösvények nagy számát azon körülmény, hogy különböző időkben, a Királykőtől a Törcsvári-útig nem kevesebb mint 17 katonai őrházat kellett felépíteni, hogy mindazon utak mellé, melyek az országhatárral bírnak összeköttetéssel! — nota bene, az országhatárral! — jusson egy-egy őrház. Ezen őrházak be vannak rajzolva, névvel és számmal vannak ellátva azon régi katonai (70—130 éves) térképeken, melyeket a Padina Lupului-nál idéztem. Fel vannak különben sorolva és leírva következő alapvető munkában is. Kk. Cordons-Regul. Commissions Protocoll. 1853. Nagyszeb. Hadt. pr. levéltára, Cumul. 99. BB. Lásd 56—62. számú őrházakat.

Thököly feladatának legnehezebb része az volt, midőn töröktatár lovaival a Magura tetejéről meredeken le kellett ereszkednie a Riu völgyébe.

Kétségtelen azonban, hogy azon nehézségek, melyeket Thökölynek havasi utján technikailag le kellett győznie, kisebb voltak, semmint azt feltüntetni szokás *ma*, az alpinismus, a turistaság korszakában. Ez azonban mit sem von le Thökölynek nagy hadi érdemeiből. Megfontolandó, hogy 200 év előtt szent borzadállyal tekintettek a magas hegyekre és valóban hannibali elszántságra volt szükség egy ilyes vállalat megkoczkáztatására.

A hősiesség fokának mértékét nem a legyőzött külső akadály nagysága képezi, hanem az elszántság azon mennyisége, melyet valaki latba tesz, más szóval a belső lelki munka, a legyőzött lelki ellenállás nagysága. Ebben az értelemben Thököly, a 200 év előtti felfogást véve mértékül, egyikét vitte végbe a legnagyobb haditetteknek.

*

Mindezek után abba a helyzetbe jutottunk, hogy most már részletesen tárgyalhatjuk azt a kérdést is, miért nem jött Thököly a Crepatura hasadékon át.

A Crepatura útvonal legalaposabb vitatója Joan Turcu fogarasi ügyvéd «Escursiuni pe muntii 1896 Brassó» czímű művében.

Szerinte (p. 52) «Tököly hajdúival, kuruczaival, a török és tatár csapatok legnagyobb részével a Királykő (keleti) oldalán az erdők védelme alatt belopódzott aug. 21-kén Erdélybe; nagy nehézségeket küzdött le e járatlan helyeken; majd átkelt a zernesti patak felső részén, s a Királykő (tetejének) legalacsonyabb pontján, a Turn (sziklatorony alatti) nyeregnél beereszkedett a Crepaturába, melyen át Zernestre érkezett.»

Felfogása mellett bizonyítékokat nem hoz fel, mert azt még sem lehet érvnek tekinteni, ha azt mondja, hogy a mai parasztság nem hiába hívja a kis Királykő déli oldalának vidékét a Riu felett «locul comorilor»-nak, azaz kincsek helyének, állítván, hogy tatárok stb. drágaságokat ástak el, mert Thököly tényleg erre kelt át a Crepaturához».

Mi igen jól tudjuk (Cserei p. 207, brassai N. p. 259. Szádeczky p. 425), hogy 1690 okt. 21-kén a tatárok, ép azért, hogy

az összerabolt sok értéktárgyat maguknak biztosítsák, ott hagyták Thökölyt a faképnél s jól megrakodva a prédával minden akadály nélkül átmentek Oláhországba, kiket rögtön a törökök is követtek. Arról nem is lehet tehát beszélni, hogy ezek valamit elástak volna, oly bolondok csak nem voltak, midőn nehézség nélkül mindent magukkal vihettek.

Alig van hegy különben Erdélyben, melyről ne mesélnék a román parasztok, hogy kincsek vannak rajta elásva, erre tehát semmit sem lehet adni.

Fel kell tennünk, hogy egy oly nagy sereget mint a Thökölyé, egyetlen ösvényen lehetetlen volt levezetni akkor, midőn sok vesztegetni való idő nem állott rendelkezésre. Az időpazarlással t. i. nagyon nőtt a felfedezés veszélye. A lovasok, úgy a mint azt az idéztem kéziratok állítják, tényleg a Magura-hegyein vonultak le, számos ösvényen a Riu irányába, a gyalogosok pedig kissé nyugatabbra, a határszéli Popa havasról a Vleduscán át szintén a Riu fölé, a hol részben találkoztak. Innen már most két út állt rendelkezésre: vagy balra felkapaszkodni igen meredeken és magasan a Crepatura tetejéhez s ezen leszállani; vagy pedig jobbra a Riu mentén ereszkedni le. A mint látjuk e válaszpontig Joan Turcu felfogása megegyeztethető az okmányéval s így csak annak mérlegelése marad fenn, mily előnyöket biztosíthatott Thököly számára az, ha a Riu-völgyét elejti s felkapaszkodik a fellegekbe a Crepaturához. Előnye e módozatnak csak akkor lett volna, ha a Riu alsó részét Heisler őriztette volna. A kurucz vezér azonban biztosan tudta kémektől, hogy ez az út egészen szabad. A Crepatura mellett döntenie hiba lett volna tehát több okból: *a)* mert szinte háromszor annyi ideig tartó út; *b)* mert fáradságosan több száz métert kellett volna igen meredek oldalban felmászni 1680 méterig; *c)* fontos, hogy ez útnál ki kellett volna térni az annyira előnyösen mindent elfedő erdőből, s a szabad oldalban koczkáztatni, hogy a távolból meglátják a tarkabarka óriás tömeget a Királykő oldalában! Tessék elképzelni 15,000 embert egy meredek hegyoldalon! lovakkal. *d)* A lovak átvezetése úgyszolván lehetetlen volt itt. A Crepatura felsőrészén lóval végig menni ma nem lehet; a törökök síksági lovaival pedig, melyek sziklán

mászni nem tanultak, abszurdum. Igaz ugyan, hogy a Crepatura régebben (tán 40—50 éve) járhatóbb volt, sőt lovakat, szamarakat nógattak rajta végig a csempészek. Egyáltalán nem tudjuk azonban, milyen volt még az előtt, a XVII. században a járhatósága. Legalább A. Kurz 1844-ben azt mondja (Chorogr. Skizzen, Blätt. f. G. Gem. u. Vaterlands. p. 93), hogy a Crepatura «csak oly embereknek veszélytelen, kiknek zerge természetük és macska agyvelejük van». Azon kérdésre tehát, hogy Thököly miért nem választotta a Crepatura útját, röviden úgy válaszolhatunk, hogy 1. nem ment arra, mivel mindhárom XVIII. századbeli forrás egyhangúan a Magura-Riul útvonalat említi és 2. mivel nem találta eléggé alkalmasnak, de sőt valószinüleg járhatatlan volt lovak számára.

Legyen szabad e helyen még mellesleg felhívnom történészeink figyelmét arra, hogy a Magurán, mindjárt a Padina Furilor nevű hely felett egy nagy szikla van régi török feliratokkal. (Joan Turcu p. 54).

Hasonlóképen nincs megfejtve a Szádeczky által is említett czirill betűs igen régi kőkereszt felirata a zernesti csata helyén (Mormêntul).

Van még több ilyen feliratos kő ezen vidéken, egyik a Fântăna Serbuluinál, másik a Crucea Brancoveanunlui, harmadik a Plesa csúcsán (Brebina), keletre azon úttól, mely Poiana Meruluitól Zernestre vezet. (Turcu p. 50). Némelyiken a feliratok már igen romlanak, a másik már kidőlni készül, minek addig várni, míg ezen tán igen érdekes emlékek elpusztulnak!

*

A bécsi cs. és kir. hadilevéltárnak az 1690. évi erdélyi hadjáratra vonatkozó aktái úgyszólván kivétel nélkül a badeni (Karlsruhe) nagyherczegi házi levéltár okmányainak másolatából állanak. Ezekben Thököly csatája mindig csak Tohányi-ütközet néven szerepel.

Az egyik aktából megtudjuk, hogy Heisler, az 1690 aug. 21-kén lefolyt csata után «als er sich auf Kronstadt salvieren wollte, von den Tartaren gefangen genommen wurde». Továbbá

meg van említve, hogy Heisler gróf hadvezér alatt a többi közt következő hadosztályok harczoltak német részről:

1. A Noirquermes-féle vértesezred, melynek tulajdonosa gróf Noirquermes ezredes e csatában elesett. Ez ezredet 1801-ben feloszlatták.

2. A Marquese Doria vértesezred, mely jelenleg is fennáll Albrecht főherczeg dragonyosezred 9. sz. név alatt.

3. Gróf Rabutin-féle vértesezred, jelenleg 10. számú Lichtenstein herczeg dragonyosezred.

4. Gróf Heisler-féle vértesezred, mely 1775-ben megszünt.

5. Gróf Castell-féle dragonyosezred, mely 1721-ben szünt meg.

6. Gróf Herbeville-féle dragonyosezred. (Megszünt 1801-ben).

7. Székely gyalogosok.

8. Oláhországi előcsapatok.

Semmi közelebbi adat e levéltárban nem található arra vonatkozólag, hogy a havas mely pontján vonult a kurucz vezér át. A kutatás számára azonban új nyomokat mutatott azon körülmény, hogy a harczoló ezredek közül kettő ma is fennáll. Ismeretes, hogy a legtöbb osztrák ezrednek történetét megírták már. Nem lévén kizárva, hogy ezek részletesebben foglalkoznak Thököly hadjáratával, megszereztem az ezekben foglalt adatokat is. Kutatásaim részben negativ eredménnyel végződtek.

Itt közlöm az illető feljegyzéseket:

A 10. számú dragonyosezred (Olmütz) történetének Thökölyt illető részei ezek:

«Die Operationen begannen im August, wo Thököly mit 16,000 Mann und 29. Geschützen von der Walachei aus vorrückte, während die Türken gegen Nisch sich in Bewegung setzten.

Gegen Thököly liess Feldmarschall-Leutnant Heissler die Grenzpässe verhauen und mit seiner Infanterie besetzen. Mit den Kürassier-Regimenten Noirquermes, Doria (Dragoner Regiment Nro 9) den Dragoner regimentern Castell und Rabutin (Drag. Reg. Nro 10.) und 4000 Siebenbürger zu Pferd unter Grafen Teleky erwartete Heissler den Gegner zwischen dem Törzburger und Bodzaer Passe. Als nun Tököli durch den Törzburger Pass in Siebenbürgen eindrang, stellte sich ihm Heissler mit seinem Corps entgegen, und es kam am

21. August bei Tohány zum Zusammenstoss, dessen Ausgang auch die Operationen der Hauptarmée auf das Nachtheiligste beeinflusste. *Auf fast unwegsamen Gebirgspfaden* kamen die Tartaren, von Bauern geführt, in den Rücken Heisslers, während Tököly in der Front angriff. Heissler warf sich mit seinen zwei Kürassier-Regimentern dem Tököly entgegen, während die Dragoner absassen und das Defilé gegen die Tartaren vertheidigten. Fast schien sich der Sieg den kaiserlichen Standarten zuzuwenden, da wendete sich die ganze siebenbürgische Reiterei zur Flucht, und liess die 1500 Deutschen im Stich. Nun galt es gegen zehnfache Übermacht zu Kämpfen. In wüthendem Handgemenge warfen sich zusammengeraffte Trupps aller vier Regimenter den Türken entgegen, . . . etc.

Über die Details des Kampfes ist nichts erhalten geblieben (!!) oder überhaupt nichts geschrieben worden (!) ausser einem Schreiben des Feldmarschall-Lieutenants Heissler an Oberstlieutenant Graf Magni.

Die Verluste bezeigen die Wuth, mit der gekämpft wurde; die vier Regimenter waren geradezu vernichtet, da bei der Stärke von 80 Offizieren, 4 Caplänen, 2000 Mann, die sie gewiss zählten, blos 24 offiziere und 600—700 Mann mit dem Leben davonkamen, der Rest todt auf der Walstatt blieb».

A 9-ik dragonyosezred története végül ezeket mondja:

«Tököly versammelte seinen Anhang in der Walachei, zog die ihn angewiesenen Walachen und Tartaren an sich, und marschierte 16,000 Mann stark gegen die siebenbürgische Grenze. Auf dessen Annäherung gegen den Törzburger Pass rückte ihm General Heissler mit 3000 Reitern, unter welchen sich unser Regiment befand, verstärkt durch 4000 Mann Landsturm, entgegen. Nach mehrtägigen Scharmützeln kam es bei Terzwar und Tohany am 21. August zum Treffen. *Die Tartaren umgingen Heissler auf unwegsamen Gebirgspfaden* während das Haupt-Corps ihn von vorne drängte. Dadurch erschreckt, ergriff der Landsturm die Flucht, und stellte die Kaiserlichen den feindlichen Streichen blos, welche nach verzweifelten Widerstande überwältigt wurden.»

*

Ezek után Thököly havasi átkelését következőkben vázolhatjuk: Heisler a bodzai szorosban várta Thökölyt, a ki időközben Rukur (Rucar) oláhországi határközségben tanyázott már. Személyesen akart meggyőződni a törcsvári szorosút megvivásá-

nak lehetőségéről, ez okból kisebb válogatott csapattal érkezett az országhatárhoz a tetőre, melyet elhagyott állapotban talált végig a Királykőig. Őrszemeket itt semmi esetre sem találhatott, mert különben még ködben sem lephette volna meg a végső sánczban elhelyezett őrséget, a mely sáncz, úgy látszik, jóval beljebb eshetett már az ország határánál. Ezt elfoglalván, ura lett a kurucz egyuttal a Magura-hegység egész felső, déli és nyugati részének a Királykőig! Ez felette nevezetes körülmény, melyre okvetlenül fel kell hívnom a figyelmet.

Tudjuk, hogy Törcsvár az országhatártól 13 km távolban fekszik. Az elfoglalt sáncz, a kuruczok új táborhelye valószinűleg a vár és a határ közti távolság közepe táján lehetett. Ezt abból következtetem, hogy kevéssé valószinű, hogy egy kis őrséget oly nagy távolban, 13 km messzi helyeztek volna el a vártól. Oly távolság ez, melynek megfutására *hegyes vidéken* legalább $2^1/_2$ óra kell. Hisz megtörténtetett volna, hogy nagyobb csapat támadja meg a távoli sánczot, a mely azt egy perczre sem képes feltartani, s az ellenség hamarább ér a várhoz, semmint a hirnök.

Mint ismeretes, Heisler utóbb Törcsvár megé helyezte el seregét, közvetlenül a vár mellé. Ez is azt bizonyitja, hogy az ellenség (a sáncz) nem fekhetett távol a vártól; mert ha 13 km messzi lett volna, akkor a német vezér bizonyára nem engedte volna át a törcsvári szoros egész útját az ellenségnek, hanem sokkal délebbre tolta volna serege egy részét.

A sáncz helyéről (melyet Szádeczky az országhatárra tesz) a krónikák közelebbit nem mondanak. A Brassai Névtelen csak ennyit ir: (p. 241) «... General Heusler... liesz vermittelst des Landvolkes mit Hülfe der Zimmerleute und Maurer an erwöhnten Pässen (t. i. Tömös, Bodza és Törcsvár) drey Schantzen (tehát mindegyik szorosban egyet) verfertigen, welche er mit genugsamer Mannschaft von Deutschen und Zecklern besetzen liesze».

Cserei sem említi az országhatárt p. 197. Alsó- és Felső-Törcsvár közt, tehát messzi az országhatártól, maig is láthatók régi földhányások a törcsvári szoros fővámútján, melyeket «Törökök sánczainak» hivnak. Igen valószinű, hogy ezek Thököly sánczai.

Bármint lett légyen is, az tény, hogy a törcsvári út felső része kuruczoktól volt megszállva, és hogy Heisler emberei csakis a szorosút alsó részeiben közlekedhettek és *egyáltalában nem állt módjukban ellenőrizni*, mit művel Thököly a felsőbb részén a szorosnak, az országhatárról nem is beszélve, mert e részeknek a kuruczvezér volt feltétlen ura a törcsvári patak völgyétől a Királykőig.

Természetes, hogy e területet Thököly alaposan kikémlelte. Cserei is mondja: «Thököly Imreh... practicával élvén és a havasokon való ösvényeket titkon megjáratván...» stb. (p. 219) «...die Gelegenheit des Ortes genugsam recognoscirte» mondja a Brassai Névtelen (p. 242). Ekként meggyőződött, hogy Heisler a zernesti patak völgyét (Riu) nem őrizteti, és hogy e völgyben aránylag könnyen leereszkedhetik egész seregével Zernestig, mert útját Törcsvár felé egy gerincz elfedi. Terve ekkor készen volt. A zernesti patak alsó folyásától légirányban alig választotta el egy mértföld: minek kerülte volna tehát meg a Királykőt azon a 4-szer, 5-ször hosszabb és sokkal nehezebb Tamás-úton, mikor a Riu irányában semmi akadály nem állott előtte? Leereszkedett tehát a direct úton, a Királykőtől keletre.

Ujból kiemelem, hogy ezen leereszkedés ellen még akkor sem gördültek volna nehézségek, ha az egész törcsvári út a határig Heisler birtokában lett volna, a minthogy nem volt; mert ez út tetejétől az országhatár a Királykőig öt ösvénykezdettel, melyek mind Zernestre érnek végül, teljesen a kuruczvezér hatalmában volt. Heisler föltétlen hitelt adván környezete beszédének, hogy az ellenség csakis a törcsvári szoroson jöhet be, egy ösvényt sem őriztetett. Szűk hegyek közt pedig egyik völgyből nem lehet átlátni a másikba. Cserei csakis «Zernyest felé való strázsákat» említ. Ezek Zernest és Törcsvár közt, a kocsiúton pihengettek; úgy látszik minden egyébbel foglalkoztak, csak őrködéssel nem, mert a tatárok betörésére csak az által lettek figyelmessé... hogy azok már vágták őket. (Cserei 199.) Mindenki meggyőződhetik ebből, hogy a havasi ösvények sehol őrizet alatt nem állhattak.

Így történt aztán, hogy Thököly a törcsvári úton állan-

dóan, napokon át foglalkoztatta Heislert, hogy figyelmét elterelje, s ez alatt ő részint a Popa havas mellett (Vladusca vidéke) a gyalogokkal, részint a könnyebb Magura gerinczén a lovasokkal leereszkedett a Riu (zernesti patak) völgyébe s innen a kis Királykő keleti lába alsó részének megkerülésével az akkor sokkal lejebb érő erdőség védelme alatt (a Brassai Névtelen említi is a közeli erdőségeket) hirtelen Zernest mellett termett egész hadával, a hol a Barcza völgyében csatarendbe állította csapatait, mialatt a tatárok már Ó-Tohánt is felgyujtották. Csak ekkor, szörnyen elkésve kapta Heisler a legelső értesítést s vágtatott lélekszakadva Zernest irányába Törcsvárról, de végzetét megmásítani már nem tudta.

Nagy-Szeben. Dr. SZALAY BÉLA.

NAGY ANDRÁS HAJDÚGENERÁLIS HALÁLA.

1612 aug. 13.

Rákóczy Zsigmondnak nem sok öröme telt az erdélyi fejedelemségben. Első versenytársától Homonnai Drugeth Bálinttól szerencsésen megszabadult ugyan, mert a prágai udvarban attól féltek, hogy ez a nagy vitéz ember, a kit a hajduk és törökök módnélkül kedveltek, Bocskay nyomába lép, tehát hamarosan leüttették, de az ifjú Báthory Gáborban még veszedelmesebb ellensége és diadalmas vetélytársa támadt.

Báthory törekvéseit kezdetben Rudolf király kormánya ép úgy támogatta, mint Mátyás főherczeg legbizodalmasabb környezete. Forgách Ferencz esztergomi érsek, mint a kath. vallásért buzgó s az uralkodóházhoz tántoríthatatlanul ragaszkodó vitéz ifjút ajánlotta őt a prágai titkos tanácsosok figyelmébe. Viszont az öreg Ilyésházy nádor, a ki ecsedi Báthory István örökösében bizonyára nem az antireformatio jövendőbeli apostolát látta, de nem is az udvar hagyományos politikájának engedelmes végrehajtóját támogatta: Mátyás főherczeg jó akaratát szerezte meg számára. Ez nyilván arra mutat, hogy Báthory nem sokat válogatott az eszközökben s azt remélte, hogy ravaszsággal és kétszinűséggel legkönyebben fog boldogulni. A következések csakhamar igazolták, hogy helyesen számított sőt Rudolfnak sok mindent próbált, vihartól edzett tanácsosai, kiket méltán gondolkodóba ejthetett az a körülmény, hogy Báthory fejedelemségét az ellenpárton is támogatják, egyszer csak azon vették észre magukat, hogy a tapasztalatlan 18—19 éves ifjú túl járt az eszükön.

Mert meggyőződvén arról, hogy a nagy jó akarat daczára

egy tapodtat sem megy elő dolgában és szokás szerint csak biztatják, titkon követeket küldött a hajdú vitézekhez és megegyezett *Nagy András* generalis főkapitánnyal. Szerződésre léptek, melyben Báthory hittel kötelezte magát, hogy ha Isten segedelmével beviszik őt az erdélyi fejedelemségbe, minden Bocskaytól adott szép szabadságukban megtartván, oltalmazza a jó vitézeket. Megfogadta szentül, hogy a töröknek semmiben sem vét, ellenben a pápistákat, mint *bálványozókat* — úgymond — végkép kiirtja az országból. Annak fellette Nagy András és Elek János kapitányokat tanácsosokká, és *nagyságos* titulussal kőváras urakká teszi stb., csak híven szolgáljanak.[1]

Így rendbe hozván a dolgot nem szorult többé senki pártfogására. Mert a hajduk hamarosan felkészülvén, menedéklevelet küldtek beteges Rákóczy Zsigmondnak, hogy békességgel kijöhet Erdélyből, de okkal-móddal értésére adták, hogy jó lesz ha nem sokat gondolkozik rajta. A fejedelem ösmervén a hajdú erkölcsöt, szót is fogadott, s nagy keservesen elbucsúzott a rendektől. A jámbor vitézek pedig 1608 márczius 30-án már Kolozsvártt voltak Báthoryval, a ki másnap a fejedelmi széket el is foglalta. Annakutánna a hajdúkat bőségesen megjutalmazta. A *generálisnak* Bajon várát adta, Bihar, Békés meg Szabolcs vármegyében fekvő roppant tartományával.

A régi, nagy nemzetből való urak lenézték az alacsony sorsból származott *jöttment* embert és mód nélkül irigyelték tőle a nagy uraságot. De a fejedelem bizodalmas tanácsosa, a mezei hadak generális főkapitánya ügyet se vetett rájuk.[2] Báthory ragaszkodott hozzá, mert szüksége volt rá és örökös hadakozásaiban nagy hasznát vette. Azzal keveset törődött, hogy vitézeivel nap-nap mellett háborgatta, dulta és rabolta a magyar király birodalmát; sokkal több gondja volt arra, a mint Erdélyben beszélték, hogy a generális Bajon várában pompás udvart s felesége mellett *deli frajczimereket* tartott.

[1] Elek János viczegenerálisnak 1608 április 7-én *Nagy-Enyed* városát adományozta a fejedelem. *Erd. Lib. Reg.* V pag. 1.

[2] Ezt a czímet már 1608 február 14-én használja: «Mi Miskolczy N. András mezei lovas- és gyalogvitézeknek fő- és generáliskapitánya». (Nemzeti Muzeum. *Kende* ltár.)

Nagy András nem volt közönséges ember. Hatalmas termete, óriás ereje, vitézsége, furfangos, találékony esze, vakmerő bátorsága, ékes szólása és vállalkozó természete alkalmassá tették őt arra, hogy a hajdúság vezére legyen. Megállotta helyét a csatatéren épen úgy mint a tanácsban. A gyors cselekvés embere volt, de a mellett szivós és kitartó, a ki feltett szándékát tűzön-vizen keresztül vitte. A törökök sokat tartottak róla, a budai basa különösen kedvelte. Hire a portára is eljutott. De Thurzó György nádor, Forgách Zsigmond kassai, Dóczy András szatmári, Rákóczy Lajos, Lónyay András és a többi végbeli kapitányok halálosan gyülölték, mivel a király birodalmában lakó hajdúságot, szép szóval, igérettel vagy erőszakkal Erdélyhez hódoltatta.

*

Az 1611. év tavaszán Nagy Andrást 80—10 ezer főnyi hajdúsereggel Havasalföldére küldé a fejedelem, hogy az Erdélyre készülő Radul vajdát feltartóztassa. Megparancsolta neki, hogy útközben *Brassót* is foglalja el, mert a szászok Radullal szövetkezve, csak jeladásra vártak, hogy Báthoryt megtámadják. De a generális csellel nem boldogult, ostromhoz pedig nem volt készülve és így vissza kellett vonulnia Brassó alól. Mikor a nádor megtudta, hogy a hajduk a Bárczaságon táboroznak, nagy hirtelenséggel hadat gyűjtött és Forgách Zsigmondot ellenök küldé. A fejedelmet pedig az ország nevében fölszólította, hogy a hajduk ellen ő is segítséget adjon, hogy e rabló, égető és öldöklő megátalkodott gonosz fajzatot a földszinéről végkép kiirthassák. De a nádor levele a hajduk kezébe került s mikor megértették, hogy milyen veszedelemben forognak, se napot se órát nem várván, tüstént megindultak Magyarország felé, hogy szabadságukat, családi tüzhelyüket védelmezhessék.[1]

Forgách Zsigmond ez alatt átkelt a Tiszán és csaknem

[1] Thurzó-féle iratok az Országos Levéltárban fasc. 96. m. 12. 13, fasc. 94 m. 8. A nádor 1611 junius 29-én Kassáról azt írja, hogy a hajduk elárulták és cserben hagyták Báthoryt, mert «*ők olyan istentelen fejedelemmel nem akarnak hadakozni*» most nem tudják mitévők legyenek, most Magyarországtól is félnek. (Thurzó György levelei II. köt. 287. l.)

beléütközött a fáradtan hazafelé igyekező hajdú seregbe. De mielőtt kardra került volna a sor közöttük, löki táborából követeket küldött hozzájuk és felhívta őket, hogy tegyék le a fegyvert és fogadjanak hűséget a magyar királynak. Nagy András hallani sem akart erről, de régi ellensége *Fekete Péter* a későbbi szoboszlai kapitány fellázította a hajdúkat, a kik a generálist ártalmatlanná tették és kiszolgáltatták Forgáchnak, maguk pedig, mind egy lábig Magyarországhoz pártoltak.

Nagy András látszólag belenyugodott sorsába, csak attól tartott, hogy Forgách igérete szerint a nádorhoz fogja őt küldeni. Hűséget esküdött tehát a királynak, s addig mesterkedett, míg Forgáchot tökéletesen elámította. Hitlevelet adott neki a jó úr s megigérte, hogy Bajom várához még Nádudvart is megkapja, csak hűségesen szolgáljon. A nádort mód nélkül boszantotta a kassai kapitány együgyüsége. Mert ösmerte a maga emberét és elakarta tétetni láb alól örökre, hogy soha többet ne árthasson. Hiába fogadkozott a generális, hogy *ő benne se hült még meg a régi igaz magyar vér*, esküdözvén, hogy rövid idő alatt nem csak Erdélyt, de még Váradot is meghódítja a koronás királynak: Thurzó egy szavát se hitte, s azon volt, hogy ha már életben maradt, legalább a jószágot vegyék el tőle.[1]

Ez alatt történt, hogy Radul vajda megtámadta és 1611. julius 10-én Brassó alatt megverte Báthoryt, a ki maga is csak nagy nehezen tudott elmenekülni. Most már a nádor is eldobta az álarczát és fölhívta az erdélyieket, hogy szakadjanak el Báthory Gábortól. Forgách pedig Kolozsvár és Gyulafejérvár elfoglalása után Szeben ostromára indult, melyet maga a fejedelem védelmezett, bár tudni lehetett előre, hogy nem sokáig tarthatja magát. A hajduk elpártoltak tőle, Radul vajda, Kendy s a magyarországi segédcsapatok gyorsan közeledtek, a török

[1] A nádor julius 6-án jelenti a királynak, hogy a hajdúkapitányok letették a hűség esküt és *Nagy Andrást* kiszolgáltatták Forgáchnak (Act. Thurz. fasc. 1 m. 99). *Julius 7-én* szemrehányást tesz Forgáchnak, hogy Nagy Andrást még sem küldte fel hozzá Kassára (fasc. 50 m. 20. fasc. 52 m. 11 fasc. 37 m. 17 stb).

pedig még nem határozta el magát, hogy beleavatkozzék a dologba.[1]

Báthoryt tehát utolsó szükségében mindenki elhagyta, és a nádor örömmel várta azt az órát, melyben a *kevély, felfuvalkodott, gonosz életű ifjút* a föld poráig megalázhatja.[2]

Nagy András pedig azt gondolta magában, hogy ha így áll a dolog, majd megmutatja ő mi a *hajdu virtus*. A végső veszedelem idején Forgáchnak kolozsvári táborából beszökött Báthoryhoz Szebenbe, kegyelmet kapott tőlle az elpártolásért s aztán, minekutánna a fejedelem bőségesen ellátta pénzzel, nagy titokban ismét Magyarországon termett. Mire a támadók észbe kaptak, fellázította, felültette Báthory mellett az egész hajdúságot. Bajom várát visszafoglalta s *Bosnyák Tamás* füleki kapitánynak Erdélyre induló seregét Diószegnél augusztus 15-én tönkre verte. Majd Kolozsvárt meghódoltatván villámgyorsan a Szebent ostromló hadak ellen indult. Most aztán a török is megmozdult s Forgách Zsigmondnak volt annyi esze, hogy nem várta be a veszedelmet, hanem nyakrafőre megkezdé a visszavonulást. Rövid idő alatt a támadást minden ponton visszaverték. A nádor terve, hogy Báthoryt elüzvén, Erdélyt a magyar koronához visszakapcsolja, csufos kudarczal végződött.[3]

Busult is eleget rajta s a szégyen és kárvallás nagyon elkeserítette. Átkozta Forgách ügyetlenségét, s azt a hitvány, áruló hajdút, a ki számításait így keresztül huzta. Nagy András pedig, a maga eszével föltudta fogni, hogy mit érezhetett akkor a hatalmas főur, mikor az ő «*megtérésnek*» s végbeli hadak veszedelmének hirét vette. Megszállotta a káröröm és csufol-

[1] Századok 1897 «Bethlen Gábor Déva várában» cz. tanulmányom.

[2] Forgách *julius 25-én* azt írja Thurzó nádornak, hogy Nagy András ezerötszáz emberével mellette van; a szász városok mindenütt örömmel várják őket. Csak *Váradot* kellene még elfoglalni. A nádor ijessze meg Rédey Ferenczet, hogy proscribáltatja és jószágától megfosztja, hátha fejet hajt? Egyedül *Szeben* forog veszedelemben Báthory miatt, mert 100,000 frt sarczot követel a várostól «*az kivel Temesvárra akar menni és törökké lenni, a hon lelkestül testestül elvész az gonosz ember*» (Thurzó iratok az Országos Levéltárban, fasc. 52 nr. 14.)

[3] L. id. m. *Századok* 1897. Thurzó-iratok fasc. 87 nr. 21. fasc. 1. nr. 107.

kodás ördöge. A diószegi győzelem után levelet írt a nádornak, melyben szabad folyást engedett bosszús haragja és gyűlölete kitörésének. Tudtára adja, hogy Bosnyák Tamást már megszégyenítette s nemsokára Forgáchra kerül a sor. De elhitette magával a nádor, *hogy tőle is számon fogja kérni* a sok ártatlan magyar vér kiontását. Mert ők igaz magyarok és keresztények, de Thurzóék a sok jószágért és kincsért az Istent is megtagadnák. Különben — úgymond — nehány rendbeli álnok, hitszegő és hamis leveletekből *minden czigányságtokat megértettem*, és méltán várhatjátok fejetekre az Isten ostorát stb.[1]

Thurzó György eltette a levelet szépen a többi közé és bizonyosan azt gondolta magában, hogy majd megfizet érte.

Forgách támadása alatt történt, hogy *Segnyei Miklós* régi hires vitéz Báthory mellől a királyhoz pártolt. Nagy András, mikor Erdélyből hazafelé jött a hajdukkal betért hozzá Éradonyba s egy lakoma alkalmával fejét vétette, állítólag saját kezével ölte volna meg.[2] A meggyilkolt főur rokonai bosszút esküdtek s minthogy Báthorytól hiába követelték a generalis megbüntetését, Thurzóhoz fordultak. A nádor se tehetett ugyan semmit, de megbiztatta őket, hogy csak várjanak türelmesen, majd elkövetkezik a számadás órája.

Az év végén megkezdődtek a béketanácskozások Magyarország és Erdély között s mire a *confoederatiót* megkötötték, Thurzó is kibékült a fejedelemmel. Nem afféle politikai barátság, de bizodalmas, őszintének látszó szives viszony támadt közöttük, melynek legelőször is Nagy András adta meg az árát.

Mert Báthory most már komolyan vette a szövetséget s keményen megparancsolta neki, hogy a király birodalmát többé ne háborgassa. De a generalis nem akart félni se Istentől se embertől. Minden bitang kóborlónak kenyeret adott, a jobbágyokat magához csalogatván *hajduságra eskette* és kénye szerint raboltatta velök az urak és nemesek jószágait. Hogy pedig még is legyen a ki helyettük szántson, vessen, úr dolgát

[1] Tört. Tár. 1893. évf. 578—579. Thurzó-iratok fasc. 36 nr. 10.

[2] Ezt Lorántffy Mihály írja 1611 okt. 18-án Szerencsről a ledniczei tiszttartóknak. *Orsz. Levéltár. Missilisek.*

végezzen, a *szabad kunokat* jobbágyságra kényszerítvén Bajom várához szolgáltatta. Leginkább Kállóra és Szoboszlóra csatázott, hogy bosszút álljon Fekete Péteren, a ki Forgáchnak elárulta.

A tokaji szerződés értelmében le kellett volna rakni a fegyvert és Báthory kötelezte magát, hogy igazságtalanul elfoglalt birtokát mindenkinek visszaadatja. De Nagy Andrásnak eszeágában sem volt, hogy a hajdúkat leszállítsa, s ámbár a fejedelem többször megintette, hogy üljön veszteg, mert baj lesz, csak azért is tovább rabolta és foglalgatta a királypártiak jószágait.

Thurzó nádor mindezekről jól volt értesülve s gyakran kérte Báthoryt, hogy vessen véget már a gonosz ember garázdálkodásának, mielőtt kis szikrából nagy tűz támadna. Most nem fenyegetőzött mint régen, inkább atyafiságosan a lelkére beszélt a fejedelemnek, ne türje, hogy Nagy András miatt a szent békesség felbomoljon.

Báthory maga is belátta már, hogy igazsága van a nádornak, de arról sem tudott megfelejtkezni, hogy sokat köszönhet a generálisnak s ezért sokat is elnézett és megbocsátott neki. Talán nem is került volna kényértörésre a dolog közöttük, ha Thurzó és a végbeli kapitányok szüntelen vádaskodása a fejedelem gyanúját fel nem költi, bosszus haragját fel nem indítja.

Dóczy András szatmári kapitány már 1612 február 6-án arról értesíti Báthoryt, hogy Nagy András a *törökkel praktikál* és jól tenné a fejedelem, ha nem bizna többé az efféle nyughatatlan emberekbe, a kik úgy megkeményítették a szivüket, hogy se Istennek, se uruknak se hazájoknak nem kedveznek és minden dolguk merő álhatatlanság.[1]

Gonosz akarói addig súgtak-búgtak, míg a generális egyszer csak azon vette észre magát, hogy áruló hirét költötték. A fejedelem nem bizott többé benne s minden lépését kémlelte, vigyáztatta. Pedig még akkor nem vétett ellene, mert hiszen a törökkel mindig fenntartotta a barátságot s eddig nem ütközött meg rajta senki. De azt is tudta, hogy rengeteg sok

[1] Thurzó-iratok fasc. 59 nr. 8.

az irigye, ellenségei pedig hatalmas emberek, a kik minden áron nyakát akarják szegni. Jól vigyázott hát magára.

Még az év elején történt, hogy a budai basa igen szép *főlovat* küldött neki ajándékba s ezen való örömében hordóborokat hozatott alá Bajom várából, hogy a törököket megvendégelje. Meginvitálta régi barátját, a szolnoki *Huszajn* béget is s épen javában vendégeskedtek *Turon*, mikor a fejedelem követe hirtelen váratlan megérkezett, azzal az üzenettel, hogy tüsténti menjen be a generális, mert Báthory Szeben ellen akarja küldeni.[1] Most már ő kezdett gyanakodni és úgy gondolkozván, hogy a mely kutyának veszett hirét költik, azt előbb-utóbb agyon is verik, megtagadta az engedelmességet s a török oltalma alá menekült. A nádor 1612 február 24-én már azt jelenti a királynak, hogy Nagy András végkép elszakadt Báthory Gábor fejedelemtől, mialatt Erdélyben közhirrel beszélték, hogy nagy dolog készül s tavasz nyiltával megzendül az ország. De nem történt semmi. A fejedelem márczius 23-án elfoglaltatta Bajom várát a generálistól s megiratta Thurzónak, hogy nyugodt lehet, nem fog *prófontot* adni az árulónak, mint Bécsben szokás.[2]

[1] Dóczy István azt írja, hogy utána járt a dolognak, de nem látja, hogy Nagy András a basával *praktikálna*. Elbeszéli a turi vendégeskedést. *U. o.* fasc. 18 m. 18. fasc. 94 m. 30.

[2] A fejedelem Bajom várának elfoglalását *Némethy Gergely*re bízta, a ki összes végbeli hadakat és Biharvármegye népét is felvette. Komolyan féltek a generálistól és Rhédey Ferencz, a váradi kapitány, márcz. 20-án szemrehányást tesz *Dóczy András*nak, hogy Némethy mellé segítséget nem küld, holott tudhatná, hogy Nagy András «*nemzetünknek eleitől fogva minémü veszedelmére volt, most is penig járton járnak az törökök hozzája, az budai basához és az szolnoki béghez küldött segítségért*» (Thurzó-féle iratok fasc. 92 nr. 9) Lónyay András kállai kapitány 1612 márczius 24 írja Forgáchnak, hogy *tegnap* délben Bajom várát Némethynek megadták, Nagy András pedig *Szolnok*ba ment. *U. o. fasc. 51.* nr. *22.* Báthory Gábor *márczius 20.* Fogarasból értesíti a nádort, hogy Nagy Andrást régi sok latorságáért és árulásáért megakarja büntetni s úgy gondolja, hogy most *izetlen nótát fu Bajomban* (U. o. fasc. 95 nr. 19). De a generális az ostrom alatt nem volt a várban.

II.

A generális, mint a fészkéből kivert vad, nagy haraggal bujdosott ide s tova az Alföldön. Nem volt többé *kőváras úr*, se fejedelmi tanácsos, a hajduk elhagyták, sőt talán örültek is veszedelmének. *Némethy Gergely* ült Bajon várában, s nap-nap után érkeztek hozzá a segédhadak, ő pedig kevés számú híveivel Szolnok körül *csavargott*, lesvén az utakat, mint valamikor, nem is olyan régen, szegény legény korában. A szerencse végkép elhagyta, nagy uraságának, tekintélyének, hatalmának csak a *híre* maradt... De elég volt ez is ahhoz, hogy az emberek messze földön rettegjenek tőle s hogy a végbeli kapitányok ne alhassanak nyugton miatta. Egyszer Szolnokon, másszor Debreczen alatt, némelyek a Tisza mellett, mások a Hortobágyon látták 60 lóval, sok zászlós törökkel. A debreczeni czivisek nyakra-főre költöztették gulyáikat a Hortobágyról, jelentvén Tokajba, hogy Nagy András, ha nem Bajon ellen készül, akkor bizonyosan őket fogja megrablani régi szokása szerint. Közhírrel beszélték, hogy a budai basához követeket küldvén, *az erdélyi vajdaságot kívánja* s hogy az egri, szolnoki és hatvani török mind mellé gyülekezik... Alaptalan mende-monda volt az egész, még Forgách Zsigmond is kételkedett benne, a mi nagy szó, de azért a nádor mégis kérdőre vonatta a haditanács elnökével a budai basát, másfelől pedig mindent elkövetett, hogy Nagy Andrást kézre keríthesse.[1]

A basa persze mindent tagadott. Ő nem tud semmiről semmit, most hallja először a dolgot s meg akarja tartani a szent békességet stb. De Lónyay András kállai kapitány nyomon kisértette a bujdosó generálist s április 6. és 8-án kelt leveleiben azt jelenti a nádornak, hogy a sok rossz, csavargó és gazdátlan hajdu mind Nagy András mellé szökik s valami tatár

[1] Thurzó-iratok fasc. 51. nr. 23. Dóczy István jelenti Váczról márcz. 15-én a nádornak, hogy Nagy András két kocsin küldé embereit a basához, vajdaságot kíván, de azt mondják, hogy a *törökök igen nevetkőznek rajta*. Ez is csak olyan pletyka beszéd volt, mint az a másik ujsága Dóczynak, hogy *Gábor fejedelmet valami asszonyi állat késsel által verte*, a mit gyulai bék üzent volna a budai basának. (*Thurzó*-iratok fasc. 57. nr. 23.)

is van vele Szolnok tájékán. Bizonyosan tudja, hogy mire a tavaszi árvizek elapadnak, fel megy rabolni a Nyir szélére. Nem kell a dolgot tréfára venni, mert a böszörményi, bátori és nyiregyházi hajduk, igen rezgelődnek s nem akarnak az erdélyi fejedelemmel kötött szerződés értelmében régi lakóhelyükről kiköltözködni. Nagy András feleségét Debreczenből Ecsed várába vitette Báthory, sőt azt beszélik, hogy már meg is kegyelmezett az árulónak.[1]

Thurzó György is ettől tartott s parancsára a szatmári, kállai, tokaji, ónodi, szendrői és váczi kapitányok valóságos hajtóvadászatot indítottak a veszedelmes ember ellen, a ki kevesed magával még mindig Szolnok körül *tébolygott* s esze ágában sem volt, hogy valami nagyot merjen. A szolnoki bég a régi barátság okáért 25 janicsárt rendelt mellé s bár igen csendesen viselte magát, a végbeli kapitányok csak tisztességes távolságból fenték rá a fogukat, mentegetőzvén a nádor előtt, hogy sohasem lehet bizonyosan tudni, merre csavarog, máskülönben örömest szembeszállanának vele.[2]

Forgách Zsigmondot a debreczeniek örökösen rémítgették, hogy viseljen gondot, mert Nagy András ismét zürzavart támaszt az országban. Ők tudták legjobban, mire képes a vakmerő, furfangos hajdu, a míg kardot érez az oldalán. A kassai kapitány, a ki *pennával viaskodni* remekül tudott, megfenyegette az egri basát, hogy «*afféle ura eláruló, hitvány emberért ne bontsa fel a békességet*», mert bizony el nem tűrik, de már a nádorhoz irott levelében (1612 április 12.) elárulja, hogy tudna biz' ő félni, ha volna kitől. A végvárakban nincs őrség, a vármegyék nem akarnak felülni, a német zsoldosok fizetetlenek, csak a szegénységen élnek. Ha Nagy András most a törökkel valami vakmerőségre vetemedik, könnyen elveszhet az ország.[3]

[1] Orsz. Levéltár. Thurzó-iratok fasc. 18. nr. 18. fasc. 36. nr. 15. fasc. 39. nr. 14. fasc. 41. nr. 12. fasc. 51. nr. 23.

[2] Ezt Monoky Miklós ónodi kapitány írja 1612 április 9-én a nádornak. *Thurzó-iratok fasc. 43. nr. 13.* Április 10-én Forgách jelenti, hogy Nagy András Szolnok körül *Ács* nevű faluban van, a törökök hívják, de nem akar bemenni Szolnokba. *(Thurzó-iratok fasc. 50. nr. 24.).*

[3] Thurzó-féle iratok fasc. 51. nr. 23. fasc. 52. nr. 19.

De a generális most csak abban mesterkedett, hogy a török közbenjárásával Báthorytól kegyelmet nyerjen s legfeljebb még azon törte a fejét, hogy a szoboszlai kapitányon bosszút állhasson.[1] Forgách pedig belátván, hogy máskép nem boldogul, orgyilkos módon akart véget vetni életének. *Korláth István* szendrei kapitányra bízta a dolgot, nyilván úgy gondolkozván, hogy Nagy András bujdosása közben miskolczi házához, vagy sajószentpéteri kis birtokára is elvetődik. Korláth egy *Pozsonyi Gáspár* nevű embert bérelt fel, a ki megesküdött, hogy elveszti, de azt kívánta, hogy előbb küldjön neki Forgách «*egy biztató keze írása és pecséti alatt való levelet*», hogy ezt a dolgot neki vétkül nem fogják tulajdonítani és érdemlett jutalmát megkapja. Annak utánna, mivel nagy hitele vagyon a generális előtt, 20—25-öd magával mellé megy s vagy megölik, vagy elfogják.

Korláth tanácsolja Forgách Zsigmondnak, hogy jó volna ennek az embernek valami kevés *adományt,* pénzt vagy paripát előre is küldeni, hogy annál nagyobb hűséggel szolgáljon. Nem kell sajnálni tőle — olvassuk *május 2-án* kelt levelében — mikor arról van szó, hogy az ország és a nemzet árulója elveszszen.[2]

Ezalatt Nagy András titkon összegyűjtvén a hozzá ragaszkodó hajdukat, a kik elkeseredvén a királyi biztosok erőszakoskodása miatt, újra csak tőle várták szabadságuknak helyreállítását — április végén török segítséggel megtámadta Szoboszlót. Fekete Péter, a kapitány, nem volt odahaza s a szoboszlaiak csakis annak köszönhették, hogy a generális bosszús haragja végkép el nem törölte őket a földszinéről, hogy a hajdusereg egymás között megháborodott, sőt a vezérre támadt, a ki ekkép gonosz szándékát nem vihette véghez, ámbátor ebben a böszörményiek is segítették.[3]

[1] Forgách már *április 10-én* jelenti a nádornak, hogy Nagy András Báthoryhoz küldött kegyelemért s ha nem kap gratiát, a királyhoz készül fölmenni. *Thurzó-iratok* fasc. 50. nr. 24.

[2] Thurzó-iratok fasc. 51. nr. 24.

[3] A szendrei kapitány *május 2-án* jelent Forgáchnak, hogy mikor Nagy András a szoboszlaiakat felverte feles számú török is volt mellette.

Most már aztán a fejedelem is megsokalta a dolgot. Eddig futni hagyta *az áruló pribéket*, de a szoboszlai támadás után megparancsolta Rhédey Ferencznek, hogy valahol éri, okvetlen fölkeresse. A váradi kapitány 2000 főnyi haddal üldözőbe is vette, azonban Nagy András, a ki eddig csak nevette a végbéli kapitányok küszködését, tudván, hogy Gábor fejedelemmel nem jó tréfálni, hatalmas pártfogójához, a budai pasához menekült.[1]

Báthory, úgy látszik, komolyan gondolt a generális megbüntetésére. A Magyarországgal kötött békeszerződést a király még nem erősítette meg és a fejedelemnek érdekében állott fenntartani a jóviszonyt Thurzóval, a ki egy alkalmat se mulasztott el, hogy őt fogadására emlékeztesse. Mikor hire futott, hogy Nagy András Budára menekült s hogy a basa kegyelmet akar neki szerezni, a nádornak legelső dolga volt, hogy Báthoryhoz kérdést intézzen, örömmel tudatván vele, hogy a király a tokaji szerződést végre confirmálta.

Báthory 1612 május 21-én válaszolt a levélre s megköszönvén a nádor jóakaratát, szentül fogadta, hogy a confœderatiót egész életében igazán megtartja s a hajdukat a király birodalmából mind által költözteti Erdélybe. A mi pedig — úgymond — a Nagy András dolgát illeti, tudja, hogy Budára vitték a vezérhez, de gondja lesz rá, hogy ezután soha többé semmi veszedelmes dolgot ne indíthasson.[2]

A budai basa nagyon jó szívvel fogadta a hajduk *mazullá tett* vitéz generálisát s kereken megirta a hadi tanács elnökének, hogy nem fogja levenni róla kezét, mivel hogy ártatlannak tartja. Különben is Nagy András csak azt kivánja, hogy törvénynyel, igazság szerint láttassék meg a dolga Erdélyben. Küldött is ezért már egynéhány rendbeli követet a fejedelemhez, de azokat meg sem hallgatván, csak azzal fenyegetőztek, hogy «*mi egyáltaljában téged megölünk* — *úgymond* — *egyébb*

Fekete Péter szoboszlai kapitány 1612 május 10-én értesíti Forgáchot, hogy ha a szegény szoboszlóiak magokra nem vették volna Nagy András *első szerencséjét*, az egész földet elborította volna, mert a környékbeli latrokkal titkos végezése volt. *Thurzó*-iratok *fasc. 37. nr. 21.*

[1] *U. o.* fasc. 51. nr. 24. fasc. 93. nr. 14.

[2] Thurzó-iratok fasc. 93. nr. 14.

abban nem lehet». Várát elfoglalták, sőt nem tekintvén a szent békességet, ágyúval mentek alá; reá népet küldtek, mit volt mit tennie, fejét féltvén, nála keresett oltalmat. De megparancsolta neki, hogy míg az erdélyi fejedelemtől hír jön, veszteg maradjon. Mostansággal tehát senkinek semmi kárára nem igyekezik, hanem békességben marad és törvény szerint akarja megigazítani a dolgát, «*nem hogy haddal és hadakozással, hanem igazsággal*».[1]

Ebből megértette a nádor, hogy a budai vezérbasa nem fogja Nagy Andrást kiszolgáltatni, sőt inkább azon van, hogy kegyelmet szerezzen fejének. Május végén már azt is jelentették neki, hogy Hasszán basa követeket küldött Báthoryhoz, a generálist pedig megajándékozta és jó reménységben bocsátotta Szolnokba, a hol *igön hallgat és igön várja az gratiát fejének.* De Báthory megnyugtatta a nádort. Mert igaz ugyan — olvassuk *junius 6-án* kelt levelében — hogy Nagy András egynehányszor kegyelmet kért s a budai basa is közeledik érte, ő azonban minden úton-módon kézre akarja keríteni, hogy érdeme szerint megfizethessen neki.

Rövid idő mulva jelentették Báthorynak, hogy Konstantinápolyba küldött követe, *Géczy András*, a ki már régóta gyanusan viselte magát, elárulta őt a portán, hogy Magyarországgal a török ellen szövetkezett és magának kérte a fejedelemséget. Oda is igérte a török császárnak Váradot, Jenőt, Lippát, Karánsebest, Lugost és Aradot, sőt azt hazudja, hogy Mátyás király is pártját fogja. Julius elején Géczy a mellé rendelt török hadakkal már Havasalföldére szállott, Gábor fejedelem pedig *zsoldot kiáltatván*, hazaszeretetére, igaz magyarságára való hivatkozással sürgeti a nádort, hogy a confœderatio értelmében segítséget küldjön Erdélybe. Mert ha — kit Isten ne adjon — veszedelme történik, jaj Magyarországnak s keserű bú az egész kereszténységnek.

[1] A vezér tagadja, hogy Nagy András mellé sok népet és segítséget adott volna. De nem is kért tőle, csak a maga bajának a megorvoslásáért könyörgött. *Czobor Mihály* junius 4-én már azt hallotta, hogy Nagy Andrást a portára vitték. *Thurzó-féle* iratok fasc. 36. nr. 17. fasc. 49. nr. 17. fasc. 92. nr. 16.

Ezalatt Nagy András, megtudván, hogy a budai vezér ajándékát, a mit ő a debreczeniektől feleségének küldött, egy *Almássy* nevű hajdu hetedmagával elrabolta, kijött Szolnokból és igen lesette a rablókat. Sárközi Joó Máté, a nádor rendeletéből a váczi vitézekkel minden lépését vigyáztatta, de úgy látszik arra is vigyázott, hogy véletlenül szembe ne kerüljön vele s beérte azzal, hogy a nádort hirekkel tartsa. Irja, hogy a Nagy András hajdui Szeged táján füvelnek és igen *tébolyóban* vannak, mert megüzente nekik, hogy ha kegyelmet nem kap, mind elbocsátja őket.[1]

A fejedelem a budai basára való tekintetből nem üldöztette, csak Fekete Péter szerette volna vissza adni neki a kölcsönt Szoboszlóért s megtudván, hogy a generális Debreczenben tartózkodik, rajta akart ütni. De mire hadával odaért, Nagy András már az Érmellékére szállott.

Báthorynak kezdetben sok gondot okozott Géczy árulása, a kinek a portán csakugyan oda is igérték a fejedelemséget, melynek következtében Brassó nem akart meghódolni s a török fenyegetőzött, hogy Erdélyben rövid nap nagy változások lesznek. Attól is tartott, hogy ha ez a két hitvány erkölcsű, de vitéz és mindenre képes vakmerő kalandor szövetkezik, megtörténhetik, hogy egyesült erővel, török pártfogással kirántják alóla a fejedelmi széket, mielőtt Magyarország segitségére jönne. Meg akarta tehát előzni a bajt és *menedéklevelet* küldött Nagy Andrásnak, hogy családjával együtt békességben bejöhet hozzá Gyulafejérvárra. Meglehet arra is gondolt, hogy szükség esetén még hasznát veheti, de inkább hiszszük, hogy csak ártalmatlanná akarta tenni.

A nádor még mielőtt erről tudomást szerzett volna, már figyelmeztette Báthoryt, hogy vigyázzon magára, mert Nagy András újra valami rosszban töri a fejét. Kitűnik ez a fejedelem válaszából s hogy komoly dologról lehetett szó, abból is látszik, hogy Báthory nagy szeretettel köszöni Thurzónak atyafiságos gondviselését és — szokása ellenére — hálálkodik érte. Ő is hallott már efféle hireket Nagy András felől — irja *julius*

[1] Thurzó-féle iratok fasc. 36. nr. 16. fasc. 41. nr. 14.

30-án és meggondolván, hogy ha a török között marad, nemcsak neki, de egész Magyarországnak ártalmára lehet, ha pedig bejön, félni kell tőle: két rossz közül mégis a kisebbiket választolta és behivatta Gyulafejérvárra. Most maga mellett tartja, hogy annál jobban vigyázhasson reá, sőt egynehány faluval is megajándékozta, hogy annál inkább ragaszkodjék kegyelmességéhez, «*mig Isten* — úgymond — *dolgunkban alkalmatosságot ad.*» De a hadakat elszedte tőle, úgy hogy családjával, háza népével együtt, mindössze tizenhatod magával vagyon. Különben pedig a *salvus conductuson* kívül, a mivel Gyulafejérvárra bejött, nincs a kezében semmi más biztosító vagy kegyelemlevél.[1]

Ebből megérthette a nádor, hogy Nagy András sorsa most már meg van pecsételve s büntetésének nehezen várt órája rövidesen bekövetkezik. A fejedelem, úgy látszik, csak azért hitegette a nyomorultat, mert előbb a budai basával akarta rendbe hozni a dolgát, ha netalán a portán kérdés támadna; a mit a vezérrel, szokás szerint, könnyen eligazíthatott. De a véletlen is szerepet követelt magának a készülő tragœdiában s annak lefolyását csodálatos módon elősegítette.

Ugyanis Géczy, a kit a pártütő brassai szászok nagy örömmel fogadtak és megnyitották előtte a város kapuit, nem tudván mi történt, még Havasalföldéről követeket küldött a generálishoz, hogy ültesse fel mellette a hajduságot. A követek nem találván Nagy Andrást Magyarországon, Erdélybe mentek és valami úton-módon hozzá férkőzvén, tudatták vele *a hatalmas török császártól választott fejedelem* üzenetét. A generális, a ki nyilván arra számított, hogy Báthorytól kegyelmet nyervén, régi hatalmát és becsületét is visszakapja, a dolgok ilyetén változásán módnélkül elkeseredett. Nagy haragjában s eltelve halálos gyűlölettel a fejedelem iránt, minden óvatosságról megfelejtkezett és szóbeli üzenet helyett — *augusztus 8-án* — levélben válaszolt Géczy Andrásnak.

Örömest megcselekedné — úgymond — hogy felültesse mellette a hajdúságot, de most még nem teheti, mert Gyula-

[1] Thurzó-féle iratok fasc. 93. nr. 20.

fejérvárott van és úgy vigyáznak reá, olyan nagyon szemmel tartják, hogy kimozdulni sem igen mer házából. Azonban csak kedvező alkalomra vár, hogy megölje Báthoryt. «Elhigyje Nagyságod bizonyosan, hogy vagy mezőben leszen, vagy mint, módot keresvén benne, Szent Mihály napig véget akarok életének vetni». Ha sikerül a dolog, felülteti a hajdukat és egyesült erővel megzavarják Magyarországot, de akármi történjék is, Erdélyt török kézre adják. Az Istenért is kéri, hogy levelét ne mutassa senkinek stb.[1]

Ez volt Nagy Andrásnak utolsó árulása. A fejedelem *augusztus 17-én* azt írja Forgách Zsigmondnak, «hogy az Isten sok hitetlenségét immár tovább nem szenvedé, hanem — úgymond — szintén kezünkben keríté és az mint az több árulóinkat, őtet is megszégyeníté. Mivel pedig Géczy Andráshoz irott leveléből, melyet másolatban Forgáchnak is megküldött, minden gonoszsága kiderült, *érdeme szerint való zsoldját megadta*, mert úgy a régi, mint a mostani vétkeiért tökéletesen megérdemelte a halált.

Ebből tudjuk, hogy Báthory Nagy András levelét elfogatta, vagy a mint mondja «*markában kapta*» és az áruló szolgát kivégeztette, de hogy és miképen történt a dolog, azt körülményesen nem írta meg soha, sem Forgáchnak, sem a nádornak.

A generális halálát augusztus közepén már széltére beszélték Magyarországon és a fejedelmet ellenségei orgyilkossággal vádolták. Perneszy András *augusztus 16-án* Szatmárról kelt levelében így adja elő a dolgot:

Báthory Gábor ebédre hivatta magához Nagy Andrást. Tisztességesen megajándékozta és felöltöztette a maga ruhájába. A lakoma után jó lovakra ültek és Vincz felé nyargaltak. Báthory felszólítá Nagy Andrást, hogy a *mezőn pályát futtassanak*. A generalis szabadkozott, hogy nem illendő neki szolga létére a fejedelemmel versenyt futtatni. Erre Báthory *megbusulván*, rutul kezdé szidalmazni és mondá:

— Ha olyan szegény legény vagy, miért árultál el engem jól tött uradat és miért akartál a Géczy András kezébe adni? Bizony

[1] Szilágyi Sándor: Erdélyi országgyűlési emlékek VI. k. 65. 244. l.

meg köll még ma halnod — kiáltá — s egy baltával nehányszor mellbe ütvén, leverte a lováról. A fejedelem kiséretéből valaki meg akarta lőni a nyomorultat, de Báthory nem engedte: Magam akarok — úgymond — az árulónak *szolgálni*, s lova hátáról leugorván, Nagy Andrást halálra vagdalta.[1]

De a dolog nem így történt. Thurzó nádor örömét fejezvén ki azon, hogy a gonosz. ember méltó jutalmát elvette, egyszersmind kérte Báthoryt, hogy halálának módját voltaképen tudassa vele. A fejedelem röviden azt válaszolta, hogy Nagy Andrást, minekutána árulását bizonyosan megértette, elfogatta és másnap egy czigány hóhérral fejét vétette. Köszöni a nádornak, hogy annak idejében figyelmeztette őt a generálisnak ellene való szándékáról és mivel tudja, hogy «*sokképen viseltetnek oda ki az ide le való hirek*», arra kéri, hogy ne adjon hitelt minden szóbeszédnek.[2]

Megerősíti Báthory előadását egy ösmeretlen tudósító, a ki jelen volt és tulajdon szemével látta, mikor a hajduk generálisát 1612 augusztus 13-án este 8 órakor Gyulafejérvárott lefejezték.[3] Mindazonáltal még az újabbkori történetírók sem mentették föl Báthoryt az orgyilkosság vádja alól, a régi krónikás pedig valósággal áldozatnak tartja Nagy Andrást, a ki mint abban az időben előment, hires, neves, szabados életű ember, nagy testi ereje és vitézi bátorsága miatt a fejedelemnek *alattomos haragját vonta magára.* Igy történt — persze csak Szalárdy János *Siralmas krónikája* szerint, hogy egykor Fejérvárott mulatozás közben Báthory Gábor leitatta s azon részegségében le is vágatta Nagy Andrást, testét pedig egy *ó kútba* vettette.[4]

Sokáig emlegették Erdélyben a *Nagy András táncát*, melyre az Abaffy Miklós tokaji kapitánytól felbérelt orgyilkos hajduk a generális halála után esztendő multával szegény Gábor fejedelmet is megtanitották. Dr. Komáromy András.

[1] Perneszy levele Dóczy András szatmári főkapitányhoz. U. o. 242. l.

[2] Báthory levele szept. 18-ról. *Thurzó-iratok* fasc. 95. nr. 26.

[3] Történelmi Tár 1880. évi folyam 793. lap. A kivégzés napja itt *augusztus 23.*, de ez csak a másoló, vagy a nyomda hibája lehet *13.* helyett, mint az összes források egybevetése után pontosan megállapíthatjuk.

[4] *Szalárdy* id. m. 26. l.

AZ 1741-IKI INSURRECTIO SZERVEZÉSE.

Az 1741-iki esztendő a szorongattatásoké s a szerencsétlenségeké volt Mária Terézia számára. Úgy a politikai alakulások, mint a hadi események a végső megpróbáltatás súlyával nehezedtek reá; egyetlen vigasztaló pont Magyarország lelkesedése, áldozatkészsége és katonai fölkészülése volt. Annyi veszedelem közepett minden odaveszett volna, ha a pozsonyi diæta nem hozhatja meg a közfölkelésről szóló törvényeket, vagy pedig az ellenség nem enged időt azok végrehajtására. Valóban nagy szerencse volt, hogy az insurrectionalis fegyverkezést 1741 őszén s az ezt követő téli hónapokban sem a porosz, sem a bajor-franczia invasió hazánk területén nem zavarta meg.

Pedig II. Frigyes király csapatai már ott jártak a jablonkai szorosnál, a bajorok és francziák a bécsi sánczokat kezdték körülárkolni s már Lengyelország felől is érkezett a hír, hogy a Kárpát-szorosok nemsokára ellenséget látnak. Beláthatatlan következésű lett volna, ha Mária Terézia szövetkezett ellenségei Csehország helyett Magyarországot választják hadműveletük folytatásának szinteréül; mert itt módjukban lett volna elzárni mindama segélyforrások zsilipjeit, melyek a királyné ügyének megmentésére már-már áradóban voltak.

A fegyverszünet, melyet 1741 október 9-én II. Frigyes Neipperg gróffal a Starhembergek kleinschnellendorfi kastélyában területi engedmények alapján megkötött s a bécsi ratificatió megérkezése után hat havi fegyvernyugvásra változtatott: valódi áldás volt a magyar fölkelési vállalat javára. Igaz, hogy a szünet nem tartott sokáig: a porosz király megtörte saját aláírását s az ellenségeskedéseket fölmondás nélkül már deczember végén

megkezdte; de így is három hónapja maradt az országnak, hogy a fegyverkezési munkálatok javán porosz részről háborítlanul áteshessék.

A kormányzat ezt az időt kiadósabban fölhasználhatta volna; de így is előidézték a hadi szintérre vetett magyar csapatrészek a fordulatot, mely a hadjárat menetének új irányt vala adandó s Mária Terézia védelmi háboruját váratlanul offensiv hadviseléssé változtatta át. S míg a rendes császári ezredeknek cseh földön nem sikerült Prágát az ellenség ereje elől megmenteni, habár arra Lobkowitz és Neipperg egyesült seregei vállalkoztak, addig az Alsó-Ausztriába rendelt fölkelő csapatok a Khevenhüller vezérlete alatt működő kis seregnek annyira fölfokozták vállalkozó kedvét és bátorságát, hogy egymásután mentették föl az ostrom alól Bécset, az erődített dunai hídfőket, kiűzték egész Felső-Ausztriából a bajorokat, elfoglalták Passaut, Regensburgot, Kufsteint és 1742 január havában egész délkeleti Bajorországot megszállván, február 12-én bevonultak Münchenbe.

Míg Mária Terézia ügye az októberi napokban válságos volt, addig a porosz király kétkulacsos politikát csinált vele és saját szövetségeseivel. Kicsikarta Mária Teréziától Szilézia egyrészének átengedését, a mi egy győzelmes hadjárat eredményével ért föl, holott ő csak fegyvernyugvást adott érette; szövetségeseit pedig azzal ijesztette, hogy békét köt, ha azok nem kapcsolják össze szorosabban a saját politikájukat az övével. Így történt, hogy mialatt a fegyverszüneti titkos egyezmény értelmében az osztrák csapatok Sziléziát kiürítvén, Csehországba huzódtak és II. Frigyes Neisse, Glatz várát s magát Boroszlót is birtokába vette, ugyanakkor egyenként lépett katonai conventióra a szász választóval, a bajor fejedelemmel s a franczia királylyal. Szövetségeseit ideiglenesen ámította, hogy érezzék, mennyire rá vannak szorulva a porosz fegyverek segítségére; Mária Teréziát pedig kétszeresen rászedte: bezsebelvén tőle Sziléziát ingyen s mégis folytatva a háborút további zsákmányok szerzése czéljából. Eljárását ő maga elég czinikusan ekkép jellemezte Podewilhez intézett levelében: «Ha becsületességgel valami nyerhető, úgy becsületesek kivánunk lenni; de ha szük-

séges, hogy csaljunk, akkor csak legyünk mi hunczutok.»[1] Hasznát tényleg kivette mind a két hunczutságból: a fegyverszünetért meggyarapítá országát egy tartománynyal s a fegyverszünet megszegéséért magához ragadta a katonai hægemoniát a harcztéren a franczia királytól.

A franczia fővezérlet a bajor választót tényleg nem tudta egyébbel megsegíteni, mint Felső-Ausztria és Prága megszállásával. November 19-én dült el ily értelemben Prága sorsa; deczember 7-én kiáltatott ki Károly Albert cseh királylyá, deczember 19-én volt ugyanott a megkoronáztatása és karácsonytájt gyűltek össze a választó fejedelmek Frankfurtban, hogy őt Mária Terézia férje ellenében német birodalmi császárrá is megtegyék. Deczember 20-án indult meg Bécsből Khevenhüller serege a bajor-franczia occupatió ellen Felső-Ausztriába; Neipperg és Lobkowitz hadai ugyanakkor Csehországban rendezkedtek. Egy pillantás az események főbb dátumaira elegendő, hogy belássuk, mily fontos következéssel lehetett II. Frigyes magatartása a fejleményekre, akár békét köt Mária Teréziával, akár új hadjáratot indít ellene. Ugyanis január havára esett a frankfurti császárválasztás és Khevenhüller seregének operatiója. Míg a diplomatia tollal küzdött a zöld asztalnál, Khevenhüller azalatt betört a bajor területre. 1742 január 21-én választatott meg egyhangulag (a kölni érsek s a pfalzi választó fejedelem testvérei voltak) Károly Albert bajor elector német császárrá; s január 23-án kapitulált Linz Khevenhüllernek, a 15,000 főnyi franczia őrség szabad elvonulása köttetvén ki föltételül. Január 31-én tartotta Károly Albert bevonulását Frankfurtba s február 2-án és 3-án vívtak Khevenhüller csapatai győzelmes harczokat már bajor földön. S ugyanaz nap, melyen Károly Albert Frankfurtban német birodalmi császárrá megkoronáztatott, febr. 12-én, tartotta bevonulását Khevenhüller Münchenbe. Igen valószínű, hogy Károly Albert császársága nem tart tovább néhány napnál, ha II. Frigyes békepolitikát folytat s a döntés mérlegébe nem veti Poroszország erejét. De ő már deczemberben megszegte a fegyvernyugvási szerződést s téli szállások ürügye

[1] Lásd Arneth könyvét Mária Teréziáról I. kötet.

alatt tekintélyes hadat vetett Morvaországba; januárban pedig egységes hadi műveletet dolgozott ki az összes szövetséges hadak számára, melyek Csehországban három irányból lettek volna Neipperg és Lobkowitz főserege ellen indítandók, a kiknek legyőzetése természetszerüleg maga után vonta volna Khevenhüller távozását Bajorországból, sőt Felső-Ausztriából is, hogy Bécs fedezésére siessen. E tervet a szövetségesek elfogadták, de mikor a porosz király annak végrehajtásához fogott, hüledezve tapasztalta, hogy az előírt mozdulatokat a franciák csak fele erővel, a szászok sehogysem hajtják végre, a bajorok pedig saját országuk védelmére szorítkoznak.

Január 1-én nyomultak a poroszok előhadai Troppauba; 10-ike körül érkezett a porosz fősereg nagy része Olmütz alá, melynek őrsége — szabad elvonulás föltétele alatt — egyszerű fölszólításra megadta magát. A mi kevés csapata Mária Teréziának Morvaországban volt, nyakra-főre hátrált részint Bécs felé, részint Csehországba Lothringen Ferencz fejedelem főseregéhez. II. Frigyes január 20-ika körül Brünn alá érkezett s ezt kezdte ostromolni; a várost meg is szállta, csak a Spielberg-erőd birt még ellentállni. Ha a lángeszű porosz király tervét ekkor szövetségesei kellőleg támogatják s a franczia sereg zöme Prágából Neipperg hada ellen, a szászok Lobkowitzé ellen, végre a bajorok Nádasdyé ellen megindulnak, a porosz sereg bizonynyal meg sem áll a Dunáig. Így akarta ő szövetségesei által maga számára kikapartatni a gesztenyét. De azok egymás irányában is s főleg a porosz király ellen folyton gyanuperrel éltek, hogy a hadjáratnak e conceptiója folytán egyenként többet koczkáztatnak, mint a mennyi hasznát elérhetik, míg a porosz király úgyszólván harcz nélkül nyomulhat előre és a békekötésnél az ő részén van a legtöbb előny.

Már elmulandó volt január hónapja is, II. Frigyes még mindig nem kapott hírt a szövetségesei csatáiról, ellenben biztos tudósításokat vett, hogy az osztrákok — ellenfeleiktől nem nyugtalanítva — nagy tömegben indulnak Morvaországba a Brünn körül elszigetelt porosz sereg ellen. Bevárásukat II. Frigyes nem vélte tanácsosnak s február elején a nagy téli hidegben elég rendetlenül hátrált Brünn alól Szilézia belsejébe, számos

zsákmányt: ágyukat, társzekereket és sátortábort, sőt ezredpénztárakat is hagyván hátra az osztrákoknak. Emlékirataiban maga jelenti ki, hogy a téli hadjáratnak azért kellett elveszni, mert «a francziák úgy viselkedtek, mint a bolondok s a szászok úgy, mint az árulók.»[1]

Meg is torolta e kudarczot rajtuk a legközelebbi tavaszon, midőn a csorba kiköszörülésére új hadjáratot indított. Ennek tervét akként fogalmazta meg, hogy a franczia, bajor és szász hadakra ne kelljen az operatióknál számítania; maga tájékoztatta magát azok holléte és szándékai felől, de viszont őket csak fölületesen tájékoztatta a saját szándékairól. Márczius havában kezdte meg számos cselmozdulattal ezt az önálló műveletet, azzal a hátsó gondolattal, hogy önállóan igyekszik sikert kiharczolni s aztán önállóan fog békét kötni.

Az osztrák sereg élére ekkor állt a fejedelem öcscse, Lothringen Károly herczeg, kiről a hadseregben a generalitas föltételezte, hogy inkább ütött Budavár megvívójának tehetségeire, mint bátyja, kinek prágai kudarczát a hadsereg nem tudta megbocsájtani. Az új fővezér április havában tényleg egyesítette a csehországi hadakat, hogy a porosz királylyal leszámolva legott Prága visszafoglalására siessen, mialatt Khevenhüller Bajorországot dúlja. A leszámolás a porosz királylyal nem volt épen szerencsés, mert május 17-én a csaszlaui összeütközés ismét kimutatta a porosz hadak nagyobb gyakorlottságát és fegyelmét. II. Frigyes ott új győzelmet aratott, a menynyiben az osztrák sereg kénytelen volt a csatateret neki átengedni; mindazáltal Lothringen Károly herczeg nem érezte magát megveretettnek s a porosz király nem akarván egy új ütközettel többé mitsem koczkáztatni, fegyverszüneti alkudozást kezdett, a mit Bécsben az udvar két kézzel fogadott el. A fegyverszünet czélja békekötés volt Szilézia átengedésének elve alapján, a minek fejében II. Frigyes megigérte a pragmatica sanctio elfogadását, a háború további tartamára a semlegességet és úgy Csehországnak, mint Morvaországnak successiv kiürítését. Mária Terézia a föltételeket elfogadta, junius 11-én a præliminalék

[1] Histoire de mon temps. V. fejezet.

aláirattattak s a megszállt tartományok kiürítésének befejezte után augusztus első felében a Boroszlóban aláirt békeokmány is kölcsönösen ratifikáltatott. Így játszotta ki II. Frigyes, miután Klein-Schnellendorfnál Mária Teréziát rászedte volna, saját szövetségeseit is, megtorolva rajtuk azt, hogy őt Brünn alatt a télen cserbenhagyták.

Szilézia e békekötés óta porosz tartomány, a királyság 700 □ mérfölddel s 1.400,000 lakossal, kik negyedfél millió tallér évi adót fizettek, hirtelen nagyhatalommá gyarapodott föl. Ily eredményért valóban érdemes volt két háboruban 7—8 millió tallér költséget befektetni, mely ily óriási kamatot hozott. Mária Teréziára ez engedmény nem volt minden megalázás nélkül való. Hisz e hadjárat derekán, Prága elestének hírére, még büszkén írta férjének, hogy: «Inkább pusztuljanak el összes seregeim, semhogy bármit is átengedjek. Azt fogjátok mondani, hogy kegyetlen vagyok. Igaz, de azt is tudom, hogy mindezen kegyetlenségért, a mit most magamnak megengedek a tartomány megtartása czéljából, egykor képes leszek százszoros jóval viszonozni. Így is akarok cselekedni, de most elzárkózom szívemmel a részvét elől.»[1] Ellenben most nagy fájdalommal szakítá ki öröklött koronájából a sziléziai «drágakövet». A vele szövetséges Angliának bécsi követje következőleg írt erről a londoni kormánynak: «Lord Hyndford könnyen beszél a távolból arról, hogy az amputatió szükséges; de ha az ember egy ily műtétnél jelen van, együtt szenved a beteggel s a beteg által. A királyné fájdalma igen nagy. Neki minden egyéb baj csekély Szilézia elvesztéséhez képest; a hányszor egy sziléziai embert lát, elfelejti ő a királynét s igazi asszonyi könnyekkel fakad sírva.»[2]

Ha a boroszlói békekötés tartalma Bécsben lesujtólag hatott, akkor hatása a rája el nem készült franczia, szász és bajor udvarokra a derült égből lecsapó villáméhoz vala hasonlítható. Az új német császárt Khevenhüller ezredei számkivetve tartották saját országából; hadereje a Rajna s az Elba közt szerte-

[1] L. Arneth i. h. I. köt.
[2] L. ugyanott II.

szakadozva lézengett, szövetségesei pedig Prága és Éger között a magyar fölkeléstől immár lényegesen megsegített osztrák seregek által szorongattattak. Különösen Prága őrsége, mely a franczia derékhadat foglalta magában, érezte magát közvetlenül fenyegetve. A franczia cabinet küldött ugyan segélyhadat, mely a németalföldi partokon kikötött angol invasio kikerülésével Regensburgig haladt, hogy Prágát fölmentse, de a vezérlő tábornagyok közt folytonos ellentétek s viták támadtak arra nézve, mihez legyenek ők voltakép az új helyzetben kezdendők.

A szász csapatok a hadjárat e szakában alig jöhettek többé számba; szintúgy a bajorok. Lothringen Károly herczegnek úgyszólván kizárólag a francziákkal volt még dolga; legfölebb azt kellett elhatároznia, vajjon Prága ostromát erőszakolja-e s a segélyhadat tartsa szemmel, vagy pedig Prágát zárja körül figyelő csapatokkal s a segélyhadat verje meg. A bécsi haditanács egyideig az előbbi műveletet tette utasításba s ennek folytán az osztrák haderő zöme az egész nyáron át Prága körülsánczolásával és lövetésével vala elfoglalva. Az ostrom vezetését junius 27-én ismét a corregens fejedelem vette át, ki augusztus 17-én 136 lövegből (ágyúk és mozsarak) a bombázást elrendelte; mialatt egyes csapatrészek Éger és Regensburg felé szoros megfigyelés alatt tartották a közeledő francziákat.

A szorongatott őrség késő őszig szivósan kitartott, számos kirohanási kisérletet tett, a míg közben a franczia kormány diplomatiai úton próbálta békeajánlatokkal XV. Lajos ügyét jobbra fordítani. De Mária Terézia elutasított minden ajánlatot és a fegyverek döntésére bizta a hadjárat befejezését. A franczia segélyhad tényleg benyomult Csehországba s az ostromló osztrákok kénytelenek voltak, Prága alatt 9000 embert hagyva, a főserеggel az érkező francziák fogadására sietni.

Ennek vezére Maillebois tábornok hiába törekedett egérúton, az osztrákok kikerülésével Prága alá eljutni: útját hol Lothringen Károly herczeg, hol Lobkowitz herczeg, hol Khevenhüller állta el különböző irányban. Miután pedig döntő csatát vívni nem akart, kerülő mozdulatai pedig apró csatározásokkal járó tömérdek időbe kerültek: a prágai őrség a várt segélynek semmi hasznát nem vehette. Maillebois késő őszszel

szégyenletesen takarodott vissza a Rajna felé s a Prágába szorított Belleisle tábornok számára nem maradt egyéb hátra, mint egy utolsó kisérletet tenni, hogy lefogyott hadával magát az ostromlókon keresztülvágja Francziaország felé. E nevezetes kitörést deczember 16-án hajtotta végre 14,000 emberrel, 30 ágyuval és 300 kocsival. A merész vállalkozás nagyrészt sikerült, bár tömérdek áldozatot kivánt. A nagy hidegben 1300 ember megfagyott, más 6000 betegen hullott el; a vezér alig felével a menekülő seregnek jutott el Égerig s onnét Németország belsejébe, hol az év végén téli szállásokat keresett.

A prágai ostrom s a Napoleon berezinai visszavonulásához hasonlító hátrálás egész Európa feszült figyelme közepett döntötte el Mária Terézia javára az ez évi háború sorsát. Az uralkodó herczegei és tábornokai diadalmasan vonultak be Bécsbe.

Az itt előadott vázlat nélkülözhetetlen volt az alább következő részletek megértéséhez.

I.

E rovatban az esztendő két téli hónapjának, január és február hónapoknak levéltári adatairól fogunk beszámolni.

A közfölkelés ügyére egyike a legpontosabbaknak az a helytartósági rendelet, mely a lovas és gyalogcsapatok mozgósítási és fölvonulási rendjét tartalmazza. Úgy látszik, hogy ily systematikus munka kidolgozása csak azután volt lehetséges, hogy a királyné gróf Pálffy nádortól az önálló intézkedési jogkört megvonta s mindenben a helytartótanács plenumát nyilvánította illetékesnek, magának tartván fenn a döntés jogát, mely czélból minden ügydarab Mária Teréziához volt fölterjesztendő s minden «repræsentatio» mellé kivonatos német szöveg vala melléklendő. Tény, hogy az udvar sürgetésére a mozgósítási tervezet, mely napjainkban évekig tartó munkát ád a vezérkaroknak, 1742 január elején alig egy hét alatt elkészült Pozsonyban s január 9-ig már a legfelsőbb jóváhagyást is elnyerte.

A munkálat[1] a Pálffy nádor által aláirt s minden vár-

[1] A helytartó-tanács rendelete gróf Károlyi Sándorhoz. Pozsony, 1742 január 9. Ehhez csatolva: 1. Copia circularis intimati, 2. Norma

megyének és szab. kir. városnak megküldött rendelethez vala csatolva s külön rendelkezett a lovasság, külön a gyalogság irányítása felől. Ez volt első szembetünő hibája, mert kitette a fölkelő sereget annak, hogy a két fegyvernem egymástól elszakadozva, egymással az összeköttetést meg nem lelhetve, érkezzék meg a hadi szintérre; holott az országgyűlés ismételt fölterjesztéseiben azt fejtegette volt, hogy gyalog és lovas egymás támogatására van utalva és szánva országgyűlésileg.

Másik hiba e munkálatban, hogy a lovasságról rendelkező rész — tisztán a rendszer kedvéért — kiveti az egyes vármegyékre a kiállítandó egész contingenst, holott korábbi sürgető rendelések a fölkészült lovasságból számos vármegyét már előzőleg kifosztottak, ellenségre küldtek. Ily módon, főleg a határhoz közel fekvő megyék területén, lovas századokról rendelkezik a mozgósítás, a melyek már hetek óta mozgósítva voltak, sőt az ellenséggel is harczban álltak; menetirányt tűz ki oly csapatoknak, melyek a helyszinén nem léteztek és csatlakozási pontokat jelöl ki olyanok számára, melyek ama pontokra többé meg nem érkezhettek.

Az ország összes vármegyéinek lovasságát öt határállomás felé irányozza a tervezet: Morva felé esett három, Alsó-Ausztria felé a többi kettő. Amazok egyike Marchegg, másika az újfalusi szoros, harmadika a gajári szoros; emezek egyike Wimpassing, másika a Lajta melletti Bruck. Pozsonyon át Marcheggbe voltak indítandók a fölvidéki lovasok Trencséntől és Pozsonytól Abaujig és Sárosig. Az újfalusi szorosnak indíttatnak ez országrész belső zónáján fekvő további vármegyék Barstól Ungvárig. A gajári szoros volt menetczélja a Duna—Tisza-köz s a Tiszántúl vidékén elterülő vármegyék lovasságának. Végre a dunántúli lovasok közül a határszéli vármegyéké Wimpassing, a benső zónán fekvőké Brucknál kapta gyülekező állomását.

Ez elrendezés kettőt bizonyít. Az egyik, hogy a lovas csa-

itineraria secundum quam equitatus tam a personis, quam et a bonis nobilium insurgens in Austriam superiorem proficiscetur, 3. Norma itineraria juxta quam legionum nationalis militiæ pedestris phalanges Szakolczam dirigentur.

patok zömét: harmincznégy vármegye portalis erejét, egyesítve a morva-csehországi harcztérre, a porosz király ellen szánták, a ki már megszegte volt ekkor a kleinschellendorfi fegyverszünetet; csak a tizenkét dunántúli vármegye lovasait indították Bécsnek, hogy onnan Linz ostromához, vagy még tovább — Bajorország belsejébe — Khevenhüllerhez küldjék. A másik bizonyság az, hogy e lovaserőt a bellicumnak eszeágában sem volt másképen alkalmazni, mint emberpótló anyagnak az osztrák ezredek kötelékében, vagy pedig kisegítő szolgálatra az osztrák hadoszlopok mellett, mögött s általán mindenütt, a hol a csapatbiztosítás vagy élelmezés érdeke úgy kívánta; ezért nem működtek azok soha együtt, nem is kaptak saját tisztikart s ezért sürgette a kormány, hogy az új katonák mentül gyorsabban, esetleg darabszámra is jöhetnek, mert az osztrák assentáló bizottságok azonnal az osztrák táborokban alkalmazzák őket.

A hat gyalogezred jóval szervezettebben indíttatott a rendelet szerint hadimenetekbe. Közös czélpontja valamennyinek Szakolcza volt, a hol Andrássy Péter tábornok várt reájuk, hogy őket a morvai hadi szintérre, tehát elsősorban szintén a porosz király ellen indítsa.

A mozgósítási munkálat a gyalogezredek számára gyülekező helyekül zászlóaljanként megjelöli a menetterv kiinduló pontjait; minden ezredre négy ily gyülekező pont jut, s ezzel legalább a csapatkötelék fönnmaradása a menet alatt, miként a törvény s az individualis munka rendelé, biztosítva volt.

A *pozsonyi* I. ezred zászlóaljai Pozsonyban, Nagy-Szombatban, Nyitrán és Léván voltak gyülekezendők, a hol a Pozsony, Nyitra és Bars vármegyékből, továbbá a Pozsony, Nagy-Szombat és Bazin városokból várt 3612 gyalogos tényleg könnyen összetalálkozhatott, s természetszerüleg a leghamarabb elérkezhetett Szakolczára.

A *sopronyi* II. ezred a sopronyi, mosonyi, győri, komáromi, veszprémi és somogyi fiatalságot vala egyesítendő.[1] Ennek gyülekezése Soprony, Magyar-Óvár, Győr és Nezsider városokba, mindenüvé egy-egy zászlóaljat szánva, már nehezebb föladat

[1] Lásd *Hadtört. Közlemények.* 1897. X. évf.

volt, mert 3602 gyalogost aránytalanul nagyobb területről kellett összevonni s a távol somogyiak késedelme az egész ezred menetét megakaszthatá.

A *budai* III. ezred Vasból, Zalából, Tolna-Baranyából, Fejér és Pest vármegyékből egészítette ki a maga 3598 emberét. Gyülekező helyei ehhez képest zászlóaljanként Székes-Fehérvár, Kőszeg, Zala-Egerszeg, végre Szombathely és Vép valának. E csapatok nyilván csak akkor vonulhattak a határállomásra, mikor az I. és II. ezredek a mozgósítást már elvégezték s a kiegészítési kerületet elhagyták.

Legbonyolódottabb volt a *debreczeni* IV. ezred mozgósítási föladata, mely a Tiszán túl 14 vármegyére terjedt ki s e roppant területen négy gyülekező helyre volt kénytelen összepontosulni, a mik nem is elég arányosan valának szétosztva. Bereg, Ung, Ugocsa, Máramaros, Szathmár és Szabolcs contingense jutott Debreczenre, a Jászkún kerületé, Csanád és Békés vármegyéké Jászberénybe, Bács és Csongrád vármegyéké Szegedre, Arad és Zaránd vármegyéké Nagy-Váradra vala irányítandó.

A debreczeni zászlóalj Hevesben volt csatlakozandó a jászberényi zászlóalj útirányához; a nagyváradi zászlóalj a Hajdúvárosokon át követte volna őket Hevesbe, hogy azután Nógrádon, Honton, Barson és Nyitrán át Szakolczára megérkezzenek. Végül a szegedi zászlóalj Csongrád, Pest, Esztergom és Komárom vármegyéken át vala a többiekhez csatlakozandó.

A kassai öt s a bányavárosokból sorozott hat ezred marsrutája sokkal egyszerűbb volt. Az előbbi századonként Lőcsén, Eperjesen, Mádon és Miskolczon, az utóbbi Puchon, Kisucza-Ujhelyen és Hont-Németiben gyülekezvén, egyfelől a Hont, Bars, Trencsén-i, másfelől a Borsod, Szepes, Árva, Liptó, Trencsén-i útvonalon juthatott el menetczéljához.

E menettervekből az derül ki, hogy a kormánykörök, melyek az összes csapatok tizenöt nap alatt menetkészletbe helyeztetését elrendelték, az egyszerre indulásra s az egyes ezredeknek a távolsághoz képest successiv megérkezésére számítottak. Így kellett volna legelébb a pozsonyi, azután a sopronyi és bányavárosi, majd a budai és kassai, végül a nagyváradi ezrednek az ország határára megérkeznie. Már az is nagy kérdés, vajjon

az akkori utak s a zordon januári időszak a gyorsmenetelést mennyiben tették lehetségessé; a kormány számítását nem birjuk megitélni, mert a részletes marstabellák, a napi menetek terve a gróf Károlyi nemzetség levéltárában nincsenek meg. Lehet különben, hogy e részletes marsruták kidolgozása a kerületi főparancsnokokra s hadbiztosságokra volt bizva. De ha elgondoljuk, hogy 1742 januárban sem egyenruhákról, sem fegyverekről, sem zsoldról, sem élelmezésről kellő gondoskodás nem történt; ha elgondoljuk, hogy számos vármegyében a portalisok összeírása még akkor hátralékban volt, a hajduk toborzása be nem fejeződött, a hadfölszerelési czikkek beszerzésével megbizott ügynökök a szállítandó czikkeket hajszolták, és ha lett is volna elég csapat együtt, jól fölruházva, jól fölszerelve, be is gyakorolva, meg nem indulhattak volna, mert nem volt mit enniök: mindezek megfontolása után valóban hívságosnak látszik a helytartótanács várakozása, mely az összes lovasokat és gyaloghadakat január derekán már útban levőknek és a hó végével már a hadba is indulóknak képzelé.

De hát Pozsonyban máskép itélték meg a viszonyokat s azt remélték, hogy a nagy insurrectio csupa lelkesedésből magától meglesz, s a sok katona, ha nem adminisztrálják is, készen fog a földből kibújni.

Az udvar sürgetődzött; naponként érkeztek intimatumok, decretumok és parancsok, kérdések és intézkedések. A helytartótanács mindezt rázudította a kerületi parancsnokokra, a négy parancsnokság a vármegyékre. S mégis az lett belőle, hogy a parancsnokok nem sokat tudtak arról, mennyire fejlődtek a dolgok a vármegyékben, a helytartótanács meg épen nem tudta, mi történt a parancsnoksági kerületekben s az udvart ennélfogva csak jó reménységekkel biztatta.

Ily viszonyok közt a pozsonyi kormányzat a harczi dicsőség kecsegtető példáival s a győzelmes magyarságra az ellenséges földön várakozó javak csábító képével igyekezett a közhangulatra országszerte hatni, a nemzeti hiuságot, harczvágyat, lelkesedést és némileg a kapzsiságot is fölizgatva, ez által a mozgósítás gyorsítását elérni.

A nádor már január 11-én leírt a kerületi parancsnokok-

hoz németül, hogy bécsi stafetás rendelet értelmében azonnal indítsák Ausztria felé a már fölkészült katonákat, ideértve a már Csehországba rendelt portalisokat is; s hirdessék ki serkentés okából, hogy a bajor ellenség ellen szép győzelmeket aratott már az osztrák sereg.[1] Mellesleg megjegyzendő a kormányzat jellemzésére, hogy míg a január 9-ike után szétküldött mozgósítási terv a morva határszélt tűzi ki általános menetczélpontnak s csak a lovasság egy részét szánja Ausztriába, addig ez a január 11-iki nádori parancs az *egész menetcombinatiót egy tollvonással föladja* s a csapatok irányítása dolgában a zürzavar számára egy nagy tabula rasát kínál oda a magyar katonai igazgatásnak.

Ennél is jellemzőbb, hogy a győzelemhíresztelés még január 11-én fölötte korai volt; s a kerületi parancsnokok sorában gróf Károlyi Sándor a nádori tekintély alapján még ekkor aligha írhatta volna meg január 20-án kelt körlevelét a vármegyékhez, melyre legott visszatérünk.

Szuhányi Márton január 4-én a győzelmekről csak pozsonyi mende-mondákat tud az öreg grófnak jelenteni, beszélvén nagy dicséretről, a miben «a Fejedelem az Armadárul» és benne az «új portalista néprül» nyilatkozott, a mennyiben «négy százig való Granatérost bizonyos helyen levagdaltak, százig valót elfogtak . . . sebes és beteg majd két ezerig való vagyon.» De megjegyzi a levélíró, hogy «jeles harcznak hire . . . fundate nem hallatik, hanem csak a piaczon beszéli a nép.» E mende-monda legfölebb azt bizonyítja, a mi Pozsonyban óhajtás volt, s nem azt, a mi megtörtént. Csak egy héttel később jutott Szuhányi abba a helyzetbe, hogy egy győzelmes harcz szinterét megjelölhesse. Ez a bajoroktól és francziáktól megszállt Linz környéke, melyen akkor Khevenhüller serege kezdte meg az ostromműveletet. A fama azonban itt is előbb járt az eseményeknél. Khevenhüller csak január derekán indult el Bécs alól Felső-Ausztriába; és Szuhányi január 11-én Pozsonyban már azt hallja, hogy «Linzben öt vagy hat ezerből álló Bavarus és Franczia

[1] Pálffy János Károlyi Sándorhoz 1742 január 11. Pozsony. Gróf Károlyi nemzetség levéltára.

szóríttatott meg s a mult napokban capituláltak; de kimenetele felől bizonyost nem hallani: elbocsátották-e úgy, hogy 3 esztendeig F. Asszonyunk ellen ne hadakoznának, vagy rabbá tették.» Január 4-én azt írta a hallomásos csatáról, hogy a foglyokat a magyarok magyar területre bellebbezték. Január 11-én pedig így ír: «Rabbá tenni nem kivánták, nem lévén mivel és hol tartani.» Úgy látszik, a jó pozsonyiak képzelődése az országos izgalom ama góczpontjában a szittya hőstettek egész sorát óhajtotta és vélte megtörténtnek lenni, s a mit a fama rajzolt, a kormánykörök lerajzolták, hogy országos hírré tegyék. «Már Bavariába is bémentek a mieink — írja Szuhányi — gondollyuk, hogy csak a Magyarok.»[1] Ez a gondolomra rajzolása a Khevenhüllerhez csatlakozott néhány száz magyar lovas vitézségének egyéb dolgokban is megnyilatkozott. 1741 karácsonytól kezdve rettentően szigorú volt a tél; de a pozsonyiak elhitték, hogy a magyarban az sem tehet kárt. «Az Armadáról írják — jelenti Szuhányi — hogy egy éjtczaka háromszáz muskatérost megvett a hideg; magyar lovasok közzül is — kettőt vagy hármat.»[2] Kisült aztán csakhamar, hogy a linzi őrséget csupán fölszólították magamegadására, de az a föltételeket visszautasította. «Az ólta nem hallatott — jelenti Szuhányi — mi lett a vége a linzi capitulatiónak.» Már január vége felé járt az idő, mikor hiteles forrásból «egy curir négy postilióval hozta meg» a hírt a harcztérről Mária Teréziának, ki azt rögtön közölte Pozsonyban a helytartótanácscsal, hogy a linzi őrség dolgában három ütközetet is kellett vívni az osztrák seregeknek, s mind a hármat megnyerték. Az egyik a linzi őrség kitörése volt, melyet sikerült visszaverni. «A Linzbe szorult Bavarus és Franczia — írja Szuhányi — nagy éhenhalásban lévén, midőn egy font lóhús 10—12 garason kél, mieinkre kicsaptak; egyik obsidionalis postirungra 1200 lovas, másik postra 200 lovas, harmadikra 2000 gyalog. A mi részünkről két lovas vasas Regiment, egynihány granatéros compánia és

[1] Szuhányi Márton gróf Károlyi Sándorhoz 1742 január 4 és 11. Pozsony.

[2] Szuhányi Márton gróf Károlyi Sándorhoz 1742 január 14. Pozsony.

Generalis Baranyay Regementye derekasan viselték magokat: 700-ig valót levágtak, 400-ig bennek elfogtak, sok lovat nyertek.» A másik ütközet egy fölmentő sereg ellen fejlődött ki ugyane napokban Schärdingnél. «Nyolcz ezerig való Bavarusra és Francziára, kik Linzben szorultaknak szabadíttásokra jöttek volna, rajtok ütvén Generalis Báró Berenclau 4000 való néppel, mely jobbára magyarokból és horvátokból állott, erőssen megverte, úgy hogy kevés salválta magát a harczrol bennek.» A harmadik jelentés, melynek «confirmatióját várják», Lotharingiai Károly herczeg győzelméről tudott, ki «hét ezerbül álló corpussát Bavarusnak és Francziának, kik hasonlóképpen Csehország(ból) Linzbe szorultaknak segítségekre igyekeztenek menni, szerencsésen repussirozta.» Mindezek nagy örömre gerjesztették Bécset és — természetesen — a pozsonyiakat is. «Kivált megértvén a succursusnak oly notabilis stragessét — írja Szuhányi — F. Corregens Fejedelem is Linz alá ment Bécsbül, hogy a capitulatión jelen lehessen.»[1]

Csakis ekkor szünt meg tárgytalan lenni gróf Károlyi Sándornak már január 20-án kibocsájtott körirata, mely szerint «némely nemes Vármegyékbül előre felment kevés magyarjaink . . . mihelyest az ellenségre akadtak, oly dicséretesen és heroice viselték és tovább is viselik magokat, hogy természeti példás vitézségeknek recognitióját nemcsak Felséges Királyné asszonyunknak s az egész Felséges Udvarnak publice érdemlették, de magát az ellenséget is annak megvallására kénszerítették, s nagyon megrettentették; és ugyanannyira diadalmassá tette már is a felséges Úr Isten (ki az igaz ügyet segíteni szokta) Felséges Asszonyunk fegyverét, hogy némely részi ő Felsége Királyi seregének már Bavariában is gonosz ellenségünknek lakóhelyére penetrált. Nagy reménségünk vagyon Istenben, hogy felmenvén még hátra lévő sokkal számosabb magyar népünk annyival inkább minden igasságon kivül reánk törekedő ellenségeink confundáltatni fognak, s fog nyilni szerencse meghanyatlani láttatott édes Nemzetünk régi virágának s dicsőségének is megtérésén.» A körirat sürgetéssel végződik, hogy a

[1] Szuhányi Márton gróf Károlyi Sándorhoz 1742 január 25. Pozsony.

vármegyék siessenek a népet «a felséges királyi consilium által transmittált itinerarium szerint a szerencsének megnyilt uttyaira megindítani.»[1]

Ugyanily szellemben szólal meg a tábornagyhoz intézett levelében gróf Batthyány Lajos magyar kanczellár, és annyival inkább sajnálkozik «az odavaló tartományban insurrectionak késedelmes készületiről», mert «Fölső-Austriában és Bavariában annyira részünkre fordulván a szerencse, hogy — a mint mai expressus curir hozott — már Linzből is és így az egész Felső-Austriából az ellenség kiüzetett, segítsége Schärdingnél leteríttetett, sőt már in hostico is, úgy mint Bavariában contributio és gazdag nyerességek mieink által bőven szedetik,» — itthon késedelmeskedő «mieink ezekben nem részesülhetnek.»[2]

A dicsőséges prédával biztatás módszerét a pozsonyi kormány részéről a gyengéd nyomás egyéb nemei kisérték azután, hogy az insurrectiót a gyors életműködésbe beédesgetni, s ha máskép nem megy, behajszolni lehessen.

Ezek egyike a nádor intézkedéseiből tűnik ki. Január elején ugyanis arról értesítette úgy gróf Károlyi Sándort, mint Ferenczet, hogy az insurrectio serkentésére s az eljárás egyszerüsítésére a kormány elengedi a mozgósítási tervben előírt helyekre való gyülekezést: gyülekezzenek a hogy lehet s ne is várják be az összes zászlóaljak fölkészültségét, hanem indítsák útnak azt, a melyik készen van. «A gyalogságnak — írja a nádor — minthogy bataliononkint leendő fölküldése felséges Asszonyunk dispositiojából rendeltetett, azért ennek utána loca collectaculorum nem fognak observáltatni, mivel gyalogságnak bataliononkint leendő felküldése collectaculumokban való össze gyüjtését nem fogja engedni.»[3]

Egy másik neme volt a szelíd nyomásnak az a kormányrendszabály, mely a tisztifizetés utalványozását — eltérőleg a

[1] Károlyi Sándor a tiszántúli kerület vármegyéihez 1742 január 20. in castro Erdőd.

[2] Gr. Batthyány Lajos kanczellár gróf Károlyi Sándorhoz 1742 január 24. Bécs.

[3] Gr. Pálffy János nádor gróf Károlyi Ferenczhez 1742 január 4. Pozsony.

törvénytől — nem a szolgálatba lépés napján kezdi, hanem attól teszi függővé, vajjon az egyes tisztek alatt levő legénységi állomány együtt van-e, ötven fejet számítva egy hadnagy, százat egy kapitány alá. Az ezredesi fizetések viszont az ezred teljes létszámától voltak föltételezendők. «A tiszteknek, úgymint egy hadnagynak akkor adattassék fizetése — írja a nádor — a mikor ötven gyalogkatona comissariatusságban suo modo assentáltatni fog és gondviselése alá adatik; kapitánynak pedig, a mikor száz hoc modo assentiáltatik és neki consignáltatik; et sic consequenter: stabalis tiszteknek mely időtől fogva rendeltetni fog fizetések, azt még bizonyossan nem tudom.[1] Így akarták Pozsonyból a tiszteket nagyobb buzgólkodásra rákényszeríteni.

A kerületi parancsnokokhoz s az egyes hadbiztosokhoz egyaránt utasítás ment, hogy a katonaavatásnál a vizsgálatban ne legyenek szigoruak. 1741 végén az volt egyik oka a fölkelés lassú fejlődésének, hogy a kiállított portalis lovasokból a hadicommissariusok többet a felénél kimustráltak s haza küldtek. Most hirtelen az lett a jelszó, hogy: mentül többet és mentül gyorsabban. «Csodálatos állapot — írja Szuhányi — hogy a kiket most eke mellül lóra ültetnek, még azt sem tudja, hogy kell a fegyvert fogni . . . a réginek (a régi katonamértéket érti) árnyéka is egyiknek nagyobb, mint ennek hármának.»[2] Egyik napon az öreg Szuhányi is úszik az árral és biztatja grófját, hogy a népet lehet «bottal is, vagy még a nélkül is exerciroztatni, legalább a rendtartásban és exercitiumnak egyenes megértésében elébb lesz véle, ha a mundurja s fegyvere leérkezik.» Másik levelében ugyanez napon azt írja, hogy a helytartótanács már megkérte a koronát, ne engedje, hogy a szigorú vizsgálat miatt «a rejiciáltattak számát» ne legyenek képesek kipótolni a vármegyék. «Mértékre se vegyék — írja Szuhányi — semmiféle nemzetet ne rejiciáljanak, mert úgy retardáltatik a dolog. A ki egésséges s ideje van, ha alacsony is, acceptállyák.[3] Más

[1] Gr. Pálffy János nádor gróf Károlyi Sándorhoz 1742 jan. 4. Pozsony.

[2] Szuhányi Márton helytartótanácsos gróf Károlyi Sándorhoz 1742 január 4. Pozsony.

[3] Szuhányi M. gróf Károlyi Sándorhoz és Ferenczhez 1742 január 7. Pozsonyból.

napon pedig a megindult gyors assentálás ellen maga fakad ki ekképen: «A jó Isten tudgya, mit éreznek vagy mit tartanak e felől a nyomorult nép felől. Hihető azt supponállyák, hogy annya hasában is vitéz: ma hadgya el némelyik az ostort, fejszét, kaszát s holnap már indittyák minden rendben való szoktatás, minden exercitium nélkül oly validus, exercitatus ellenségre s azt várják tülle, hogy csudákat művellyen . . . mindennap látom, hogy assentáltatik a nép: századik sem tudgya, hogy kell kezébe venni és fogni a puskát; hát hogy fogja tractálni, tölteni s oda a hova kellenék kilőni.»[1] E másik levelében meg ezt írja: «Kurta legény vagyon kimondhatatlan sok, de nem sok difficultást tesznek már assentatiójokban; csak száma legyen. Nem is a nagy testben van csak a jó virtus: mennél hosszabb, annál rosszabb.»[2] Mikor aztán arról tudósít, hogy állta meg ez a gyorsan összehordott portalis nép a sarat az ellenség előtt, véleménye ismét hullámozni kezd. Egyik nap leírja csodálatos vitézségüket. «A mely portalisták már az armadónál vannak F. Fejedelem azokról nagy dicséretet tett, hogy magokért derekasan kitettek, lata occasione Felséges Asszonyunknak szóló levelében. F. Asszonyunk a Consiliumnak is megírta nagy comptuentiáját és vigasztalását bennek . . . in particulari pedig constál, miként viselték magukat: valamely német kapitány volt comandoban pro regognitione, s az ellenségnek avant portyása reá akadván, megpuskázott vélle. Maga mingyárt sebben esett, egynehányat mellőle lelőttek egynehányat megsebesítettek; azzal retirálta magát corpusunkhoz.» Ez szólt a németekről. Most következik a magyarok cselekedete. «(De) kiküldték a portalistákat, kik alig vannak még ottan háromszázan. Azok azon avant postot mingyárt visszaverték s hátán csiripolván négy compánia granatirosra akadtak. Per continuationem azt is vágták; sokan pardont kértek térden állva, kezeiket öszvecsapva, reménkedtek gratiáért, a fegyvert elhányták; de se azoknak reménkedése, se tisztek integetése nem használt: halomba vágták. Nagy nehezen százig való főtisztet, altisztet

[1] Szuhányi M. gróf Károlyi Sándorhoz 1742 jan. 18. Pozsony.
[2] Szuhányi M. gróf Károlyi Ferenczhez 1742 jan. 18. Pozsony.

és gregariust pro misene meghagyattak véllek a tiszteik s azokat a corpushoz béhozták. Mely actussal irtóztató lármát tettek (a hadi foglyok) minemű kegyetlen irgalmatlan nép az az új had: nem könyörül, csak mészárolja, mint a természet szerint való pogány.»[1] De aztán ismét elborul az öreg Szuhányi szive, mikor arról írt, hogy az ellenség a nagy csaták elől mindeddig kitért és Linz időközbeni elvesztéseért «valamely kemény ravancsot» (revanche) vehet. «Irtózom — írja — kivált ha ezekre a tudatlan szegényekre talál reá pörgelni. Mert ha az Isten csuldálatos kippen nem rettenti tülle az ellenséget, vagy Gedeont nem állít vezérnek eliben . . . ezzel Eugenius sem tudna mit tenni, ha feltámadna is, mert szava után nem tudna fordulni is, nem hogy tüzelni rendivel. Mind azáltal a mi nemű irtózással van az ellenség tülle, a míg reá nem ismer, ez is csudákat fog művelni, csak mogyával vigyék reá . . . (de) ha megtalálja nyomni az ellenség, prompte secundállyák, míg egészen nem confundáltatik.»[2] Ezt a gondolatot még élesebben vágja ki az öreg úr egy másik levelében, mely szerint a gyors insurgálás «addig jó, míg az ellenség nem experiállya cum quibus mennek neki.»[3] Világos, hogy a katonaavatás egyszerüsítését czélzó kormányrendszabály szelid nyomása még a helytartótanács kebelében is igen vegyes érzelmeket keltett.

A fölkelés serkentésének további eszközlője volt a kormányzat részéről az a manifestum, melyet e napokban Magyarország közjogi függetlenségének s a trónöröklési rend törvényes tényálladékának bizonyítására kiadott s a kerületi főparancsnokságok útján országosan elterjesztette, hogy a bajor és szász választófejedelmek, illetve VII. Károly római német császár és a lengyel király igényei ellenében az ország ünnepélyes óvástételét kifejezze. Hasonló declaratio egészen helyén lett volna már 1741 őszén, a hadjárat kezdetekor; valamint méltó lett volna az is, hogy az óvástétel Magyarország törvényhozásából induljon ki. Ferencz gróf ily tartalmú indítványnyal lépett föl

[1] Szuhányi M. gróf Károlyi Sándorhoz 1742 jan. 7. Pozsony.
[2] Szuhányi M. gróf Károlyi Ferenczhez 1742 jan. 28. Pozsony.
[3] Szuhányi M. grót Károlyi Ferenczhez 1742 jan. 7. Pozsony.

a felső táblán; de a kormánynak akkor ez a kezdeményezés nem kellett. Talán a bécsi miniszterium ellenezte, hogy a Habsburgok hatalmi állása ügyében nemzetközi irányú lépést hivatalból a magyar törvényhozás tegyen. Azóta e kérdés nem vált égetőbbé; s hogy a pozsonyi kormány mégis reá tökélte magát, annak főoka csak az lehetett, hogy egy ily ünnepélyes közjogi manifestum tartalmával a magyar nemzet önérzetének hízelegjenek, s ezzel a lelkesedést fölfokozván, a mozgósítást országszerte siettessék. A tényleg kiadott okiratról Szuhányi egyik levele csak annyit említ, hogy «M. Palatinus urunk ő Exciája küld Exdnak is egy manifestumot, mely által az F. bavariai Elektor praetensiói diluáltatnak és refutáltatnak.»[1] Az idézett szövegben előforduló «is» azt jelenti, hogy a manifestum a többi főparancsnokoknak szintén megküldetett és pedig nem magán tudomásvétel, hanem a vármegyékben kihirdetés, s a hol nyomda volt, nyomtatásban elterjesztés czéljából.

Ez okirat szövege nem fekszik előttünk, de tartalmát Szuhányi egy másik levele gyaníttatja, nemkülönben azt is, hogy a benne kifejtett jogtörténeti és közjogi deductio Rajcsányi Ádám állami levéltárnoktól ered. Igen érdekes a Szuhányi levelében közlött anyagból az a rész, mely a lengyel királynak igényét a magyar bányavárosokra veszi birálat alá, de ugyanakkor a bécsi aulica kamarának jogbitorlását a montanistica jurisdictio dolgában agyonüti a magyar közjogi fölfogás erejével. E szerint nem lehet alapos a lengyel királylyá választott szász fejedelem igénye a bányavárosokra oly czímen, hogy azokat valamelyik lengyel királyné, ki I. Ferdinand német császár és magyar király véréből származott, végrendeletileg kapta volna. Történelmi adatok szerint a bányavárosok felől Ferdinand akkép rendelkezett, hogy Mária nevű hugánál, II. Lajos magyar király özvegyénél hagyassanak meg, a ki számára azokat még II. Ulászló adománylevélben biztosította. E hamis jogalapon került a magyar állami bányaügy azóta az aulica kamara kezelésébe, mint a mely nem tartozik a magyar korona által gyakorlandó felségjogok köréhez s így nem tar-

[1] Szuhányi M. grófi Károlyi Sándorhoz 1742 január 7. Pozsony.

tozhatik a magyar kamara hatósága alá, mert Bécsben a bányavárosokat II. Ulászló magyar királyi donatioja után — elég helytelenül — nem tekintették többé a magyar korona integrans részének, hanem a II. Lajost a trónon követő Ferdinand külön szerzeményének, a mihez nem a korona, hanem huga révén jutott. «Ugyanazért — írja Szuhányi — nem resolválta ő Felsége a diaeta alatt is a montinistica jurisdictiót magyar a kamara dispositiója alá» — mint azt az országgyűlés fölterjesztéseiben követelte. De a mióta Ferdinand végrendeletében a magánjogi intézkedéseket Európa nagyhatalmai nem választják külön a közjogiaktól, családi szerzeményeit az alkotmányosan birt javaktól, és a hagyatékára való jogigény czimén országokat igyekeztek elperelni: maga a bécsi udvar nem röstelte, hogy eddigi helytelen fölfogását megigazítsa, a magyar korona közjogi integritását a bányavárosokra nézve elismerje, s hibájáért megvezeklendő, nemcsak a magyar közjog területére, hanem az eddig általa megrövidített magyar kamarához is canossai utat tegyen. Szuhányi ezt ekkép írja le: «Midőn vi Ferdinandæi tractatus et dispositionis ipsius testamentariae országokat igyekeznek foglalni, folyamodott az udvar magyar kamarára ezen deductioért, mely által a potens mostani prætendenseket igyekezik az F. Udvar prætensiojoktul amoveálni. Eleintén a manifestumban, melyet Exctok Bakics nevű méltóságos Obester Haller úr ő Nagysága tisztye által leküldöttem, mind viciállya a felséges Udvar Bavarusnak és Franciának mostani irruptiojokat, hogy maguk factumi ellen: pragmatica sanctio ellen vétettek, holott (azt) acceptálták és subscribálták . . . utoljára azzal convincállya, mint legerősebb argumentummal, hogy Ferdinandus nem adhatóját adta volna, ha még akkor deficiált volna is masculinus sexsus; mert ha boldogemlékezetű felséges Urunk (III. Károly) diætaliter nem obtineálta volna a statusok consensusát in successionem feminei sexus, — semmiképen nem succedálhatott volna F. Asszonyunk, hanem libera electio lett volna.»[1] E szerint néhai Ferdinand király csak arról rendelkezhetett, a mi az övé volt és nem birhatta huga révén a

[1] Szuhányi Márton gróf Károlyi Sándorhoz 1742 jan. 14. Pozsony.

bányavárosokat sem, a mik a magyar koronáé voltak, valamint jogutódai is nagy jogi tévedésben voltak, midőn ezt a koronát vagy a hozzátartozó területrészeket magántulajdon gyanánt örökölhetőnek, avagy az uralkodóház aulica kamarájával kezelhetőknek vélték. Érdekes beismerés egy nádori manifestumban mindez, s nem is alaptalan a vele való számítás, hogy az országban a közhangulatra serkentő hatással lesz annak kiadása, mert nemcsak a magyar királyság közjogi függetlenségét documentálja, hanem a magyar kormányzati ügyeket az eddig külön kezelt bányaügynek elvileg visszaengedésével is meggyarapítja. Szinte csodálkozva kérdi az ember, hová hanyatlott e napokban az osztrák miniszterek ellenálló ereje, hogy e manifestumban megjelenni engedték azt, a mit az országgyűléstől megtagadtak. Valószínüleg azt gondolták, hogy csak az elvet concedálják, a mi még nem élet, s csak egy manifestumban, a mi nem törvény.

Itt említendők fel azok az apró kedvezmények is, melyekkel a pozsonyi kormány a magyar közhangulatot a fölkelés javára megnyerni s az eljáró magyar közegeknek dolgát a vidéken megkönnyíteni igyekezett. Miután a vidéki verbungusok a bellicum által alkalmazott ezredesek kívánsága daczára a német kaputot nem tudták megkedveltetni az újonczokkal s a magyar szabású kabát érdekében tüntetések fordultak elő a besorozottak között, a nádor elrendelte, hogy az ezredesek kötelesek elfogadni a csapatot tekintet nélkül arra, vajjon kaputban vagy köpönyegben, magyar vagy német szabású felsőben adják is nékik azokat át.[1] Hiteles értesítések jöttek Pozsonyba az iránt is, hogy a nép és nemesség egyaránt húzódozik nemcsak a német tisztektől, kiket a bellicum consilium elibök tenni akart, hanem a fennálló sorezredek veterán magyar tisztjeitől is, a kiknek az lett volna hivatásuk, hogy a fölkelőket fegyverfogásokba beoktassák s a harczalakzatokba — persze német vezérszóval — bevezessék. A mi a tiszteket illeti, a nádor ezeket irja az öreg grófnak: «Veteranum regimentekbül pediglen rendeltetett tisztek s közkatonák iránt máskép Exdat nem tudósít-

[1] Gróf Pálffy János nádor gróf Károlyi Sándorhoz 1742 február 1. Pozsony.

hatom, hanem hogy az olyanokat Nemes Vármegyék választanak, avagy ha azok tudóssokat s alkalmatossakat elő nem állétthattyák, tehát Obrister úr levelei által magának provideállyon»; a mi nyilván azt jelenti, hogy az ezredes candidáljon a vármegyéknek ilyen régi katonákat tanítómesterek gyanánt s ajánlja be őket levél útján, ha azoknak saját alkalmas jelöltjeik nem volnának.[1] Sőt a német vezérszó dolgában is nagy engedménytételt eszközölt ki a pozsonyi kormány a hadi tanácstól, a menynyiben elrendelheté, hogy az új gyalogezredek azokban a magyar regulamentumokban oktattassanak ki, melyeket a régi magyar ezredek alapíttatásuk alkalmával az első ezredtulajdonostól kaptak. Így hatalmazta föl a nádor gróf Károlyi Sándort, hogy a tiszántúli új ezrednél a Károlyi-ezred általa átdolgozott magyar regulamentumát használhassa, mondván: «említett gyalogságnak exercitiumára és fegyvertractálására tett Excld regulamentuma jó, bizvást azért a szerint taníttathatik ezen új nép.»[2]

Bizonyos, hogy a magyar kormánybéliek egészen a törvény értelmében s a diæta ajánlása szerint óhajtották volna ezt a gyaloghadat szervezni, s ha már czélszerüségi okokból belenyugodtak a portalis lovasoknak a sorezredekbe történt szétosztásába, azt erősen sürgették, hogy a gyalogezredek külön hadtestet formáljanak magyar zászlók és magyar tábornokok alatt. Ha ezt is sikerül keresztülvinniök a mi voltaképen a törvény szigorú megtartása lett volna, az országos közöröm bizonynyal megujítja valamennyi vármegyében a vitam et saguinem lelkes jelenetet. Ez azonban a nemzeti érzésű kormányférfiaknak a kevésbbé nemzeti érzésű társaik ellentállása miatt nem sikerülhetett. Sok víta volt ez iránt a helytartótanácsban, mert a törvény rendelése felől követjeik által értesített megyei rendek egész deczember hóban nem szüntek követelődzni, hogy a kormány a törvényt ily értelemben hajtsa végre és ne bizza a bellicum consilium kényére. «Azon rágódunk most — írja Szuhányi helytartótanácsos — hogy sensim recedálnak az sta-

[1] Gróf Pálffy János nádor gróf Károlyi Sándorhoz 1742 január 18. Pozsony.

[2] Ugyanaz ugyanahhoz 1742 január 4. Pozsony.

tusok cautioitól, mivel azt kivánták szegények: 1. hogy a lovas (a) gyalogságtul el ne szakadgyon, 2. ha kimegyen az országból ő Felsége méltóztassék subsistantiajok iránt kegyelmessen provideáltatni, 3. az denominált M. Generalis urak vigyék mezőre, ott comendirozzák, azután haza is hozzák. Azonban mind a három rendbélitől recedálni láttatik a felséges Udvar, mivel lovas már megyen, fél esztendeig való provisioval parancsoltatott, noha némely vármegyék csak három holnapival expediálták, azonban Feldt Marsall Khevenhüller corpusához dirigáltatnak, — emlékezete sincs a magyar Generalisnak egyiknek is, holott M. Judex Curiæ uram (gróf Eszterházy József tábornagy) derekassan készült, és noha az chyragra (köszvény) miatt extra statum vagyon, de biztattya magát, míg öszve gyülnek, elmúlik, és (ő) el is mehet.[1] Kötelességünknek érezzük azon jó hazafiak nevének megörökítését, kik e kérdésben legfelsőbb helyen nem szüntek meg a nemzet érdekét képviselni. Ezek egyike Eszterházy József gróf országbiró, ki mikor betegsége miatt az ügy vitatásában a helytartótanács ülésein részt nem vehetett, kemény hangon fogalmazott levelekben harczolt az insurrectionális törvény szelleme és betüje mellett. Szuhányi az egyik levél tartalmát ismerteti, kiemelvén belőle azt a mondatot, hogy az adott viszonyok közt a nép «hasznos szolgálattyát nem reménlhetni, mely miatt F. Asszonyunknak nagy kára, Nemzetünknek pedig becstelensége következhetik.» Az ülés további folyamáról Szuhányi szokatlanul izgatott hangon ekképen emlékezik meg: «Itéllye el Isten s ember, nem érdemlett-e repræsentatiót 1ma fronte is; mégis némely uri embereknek ellenkezése miatt (ki azt sajnállya, a mint ki is fakasztotta, hogy pretereáltatott és comendérozónak nem inarticuláltatott) elébbeni consiliumban már superáltatott vala, utóbbiban mindazáltal reassummáltatván, per votisationem determináltatott: repræsentáltassék F. Asszonyunknak. — Csak Szegedi Antal uram is a minap, úgy mint N. Vasvármegyének denominatus Oberstleidináttya itt lévén, declarálta: ha idegen nemzet commandója alá vettetik, ő a vármegye népével ott haggya; mások,

[1] Szuhányi M. gróf Károlyi Sándorhoz 1742 január 11. Pozsony.

kik itt nem voltanak, talán hasonlóképpen meditálódnak. Mely nagy confusiót okozhatna; jobbnak tartottuk azért azt előre superálnunk.»[1] Ez ügyben maga az országbiró igen érdekesen ír Tatából a Tiszántúlra gróf Károlyi Ferenczhez. «Én Districtusomból — írja többek közt — ama reménlelen optionak botránkoztatásábul, melynek orvoslására az udvar, ámbár oly buzgóan némelyektül javasoltatott, szivessen és gyorsan nem igyekezett: alig fog 12—13 száz lovasnál kiállani. Mely szóm bizonnyára messzi vagyon attul, mely a diætában rendeltetett és a consequenti in concreto az egész hazát tekintvén, alig fogják az insurgensek a portalis lovasságot adæquálni. A gyalogság azonban itten sörényebben készül, és csak a mundurja elérkezhessen, két-három hét alatt reménlem, én districtusomra esett két regement egészben kiállani fog.» Ugyane levélben jelenti be, hogy személyes tekintélyét a nemzet érdekében máris latbavetni próbálta a helytartótanácsnál: «Magában is a dolog nemcsak mint diætának végezete után, de most is naponként annyira viciáltatik, hogy még kevesebbet csuda, ha a nemzet nem csak zélussában hátrább száll, vagy gyöngébben mozdul; sőt félhető, hogy a Felséges Consiliumnak de 9. Currentis circulariter expediált intimatumából oly botránkozás éppen ne származzon, mely a nemzet jó és dicséretes szándékát s igyekezetit és onnan Felséges Asszonyunk szolgálattyára reménlett haszon és mindkét részrül való oltalom éppen el ne tünnyön; mely rossz consequentiának megelőzése végett egyébiránt már is írtam M. Palatinus Urunknak, és a fölséges Consiliumnak is; s bár ugyan lehessen repræsentatióm oly foganatos, hogy ilyetén félelemnek méltó okai effectusba ne mennyenek.»[2]

A másik hazafi, kinek kezenyomát a nemzet érdekeit óvók között a levéltári adatok közt megtaláltuk, Grassalkovich Antal kir. személynök, majd magyar kamaraelnök volt. Ő is résztvett a közfölkelés magyar közjogi jelentőségének és katonailag is nemzeti jellegének a helytartótanácsnál megkisérlett védelmé-

[1] Szuhányi M. gróf Károlyi Sándorhoz 1742 január 25. Pozsony.

[2] Gróf Eszterházy Ferencz országbiró gróf Károlyi Ferenczhez 1742 január 19. Tata.

ben. Sőt hogy tovább ment gróf Eszterházy Józsefnél is, két adat bizonyítja. Az egyik saját levele, a melyben a folyó közügyek felől a többek közt így ír: «Az Úr Istennek providentiája késteti a mi insurrectiónkat s gyalogjainknak felállétását; a mint én a subversans és titkosabb circumstantiákbul collimálok, melyekről F. Asszonyunk méltóztatott velem szólani. Ugyanazokra nézve tészek most papirosra egy problemát, a kit kivánok felküldenem, mert úgy látom, magunknak lészen szükségünk magunkra, hacsak békesség hamar nem következik. Bár gondolkodnánk többen és mernénk az igaz tanácsot eléterjeszteni.»[1] A másik adat szerint a bejelentett «problema» csakhamar Mária Terézia elé került és tárgyalására az országos kormány oszloposai mind Bécsbe rendeltettek. A Tiszántúl csakis annyit tudtak róla, hogy a Grassalkovichot érdeklő ügyben nagy tanácskozás lesz. «Ha az M. Palatinus, Judex Curiæ és Ferencz (gróf Eszterházy Ferencz) felhivattattnak, kétség kívül Antal úr sem marad Gödöllőn — írja Károlyi Sándor gróf, s hazafias sóhajtással hozzáteszi, tekintettel az ügy nagy fontosságára — vezérelje Isten jóra; megválik, az mai pósta mit hoz, kit örömest megvártam volna ezen expeditióval, de (ezt) késleltetni nem lehetett.»[2] Nagy kár, hogy Grassalkovich emlegetett projectuma a Károlyi nemzetség levéltárából hiányzik.

A magyar hazafiak törekvése nyilván az volt, hogy a közfölkelés minden intézkedése a diætalis törvényeknek teljesen megfeleljen. De e törekvést a kormány hanyagsága, avagy az alkotmányos formák iránt való teljes közönye már csak azzal is megnehezítette gyökeresen, hogy a november végén hozott törvény és regulamentum szövegét még január végeig sem nyomatta ki, hogy a megyei hatóságoknak zsinórmértékül szétküldhesse. «Mai napig sem küldetett le a regulamentum (Bécsbül) — írja Szuhányi — mivel, a mint Koller uram mondotta: Woeber (főhadbiztos az osztrák seregben) magával elvitte; az articulusok sem imprimáltattak még. Utóbbi consiliumból is urgeállyuk reflexione: mivel a vármegyék éppen nem tudgyák,

[1] Grassalkovich Antal kir. személynök 1742 január 2-án. Gödöllő.
[2] Gróf Károlyi Sándor fiához 1742 január 18. Erdőd.

mire vélni ennyi ideig lett késleltetésit.»[1] Milyen akadékoskodás volt a törvények ellen a helytartótanács kebelében, elegendő bizonyítékot szolgáltat az óvatos Szuhányi következő nyilatkozata: «Az diætalis acták ellen interveniált contraventiók nem képes, hogy tudva ne volnának, legalább követek előtt, kik ittlétekben observálták, mit végeztenek. De a nemes Vármegye tagjai contentáltatván kurta relatióval és actákra való provocatióval, — azokat nem olvasván, hallucinálnak abban, a mit másoktul látnak. Egyedül Judex Curiæ Uram ő Extiája fakasztotta ki s maga consideratióit föltette consiliumnak. De mivel Rivállya vagyis antagonistája akadott apud nos, mint profecit non sufragante etiam ő, hogy mi szegények ketten — már mint az országbiró és Szuhányi — assummálni akartuk volna.»[2]

Méltán panaszkodik ez ügyben maga az öreg gróf is fiának: «Az törvényeink debita modo mégsem jövének ki. Az törvény szerint való insurrectio per fas et refas, senki sincsen az communitássok közül, az ki az folyását az törvénynyel combinálná, — melyrül veled kellene szólanom.»[3] Így történt azután, hogy nemcsak a mozgósításban tért el a kormány az írott törvénytől és diætaliter helybenhagyott regulamentumtól, hanem egyéb szándékos törvénysértésekre is reávetemedett.

Így olvasunk az öreg gróf Károlyi Sándor első fölterjesztéseinek egyikében a kormányrendszabályok ellen két elég súlyos törvénysértésről. Az egyik a diætaliter megállapított területbeosztásnak olyatén önkényes megváltoztatása, hogy a tiszántúli kerülethez csatolt Bács vármegyét a pozsonyi kormány egyoldaluan átcsatolta a kassai ezredkerülethez. Elképzelhető ugyan, hogy a rendelkezésnek dologi okai voltak: a tiszántúli ezredkerület túlságos nagy volt, a kassai pedig aránylag néptelen volt; az újonczozással való gyorsabb elkészülés érdeke megkivánhatta, hogy Bács vármegye átkapcsolásával a Tiszántúl kiterjedése megrövidüljön s a kassai kerület lakosságra meg-

[1] Szuhányi M. gróf Károlyi Sándorhoz 1742 január 11. Pozsony.
[2] Szuhányi M. gróf Károlyi Sándorhoz 1742 január 21. Pozsony.
[3] Gr. Károlyi Sándor fiához 1742 január 21. Erdőd.

gyarapodjék. De az átkapcsolás még nem vitte Bácsot Kassához közelebb, a területi távolság köztük a rendelkezést nagyon kétes értéküvé teszi vala; törvényesség szempontjából pedig teljesen el kell azt ítélni. Ez alapon írta a nádornak gróf Károlyi Sándor: «Hogy Nemes Bácsvármegye ezen districtushoz vagyon kapcsoltatva (értve a tiszántúlit), aztat az diætalis acták bizonyítják; melyeknek is dispositioit, valaminthogy az törvényes principiumok ellen semmiben nem lehet változtatni, következendőképpen azon Nemes Vármegyének is ezen districtustól — ugy mint tagnak az testtül — nem lehetséges elszakasztatni.»[1]

A másik nyilvánvaló törvénysértés abból állt, hogy míg a diæta a közfölkelés költségeibe az egész hadiadót betudandónak ítélte, s annak behajtására magyar hadbiztosokat rendelt s a régi assignáták kifizetésének elhalasztását, a régi quantumhátralékok behajtásának fölfüggesztését határozta el: addig a kormány beleegyezett, hogy az osztrák hadbiztosság a maga régi hitelezőinek, a hadsereg szállítóinak assignátáit a magyar vármegyék terhére írja és azok behajtását rajtuk végrehajtsa. Erre nézve gróf Károlyi Sándor már csak a fölkelés ügye érdekében is, nehogy az executiók a vármegyei nemesség buzgalmát lohaszszák, mint hadkerületi főparancsnok és még III. Károly decretuma erejénél fogva a magyar főhadbiztosság igazgatója akként rendelkezett, hogy a kerületi osztrák hadbiztosok assignatáit az érdeklett vármegyék meg se kapják s ez iránt fölterjesztést intézett a nádorhoz. «Az hadi commissariatusság — írja többek közt abban — az diætának institutuma ellen ugyanis a restantiákra nézve külső assignatariusokat küldött volna az N. Vármegyékre; de magamat szabván az Nemes Haza végezéséhez, nem admittáltam. Azért alacsony itéletem szerint hasznosabbnak látnám tovább is az institutumnak inhæreálni . . . ámbár az említett institutumhoz accedált legyen is ő Felségének kegyelmes ratificatiója.»[2]

Érdekes, hogy gróf Pálffy János nádor az alkotmánysértések két súlyos esetét mily kedélyes módon intézte el adott

[1] Gr. Károlyi Sándor a nádorhoz 1741 decz. 30. Erdőd.
[2] Lásd ugyanott.

válaszaiban. Bácsmegyét illetőleg egyszerüen kijelentette, hogy mivel azt a consilium a mostani alkalmatossággal a Tiszáninnét való districtushoz tartozandónak itélte, azon változtatni nem lehet. A miért pedig az öreg gróf nem eresztette be a vármegyékbe a hadi comissariatusság assignatariusait, egyszerüen csak aggodalmát nyilvánítja a nádor, hogy a hadbiztosság majd erős executiót küld ki, mintha annak megakadályozása nem az ő kötelessége volna; s fölvilágosításul még megjegyzi, hogy a kérdésben levő fizetési meghagyások nem a quantumba betudandó gyalogfölkelés költségeire, hanem régi hadi hátralékokra vonatkoznak, mintha nem tudná, hogy azok behajtását a törvény fölfüggesztette.[1]

Mielőtt a hadi pénztárak bonyolult kérdésének mibenlétével adatszerüleg foglalkoznánk, hadd folytassuk a kormányrendszabályokat, melyekkel a közfölkelés ügyét siettetni próbálkozott. A serkentés és a gyöngéd nyomás eszközein túl a keményebb eszközök sem hiányoztak. Az adócsavar alkalmazását már érintettük; itt csak azt jegyezzük meg, hogy a portalis katonák élelmére adandó előlegek fejében ez év elején már nemcsak a hátralékos contributiót, hanem «anticipando» az 1743-ik évi adórészletet is behajtandónak vélték, a mi a vármegyékben nem kis fölháborodást keltett. Hathatósabb rendszabály volt ennél az, mikor a bellicum rendkívüli biztosnak korlátlan megbizatással leküldte Pozsonyba Hildburgshausen herczeget. Úgy látszik, az udvar már ekkor nem hitt sem a nádornak, sem a helytartótanácsnak, sem a kerületi parancsnokoknak; saját közegre volt szüksége, hogy a maga szemével lássa, miért késik az insurrectio a hires vitam et sangvinem jelenet után négy hónappal is oly soká. A kemény tábornagy vaskézzel próbált beavatkozni a dolgok folyásába s néhányszor jelen is volt a kelytartótanács teljes ülésein. De az ország közállapotaiba a pozsonyi várból nem messze markolhatott, sem szeme nem láthatott az ország belsejébe. Szuhányi jelentése szerint január első napjaiban öt gyalogzászlóalj készenlétéről érkezett hír

[1] Gróf Pálffy János nádor gróf Károlyi Sándorhoz 1742 január 18. Pozsony.

Pozsonyba; az öreg tanácsos meg is írja, hogy kettő az Ujvári ezredéből való, egy az Andrássyéból, egy a Forgáchéból s egy a Bethlenéből. Január 7-én azt is jelenti, hogy a jövő héten indulnak s mindegyik kap magával 12 pár töltést. De napok multak s az öt zászlóalj nem vala sehol. «Naponkint jönnek ugyan — írja Szuhányi — hol hajdúk assentatiora bé a városba, hol pedig lovasok; de korántsem oly sürüen, a mint parancsoltatott; noha sok helyekrül azt irták, hogy mindenképpen készen vannak.» Majd ismét így ir: «Minémű impatientiával sürgeti F. Asszonyunk mindkét rendbéli lovas és gyalog népnek felállítását és küldését . . . ki nem irhatom. A minap, nem tudgyuk honnit informáltatott eö Felsége hogy öt bataillon egészen elkészült s már indulhat. Méltóztatott parancsolni marsruta felől; mi azt mingyárt elaboráltuk . . . de mivel a lovas csak csepegve, gyalog pedig éppen nem jön: eö Felsége Consiliumtól kérdi, mi okon (nem) tudosíttya elindultak-e az öt bataillonok, s hol vannak; az ólta pedig már kilencz bataillon gyült — állítólag — öszve, — azokrul sem ir a Consilium semmit eö Felségének. Hogy azért az insurrectio annál jobban acceleráltathassék, minthogy mindent irásban oly bőven, a mint szükséges, nem declarálhatni . . . leküldetett F. Hildburgshausen herczeg, ki a Consiliumnál adurgeállya az insurrectiót.» Érdekes a consilium mentegetődzése a herczeg-tábornagy szemrehányásaival szemben: «Mi erőssen mentegettyük magunkat — jelenti Szuhányi — hogy rajtunk semmi se múlik; accelerátióját irogatással sürgettyük, de Pozsonyhoz lévén szegeztetve, ottkinn nem effectuálhattyuk. A miben informáltatunk, (azt) eö Felségének repræsentállyuk; a mely difficultosok interveniáltak, a kiket lehetett superáltuk, — kiket maguktól nem lehetett, ő Felségétől várunk repræsentatióinkra resolutiókat.» Ugyancsak az ő jelentéseiből az derül ki, hogy ez idő szerint a helytartótanács sem az öt, sem a kilencz zászlóalj készenlétéről hivatalosan mit se tudott, csupán arról értesült, hogy emberek dolgában nincs hiány, de egyenruha és fegyver nélkül csapatokat formálni nem lehetett.[1]

[1] Szuhányi Márton gróf Károlyi Sándorhoz és Ferenczhez 1742 január 18. Pozsony.

Hogy a fölszerelés hiánya miatt a tiszántúli Haller-ezred készülődése annyira hátra van, azt Szuhányi a herczeg-tábornagynál külön kimentette s miként ő maga jelenti: «Ha mundur s fegyver lett volna, eddig két bataillon is felállott volna, azt magának a Herczeg mingyárt följegyzette s F. Asszonyunknak reportálta.» Sokkal keményebben járt el a herczeg a keresett öt zászlóalj föltalálása dolgában. A bellicum útján értesülvén, hogy kettő közülök a sopronyi s kettő a pozsonyvidéki ezredből való, kinyomozta azt is, hogy «kiknek készenléteteket feltálalták vala F. Asszonyunknak de sinistre», azokból egy csapat sincs készen, mert hol az ingük, övük és köpönyegjük, hol a kardjuk s egyéb fegyverzetük hiányzott. Ennek folytán a herczeg egy-egy hadsegédjét küldte az illető ezredesekhez: Andrássyhoz és Forgáchhoz, megparancsolván nekik a «Palatinus mint summus armorum præfectus» nevében, indítsák el az összegyült legénységet azonnal, tekintet nélkül készenlétükre, miután a fölszerelés utólag is utánuk küldhető.[1] Az ügy azonban még a hó végeig sem birt előbbre haladni. «A mely öt bataillonnak régen marchirozni kellett volna még most formáltatik.» A legtöbbnek ekkor sem volt kardja s a pozsonyvidéki provinciális comissariusnak Bécsből azt jelentették, hogy «a ki a kardok elkészítését felvállalta, Bécsbül elszökött; nagy dolog, ha Morván is által nem megyen a népnek némely része kard nélkül.[2] Ez állapotokkal szemben Hildburgshausen sem tehetett egyebet, mint hogy dühöngött s a palatinus nevében néhány kemény orrot osztogatott. Az alkotmányos életnek e kedélyes epizódjáról Szuhányi így ír: «Hildburgshausen herczeg most is itt lakik, s már nemcsak maga, de hadi comissariussal és két bellicus secretariussal is consideálni kezdett velünk M. Palatinus urunk házánál . . . csak hivattya oda az hadi tiszteket s obristereket, s eö Exciája (a nádor) jelenlétében mondgya, hogy azt parancsollya eö Exciája, ezt cselekedgye, amazt cselekedgye, máskint vasban vereti. Eö Exciája (ismét a nádor) hol toldgya, hol semmit sem szól, — mulatságosak most a Consiliumok.»[3]

[1] Szuhányi M. gróf Károlyi Ferenczhez 1742 január 21. Pozsony.
[2] Szuhányi M. grót Károlyi Sándorhoz 1742 január 28. Pozsony.
[3] Lásd ugyanott.

A csapatok fölvonulása ép oly szakadozott volt, a milyen a fölszerelésük és ruházatjuk. Január végeig a legtöbb zászlóaljnak hiányos volt a mundurja és hiányzott a fegyvere; hanem azért Bécsből és Pozsonyból napszámra sürgették az útnakindításukat. Különösen a Tiszántúlra hullott záporeső gyanánt a sok rendelet és sürgetés, holott azon a területen aránylag előbbre haladt a szervezési munka, mint egyebütt. A kiutalványozott húszezer puskából január derekán már csak kétszáz darab volt a pozsonyi tárházban; lehetetlen, hogy a magyar gyaloghad közt osztották volna ki, mely ekkor országszerte puskahiányban szenvedett; valószínüleg a német sorezredek hiányainak kipótlására fordították e készlet jelentékeny részét, mialatt a nagy armada Morvaországból cseh földre húzódott át. Hanem azért mégis azt mondották a puskát átvenni kivánó magyar ezredeseknek, köztük a tiszántúli Hallernek, hogy csak oly zászlóaljak számára van utalvány, a melyek készenlétéről hivatalos jelentés érkezett. Tényleg nem is adtak nekik a kincstári készletből egyebet 30 darabnál és néhány rakasz baltánál. A puskákra nézve annyit igértek meg, hogy azokat helyben fogják átigazíttatni, a még el sem készült szuronyokhoz. Kard dolgában valamivel bőkezűbbek voltak. Megrendeltek huszonnégyezer darabot, melyekből az első hatezer már január elején szétosztatott, hétezer darab e hó derekáig készenlétben maradt, kilenczezer pedig a hó végére vala szállítandó. Az egyenruhát a pozsonyi szállítók elég rendetlenül szolgáltatták be. Január vége felé csak egy rész raktároztatott el a hordókban; a hiányzó mennyiség elkészüléséről február vége előtt hallani se akartak a vállalkozók; ellenben a ruhák árát ugyancsak sürgették a vármegyéknél. Igen megható észrevételt találunk erre nézve Szuhányinál: «A kinek pénze hamarabb érkezik, az viszi elébb a mundurját . . . a creditum is bajos, mert szemét sem pillanhattya mesteremberektül az ember, míg meg nem fizet.»[1]

Látnivaló, hogy a fölkelés ügyének sikere egészen a vidék buzgalmától, a vármegyei emberek lelkesedésétől és a kerületi főparancsnokok erélyétől függött; a kormányzat vajmi keveset

[1] Szuhányi M. gróf Károlyi Ferenczhez 1742 január 18. Pozsony.

lendített a dolgok folyásán. S azért komikus benyomást tesz az emberre, mikor az egykorú levelezésekből olvassa, hogy a kormányemberek egyfelől a vidéki munkálatok vezetőit egyenként oly figyelmeztetéssel sarkalták, mintha csak az ő vidékük volna hátra a munkában s minden egyebek megelőzték vala őket, addig a más vidékekről hozzájuk érkezett tudósításokból az derült ki, hogy nemcsak elő nem haladtak, de meg sem kezdték a már késznek hirdetett munkálatok nagy részét. Szuhányi szerint egész január hónapban a portalis lovasok várvavárt csapataiból alig ezerre valót láttak átvonulni Pozsonyon. Ezek közül Nyitra vármegyére, mely a legserényebb volt, 400 lovas esett, a győri püspök portáira 50 (lovaikat Szuhányi rendkívül szépnek találta); Harruckern portáira 30 szál, Grassalkovichéra pedig 50 szál lovas esett. Mekkora volt a hátralék a Dunántúl, elég a veszprémmegyei példára hivatkozni, a hol az armadisták a szó teljes értelmében visszaéltek a nádor adta engedélylyel, hogy szegény nemesek 4—5-en álljanak össze s együtt állítsák ki a portáikra eső lovast: a veszprémiek ezt odamódosították, hogy negyvenen állítottak ki egyet, a mi Pozsonyban elég kínos föltünést keltett s a nádor az esetet scandalumnak nyilvánította.[1]

Valóban nem volt oka a helytartótanácsnak s a nádornak, hogy a tiszántúli fölkelés mibenléte iránt annyit sürgetődzzék és kérdezősködjék a gróf Károlyiaknál, a hogy januárban tényleg cselekedte. «Az Istenért — írta e napokban a megrémült Szuhányi — Excellentiád is méltóztassék consiliumot informálni, melyik vármegyében miként van mind insurgens nemesség, mind portalista, mind gyalog; hány van legalább felfogadva, utánna rakhatni defectussait. Csak a balitéletet tegyék le odafel (persze Bécsben) s láthassák, hogy ott is (a Tiszántúl) iparkodnak.» A mulasztás lényege pedig a kormányra hárult vissza, mert gróf Károlyi Sándor törvényesen akart eljárni, s hogy ezt tehesse, a diætán hozott törvények leérkezését várta, a kormány pedig azokat megküldeni januárban is késett. Midőn gróf Károlyi Sándor erélyes fölterjesztése a helytartótanácshoz

[1] Szuhányi M. grót Károlyi Sándorhoz 1742 január 28. Pozsony.

beérkezett, «M. Palatinus urunk præsidiuma alatt — miként Szuhányi írja — elolvastatott; az Excellentiád præjudicium iránt tett cautiojára (a nádor) elmosolyodott s elbeszélte, mit válaszolt legyen Excellentiádnak; summatim azt, hogy Excellentiád is elszenvedheti, ha ő Excellentiája elállhattya (t. i. a sürgetést).»[1] ÉBLE GÁBOR.

[1] Szuhányi M. gróf Károlyi Sándorhoz 1742 január 7 és 11.

UJABB ADALÉKOK A KÖZÉPKORI MAGYAR HADJÁRATOKHOZ.

I.

A HUSZITA HADJÁRATOKHOZ.

Husz Jánost 1415-ben megégették, de a máglyájáról felszállt lángok az ő halálával el nem aludtak; átcsaptak elemi erővel a szomszédos országokba, feldúlták az ott lakó népek anyagi jólétét, megzavarták a vallási békét: szülték a sok évi huszita háborúkat.

Azon körülménynek, hogy Zsigmond magyar király akkor egyuttal Csehország királya s német császár is volt, köszönhette Magyarország, hogy a huszitahadjáratokban szintén részt kellett vennie.

Összefoglaló történelmi műveink ezen hadjáratokat csak úgy általában tárgyalták, a min az erre vonatkozó gyér forrásanyag fogyatkozásainál fogva nem is igen csodálkozhatunk. Forrásaikat többnyire csak krónikásoktól vehették, a Katona- és Fejér-féle okirati anyag pedig oly csekély volt, hogy ennek segítségével részletekbe nem lehetett belebocsátkozni. Az erről szóló ismereteink veleje tehát abban pontosul össze, hogy a husziták 1430 tavaszán Brezniczi Kaudelnik Welek (= Vlk = Farkas) vezérlete alatt Magyarországba törvén, Nagyszombat vidékét pusztították, de vezérük eleste után még azon évben Csehországba visszatértek; 1431 szeptember végén Kolowrat János alatt ujra betörnek Magyarországba, elfoglalják a likavai várt, mire Nagyszombat, Nyitra s a barsmegyei Léva vidékén garázdálkodnak. 1432-ben Nagyszombat a garázdálkodásuk főszínhelye. 1433 tavaszán Strazniczi Bedrich és Horkai Pardus János parancsnoksága alatt betörtek a Szepességbe, hol április

25-én Kézsmárkot hatalmukba kerítették; a későbbi eseményekről alig találunk a régibb összefoglaló ország-történelmi művekben közelebbi adatokat.

Az utolsó években megjelent ujabb és legujabb oklevéltárakban található anyag sem elegendő arra, hogy a magyarországi huszitahadjáratoknak teljes és kimerítő képét alkothassuk; mindamellett azonban mégis annyi chronologiai s helyrajzi adatot nyújt, hogy számos eseményre nézve részletes, helylyel-közzel döntő chronologiai értékkel bíró meghatározásokat adhatunk. Miután ezeknek nagy része tudtommal még fel nem használtatott, czélszerűnek tartom, hogy egynehányukat e helyen kiemeljem.

1429.

Szept. 29-én Zsigmond király Pozsonyban bizonyos birtokügyet 1430 május 1-ig elhalaszt, mert Jakcs Dénes váradi püspök, kinek fegyveres erejének élén kellett volna «*in exercitum nostrum regium versus regnum Bohemiae contra perfidissimos Huzytas*» (= a hűtlen husziták ellen Csehország felé menesztett hadseregünkben) személyesen kivonulnia, betegsége miatt a király törvényszéke elé meg nem jelenhetett.

Október 3. A macsói bánok bizonyítják, hogy a király Szentgáli Jakab, baranyamegyei ember pörét azért, mert ezen Jakab a zágrábi püspök zászlaja alatt a husziták elleni hadjáratban részt vett, 1430 január 13-ig elhalasztotta.

1430.

Április 18. A király utasítja a macsói bánokat, hogy bátmonostori Tőttös Lászlónak több bodrogmegyei tisztjét a husziták és táboriták ellen induló hadban való megjelenésére ne kényszerítsék («universis levatoribus, ductoribus, solicitatoribus et capitaneis *praesentis generalis nostri exercitus per nos . . . contra Huzytas et Taboritas . . . versus has partes nostras superiores instaurati*[1] (= a Husziták és Táboriták ellen álta-

[1] Zichy-oklevéltár VIII. 369., 414., 487.

lunk ezen felvidéki országrészeinkbe jelenleg menesztett hadtest összes vezetőinek és kapitányainak).

November 12. A nádor (Budán) azon ügyet, mely a bakonybéli apát és a (veszprémmegyei) Takácsi-családbeliek között folyt, «*propter motum praesentis exercitus regni contra Hossithas*» (= a Husziták ellen jelenleg indított hadjáratunk miatt) 1431 január 13-ig elhalasztja.[1]

Zsigmond király 1430. évi *itinerariumából* a következő adatok válnak ki: március 21. Buda; április 18. Nagyszombat; május 5. és 6. *Sempte;* május 23. Pozsony; május 30. és június 1. Tata. Ezen tartózkodóhelyek között Sempte a legérdekesebb, mert az összefoglaló művekből már régen tudtuk, hogy Kaudelnik Vlk 1430 májusában Nagyszombatig hatolt és Zsigmond király a Vág mentén fekvő Sempte nevű helységben a harczot megfigyelte; így most már okiratilag tudjuk, hogy május 5-én és 6-ikán Semptén tartózkodott, miből következtethető, hogy a cseh támadók már áprilisban Nagyszombat vidékén lehettek.

1431.

Október 6. A nádor számos folyó pört «*propter praesentem motum exercitus regni contra Husitas*». (= a Husziták ellen jelenleg menesztett hadjárat miatt) 1432 január 13-ig elhalaszt.[2]

Október 9. A nádor a bakonybéli apát és a veszprémmegyei Berei-családbeliek közötti pört «*propter praesentem motum exercitus regni contra Huzzitas*» (= a Husziták ellen mostan indított hadjárat miatt) október 6-ról 1432 január 13-ára elhalasztja.[3]

Október 28. Zsigmond király (Esztergamból) meghagyja a leleszi konventnek, hogy mivel Csicseri Zsigmond a király szolgálatában, Botfalvai István pedig György esztergami érsek szol-

[1] Történelmi Tár 1903. évf. 364.

[2] Zichy-oklevéltár VIII. 248., 295., 389., 432., 445., 446., 472., 473., 481., 602.

[3] Történelmi Tár 1903. évf. 364.

gálatában a cseh eretnekek ellen indított hadseregben (*«exercituantium nostrorum contra hereticos Bohemos»*) részt vesz, pörüket halaszsza el.[1]

November 12. Ugyanez történik ugyanazon okból a Takácsi-családbeliek ügyében.[2]

November 18. Ugyanazon okból elhalasztja az országbiró a Szentiváni-családbeliek pörös ügyét október 6-ról 1432 január 13-ára.[3]

Deczember 28. Az esztergami érsek és az egri, győri és veszprémi püspökök levele a bázeli zsinathoz, melyben többiek között a huszitákról is panaszkodnak: »impietas . . . hereticorum *Hussitarum regni Bohemiae contra . . . ecclesiam ejusque fideles oviculas . . . qui de anno praesenti et mense Octobri . . . regnum Hungariae manu armata, forti et terribili cum eorumdem Thabor hostiliter . . . invadendo, sanguinem multorum fidelium . . . effundentes pluribusque . . . peremtis, nonnullos . . . in captivitatem abduxerunt*». (= A cseh birodalom eretnek huszitáinak az egyház és ennek hű juhai elleni istentelensége, kik az idei október havában fegyveres, erőszakos és ijesztő kézzel a Táboritákkal együttesen ellenséges módon Magyarországba betörve, számos hívek vérét ontották, sokat megöltek, néhányat fogságba hurczoltak.) Ezzel azonban meg nem elégedve — így folytatják panaszukat — az egyház birtokait, nevezetesen az esztergami érsekségéit, hallatlan módon pusztították stb.[4]

Teljesség kedveért még egy ujabban közzétett krónikából felemlitjük, hogy ennek előadása szerint «a husziták Ziska idejében 1431-ben *Szepesófalun és Lechniczen keresztül* törtek be Magyarországba és garázdálkodtak benne.[5] Összefoglaló műveink — úgy látszik — a Szepességbe történt invasiót csak 1433-ba helyezik. Megjegyzendő különben, hogy Ziska már 1424-ben meghalt.

[1] Történelmi Tár 1901. évf. 232.
[2] Történelmi Tár 1903. évf. 364.
[3] Zichy-oklevéltár VIII. 462.
[4] Monum. Romana Episcopat. Vespr. III. 71.
[5] Történelmi Tár 1904. évf. 51.

1432.

Szeptember 7. (Budán), György esztergomi érsek, Kelemen győri püspök, Garai Miklós nádor, Berzeviczi Péter tárnokmester és Pálóczi Máté országbíró Várdai Miklóst, Bátori Istvánt, Csáholyi Jánost, Csáki Istvánt és Bátori Sztaniszló fia Istvánt utasítják, hogy *mint a cseh eretnekek ellen most indítandó hadjárat kapitányai* Szatmár-, Kraszna-, és Szabolcsmegyéből mozgósítandó népeikkel *szeptember 15-ike táján Sempte körül* a királyi sereghez csatlakozzanak.[1]

Október 6. A bíróságok számos folyó pört 1433 január 13-ig «*propter praesentem motum exercitus contra Hussitas*» elhalasztják.[2]

1433.

Január 13. Az országbíró lévai Cseh Péter volt macsói bán elleni pörben az ügyet 1433 augusztus 1-ére elhalasztja, «*quia Bohemi, Huzitae et heretici partes superiores regni et specialiter comitatus Nitriensis* (mely utóbbiban felperes lakik) *hostiliter invasisse perhibentur*»[3] (= mert a csehek, Husziták és eretnekek az ország felső vidékére, nevezetesen Nyitramegyébe ellenséges módon betörtek).

Március 9. Hontpázmán nb. Szentgyörgyi László levele Szentgyörgyből a pozsonyvárosi polgárokhoz, melyben többi között a következőt mondja: «Auch lazz ich ew wissen *daz ich noch nicht veintt genüg hab an den hwssen die mein arm lewlt perawben* etc.»[4] vagyis: «Ezt is közlöm veletek, hogy nem elég azzal, hogy a husziták az ellenségeim, kik szegény népeimet kifosztják stb.

Junius 4. Az országbíró a bakonybéli apát és a Takácsi-családbeliek közti pört «*propter praesentem motum generalis exercitus regni contra Huzitas*» (= a husziták ellen jelenleg

[1] Zichy-Oklevéltár VIII. 482.
[2] Zichy-oklevéltár VIII. 20., 40., 389., 432., 445.
[3] Ugyanott 461.
[4] Pozsony városának levéltára. Lad. 60. Nr. 38.

indított általános hadbaszállás miatt) május 1-ről október 6-ára elhalasztja.[1]

Május 1. A nádor Haraszti Dénesnek lévai Cseh Péter elleni ügyét «*propter (motum) generalis exercitus regni contra Turcas et Huscitas instaurati*» (= a husziták és törökök ellen indított általános hadbaszállás miatt) május 1-ről október 6-ára elhalasztja.[2]

November 16. Zsigmond király levele (Pozsony, 1434 deczember 31) Kanizsai László özvegyéhez és Kanizsai Imre javainak kormányzóihoz, melyben előadja, hogy «*his temporibus proxime retrolapsis quidam cives et subditi fidelis nostri magnifici Menhardi de Nowa Domo baronis regni nostri Bohemiae*» (= nem régmult időben hívünk nagyságos Menhard de Nowa Domo csehországi bárónk egynéhány polgára s alattvalója) Kismarton nevű városban mindenükből kifosztattak, miért is felhívja, hogy levelének átvételétől számítandó 12 nap alatt Pozsonyban a nevezett Menhard alattvalóinak minden további tárgyalás nélkül teljes elégtételt szolgáltassanak, mert a mennyiben az esetleges vizsgálatból kitünne, hogy a kismartoni várnagyok a kifosztásban részesek, kényszerítve lenne arra, hogy a Kanizsaiak ellen a megtorlási eljárást elrendelje. A levélnek megvolt a kellő hatása. Már 1435 január 18-án tanusítja a király Pozsonyban, hogy előtte a következő «*familiares et jobagiones magnifici viri domini Menhardi de Nova Domo baronis regni nostri Bohemiae in eadem Nova Domo residentes*» (= nagyságos Menhard de Nova Domo úr, csehországi bárónk egynéhány házi tisztje és alattvalója) megjelentek: *Johannes Locher, Arnestus Pannifex* (Posztós Erneszt vagy Erneszt posztógyáros), *Johannes Roscheusser* (Roschhäuser) és *Stephanus Cheren.* Előadják, hogy *1433 november 16-án, akkor, midőn «inter dicta regna nostra Hungariae et Bohemiae guerra extitissent»* (= nevezett Magyar- és Csehországunk között háború folyt) őket a Kanizsaiaknak Kismarton másként Hesynsthath (= Eisenstadt) nevű városában az ottani várnagy a városi pol-

[1] Történelmi Tár 1903. évf. 366.

[2] Zichy-oklevéltár VIII. 497.

gároknak közreműködésével letartóztatta s minden pénzüktől és ingóságaiktól megfosztotta. Most azonban elismerik, hogy a nevezettektől 356 aranyforint kártérítést kaptak, minek következtében úgy a Kanizsai-családbeliek, mint a kismartoni várnagy és az ottani polgárok elleni követeléseiket kielégítetteknek nyilvánítják.[1]

Tárgyunkra nézve ez egyike a legérdekesb adatoknak, melyből nemcsak mi, hanem egy csehországi város kutatói sok szép adatot meríthetnek.

Mindenekelőtt pontos napi keltezést kapunk, a mennyiben világosan ki van mondva, hogy *1433 november 16-án* Magyar- és Csehország között még mindig folyt a háború, melyben kétségkívül egy huszitabetörésre kell ráismernünk. Azt azonban, vajjon a háborúskodás a sopronmegyei Kismartonban és ennek környékében zajlódott le, vagy vajjon a fogságba ejtettek és kifosztottak alatt csak békés átutazó kereskedőket kell-e értenünk, az okirat szövegéből világosan nem lehet kibetűzni.

Nova Domus nem más, mint a Csehország délkeleti részén még most is létező *Neuhaus* nevű város, mely valamikor a Neuhaus nevű cseh főúri család kezén volt. E család őse, I. Vitek, 1177-ben merül fel. Az okiratunkban szereplő Menhard azon Neuhausi Menyhért (németül: Meinhard), ki családjában e néven a második és 1449-ben meghalt. A család fiága 1604-ben halt ki, mire birtokai a Slavata-családra szálltak. II. Menyhért a huszitamozgalmak alatt nagy szerepet vitt. 1429-ben résztvett a Zsigmond király és a huszitavezérek között Pozsonyban folyt tárgyalásokban; 1433-ban pedig ő Rosenberg Ulrikkal együttesen Csehország tulajdonképeni vezetője.

A már fent idézett krónikából[2] még említésre méltó, hogy *1433 április 25-én* «a husziták egy körülbelül 1200 főből álló csapattal a Szepességbe behatoltak, Kézsmárk városát fosztogatták, lángba borították, mire elvonultak»; erről eddig is tudtunk; sőt azt, hogy a kézsmárki városi tanács tagjait fogságba ejtették.

[1] Sopronmegyei oklevéltár II. 225., 227.
[2] Történelmi Tár 1904. évf. 51.

1434.

Október 6. Az országbiró a bátmonostori Tőttös László és lévai Cseh Péter közötti pört 1435 január 13-ára halasztja, mert Cseh Péter «*in occupatione et destructione oppidi Thapolchan et repletione fossati ejusdem existit occupatus*»[1] (= Tapolcsán város elfoglalása és lerombolása következtében a várárkok kitöltésével el van foglalva).

November 20. Zsigmond király (Pozsonyból) parancsa a (trencsénmegyei) sztrecsényi várnagyokhoz, hogy *Varin* város, *Belene* s *Teplicz* (ma Teplicska) faluk lakosaira ne vessenek ki nagyobb adót, *mert a huszitáktól úgyis sok kárt szenvedtek.*[2]

Deczember 16. (Pozsony). Zsigmond király a (liptómegyei) *lipcsei* városbirónak és esküdtnek a város közönsége nevében előadott kérelmére — miután előbb elpanaszolták, hogy *a husziták a várost felégették* s ekkor régi szabadságleveleik elpusztultak — szabadjogaikat megerősíti.[3]

*

Az eddigi adatokon kívül, melyekből határozott chronologiai meghatározásokat meríthetünk, még két érdekes okirati adattal rendelkezünk, mely 1435-ből származik és a huszitahadjáratokról már csak mint 1435 előtti időből valókról szól.

Az egyik Zsigmond királynak 1435 junius 2-án Nagyszombaton kelt levele, melyben tanusítja, hogy a pozsonymegyei Körtvélyesi Mihály és Miklós «*diebus non diu retrolapsis, dum videlicet civitas nostra Tirnaviensis per B .... hereticum husitam et suos complices capta extitisset*» (= nem rég mult időben, midőn Nagyszombat városunk B .... eretnek huszita és czinkostársai által elfoglaltatott) a körtvélyesi határban feküdt Malomfölde nevű birtokukra vonatkozó összes okirataikat, melyeket nagyobb biztonság kedveért a városban letéteményeztek, elvesztették. Tekintetbe veszi azonban, hogy mindkét Körtvélyesi

[1] Zichy-oklevéltár VIII. 461.
[2] Történelmi Tár 1896. évf. 516.
[3] Századok, 1909. évf. 863.

«*adversus praetactos hereticos huzitas in regno nostro Bohemiae praedicto et marchionatu Moraviae a non paucis retroactorum spaciis pululantes et nonnulla fortalicia ac loca in dicto regno nostro Hungariae circa ejus confinia temerarie usurpantes et tenentes, in familiaritate et comitiva nonnullorum nostrorum fidelium juxta possibilitatis eorum exigentiam exhibitis et impensis*»[1] (= a csehországi és morva őrgrófságunkbeli eretnek husziták ellen, kik nem régmult időben egynéhány a két országunk határán fekvő várt erőszakkal elfoglaltak, néhány hiveink segítségével a lehetőség keretében működtek) jogaik biztosítására őket a nevezett birtokban megerősíti.

Az eddigiekből csak azt tudjuk, hogy a husziták Nagyszombat vidékét 1430 tavaszán pusztították; de miután jelen okiratunk «diebus non diu retrolapsis»-ról szól, alig hihető, hogy a pusztulás és az okiratkiállítás között öt évi időkülönbség lett légyen volna. Tekintettel már most arra, hogy a pozsonymegyei Szentgyörgyi László 1433 márcziua 9-én arról panaszkodik, hogy a husziták az ő szegény népeit fosztogatják és tekintettel arra, hogy a Szentgyörgyiek birtokai többnyire Nagyszombat vidékén feküdtek, azt hiszem, helyes úton járunk, ha a fenti okiratban említett huszitabetörést 1433-ra helyezzük.

Sajnos, hogy a husziták vezérének nevét az okirat másolója ki nem betűzhette s csak a B kezdőbetűvel jelölhette; úgy látszik, hogy ez az 1433-ból ismert Strazniczi Bedrich.

A második adat szerint Zsigmond király 1435 junius 6-án Nagyszombaton a pozsonymegyei Apaji Sebestyén és rokonai kérésére a pozsonymegyei Apaj és trencsénmegyei Sebestyénfalva birtokokról a nevezetteknek uj adománylevelet ad. Kérelmezők előadják, hogy «*dum temporibus proxime praeteritis perfidissimi Bohemi et moravi, Hussitae heretici, has superiores partes regni nostri rabida hostilitate subintrassent et in eisdem multas et varias civitatum, oppidorum, possessionum et villarum regnicolarum nostrorum derobationes, spoliationes et combustiones fecissent et perpetrassent*» (= midőn nem régmult időben a hűtlen csehek, morvák, eretnek husziták országunk

[1] Károlyi-oklevéltár II. 157., 158.

ezen felső részeibe ellenséges módon betörve, sok várost és egyéb helységeket kifosztottak és elhamvasztottak) birtokaikra vonatkozó összes okirataik elvesztek.[1]

Itt is a király «temporibus proxime praeteritis»-ről szól, és így, ha tekintetbe vesszük, hogy 1433 január 13-án arról beszélnek, hogy a husziták a felvidéken («partes superiores regni») garázdálkodtak, itt is több mint valószínű, hogy az Apajiak okiratai egy Pozsonymegyében 1433-ban lezajlódott husztibetörés alatt elpusztultak.

II.

PÓTLÁSOK A XIV. SZÁZADBELI HADJÁRATOKHOZ.[2]

1338.

1339 január 15-én kelt egyik okiratban a következő passus fordul elő: «*in quindenis residentiae exercitus regis ad diem strennarum nunc proclamatae*»[3] (= A királyi hadseregnek január 1-ére kihirdetett oszlása utáni 15-ik napján). Itt sincs mondva, hogy ki ellen vonult akkor a sereg és így tehát mindazt kell fenntartanom, a mit erre vonatkozólag a fenti dolgozatomban (435-ik old.) kiemeltem.

1345.

1345 szeptember 25-én kijelenti a székesfehérvári káptalan, hogy a Somogymegyében fekvő Szenyér nevű helység határjárását azért nem tudta bevégezni, mert egynéhány szomszédos földesur «*in praesenti exercitu regis essent*» (= a jelenleg működő királyi hadjáratban részt vesz).[4] Több mint valószínű, hogy itt a Horvátország ellen indított hadjáratról van szó.

[1] Apponyi-oklevéltár I. 293.
[2] V. ö. a Századok 1905. évf. 420—451. lap. megjelent dolgozatommal.
[3] Esztergami káptalan országos levéltára. Capsa 1. fasc. 2. Nr. 3.
[4] Az esztergami káptalan házi levéltára. Lad. 26. fasc. 6. nr. 10.

1346.

1347 február 18-án báhonyi Pap János pozsonymegyei ember ügyére vonatkozólag a pozsonyi káptalan mondja: «juxta continentiam priorum litterarum nostrarum in quindenis residentiae exercitus regii *versus partes maritimas moti et ad octavas festi omnium sanctorum proclamatae*»[1] (= a tengerpart felé irányult hadjáratnak november 8-ára kihirdetett oszlása után következő 15-ik nap). Itt tehát azon Velencze-elleni hadjáratról van szó, melynek oszlása 1346 november 8-ára esett.

1348.

1348 *junius 28-án* Hippolit árvai várnagy az Árvamegyebeli Ladán fiai János és Benedek (revisnyei birtokosok) ügyének elintézése alkalmából mondja: «*quia in exercitu ante Byhed persistente fuisset restituendum*»[2] (= mert ezt a Byhed előtt táborozó seregben kellett volna elintézni).

Itt — ha csak minden jel nem csal — egy eddig ismeretlen hadbaszállásról van szó. 1348 első feléből az 1347. évi olasz hadjárat folytatását ismerjük, melynek nyomait február második feléig kisérhetjük; azután van nyoma annak, hogy *talán* ugyanazon évben a tatárok ellen is küzdtek. Miután Byhed alatt kétségkívül a boszniai *Bihács* értendő, azt hiszem, hogy a fent említett hadbaszállás az 1348-ból eddig ismertek közé be nem illeszthető.

1363.

Böbék István országbiró 1363 szeptember 3-án Hédervári István fiainak Szalóki Pál elleni ügyét, melyet *a boszniaiak ellen menesztett hadseregnek 1363 augusztus 27-ikére kihirdetett feloszlása* után következett 15-ik napján kellett volna elintézniök, ugyanazon évi november 20-ig elhalasztja.[3] Ujabb bizo-

[1] A pozsonyi káptalan országos levéltára. Capsa 28. fasc. 1. Nr. 3.
[2] Reviczky-oklevéltár 6.
[3] Hédervári-oklevéltár I. 59.

nyítéka annak, hogy az 1363 augusztus 27-ikére kihirdetett residentia csak a hadsereg oszlására vonatkozhatott.

1365.

Ez évi május 5-én a pilisi apát és Jakab, volt pozsonyi biró fia István közötti pört «ratione transitionis ad praesentem exercitum regium, ab octavis festi epiphaniae domini proxime praeteriti ad quindenis residentiae ejusdem exercitus regalis» elhalasztják.[1] Miután arról van szó, hogy a biró fiának a május 5-én már működött hadsereghez kellett csatlakoznia s az ügyet 1363 január 13-ikáról a hadseregnek 1363-ban történendő oszlása után következő 15-ik napjára elhalasztották, alig szenvedhet kétséget, hogy itt az ismert *bolgár* háborúról van szó.

1368.

Opuliai László herczeg nádor 1370 május 16-án tanusítja, hogy a Losonczíak peres ügyét a Layk vajda ellen menesztett hadseregnek 1368 deczember 7-ikére kihirdetett oszlása utáni 15-ik napra elhalasztotta.[2] Itt a havasalföldi vajda elleni hadjáratról van szó, melynek 1368 deczember 7-ére kihirdetett oszlását mindeddig csak egyetlen egy forrásból ismertük.

1377 körül.

1379-ben előadja nádasdi Darabos Lőrincz vasmegyei birtokos, hogy akkor, midőn ő Benedek volt bán és Pozsonymegye főispánjával együttesen a királyi hadseregben *a velenczeiek ellen* harczolt, őt egy bizonyos peres ügyben a törvényszék elmarasztalta.[3]

Hémfi Benedek, a kiről itt szó van, kétszer volt Pozsonymegye főispánja. Először 1362 nov. 2-től 1365 nov. 29-ig;

[1] A pozsonyi káptalan országos levéltára. Capsa 28. fasc. 1. nr. 59.
[2] Bánffy-oklevéltár I. 296.
[3] Fejér, Cod. Dipl. IX. 5., 323.

1366-tól 1369-ig bolgár bán; 1379 febr. 11-től 1380 jul. 23-ig ujra Pozsonymegye főispánja s így majdnem bizonyos, hogy a fenti okiratban említett velenczei hadjárat az 1377 körüli időre esik, a miből arra következtethetnénk, hogy az 1377 május 8-ról ismert, de közelebb meg nem jelölt hadjárat (Századok 1905. évf. 448.) szintén Velencze ellen irányult.

1400.

A fentemlített dolgozatomban (451. lap) említettem, hogy Zsigmond király 1400 decz. 9-én az Oztrow melletti táborban tartózkodik és azon véleménynek adtam kifejezést, hogy ezen Oztrow alatt nem a török- vagy a bolgárországi Ostrova, hanem inkább a nyitramegyei Osztró, vagy a morva Ostrau értendő. Most azon helyzetben vagyok, hogy a kérdéses földrajzi tárgyat minden kétséget kizárólag meghatározzam. Zsigmond király t. i. *1400 nov. 29-én «in descensu nostro campestri juxta Osztrov terrae Moraviae»* tartózkodik,[1] miből kiviláglik, hogy ezen Oztrow alatt *Mährisch-Ostrau* értendő.

Dr. WERTNER MÓR.

[1] Hazai okmánytár IV. 264.

A 2-IK SZÁMÚ SZÉKELY GYALOGEZRED AZ 1866. ÉVI CSEHORSZÁGI HADJÁRATBAN.

Az 1866. évi csehországi hadjárat kudarczának okai között újabban gyakran halljuk említeni a magyar csapatok közönyösségét s azt, hogy a legtöbb magyar csapat rövid harcz után meghátrált, vagy feladta állását, nemcsak a königgrätzi csatában, hanem az ezt megelőző ütközetekben is.

Ez közszájon forgó nézet, s hogy nem hihettem, miszerint magyar legénység megszegve esküvel tett fogadalmát, nem követte el mindazt az ellenség legyőzésére, a mit emberi erő megtehet, arra ösztönzött, hogy átkutassam a közös hadsereg magyar gyalogezredeinek történetében az 1866. évi hadjáratra vonatkozó részeket.

Kutatásaim eredménye nekem adott igazat: a magyar csapatok minden testi és szellemi erejüket felhasználva, mindenütt állhatatosan, kitartással és vitézül harczoltak a legvégsőig.

A míg sikerül az összes magyar csapatok 1866. évi ténykedését összeállítanom, a cs. és kir. 2. gyalogezred[1] eseményeit írom le rövidre fogottan az alábbiakban.[2]

Legelsőnek azért vettem a 2. gyalogezredet, mert ez vesztette a legtöbbet sebesültekben, holtakban és elfogottakban a csehországi hadjáratban.

*

[1] Megalakult 1741-ben. Toborzó, illetőleg hadkiegészítő kerületei a következők voltak: 1741—1857-ig az egész Dunántúl, azután Pozsony és Felső-Magyarország; 1857—1883-ig Fogaras és a székely vármegyék; 1883-tól Brassó és környéke.

[2] Geschichte des k. u. k. Infanterie-Regimentes No. 2. für immerwährende Zeiten Alexander I. Kaiser von Russland. 1895.

Az ezred mozgósítási előkészületeit 1866 április 7-én kezdette meg békeállomáshelyén, Péterváradon.

Mellőzöm a mozgósítás részleteit, de kiemelem, hogy a századok hadilétszámra emelése annyira késett a hadkiegészítő kerület távolsága s kedvezőtlen földrajzi fekvése miatt, hogy a hadilétszám csak Morvaországban tellett be május hó 18-án, a mikor Erdélyből az utolsó 1900 tartalékos és újoncz katona beérkezett.

Az ezred 1., 2. és 3. zászlóaljával a Grivičič dandárba, ezzel pedig a Gablenz báró altábornagy vezette X. hadtestbe tartozott.

A mikor az osztrák hadsereg összpontosító hadimenetei megkezdődtek, az ezred 9 nap alatt kereken 120 kilométert tett meg Jaromerig rendszerint szakadó esőben rossz dülőutakon; e mellett két napon át hadtestének oldalvédét is alkotván, nappal és éjjel a fárasztó menetbiztosító és előörsi szolgálatot is végezte.[1]

Június hó 27 hajnalán a felkelő nap már talpon találta az ezredet, a melynek laktáborában nagy sürgés-forgás között főzték meg az aznapi étkezést. Nemsokára sorba és rendbe álltak a katonák s kitörő lelkesedéssel fogadták ezredesük harczra hívó lendületes szavait.

A nap már melegen sütött, a mikor a hajnal hasadta óta köpenyükben álló hadfiak végre megindulhattak reggeli 7 órakor Jaromer Jakóbi nevű külvárosából.

A dandár élén a 16. vadászzászlóalj haladt; ezután következett a 23. gyalogezred három zászlóalja, az oszlop végén pedig a 2. gyalogezred.

Jaromer belvárosában azonban a dandár csapatai megakadtak, mert teljesen elzárta a kivezető utakat a Josefstadtba induló hadtest vonata. A dandár végén félszázadokkal egyenlő magasságban, tehát a lehető legszorosabban haladó 2. gyalogezred a rekkenő melegben annyira összeszorult a szűk utczákban, hogy

[1] Az ellenfelek helyzetét nagyban, az altrognitzi és rudersdorfi ütközetek általános leírását lásd Balás György «Az 1866. évi osztrák-porosz háború» 1894-ben megjelent művében.

ha a lakosság vizet nem hord a legénység számára, az egész ezred idő előtt kidőlt volna. Próbára tette az ezred türelmét és erejét még az a torlódás is, a mely abból keletkezett, hogy Jaromer után kettősrendekbe ment át az eddig félszázad oszlopban haladó dandár.

Körülbelül déli 12 óra lehetett, a mikor a Grivičič dandár elindulván schurzi pihenőhelyéről, menetének gyorsítására kapott parancsot azért, hogy a Trautenaunál szorongatott Mondel dandár segítségére siessen. A csákóban és felöltött köpenyben menetelő legénység egyideig kitartott, noha az előző fáradalmak is megviselték. A jóakarat s erőfeszítés mellett is azonban nemsokára aggasztóan szaporodott az útmenti árokba eső kimerültek száma, noha nemcsak az altisztek, hanem a tisztek is vállukra vették a gyengébbek fegyverét és felszerelését.

A csapat már közel állott a teljes kimerüléshez, a mikor a hátbőröndöket végre letétették. Ezzel a legénység új erőre kapott s vígan és tréfálódzva lépkedett a dombok oldalán néhol ugyancsak meredeken felvezető úton.

Délután 2 óra körül a Mondel dandárt a poroszok már annyira szorongatták, hogy rögtön segítő csapatokra szorult. E miatt a dandár élén haladó s már Neu-Rognitz déli szélehez ért 16. vadászzászlóaljat gyorsabb ütemben előre rendelték. A dandár többi csapata bár gyorsabban, de csak délután félhárom órakor ért Neu-Rognitzba, a honnan legott harczhoz fejlődött. Ámde a halálra fáradt gyalogság (a 2. gyalogezred e napon 24 km. utat tett meg a harczmezőig, vagyis a legnagyobbat a dandár csapatai közül) földre vetette magát s csak negyedórai pihenő után tudta támadását végrehajtani.

AZ ALT-ROGNITZI ÜTKÖZET 1866 JÚNIUS 27-ÉN.

Első támadás. A poroszok felállítását és a Grivičič dandár helyzetét akkor, a mikor ez támadásra készen állott, az 1. vázlat mutatja.

A mint I. harczvonalunk támadásra készen állott, Grivičič ezredes a sorok elé vágtatott s egypár buzdító szót intézett katonáihoz nyilván azért, hogy a túlhajtott menet által meg-

viselt legénység erkölcsi erejét fokozza. Erre a katonák között oly lelkesültség tört ki, a milyet még sohasem tapasztalt az ősz dandárnok. E lelkesültség, s hogy a Mondel dandár már alig tarthatta magát a poroszokkal szemben, volt állítólag oka annak, hogy Grivičič a II. harczvonalat be nem várva, táma-

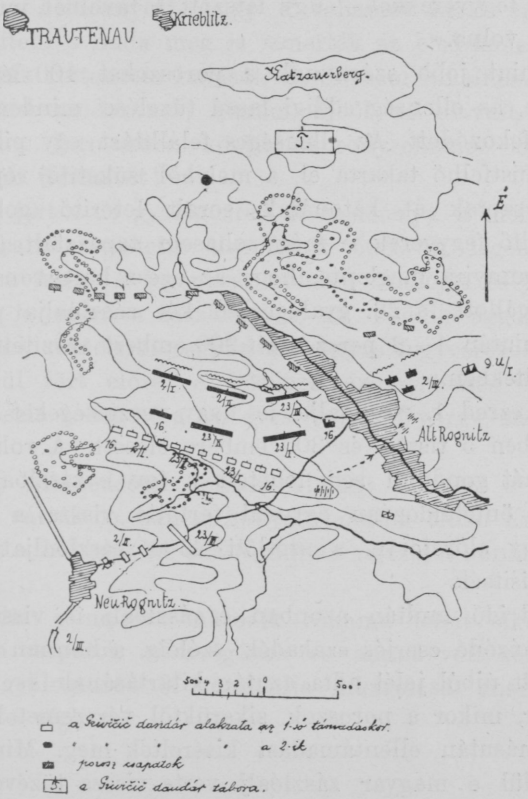

1. vázlat. Az altrognitzi ütközet.

dását megindította. Hogy pedig a porosz gyorsan tüzelő fegyverek hatását ellensúlyozza, a rohamot egyhuzamban hajtatta végre, bár csapata még nagyon is távol volt az ellenség felállításától.

Az ezredzenék indulókra zendítettek reá, a zászlókat magasra emelték s viharzó «Éljen» kiáltásokkal indultak meg a

zászlóaljak egymásmelletti tömegei. A 2. ezred története írja: «Vérvörösen lángolt a délutáni nap sugara katonáink szuronyainak hegyén s a visszaverődött fényben az ellenség megszállta magaslat felé győzelembiztos elszántsággal előretörő hosszú szürke tömeg — a mely legelőször szállt itt szembe a hátultöltő fegyverekkel — úgy látszott a távolból, mintha vérbe mártották volna.»

«A mint jobb szárnyunk a poroszokat 100 lépésre megközelítette, az ellenség eddigi lassú tüzelése mindent megsemmisítővé fokozódott. Az ellenséges felállítást egy pillanat alatt áthatlan füstfelhő takarta el, a melyből süketítő ropogás kiséretében csaptak át katonáink sorait leterítő golyók ezrei. A hátultöltő fegyverek e még sohasem tapasztalt gyorstüze a miéinket annyira meglepte, hogy az egész harczvonal meghökkenve megállott, a 23. gyalogezred két zászlóalja pedig meghátrált, miután 1—2 perez alatt 900 embert veszített holtakban és sebesültekben.»

A 2. ezred 1. zászlóalja is nagy veszteségeket szenvedett, a mennyiben 5 tisztje és 300 embere elesett. A roham folytatására tehát gondolni sem lehetett s így e zászlóalj egyideig tüzeléssel önfeláldozóan egyedül tartotta vissza a poroszokat attól, hogy előretörve, a szétlőtt 23-as zászlóaljakat teljesen megsemmisítsék.

Rövid idő multán azonban e zászlóalj is visszavonult a mögötte húzódó cserjés szakadék széléig, a honnan tűzharczot kezdett. Itt újból jelét adta azután kitartásának és kiválóságának akkor, mikor a poroszok sikerüktől vérszemet kapva, kétszer egymásután ellentámadást kíséreltek meg. Mindkét esetben egyedül e magyar zászlóalj verte vissza tüzével a támadókat.

Második támadás. Bár a poroszok megtámadása csúfos kudarczczal végződött, Grivičič nem adta fel a harczot, hanem újabb rohamra szánta el magát. Ehhez a legjobban megviselt zászlóaljakat kivonta az I. harczvonalból s dandárát az 1. vázlatból kivehető alakzatba csoportosította délután 4 és 5 óra között.

A támadást Fritz ezredes a 2. gyalogezred 3. zászlóaljából

alakított megkerülő csoporttal kezdette, a mely lövés nélkül megrohanván Alt-Rognitzot, kiverte belőle a poroszokat.

Az arczban támadásra rendelt csoport csak ezután indult meg. E nagy tömeg megint lövés nélkül indult neki a pokol torkának, noha ugyanigy százakat vesztett legjobbjaiból kevéssel ezelőtt, noha bebizonyult, hogy a rohamot most már tűzzel kell előkészíteni s noha meg is ismerték az első támadásban a gyútűs puskák rettenetes hatását. Senki sem alkalmazkodott az ellenfél harczi modorához, hanem újból az elavult, de megszokott merev formákhoz kötött szuronyrohamot alkalmazta mint egyedüli üdvözítőt!

Legelől járt a 2. gyalogezred 1. zászlóalja, a mely már az első rohamban elvesztette tisztjeinek 60%-át, legénységének pedig majd a felét. A legénység eldobta csákóját és köpenyét, s bár meg is szünt a zászlóaljban az eleddig aggodalmasan betartott rend, mindenki csupán szuronyos fegyverével kezében rendithetlenül tört előre. A középen az egyesülés szent jelvénye, a zászló lobogott a 60 éves Vojtek György zászlóvivő[1] kezében.

A szilaj lelkesedéssel rohanó elszánt tömeget a poroszok ezúttal nem várták be, hanem hanyatt-homlok előbb Krieblitzre, innen pedig a határon át oda vonultak vissza, a honnan reggel elindultak.

A dandár e merész második rohama tehát sikerült. Ez elsősorban a csapatok vitézségének és annak volt köszönhető, hogy a 2. gyalogezred 3. zászlóalja átkarolását merészen és ügyesen vitte véghez.

A RUDERSDORFI ÜTKÖZET 1866 JÚNIUS 28-ÁN.

(2. vázlat.)

A Trautenau körül táborba szállott X. hadtestet június 28-án reggel Praussnitzra rendelték vissza. A Knebel, Mondel és Wimpffen dandárok ennek következtében a trautenau-bur-

[1] Született Vidován, Nyitra vármegyében.

kersdorfi úton visszavonultak. A Grivičič dandárnak ellenben reggeli 7 óra 30 perczkor a következő parancsot adták:

«A dandár Alt-Rognitzon át Raatschra menetel s itt Eipel felé vagy mint elővéd foglal állást, vagy az esetleg Kaile felé előnyomuló ellenség oldalába támad.»

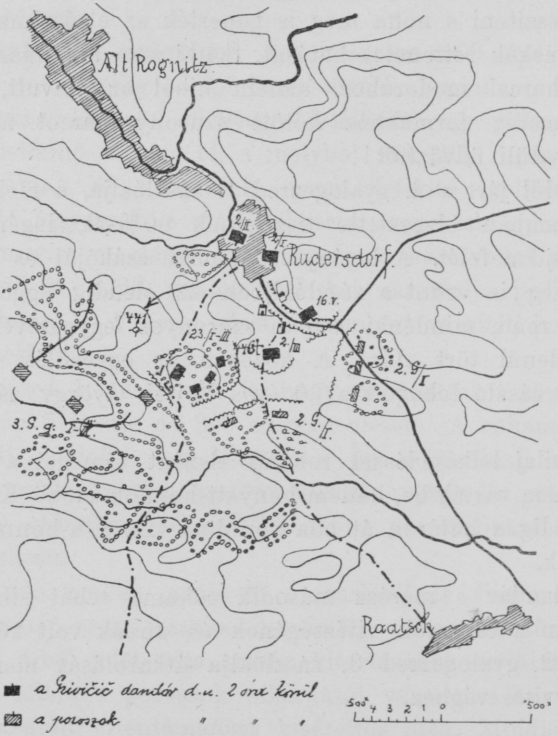

2. vázlat. A rudersdorfi ütközet.

E parancsot a dandár azonban eddigelé ki nem derített okok miatt csak délelőtt 10 óra 30 perczkor kapta meg a Katzauerbergen táborában.

A porosz gárdahadtest junius 28-án reggel Eipelről azon szándékkal indult el Kailera és Praussnitzra, hogy 28-án este Königinhofra érjen. A porosz elővéd délelőtt 9 órakor Burkersdorfnál az osztrák Knebel dandárra bukkant s vele harczba

elegyedett. Közben a Mondel és Wimpffen dandárok Pilnikaun át kitértek a poroszok elől, a Knebel dandár pedig délelőtt 11 órakor harczát félbeszakítva, visszavonult. Ez által a Raatschra rendelt Grivičič dandár teljesen magára maradt az ellenséges csapatok között.

A katzauerbergi táborban a csapatok hajnalhasadtával főzéshez fogtak, a mit délelőtt 9 órakor sem hagytak abba, noha hátuk mögött, Neu-Rognitz irányából ágyutüzet hallottak. Bár a vezetők valószínüleg meg is hökkentek az egy órán át tartó heves ágyuzástól, senki sem ismerte kötelességének annak okát kipuhatolni, jóllehet tétlenül s rendeltetés nélkül állottak elkülönitetten.

E súlyos mulasztás volt oka azután a dandár e napi végromlásának. De hibául róható fel még, hogy a X. hadtest laktáborozó csapatai között nem volt meg az összeköttetés s hogy felületes volt a hírszerző, biztosító és parancsvivő szolgálat is. Utóbbi főként abból eredt, hogy a Grivičič dandárnak kikülönített helyzetében semmi lovassága sem volt.

A dandár menetrendje a következő volt: előved 2. gyalogezred 3. zászlóalja, főcsapat: 2. gyalogezred 1., a 23. gyalogezred 1., 2. és 3. zászlóalja, a 16. vadászzászlóalj és a 2. gyalogezred 2. zászlóalja.

Körülbelül déli 12 óra lehetett, a mikor az előved éle Rudersdorf déli kijáratánál a Raatsch felé eső magaslatokon porosz csapatokat pillantott meg. A poroszok támadására elővédünk (két szakasz) az útmenti szakadék déli oldalát megszállotta s a mikor a poroszok megrohanták, közvetlen közelből tüzzel verte vissza az ellenséget. Közben a 2. ezred 7. osztálya (13. és 14. század) is megérkezett, a mely a pillanatnyi kedvező helyzetet kihasználva, az elővéddel együtt megrohanta az ellenséget. A poroszok erre sietve odahagyták a már birtokukba ejtett házcsoportokat, majd a Rudersdorftól délre elterülő magaslatokról is eltakarodtak. Ezzel az előved nemcsak hogy megzavarta szándékában az ellenséget, hanem biztosította saját főcsapata fejlődését is.

Alig fejezte be fejlődését nemsokára a 2. gyalogezred 3. zászlóalja Rudersdorf déli kijáratánál, a porosz 2. gárdaezred 2. zászlóalja parancsnoka által lóháton vezetve, tömegben, kürt-

és dobszóval rohamra indult. Noha a miéink heves tüzeléssel fogadták őket, belerontottak zászlóaljunkba s kézitusába elegyedtek vele. Ámbár a porosz gárdisták termetre felül is multák katonáinkat, ezekkel az ember ember elleni küzdelemben képtelenek voltak megbirkózni, mert a székelyek csodamódra verekedtek. Egy-kettőre szétrebbent a porosz gárda büszke zászlóalja, a vezénylő Gaudy alezredest, a ki körül a legdühödtebben folyt a harcz, lováról lerántották, a tisztek javarészét s a legénység egyharmadát harczra képtelenné tették, a többit pedig megszalasztották.

Hasonló sors érte nemsokára a porosz 2. gárdaezred 1. zászlóalját is, a mely testvér-zászlóalja segítségére jött.

E sikerek és az ellenség e látszólagos gyöngesége arra ösztönözte Grivičičet, hogy immáron ő támadjon. E végből a 2. gyalogezred 3. zászlóalját és a 16. vadászzászlóaljat támadásra rendelte.

A hadiszerencse ezúttal utoljára mosolygott hadfiaink felé, a mennyiben a poroszok nem várva be a rohamot, másodszor is eltakarodtak a magaslatról.

Ez alatt a 23. gyalogezred zászlóaljai a 446. †-től délre eső erdőt szállották meg, hogy az esetleg oldalból jövő poroszokat feltartóztassák.

Körülbelül délután 1 óra lehetett, a midőn a lanyhán tüzelő s már fáradt ellenfeleket szinte megrázta a dél felől hirtelen kerekedő puskatűz. A Rudersdorftól délre és délnyugotra elterülő erdőségen át ugyanis a porosz 3. gárdagránátos ezred lepte meg dandárunk jobb szárnyát A meglepetés annyira teljes volt, hogy az előző nap harczaiban már amúgyis megviselt 23. ezred a pusztító tüzelésre odahagyta állását s fejevesztetten meghátrált. Ezzel az ütközet sorsa eldőlt! Hiábavaló volt a vezetők személyes vitézsége és buzdító szava. Hiába tette koczkára életét maga Grivičič ezredes is, a megrémültek összekeveredve s egymásra lődözve a völgybe szaladtak. Hiába rohant végre a dandár tartalékát alkotó 2. gyalogezred 2. zászlóalja a 441. ponton át egy tömegben a poroszok sorai felé, a gyütűs puska összpontosított átkos gyorstüze ezeket is rendetlenségbe hozta és szétrebbentette.

A zürzavar csakhamar átragadt az összes csapatokra s tetőpontjára hágott akkor, mikor a dandár ősz vezére, Grivičič ezredes megsebesült, balszárnyunkon a töltények kifogytak s a parancsok közvetítése lehetetlenné vált, mert a parancsőr- és segédtisztek elestek és megsebesültek. Bár az észbekapott csapatok ezután csoportokra oszlottan száz helyen is elkeseredéssel folytatták a reménytelen élet-halál harczot az épületek és erdőcsoportok között, az egyenkénti feláldozó erőfeszítés mit sem használt az egységesen és tervszerűen egy czél felé törekvő ellenséggel szemben. Sőt csapataink kitartása most már ép a legrosszabb volt, mert minél inkább kitartottak, annál biztosabban jutottak a harczi zajra mindenünnen összesereglő ellenség fogságába.

A míg sokan megadták magukat, a megrémültek pedig futásban kerestek menekvést, addig a 2. ezred 9. osztálya Rudersdorf déli kijáratához közel eső házakba vetette magát, a honnan még három órán át bámulatraméltó szivóssággal verte vissza a többször támadó poroszokat.

Bakovszky főhadnagy és *Zerbs Antal hadnagy* 17-ed magával és a 3. zászlóalj zászlójával a falu szélső házába szorult be akkor, mikor a poroszok a községet megrohanták. Négyszer verték vissza a nagyobb erejű ellenséget, a mi közben Zerbs megsebesült, a 17 katonából már csak 5 volt fegyverforgatásra képes, a lövőszer pedig teljesen elfogyott. Újra felharsant az ellenség rohamra hívó jele. Már minden elveszettnek látszott, a mikor *Bakovszky* kinyittatván a ház ajtaját, a zászlóval kezében nekirontott az ellenség szűkre fogott körének s kivágta magát. Ámde a faluban hirtelen poroszok bukkantak fel, a kik legott *Bakovszkyra* vetették magukat. *Nikolaie* közkatona küzdve elesett, a zászló pedig már-már a poroszok kezébe jutott, a mikor a szemközt levő házból *Gaali Ede őrmester Börendy tizedessel, Reith őrvezetővel* és *Füleky gyalogossal* a támadókra rontva, ezeket leütötték és megszalasztották. Bár *Gaali* három sebből is vérzett, *Füleky* pedig hősi halálát lelé szent kötelességének teljesítésében, a zászló s vele a csapat becsülete is épen megmaradt.

Az ezred 2. zászlóalja, miután a 441. ponton át intézett

ellentámadását a poroszok visszaverserték, a Ruddorftól nyugotra elterülő völgyön át Neu-Rognitznak vette irányát. Az ütközet balsikere, az átélt izgalmak és hogy az ellenség látszólag nem üldözte csapatainkat, a miéink teljesen elfelejtették a biztosítás és felderítés szükségességét minden körülmények között. E mulasztás csakhamar véresen boszulta meg magát. Mert alig tett egypár ezer lépést a kettősrend oszlopban haladó zászlóalj, oldalból rajtaütöttek a poroszok.

A tüzelés hatása megsemmisítő volt: a megrettent zászlóalj veszni hagyta zászlóját és parancsnokait is.

Az 1. zászlóalj zászlóját *Nagy János hadnagy* és a 60 éves *Vojtek zászlóvivő* mentette meg ritka ügyességgel. A mikor ugyanis az a szakasz is szétszaladt az ellenséges gyalogság és lovasság együttes támadásakor, a melynél a zászló volt beosztva, *Nagy hadnagy* a zászló szövetét letépte s köpenye alá rejtette. A zászló rúdját *Vojtek* a közeli gabonaföldbe ásta el. *Nagy hadnagy* ezután a poroszok fogságába jutva, Königsbergbe került. Itt 10 héten át ezer veszélylyel küzdve rejtve tartotta a drága jelvényt, a melyet visszatérve hadifogságából, dicsőséggel adott vissza ezredének.[1]

*

A Csehországban harczoló gyalogezredek közül a 2. gyalogezred veszítette a legtöbbet, mert halottainak, sebesültjeinek és hadifogságba jutottainak száma *összesen 42 tiszt és 1224 ember volt.* Megmaradt 19 tiszt és 600 ember, a kik számottevő szerepet többé nem játszhattak a hadjárat balsikerű további folyamán.

Hűséggel, önmegtagadással és vitézül ontották tehát vérüket a székelyek.

Méltó kitüntetés érte az ezredet akkor, a mikor Ő Felsége meleg szavakkal ismerte el a hadjáratban tanusított kiváló szolgálatát s a mikor az elveszett zászló helyébe a bécsi Burg palotaőrségének zászlóját adományozta annak. PILCH JENŐ.

[1] E zászló ma a cs. és kir. hadimúzeumot ékesíti.

HADTÖRTÉNETI EREKLYÉK A MAGYAR NEMZETI MÚZEUMBAN.

Első közlemény.

Ugyanezen czím alatt ismertette ezelőtt 22 évvel néh. Majláth Béla a «Hadtörténelmi Közlemények» első évfolyama 2-ik füzetében azokat a M. N. Múzeum birtokában levő fegyvereket s egyéb emlékeket, melyek vagy egyes személyiségekhez, vagy pedig bizonyos hadi eseményekhez fűződnek.

Azt hisszük, nem végzünk fölösleges munkát, ha megint kezdünk ilyen sorozatot. Huszonkét év alatt sok újabb ilynemű emlékkel gyarapodott a múzeumi fegyvergyüjtemény; ilyenek pl. Balassa Menyhért († 1568) felső-magyarországi kapitány szablyája; Thury György puskája; II. Rákóczi György erdélyi fejedelem azon diszes szablyája, melyet 1849-ben az erdélyi nők Bem J. tábornoknak ajándékoztak, majd az oroszok kezébe került s visszaajándékozta a nemzetnek II. Miklós orosz czár az 1896-ik évi ezredéves kiállítás alkalmából; ugyanekkor kapta meg a múzeum Kossuth Ferencz útján a Kossuth-család ajándékából Kossuth Miklós († 1661) turóczmegyei alkapitány temetési zászlaját s török fogságban hordott bilincsét, Ocskay Mária bárónőtől Ocskay László kurucz brigadéros tarsolylemezét, aztán a vadásztörténeti kiállítás anyagából gyarmati gróf Balassa Pál († 1770) főpohárnokmester és gömöri főispán puskáját; Pretzner Karolin is ugyanezen alkalomból ajándékozta ide a «legvitézebb huszár», vitézvári báró Simonyi József, a franczia háborúk híres huszár óbesterének kardját, pisztolyait és kócsagját; már előzőleg megszerezte a múzeum a gr. Daunféle vöttaui fegyverek közül azon vaspánczélos lovagbábot és négy vasinget,

melyek a Zrinyiek csáktornyai fegyvertárából, gr. Zrinyi Miklós, a nagy költő és hadvezér fia, a zalánkemeni ütközetben elesett gr. Zrinyi Ádám († 1691) halála után egyéb ingóságaival együtt kerültek özvegye, gr. Lamberg Mária Katalin s az ő révén örökség útján a gr. Daun-család birtokába. Ezekhez járulnak az 1848/49-ki szabadságharczból származó hadi ereklyék.

De ezeken kívül a régebbiek közt is volt több olyan fegyver, mely kikerülte Majláth figyelmét; igaz, hogy egy részük a fegyverek újabb rendezése előtt, hely hiányában évtizedek óta el volt temetve a félretett tárgyak között, de a kiállítottak sorából is elmaradt több darab. Ilyen pl. a Kinizsi Pál vásonkői sírjában lelt kard és vasing mellett sodronyos vassapkája. A Drégely vár 1552-ki ostromából származó két szakállas közül csak az egyiket írta le Majláth, a mohácsi csatatéren talált szakállasokról egyáltalán hallgatott. A XVI. századbeli díszpallosok közül csak Báthori Istvánét hozza fel, ezt is a Jankovich-féle fegyverek lajstromának téves meghatározása által félrevezetve a híres lengyel király és erdélyi fejedelemmel köti össze, holott a lajstrom azt is hozzáteszi, hogy Báthori J. nyirbátori sírjából való, kétséget sem szenved tehát, hogy az ecsedi ág utolsó férfisarjadékának, Báthori István († 1605) országbiró és somogy-, szabolcs- és szatmármegyei főispánnak volt a kardja. A másik Majláth által nem említett díszpallost még 1813-ban ajándékozta a múzeumnak a báró Sennyey-család, melynek hagyományai szerint Sennyey Pongrácz erdélyi tanácsúr kapta ajándékba a décsi török basától, midőn 1601-ben Rudolf császár megbízásából Erdélybe utazott. Báthori Zsigmond erdélyi fejedelemnek megvan a múzeum birtokában kardja is, nemcsak ékkövekkel kirakott díszbuzogánya; egy másik fejedelmi buzogány pedig Báthori István fejedelemé volt a hagyomány szerint. Kamuthy Balázs († 1638) kardja Duló Gábor korponai kapitányé volt, csak a pengére vésett KAMVTHI névből következtetünk arra, hogy előbb talán Kamuthy Balázsé volt. Farádi Vörösz Pál csobánczi kapitány mellvértjén és bárdján kívül 1811—1814 közt a múzeumnak ajándékozta egyik ivadéka Vörösz Ferencz ősének fogas tőrét, vaskeztyűjét, sarkantyúját s azon dragonyos tiszti kardját is, melyet 1686-ban Buda visszavételekor kapott

emlékbe egyik skócziai bajtársától. Szintén a régebbi szerzemények közé tartozik még Vörös Balázs cseszneki kapitány és Kapy Sándor nagykállói kapitány buzogánya. Kemény János erdélyi fejedelemnek nemcsak nyerge, lószerszámához tartozó kantára és szügyelője került Jankovich gyűjteményével a múzeumba, hanem ékkövekkel kirakott zománczos kardja s tatár rabságából magával hozott csákánya s rubinokkal diszített aranyozott ezüst lemezes bunkós fejű csontbuzogánya is. Itt említem meg a gróf Montecuccoli R. császári hadvezérnek tulajdonított ezüst sodronyinget, mely a Jankovich gyűjteményéből való, de a lajstrom nem mondja kié volt; a hatvanas években úgy szerepelt, mint Hunyadi János huszáringe; mielőtt Jankovichhoz került, már 1821-ben meg akarta vásárolni egyik erdélyi főúri családtól a M. N. Múzeum és pedig, mint II. Rákóczi György erdélyi fejedelem pánczélingét, a nádor azonban nem tartotta a múzeum méltóságával megegyeztethetőnek, hogy közadakozásból szerezzék meg s így egyelőre abba maradt a dolog; nem tudom, mi alapon tulajdonították a nyolczvanas években a keleties izlésű, aranyozott ezüst csillagokkal, nappal s félholddal diszített ezüst sodronyinget Montecuccolinak, minek következtében Majláth is az ő személyéhez fűzi? A föntebbiek szerint II. Rákóczi György hadi ereklyéi közé kell számítanunk.

Nagyon természetes, hogy az új rendezés miatt más helyre kerültek az egyes tárgyak, mint a hol előbb voltak, úgy hogy ha a Majláth-féle lajstrom után keresné valaki az ott felsorolt fegyvereket, egyiket sem találná a Majláth által megjelölt helyen. Ez is a mellett szól, hogy nem fölösleges egy újabb lajstrom összeállítása a múzeum hadtörténelmi ereklyéiről.

Három elefántcsontnyereggel kezdem meg a sorozatot, melyek kétségkívül a XV. század első feléből valók s bár német mesterek készítményei, alakjuk magyaros, abból az előre hajló magas orrú s hátrafelé dülő és szívalakban kivágott alacsony hátú tipusból, mely már a Kolozsvári Márton és György által IV. Károly császár és cseh király megbízásából 1373-ban készített prágai Szent György-szobron is látható. Ez lehetett az a magyar tornanyereg, melyről azt írja az 1432-ben, Szentföldről a Balkánon át visszajövet nálunk is időző franczia Bertran-

don de la Brocquière bourgognei lovag, Jó Fülöp burgundi herczeg főlovászmestere, végig nézve Budán egy lovagjátékot, hogy a küzdők «az ország szokásai szerint» kis lovakkal és alacsony nyergekkel vettek részt a tornában, a minek az szokott a vége lenni, hogy összecsapáskor mindkét fél, vagy legalább is egyik földre esett s ezért az volt a nyertes, ki legbiztosabban ülte meg a lovat.[1] A nyugati szabású tornanyergek ép ellenkezőleg magas hátúak voltak s karosszék alakban elől-hátul körülfogta kápájuk a derekat.

Összesen 20—21 elefántcsontnyereg ismeretes[2] s e közül csak nehány készült a nyugati tornanyergek mintájára, a többi alacsony hátú s ezeknek egy-kettő kivételével annyira egy a jellegük, hogy nagyon szűk körre kell szorítanunk készítésük helyét és idejét. Már most számbaveendő, hogy nemcsak az alakjuk magyaros, hanem négyet egyenesen a középkorból fennmaradt magyar ereklyék közé kell számítanunk; egy ugyanis a hg. Batthyány-család körmendi kastélyában van;[3] egy másik szintén a Batthyányaké volt s úgy emlegették, mint Mátyás király nyergét, gr. Batthyány Kázmér 1849-iki magyar külügyminiszter elkobzott ingóságai közül került gr. Zichy János ajándékaként a M. N. Múzeumba; egy harmadik a Rhédey-család birtokában volt századokon át, mígnem gr. Rhédey Lajos szintén a M. N. Múzeumnak ajándékozta; a negyediket Jankovich Miklós gyűjteményével szerezte meg a múzeum, Jankovich birtokába pedig a XIX. század elején Bukarestből került, hol előbb a bukaresti székesegyházban őrizték, melynek oláh hagyomány szerint Zsigmond király ajándékozta a nikápolyi ütközet után. Zsigmond bátyjáé, Venczel német császáré és cseh királyé volt egy ötödik nyereg, melyet a bécsi udvari gyűjteményben

[1] Szamota István: *Régi utazások Magyarországon.* 96. l.

[2] Schlosser J. *Elfenbeinsättel des ausgehenden Mittelalters.* (Jahrbuch d. Kunsthist. Samml. d. a. Kaiserhauses. XV. k. 1894. 260.)

[3] U. o. 271. l. fig. 8. — Kárász Leo: Elefántcsontnyergek. (Arch. Ért. XIX. 1894. 57. és 59. l. 7. és 8. ábra). — Szendrei J. Magyar hadtört. eml. 1896. 256. l. 838. sz. és Magyarország tört. emlékei az 1896. évi ezredéves orsz. kiáll. Szerk. Czobor B. I. r. 193., 194. s köv. l. 231. ábra. Nemes-Nagy: Magyar viseletek története. Budapest, 1900. 43. t. 9. ábra.

őriznek s évszázadok óta az uralkodóház tulajdona;[1] alakja ugyanolyan, mint amazoké, a domborműves faragványok virágmotivumokon kívül itt is a Szent-György legendából és szerelmes párokból állanak, rajta van aztán a német birodalmi és cseh czímer.

Úgy tetszik, mintha valami szorosabb kapcsolat volna e nyergek készítése és a Luxemburg-házbeli uralkodók között, a minek legkevésbbé sem mond ellent az a körülmény, hogy nemcsak a gr. Rhédey-, hg. Batthyány- és Venczel-féle nyereg fölirata német, hanem a két londoni, a gr. Enzenburg tratzbergi tiroli várából való bécsi, a bolognai museo civicoi, a fizenzei museo nazionalei és braunschweigi herczegi muzeumi nyereg is az. A magyaros alaknál fogva Zsigmond magyar királyra gondolhatunk első sorban is, hogy ő készíttette e nyergeket, ha mindjárt rajnamelléki mesterekkel is. A kivitelben érvényesülhetett technikájuk és izlésük, de a nyereg formájára és a faragványok tárgyára nézve a megrendelő adta meg az irányt. Az pedig csak olyan ember lehetett, ki német császársága idejében is első sorban magyar királynak tartotta magát, éveken át tartó külföldi barangolásai alatt folyton magyar főurakkal vétette magát körül s a kinek a sárkányölő Sz.-György iránti különös tiszteletét mutatja az, hogy a Róbert Károly által alapított Szent György lovagrendet «sárkányrend» név alatt újra feltámasztotta 1408 decz. 12-iki alapító levelével. Az új lovagrend feladata volt a hitetlenek és eretnekek elleni küzdelem, különösen a huszíta eretnekség kiirtása, a minek symbolumául szolgált a rend jelvénye, a hátán keresztet hordó sárkány.

A sárkányrend első osztályába 24 magyar és külföldi lovag tartozott; 1431-ben közéjük vette az akkor Nürnbergben időző Zsigmond Vlad Drakul oláh vajdát is, ki védelmet keresett nála a török ellen; ez aztán megmagyarázza, hogyan kerülhetett Bukarestbe a Jankovich-féle nyereg.

De ebből egy más következtetést is vonhatunk le, azt t. i., hogy e disznyergek jobbára olyanok, melyekkel azon magyar

[1] Schlosser id. m. 260. s köv. l. XXVII—XXVIII. tábla.

és egyéb előkelő személyeket ajándékozta meg Zsigmond, kiket a sárkányrend lovagjai közé vett föl.

Mert talán mégis csak kell valami jelentőségének lenni a nyergek magyaros alakjának, a mit különben Rómer is kiemelt a múzeumi nyergek ismertetése alkalmával,[1] sőt Boeheim is megemlít.[2] Abból a 14 elefántcsontnyeregből ugyanis, melyet legalább rajz után ismerek, csak kettő tartozik a nyugati tipusú tornanyergek közé, ú. m. az Ambrasi fegyvergyűjteményből való bécsi udvari[3] s a firenzei Museo Nazionale egyik nyerge,[4] míg 12 nemcsak hogy magyaros, hanem mindegyiknek jellemző sajátsága, hogy a szivalakban kivágott alacsony hátú tipusból valók.

Ezek a három M. N. Múzeumin, a körmendi hg. Batthyány-félén s a bécsi udvari gyűjteményben a Venczel cseh király-féle nyergen kívül a következők: ugyancsak Bécsben az E. Miller Aichholz-féle Milanoban szerzett s az Eggerféle, gr. Enzenberg Ferencz tratzbergi várából való nyereg, Londonban a South kensingtoni múzeumi a Meyrick gyűjteményben, Compiègne melletti pierrefondi várban levő III. Napoleon fegyvergyüjteményéből, melynek orrán feltalálható a körmendi nyereg ✠ jegye

[1] A Jankovich-féle nyeregről írja: «Die Gestalt der Sättel ist die ungarische, die nicht allein heute als eine der zweckmüssigsten weit verbreitet ist, sondern auch im Mittelalter von Osten nach Westen sehr verbreitet war.» Abban azonban tévedt Rómer, hogy a XIV. század végén ismeretlen volt ez a forma. Ellenkezőt bizonyít a magyar művészektől készített prágai Sz. György szobor. (Mittheil. d. Central Comm. X. 1865. I. lap.)

[2] Tulajdonkép csak czéloz rá a Jankovich-féle nyereg ábrájánál, mikor azt mondja: «Von Polen und Ungarn aus fand die orientalische Art der Pferderüstung zuerst in Deutschland Eingang; in Österreich leiten die ersten deutlichen Spuren davon ins 14. Jahrhundert zurück». Elmondja aztán a keleti és német nyergek szerkezete közti különbséget. (Handbuch der Waffenkunde. 206. s köv. l.)

[3] E. von Sacken: Die vorzüglichsten Rüstungen der Ambrasersammlung, Wien, 1862. Bd. II. Taf. XLIX.

[4] Schlosser J. id. m. 276. l. fig. 11. — Harmadik a modenai R. Galleria Estense, estei czímerrel, pápai kulcsokkal s latin fölirattal ellátott «Krippensattel», mely Schlosser J. (U. o. 272. l.) Ercole herczegé (1471—1505) volt.

is, továbbá Milanoban a hg Trivulzio-féle, Bolognában a Museo Civicoi s Fizenzében a Museo Nazionale második nyerge.[1]

Az egyes nyergek a következők:

1. A *Rhédey-féle* elefántcsontnyereg tele van domborműves faragványokkal, ú. m. lándzsáját a sárkány torkába döfő Szent Györgygyel, enyelgő szerelmes párokkal, némelyik mondatszalagot tartva «ḣof mit libe», «ich ḣof», «mit lieb» fölirattal, meztelen vagy zenélő alakokkal, angyalokkal, majmokkal, sárkányokkal, a nyereghát egyik mezejében négykézlábon álló szakállas férfiú nyargaló nővel, kezében mondatszalagot tartva, melynek fölirata: ſach lieblach. A nyereg első leirója, Müller F. J. (Cimeliotheca 65. l. 54. sz.) azt jegyzi meg róla, hogy úgy látszik, inkább csak diszítésre, mint rendes használatra alkalmas; szokásban volt ugyanis Magyarországban ünnepélyek alkalmával feldíszített lovakat vezetni; talán azon alkalommal használtatott hasonló czélra, midőn Zsigmond király leányát Erzsébetet eljegyezte Albert osztrák herczeg, mit Budán nagy ünnepséggel ültek

[1] Schlosser id. m. 266. l. fig. 4. Mittheil. d. Central Commission. XVIII. 1873. 207., 208. lap. Fig. 85. Engraved Illustrations of ancient Arms and Armout etc. dr. Meyrick, by Joseph Skelton, London. 1830. vol. II. Pl. CXXVII. fig. 1. Viollet le Duc: Dictionaire du Mobilier français. Paris, 1869. vol. III. 447., 449. lap. Schlosser id. m. 273. l. Fig. 9., 274. l. Fig. 10. és 277. l. Fig. 12. Ezek sorába tartozik még négy «Bocksattel», ú. m. a gróf Nieuwerkerke-féle Párisban, aztán a berlini Zeughausban a Károly porosz herczeg gyűjteményéből és a Montbijoui várból való részint alakos jelenetek nélküli, részint durva faragványú két nyereg (az utóbbi nem elefántcsontból, hanem fából készült), s a braunschweigi hgi múzeumban levő (l. Schlosser id. m. 265. l. Demmin Aug. Die Kriegswaffen. 4. kiad. Leipzig, 1893. 6844. l. 15. sz.) (Cimeliotheca Musei Nationalis Hungarici. Buda. 1825. 65. l. 54. sz. — Römer Fl. Prunksättel im National Museum zu Pesth. Mittheilungen der k. k. Central Commission. Bécs, X. k. 1865. 1—8. lap, fig. 1—3. — Julius von Schlosser: Elfenbeinsättel des ausgehenden Mittelalters. Jahrbuch d. Kunsthist. Sammlungen. Bécs, XV. k. 1894. 268—270. l. Fig. 5—7. — Kárász Leo: Elefántcsontnyergek a N. Múzeumban. Arch. Ért. XIV. k. 1894. 53—59. l. 1—6. ábra. Radisics Jenő: Magyar műkincsek. Budapest, 1896. I. k. 5. (I 4.) tábla. — V. ö. Nemes—Nagy: Magyar viseletek tört. Budapest, 1900. 147. és 232. lap, 211. jegyzet. — Boeheim Wendelin: Waffenkunde. Leipzig, 1890. 206. lap. fig. 225.)

meg; mások azt mondják, hogy II. Lajosé volt. Szerinte hihetőleg augsburgi készítmény, de ha német ízlésre mutatnak is jellege és vésetei, Müller is magyarosnak tartja az alakját s menyegzői jellegéből következteti, hogy olyan alkalomra készült, midőn a magyar királyi udvar és az osztrák ház közt volt valami egybekelési ünnepély. A nyerget 1810-ben ajándékozta a nemzetnek kisrhédei gr. Rhédey Lajos azon alkalommal, midőn a múzeumi tárgyakat a Magyarország területére benyomuló francziák elől 1809 junius 14-én Nagy-Váradra szállították s ott maradtak 1810 márczius 7-ig.

Ki van állítva a régiségtári IV. terem IX. szekrényében, 8. sz. a. (Römer H. Mitth. d. Central Comm. X. k. IV—VI. l. Fig. 2. — Schlosser J. Jahrb. d. Kunsthist. Samml. XV. 270. l. 7. ábra. — Kárász L. Arch. Ért. XIV. k. 58. lap, 5—6. ábra. Radisics J. Magy. műkincs. I. k. 5. tábla).

2. *A Zsigmond ajándékából származtatott bukaresti*, vagy *Jankovich-féle* nyereg is gazdagon el van látva faragványokkal; itt is megtaláljuk Szent Györgyöt s ugyancsak a nyereg mögötti balfelőli mezőben, csak hogy lóháton ül s úgy tiporja le a sárkányt, melyre kivont karddal akar sújtani, egészen pánczélban van, fején vaskalappal; a legendából megvan a térdeplő királyleány is, úgy szintén a helyet jelző kastély; lantoló angyal, aztán zenélő pár, ú. m. lantoló férfi s kézi orgonán játszó nő mellett ismétlődnek a szerelmes párok különböző fantasztikus alakokkal, egyszarvúval, szőröstestű alabárdos vagy oroszlánnal küzdő s paizsul álarczot tartó vademberrel, sárkányokkal, marakodó kutyákkal. Szent György fölött mondatszalagban a nyereg orrán: da pacem domine latin fölirat olvasható. A faragvány nélküli részeken festés nyomai találhatók, a mit más elefántcsontnyergen is megállapítottak. Háta magasabb, mint a másik két nyeregé.

Jankovich Miklós gyűjteményével került a múzeumba, melyet az 1832/36-ki országgyűlés vásárolt meg, Jankovich pedig egy oláh nemzetiségű bécsi ügynöktől vette, ki 500 forintért a bukaresti székesegyház kincstárából szerezte s mint a fegyverekről fölvett Jankovich-lajstrom írja (l. Arm. Jankovich. 159. Lelt. 6.), az oláhok állítása szerint Zsigmond király ajándékozta

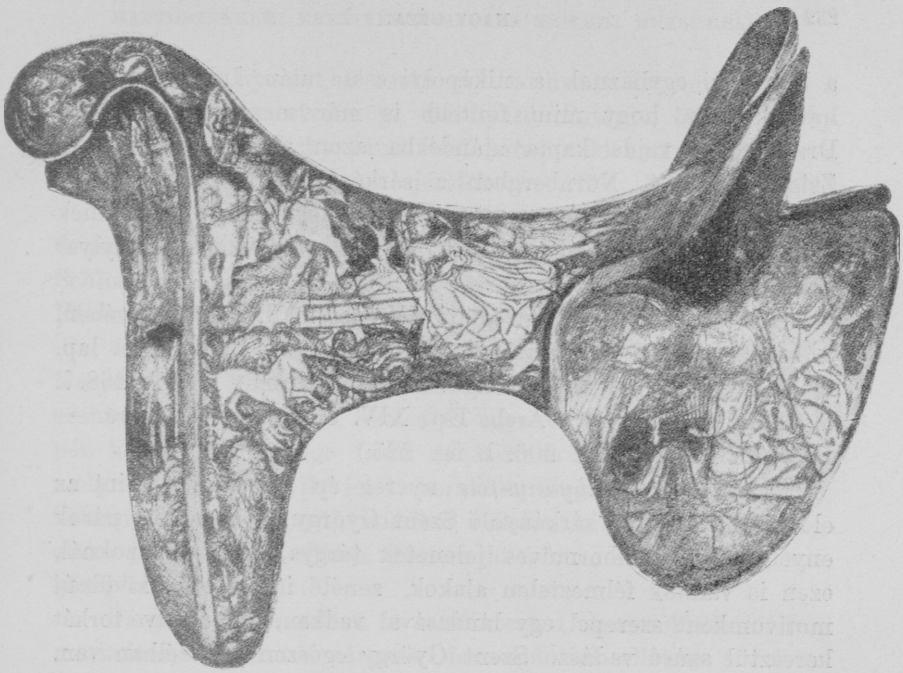

A Jankovich-féle elefántcsontnyereg a M. N. Múzeumban.

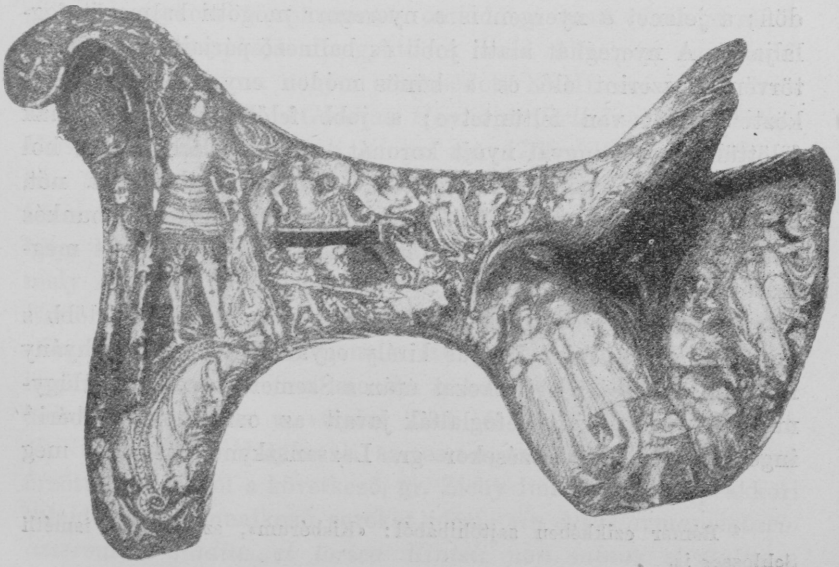

A gr. Batthyány-féle elefántcsontnyereg a M. N. Múzeumban.

a bukaresti egyháznak a nikápolyi csata után. Inkább gondolhatunk arra, hogy mint föntebb is már megjegyeztük, Vlád Drakul oláh vajda kapta ajándékba azon alkalommal, midőn Zsigmond 1431. Nürnbergben a sárkányrend lovagjává ütötte. Rómer és Kárász Leó valamivel későbbinek s olasz eredetűnek tartják a XV. század második feléből és Mátyás királylyal hozzák kapcsolatba.

Ki van állítva a régiségtári IV. terem IX. szekrényében, 3. sz. a. (Rómer Fl. Mitth. de Centr. Comm. X. k. 1—4. lap, fig. 1. — Schlosser J. Jahrb. d. Kunsth. Samml. XV. k. 268. l. 5. ábra. — Kárász S. Arch. Ért. XIV. 56. lap. 1—2. ábra. — Boeheim H. Waffenk. 206. l. fig. 225.)

3. *A gr. Batthyány-féle* nyereg ép oly díszes, mint az előbbiek s itt is a sárkányölő Szent György és szerelmes párok enyelgése a domborműves jelenetek tárgya, mint amazoknál, ezen is vannak félmeztelen alakok, zenélő ifjú s ezen kívül új motivumként szerepel egy lándzsával vadkan, vagy medve torkát keresztül szúró vadász. Szent György egészen pánczélban van, de feje födetlen, a sárkány fölött áll s míg jobbjával kivont kardot emel sújtásra, baljával lándzsáját a sárkány nyakába döfi; a jelenet e nyergen is a nyeregorr mögötti balmezőt foglalja el. A nyereghát alatti jobb és balmező párjaiban az isteni törvények szerint élő és a bűnös módon enyelgő szerelmesek közti ellentét van feltüntetve; a jobb felől imádkozó párnak fölöttük lebegő angyal nyújt koronát, míg a balfelőli párt, hol a férfi alighanem valami kendővel akarja elcsábítani a nőt, nagyfogú, kecskeszarvú és denevérszárnyú sátán fenyegeti bunkós bottal. Ez is be volt festve; a kápa hátán a bőrboríték is megmaradt.

A nyereg gr. Batthyány Kázmér tulajdonában volt előbb s úgy emlegették, mint Mátyás király egykori nyergét. Batthyány K. a függetlenségi nyilatkozat után a Szemere-kormány külügyminisztere volt, ezért lefoglalták javait az osztrákok. Kisbéri[1] ingóságainak elárverezésekor gr. Lazsanszkyné vásárolta meg

[1] Rómer czikkében sajtóhibából: «Kisbérum», ezt azután ismétli Schlosser is.

40 forintért a nyerget, ő aztán gr. Batthyány Istvánnak adta s tőle került unokatestvére, gr. Batthyány Antónia, férj. gr. Zichy Károlyné fia, gr. Zichy János birtokába, a ki aztán 1862 szept. 19-én a M. N. Múzeumnak ajándékozta. (Rég. Napló 94/1862.)

Ki van állítva a régiségtári IV. terem IX. szekrényében, 6. sz. a. (Römer Fl. Mitth. d. Comm. X. k. 6—8. l. 3. á. — Schlosser J. Jahrb. d. Kunsth. Samml. XV. k. 269. l. 6. á. — Kárász L. Arch. Ért. XIV. 56. l. 3—4. ábra).

4. *Kinizsi Pál* († 1494) országbíró és temesi főispán, Mátyás király híres vezérének kardja. Majláth B. tévesen mondja szablyának, mert kétélű, széles és egyenes pengéjű pallos, közepén körülbelől a penge felén át hármas vércsatorna húzódik, melynek végén egyik felől berakott sárgaréz farkasjegygyel, valamivel föntebb pedig mindkét oldalon két-két beütött virágalakú jegygyel van ellátva. Hossza 88·5 cm., szél. tövén 5 cm., közepén 4·5 cm.

Sárgaréz fölszerelésű s elefántcsont lemezekkel borított markolata, úgyszintén sárgaréz lemezpánttal ellátott s feketebőrrel bevont fahüvelye a XVIII. század első tizedeiben készült.

Találták Kinizsi nagyvázsonyi (Veszprém m.) sírjában, a pálosok egykori templomának omladékai alatt vasingével és sodronyos vassapkájával együtt. A kard hüvelyén egy darab ráragasztott papiron nagyon elmosódott XVIII. századbeli írással ezek olvashatók: «*Gladius Herois et Belliducis/sub Mathia Corvino celeberrimi/Pauli Kinysi an. 1768 (illetőleg 1708.) in eius tum/ba repertus quae et nunc in ca/stello Zichyano Vasonköviensi asservatur* (Kinysi Pál, a Corvin Mátyás alatti igen híres hős és hadvezér kardja, találtatott sírjában 1768. évben, mely sír most is megvan a Zichy-féle vásonkői kastélyban).» Ezen az alapon a kard első leirója, Müller Jakab Ferdinánd a «Cimeliotheca Musei Nationalis Hungarici» 89-ik (helyesen 83.) lapján, 4. sz. a. 1768-at mondja a találás évének. De ez tévedés. Römer Flóris a «Győri Tört. és Rég. Füzetek» II. köt. 59. lapján Bél Mátyásnak az esztergomi érseki könyvtárban őrzött kéziratából a következő, gr. Zichy Imrére, Vázsony akkori tulajdonosára vonatkozó sorokat idézi: «*in cujus armamentario asservatur gladius et lorica Kinisii non minus et statua e*

rubro marmore. (Kinek fegyvertárában őrzik Kinisi kardját és pánczélingét, nemkülönben vörös márványból készült szobrát.)» Mivel pedig Bél M. 1749-ben, gr. Zichy Imre árvai főispán (1684-ben már vázsonyi kapitány) 1746-ban halt meg, a kardot 1768-nál jóval előbb kellett találni. Csakugyan nagyító üveggel végzett tüzetesebb vizsgálat után a kardon levő XVIII. századbeli fölirat évszáma nem 1768-nak, hanem 1708-nak olvasandó. Ekkor dúlták föl kincskeresők Kinizsi sírját, mit Fényes Elek ekkép ad elő «Magyarország Geogr. Szótára» IV. köt. 280. lapján: «a sír az omladékok alá levén temetve, sokáig sértetlenül maradt, mígnem némely kincskeresők a sírt feldulván, a testeket kihányták. Kinisinek tetemei egy réz(?)sodronyból kötött mesterséges pánczélingben valának; mellette feküdt vitézül forgatott kardja. A sírdulás után az uradalmi főtiszt a tetemeket új koporsóban a kath. parochialis sz. egyház mellé eltemettette, a sírt fedező márványtáblát a Pusztavár falaiba berakatta, a pánczélos ing és kard pedig a felügyelői házba vitetett.» Csakhamar ezután készülhetett a kard új markolata és hüvelye, mert a markolat jellege az 1700—1720 körüli időre utal, míg az eredeti markolatot és keresztvasat Kinizsinek jelenleg gr. Zichy Jenő örökösének, Rafaelnek sárszentmihályi, vagy zichyfalvi kertjében levő síremléke tünteti föl.

A kardot a sírban lelt pánczélingrészszel és vassapkával együtt gr. Zichy Ferencz főpohárnokmester ajándékozta 1812-ben a M. N. Múzeumnak.

Újabban az a nézet merült föl, hogy sem a kard, sem a pánczél nem volt Kinizsié. Azt írja ugyanis Gyarmathy Sándor a Budapesti Hirlap 1902 junius 18-ki számának Kinizsi síremlékéről szóló tárczájában: «Mint kuriózumot említjük meg, hogy a Múzeumunkban Kinizsiének mondott kard jóval későbbi időből származik. Nagyon valószinű, hogy a bécsi múzeumban őrzött pánczélvértezet sem volt a Kinizsié.» Világos, hogy Gyarmathy urat a kardmarkolat és hüvely későbbi eredete vezette tévútra. Ki van állítva a régiségtárban a folyosó XVI. szekrényében 7—8. sz. a. (Cimeliotheca. 89, illetőleg 83. l. 4. sz. Lelt. 5. Győri Tört. és Rég. Füzetek. II. 1863. 58. l. 2. jegyz. és I—II. tábla. Hadtört. Közl. I. 1888. 189. l. 1. sz. — Arch. Ért. XIV.

1894. 319. l. 2. sz. és 321. s köv. — Gyarmathy Sándor. Budapesti Hirlap, 1902 jun. 18., ki hamisítványnak tartja s utána Gerecze P. A műemlékek helyrajzi jegyzéke. (Br. Forster Gy. Magyarorsz. Műeml. II. k.) 1009. l. és Békefi R. A Balaton környékének egyházai és várai a középkorban. (Lóczy L. A Balaton tud. tan. eredm. I. rész. II. szak.) 1907. 239. s köv., 243. l.

5—6) *Kinizsi Pál* vasinge és sodronyos vassapkája. Az alul 110, fölül 88 cm széles és 42 cm hosszú, elől végig nyitott, egyik vállán két, testén több helyen lyukas, durván kovácsolt vékony karikákból álló újjatlan vasinget már Majláth leírta a Hadtört. Közlemények 1888-ik évfolyamának 189-ik lapján. Az 1868/69-ben készült fegyvertári lajstrom a pánczélok közt a 20-ik sz. a. említi, mint Vásonkőn, Kinizsi sírjában lelt csatainget, de nem hivatkozik régebbi naplószámra. A Cimeliotheca pedig, mely először írta le a gr. Zichy F. által 1812-ben a Múzeumnak ajándékozott Kinizsi-féle ereklyéket, a kardon kívül csak vassapkáról és vassodronyból font ingujjról tud. Ezt írja ugyanis a 98. lapon: «*11) Aliud (t. i. caputium, sive tegumentum capitis) brevius, repurgatum, perinde autem ferreo capitis operculo munitum. 12) Manulea, etiam ex ferreis filis complicata, ad custodiendum brachium contra hostis impetum Duo haec frusta an. 1768 in Vásonkő ex sarcophago PAVL KINISII cum gladio Sect. III. §. V. num. 4. insinuato, excepta fuere, et ab illustris. Familia Comitum Zichy Musco resignata.* (Másik sodronyos fejvédő, rövidebb, kitisztítva, a fejtetőn vasfödővel. 12) Ujj, szintén vassodronyból fonva, a kar védelmére az ellenség támadása ellen. E két darabot, a III. rész, V. §. 4. sz. a. említett karddal együtt Kinizsi Pál vásonkői sírjából vették ki, az 1768. (helyesen 1708-ik) évben s a mélt. gr. Zichy család a Múzeumnak ajándékozta.)» A már említett 1868/69-ki fegyverlajstrom 22. száma alatt van fölvéve egy «vassodrony karikákból készült csataingnek hosszú ujja», melynek hiányzik minden további jelzése; mivel pedig e lajstrom a többi egy-két ilyen vasingujjnak eredetét is megemlíti, csakis ez lehet a Cimeliothecában Kinizsiének mondott «manulea» s nyilván a fegyverterem VII. szekrényében 37-ik sz. a. kiállított, minden napló- vagy leltári szám nélküli ingujj felel meg neki.

Kitünik ezekből, hogy a XVIII. század első felében Bél Mátyás által említett «lorica» (vasing) nem volt a gr. Zichy F. által 1812-ben ide ajándékozott Kinizsi-féle fegyverek között. 1863-ban azonban Rómernek a Győri Tört. és Rég. Füzetek II. köt. 56. s következő lapjain levő 2. jegyzete szerint az 1868/69-ki leltár 20-ik száma alatt leírt vasinget már Kinizsiének állították. Hogyan s mikor került a Múzeumba: nem mondja a leltár, de talán nem tévedek, ha az 1851-ki régiségtári napló 55-ik száma alatt szeptember 9-ki kelettel Todesco Edvard nagyvázsonyi földesúr küldeményeként bevezetett vasinggel azonosítom. Úgy történhetett a dolog, hogy valamikép visszamaradt a vasing Nagyvázsonyban, midőn aztán a szabadságharcz lezajlása s a magyar hadügyminisztérium engedelmével a budai fegyvertárból áttett pánczéloknak és vasingeknek az osztrákok által való elvitele után számbavették, mi maradt a Múzeumban s észevették, hogy Kinizsi emlegetett vasinge nem is került oda, nyilván utána járt a lelkes Érdy János és Kubinyi Ferencz, mi lett a vasinggel s ha megvan, megszerezzék a Múzeumnak. Az akkori viszonyok, a Múzeum többszörös megmotozása érthetővé teszik, miért van csak annyi bevezetve a 1851-ik évi régiségtári naplóba, hogy a vasing Todesco «nagyvázsonyi földbirtokos *küldeménye*» (tehát nem is «ajándéka») s miért keltik azt a hitet, hogy ez is az 1812-ki ajándékhoz tartozott; hiszen épen a Görgey által fölakasztatott gr. Zichy Ödön egy pár, a múzeumba áttett tárgya (főrendiházi kardja s egy török féldob) miatt tartottak egy izben motozást az osztrákok.

A mi a sodronykarikákból készült fejtakarót illeti, a tetején levő alacsony félgömbalakú lemezfedőt nyolcz domború gerincz ugyanannyi mezőre osztja, s legfelső részén sárgarézlemezből készült tollszorítóval van ellátva. (Lelt. 31.)

Ki van állítva a fejtakaró és vasing a régiségtári folyosó XVI. szekrényében, 5. és 6. sz. a., a vasing ujja pedig a IV. terem VII. szekrényében, 37. sz. a. (Cimel. 98. l. 11—12. sz. s a kardnál idézett munkák. L. még a Magyar Nemzeti Múzeum multja és jelene. Alapításának századik évfordulója alkalmából. Budapest, 1902. 150. l.).

7) *Mátyás király fekete seregének* paizsáról Majláth Béla

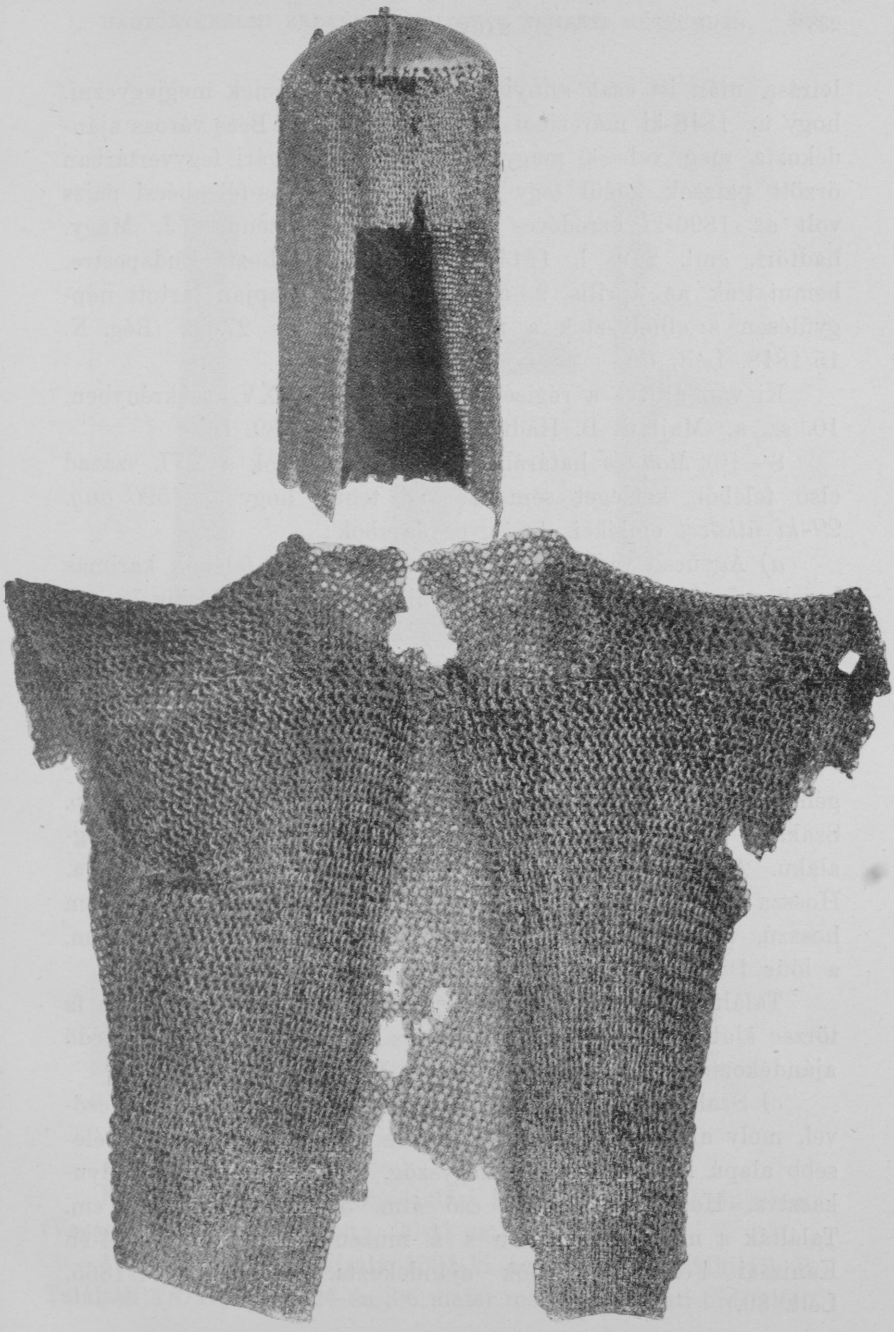

Kinizsi Pál vassapkája és vasinge a M. N. Múzeumban.

leírása után itt csak annyit tartunk szükségesnek megjegyezni, hogy az 1848-ki márcziusi napok hatása alatt Bécs városa ajándékozta meg vele a magyar nemzetet a polgári fegyvertárban őrzött paizsok közül (egy másik ilyen Mátyás-féle bécsi paizs volt az 1896-ki ezredéves kiállításon. K. Szendrei J. Magy. hadtört. eml. 279. l. 1214. sz.); küldöttség hozta Budapestre, bemutatták az április 23-án, husvét vasárnapján tartott népgyűlésen s elhelyezték a múzeumban április 27-én. (Rég. N. 15/1848. Lelt. 6.)

Ki van állítva a régiségtári folyosón, a XV. szekrényben, 10. sz. a. (Majláth B. Hadt. Közl. I. 1888. 189. l.)

8—10) *Mohács* határában talált szakállasok a XVI. század első feléből, kétséget sem szenved tehát, hogy az *1526 aug. 29-ki ütközet* emlékei. Az egyes darabok:

a) Ágyúcső vasból, a XV. század második feléből, karimás kerek csővel, hossza 82 cm, a gyújtólyuktól a cső végéig 78 cm. A cső átm. 5 cm, alján 5·6 cm, a lőrés 2·5 cm, a tölcsérszerűleg kiszélesdő gyújtólyuk 2·2 cm, súlya 9 kilogr. Vasuti hivatalos küldemény Mohácsról 1871 augusztus 18. (Rég. N. 219/1871.)

b) Szakállas vasból a XV. század végéről. Alul és a cső végénél vastagabb s nyolcz oldalú, középrésze kerek és vékonyabb. Szakálla a csővégtől 18·5 cm-re nő ki s hosszúkás háromszögalakú. Alján oldalt 0·7 cm átm. gyújtólyukkal van ellátva. Hossza 81·5 (a legalján levő gombbal 83) cm. A szakál 8 cm hosszú, alapja 3·5 cm. A cső mélysége 78·5 cm, átm. 3·6 cm, a lőür 1·8 cm. Súlya 4·14 kilogr.

Találták a mohácsi szigeten Fudvár és Lök között egy fa törzse alatt. A múzeumnak Popovics György mohácsi kereskedő ajándékozta 1890 aug. 22-én. (Rég. N. 85/1890.)

c) Szakállas a XVI. század első feléből, karimás kerek csővel, mely alján átlyukasztott nyelvbe megy át. Szakálla szélesebb alapú hosszú keskeny négyszög, mely szintén át van lyukasztva. Hossza 89 cm, a cső átm. 5 cm, a lőür $2^1/_2$ cm. Találták a mohácsi szigeten s a múzeumnak 1865 ápr. 4-én Kanizsai Ferencz mérnök ajándékozta. (Reg. N. 11/1865. Lelt. 89.)

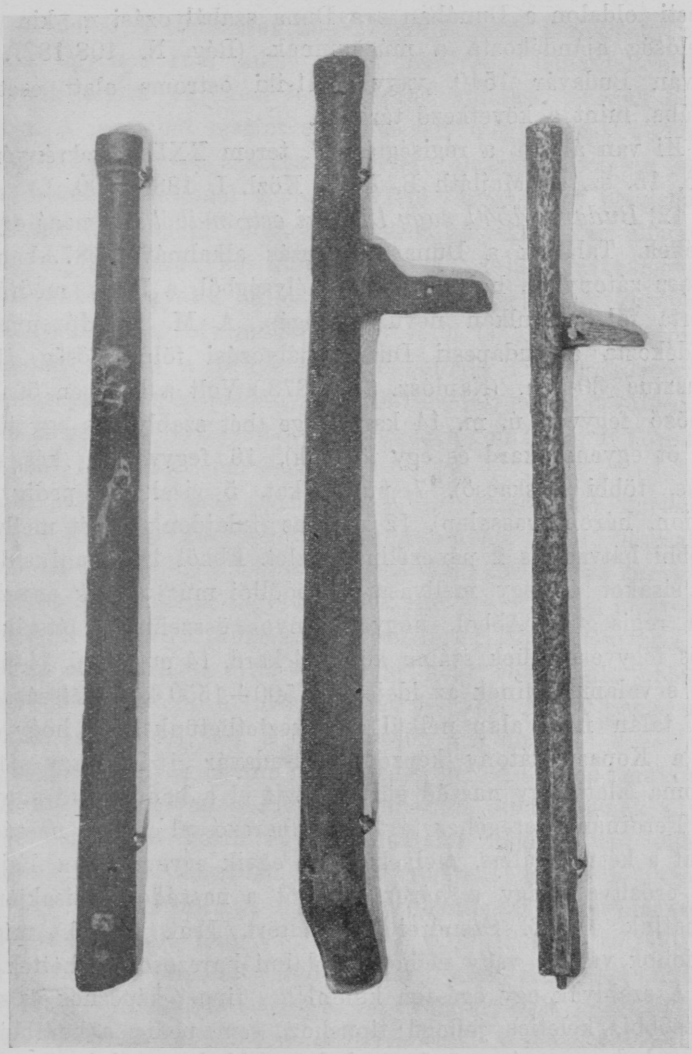

Ágyuk a mohácsi csatatérről.

Ki vannak állítva a régiségtári folyosó XX. szekrényében. (Vasárnapi Ujság 1908 aug. 30-ki sz.)

11) *I. Ferdinánd* király 1531-ki ágyúja. Leírta: Majláth B. Találták 1877 junius 24-én 3·6 méter mélyen a vasuti hid fölött,

a pesti oldalon a Dunában s a Duna szabályozási m. kir. felügyelőség ajándékozta a múzeumnak. (Rég. N. 108/1877. 3.) Nyilván Budavár 1540. vagy 1541-iki ostroma alatt esett a Dunába, mint a következő tárgyak.

Ki van állítva a régiségtár IV. terem XXIX. szekrényének alján, 15. sz. a. (Majláth B. Hadt. Közl. I. 1888. 190. l.)

12) *Budavár 1540. vagy 1541-ki ostromából* származó egyéb emlékek. Találták a Dunaszabályozás alkalmával 1873-ban, a Kopasz zátonynál, hol 8—9 láb mélységből, a Duna medréből kotorta föl a Vulkán nevű kotrógép. A M. N. Múzeumnak ajándékozta a budapesti Dunaszabályozási fölügyelőség 1873 augusztus 30-kán. (Naplósz. 182/1873.) Volt a leletben 56 különböző fegyver, ú. m. 14 kardpenge (hét szablya és egy töredék, öt egyenes kard és egy töredék), 16 fegyvercső (két szakállas, többi puskacső), 7 puskalakat, 5 sisak (és pedig két morion, három vassalap), 12 mellvas (tulajdonkép hét mellvas, a többi hátvas) és 2 pánczéling-részlet. Ebből 1877 junius 8-án egy sisakot és egy mellvasat a gödöllői múzeumnak engedett át a régiségtár. Abból, hogy bizonyos összefüggés látszik az egyes fegyvernemüek száma közt (14 kard, 14 puskacső, 14 pánczél) s valamennyinek az ideje az 1500—1550 közti félszázadra vall, talán nem alap nélkül következtethetünk arra, hogy ott, hol a Kopasz zátony képződött, Budavár 1540. vagy 41-ki ostroma alatt, egy naszád sülyedhetett el a benne levő s nyilván Ferdinánd seregéhez tartozó 14 harczossal együtt; naszádra mutat a két szakállas, melyek közül egyik egyenesen a hajóra volt erősítve s így a három salapot a naszádosok sisakjának tarthatjuk. (V. ö. Szendrei J. Hadtört. Eml. 129. l.), míg a morionok vallon, vagy német birodalmi harczosoké lehettek.

A szablyák egy egészen különleges tipust képeznek és sem a későbbi, keleties jellegű tipushoz, sem pedig a korábbi, a lapos, dudoros, négyszögű markolatgombbal, ∼ alakú keresztvassal szorosan az azon időbeli olasz pallosokhoz csatlakozó változathoz nem tartoznak. Görbületük nagyon csekély, de a penge már keskeny, 3, 3·2. legfölebb 3·5 cm széles. A markolat, illetőleg markolatlemez egyenes s a melynek gombja van, almaalakú, mint a XVI. század első tizedeiből származó egye-

nes kardoké. A keresztvas 26—27 cm hosszú, kerek vagy négyoldalú egyenes rúd, külső felén ökölvédő lemezzel ellátva, melynek aljára egyenes és harántos vonalak vannak bekapcsolva. A pengehát részint egyenletesen megy egész a pengevégig, s egyik ilyen szablya pengéjére olaszos farkasfog bélyeg van beütve; kettőnél a hegye felé kiugrik a pengehát s egyiknek a pengéje berakott sárgaréz bélyeggel van ellátva és pedig egyik oldalon két kulcscsal és a passaui farkasjegygyel, másik oldalon nyolcz küllős körrel; egy szablyának középrésze keskenyedik meg oly módon, hogy fölül is, alul is megtörik a pengehát s alul a penge mindkét oldala ki van köszörülve. Hosszaságuk (az ép példányoké) 102½—110 cm közt váltakozik, ebből a pengére 85·5—92·5, a markolatra gomb nélkül 13—15·5, gombbal 17·5—17·8 cm esik.

A kétélű, egyenes kardok a XVI. század első tizedeinek jellegét tüntetik föl. Markolatuk általában véve körtealakú gombban végződik. A 23, 25·5—28·5, 29·5 cm hosszú keresztvas lefelé hajló egyszerű, vagy csavaros rúd, vagy lemez, mely ökölvédő gyűrűvel, egy pedig a szablyáékhoz hasonló lemezzel van ellátva. Hosszaságuk 109—115 cm közt váltakozik, ebből a penge 85—92·5 cm, a markolat 14·5—20·3 cm. A penge szél. tövén 3·5, 3·8, 4·3, 4·6, a legszélesebb 5·4 cm.

A puskacsövek semmi különösebb jelleget nem mutatnak, egyik-másik meg van görbülve, a mi erős dulakodásnak a jele. A két szakállas közül egyik villaalakú fogóval van ellátva, melynek végét a naszádba lehetett erősíteni; a cső a fogóban föl vagy alá mozgatható, úgy hogy tetszés szerinti magasságból lehetett belőle lőni.

A három vassalap félgömbalakú, alul szegekkel ellátva, melyekkel a nyakvédő sodrony- vagy bőrvért volt hozzájuk erősítve, egyiknek a teteje barázdálva van. A morion a nyugoti gyalogság jól ismert sisaktipusát tünteti föl, elől hátul fölfelé csapott csúcsba futó karimával, tetején tarajjal.

A mellvasak a XVI. század első tizedeiben szokásos módon erősen kidomborodnak; négy közülük bordázott, a mit tudvalevőleg I. Miksa császár hozott használatba, de már 1530 után kimentek a divatból; egynek a közepén gerincz fut végig.

A Kopasz zátonyban talált összes fegyverek ki vannak állítva a régiségtári folyosó XVIII. és XIX. szekrényében, hol csak a sarkantyúk nem tartoznak a lelethez.

13) Ugyancsak *Buda 1540/41-ki ostromából* kell származtatnunk egy Téténynél, szintén a Dunában lelt s a föntebbi sorozatba teljesen beleillő szablyát, melyet 1906 február 13-án szerzett a múzeum. (Hadtört. N. 4/1906.) A csekély görbületű penge háta hegye felé kiugrik, hegye ékalakú; a markolat nyelven még megvan a két szeggel ráerősített falemezboríték; a keresztvas $24^1/_2$ cm hosszú, egyenes, négyoldalú s vége felé kibővülő rúd, külső oldalán az előbbiekhez teljesen hasonló s alján egyenes és harántos vonalú ökölvédő lemezzel van ellátva. Hossza 107 cm. A penge hossza 87 cm, szélessége tövén 3·2 cm.

Ki van állítva a folyosó XX. szekrényében.

14) *Drégely* határában szántás alkalmával két XVI. századbelli szakállast találtak, melyet Jets Mátyás pesti polgár 1860-ban a M. N. Múzeumnak ajándékozott (Rég. N. 59/1860. Lelt. 75, 76.) A szakállasok kétségkívül Drégelyvár 1552-ki ostromának az emlékei, midőn Szondy György oly fényes példáját adta hazaszeretetének s kötelességtudásának. A 87 cm hosszú, 5—8 cm vastag, de nem kerek, hanem nyolczoldalú csövet Majláth B. írta le. A másik nagyobb, szintén nyolcz oldalú, a nyilásnál peremmel ellátva, szakálla kétszeres töréssel lépcsőzetesen keskenyedő négyszög. Hossza 93·5 cm, alján 8, nyilásánál 5·5 cm átmérőjű, a cső nyilása 2·5 cm.

Ki van állítva a folyosó XXI. szekrényében. (Majláth B. Hadtört. Közl. I. k. 1888. 190. l.)

15) Szintén az *1552-ki török hódítások* emlékei közé számíthatunk egy Török-Szentmiklóson (Jász-Kún-Szolnok m.), a volt Törökvár közelében Szécsi István földműves földjén lelt bronzágyú töredéket, melyet 1881 julius 1-én megvásárolt a találótól a múzeum. (Rég. N. 93/1881.) Az ágyú 1547 évszámmal és babérkoszorúban Taus cseh város czímerével van ellátva; a czímer: kéttornyú vár, nyitott kapuval, a két torony közt kardot tartó angyal mellképe van. A czímer és évszám fölött négyszögű keretben a következő négysoros cseh fölirat olvasható:

PVRG MISTR · A — — — — — — — —
MIESTA · DOMAŽLIC — — — — — — —
DAL · VISLICI ET DMASIA · IACOBV —
SLEWACZIE · DIEL · NA · HRAD — — —

Hossza 30 cm szélessége 8—17 cm.

Ki van állítva a régiségtári IV. terem XXIX. szekrényében, 17. sz. a.

NAGY GÉZA.

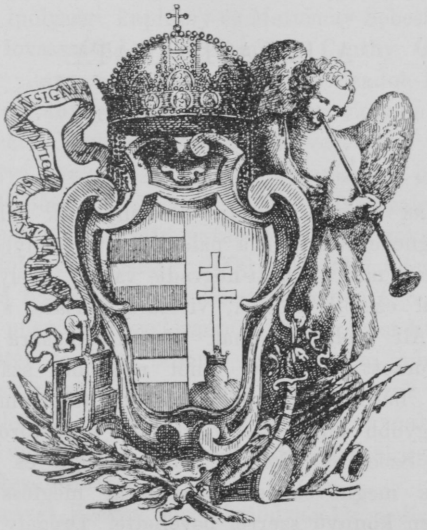

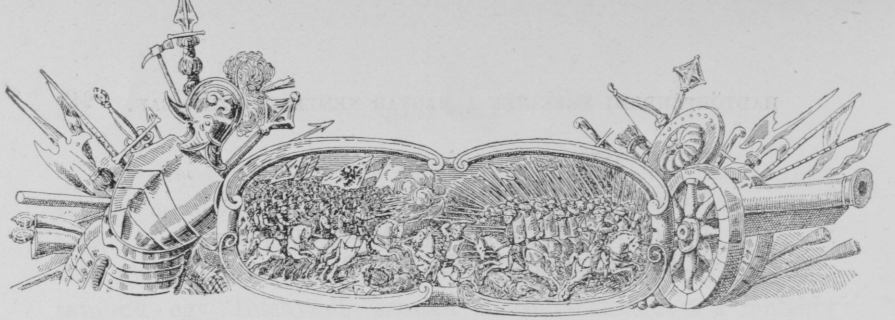

TÁRCZA.

A PALÁSTI CSATA.

(1552 augusztus 9—10.)

Hazánk 1552-iki hadi eseményeinek kihatásában egyik legnevezetesebbje a palásti csata, melyben I. Ferdinánd királynak a honti-nógrádi várak, melyek egy hónappal ezelőtt elestek, visszafoglalására s a győzelmesen előrenyomuló Ali budai basának visszanyomására nagy ügygyelbajjal összetoborzott s 10,000 főnél nagyobb számú csapatai a hibás, idegen hadvezetés következtében tönkremenvén, az első bányavidéki nagyobb ellenállás megtörött s a török az általa elfoglalt Drégely, Szécsény, Hollókő, Busa, Salgó és Buják váraiban zavartalanul és megnövekedett öntudattal megfészkelhette magát, Füleket 1554-ben könnyű szerrel bevehette, Drégely mezővárosának egy részét, a templomot és környékét 1575-ben megerősíthette, — azóta nevezik Palánknak — Kékkő, Divény és Somoskő várakat ugyanezen évben elfoglalhatta s ezáltal uralmát Hont, Nógrád, Zólyom és Gömör vármegyék mélyébe oly erővel terjeszthette, hogy azt csak Pálffy Miklósnak 1593—5-iki diadalmas hadjárata tudta megszüntetni.

A király serege, mely a bécsi haditanács tétovázása miatt már több mint egy hónapig Léván tétlenül vesztegelt, a nélkül, hogy tudta volna, vajjon Erdélybe, Ferdinánd vesző ügyének támogatására megyen-e, vagy Ali, Veszprém legyőzője előnyomulásának megakadályozására küldik, 1552 augusztus első napjaiban felsőbb parancsra Drégely felé indult, hogy a kinálkozó alkalommal az elesett honti-

nógrádi várakat visszafoglalja, esetleg Alit foglalkoztassa s lekösse, hogy Szokoli Mehemeddel, a temesvári győzővel való egyesülését s Szolnok és Eger ellen való menetelüket megakadályozza.

A sereg, melynek fővezére Teufel Erazmusz, a magyarok Ördög Mátyásnak nevezték, győri főkapitány volt, a következő elemekből állott: Sforzia Pallavicini Olaszországban toborzott 4500 gyalog zsoldosa, Ditrich Marczel vezérlete alatt 3000 német gyalogos, kiknek fele puskás, fele pedig lándzsás volt; a fővezér Győrből 200 lovast, Keglevich György, Rátkay Pál, Dessewffy Ferencz, Dombay Mihály és Sándry Ferencz kapitányok egy-egy lovasszázadot, a lévai helyőrségből Sárkándy Pál, Székely Miklós, Rácz István, Jakosich Ferencz, Drégely elestéig ipolysági kapitány és Matusnay Sebestyén kapitányok egy-egy könnyű lovasszázadot, Korponáról Csuthy Gáspár, Krusich János csábrági kapitány helyettese, egy lovasszázadot, Puchaim Farkas bányavidéki főkapitány és zólyomi főispán Zólyomból 200 lovast, Maschko Menyhért Véglesről 250 lovast vezetett a táborba s végül 800 cseh és morva gyalogos és ugyanannyi magyar hajdú. Az összes létszám tehát 10,850 ember volt. Ebből 9100 gyalogos és tüzér és 1750 lovas. Ezenkivül a király parancsára a bányavidéki tíz vármegyéből (Pozsonytól a Szepességig) 7000 főből álló fölkelő csapat gyült össze Füleknél. A hadsereg élelmezése Sbardelatti Ágoston, váczi czímmel fölszentelt püspökre, esztergomi nagyprépost-kanonokra s az érsekségnek Frater György biboros halála után adminisztrátorára, egy harczias főpapra volt bízva, kinek szülei olaszok voltak, de maga már magyar születésű és érzelmű s ki már Muránynak 1549-iki ostrománál is kitünt vitézségével. Teufel ez alkalommal egy lovasszázadot bocsátott rendelkezésére.

Teufel táborával Egegen megállapodva, Ali pedig kémeitől értesülvén a mieink előkészületeiről, támadó szándékáról s előnyomulásáról, gyorsan elhatározta, hogy Teufelt megelőzi terve kivitelében, megtámadja, mielőtt a Füleknél álló fölkelt sereggel egyesülne s Rákos mezejéről a Veszprémet, Drégelyt bevett s az Ipoly völgyét meghódoltató, győzelemittas, mintegy 10,000 főnyi hadával sietve fölfelé menetelt.

A két sereg számra nézve nem igen különbözött egymástól, de annál inkább a szellem, fegyelem, képzettség és ellátás dolgában. Az utóbbi tekintetben a mozlim sereg jóval fölötte állt a keresztény hadnak.

Es Teufel oly megfoghatatlan gondatlansággal s óvatosság nélkül táborozott Egegen, hogy egyszerre csak azon vette észre magát,

hogy mögötte az összes útvonalak a martalóczok és janicsároktól meg vannak szállva. S ekkor a helyett, hogy az utakat megtisztítva, a nemesi fölkelő sereget Fülekről magához vonva s a bányavárosi lövegeket, melyek már Bozókon voltak, bevárva, a támadásra s esetleg visszavonulásra alkalmasabb, szélesebb útvonalon, a Selmecz patak alsó völgyén, Felsőszemeréden, Tompán, Gyerken és Ipolyságnak át Drégely, vagy a már közeledő Ali ellen ment volna, Szalatnyánál átkelve a Nagy- és Kis-Kemencze halmai között fekvő dombháton, Palást mezején ütött tábort, a Korpona szükebb völgyében, mely ily nagy sereg számára dél felé alkalmatlan volt a támadásra, fölfelé pedig vesztett csata esetén, úgyszólván lehetetlenné tette a visszavonulást Korpona s a bányavárosok irányában. A fővezér ezen végzetes hibáját még azzal tetézte, hogy a völgy feletti magaslatokat elmulasztotta megszállani s a földerítő szolgálatról a tények tanusága szerint teljesen megfeledkezett.

Ily körülmények között 1552 augusztus 9-én a törökök Arszlán bég vezérlete alatt megközelítvén a mieinket, három löveg tüzétől támogattatva nyugtalanítani kezdték őket. Mire ezek kitörvén a táborból, az ellenséggel fölvették a harczot közelről puskatűzzel s távolról ágyúkkal. Csakhamar ott termett a magyar és német lovasság s heves küzdelem fejlődött ki, melyben mindkét részről sokan elestek és fogságba kerültek. A tisztek közül Dessewffy súlyosan megsebesülvén, a táborba vitték, hol még aznap meghalt. Sándry és Dombay fogságba estek. A török részről elesett a defterdár, vagyis a hadsereg fizetőmestere nehány kiváló tiszttel. A törökök meg akarván boszulni a defterdár halálát, az olasz hadosztályt, honnan a halálthozó golyó jött, kicsalták egy útmenti bozótosba. Az olaszok, jóllehet kitünő lövők voltak, a túlnyomó töröktől körülvéve, a legnagyobb veszedelembe kerültek. A magyar lovasok azonban Jakosich és Thúry György, a későbbi lévai, palotai és kanizsai főkapitány, kiváló hős, vezérlete alatt segítségükre siettek s a kifáradtakat fedezve kirántották a veszedelemből.

Másnap, augusztus 10-én Teufel és Sforzia ujra megkezdték e harczot. A támadó sereg közepét az olasz és német gyalogság képezte, balszárnya védelmére a német vértesek, a jobbra a győri könnyű lovasság voltak állítva. Azonban egy előre nem látott esemény a mieink vesztét okozta. Épen javában tartott ugyanis a legnagyobb harcz, midőn a mi részünkön vigyázatlanságból fölrobbant a lövőpor s nehány löveget a tüzérekkel együtt levegőbe röpített. A törökök fölhasználván az ezáltal támadt zavart, egetverő lármával vetet-

ték magukat a mieink megzavart soraira. Mire először a német gyalogság s utána a nehéz lovasság hátrálni kezdett. Teufel a csatatéren legalább övéit igyekezett visszatartani a futástól, de a túlnyomó s vérszemet kapott törököktől körülvéve, fogságba esett. A mieink ennek ellenére is hősileg védték magukat, de midőn vezéreik, Sbardelatti püspök, az utolsó magyar főpap, ki karddal kezében hősileg küzdve vérzett el a hazáért, Borsán Miklós, Rozsony Kristóf és Suly Farkas elestek, bomlásnak indultak a csapatok. Sforzia Pallavicini az olasz sereget lelkesítette hősi kitartásra, de látván, hogy a csata sorsa el van döntve s minden veszve van, egy közeli erdőbe menekült, hogy könnyebben védekezhessék, vagy az éj beálltával erdőkön, hegyeken át menekülhessen a veszedelemből. Utjában a törökök körülvették. Sforzia ellenállásra lelkesítette övéit s maga is kétségbeesetten küzdött. Végül megsebesült, s kezéből kiesvén kardja, az ellenség fogságába esett. Vele sok előkelő olasz tiszt esett el, vagy került fogságba, köztük Pallavicini Hipolit, Sforzia rokona, Tiburtino Márk súlyosan megsebesülve, Castro Albert, a firenzei Antimori Vinczével és Bembo s még néhányan. A Bozóknál álló Rátkay Pál az ellenség győzelmét s a mieink vereségét megtudva, az ágyúkkal Zólyomba vonult vissza. A Füleknél összegyült nemesi fölkelő sereg pedig szétszéledt.

A győző törökök messzire üldözték a legyőzötteket s egész Dömeházáig, melyet felégettek, Németiig, Szebellébig és Berencsfalváig nyomulva, sok népet rabságba hurczoltak. A bányavárosokat és Korponát, mely őrség nélkül maradt, irtózatos pánik fogta el a vereség hallatára s a csatából menekülők láttára, főleg midőn három elfogott török kinzás alatt azt vallotta, hogy Ali basa, mihelyt haderejét összeszedi s kiegészíti, Léva és Csábrág várakat foglalja el s azután Szentbenedek és Szentkereszt vidékét s a Közép-Garam völgyét hódoltatja meg.

Szerencsére Ali megelégedvén a palásti győzelemmel és zsákmányul ejtve a mieink összes lövegeit, zászlait s egész táborát, mintegy 4000 fogolylyal visszatért Budára, hova mint triumfátor vonult be. Elől sorban mentek a foglyok, köztük Teufel lovon ülve. A foglyokat dob- és trombitaszó mellett a főtérre vivén, a kiválóbbakat megtartotta, a többit elkótyavetyélte. Teufelt 40 zászlóval s a levágott fejekkel Sztambulba küldvén, Sforziát magánál tartotta, kit még azon évben 8000 darab arany lefizetése után szabadon bocsátott, neki ajándékozván Tiburtinót s még néhány foglyot. A nagy váltságdíj lefizetéséhez járult Cosimo Medici, Firenze herczege, Sforzia Medici s más olasz fejedelmek, sőt Ferdinánd király is fiával Miksa herczeg

gel. Teufel Sztambulban a szultán elé vezettetvén, tagadta nevét s azt, hogy ő volt a királyi sereg fővezére, mire a haragra gerjedt Nagy Szulejmán, ki az ő kilétét jól tudta, bőrzsákba varratta s a Boszporuszba dobatta. A német foglyok Budán és Pesten oly becstelenek voltak s oly olcsón keltek el, hogy egy mérő árpa, vagy liszt és egy félmeszely méz- vagy vajért lehetett egyet kapni.[1]

Bármilyen gyászos vége és következménye is volt azonban a palásti csatának, melyet a bányavárosok és vidéke sokáig sirva emlegettek, Palástnak véres mezején is felragyognak azon lélekemelő erények, melyek hazánkat megmentették a végső enyészettől s később új életre keltették: a magyar honszeretet, vitézség és az önfeláldozásig fokozott kitartás.

A csata negyedfélszázados évfordulóját Palást község 1902 aug. 9-én gyászistentisztelettel ünnepelte meg.

MATUNÁK MIHÁLY.

[1] Nicolai Isthvanfi Pannoni Historiarum de rebus ungaricis libri XXXIV. Coloniæ Agrippinæ. An. 1622. pag. 332—335. Matunák Mihály: Adatok az 1552-iki honti hadjárat történetéhez. Tört. Tár. 1907. 452—477. l.

A HADADI ÜTKÖZET 1562 MÁRCZIUS 4-ÉN.

Azon veszteségek között, melyek Balassa Menyhért elpártolásával János Zsigmond erdélyi fejedelmet 1562. év elején érték, jelentékeny volt Hadad elvesztése is, Sulyok György árulása következtében. Eltekintve attól, hogy Hadad vára tartozékaival együtt Közép-Szolnok megye egyik legnagyobb birtoka volt[1] s így I. Ferdinánd kezére jutása jelentékeny területi csökkenést jelentett Erdélyre nézve, e vár elvesztése főleg stratégiai szempontból volt káros. Rendeltetése lévén részben a Kraszna-, részben a Nagy-Szamos-völgy védelme, most már a szorosabb értelemben vett Erdély is ki volt szolgáltatva az ellenséges haderő támadásainak és pedig a legkönnyebben megközelíthető helyen: a Nagy-Szamos völgye mellékén. A gyulafehérvári udvarban tehát Sulyok György árulása érthető megdöbbenést keltett, annál is inkább, mert Balassa Menyhért elszakadásával s Szatmár, Nagybánya, Ecsed stb. császári kézre jutásával kapcsolatban, azokkal egyidejűleg történt s mert így a kapcsolt részek Erdélyre nézve nagyobbára veszendőbe mentek.

János Zsigmond vezérei: somlyai Báthory István nagyváradi kapitány s Némethy Ferencz tokaji kapitány, kikre a részek védelme volt bizva, elsősorban az Erdélylyel területileg közvetlenül érintkező Hadad visszafoglalását tűzték ki feladatukul s 1562 február végén, kevéssel az árulás megtörténte után, a várat körül is zárták. Seregök mintegy 8000 emberből állott, nagyrészök azonban gyakorlatlan parasztnép, de a túlnyomó erőnek a vár sokáig ellenállani nem tudott s néhány nap mulva Sulyok György meghódolt.[2] A vár feladása a Zay Ferencz kassai kapitány és Balassa Menyhért vezetése alatt alig 4000 főből álló királyi sereget, mely közvetlenül a vár

[1] Az 1564-iki dicalis összeírás szerint (Orsz. Ltár) 34 község tartozott a várhoz mintegy 155 portával.

[2] *Forgách Ferencz:* Commentarii p. 230.

meghódolása után érkezett meg egy, Hadadhoz közel fekvő faluba, csaknem zavarba hozta. Az erdélyiek nagyobb száma az ütközet sorsát bizonytalan kimenetelűnek tüntette fel ugyan előttük, de viszont tudták, ha időt engednek arra, hogy Báthoryék Hadadnak az ostromban megrongált falait helyreállítsák s a János Zsigmond rendelkezése alatt lévő tekintélyes haderővel, mely indulásra készen állott, egyesüljenek, — a hadjárat teljesen reménytelen rájok nézve. Zay és Balassa tehát, az eshetőségeket mérlegelve s bizva gyakorlott seregökben, rögtöni támadásra határozták el magokat.

János Zsigmond, ki semmit sem akart koczkáztatni s a többször sürgetett s ezidőtájt Törökszentmiklós körül táborozó török haderő[1] beérkezését is meg akarta várni, előzőleg meghagyta vezéreinek, hogy egyelőre csak védelemre szorítkozzanak s minden döntő mérkőzéstől óvakodjanak.[2] A királyi hadsereg támadó fellépése azonban, melylyel ez épen az egyesülést akarta meggátolni, a nyilt csatát elkerülhetetlenné tette; első támadásuk felfogására Némethy Ferencz tokaji kapitány vállalkozott, ki azonban azt a taktikai hibát követte el, hogy az első csatasorba a teljesen gyakorlatlan s nehezen fegyelmezhető parasztságot állította, s a rendes gyalog haderőt, mely nagyrészt szászokból állott, ezek mögé helyezte. A hiba végzetes volt. Az első összecsapás alkalmával a parasztság a rohamot feltartóztatni nem tudván, azonnal hátrálni, majd rendetlenül menekülni kezdett s megbontotta, sőt magával ragadta a mögötte álló többi hadsorokat is. A vezérek a bajt észrevéve, igyekeztek ugyan rendbehozni a csapatokat, de sikertelenül s csakhamar nekik is menekülniök kellett. Az ütközet most vérengzéssé vált; a királyi sereg a menekülőket mintegy két mérföldnyi távolságig üldözte; ötszáznál többen estek el, fogságba 1600-an jutottak,[3] köztük Csáky Pál, Telegdy Miklós,

[1] Zay Ferencz 1562 márcz. 5-iki levele. (Bécsi áll. ltár. Hungarica.)

[2] *Forgách:* Commentarii 231. l.

[3] *Verancsics* szerint: «Balassy Menyhárt, Zay Ferencz, Báthory Miklós, Priny Gábor nípivel és egriekkel, mintegy 3000 emberrel megverik János király fia nípit 8000-et az Hadad várnál Szilágyságban. Levágák benne több 2265. Rabot 1500-at fogának, kiket azután megfosztván, mind elbocsáták.» (MHH. SS. III. p. 102.) Ezzel szemben *Zay* azt jelenti a királynak, hogy «plus quam 500 homines et multi primarii viri occubuerunt, captivi vero ultra mille et sexingentos cecidere, inter quos capti sunt Paulus Csáky, Nicolaus Thelegdy, Benedictus Bornemisza capitaneus et alii plurimi ex Hungaris et Transsilvanis nobilibus» etc. (1562 márczius 5-iki levele. Bécsi áll. ltár. Hungarica.)

Bornemisza Benedek s mások. Az egész tábor ágyúkkal és hadifelszerelésekkel a győzők hatalmába került, sőt Hadad vára is megadta magát március 5-én.[1]

A vereségnek, mely elsősorban a részekben lévő erdélyi hadsereg felbomlását eredményezte, messze kiható következményei lehettek volna, ha I. Ferdinánd, Zay és Balassa tanácsára hallgatva, magát Erdély rögtöni elfoglalására elszánja. Kétségtelenül kedvezett volna Ferdinánd vállalkozásának az Erdélyben nemcsak a székelyek, hanem a szászok, sőt a magyar főurak (Forró Miklós, Harinnay Farkas, Bethlen György, Gerendi György stb.) közt észlelhető elégületlenség is, melyet Balassa mindinkább élesztett[2].

Miksa főherczeg azonban, ki I. Ferdinánd német császárrá koronáztatása óta közvetlenül befolyt a magyarországi ügyekbe, Zay és Balassa javaslatait ellenezte, jóllehet a körülményeknek kedvező kialakulását a maga részéről is elismerte; nem akart török háborút felidézni, a mely Erdély elfoglalása esetében feltétlenül bekövetkezett volna, hanem megelégedett oly fegyverszünettel, mely a tényleges birtoklást állandósította a részekben.[3] Ferdinánd is ilyen értelemben döntött.

Dr. Lukinich Imre.

[1] Zay idézett levele és az egri püspök 1562 márczius 14-iki levele (mindkettő bécsi áll. ltár. Hung.) után adtuk elő az ütközet lefolyását.

[2] Zay 1562 márczius 30-iki levele. (Bécsi áll. ltár. Hungarica.)

[3] Miksa 1562 ápr. 10-iki javaslata. (Bécsi áll. ltár. Hungarica.)

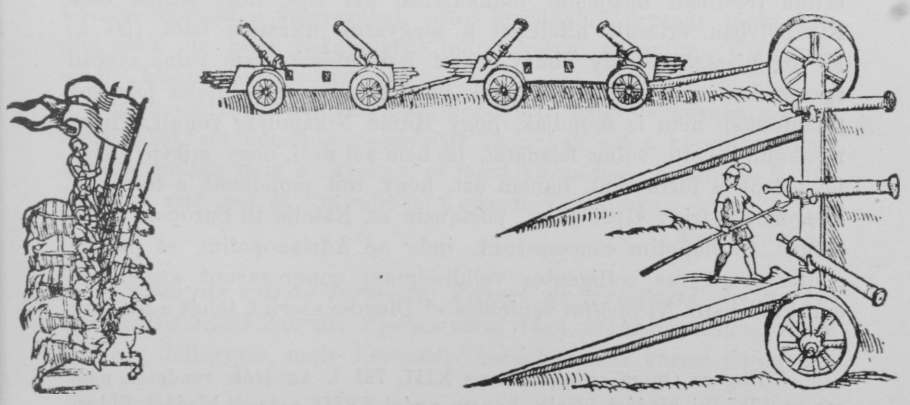

Tábori ütegek felállítása és fedezete olasz módra a XVI. században.

HADTÖRTÉNELMI APRÓSÁGOK.

URÁD ÚTJA VÁRNA FELÉ 1444. Rónai Horváth Jenő a Várnai Csatáról írt alapos és sokat idézett tanulmányában (*Hadt. Közlemények* 1888) nagyon részletesen foglalkozik azzal a kérdéssel, hogy «mely irányban indult meg Murád serege s mely viszonyok közt találkozott a magyar és török sereg egymással?» Írónk szerint «ez nagyfontosságú kérdés, melynek megoldásától a további combinatiók egész sorozata függ.» Mivel e kiváló szaktekintély Murád végzetes hadi útja meghatározásának ily nagy fontosságot tulajdonít, azt hisszük, nem végzünk fölösleges munkát, ha e hadi úttal foglalkozunk. Idézett írónk s mások is úgy tanítják, hogy Murád Drinápolyból Nikápolyig ment s onnan fordult Várna felé. Ezzel a nézettel szemben Thúry József a *Hadtörténelmi Közlemények* 1892-ik évfolyamában különösen török forrásokra hivatkozva azt fejtegeti, hogy Murád nem ment Nikápolyig, hanem a legrövidebb utat választotta a Nadir-Derbend szoroson Pravadihoz s onnan Várnához. Fraknói nem veszi tekintetbe Thúry fejtegetéseit és *A Hunyadiak és a Jagellók kora* című 1896-ban megjelent munkájában azt írja, hogy Murád csak Nikápolyban értesült hitelesen a magyarok útiránya felől. (56. l.) Mi azt hiszszük, hogy Thúry József fejtegetéseit nem volna szabad egyszerűen mellőznünk. Már csak azért sem, mert a hiteles források tulajdonkép nem is mondják, hogy Murád Nikápolyig vonult. Thúry megkönnyíthette volna feladatát, ha nem azt nézi, hogy mikép fogják fel mások a forrásokat, hanem azt, hogy mit mondanak a források. Dlugosz azt írja: «Ipsi enim, postquam ex Natolia in Europam traiecerunt, Galliopolim concesserunt, inde ad Adrianopolim, et passim gentes armigeras colligentes validissimum congregarunt exercitum, quocum *versus Nicopolim* venientes.»[1] Dlugosz szerint tehát a törökök

[1] Dugosz Opera omnia Tomus XIII. 721 l. Az irók rendesen nem ezt az 1787-iki kiadást idézik, hanem a régi XVIII. századi kiadást. Ebben a *versus* szó az idézett helyen kimaradt.

átkelvén Azsiából Európába Gallipoliba, s innen Drinápolyba jutottak s fegyvereseket gyűjtögetve, igen erős hadsereget szedtek össze, a melylyel *Nikápoly felé* menve . . . A *versus Nicopolim* ugyanis csak annyit jelenthet Dlugosznál, hogy a szultán Nikápoly felé ment, nem pedig azt, hogy Nikápolyig jutott. Dlugosz szó szerint Palatióból vette át elbeszélését. Palatio is csak azt mondja, hogy a törökök «versus Nicopolim», azaz Nikápoly felé mentek. Meddig jutottak ezen az úton, azt Palatio nem tudja. Ez a «versus Nicopolim» kifejezés Palationál aligha jelent egyebet, mint azt, hogy a török sereg nyugot felől támadott. Thúry nagyon helyesen jegyzi meg: «Mivel Mohammed, nikápolyi bég, Nikápolytól fogva követte a magyar sereget, mivel Murád is nyugot felől érkezett a várnai táborhoz: Palatio nagyon könnyen összetéveszthette az ellenség két csapatát.» Úgy van; csak abban téved Thúry, hogy Palatio «állítja Murádnak Nikápolynál lételét». Nem állítja, hanem úgy képzeli, hogy Murád valahol — ki tudja hol? — a Nikápoly felé vezető úton egyesült a nikápolyi béggel. Neki csak az volt bizonyos, hogy a törökök nyugot felől támadtak.

Thúry Chalkokondylasznak sem akarja elhinni Murád nikápolyi útját. Igen, de Chalkokondylasz sehol sem mondja, hogy Murád Nikápolyig jutott. A byzanczi író *Történetének* hetedik könyvében csak annyit mond, hogy a szultán négy napon át követte a magyar sereget, ott táborozván éjjel, a honnan ellenfele nappal távozott. Az ötödik napon — mondja Chalkokondylasz — észrevette Hunyadi, hogy a szultán nyomon követi és felvette vele a harczot.[1] E szerint a byzanczi író azt képzelte, hogy a szultán november 6-ikától kezdve követte nyomon a magyarokat, azaz körülbelül Pravadi táján érte utól őket, de hogy Nikápolyból indult volna a szultán Várnának, arról Chalkokondylasz mit sem tud.

Ezek szerint Palatio és Chalkokondylasz nem ellenkeznek a török forrásokkal, sőt némikép megerősítik Thúrynak azt a következtetését, hogy a szultán nem Nikápolyon át ment Várna felé, hanem «a Nadir-Derbend szoroson át Pravadihoz s onnan Várnához.»

Angyal Dávid.

Eperjes város tornyai, kapui és azoknak hadi felszerelése 1495 körül. Eperjes város 1424. évi számadáskönyvében van egy feljegyzés, mely Keresztély babérkoszorús városi jegyző ke-

[1] Bonni kiadás 330 l.

zétől származik, körülbel 1 az 1495-ik esztendőből. A feljegyzés címe: «Registrum portarum et muri et contenta in eisdem». Magát a feljegyzést az teszi érdekessé, hogy a végén a hadiszerek neveiről latin-német szótárt ad.

A jegyzék szerint Eperjesnek, mint megerősített városnak ebben az időben két kapuja volt, úgy mint a felső és alsó kapú. Az alsó a mai főutcza vasut felé vezető részén, a mai postapalota körül, a felső, a főutcza felső végén, az evang. kollegium kapújával szemben lehetett. Ezen felül a falak mentén tizenegy tornya volt a városnak, melyeket részint polgárok, részint színük után neveztek el.

A kapuk a következő hadiszerszámokkal voltak ellátva:

1. *A felső kapu* felszerelése:

Két (aczél) fekete sisak, két ágyú, egy féltaraczk, három «hakovnica» nevű kézi puska, egy pisztoly («piscall»), négy dárda, két paizs.

2. *Az alsó kapu* felszerelése:

Két paizs, két lándsa, két sisak, három cséphadaró, két hakownicze, két pisztoly, egy ágyú, egy tarack.

A tornyok közül, a *felső torony* felszerelése:

Két mázsa puskapor, négyszáz nyil, háromszáz «phuszeyszen alias ferripedia». A lőszerszámok közül volt egy ágyú, egy féltaraczk, tizenegy hakawnicz. Végül van egy «Heber alias distractorium.»

A Fillach nevű új torony «*New Thurm Ffillach*» felszerelése:

Három hakownicz, egy pisztoly, egy nyolczadmázsa puskapor.

A Brengeszen nevű új torony «*Turris nova Brengeszen.*»

Négy hakownicz, egy nyolczadmázsa puskapor.

Schuster Gáspár tornya «*Turris Caspar Schusters*» felszerelése:

Egy ágyú, egy félágyú (Halbe Hawffnicz), nyolcz hakownicze, három féltaraczk, három pisztoly, öt mázsa puskapor, két mázsa kén, háromszáz nyil, huszonkét tüzesnyil (ffeyer feyl), egy hordó szurok.

A Moster nevű torony «*Moster thurm*» felszerelése:

Száz «ffuszeyszen», egy mázsa puskapor, egy félágyú, két hakownicze, négy pisztoly.

A «*New Thurm kewlichte*» felszerelése:

Két hakownicze, két pisztoly, egy nyolczadmázsa puskapor.

A «*New Thurm gemolthe*» felszerelése:

Két hakownicze, egy tizenhatodmázsa puskapor, egy pisztoly.

A «*Nider Thurm*» felszerelése:

Két és félmázsa puskapor, háromszáz nyil, két ágyú, két hakownicz, nyolcz pisztoly, kétszáz ffuszeyszen.

A fehér torony, «*Weysse Thurm*» felszerelése.

Egy hakownicz, négy pisztoly, egy negyedmázsa puskapor.

A vörös torony, «*Rothe Turm*» felszerelése:

Két hakownicz, két pisztoly, egy félmázsa puskapor.

Az utolsó, a középső torony, «*Mittel Thurm*» felszerelése:

Ezer nyil, ezer ffuszeyszen, egy félmázsa puskapor, négy hakownicz, két ágyú, egy féltaraczk, egy pisztoly.

Az összeírás azután összegezi a hadifelszerelési tárgyakat, a mikor már megadja egyes tárgyaknak úgy a latin, mind a német nevét. Így például:

Attractoria = leyer,
Distractoria = croppen,
Paweszn = scuta,
Flegel = tribula,
Zecz tharczen = clipeos,
Galee cassides = lipken,
Pectoralia = Brostplech,
Submenta = Barth,
Panczir = lorice,
Torques = Cregel,
Clunitegia = alias Schurcz.

Ezenkívül azonban még függelékül ad Keresztély jegyző egy külön kis hadi műszótárat, mely a következő:

Galeas = Lipken, Bartte
Cuspides = Spisse,
Lanceas = breytte spisz,
Spatas = breyt swert,
Pugiones = degen,
Trusilia = stechmesser,
Cluniculus = thelecz,
Pharetras, pharetrale = kewcher,
Clipeos = schilt,
Scuta = pawesz,
Umbones = pockler,
Loricas = panczer,
Arnesium = Brostplech,
Bombarde = Trubicza, Huffnicze, Halbe huwnicz,

Pixides = { Schlangen puchsen, Tharresze, Halbe Tarres, Hakawnicze, Halbe Hakow, et manuales seu piscallen.

Dr. Iványi Béla.

Kurucz fegyverek összeírása Kassán 1685. A midőn az 1685-ik év őszén — október hó 25-én — kurucz Kassa meghódol a császári sereg előtt, a bizalmatlan vezér, Caprara Aeneas első dolga volt, hogy a lakosságot lefegyverezze s commendant uram azután is aggodalmasan vigyáz reá, hogy a rozsdásodó fegyverek ne kerüljenek ismét a polgárság kezére.

Az elkobzott fegyverek egy részéről szóló jegyzék a következő:

Consignatio armorum anno 1685 a concivibus per germanos acceptorum, nunc iterum post diuturnam germanorum eorundem retentionem, per nos infrascriptos denuo facta. Anno 1692, die 13. mensis Augusti, ex iussu inclyti magistratus.

Et primo quidem.

Egy dob nr. 1.

Egy zászló nr. 1.

Régi nemes városházán levő polhákokhoz conformis polhákok nr. 9.

Mostani időszokta, közönséges polhákok nr. 20.

Két kicsiny, tokban való polhákok 2.

Hosszú és rövidebb karabélyok nr. 31.

Egy tőcséres karabély nr. 1.

Két ágyatlan karabély nr. 2.

Aczél nélkül való karabélyok nr. 9.

Hegyestőr 7.

Négy, hüvelyes kard nr. 4.

Ezek találtatván, conscribáltattak és resignáltattak Kosztolányi András és Pap János uraimék kezekben, ugymint czaithausz (= zeughaus) tiszteinek alias czaitquartoknak (= zeugwart), hogy rozsdából megtisztítassák és conserválják nemes város fegyveres házában. Anno et die ut supra.

Per me Joannem Zboray
et Andream Bálintffy.

Az okirat hátlapján: Consignatio armorum in fornice officialium plebaniæ inventorum. Anno 1692. die 13 mensis Augusti és az irat levéltári száma: 10489.

Commendant uram gondjáról a város jegyzőkönyvei gyakrabban emlékeznek. Így:

1686. Die 29. Januarii. Commendant uram ő nagysága kérdezkedik, hogy a mely városi embereknek sokadalmi alkalmatosságra [1] adatott ki az város házából fegyvere, ha visszarakták-e? Sőt ha nem, tehát mindjárt resignálják, a több városbeliek is, mert másként valamely ember házánál valami fegyvert éri, officiri által visitáltatja és 100 aranyban büntetteti meg.

Majd ismét: 1686. Die 5. octobris. Minthogy commendant uram ő nagysága azon vagyon, hogy mihent az szőlők megszedetnek, szőlőpásztoroktól fegyver elvitessék bizonyos consideratiókra nézve. Erre végezett nemes tanács, hogy gazdáknak megparancsoltassék, addig ne adjanak szőlőpásztoroknak fizetést, míg a fegyvereket be nem hozta. Azon vagyon commendant uram, hogy valakinél fegyver találtatik s fel nem adta város házához, in fl. 100 fogja őtet büntetni. És azon lutheranus deák, az ki in festo Corporis Christi sub solemnitate lövöldözte oskolából, megbüntetessék vagy érette kezesek fizessék fl. 100.

Visszatérve a közölt összeírásra, a régi és az akkor modern, az oklevél szavai szerint *mostani idő szokta* polhákok kovás lőfegyverek voltak, melyekkel népszerűségben a Teschenben gyártott tesinkák (csinkák) vetekedtek.

Szokatlan alakú fegyver előttünk a tőcséres karabély, mely a trombon bélyegzetes magyar neve; a karabély csövének szája tölcsérszerűen kiszélesedik, a mint az még itt-ott a keleten divatozik.

Az ágyatlan karabély arról szól, hogy a ma puskaagynak mondott alkotórész mintegy a fekvő puskacső ágyául szolgál; mutatja egyúttal az összefüggést ágyú szavunkkal.

A hegyestőr, melyet a német panzerstecher szolgai fordítása nyomán mint páncélszúrót emlegetnek íróink, annyiban rászolgál e nevezetre, hogy keskeny, 3—4 élű, méteresnél hosszabb pengéje szúrásra volt csupán alkalmas. *Kemény Lajos.*

Magyar mérnökkari tiszt és közvitéz a XVII. századból. Képünk azt a jelenetet ábrázolja, a mint egy mérnökkari tiszt egy segédkező közvitézzel mérő eszközökkel és a tervrajzzal kimennek egy építendő erőd alapjait felmérni és kitűzni.

A tiszt szűk nadrágot, kurtaszárú csizmát s dolmánya fölébe

[1] A Fábián és Sebestyén-napi vásárt érti.

öltve, térdig érő, derékba szabott, ujatlan s tarajos, magas válprémes mentét visel, keskeny gallérral és fent három pár egyenes zsinoros gombolóval. Fején kerek formájú prémes kucsma, mellette kócsag tollforgó. A dolmány ujjának keskeny hajtókája van. Oldalán vágott végű szablya lóg. Kezében pálczát és vékony mérő lánczot visz, mely mindkét végén kis karikákban végződik. Arcza szakáltalan s kis bajuszt visel.

A közvitéz hasonlóképen öltözött, csakhogy mente nélkül csupán dolmányt visel, mely alul két sor keskeny zsinórral szegett s elül három sor apró gombbal s hét pár keskeny zsinór gombolóval díszített. Derekát keskeny csavart szövetöv szorítja, mig vágott végű szablyája a vállán keresztülvetett vékony zsinóron lóg. Bal kezével vállára vetve a háromszögellési mérőt, jobbjában pedig félig kinyitott rajztekercset visz, melyen egy csillagsánczrendszerrel tervezett erőd alaprajza látható. Álla borotvált s kis bajuszt visel.[1]

[1] *Allain Manesson Mallet.* Les travaux de Mars. Paris, 1672. 8. r. 137. lapján.

Magyar mérnökkari tiszt és közvitéz a XVII. századból.

Mark Quirin rézmetszete után. *Dr. Szendrei János gyüjteményében.*

SZÁLLÓ MIHÁLY HUSZÁRŐRMESTER HŐSTETTE,
1792 okt. 26-án Wanzenaunál.

Szálló Mihály huszárőrmester hőstette 1793 október 26-án. A franczia nemzeti convent 1793 január 21-én XVI-ik Lajos királyt kivégeztetvén, megfenyítésükre létrejött az első európai coalitió, melyhez Ausztria is csatlakozott.

Az osztrák csapatok Coburg herczeg és Károly főherczeg vezérlete alatt márczius 17-én Neervinden mellett, főleg a magyar csapatok, nevezetesen a Sztáray gyalogezred és Benyovszky lovasdandára, az Eszterházy huszárok s Boros lovasdandárának vitéz magatartása folytán a Dumouricz vezérelte francziákat döntőleg megverték.

Coburg ekkor azt a hibát követte el, hogy a helyett, hogy egyenesen Páris ellen indult volna, apró várostromokkal fecsérelte el az időt, mialatt a francziák uj hadsereget teremtve, október 15. és 16-án Wattignies mellett megverték őt, úgy hogy az osztrák csapatok Franczia-ország területét elhagyva, mindenütt visszavonulni kényszerültek.

Ezt a sokszor sulyos veszteségeket okozó visszavonulást is legnagyobbrészt a magyar huszár ezredek vitézsége fedezte, közben számos legendaszerű hősi tettet hajtva végre.

Ezek közül többet egykorú képek örökítenek meg. Ilyen az a rézmetszet is, mely *Szálló Mihály* székely, huszár-ezredbeli őrmester hőstettét ábrázolja, a ki 1793 október 26-án a Wanzenau melletti ütközetben nemcsak az ellenség által körülfogott századparancsnokot vágta ki, nemcsak hadnagyát, gróf Lázárt mentette meg, hanem egy rendkívül veszélyes ponton tüzelő franczia ütegre rohanva, annak személyzetét egymaga levágta s azután egyik megsebesült emberét, a ki alól a lovat kilőtték, az ellenség szeme előtt csapatához vitte és biztonságba helyezte.

Ezt a hőst mutatja be *Mark Quirin* rézmetszete, azt a jelenetet ábrázolva, amint Szálló, lovával a franczia ágyu legénysége közé ugrat és azokat egyenkint levágja. Maga Szálló, kipödört bajuszu, borotvált állu, tömzsi legény, a ki a kor divatjaként, még hosszu czopfot visel. Fején, elől réz rózsával, kettős tollforgóval s oldalt vitézkötéssel diszített magas nemez csákó van, öltözete prémmel szegett felöltött zsinoros mente, magyar nadrág s fönt szívalakulag vágott száru csizma. Mellén széles szíjon keresztül vetve karabély, két oldalt az I. Ferencz monogrammjával diszített tokokban pisztolyok; jobbjában magasra emelt széles szablya. A háttérben az őrmesterük után vágtató, közeledő huszárcsapat látszik.

A rézmetszet magassága: 26·05 cm., szélessége: 18·07 cm. Kiadta Johann Ottó Bécsben. A kép alatt hatsoros német szöveg. Dr. Szendrei János gyűjteményében.

A Blankenstein huszárok a würzburgi ütközetben. 1796 szeptember 3. A Blankenstein (most württembergi) huszárok legdicsőbb napjainak egyike szeptember 3-ika, mely napon az ausztriai hadsereg a hős Károly főherczeg fényes vezetése alatt a győzelmes würzburgi ütközetet vívta ki, s a francziákat döntőleg megverte. A Blankenstein-huszároknak itt jutott osztályrészül, hogy ezredbe összpontosulva, a gyalogságra intézett két nagyszerü rohamával az ütközet döntését előmozdítsa. A dicső würzburgi ütközet napját, mint emléknapot, az ezred azóta évenként megünnepli. E nevezetes csata napján első ízben *Báró Szent-Kereszty* ezredes az ezreddel két ellenséges négyzetet alakított zászlóaljat ugrasztott széjjel. A gyalogság nagyobb részét kardrahányták, kilencz tisztet és 400 embert pedig elfogtak.

Rövid időre rá egy gyalogsági oszlop nyomult támadásra előre, mely több század által az ezredes vezénylete alatt szétszóratott és visszaveretett. Az ezred vesztesége: 9 ember halottakban és 16 ló. Kandó főhadnagy, 22 ember és 38 ló sebesülve.

Báró Szent-Kereszty ezredes az ezen ütközetben tanusított hősiességéért a Mária Terézia-renddel lőn kitüntetve.

Azonkívül még különösen kitüntek: Révay Ferencz báró őrnagy és Csanády százados.

A legénység közül kivált Hencz káplár, ki még hat más bátor huszárral mint legelső ugratott be a gyalogsági négyzetbe, a szuronyokat parirozta, miáltal a mögöttük jövő 8-ik század benyomulhatott. Hencz az ezüst érmet kapta meg e hőstettéért, Sverteczky és Sarkady huszárok szintén vitézségi érmeket nyertek. Sarkady lovát vesztvén, gyalog folytatta kardjával a harczot. Novák és Nellinger káplárok, kik tíz huszárral az oldaljárőrt képezték, ügyesen a rohamhoz csatlakoztak s a négyzetet hátba támadták. Mindkettő az ezüst érmet kapta és rajtuk kivül még nyolcz huszár is, kik sebesült tisztjeiket mentették meg.[1]

Magyar huszárok az asperni csatában. 1809 május 21—22. A 6-ik huszárezred azon magyar ezredek közé tartozott, a melyek sok dicsőséget szerezve vettek részt a nagy franczia hadjáratban, s 1809 május 21—22-én Aspernnél Károly főherczeg hadseregét diadalra segítették. Az ezred a csata első napján a 12-ik drago-

[1] *Fluck Béla.* A csász. és kir. 6. huszárezred története. 1734—1896. Gyöngyös, 1905. 59—60. ll.

nyos ezreddel az előre nyomuló franczia lovasság zömére rendkívül sikeres rohamot intézett és azt visszavonulásra kényszerítette. Május 22-én Wieland alezredes az ezred több századát merész és sikeres rohamra vezette a franczia vértesek ellen, kiket úgyszólván teljesen elűzött. Az ezred vesztesége ezen a két napon 35 halott és 72 ló, 4 tiszt, 78 ember és 44 ló megsebesülve.

Magukat különösen kitüntették: *Wieland* alezredes, kit egy évvel utóbb a Mária Terézia rendjellel is diszítettek, *Gróf Blankenstein Henrik* őrnagy, *Simonyi* és *Nedeczky* századosok és *Rosty* főhadnagy.

A legénység közül a következők tüntették ki magukat:

Molnár őrmester, ki május 21-én a 4-ik osztály zászlóját és az ellenségtől elvett üteget mentette meg. Jutalma: ezüst érem és 200 forint. *Kováts Pál* közhuszár sebesülése daczára a fogságba jutott Szabó káplárt mentette ki és egy elkobzott lovat szerzett neki. Ezüst érmet kapott. *Torpay György* közhuszár Rosty főhadnagyot mentette meg a fogságba jutástól. Ezüst érem. *Sárossy István* közhuszár a lovával felbukott Ilty főhadnagyot saját lovára emelte s így a biztos fogságból mentette meg. Jutalma két arany. *Matra István* káplár, kinek rendkivül gyors volt a lova, a rohamnál azt kihasználva, az arczvonalból előre száguldott és az ellenséges századparancsnokot annak saját százada szemeláttára ütötte le. Hőstettéért ezüst érmet kapott. *Jámbor György* közhuszár szakaszparancsnokát, Stenz hadnagyot, ki lovát veszté, a viadal szorongásából mentette ki s visszatérve, vitézül tovább harczolt. Jutalma: ezüst érem. *Hemmer* káplár és *Sete István* közhuszár gróf Keglevich főhadnagy életét mentették meg. Az előbbi ezüst érmet, az utóbbi három aranyat kapott jutalmul. *Szánits Sándor* közhuszár a zászló megmentésénél segédkezett Molnár őrmesternek. Ezüst érem. *Félix József* közhuszár és *Kiss István* káplár három ágyút, melyeket az ellenség megtámadott, mentettek meg. Jutalmuk ezüst érem volt. *Nagy-Szováty János* közhuszár május 22-én egymagában hét ellenséget fogott el. Ezüst érem. *Kugly István* közhuszár a roham közben észrevette, a mint a századja oldala felé franczia vértesek közelednek. Nehány huszárral elszántan azokra tört és azok parancsnokát megsebezte. Két aranyat kapott jutalmul. *Sándor Mihály* közhuszár nyilvános dicséretet nyert azért, mert midőn egy franczia tisztet elfogott, azt nemcsak hogy ki nem fosztotta, hanem még sebét is sajátkezüleg kötözte be. *Gulyás András, Horváth Pál* és *Kiss István* huszárok tisztjeiket, kiket az ellenség körül kapott, a biztos fogságbajutástól mentették meg. Kiss három aranyat, Horváth dicséretet kapott, Gulyásnak, ki ez alkalommal sulyosan meg-

sebesült s már a huszonnegyedik évét szolgálta, régebben szerzett ezüst vitézségi érmét aranynyal cserélték ki. Ez a vitéz huszár, kinek arczképét a 6-ik huszárezred mai napig kegyelettel őrzi, 1763-ban Eszlán, Szabolcsmegyében született, 1778-ban soroztatott be, s 12 hadjáratban, 30 ütközetben és csatában vett részt. Háromszor sebesült meg és 46-ik szolgálati évében 1823-ban az ezrednél halt meg.

Barak Mihály káplár egy ellenséges járőr parancsnokát párviadalra szólította fel, miután azonban az erre rá nem állt, pisztolyával lőtte le és a járőrre támadva, jól közibök vagdosott. Az asperni csata második napján is vitézi példával járván elől, ezüst érmet nyert. *Schmidt Ferencz* ezred-törzstrombitás minden viszontagságban az ezredparancsnok oldalán lévén, nagy bátorsága és megbizhatósága által tünt ki. Három aranyat kapott. Abrudbányai István, Magyar Sándor, Szabó József, Papp Pál, Aranyos Imre, Farkas György, Nagy István közhuszárok és Stumpf trombitás fölebbvalóik és több bajtársuk életét mentették meg viadal közben, miközben Papp öt lánzsadöfést kapott. Kitüntették továbbá magukat Boltscher Imre káplár, Kovács Pál közhuszár, Harmann József őrmester és Hermann József káplár.[1]

Egy járőr hősiette a Volta melletti harczban, 1848 jul. 27. Az olaszországi Volta város körül zajló harcz folyamán *Kropf János* szabari illetőségű tizedes, ki négy emberrel, mint járőr az előre nyomuló rajvonal előtt járt, észreveszi, hogy egy erős ellenséges szakasz ugyanazon magaslat felé törekszik, mely felé az ő rajvonala sietett. Hátrafordulva gyorsan magához inti a mögötte haladó Toll János berkesdi illetőségű tizedest, s annak raját — 11 embert — s velük gyors futással igyekszik a hegytetőre. Ő maga el is éri a hátat, de látja, hogy az olaszok szakasza — mintegy hatvan ember, sokkal közelebb van ahoz, mint az ő vitézei. Az ellenség tehát megelőzte őket.

Kropf azonban nem veszti el lélekjelenlétét, hanem legényeivel — nehogy felfedeztessék — egy magaslatról a hegyoldalon lefelé huzódó mély vízmosásba veti magát s abban vezeti 16 vitézét a tető felé. Közben az ellenséges szakasz felérkezik a csúcsra, körültekint, tájékozza magát, alkalmas állást és jó födözéket keres, s megpillantva a fával benőtt vízmosást, annak veszi utját. Kropf János tizedes csak

[1] *Fluck Béla.* A csász. és kir. 6. huszárezred története. 1734—1896. Gyöngyös, 1905. 84—87. ll.

ezt várta. A legnagyobb nyugalommal 50 lépésnyire hagyja jönni az olaszokat, s akkor egyszerre jól irányzott össztüzet zudít reájok, aztán szuronyszegezve rohammalront nekik. Amazok a váratlan rajtaütéstől annyira megdöbbennek, hogy azt se nézték, kicsoda a támadó, hanem hanyathomlok iramodnak le a lejtőn, mialatt a 17 bátor csatár pusztító tűzzel üldözi a megfutamított 60 harczost.

Öten az olasz katonák közül annyira megijedtek, s az üldöző tűztől annyira féltek, hogy lefelé szaladtukban egy a domboldalon fekvő kis gödörbe ugrottak be, gondolva, hogy ott a golyók ellen védelmet találnak, s észrevétlenül elrejtőzhetnek. De Kropf egy embere meglátta ezt. Szuronyszegezve tör reájuk egymaga s oly erélyesen viselkedik, hogy azok neki minden fegyverüket átadják, s aztán ellenkezés nélkül követik őt a fogságba. A 17 bátor legény hősies magatartása nagy hatással volt a harcz további menetére s annak végeredményére. Mert meg volt hódítva a magaslat, melyen azután a csatárok magukat befészkelték, s az ellenség minden támadását visszautasították úgy, hogy az alkonyatkor az egész vonalon megverve feladja a további harczot és számos halottat, és sebesültet hagyva a csatatéren, visszavonúl.

Kropf tizedes lélekjelenléteért és biztos és elszánt vezetéséért az arany, Toll tizedes az I. rendű ezüst, öten a közvitézek közül pedig kiváló bátorságukért a II. rendű ezüst vitézségi érmet kapták.[1]

A 10-ik huszárezred közlegényeinek hőstettei a solferinói csatában, 1859 jun. 24. A III. Frigyes Vilmos porosz király nevét viselő 10-ik huszárezred 1., 2., 5. és 6. százada a solferinói csatában 1859 junius 24-én a gyalogbrigádoknál volt beosztva, míg a 3., 4., 7. és 8. század báró Edelsheim ezredes vezetése alatt harczolt. Mindegyik század több rohamot intézett úgy az ellenség gyalogsága, mint lovassága ellen, s a vitéz rohamoknak egyik sem bírt ellentállani. Az ezred vesztesége e csatában 8 tiszt, 118 ember és 126 ló volt.

A legénység hősi magatartásáról fényesen tanuskodnak az ezrednek e csatáról szóló feljegyzései.

[1] *Leírása*, A m. kir. pécsi 19. honvédgyalogezred kiegészítő kerületébe illetékes Baranya, Somogy és Tolna vármegyei hadviselt és ő cs. és apostoli királyi Felsége legfelsőbb Hadurunk által vitézségükért kitüntetett bátor katonák hadi tetteinek. Összeállíttatott hiteles adatok nyomán, buzdító példaadásul a legénység számára *Kirchner Hermann* ezredes, ezredparancsnok úr megbízásából. Hely és év nélkül. (Pécs, 1904.) 24—25. ll.

Rendíthetetlen bátorságának adta jelét *Kapcsó András* huszár, a ki saját életét vetette koczkára, hogy feljebbvalóját megmentse. Báró Lederer Károly kapitány ugyanis a harcz hevében az ellenségtől körülvétetvén, már-már komoly veszedelemben forgott, midőn Kapcsó András huszár elővágtatott, egymásután három ellenséges lovast levágott, miáltal a kapitánynak sikerült magát az ellenség közül kivágni. Kapcsó huszárt e hőstetteért az arany vitézségi éremmel tüntették ki.

Hasonló halálmegvetéssel szállt sikra az a három huszár, a ki gróf Geldern Károly hadnagyot ragadta ki az ellenség kezéből. Ez a bátor tiszt, a kit a Chasseur d'Afrique lovasok fogtak körül, kilencz szurási sebet kapván, magát az ellenségnek megadni kényszerült. Midőn gróf Geldern a franczia altisztnek kardját átadta, épen akkor érkeztek a hely szinére *Berta Ferencz*, *Siska János* és *Nagy Sándor* huszárok, kik a meglepett francziákat oly erővel támadták meg, hogy gróf Geldernnek még maradt annyi ideje, hogy kardját a franczia altiszt kezéből visszarántsa, s minthogy az ellenséges lovasok a huszárok által szétverettek, a sulyosan megsebesült tiszt a fogságba estől megmenekült. Berta Ferencz huszár e hőstetteért a nagy ezüst érmet, Siska és Nagy a kis ezüst vitézségi érmet kapták.

Török kapitány a 2-dik század két szakaszával ellenséges gyalogosztályokat támadván meg, egy szederfa mögé rejtözött franczia tiszt által meglövetett. Ekkor *Kiss János* huszár az ellenséges tisztnek neki rontott és rövid tusa után fejét széjjel hasította. *Kopcsó József* huszár azután a kapitány segítségére sietett és őt, mivel nehéz megsebesülése miatt másképen nem lehetett, az ellenség tüzéből a bekötözési helyig hátán vitte. Kiss János huszár a nagy ezüst vitézségi éremmel, Kopcsó József huszár pedig a kis ezüst vitézségi éremmel tüntettetett ki.

Bernárd György huszár a 3-ik századból, ki már a magentai csatában a kis ezüst vitézségi éremre tette magát érdemessé, azon pillanatban, midőn Hild őrnagy egy ellenséges lovast levágott, de egyuttal két franczia tiszttől megtámadtatott, egy franczia tisztet leszúrt, a másikat pedig menekülésre kényszerítette és igy megmentette az őrnagyot a kikerülhetetlennek látszó életveszélyből. Ezen ismételten bebizonyított vitézségéért az arany vitézségi érmet kapta.

Midőn Friedenfels kapitány egy gyalogság elleni rohamnál meglövetett, több huszárt rendeltek ki a kapitány elől fekvő holttestének visszahozatalára. Ezek között különösen kitüntette magát *Nagy István* 4-ik századbeli huszár, ki a holt tetemet a tüzelő ellenség szeme-

láttára maga előtt lova nyakára vette s visszahozta. Vitéz tetteért a kis ezüst vitézségi érmet kapta, s a kapitány családja gazdagon megajándékozta.

A hős katona valódi mintaképe volt *Zsolnay András* 8-ik századbeli huszár, ki a roham előtt és közben bátorságra buzdította bajtársait, kiváló vakmerőséggel az ellenséges sorokon keresztül tört és az ellenség hátsó oldalán nagy zavart okozott. Majd megpillantván gróf Walderndorf kapitányt, kit az ellenséges chasseurök már egészen közrefogtak, azonnal odarugtatott, erős kardcsapásokkal menekülésre kényszerítette az ellenséget, s a nagy veszélyben forgó kapitányt megmentette. Azután egy ellenséges tisztet vett üldözőbe, míg egy ellenséges osztálytól körül nem vétetett. Zsolnay magát hősiesen addig védte, míg több vágás és szurástól sulyosan megsebesülve, lováról lebukott. Miután 13 sebet kapott és lova is meglövetett, fogságba került, melyben megható jelét adta tisztjei iránt való ragaszkodásának és önfeláldozásának. A fogságban ugyanis a 8-ik század két tisztjével, Barankay kapitánynyal és báró Henneberg főhadnagygyal találkozott, s bár sebei sokkal sulyosabbak voltak, mint a tiszteké, őket az első perctől fogva ápolta és mivel egy nehány krajczárt el tudott rejteni, míg a két tiszt mindenét elvesztette, nekik szivart vett s mindenféleképen könnyíteni iparkodott sorsukon.

A fogságból szabadúlván Ő Felsége az ép oly bátor, mint nemes lelkületű huszárt arany vitézségi éremmel tüntette ki s 1000 forinttal megjutalmazta.

Barankovics Pál huszár az első századtól egy járőrrel Goitó-felé kiküldetvén, akkor ért oda, mikor Fiala kapitány egy különítménynyel a Mincio folyón át akart kelni. A ragadó ár a kapitányt lerántotta a lóról, s már a legnagyobb életveszélyben volt, midőn Barankovics huszár a folyóba vetette magát és saját élete veszélyeztetésével nemcsak a kapitányt és lovát, hanem még két bajtársát is megmentette. Ő Felsége ezért a koronás ezüst érdemkereszttel tüntette ki.

Még egy hős czigány huszár emlékét is őrzik a 10-ik huszárezred feljegyzései. *Ballágh Ferenczet* hívták, s a 8-ik század egyik legszebb és legjobb huszárja volt. Többször emlegette, hogy ő e hadjárat alkalmával vagy az arany vitézségi érmet szerzi meg, vagy ezt a hadjáratot túl nem éli. Minthogy a solferinói csatában lova már az első rohamnál meglövetett, karddal kezében gyalog rontott az ellenséges lovasokra. Báró Lederer kapitány ezt észrevéve, odakiáltott neki, hogy iparkodjék az összecsapott harczosok között kijutni és egy zsákmányolt lóra felszállni. Ballágh azonban, mialatt egy megsebesült

chasseurt lábánál fogva lováról lehuzott azt felelte: «Nincs szükség arra, ezekkel a ficzkókkal egy huszár gyalog is megbír!» Sok lövéstől és kardcsapástól találva később holtan rogyott össze.[1]

[1] *Emléklapok* a III. Frigyes Vilmos király nevét viselő 10-ik huszárezred történetéből. 1741—1904. Kulnigg Frigyes őrnagy rajzaival. Nyiregyháza, 1904. 10—26. ll.

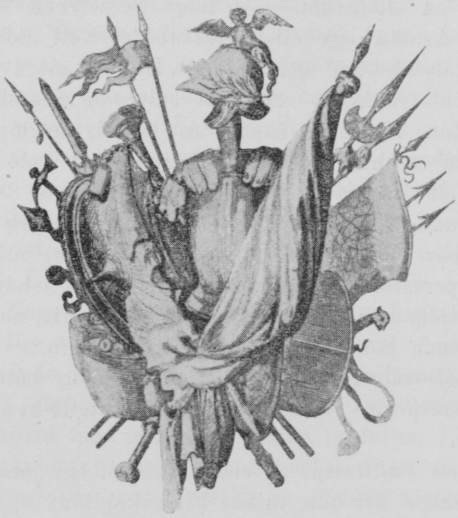

HADTÖRTÉNELMI IRODALOM.

I. ISMERTETÉSEK.

Istvánffy Miklós históriája hadtörténelmi szempontból. Írta *Holub József*. Szekszárd, 1909. Molnár-féle nyomdai műintézet részvénytárs. 8-r., 143 l. (Művelődéstörténeti értekezések 35. sz.)

Békefi Remig iskolája szorgalmas munkásságának tanuságai azok a művelődéstörténelmi értekezések, melyekből immár hosszú sorozat forog az érdeklődők kezében. Ezek közt szép számmal vannak, melyek hadtörténelmi szempontból is megérdemlik a figyelmet. Ilyenek *Császár* dolgozata: A magyar művelődés a XV. században, *Barthos:* Erdély pénz- és hadügyei János Zsigmond korában, *Perepatits:* A magyar művelődés I. Ferdinánd korában, *Kopper:* Erdély művelődése I. és II. Rákóczy György korában, *Pintér:* A históriás énekek művelődéstörténeti vonatkozásai, *Szabó:* Ghimesi Forgách Ferencz váradi püspök évkönyvei, tekintettel művelődéstörténeti adataira, *Zombory Ida:* Erdély pénz- és hadügyei 1658—1690, *Bagyary:* A magyar művelődés a XVI—XVII. században. Ismertetéseik megtalálhatók a Katholikus Szemle 1902. és 1907-iki, a Századok 1903—1907-iki, Egyet. Phil. Közlöny 1905-iki és Arch. Értesítő 1906 és 1908-iki évfolyamaiban. Ezekhez csatlakozik a czímben említett munka melylyel most foglalkozni akarunk.

Miként az egész sorozatnak, Holub munkájának sem az a czélja, hogy a XVI. század hadügyi dolgait letárgyalja, hanem csak az, hogy földolgozza s rendszeresen csoportosítsa azon adatokat, melyeket e tekintetben Istvánffy ad. Istvánffy, miként a szerzőtől a műve bevezetése gyanánt beható levéltári kutatások alapján megírt életrajz is mutatja, próbálta a tábori életet s ezen úton szerzett tudásának munkája megírásában hasznát is vette. De azért nem vált annyira katonává, hogy a hadakozás minden csinját-binját ismerte volna.

Holub maga is utal rá, hogy forrása alapján pl. a XVI. századi puskafajokat nem lehet meghatározni, mivel Istvánffy sehol sem szól prágai, nürnbergi, csetneki szakállas puskákról, hanem csak scopletum néven emlegeti őket. Azt bizony hamarosan észrevehetjük, hogy Istvánffy sokat írt ugyan a hadviselésről, ennek eszközeiről, de hadtörténelmet nem írt s nem is akart írni. Csak három, a XVI. század derekáról való összeírást veszek elő s ime van bennök szó sisaktaraczkról, seregbontóról, ki négy golyóbist vet, félszakállasról, rézpuskáról (ágyuról Istvánffy is megemlékezik), számszerijjba való tüzes nyílról, tüzes kalácsról, szakállastöltő palaczkról és vasvesszőről, portartó vedrekről, vasfazekakról, labdába való apró puskáról, labdát kivehető vashorogról, megtaláljuk bennök ezt a jó meghatározást: porta exterior *saranpo* vocata, quo in arcen ingressus fit, quæ modo vallo ligneo *latorkert* vocato munito est — s ezekből Istvánffynál alig valamit találunk; a sorompó kerül elő, meg az apró puska, de ezt alaposan félreértette, mint a brevioribus scopletis impleri kifejezés mutatja.

A mi Holubnak czélja és feladata volt, azt megoldotta s e tekintetben gondos szorgalma teljes méltánylást érdemel. Öt fejezetben (1. a hadsereg szervezete, 2. fegyverek, 3. menetek, tábor, téli szállás, 4. ütközet, tornajáték, bajviadal, 5. várak, várostrom, várvédelem) csoportosította az anyagot. Kellő vigyázattal óvakodik ugyan attól, hogy idegen források adataival meg ne rontsa a képet, melyet Istvánffy nyomán megrajzolni lehet (e tekintetben alig 1—2 helyen zavart meg a szöveg, a jegyzet azonban itt is megadta a szétválasztást), de attól, igen helyesen, nem fél, hogy az Istvánffynál csak homályos vonásukat más egykorú szerző, vagy szakírók nyomán élénkebbé ne tegye. A szerző jól tud írni, érdekesen csoportosít, anyaga is gazdag s így az egész munka élvezetessége mellett még minden egyes fejezetben találunk megkapóbb részleteket, milyenek pl. a lovas hajdukról, a seregek tisztjeiről, a lovak díszítésére használt vízilófarkakról, a petárdáról, a kotorgárdnak Zrinyi György kezdeményezésére kezdett elhagyásáról, a különféle csatarendekről írt sorai; de a legelevenebb az utolsó fejezete, mely a tanulságos részei mellett, pl. az aknák felismerése, megkeresése, mint olvasmány is jól hat.

Épen az eleven utolsó fejezettel kapcsolatban mondom el a legnagyobb kifogásom. Sajnálom, hogy a szorgalmas szerző nem csoportosította névszerint is a megerősített helyeket, legyenek azok akár szorosan vett várak, akár kastélyok vagy párkányok, palánkok. Azt hiszem, értékes, messzebb vivő következtetésekre is alapot vető tér-

képet szerkeszthetnénk, ha a források alapján előttünk állana a XVI. század összes megerősített helyeinek a sora. Ehhez azonban szükséges volna, hogy az egyes források adatai külön is földolgoztassanak.

Ily rengeteg adat földolgozása, csoportosítása közben lehetetlen, hogy egy és más el ne kerülje az író figyelmét. Pl. a bástyákat nemcsak az építőről, vagy valamely vitézről nevezték el, hiszen Istvánffy Neboisa, Miliaria bástyákat is említ s meg is magyarázza, miért hívták így őket (VII. 93. l.); az ütközet folyama alatt megvívott párbajról is van szó (XIX. 365. l.); porosz földről jött katonaságról is esik szó (XIX. 377. l.), a várakat nemcsak lerombolták, hanem szét is vetették (XIX. 364. l.), föl is égették őket (XX. 385. l.). Más esetleg még szaporíthatja az ily kimaradt apróságok számát, de valami sok vagy jelentős hiányra nem igen fog akadni. Tárgyi félreértést nem vettem észre. Néhány megismétlés (81. és 82., 88. és 91. ll.) akad ugyan, pár helyen (11., 76, 91. ll.) egy kis stiláris elnézés, de nem valami bántó. Legfölebb néhány apróbb észrevételt teszek még. György deák neve helyett, noha igaz, Istvánffy kölni kiadásában is Georgius van először említve, Iniodi és nyomán Istvánffy tanuskodása szerint Bornemisza Gergelyt kell írni (80. l.); Forgách Simon nyilatkozatát nem szabad általában a XVI. századi katonára alkalmazni (103. l.), mivel ő a német zsoldosokról beszél; fölösleges volt a török nevet a latin Cassonus alakban hagyni (121. l.).

A munka gondos anyaggyűjtése, ügyes csoportosítása, élvezetes előadása miatt egyaránt becsületére válik szerzőjének s bizvást reméljük, hogy még sok szép munkát fogunk tőle olvasni.

Sörös Pongrácz.

A magyar ezredek az 1859. és 1866-iki háborúkban. *Friedjung Henrik* «*Harcz a német hegemoniáért*» című művében, melyet a Magyar Tud. Akadémia megbizásából *Zilahi Kiss (Junius)* ültetett át nyelvünkre és melyet *Hoffmann Frigyes* átnézett, felhalmozta e munkában a magyar ezredek ellen irányuló, Lajtántúl köznapiassá vált vádakat, azt állítván, hogy ezredeink úgy 1859-ben, mint 1866-ban lelkes bátorság helyett nemcsak csekély buzgóságot tanusítottak, hanem hogy inkorrektűl, sőt gyáván viselkedtek és hogy ethikailag «korruptok» voltak. E vádakra nemrég *Balogh Pál* egy, a Pester Lloydban 1907 május 28-án közzétett czikkben «*Friedjung's Werk und die Ungarn*» alaposan ráczáfolt. A mi először *az 1859. évi lombardiai háborút*, nevezetesen a *Magenta és Solferino*

mellett vívott csatákat illeti, melynek elvesztését Friedjung — részben legalább — a magyar ezredekre hajlandó hárítani, Balogh arra figyelmezteti az osztrák történetírót, hogy e két csata elvesztésének ódiuma legelső sorban magukat a fővezéreket és a vezényletet terheli. Hogy lehetett például egy Clam-Gallas-t hadtestparancsnokká megtenni, a kit Bem 1849-ben Erdélyből Románia földjére szalasztott, a ki 1859-ben újra annyi jelét adta tehetséghiányának. (Bámulandó, hogy ezen újabb kudarczok daczára a tábornokot 1866-ban újra kinevezték hadtestparancsnokká, a mi a turnaui és podoli híd elvesztése és a jičini csata gyászos kimenetelével boszulta meg magát. Pedig hát 1866-ban Clam-Gallas egy ezred [a 17. gyalogezred] kivételével nem vezényelt magyar katonákat és mégis csúfot vallott. E szerint nem a magyar bakák korruptsága okozhatta vereségét. Hasonló legendát tálal fel Friedjung művének ama helyein, a hol a magyar katonák *tömeges* átpártolásáról és az olasz meg porosz *légiókba* való *tömeges* belépéséről szól. Ezt a vádat Balogh olyformán czáfolja, hogy a két légió csekély létszámára utal. Az olasz légió 2000 emberből állott és java részben régi emigránsokból, nem pedig katonai szökevényekből alakult; a porosz Klapka-féle légió létszáma pedig alig rúgott 3000 főre. Sőt a Balogh czikkének megjelenése után kibocsátott hivatalos porosz «Denkschrift» szerint, melyet a porosz hadügyminiszterium adott ki, a magyar-porosz légió létszáma mindössze csak 2047 főre rúgott, a légióba belépett magyar hadifoglyok száma pedig csak 373-ra. A magyar foglyok zöme pedig annyira hű maradt esküjéhez, hogy még cselhez is fogtak, nehogy a hozzájuk intézett felszólításra a légióba kelljen belépni. Erre nézve bátorkodom az olvasó figyelmét *Biegler Klemens* jelenleg Meranban nyugdíjban élő *osztrák* százados emlékirataira felhívni («Meine Erlebnisse während des Kriegsjahres 1866.» Bécs. Seidel, 1909), a ki konkrét bizonyítékokat szolgáltat Friedjung vádjával szemben. Az sincs rendjén, hogy Friedjung Klapkával és Türr Istvánnal szemben Kiemnastnak pamfletjére hivatkozik, jóllehet Friedjung azt (II. köt. 172. l.) maga is megbizhatatlannak itéli; baj az is, hogy a magyar emigráczió fejeinek munkáit agyonhallgatja.

Áttérve az *1866-iki olasz háborúra*, Balogh konstatálja, hogy Albrecht főherczeg hadserege, melylyel a custozzai csatát megnyerte, harmadrészben magyarokból állott; konstatálja továbbá, hogy az a vitéz ezred, mely Ráth Adolf ezredes vezénylete alatt már a déli órákban szállotta meg a környéken uralkodó Monte della Croce-t és magát Custozzát, a 19. sz. győri ezred volt. Rámutat továbbá arra

a körülményre, hogy a győri ezred eme sikerével a csata kimenetele máris biztosítva lett volna, ha Scudier tábornok dandárjának másik ezredével segélyére sietett volna a győri bakáknak. Ámde segély helyett Govone hadteste támadt a győriekre, a kik a túlerővel szemben, óriási veszteségek után, meghátrálni kényszerültek. A segély elmaradása Ráth ezredest annyira elkeserítette, hogy azonnal sürgette nyugdíjaztatását. Nem akart tovább szolgálni ott, a hol az ilyen dolgok lehetségesek.

A *cseh harctérről* is koczkáztat *Friedjung* elfogult és ellenszenves itéleteket. Ezekkel szemben felhozza *Balogh*, hogy Nachodnál két magyar ezred (a 20. és 60. számú) daczolt órákon át a Wenzelhegyen a poroszok túlerejével; hogy Skalič mellett a 77. sz. ezred harmadrésze födte a csatatért és hogy a budapesti házi ezred (32. sz.) minden negyedik emberét elvesztette. A Trautenau körüli magaslatok bevétele és védelmezése közben a Grivičič-dandár magyar ezrede (a Sándor czár nevét viselő 2. sz. ezred) volt leginkább kitéve a gyútűpuska záporának, mígnem a porosz gárdagránátosok által bekeríttetvén, majdnem teljesen megsemmisült. A *königgrätzi csata* napján 9 magyar gyalogezred harczolt 9 osztrák gyalogezred oldalán a boldogtalan emlékű Sviep-erdőcske birtokáért, a chlumi magaslaton végbement katasztrófában pedig különösen a 46. sz. (Szász-Meiningen) és 62. sz. (Henrik főherczeg) ezredek lakoltak vérükkel Appiano dandárnok megbocsáthatatlan mulasztásáért és rövidlátóságáért. Annak a parancsnak végrehajtására, hogy a chlumi magaslatot minden áron vissza kell szerezni, a hadvezetőség négy magyar ezredet szemelt ki, t. i. az 52. (Ferencz Károly), 44. (Albrecht főherczeg), 20. (porosz herczeg) és a 60. sz. (Wasa) ezredeket. A végleges visszavonulást pedig köztudomásúlag József főherczeg magyar brigádja fedezte első sorban. Ne felejtsük továbbá, hogy a Henriquez-féle brigádban, mely leghamarább illant el a csatatérről és kardcsapás nélkül nyitott utat a poroszoknak, hogy oldalról is támadhassák hadseregünket, magyar ezredek egyáltalában nem vettek részt.

A czikk végén Friedjungnak még egy állítását dönti halomra Balogh. Friedjung ugyanis azt írja, hogy a Frigyes Károly porosz herczeg nevét viselő 7. számú huszárezredet terheli az a vád, hogy Chlumnál puszta pánik következtében eszeveszetten futásnak eredt, és e közben saját honfitársain, a 46. sz. gyalogezreden átgázolt. Ezzel a váddal szemben Balogh czáfolhatlan módon bizonyítja, még pedig az osztrák és a porosz táborkar hivatalos munkái egybevágó tanusága alapján, hogy azt a szerencsétlenséget nem huszárok, hanem a

Schindlöcker-hadosztályhoz tartozó 4. számú dzsidás ezred okozta. A dzsidások taposták össze a 7. sz. gyalogezred századát. Erről a dologról egy szavahihető szemtanu, *Christofek Vincze* osztrák százados ezekkel a szavakkal emlékezett meg rapportjában: «A dzsidások mint a szélvész érkeztek. Útjukat a saját holtjaikkal és a mi halottainkkal jelezték. *Ilyen* volt a segély, a melyet nekünk hoztak.» A mi pedig a 7. huszárezredet illeti, arról óráról-órára ki lehet mutatni, hogy ama gyászos napon sem a katasztrófa előtt, sem azután a chlumi magaslaton nem járt. A kérdéses időpontban Cistoves faluban tartózkodott, Chlumtól egy negyedórai távolságra.

Balogh Pál czikke elején és végén szemrehányással illeti a M. T. Akadémiát, a miért Friedjung könyvének magyarra való fordítását a boszantó hibáktól meg nem rostáltatta, avagy hogy miért nem csatolt előszót a fordításhoz, melyben a hazai olvasóközönséget e hibákra figyelmeztette volna. Tudvalevőleg az Akadémia maga nem vállal a fordításokért felelősséget, de megteszi, hogy a munkát egy szakemberrel átnézeti. Ez ebben az esetben is megtörtént; a különben jeles fordítást gondosan átnézték, de hát a javítás és az előszó — elmaradt. *Dr. Mangold Lajos.*

A Magyar Katonai Közlöny, a Ludovika Akadémia Közlönyéből alakult kiváló, katonai tudományos havi folyóiratnak immár harmadik évfolyama jelenik meg a m. kir. honvédelmi miniszter által kirendelt bizottság által szerkesztve.

E folyóirat nemcsak a hadtudomány legujabb állásának s a hadseregszervezet fejlődésének megfelelő értékes dolgozatokat közöl, nemcsak figyelemmel kiséri a külföldi összes államok hadi intézményét és tudományos irodalmát, hanem itt-ott történelmi kérdésekkel is foglalkozik.

A folyó évi első füzetben *Szandai Sréter István* százados Görgey 1849. évi junius havi Vág menti hadműveleteit ismerteti.

Nagyon örvendünk rajta, hogy e becses folyóirat legujabbkori hadtörténelmünk szabadságharczi hadi eseményei ismertetésének is helyt ad, mert hiszen ezáltal alkalmat szolgáltat a hazai hadszínhely terepeknek beható tanulmányozása és ismeretére és az akkori eseményeknek a hadi tudomány mai állása mellett való megvilágítására.

Minekünk a történetírás szempontjából másként kell ezt a tárgyat tekintenünk. Az 1848 49-ik évi szabadságharcz eseményei még nagyon közel vannak hozzánk, annak még mindkét részről való sok szerep-

lője ma is itt él közöttünk. Látásunk tehát még nem lehet eléggé világos, nem lehet a személyiségektől elvontan elfogulatlan. A történelmi események olyanok, mint a nagy hegyek, azok közelében állva nem vehetők jól szemügyre — bizonyos távolságra kell azoktól távoznunk, hogy egész nagyságuk áttekinthető legyen. Azután meg e hadjárat eredeti forrásul használható hivatalos okmányai, sem a magyar, sem az osztrák vezérkar iratai még nem ösmeretesek. Az irodalomban eredeti, hiteles forrásu kiadványok helyett csupán a szereplők emlékirataira támaszkodhatunk, — a melyek egyéni elfogultsága pedig nem alkalmas még a hiteles és igazságos történet megirására.

A második füzetben is van egy történelmi tárgyú értekezés *Loósz István*-tól a régi magyar ágyukról. Ennek csak épen felemlítésére szorítkozunk. Ez a három lapra terjedő munka néhány rég ismert adat felsorolásából álló rövid elmefuttatás. A magyar régi ágyuk s általában a lövegtannak oly gazdag irodalma van nálunk s muzeumokban és várainkban annyi eredeti emlékünk van még meg, hogy szerzőtől, a ki tárgyáról annyi szeretettel szól, méltán várjuk, hogy mindezek felhasználásával bizonyára behatóbban is fog még e kérdéssel foglalkozni. *i. j.*

A hadsereg című gazdagon illusztrált díszes kiállítású, havonkint kétszer megjelenő s Aradon kiadott folyóirat, már hetedik évfolyamában felel meg kitüzött feladatának. Nemcsak szakdolgozatokat közöl, a melyeket haszonnal olvashatnak a katonák is, hanem főleg nagy érdeme, hogy úgy hadseregünk, mint honvédségünk intézményét, folyton fejlődő viszonyait és vezető férfiait megösmerteti a művelt magyar közönséggel s ezáltal emeli az iránt uk való meleg érdeklődést.

E folyóirat hasábjain is gyakran találkozunk történelmi tárgyú dolgozatokkal. Az ez évi 2-ik számban *Tedeschi Lambert* főhadnagy a magyar szerb határ megerősítéséről írván, kiterjeszkedik a kérdés történeti multjára is, nagyjában összefoglalván a történelmi adatokat Géza király idejétől kezdve, a mikor az ország ottani határának védelmét, főkép Zimony erődítései és a Buziás melletti Haram vára biztosították.

A folyóirat *hadtörténelmi naptár* közlését is megkezdte, a mit a történelmi érzék fejlesztése szempontjából melegen üdvözölhetünk.

A Katonai Tudósító, tartalékos tisztek, zászlósok, hadapródok és egyévi önkéntesek havonkint kétszer megjelenő lapja, mely II-ik évfolyamát éli. Aktuális katonai szakdolgozatokon kívül, hadtörténelmi tárgyú czikkeket is közöl, eddigelé ugyan túlnyomóan az általános s nem a hazai hadtörténet keretéből. Egyik ilyen nagyobb tanulmánya: Hogyan fejlődtek ki a mai hadseregek. A negyedik szám tárczájában pedig lovasságunknak a custozai csatában való hősi viselkedéséről olvasunk terjedelmesebb közleményt. Kár, hogy mindezen történelmi tárgyú dolgozatoknál iróik nem idézik forrásaikat, a honnan adataikat merítették s így történészeink kellőleg nem méltányolhatják azokat.

Az Őrszem. A *Hazai Hugó* által kitünően szerkesztett, immár hetedik évfolyamát élő s havonkint kétszer megjelenő katonai és csendőrségi lap, mely leginkább az altisztekre van számítva, felismerve a régi diadalmas csaták és vitézi tetteknek a katonaságra való nagy erkölcsi, lelkesítő és nevelő hatását, nagyobbrészt az ezredtörténetekből véve, minden számában közöl hadtörténelmi tárgyú apróbb czikkeket is. Ilyenek: Magyar csapatok az asperni csatában. A 32. vadászzászlóalj története. Rostás Pál, a vitéz huszár. Adomák s egyébb apróságok a harcztérről. A cs. és kir. 34-ik gyalogezred az oberschelkjageli ütközetben stb. Midőn az Őrszem irányát melegen üdvözöljük, felhivjuk figyelmét arra, hogy tegye közleményeit a hadtörténelem alapos kutatói számára is használhatóvá azáltal, hogy mint az hitelességre számot tartó történelmi dolgozatoknál elengedhetetlen, jelölje meg mindazon forrásokat is, a honnan közleményeit, illetőleg azok adatait meríti.

Századok. A Magyar Történelmi Társulat közlönye, mely *dr. Borovszky Samu* szerkesztésében 44-ik évfolyamában van, mint általában a hazai történetirásnak páratlan gazdagságú kútfője, így a magyar hadi történetirásnak is leggazdagabb forrása.

Ez idei évfolyamában is több hadtörténelmi tárgyú dolgozattal találkozunk. Ilyenek *Lukinich Imre:* Bethlen István 1636-iki támadása. *Dr. Germanus Gyula:* A törökök első föllépése az Aldunán és az első török-magyar összeütközés és végül *dr. Karácson Imre:* A porta terve a magyarokkal 1788-ban.

A Történelmi Tár, melynek új folyamából a XI-ik kötet most jelenik meg *dr. Komáromy András* szerkesztésében s a melyet a Magy. Tud. Akadémia Történelmi bizottságának hozzájárulásával szintén a

Magyar Történelmi Társulat ad ki, hasonlóképen nagyszámú hadtörténelmi tárgyú anyagot tesz közzé. Ezen évfolyamában *Áldásy Antal* adatokat közöl Nagy Lajos király olaszországi összeköttetéseihez, *Zimmermann Rezső* pedig a II. Rákóczi Ferencz felkelésére vonatkozólag közöl adalékokat Szabolcs vármegye levéltárából.

II. A MAGYAR HADTÖRTÉNELMI IRODALOM REPERTORIUMA

1897—1909-ig.[1]

Első közlemény.

I. Önálló magyar hadtörténelmi és hadtörténelmi vonatkozású művek.

A) Hazai művek.

Acsády Ignácz. A karloviczi béke története. 1699. (Értekezések a tört. tud. köréből. XVIII. k. 4. szám.) Budapest, 1899. Athenaeum kny. 8-r. 80 l. Ára 75 kr.

Adattár Délmagyarország XVIII. századi történetéhez. V. köt. A Délmagyarországi tört. és régészeti múzeum-társulat megbizásából szerkeszti *Baróti Lajos.* Temesvár, 1900—1904. Csanád-egyházm. kny. 8-r. IV, 625, LXXVIII l.

Album (Rákóczi —). II. Rákóczi Ferencz és kuruczai. Budapest, 1907. Hornyánszky Viktor kny. 2-r. 140 l. Műmellékletekkel és a szövegbe nyomott képekkel.

Almanachja (1848—). Kiadja a Magyar Hirlap. Budapest, 1898. Pallas kny. 8-r. 47 l. Egy arczképpel.

Angyal Dávid. Thököly Imre kora. Budapest, 1907. Athenaeum kny. 8-r. 38 l.

Auffenberg (M. R. —). E. von Alemann, C. Ritter von Straub. Monographie aller kriegerischen Ereignisse, welche sich in und bei Raab abspielten. Győr, 1902. Nitsmann József kny. 8-r. 93 l.

[1] Szakíróink kényelmére czélszerűnek láttuk a *Hadtörténelmi Közlemények* szünetelése alatt keletkezett hadtörténelmi irodalmat folytatólagosan összeállíttatni. A hadtörténelmi irodalom repertoriuma 1888—1897-ig a Közlemények régebbi évfolyamaiban található. *Szerk.*

Auszug aus Geschichte des k. u. k. ungarischen Infanterie-Regiments Freiherr v. Mollinary Nr. 38. Budapest, 1901. Pesti kny. r. t. 8-r. 156 l.

Auszug aus der Geschichte des k. u. k. Infanterie-Regiments Nr. 25. 1672 bis 1903. Losoncz, 1903. Kármán Zsigmond kny. 8-r. 25 l.

Áldor Imre. Dósa György és a parasztlázadás 1514-ben. Budapest, 1899. Franklin-társ. kny. 8-r. 144 lap. (Történelmi Könyvtár 85. füzet.) Ára 25 kr.

Árpád és az Árpádok. Történelmi emlékmű. Szerkesztette *Csánki Dezső.* Árpád vezér halálának ezredik évfordulója alkalmával. Budapest, 1908. Franklin-társ. kny. 2-r. XVII, 2, 396, 2 lap. Műmellékletekkel, szövegképekkel, hasonmásokkal, leszármazási táblákkal, egy térképpel s számos díszítéssel. Ára 125 kor.

Badics Ferencz. Kurucz világ és kurucz költészet. Budapest, 1906. Athenaeum kny. Kis 4-r. 48 l. Két czimképpel és a szövegbe nyomott képekkel. Ára 1 kor.

Bagossy Bertalan. A hajdani Szatmár-vár helye, neve és keletkezése. Szatmár-Németi, 1907. Pázmány-sajtó kny. 8-r. 21, 2 l.

Balló István. A mádéfalvi veszedelem. Irta —. Csikszereda, 1906. Szvoboda József kny. 8-r. 35 l. A mádéfalvi emlékoszlop képével. (Ismertetve: Századok, 1906. 855. l.)

Balog Károly. Vérrel, verejtékkel. Emlékeim a 37. ezred táborozásából 1878-ban. Irta —. Szerző rajzaival. Pécs, 1904. Taizs József kny. 8-r., 2, 137 l. Ára 2 K 40 f.

Barabás Samu. Zrinyi Miklós a szigetvári hős életére vonatkozó levelek és okiratok. Közrebocsátja —. I. kötet. Levelek 1535—1565. (Magyar Történelmi Emlékek. Kiadja a Magy. Tud. Akadémia. Első osztály: Okmánytárak, 29-ik kötet.) Budapest, 1908, Nagy 8-r. XLV, 2, 680, 2 lap. Ára 6 frt. — II. kötet. Levelek 1566—1574. Oklevelek 1534—1602. Pótlék 1535—1567. Budapest, 1899. Athenaeum kny. 8-r. 4, XXXI, 2, 752 l. Ára 6 frt. (Ismertetve: Századok, 1901. 730. l. és Erdélyi Múzeum, 1898. 119. l. 1899. 325. l.)

Barang. 1848—49. A magyar szabadságharcz története. A tanuló ifjúság számára. Budapest, 1902. Pallas kny. 8-r. 226 l. Számos képpel. Ára 4 kor.

Barát (Ármin —). Die königliche Freistadt Temesvár. Eine monographische Skizze. Temesvár, 1902. Uhrmann Henrik kny. 8-r. 268 l. 52 képpel és egy térképpel.

Barcsa János. Hajdu-Nánás város és a hajduk történelme. Hajdu-

Nánás városának megbizásából írta —. Hajdu-Nánás, 1900. Bartha Imre kny. 8-r. 319 l. (Ismertetve: Századok, 1901. 348. l.)

Baróti Lajos l. Adattár.

Bars vármegye monographiája l. Borovszky Samu.

Barthos Kálmán. Erdély pénz- és hadügyei János Zsigmond korában. Bölcsészetdoktori értekezés a magyar művelődéstörténelem köréből. Az Erdélyi Országgyűlési Emlékek alapján írta —. Kolozsvár, 1902. Gámán János örökösei kny. 8-r. 104 l. (Ismertetve: Századok, 1905. 370. l.)

Bárczay Oszkár. A heraldika kézikönyve. Műszótárral, 714 szöközti ábrával és 3 melléklettel. A Magy. Tud. Akadémia történelmi bizottsága megbizából írta —. Budapest, 1897. Kiadja a Magy. Tud. Akadémia. Nagy 8-r. VI, 713 lap. Ára 6 frt. (Ismertetve: Századok, 1898. 457. l.)

Bárdos József. A magláji hős. Pachonaházi Paczona István. Irta —. Székesfehérvár, 1906. Egyházm. kny. Kis 8-r. 73 l. Ára 60 fill.

Beck Vilma báróné. Egy hölgy emlékiratai az 1848 49-iki magyar szabadságharczról. Fordította és kiadja dr. Halász Sándor tanár. Miskolcz, 1901. Stamberger Bernát kny. 8-r. 8, 277 l. Ára 3 korona.

Benedek Elek, Nagy magyarok élete. Werbőczi István, Zrinyi Miklós, a szigetvári hős, Tinódi Lantos Sebestyén, Balassa Bálint, Báthory István. Budapest. 1906. Athenaeum kny. 8-r. 135 l. Számos képpel.

Bernstein Béla. Az 1848 49-iki magyar szabadságharcz és a zsidók. Budapest, 1898. Kis 8-r. VIII, 344 l. Az izraelita magyar irodalmi társulat kiadványai, X. (Ismertetve: Századok, 1899. 455. l.)

Besskó József. A honfoglaló magyar nemzet lovairól. Craniometriai tanulmány. Irta —. Budapest, 1906. Pátria kny. 8-r. 176 l. Három képes táblával. (Ismertetve: Századok, 1906. 949. l.)

Békefi Remig. A Balaton környékének egyházai és várai a középkorban. Irta —. Budapest, 1907. Hornyánszky Viktor kny. 4-r. IV, 376 l. Egy térképpel és 142 ábrával. (A Balaton tudományos tanulmányozásának eredményei. Kiadja a M. Földrajzi Társaság Balaton-bizottsága. Harmadik kötet. Első rész. III-ik szakasz.) Ára 10 kor.

Bihar vármegye és Nagyvárad monographiája l. Borovszky Samu.

Boldisár Kálmán. Rákócziról és a kuruczokról. B. K. előadása a debreczeni iparoskör Rákóczi-ünnepélyén. Debreczen, 1903. Hoffmann és Kronovitz kny. 8-r. 31 l. Ára 30 fill.

Boldisár Kálmán. Bocskay hadi népe. Bocskay István fejedelem 300 éves emlékünnepére írta —. Debreczen, 1906. Hoffmann és Kronovitz kny. 8-r. 120 l. Bocskay István arczképével. Ára 1 kor. 20 fill. (Ismertetve: Századok, 1908. 152. l.)

Boldisár Kálmán. Hajduszoboszló lovas hadi népe. Debreczen, 1907. Hoffmann és Kronovitz kny. 8-r. 46 l. 2 fényképpel a szoboszlai Bocskay-zászlóról.

Borbély István. Toroczkó története 1848—49-ben. Irta —. Kolozsvár, 1906. Stief Jenő és társa kny. Kis 8-r. 94 l.

Boross Vilmos. Szabadságharczunk emléke. Kiadja: Laurencic Gyula. 150 kép, 13 okmányhasonmás, 29 névaláírási hasonmás. Budapest, 1898. 8-r. 189, 3 l. Ára 3 frt. (Ismertetve: Századok, 1898. 758. l.)

Borovszky Samu. Csanád vármegye története 1715-ig. A Magy. Tud. Akadémia tört. bizottságának megbizásából írta —. I. kötet. A vármegye általános története. II. kötet. A vármegye részletes története. Budapest. 1896—7. Nagy 8-r. XVIII, 499; XI, 647 lap, egy térképmelléklettel. A két kötet ára 7 forint. (Ismertetve: Századok, 1898. 342. l.)

Borovszky Samu. Magyarország vármegyéi és városai. A magyar korona országai, történetének, földrajzi, képzőművészeti, néprajzi, *hadügyi* és természeti viszonyainak, közművelődési és közgazdasági állapotának enciklopédiája. A Magyarország vármegyéi és városai állandó munkatársaink bizottsága közreműködésével szerkeszti. — *Szabolcs vármegye.* A «Magyarország vármegyéi és városai» állandó munkatársainak központi bizottsága és Szabolcs vármegye monographia-bizottsága felügyelete alatt irták a Szabolcs vármegyei helyi munkatársak. Budapest, (1900) Légrády-testvérek kny. 4-r. XV, 574 l. 15 műmelléklettel. Ára díszkötésben 12 korona. (Ismertetve: Századok, 1901. 175. l.)

Borovszky Samu. Magyarország vármegyéi és városai. — *Bihar vármegye és Nagyvárad.* A «Magyarország vármegyéi és városai» állandó munkatársai központi bizottságának felügyelete alatt írták a Bihar vármegyei helyi munkatársak. Budapest. (1901.) Légrády-testvérek kny. 4-r. XII, 684 l. Számos műmelléklettel és szövegképpel. (Ismertetve: Századok, 1902. 176. l.)

Borovszky Samu. Magyarország vármegyei és városai. — *Bars vármegye.* A «Magyarország vármegyéi és városai» állandó munkatársai központi bizottságának és Bars vármegye monographia bizottságának felügyelete alatt írták a Bars vármegyei helyi munkatársak. Szerkesz-

tette —. Budapest, (1903.) Légrády-testvérek kny. 4-r. 8, 568 lap, 15 műmelléklettel és 370 szövegképpel. (Ismertetve: Századok, 1903. 762. l.)

Borovszky Samu. Magyarország vármegyéi és városai. — *Gömör-Kishont vármegye.* A «Magyarország vármegyéi és városai» állandó munkatársai központi bizottságának felügyelete alatt írták a Gömör-Kishont vármegyei helyi munkatársak. Budapest, (1903.) Apollo irod. társ. Légrády-testvérek kny. 4-r. X, 677 l., 14 műmelléklettel és 310 szövegképpel.

Borovszky Samu. Magyarország vármegyéi és városai. — *Pozsony vármegye.* A «Magyarország vármegyéi és városai» állandó munkatársai központi bizottságának felügyelete alatt írták a Pozsony vármegyei helyi munkatársak. Budapest, (1904.) Apollo irod. társ. Légrády-testvérek kny. 4-r. X, 754 l. Számos színes melléklettel, 26 műmelléklettel, térképpel és 300 szövegképpel.

Borovszky Samu. Magyarország vármegyéi és városai. — *Zemplén vármegye és Sátoraljaujhely r. t. város.* A «Magyarország vármegyéi és városai» állandó munkatársai központi bizottságának felügyelete alatt írták a Zemplén vármegyei helyi munkatársak. Budapest, (1905.) Apollo irod. társ. Légrády-testvérek kny. 4-r. XIX, 567 l. 78 műmelléklettel, egy térképpel, 306 képpel.

Borovszky Samu. Magyarország vármegyéi és városai. — *Hont vármegye és Selmeczbánya szab. kir. város.* A «Magyarország vármegyéi és városai» központi szerkesztőbizottságának felügyelte alatt írták a Hont vármegyei helyi munkatársak. Budapest, (1907.) Wodianer F. és fiai kny. 4-r. 6, 490 l. Számos műmelléklettel és szövegképekkel.

Borovszky Samu. Magyarország vármegyéi és városai. — *Szatmár vármegye.* A «Magyarország vármegyéi és városai» központi szerkesztő bizottságának felügyelete alatt írták a Szatmár megyei helyi munkatársak. Budapest, 1908. Légrády-testvérek kny. 4-r. XV, 316 lap, 81 műmelléklettel, 364 képpel, térképekkel stb.

Borovszky Samu. Szendrő-vára. (Olv. a M. Tud. Akadémia 1908 febr. 10-én tartott ülésén.) Kiadja a M. Tud. Akadémia. Budapest, 1908. Athenaeum kny. 8-r. 40 l. (Értekezések a tört. tudományok köréből. XXII. köt. 2. sz.) Ára 1 kor.

Böhm (Leonhard —). Geschichte der Stadt Weisskirchen. Nach handschriftlichen Quellen geschildert. Dritte verbesserte und vermehrte Auflage. Fehértemplom, 1905. Wunder Gyula kny. 8-r. VI, 410 l. Mercy gróf tábornagy arczképével és 2 tervrajzzal. Ára 5 korona.

Brankovics György. A magyar szabadságharcz története. Budapest, 1899. Franklin-társ. kny. 8-r. 432 l. Ára 2 frt.

Breit József. Magyarország 1848—49. évi függetlenségi harczának katonai története. I. kötet. A téli hadjárat, 5 csatavázlattal, 309 l. II. kötet. A tavaszi hadjárat, 4 csatavázlattal, 172 l. III. kötet, 332 l. A nyári hadjárat, 7 csatavázlattal és 1 áttekintő hadműveleti vázlattal. Budapest, 1898. Grill Károly cs. és kir. udv. könyvkereskedése. 8-r. (Ismertetve: Századok, 1898. 635. l.)

Breit József. Az egyetemes hadtörténelem vázlata. A cs. és kir. katonai akadémiákon használt hadtörténelmi tansegédlet nyomán a magyar vonatkozású események bővebb feldolgozásával. I. kötet. Az ókor, középkor és újkor hadtörténelme. Budapest, 1899. Pallas kny. 8-r. 422 l. Egy áttekintő és 28 csatavázlattal. Ára 3 frt 28 kr. II. köt. A legújabb kor hadtörténelme. Budapest, 1900. 8-r. 452 l., 28 csatavázlattal.

Breit József. Bonaparte 1797. évi hadjárata. Hadtörténelmi tanulmány. Budapest, 1900. 8-r. 47 l. Egy térképpel.

Bruckner Győző. Szepes vármegye a kassai Rákóczi-kiállításon. Késmárk, 1903. Sauter Pál kny. 8-r. 13 l.

Bunza Alajos. Általános történelem a m. kir. honvéd-főreáliskola és a m. kir. honvéd hadapródiskolák használatára. A legújabb kor története. 3-ik rész. Budapest, 1900. Pallas kny. 8-r. 249 l. Ára 2 kor. 20 fill.

Connert János. A székelyek intézményei a legrégibb időktől az 1562-iki átalakulásig. Kolozsvár, 1901. Gombos Ferencz kny. 8-r. 4, II, 131 l.

Czeizel Gábor. Nyitra múltja és a Nyitra vármegyei monographia. Megjegyzések . . . . .-tól. Nyitra, 1900. Huszár István kny. Kis 8-r. 128 l. Egy képmelléklettel. (Ismertetve: Századok, 1901. 647. l.)

Czuberka Alfréd. Kuruczkori fegyverek. Irta —. Felolvastatott a Szent István-társulat tud. és irod. oszt. 1906. jan. 18-án tartott ülésén. Budapest, 1906. Stephaneum kny. 8-r. 159 l. Képekkel. (Ismertetve: Századok. 1906. 762. l.)

Csánki Dezső. Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. I—III. kötet. Budapest, 1890—1897. Kiadja a Magy. Tud. Akadémia. Hornyánszky Viktor kny. 8-r. XII, 4, 788, 2 l., VIII, 4, 860, 2 l., VI, 4, 696, 2 l. (Ismertetve: Századok, 1898. 139. l.)

Csorvássy István. Áruló volt-e Görgei? Történeti tanulmány. Nagy-Szalonta, 1901. Reich Jakab kny. 8-r. 141 l. Ára 1 kor. 20 fill.

Csuday Jenő és Létmányi Nándor. A tatárjárás és az utolsó

Árpádházi királyok. Budapest, 1906. Hornyánszky Viktor kny. 8-r. 25, 2 l. 62 képpel. (Az Uránia magyar tudományos egyesület népszerű tudományos felolvasásai, 37.)

Csuday Jenő és Létmányi Nándor. A kuruczok. Budapest, 1907. Hornyánszky Viktor kny. 8-r. 32 l. (Az Uránia magyar tudományos egyesület népszerű tudományos felolvasásai, 45.)

Csutak Vilmos. Háromszék fölkelése a Rákóczi szabadságharcz elején. Tanári székfoglaló értekezés. Sepsiszentgyörgy, 1906. Jókai kny. r. t. 8-r. 30 l.

Dávid Manó. Thököly viszonya a portához. Kolozsvár, 1906. Gombos Ferencz kny. 8-r. 81 l. (Imertetve: Századok, 1907. 172. l.)

Debreczen és a szatmári béke. Adalékok Debreczennek a Rákóczi-szabadságharcz korabeli történetéhez. A Komáromi-ház megjelölése alkalmából kiadta a Csokonai-kör. Debreczen, 1903. Debreczen város kny. Kis 8-r. 34 l. Ára 20 fill.

Dercsényi Kálmán. Bem tábornok téli hadjárata 1848—49-ben. Budapest, 1896. (Ismertetve: Századok, 1899. 370. l.)

Dicsőfi József. Bocskay István hatalma és dicsősége. Debreczen, 1907. Debreczen sz. kir. város kny. 8-r. 23 l. Ára 60 fill.

Dicsőségünk (Nemzeti —). Szalon kiadás. Fényes korszakok a magyar nemzet történelméből. Budapest, 1906. Révai és Salamon kny. 2-r. VIII, 296 l. 50 képpel.

Divald Kornél. A sárospataki vár. Budapest, 1903. Pátria kny. Nagy 4-r. 47 lap. Ötven képpel. Ára 3 kor. (Ismertetve: Századok, 1903. 179. l.)

Dobos Ferencz. Az Adria uralmának kérdése a XIV-ik században. Kolozsvár, 1905. Ajtai K. Albert kny. 8-r. 84, 2 l.

Domján Elek. II. Rákóczi Ferencz fejedelem önéletrajza. A latin eredetiből fordította — —. Miskolcz, 1903. Szelényi és társa kny. 8-r. VII, 439 l. Arczképpel. (Ismertetve: Századok, 1904. 711. l.)

Droppa József. Murány várának története. Sajtó alá rendezték Bahéry József és Dollák Rezső. Budapest, 1905. Franklin-társ. kny. 8-r. 156 l. Képekkel.

Emlékkönyv (Mátyás király —). Kolozsvári szobrának leleplezése alkalmára szülővárosa Kolozsvár szabad királyi város megbizásából szerkesztette *Márki Sándor.* Kolozsvár szab. királyi város hozzájárulásával kiadja az Athenaeum irod. és ny. r. t. Budapest, 1902. Athenaeum kny. Nagy 4-r. VIII, 316 l. Két térképpel, 12 műmellékkel és a szövegben 135 rajzzal. Ára 24 kor. (Ismertetve: Erdélyi Múzeum, 1902. 38. l.)

Emléklapok a III. Frigyes Vilmos porosz király nevét viselő 10-ik huszárezred történetéből. 1741—1899. Nyiregyháza, 1900. 8-r. 49 l.

Erdélyi Pál. Balassa Bálint 1551—1594. Budapest, 1899. A M. Tört. Társulat kiadása. Franklin-társ. kny. 8-r. 2, 251 l. Tiz önálló melléklettel s a szövegbe nyomott számos képpel. Magyar Történeti Életrajzok XV. évf. 4—5. füzet. (Ismertetve: Századok, 1904. 351. l.)

Farkas Emőd. Az 1848 49-iki szabadságharcz hősnői. Budapest, 1901. Rózsa Kálmán és neje kny. 8-r. IV, 173 l. Ára 1 kor. 20 fill.

Farkas Emőd. Ocskay brigadéros, Budapest, 1902. Beer E. és társa kny. 8-r. 128 l. Ára 2 kor.

Farkas Imre. Árpád és a honalapítás története. Budapest, évn. 8-r. 61 l. Nyolcz képpel.

Filó Károly. Hunyadi János élete. Budapest, 1907. Stephaneum kny. Kis 8-r. 30 l. Ára 12 fill.

Fluck Béla. A csász. és kir. 6-ik huszárezred története, 1734—1896. Fordította —. Gyöngyös, 1905. Sima Dávid kny. 8-r. 112, 2 l. Egy arczképpel.

Forgách József (Ghymesi és Gácsi gróf —). Szalánczvár eredete és nevezetesebb eseményei. A latin eredeti után kiadják dédunokái: gróf Forgách László és gróf Forgách István 1906-ban. Mándok, 1906. Silberstein Bernát kny. 8-r. 4, III, 31 l. 14 képmelléklettel és négy genealogiai táblával.

Forster Gyula báró. Magyarország műemlékei. A vallás- és közoktatásügyi miniszter megbizásából szerkeszti —. Első kötet. Budapest, 1905. Hornyánszky Viktor kny. Nagy 4-r. 2, 603 l. Tiz táblával és a szövegbe nyomott képekkel. — Második kötet: A műemlékek helyrajzi jegyzéke és irodalma. Összeállította *Gerecze Péter.* Budapest, 1906. Hornyánszky Viktor kny. Nagy 4-r. XVI, 1412, 2 l. A műemlékek országos bizottságának kiadványai, I—II.

Fölker József. Mohács története. Mohács, 1900. 8-r. 2, 188 l.

Frankl István, id. A kaponyai ütközet 1849 márcz. 5-én. Emlékirat. Szabadka, 1899. 8-r. 64 l. Egy térképpel.

Freiheitskampf (Der ungarische —) 1848—49. Vom ungarischen Standpunkte. Wortgetreuer Abdruck des aufgefundenen Manuskriptes eines Zeitgenossen. Sopron, 1903. Röttig Gusztáv kny. 8-r. 4, 129 l. Ára 2 kor.

Friedjung Henrik. Harcz a német hegemoniáért. (1859—1866.) Az ötödik német kiadásból fordította *Junius.* Átnézte *Hoffmann Frigyes.* Első kötet. Budapest, 1902. Hornyánszky Viktor kny. Kis

8-r. IX, VIII, 392 l. (A M. Tud. Akadémia könyvkiadó vállalata. Uj folyam LI. kötet). — Második kötet. Budapest, 1903. Hornyánszky Viktor kny. Kis 8-r. XI, 462, 2 l. Hat térkép-táblával. (A Magy. Tud. Akadémia könyvkiadó vállalata. Új folyam LII. köt.) — Harmadik köt. Budapest, 1904. Hornyánszky Viktor kny. Kis 8-r. XIV, 525 l. Egy térképpel. (A M. Tud. Akadémia könyvkiadó vállalata. Új folyam. LVII. köt.)

Gombos Ferencz Albin. Az 1437-iki parasztlázadás története különös tekintettel a jobbágyi viszonyokra s a hussitismusnak hazánkban való elterjedésére. Kolozsvár, 1898. 8-r. 133 l. (Ismertetve: Századok, 1898. 738. l.)

Gömör-Kishont vármegye monographiája, lásd Borovszky Samu.

Görög Ferencz. Báthory Gábor és Bethlen viszonya a két oláh vajdasághoz. Kolozsvár, 1905. Ajtai K. Albert kny. 8-r. 32 l. Ára 70 fill.

Gracza György. Az 1848—49-iki magyar szabadságharcz története. IV—V. kötet. Budapest, 1898. Lampel Róbert. 4-r. 448 lap, 1015 l. Képekkel. Egy-egy kötet ára 5 frt.

Gracza György. Talpra magyar! 1848-iki szabadságharczunk rövid története. A serdültebb ifjúságnak. Budapest, 1907. Franklin-társ. kny. Nagy 8-r. 298, 2 l. Számos szövegképpel és műmelléklettel.

Graszel (Johann—). Die kön. Freistadt Temesvár und der Freiheitskampf 1848—49. Auf Grund autentischer Quellen mitgeteilt von —. Temesvár, 1904. Csanád egyházm. kny. Kis 8-r. 86 l.

Gyalogezred, a 68-ik számú története. Budapest, 1900.

Gyalogezred. (A cs. és kir. Sergius Alexandrovics orosz nagyherczeg nevét viselő 101. —). Versecz, 1904. Özv. Kirchner J. E. kny. 8-r. 18 l. Ugyanaz németül is.

Gyalokay Jenő. Bihar vármegye és az utolsó nemesi insurrectio. Nagyvárad, 1902. Láng József kny. 8-r. 31 l.

Gyomlay Gyula. Bölcs Leó taktikája mint magyar történeti kútforrás. Irta —. (Olv. a M. Tud. Akadémia I. oszt. 1902 jan. 7. tartott ülésén.) Kiadja a M. Tud. Akadémia. Budapest, 1902. Franklin társ. kny. 8-r. 68, 2 l. (Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből. XVIII. köt. 1. sz. Ismertetve: Erdélyi Múzeum 1902. 458 l. és Századok, 1903. 57. l.)

Hampel József. Ujabb tanulmányok a honfoglalási kor emlékeiből. Budapest, 1907. Athenaeum kny. 8-r. 274 l. 116 képes táblával és ábrával a szövegben. Ára 10 kor.

Hamvay Ödön. Az aradi tizenhárom. Budapest, 1899. 8-r. 249 l. Ára 1 frt 20 kr.

Hamvay Ödön. Damjanich János élete története és szemelvények nejéhez intézett leveleiből. A hős születésének századik évfordulójára. Budapest, 1904. Budapesti Hirlap kny. 8-r. 192 l. Ára 2 kor. (Ismertetve: Erdélyi Múzeum, 1904. 527. l.)

Hegedüs János. Kiss Ernő, az aradi vértanú hős emléke. Nagybecskerek, 1906. Pleitz Fer. Pál kny. 4-r. 113 l. 18 képpel.

Hegyesi Márton. Az 1848—49-iki harmadik honvéd zászlóalj története. Budapest. Franklin-társ. kny. 1898. Ára 1 frt 80 kr. (Ismertetve: Századok, 1898. 525. l.)

Hegyesi Márton. Segesvár. Világos előtt. Haynau. Nagyvárad. Laszky Ármin kny. Kis 8-r. 15 l. (Különlenyomat a Szabadság 1899. évi 1. számából.)

Hentaller Lajos. Vérrózsák. I., II. köt. Budapest, 1906. Athenaeum kny. 8-r. 210, 2 l., 278, 2 l. Ára 4 kor.

Herendi József. A Jász kun kerületek a függetlenségi harcz alatt 1848 és 1849-ben. Czegléd, 1901. Nagy Elek kny. 8-r. 137, 3 l. Ára 3 kor.

Hoffmann Arnold. Az 1848—49-iki vörös-sapkás 9-ik honvéd zászlóalj története. Kassa, 1906. Vitéz A. kny. 8-r. 76, 2 l. Ára 1 kor.

Homola István. II. Rákóczi Ferencz három kiáltványa. I. A szomszéd népekhez. II. A magyar nemzethez. III. A papsághoz. Kassa, 1906. A Felsőmagyarország kny. 8-r. 15 l. Ára 25 fill.

Honti Rezső. Buda visszafoglalása (La Buda liberata). Olasz hőskölteménye a XVII. századból. Budapest, 1900. 8-r. 38 l. (Különlenyomat az *Egyetemes philol. Közlöny* 1900. évi folyamából.)

Hont vármegye és Selmeczbánya szab. kir. város monographiája l. Borovszky Samu.

Hradszky József. A szepesi tiz lándsások széke, vagy a Kisvármegye története. Kassa, 1898. Maurer Adolf. Nagy 8-r. 226 l. Ára 1 frt 50 kr.

Illéssy János. A Jászkunság eladása a német lovagrendnek. Irta —. Budapest, 1905. Athenaeum kny. 8-r. 40 l. (Különlenyomat a Századok 1905. évi folyamából.)

Iványi István. Lugos rendezett tanácsú város története. Adatok és vázlatok. Irta —. Szabadka, 1907. Horváth István és társa kny. 8-r. 189, 2 l. A szövegbe nyomott képekkel. Ára 3 kor. (Ismertetve: Századok, 1908. 160. l.)

Jakab Elek és Szádeczky Lajos. Udvarhely vármegye története. Budapest, 1901. Athenaeum kny. Nagy 8-r. IV, 583 l. Három térképpel. (Ismertetve: Századok, 1901. 824. l.)

Jármy József. II. Rákóczy György szászfenesi csatája. Megsebesülésének és halálának körülményei. Kolozsvár, 1903. Ajtai K. Albert kny. 8-r. 32 l.

Jedlicska Pál. Adatok erdődi báró Pálffy Miklós, a győri hősnek életrajza és korához 1552—1600. (Eredeti történeti forrásmunka.) A Magy. Tud. Akadémia történelmi bizottságának segélyezésével. Eger, 1897. Az érseki lyceum kny. XI, 820 l. Ára 3 frt 30 kr. (Ismertetve: Századok, 1898. 519. l.)

Jenőy István. A magyar szabadságharcz története 1848—49-ben. Budapest, 1898. Rózsa Kálmán és neje. 8-r. 48 l.

Jókai Mór, Bródy Sándor, Rákosi Viktor. Ezernyolczszáznegyvennyolcz. Az 1848—49-iki magyar szabadságharcz története képekben. Budapest, 1897. Révai testvérek irodalmi intézet részvénytársaság kiadása. 476 l. Ezer képpel. (Ismertetve: Századok, 1899. 257. l.)

Jurkovich Emil. II. Rákóczi Ferencz szabadságharcza és Beszterczebánya. Irta —. Beszterczebánya, 1903. Machold Fülöp kny. Nagy 8-r. V, 315 l. (Ismertetve: Századok, 1904. 715. l.)

Kacziány Géza. Magyar vértanúk könyve. Irta —. Budapest, 1905. Révai és Salamon kny. 2-r. 143 l. 12 szines melléklettel, 58 képpel és okmánymásolattal. Ára 6 kor. 80 fill.

Kádár József. Szolnok-Doboka vármegye monographiája l. *Monographia* alatt.

Kádár József. Szamosujvár szab. kir. város, a vár és uradalom története. Deés, 1903. Demeter és Kiss kny. 4-r. 154, 4 l. A szövegbe nyomott 51 képpel és czímerrel. Ára 3 kor.

Kállay Miklós. Dobó kora. (Képek Egervár 1552. évi ostromából.) Eger, 1907. Egri ny. rt. 8-r. 25 l.

Karácsonyi János. Békés vármegye története. Magyarország ezredéves fennállásának ünnepére Békés vármegye törvényhatósági bizottságának megbizásából írta —. Kiadja Békés vármegye közönsége. I—III. kötet. Gyula, 1896. 8-r. VIII+522, 352, 264 l. Számos önálló melléklettel és szövegképpel. (Ismertetve: Századok, 1899. 460. l.)

Karenovics József. Zrinyi Miklós, a szigetvári hős költészetünkben. Irta —. Budapest, 1905. Lampel R. 8-r. 188 l. Öt képpel. Ára 3 kor. 50 fill.

Károly János. Fejér vármegye története. A megye közönsége iránti tiszteletből írta —. Magyarország ezeréves fennállásának ünnepére kiadja Fejér vármegye közönsége. IV. köt. Székesfejérvár, 1901, Csitári K. kny. 8-r. XXXVIII, 2, 561, 2 l. Egy arczképpel s a szö-

veg közé nyomott képekkel. V. kötet. Székesfejérvár, 1904. Csitári K. kny. 8-r. XXIV, 2, 768, 2 l. Képekkel.

Károlyi Árpád. Bocskay szerepe a történetben. Irta s a Magy. Tud. Akadémia ünnepélyes közgyűlésén 1898 május 8-án fölolvasta. Budapest, 1898. 8-r. 20 l.

Károlyi Árpád. Bocskay és a bécsi béke. Irta —. Bocskay István fejedelemre és korára vonatkozó egykorú emlékek. Irta *Szendrei János.* Budapest, 1907. Athenaeum kny. 8-r. 42 l. Bocskay arczképével s a szövegbe nyomott képekkel. (A Magyar Történelmi Társulat felolvasásai. IV.) Ára 1 kor.

Kelemen Lajos. Kolozsvár ostroma és fölmentése a kurucz ostromzár alól 1704-ben. Kolozsvár, 1908. Az Ellenzék kny. 8-r. 9 l.

Keletkezése (Az 1849. évi isaszegi véres csata —). A magyar hadsereg hősies sikerének elbeszélése. Kiadja egy 1848 49-es éveket átélt magyar ember, feljegyzett jegyzeteiből. Székesfehérvár, 1907. Singer Ede kny. Kis 8-r. 8 l.

Kéry Gyula. A magyar szabadságharcz története napi krónikákban (1848.) Budapest, 1899. Franklin-társ. 8-r. kny. 772 l. Ára 4 frt.

Kiss Ernő magyar honvédtábornok és vértanú levelei leányához Rózához és ennek férjéhez, hajniki és kiskürtösi Bobor Györgyhöz, 1841—1849. 50 példányban kézirat gyanánt nyomtatva. Budapest, 1903. Franklin-társ. kny. 8-r. 19 l.

Komáromy András. A szabad hajdúk történetére vonatkozó levéltári kutatások. Történettudományi értekezések. XVII. kötet. 6. szám, Budapest, 1898. 8-r. 76 l.

Kovács Sándor. Bocskay István, a szabadsághős és békeszerző fejedelem. Budapest, 1906. Hornyánszky Viktor kny. 8-r. 46, 2 l. (Egyházunk nagyjai. Zsid. XIII. 7. A Luther-Társaság megbizásából szerkesztik Payr Sándor és Kovács Sándor.) Ára 20 fill. Ugyanaz németül Binder Jenő, tótul Raab Károly fordításában.

Könyöki József. A középkori várak, különös tekintettel Magyarországra. Irta —. A M. Tud. Akadémia tört. bizottságának megbizásából sajtó alá rendezte *Nagy Géza.* Budapest, 1905. Athenaeum kny. Nagy 8-r. XII. 625 l. 676 ábrával. (Ismertetve: Századok, 1906. 563. l.)

Kőrösi Sándor. Zrinyi és Machiavelli. Irta —. Budapest, 1902. Athenaeum kny. 8-r. 121 l. Különlenyomat az *Irodalomtörténeti Közlemények* 1902. évi folyamából. (Ismertetve: Századok, 1903. 663. l.)

Králik Lajos. Görgey István. Budapest, 1904. Franklin-társ. kny. Nagy 8-r. 114, 2 l. Ára 2 kor.

Králik Lajos. Görgey Arthur. A vádaskodás. Szobra. Reliefjei. Képei. Irta —. Budapest, 1906. Franklin-társ. kny. Nagy 8-r. 134 l. Ára 2 kor.

Kreith Béla (gróf). II. Rákóczi Ferencz és korának története. A legjobb kútfők nyomán. A fővárosi 1848—49-iki ereklyemúzeum kiadása. Budapest, 1905. Athenaeum kny. 2-r. 56 l. 97 ábrával.

Kresznerics Gy. Ferencz. II. Rákóczi Ferencz. Ungvár, 1907. Unio kny. Kis 8-r. 45 l.

Kubinyi Miklós. Régi és új falfestmények az árvai várban. (Kézirat helyett). Budapest, 1908. Franklin társ. kny. 8-r. 10 l. 6 ábrával.

Kudora János. Emlékbeszéd Szondy György fölött. Ipolyság. 1906. Neumann kny. 8-r. 7 l.

Kumlik Emil A szabadságharcz pozsonyi vértanúi. Pozsony szereplése 1848 49-ben. A pozsonyi tizenhárom. Egyéb pozsonyi itéletek. Pozsonyiak Aradon és Pesten. A Toldy-kör 1904. évi Vutkovich-díjával kitüntetett pályamunka. Pozsony, 1905. Eder István kny. 8-r. 135 l. 5 arczképpel és 6 hasonmással. Ára 1 kor 50 fill.

Kutfői (A magyar honfoglalás —). A honfoglalás ezredéves emlékére a M. Tud. Akadémia megbizásából gróf Kuun Géza tiszteleti, Fejérpataky László, Hampel József, Thallóczy Lajos rendes, Marczali Henrik levelező, Jagic V. külső tag, Hodinka Antal, Maróthi Rezső és Vári Rezső közreműködésével szerkesztették *Pauler Gyula* és *Szilágyi Sándor* rendes tagok. Kiadja a M. Tud. Akadémia. Budapest, 1900. Franklin társ. kny. Nagy 4-r. VIII, 877 l. Ára 35 kor. (I. Bölcs Leo hadi taktikája XVIII. fejezetének magyar fordítása. Ismertetve: Századok, 1902. 249. l. II. Byzanczi történetirók. Századok, 1903. 160. III. Keleti kútfők. Századok, 1903. 240, IV. Nyugati kútfők. Századok, 1903. 940. V. Szláv források. Századok, 1905. 355. VI. Hazai kútfők. Századok, 1905, 358. l. VII. A honfoglalás kor hazai emlékei. Ismerteti Hampel József. Századok, 1905. 666. lap. E mű tüzetesen ismertetve továbbá: Erdélyi Múzeum, 1901. 102. l.)

Kuti István. 1849 –1899. Emléklapok a selmeczbányai honvédszobor leleplezésére. Selmeczbánya, 1899. 2-r. 74 l.

Lakos Lajos. Nagyvárad múltja és jelenjéből. A városi levéltár adatai alapján irta —. Nagyvárad, 1904. Ifj. Berger Sámuel kny. 8-r. 402, 2 l. Ára 6 kor.

Leírása (A m. kir. pécsi 19. honvéd-gyalogezred kiegészítő kerületében illetékes Baranya, Somogy és Tolna vármegyei hadviselt és ő cs. és apostoli királyi Felsége, legfelsőbb hadurunk által vitézségükért kitüntetett bátor katonák hadi tetteinek —). Összeállíttatott *Kirchner*

Hermann ezredes megbizásából. Kaposvár, 1906. Gerő Zsigmond kny. 8-r. 61 l.

Lehoczky Tivadar. Beregmegye és a munkácsi vár 1848/49-ben. Munkács, 1899. Kroó Hugó kiadása. 8-r. 191 l. Ára 2 kor. 80 fill. (Ismertetve: Századok, 1899. 663. l.)

Lehoczky Tivadar. Munkács város új monografiája. Eredeti kútfők nyomán írta —. Munkács, 1907. Grünstein Mór kiadása. 8-r. 335 l. Három arczképpel s a szövegbe nyomott képekkel. (Ismertetve: Századok, 1908. 156. l.)

Lencz Géza. Bocskay halála és temetése. Budapest, 1907. Hornyánszky Viktor kny. 8-r. 16 l.

Létmányi Nándor l. Csuday Jenő.

Littke Aurél. Buda-Pest a török uralom korában. Irta —. Budapest, 1908. Fritz Ármin kny. Nagy 8-r. 49 l. A város három egykorú képével.

Lukinich Imre. Az udvarhelyi vár története. Kolozsvár, 1903. Ajtai K. Albert kny. 8-r. 24 l. Különlenyomat az *Erdélyi Muzeum* 1903. évi XX. kötet 8. füzetéből).

Lukinich Imre. I. Rákóczy György és a lengyel királyság. Irta —. (Olv. a Magyar Tud. Akadémia 1906. október 15-iki ülésén. Kiadja a Magyar Tud. Akadémia. Budapest, 1907. Athenaeum kny. 8-r. 63 l. (Értekezések a tört. tudományok köréből. XXI. köt. 4. sz.) Ára 1 kor. 20 fill.

Marczali Henrik. Az Árpádok és Dalmáczia. (Értekezések a tört. tudományok köréből. Kiadja a Magy. Tud. Akadémia. A II. osztály rendeletéből szerkeszti Pauer Imre osztálytitkár. XVII. kötet, 5 sz.) Budapest, 1898. 8-r. 106. l. Ára 1 frt.

Margalits Ede. Zrinyi Péter és Frangepán Katalin. Különlenyomat a Katholikus Szemle 1897-ik évi folyamából. Budapest, 1897. Ransburg Gusztáv bizománya. 8-r. 38 l. Ára 30 kr.

Massoneri (Gustavo—) Cenni storici della guerra dell' indipendenza d' Ungheria nel 1848/49. Compilati dal. cav. G. M. giá capitano nell' armata magiara degli Honvéd 1848/49, decorato dell' ordine al valor militare d'Ungheria, condannato a morte dal giudizio statario in Presburgo nel Marzo 1849. Fiume, 1899. 4-r. 240 l. (Ismertetve: Századok, 1899. 537. l.)

Matiegka Lipót. A pécsi 8-ik honvédhuszárezred története. Pécs, 1899. (Ismertetve: Századok, 1899. 944. l. és Katonai Lapok, 1899. november 10.)

Matunák Mihály. Drégely és Palánk katonai szerepe a törökök

alatt 1552—1593. Korpona, 1901. Kis 8-r. 70 l. (Ismertetve: Századok, 1901. 648. l.)

Matunák Mihály. Korpona várkapitányai. Korpona, 1901. 8-r. 89. l. Egy képmelléklettel. (Ismertetve: Századok, 1901. 648. l.)

Matunák Mihály. Érsekújvár a török uralom alatt, 1663—1685. Nyitra, 1901. Huszár István kny. Kis 8-r. 132 l. (Különlenyomat a Nyitramegyei Szemléből.)

Matunák Mihály. Drégely, Szondy, Palánk. Helyreigazító és pótló adatok a Szondy-albumhoz. Ipolyság, 1902. Neumann Jakab kny. 8-r. 49 l. (A Hontmegyei Múzeum-társulat kiadványai, II.)

Matunák Mihály. Véghles vára. Irta —. Breznóbánya, 1904. Kreisler József kny. Kis 8-r. 173, 2, XVIII. l. (Ismertetve: Századok, 1904. 883. l.)

Mayer Endre. Az eperjesi vértanuk kivégeztetése, vagy az eperjesi mészárszék. Eperjes, 1908. Kósch Árpád kny. 8-r. 56 lap. Ára 40 fillér.

Márki Sándor. Az 1848—49-ik évi szabadságharcz története. (A magyar nemzet története. Szerkeszti Szilágyi Sándor. Kiadja az Athenaeum irod. és nyomdai rt. Tizedik kötet. A modern Magyarország. Budapest, 1898. Nagy 8-r. 1—394. l. (Ismertetve: Századok, 1899. 734. l.)

Márki Sándor. II. Rákóczi Ferencz. A Bay Ilona pályadíjjal jutalmazott mű. Irta —. I. köt. 1676—1707. A Magyar Tört. Társulat kiadása. Budapest, 1907. Athenaeum kny. 8-r. 4, 646 l. 29 önálló képpel és a szövegbe nyomott képpel. (Magyar Történeti Életrajzok, 1907. XXIII. évf. 1—5. füz.) Ára 16 kor.

Márki Sándor. Árpád vezér. Halála ezredik esztendejének emlékünnepén az E. M. K. E. kolozsvári közgyűlésén 1907 május 5-én felolvasta —. Kolozsvár, 1907. Az Ellenzék kny. 8-r. 19 l.

Mátyás Flórián. Pogány szokások őseinknél. Roger és Tamás esperesek a nagy tatárjárásnál. (Értekezések a történeti tudományok köréből. XVII. köt. 2. sz.) Kiadja a Magyar Tud. Akadémia. Budapest, 1897. 35 l. 8-r. Ára 30 kr.

Mátyás Flórián. A magyarok első hadjáratai Európában. Székfoglaló értekezés. Kiadja a M. Tud. Akadémia. Budapest, 1898. 8-r. 30 l. (Értekezések a tört. tudományok köréből. XVII. köt. 9. szám.) Ára 30 kr.

Mihalik József. A kassai Rákóczi-ereklye kiállítás lajstroma. Szerkesztette —. Kiadja a Rákóczi-ereklye kiállítás végrehajtó bizottsága. Kassa, 1903. Vitéz A. kny. 8-r. 230 l. Ára 40 kr.

Mihalik József. Vezető a sárosvármegyei múzeum gyűjteményeiben Bártfán. Irta —. Kassa, 1906. Vitéz A. utóda kny. Kis 8-r. 119. l. Ára 30 fillér.

Mihalik Sándor. Német-Bógsán az 1848—49-iki szabadságharczban. Lugos, 1899. Virányi J. kny. 8-r. 41, 1 l. (Ismertetve: Századok, 1899. 663. l.)

Mohl Adolf. Török világ Kismarton vidékén 1683—1699. Irta — loretói plébános. Sopron, év n. (1901.) Röttig Gusztáv kny. 16-r., 2, 55 l. (Ismertetve: Századok, 1901. 651. l.)

Monographiája (Szolnok-Doboka vármegye —). I. kötet. A vármegye általános leírása, multja és megalakulásának ismertetése. Irták *Tagányi Károly, Réthy László* és *Pokoly József.* II—VI. köt. A vármegye községeinek részletes története. Irta *Kádár József.* Kiadja Szolnok-Doboka vármegye közönsége. Deés, 1901—1903. Demeter és Kiss kny. Nagy 8-r, IX, 550, 2 l., 4, 561, 2 l., 582, 4 l., 564, 4 l., 588, 4 l., 575, 3 l. Térképekkel és a szöveg közé nyomott képekkel. (Ismertetve: Századok, 1905. 859. l. és Erdélyi Múzeum 1901. 591. l.)

Móricz Pál, ifj. Szabad hajduk. Szeged, 1900. 8-r. 119 l. Ára 2 korona.

Móricz Pál, ifj. 1848—49-iki szabadságharczi csatatörtének. Szeged, 1900. Kis 8-r. 156 l. Ára 2 kor.

Móricz Pál, ifj. Ocskay brigadéros, az áruló kuruczvezér regényes élettörténete és kalandjai. Thaly Kálmán után a magyar nép számára irta —. Szeged, 1902. Gönczi József kny. 8-r. 117, 4 l. Ára 2 korona.

Müller (Heinrich —). Die Repser Burg. Nagy-Szeben, 1900. Krafft V. kny. 8-r. 74 l. 18 képpel.

Nagy Géza. A magyar viseletek története. Rajzolta és festette *Nemes Mihály.* Szövegét irta —. A vallás- és közoktatásügyi miniszterium támogatásával. Budapest, 1900. Franklin-társ. kny. Nagy 4-r. XLVII, 240, 2 l. 40 színes, 71 fekete táblával. Ára díszkötésben 80 kor. (Ismertetve: Archæologiai Értesítő, 1900 410. l.)

Nagy Iván. Nógrád vármegye története az 1544-ik évig. Irta —. Hivatalos kiadás. A vármegye tulajdona. Balassagyarmat, 1907. A balassagyarmati könyvnyomda szövetkezet kny. 8-r. 191 l.

Nagy Lajos. A vajda-hunyadi várról. Három fejezetben: I. Vajda-Hunyad. — II. A vajda-hunyadi vár és urai. — III. A Hunyadiak. Déva, 1902. Hirsch Adolf kny. Kis 8-r. 23 l. Három melléklettel. Ára 60 fill.

Nagyvárad és Bihar vármegye monographiája l. Borovszky Samu.

Nemes Mihály. A magyar jelmez és fejlődése dióhéjban. Rajzolta és irta —. Pozsony, 1903. Eder István kny. Kis 8-r. 103 l. (Tudományos Zsebkönyvtár, 147—148.) Ára 1 kor. 20 fill.

Németh Béla. Történeti adatok Baranyamegye multjából. Pécs, 1900. Pécsi irod. és kny. r. t. 8-r. 4, 127 l. Ára 1 kor.

Németh Béla. Szigetvár története. Biedermann Rezső báró megbizásából és nagylelkűségéből irta —. Pécs, 1903. Pécsi irod. és kny. r. t. Nagy 8-r. 391, 6, XXV. l. Számos képmelléklettel. (Ismertetve: Archæologiai Értesítő, 1904. 278. l.)

Némó kapitány. Hadak útja. A cs. és kir. 34. gyalogezred 173 éves története. Kedves bajtársainak elbeszéli —. Kassa, 1906. Vitéz A. utóda kny. Kis 8-r. 42 l.

Névtelen jegyzőjének (Béla király —) könyve a magyarok tetteiről. Ford. Szabó Károly. Budapest, 1898. Wodianer F. és fiai kny. 8-r. 65, 3 l. (Magyar Könyvtár 30. sz.)

Nógrádi László. Gróf Zrinyi Miklós prózai munkái. Pozsony, 1903. Eder István kny. 8-r. 88 l. (Segédkönyvek a magyar nyelv és irodalom tanításához. Szerk. dr. Bán Aladár, 3. füz.) Ára 50 fill.

Novák Mihály. Zala vármegye az 1848—49. évi szabadságharczban. Összeállította és irta —. Bővített kiadás. Zalaegerszeg, 1906. Thury R. utóda kny. 8-r. 8, 391 l. Ára 4 kor.

Ocskay Gusztáv. Ocskay brigadéros igazi életrajza és a Rákóczikor jellemzése. Budapest, 1902. Franklin-T. kny. 168 l. Ára 2 kor.

Olchváry Ödön. A magyar függetlenségi harcz 1848—1849-ben a délvidéken. Irta —. A szerző sajátja. (Szabadkán, Heumann Mór bizománya.) Budapest, 1902. Márkus Samu kny. 8-r. 235 l. Egy áttekintő- és 9 csatavázlattal. (Ismertetve: Századok, 1902. 937. l.)

Oppel Jenő. Czegléd a török alatt. Irta —. Czegléd, 1908. Nagy Elek kny. 8-r. 143 l. (Különlenyomat a czeglédi áll. főgimnázium 1907—1908. évi Értesítőjéből.)

Pap Illés. A kurucz bujdosók. Irta —. Kassa, 1904. László Béla kny. 8-r. 23 l. (Különlenyomat a Kazinczy-kör 1901—1904-iki Évkönyvéből). Ára 50 fill.

Pap Illés. II. Rákóczi Ferencz élete. (1676—1735.) Budapest, 1907. Wodianer F. és fiai kny. Kis 8-r. 76, 2 l. (Magyar Könyvtár, 464. füz.) Ára 30 fill.

Papp Mihály (Illésfalvi). A m. kir. honvédség fejlődése. 1869—1899. Budapest. 1899. Károlyi György (Grimm Gusztáv) kny. 8-r. VII, 172, l.

Pereszlényi Zoltán. Balassa Bálint hamvai. Hiteles okiratok és adatok alapján kiadja Liptó vármegye alispánja. Liptószentmiklós, 1904. Steiner Izidor kny. 8-r. 15 l.

Persián Kálmán. Kemény János fejedelemsége. Irta —. Kolozsvár, 1907. Stief Jenő és társa kny. 8-r. 52, 2 l. (Ismertetve: Századok, 1907. 941. l.)

Petri Mór. Szilágy vármegye monographiája. Szilágy vármegye törvényhatósági bizottságának megbizásából irta —. Kiadja Szilágy vármegye közönsége. I. köt. (Budapest), 1901. Franklin-Társulat kny. Nagy 8-r. 815 l. Két melléklettel s a szöveg közé nyomott számos képpel. (Ismertetve: Századok, 1902. 860. l.) — II. III. köt. Bpest, 1901—1902. Franklin-társ. kny. Nagy 8-r. 576 l., 751 l. 3+1 melléklettel és számos képpel. Egy-egy kötet ára 8 kor. (Ismertetve: Századok, 1903. 353. l.) — IV., V., VI. köt. 1902—1904. Franklin-társ. kny. Nagy 8-r. 858 l., 868 l., 840 l. (Ismertetve: Századok, 1905. 968. l., továbbá Erdélyi Múzeum 1901. 459. l. 1902. 364. l. 1903. 529. l.)

Piltzius Gáspár. A török betörése Dobsinára, 1584. évi október hó 4-én. P. G. latin eredetijének fordítása, előszóval és a szükséges magyarázatokkal. Rozsnyó, 1903. Sajóvidék kny. Kis 8-r. 79 l. Ára 1 korona.

Pokoly József. Bocskay István és a bécsi béke. A bécsi béke 300-ik évfordulója emlékére kiadta a magyarországi ev. ref. egyház egyetemes konventje. Budapest, 1906. Franklin-társ. kny. 8-r. 32, 2 l. Címképpel és 1 melléklettel. Ára 20 fill.

Pozsony vármegye monographiája l. Borovszky Samu.

Pór Antal. Nagy Lajos litván hadjárata 1377-ben. Kolozsvár, 1899. 8-r. 25 l. (Különlenyomat az *Erdélyi Múzeum* 1899. XVI. kötetéből.)

Proksch (Alois —). Geschichte der k. u. k. Artillerie kadettenschule in Wien. Sopron, 1907. Röttig Gusztáv és fia kny. 8-r. 4, 95 l. Egy képpel.

Pszotka Ferencz. Görgei Arthur a bányavárosokban, 1849. Körmöczbánya, 1901. Paxner J. és Biron H. kny. 8-r. 54 l. (Különlenyomat a körmöczbányai m. kir. áll. főreáliskola harminczegyedik évi Értesítőjéből 1900—1901.)

Rácz Károly. Hollósvár. Lugos, 1905. Virányi János kny. 8-r. 25 lap.

Reizner János. Szeged története. Első kötet: A legrégibb időktől a XVIII. század végéig. — Második kötet: A XVIII. század vé-

gétől az 1879. évi árvizig. — Harmadik kötet: Egyházak és hitfelekezetek, hatóság és társadalom, egészségügy, iskolák, közműveltség, közgazdaság. — Negyedik kötet: Oklevéltár. Név- és tárgymutató. Kiadja Szeged szab. kir. város közönsége. Szeged, 1899—1900. Engel Lajos kny. Nagy 8-r. XI, 398, 2 l., 367, 2 l., 2, 541 l., 2, 650 l. Hasonmásokkal, képmellékletekkel s a szövegbe nyomott számos képpel. (Ismertetve: Arch. Ért. 1900. 173. l.)

Reményi Antal. A szent szövetség hadjárata II. Szelim szultán ellen. Don Juan de Austria és a lepantói csata. Irta —. Budapest, 1903. Franklin-Társ. kny. 8-r. 115 l. Képekkel. Ára 3 kor. 50 fillér.

Récsey Viktor. Régi magyar vitézek felirata egy római katakombában. Irta —. Esztergom, 1904. Buzárovics Gusztáv kny. 8-r. 17 l. (Különnyomat a *Magyar Sion*ból.)

Révfy Lajos. II. Rákóczi Ferencz és a Jász-kunok. Történelmi tanulmány. Szolnok, 1906. Róth Dezső kny. 8-r. VIII, 137 l.

Richter Ede. A kurucz idők, 1703—1711. Selmeczbánya történetéből. Irta —. Selmeczbánya, 1903. Joerges Ágost özv. és fia kny. 8-r. 259 l. Ára 3 korona. (Ismertetve: Századok, 1904. 715 l.)

Rudnyánszky Gyula. Zrinyi Miklós a szigetvári hős. Budapest, évn. 8-r. 64 l.

Ruttkay Sándor. Salgóvár és Salgótarján. Losoncz, 1902. Róth Simon kny. 8-r. 30 l.

Sátoraljaujhely és Zemplén vármegye monographiája l. Borovszky Samu.

Schmidt Ágoston. Kivonat az Albrecht főherczeg nevét viselő cs. és kir. 44. sz. gyalogezred történetéből. Pécs, 1900. 8-r. 26 l.

Schneider (Michael —). Geschichte des k. u. k. Infanterie Regiments Nr. 63. Besztercze, 1906. Csallner Károly kny. 8-r. 556 l.

Scholtz B. Nagyvárad várának története. 1906. Ára 6 kor.

Seeliger (Emil —). Geschichte des kaiserlichen und königlichen Infanterie-Regiments Nr. 32. für immerwährende Zeiten Kaiserin u. Königin Maria Theresia, von seiner Errichtung 1741 bis 1900. Budapest, 1900. Pesti kny. 8-r. 6, 585 l. Egy arczképpel és egy térképpel.

Selmeczbánya szab. kir. város és Hontvármegye monographiája l. Borovszky Samu.

Sigerus (Emil —). Siebenbürgisch-sächsische Burgen und Kirchenkastelle. 50 Bilder in Lichtdruck mit einem Vorwort und erläuterndem Text. 3. Aufl. Nagy-Szeben, 1901. Drotleff J. kny. 4-r. 8 l. 50 melléklettel.

Simon János. II. Rákóczi Ferencz és Borsod vármegye. Történelmi vázlat. Miskolcz, 1906. Klein és Ludvig kny. 8-r. 16 l. Ára 20 fillér.

Szabolcs vármegye monographiája l. Borovszky Samu.

Szalay Ödön (Kiskámoni). Komlóskeresztesi báró Fejérváry Géza cs. és kir. táborszernagy, magyar kir. honvédelmi miniszter, 1851—1901. Pozsony, 1901. Eder István kny. 8-r. 6, 180, 2 l. Arczképekkel és mellékletekkel.

Szatmár vármegye monographiája l. Borovszky Samu.

Szádeczky Béla. A tatárjárás Magyarországon. Kolozsvár, 1898. Gombos Ferencz kny. 8-r. 34 l. (Különlenyomat a Kis Tükör 1898. évfolyamából.)

Szádeczky Lajos. Konstantinápoly és magyar emlékei. Budapest, 1903. A m. kir. államvasutak központi menetjegy-irodájának kiadása. Thália kny. Kis 8-r. 115 l. 40 képpel. Ára 2 kor.

Szádeczky Lajos. II. Rákóczi Ferencz Erdélyben. Irta és Tordán a Rákóczi ünnepen, fejedelemségébe iktatásának 200-ik évfordulóján 1907 ápr. 5-én felolvasta —. Kolozsvár, 1907. Ajtai K. Albert kny. Kis 8-r. 24 l.

Szádeczky Lajos, lásd még Jakab Elek alatt is.

Szendrei János. Miskolcz város története, 1000—1800. Irta —. Kiadja a város közönsége. Miskolcz, 1904. Forster, Klein és Ludvig kny. Nagy 8-r. 12, 733, 2 l. 5 táblával s a szövegbe nyomott képekkel. (Miskolcz város története és egyetemes helyirata. Második kötet. Ismertetve: Századok, 1906. 149. l.)

Szendrei János. A magyar viselet történeti fejlődése. A M. Tud. Akadémia régészeti bizottsága megbizásából irta —. Budapest, 1905. Franklin-Társ. kny. 2-r. 223 l. 174 szövegközti képpel és hat táblával. Ára 12 kor. (Ismertetve: Arch. Értesítő, 1905. 429. l.)

Szendrei János. Adatok a magyar viselet történetéhez. Irta —. Budapest, 1908. Franklin-társ. kny. Nagy 8-r. 2, 32 l. Huszonkilencz táblával és egy színes műmelléklettel.

Szendrei János. II. Rákóczi Ferencz. Budapest, 1906. Károlyi György kny. 16-r. 8 l. Arczképpel.

Szendrei János. Bocskay István fejedelem és korára vonatkozó egykorú emlékek, lásd: *Károlyi Árpád.*

Szeremlei Samu. Hódmező-Vásárhely története. A hon ezer éves fennállása emlékezetére a városi törvényhatóság megbizásából irta —. I. kötet. A barbárság kora. Kezdettől — I. István királyig. Kiadja a város közönsége. Budapest, 1900. 8-r. XXVIII. 488, 2 l. Sok kép-

pel. — II. köt. Az ököljog kora. I. Istvántól — a mohácsi vészig. Kiadja a város közönsége. Budapest. 1901. Hornyánszky Viktor kny. 8-r. XI. 476 l. Sok képpel.

Széchy Károly. Gróf Zrinyi Miklós 1620—1664. II. köt. Budapest, 1898. Franklin-társ. kny. 8-r. 4, 299 l. — III. köt. Budapest. 1900. A M. Tört. Társ. kiadása. Franklin-társ. kny. 8-r. 4, 352 l. Hét önálló képpel és a szövegbe nyomott képekkel. (Magyar Történeti Eletrajzok, XVI. évf. 1—3. füzet.) — IV. köt. Budapest, 1900. 8-r. 4, 300 l. Hat önálló képpel és a szövegbe nyomott képekkel. (Magy. Tört. Életr. XVI. évf. 3—5. füz.) — V. (befejező) kötet. Budapest, 1902. Franklin-társ. kny. 8-r. 4, 240 l. 8 önálló melléklettel s képekkel. (Magy. Tört. Életr. XVIII. évf. 1—2. füzet.)

Szilágyi Farkas. Alsó-Fehér vármegye történelme. Alsó-Fehér vármegye 1848—49-ben. Irta —. *Alsó-Fehér vármegye monographiája.* Harmadik kötet, első rész. Kiadja Alsó-Fehér vármegye közönsége. Nagy-Enyed, 1898. Nagy-enyedi kny. rt. Nagy 8-r. 8, 448, 4 l. (Ismertetve: Erdélyi Múzeum 1899. 42. lap és Századok, 1906. 848. l.)

Szillaba Sándor. A törökség 1660—1664-ben. Evlia Cselebi nyomán. Bölcsésztudori értekezés. Budapest, 1905. Athenaeum kny. 8-r. 36 lap.

Szlauka Károly. Naplótöredékek és följegyzések az 1848—49-iki szabadságharczról. Eredeti kézirat nyomán közli —. Nagy-Tapolcsány, 1901. Zhorella Gyula kny. 8-r. 62 l. (Ismertetve: Századok, 1902. 759. l.)

Szmida Lajos. 1848—49. Kegyelethangok. Alkalmi emléklap a vadászerdei honvédemlék leleplezési ünnepére, 1900. évi julius hó 29-ikén. Szerkesztette —. Temesvár, 1900. 2-r. 2, 22 l. Két arczképpel.

Szmik Antal. Adalékok Felsőbánya szab. királyi bányaváros monographiájához. Budapest, 1906. Kellner Albert kny. 8-r. VII, 478 l. Ára 8 kor.

Szomor Károly. Salgóvár rövid története, valamint a somoskői vár s ennek közelében levő bazalt kitörés ismertetése. Rimaszombat, 1903. Lévai Izsó kny. 8-r. 14 l. 5 képpel. Ára 40 fill.

Szongott Kristóf, Vajna Károly, Hodorean János. A szamosújvári vár. Szamosújvár, 1898. Todorán Endre kny. 8-r. 64. l. (Különlenyomat a Szamosújvár város monographiája cz. műből.)

Szórády Gyula. Zámoly 1848—49-ben. Székesfehérvár, 1905. Kusovits Lajos kny. 8-r. 35 l.

Szulejman (I.) szultánnak naplója az 1526. mohácsi csatáról. 1906. Ára 30 fill.

Szurmay Sándor. A honvédség fejlődésének története 1868—1898. Számos szövegrajz, két színes kép és több táblázatos melléklettel. Kiadja a Ludovika Akadémia Közlönye. Budapest, 1898. 4-r. 159 l. Ára 3 frt. (Ismertetve: Századok, 1899. 92. l.)

Thaly Kálmán. Thököly Imre fejedelem 1691—1692-iki leveles könyve. A Magy. Tud. Akadémia történelmi bizottságának megbízásából az eredetiről közli —. A «Flór»-alapítványból kiadja a Magy. Tud. Akadémia. (Magyar történelmi emlékek. Második osztály. Irók. 34. kötet.) Budapest, 1896, 8-r. IX+399 l. (Ismertetve: Századok, 1898. 155. l.)

Thaly Kálmán. Gróf Eszterházy Antal kurucz generális tábori könyve, 1706—1709. Függelék: Gróf Eszterházy Dániel tábornok jegyzőkönyve, 1708. A M. Tud. Akadémia tört. bizottságának megbízásából közli —. Budapest, 1901. Athenaeum kny. 8-r. XVIII, 2, 1032 l. Ára 20 kor. (Ismertetve: Századok, 1903. 545. l.)

Thaly Kálmán. Ocskay László, II. Rákóczi Ferencz fejedelem brigadérosa és a felső-magyarországi hadjáratok, 1703—1710. Történeti tanulmány. Eredeti levelezések s más egykorú kútfők nyomán irta —. Második, bővített és illusztrált kiadás. I. II. köt. Budapest, 1905. Franklin-társ. kny. Nagy 8-r. 400, 2 l., 392, 2 l. Képekkel és hasonmásokkal. A két kötet ára 35 kor.

Thury József. A székelyek eredete. Kolozsvár, 1898. 8-r. 78 l. Különlenyomat az Erdélyi Múzeum XV. kötetéből. (Ismertetve: Századok, 1898. 822. l.)

Tirts Rezső (idősb). 1848—49-iki élményeim, különös tekintettel a Cornides-féle szepesi guerilla-vadászok szereplésére a szabadságharczban. Kézsmárk, 1903. Szautner Pál kny. 8-r. 4, 112 l. 8 arczképpel.

Tóth Ernő. I. és II. Apafi Mihály erdélyi fejedelemnek naplója 1634—1694. Kolozsvár, 1900. 8-r. 2, 55 l. (Különlenyomat az *Erdélyi Múzeum* 1900. évi folyamából.)

Tóth Szabó Pál. Giskra, különös tekintettel Abauj megyére. (Olvastatott a M. Tud. Akadémia II. oszt. 1903. okt. 12-én tartott ülésén.) Kiadja a M. Tud. Akadémia. Budapest, 1903. Athenaeum kny. 8-r. 68 l. (Értekezések a tört. tudományok köréből, XIX. köt. 10. sz.) Ára 1 kor. 20 fill.

Története (A szabadságharcz —) Világosig. 1848. Budapest, 1898. Werbőczy kny. 4-r. 2, 59 l.

Története (A m. kir. honvédelmi miniszter felügyelete alatt álló neveltetési alapok és alapítványok —). Hivatalos kiadás. Budapest, 1899. Pallas rt. kny. 8-r. 784 l. (Ismertetve: Századok, 1899. 562 l.)

Története (A 68-ik sz. báró Reicher nevét viselő csász. és kir. gyalogezred —) 1860—1899-ig. Budapest, 1900. Kaufmann József kny. 8-r. 38 l.

Története (Hunyadvármegye —). Kiadja a vármegye közönsége. I. köt. Hunyad vármegye földjének története az őskortól a honfoglalásig. Irták gr. Kuun Géza, dr. Torma Zsófia és Téglás Gábor. Szerkesztette a Hunyadmegyei tört. és rég. társ. megbizásából *Téglás Gábor*. Budapest, 1902. Athenaeum kny. Nagy 8-r. XX, 256 l. Számos táblával s a szövegbe nyomott képekkel. (Ismertetve: Századok, 1903. 257. l.)

Tragor Ignácz. Vácz vára és képei. Kép- és helyrajzi tanulmány. Kiadja a váczi Múzeum-Egyesület. Vácz. 1906. Budapest, Athenaeum kny. Nagy 8-r. 189, 2 l. 28 szövegképpel és 14 melléklettel. (A váczi Múzeum-Egyesület 1906. évi tagilletménye.) Ára 10 kor. (Ismertetve: Arch. Értesítő, 1907. 179. l.)

Tuhrinszky Károly. Sárosvár története. Eperjes, 1899. Kósch Árpád kny. 8-r, 4, 61 l. Három képpel.

Turchányi Tihamér. Krassó-Szörénymegye története az ősidőktől a régi Krassómegye megszünéséig (1490). Irta —. Kiadja Krassó-Szörénymegye közönsége. Lugos, 1906. Virányi János kny. 8-r. XV, 371 l. (Krassó-Szörénymegye története, I. köt. 1. rész.)

Türk Frigyes Eger vára. 1906. Ára 1 kor.

Ungard Béla. Haniburg ostroma. Különlenyomat a Ludovika Akadémia Közlönyéből. (Ismertetve: Századok, 1902. 576. l.)

Útmutató a nagybányai városi múzeum gyüjteményeihez. A múzeum megnyitása alkalmából közrebocsátja a nagybányai Múzeum-Egyesület. Budapest, 1904. Athenaeum kny. Kis 8-r. 83 l. Ára 40 f.

Vad Imre (Ölyvedi). A törzsőrmester rendfokozat, illetve a magyar királyi honvédséghez tartozó rangosztályba nem sorolt havidijas intézmény története és jelen viszonyainak ösmertetése. Irta —. Szeged, 1904. Schulhof Károly kny. Kis 8-r. 138 l. Ára 2 kor.

Vajda Emil. Az 1848—49-iki szabadságharcz vértanui. Győr, 1898. Nyomatott Gross testvéreknél. 10-r. 153 l.

Varga Ferencz. II. Rákóczi Ferencz kora Szegeden. Kuruczvilág. Szeged, 1906. Endrényi Imre kny. 8-r. 72 l.

Varga Ottó. Aradi vértanuk albuma. Arad sz. kir. város közönsége és az aradi Kölcsey-Egyesület megbizásából. Negyedik kiadás. Budapest, 1899. 4-r. 364 l. Ára díszkötésben 6 frt 50 kr.

Varga Ottó. A tíz szobor. Budapest, 1899. 8-r. 110 l. (Történelmi Könyvtár, 87. füz.) Ára 40 kr.

Vay Ádám (Kurucz —). Született 1656. Meghalt 1717. Budapest, 1906. Nagy Sándor kny. 8-r. 8 l.

Vághó Ignácz. Adalékok a m. kir. Ludovika Akadémia történetéhez. Összeállította — m. kir. honvédszázados. A Ludovika Akadémia Közlönye 1899 augusztus—szeptemberi füzetének külön melléklete. Budapest, 1899. 8-r. 109 l.

Várady Ferencz. Baranya multja és jelenje. II. k. 1899. (Ismertetve: Századok, 1899. 92. l.)

Vári Rezső. Bölcs Leó császárnak «a hadi taktikáról» szóló munkája. Kiadja a M. Tud. Akadémia. Budapest, 1898. 8-r, 82, 2 l. (Értekezések a tört. tudományok köréből. XVII. kötet. 10. szám.) Ára 80 kr.

Veress Endre. Déva és környéke Castaldo idejében. Kolozsvár, 1898. Gombos Ferencz kny. 8-r. 50 l. (Különlenyomat a Hunyadmegyei tört. és rég. társ. IX-ik évkönyvéből.)

Veress Endre. Izabella királyné, 1519—1559. Budapest, 1901. A M. Tört. Társ. kiadása. Athenaeum kny. 8-r. 4, 516 l. Tizenhat önálló melléklettel és a szövegbe nyomott képekkel. (Magyar Tört. Életrajzok, XVII. évf. 2—5. füz.)

Veress Endre. A bolognai Marsigli iratok magyar vonatkozásai. Budapest, 1906. Athenaeum kny. 8-r. 44. l. Marsigli egykorú arczképével. (Különlenyomat a *Magyar Könyvszemle* 1906-ik évi folyamából.)

Veress Endre. Déva vára és uradalma I. Rákóczi György fejedelem idejében. (1630—1648.) Levéltári kutatások alapján irta —. Déva, 1906. Hirsch Adolf kny. 8-r. 44 l. (Különlenyomat a Hunyadm. tört. és rég. társ. XVI. Évkönyvéből.)

Veress Endre. Gróf Marsigli Alajos Ferdinánd olasz hadimérnök jelentései és térképei Budavár 1684—1686-iki ostromairól, visszafoglalásáról és helyrajzáról. A székesfőváros megbizásából bolognai stb. levéltárakban gyűjtötte s közli, bevezetéssel és jegyzetekkel bővítve —. Budapest, 1907. Franklin-társ. kny. 4-r. 70 l. Számos képpel és hét melléklettel. Különlenyomat a *Budapest Régiségei* IX. kötetéből. (Ismertetve: Századok, 1907. 443. l.)

Völgyi (Wagner) István Antal. II. Rákóczi Ferencz és kora. Irta és az 1705. évi szeptember 12-től október 2-ig Szécsényben II. Rákóczi Ferenczet vezérlő fejedelemmé választó országgyűlés emlékére a Nógrádmegyei tanító-egyesülettől 1905. évi szeptember hó 11-én tar-

tott díszgyülésen felolvasta —. Balassagyarmat, 1905. Balassagyarmati kny. 8-r. 16 l. (Különlenyomat a *Nógrádi Lapok* és *Honti Hiradó* 1905. évi 40. számából.)

Wagner István. Visegrád (Magaskő) története. Balassagyarmat, 1898. 12-r. 53 l.

Weber S. Ehrenhalle verdienstvoller Zipser des XIX. Jahrhunderts. Zur Jahrhundertwende verfasst von —. Igló, 1901. Schmidt József kny. Kis 8-r. XIII, 482 l. Tizenkét arczkép-táblával és több tábornok életrajzával. (Ismertetve: Századok, 1901. 736 l.)

Weber S. Predigt zur Erinnerung an Stefan Bocskay und den Wiener Frieden von 1606. Gehalten am 20. Mai, 1906. in Szepesbéla. Budapest, 1906. Hornyánszky Viktor kny. 8-r. 8 l.

Wiesinger Károly. A török mint ellenség és jó barát. Balassagyarmat, 1907. Balassagyarmati kny. 8-r. 23 l.

Wolf (Gusztáv —). Die Vertheidigung der Blockhäuser Malborgeth und Predil im Jahre 1809. Zwei Ruhmesblätter aus der Geschichte der Stramm-Regimenter des k. u. k. Ottočaner Infanterie-Regimentes Graf Jellačic Nr. 79. Fiume, 1903. Mohovich Emőd kny. 8-r. 22 l. 5 melléklettel.

Wüstenfeld W. M. Die Schlacht von Magnano an 5. April. 1799. Eperjes, 1899. Kósch Árpád kny. 8-r. 95 l. Egy átnézeti térképpel.

Zemplén vármegye és Sátoraljaújhely monographiája, lásd Borovszky Samu.

Zolnay Jenő. Árpád vezér sirja. Új nyomokon. Történelmi tanulmány. Budapest, 1908. Bichler Ignácz kny. 8-r. 60, 2 l. Ára 1 k.

Zoltai Lajos. Debreczen a török uralom végén. A város háztartása 1662—1692. Irta —. Budapest, 1905. Pátria kny. Nagy 8-r. 212 l. Két térképpel. (Ismertetve: Századok, 1905, 465. l.)

Zombori Ida (Tarczali). Erdély pénz- és hadügyei Barcsay Ákos Kemény János és Apafi Mihály fejedelmek idejében (1658—1690). Az erdélyi országgyülési emlékek alapján. Bölcsészetdoktori értekezés. Budapest, 1906. Franklin-társ. kny. 8-r. 77 l. (Művelődéstörténeti értekezések, 19. sz. (Ismertetve: Századok, 1907. 458. l.)

Zrinyi Miklós gróf. Szigeti veszedelem. Az első 1651-iki kiadás után. Hatodik kiadás. Budapest, 1900. Franklin-társ. kny. 16-r. 302 l. Ára 1 kor. 40 fill.

Zrinyi Miklós gróf (Zerinvári). A török áfium ellen való orvosság. Bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta *Ferenczi Zoltán.* Budapest, 1901. Lampel R. 8-r. 64 l. (Magyar Könyvtár, 216. sz.) Ára 60 fillér.

Zsedényi Aladár. Szabadságharczunk 1848—49-ben. Budapest, 1907. Hornyánszky Viktor kny. 8-r. 23 l. (Az Uránia magyar tudományos egyesület népszerű tudományos felolvasásai, 51. sz.)

Zsilinszky Mihály. Csongrád vármegye története. Kiadja Csongrád vármegye közönsége. Második rész. Budapest, 1898. 8-r. 2, 334, 2 l. (Ismertetve: Századok, 1900. 69. l.) — Harmadik rész. Budapest, 1900. Wodianer F. és fiai. 8-r. IV, 510 l. (Ismertetve: Századok, 1901. 255. l.)

Összeállította: SZENTIVÁNYI GYULA.

III. 1909. ÉVI HAZAI HADTÖRTÉNETI IRODALOM REPERTORIUMA.

A római hódítás korából. *Hoffiller Viktor, Római fegyverek a M. Nemzeti Múzeum kőemlékein.* Archaeologiai Értesítő, 29. évf. 1909. 314—328. l.

Buday Árpád, Dácziai katonai bélyegek. 2 képpel. Erdélyi Múzeum. 26. köt. 1909. 303. l. (Vonatkozással *Téglás Gábor* czikkére, mely a Hermesben (XLIV. köt. 152. l.) és a Philolog. Közlönyben jelent meg.

Népvándorlás kora. *Hekler Antal, Avarkori sírok Dunapentelén.* Archaeologiai Értesítő. 1909. 97—105. l. A lovas sírokban fegyvermaradványokat, nyiltöredékeket, kardokat, vaskampókat találtak.

Honfoglalás és az Árpádok kora. *A honfoglaló magyarok embertani tekintetben. Bartucz Lajostól.* A Természettudományi Közlöny 1909 febr. számában és a Budapesti Hirlapban 1909 febr. 17. *(Török Aurél, Lenhossék József és Mihálkovics* tanárok vizsgálódásai nyomán).

Az 1070-iki cserhalmi (kerlési) csata. Irta *Szabó István* ezredes. A Hadsereg. 1909. szept.

Szakáll, Magyarország nyugoti határa 1254-ben. V. ö. Földrajzi Közlemények 1909. 162. l. (Az új határvonal pontos leirása.)

Stridovár. Magyar emlék horvát földön. Magyarország 1909 junius 2. (Stridovárott, melynek falai között, hir szerint, IV. Béla 1241-ben menedéket lelt és melyben III. Endrét egyideig fogva tartották, Fejér Dénes honvédszázados kezdeményezésére emléket fognak közelebb állítani. V. ö. *Pauler Gyula,* A magyar nemzet története. II. 564. és 740. l.)

A vegyes házakból származott királyok kora. *Mencsik Ferdinánd. Mosony vármegye nemesi felkelési rendelete 1432-ben.* Történelmi Tár 1909. 319—320. l. (A Vágvölgyében garázdálkodó és Nyitra városba is behatolt husziták elleni óvintézkedésekre vonatkozik.) V. ö. *Szerémi* helyreigazító pótadatát u. o. a 479—480. l.

Ranzi konzul jelentése IV. Ulászló (állítólagos) sírjáról Várna mellett. Számos fővárosi lap 1909 okt. 7. s köv. nap. V. ö. *Melegdi János* czikkét a Századokban, (1908. 85—87. l. és 465. l.) és a várnai archaeologiai társulat elnökének levelét *Melich János*hoz. (Fővárosi Lapok 1909 szept. 9.) A kérdéses sírban lelt tetemnek nem volt feje, de hogy Ulászló király tetemével azonos volna, nagyon valószinütlen.

Noszlopy Tivadar, II. Lajos halála. Egyetértés 1909 jan. 30. Vonatkozással *Gosztonyi J.* művére («Duna-Szekcső és vidéke a multban és jelenben») feleleveníti azt a hagyományt, hogy Czettricz udvari apród a menekülő Lajos királyt Duna-Szekcsőn megölte és tetemét a Csele-patakba rejtette. A kósza hir egyébiránt a pletykás *Szerémi*től ered. V. ö. *Ádám Imre* czikkét; II. Lajos halála. Egyetértés február 11.

A Habsburgok kora. *Kató Sándor, Idegen katonaság I. Ferdinánd alatt 1540—64.* Győr, Nitsmann 1909. 84 l.

*Komáromi daliák a 16. században. Takáts Sándor*tól. Budap. Hirl. 1909. szept. 15.

Czeczey Lénárd bűnei. Takáts Sándor. Budapesti Hirlap 1909 máj. 29. (Czeczey L. 15 éven át Kassa kapitánya és magyarosítója, Szapolyai János hű embere, a szomszéd vármegyékben élő, Ferdinándhoz szitó uraknak pedig ostorozója és réme volt. 1539-ben visszaverte Lascano Tamás császári parancsnokot, a ki Kassa meglepetésére vállalkozott és életével fizette meg azt a kisérletet. Bécsben Czeczeyt békebontónak és gyilkosnak mondogatták, míg itthon a lantosok dalokban hirdették nagyságát.)

Patonai Magyar Bálint. Takáts Sándor. Budap. Hir. 1909. aug. 28. (Mintaképe a vitéz, törökverő, de erőszakos 16. századi katonának. Szolgált Pécsett, melynek elvesztésével Istvánffy igaztalanul vádolta, azután Szigetvárott; 1551. Lippa alatt, 1552. Erdélyben találjuk. A végeken kibérelte a gazdátlan földeket és arra igyekezett, hogy ne szökjön meg a megvédett magyar jobbágy ily veszedelmes tájékokon, a török földeket ellenben lehetőleg elpusztította. 1555. Kanizsán kapitány lett, 1559. és 1561-ben saját várát kellett a török ellen védenie. Agg korában, midőn már az udvartól sehogysem tudott katonái számára a zsoldot kapni, török baráttá lett.)

Török vendéglátás. Takáts Sándor. Budap. Hirl. 1909. jan. 28. (Korrajz a török hódoltság idejéből. Szól nevezetesen a magyar és török vitézek barátságos érintkezéseiről, a vitézi tulajdonságok kölcsönös megbecsüléséről és közös mulatságaikról. Az első effajta nagyobbszerű lakomát Szolimán szultán rendezte 1541-ben, midőn Török Bálint és más főurak a kis János Zsigmondot a szultán elé vitték. 1545-ben az esztergomi bég vendégelte meg Pozsgay Zsigmondot, a komáromi naszádosok kapitányát magyar módra készült ételekkel. Izdenczy magy. kir. követnek megvendégeltetése a budai pasa házában és Belgrádon, de még Konstantinápolyban is szintén tanusága a török vendégszeretetnek.)

Takáts Sándor, Vejsz basa. (1578. s köv.) Budapesti Hirl. 1909 junius 17.

Szentirmai Imre, Magyar csapatnemek (hadiszervezet) a 15 éves török háború idején. Esztergom, Buzárovics 1909. 42. és 2. l.

Vitéz úrfi Balassa Ferencz. 1594. Koncz Ákos. Magyarország 1909. szept. 11.

Takáts Sándor, Vezir Haszán basa. Budapesti Hirlap 1909. decz. 22.

Veress Endre, Basta György hadvezér levelezései és iratai 1597—1607. I. köt. A «Mon. Hung. Historica.» I. Diplomataria XXXIV. kötete. Budapest, Athenæum 1909. XLIV. és 758. l. 14 korona. — (Ismertették a Századok 1909. 344. és 621. l.)

Pápa várának régi képei a 16. és 16. századból. Vasárnapi Ujság 1909. 12. szám. *Kiss Ernő*, A pápai várkastély. (Ugyanott.)

Csűrös Ferencz, A debreczeni diarium. I. Történelmi Tár 1909. 529—546. Ezen Debreczen város levéltárában őrzött kéziratkötet anyagából, mely különösen a *török hódoltság* korára nézve elsőrangú forrás, eddig csak *Zoltai Lajos* merített «*Debreczen a török uralom végén*» cz. müvében. (Budapest, 1905.)

Komáromy András, Levéltári kutatások. Történelmi Tár 1909. 88—118. l. Hadtörténeti vonatkozásúak: Szabolcs vármegye végzése a hajduk ellen (1607. márcz. 5.); Tanukihallgatás Kálló városának elfoglalására nézve 1610. május); Bornemissza kassai viczegenerális rendelete a Császár Péter-féle pórlázadás dolgában (1631. okt. 11.)

Lukinich Imre, Okiratok Bethlen István 1636. évi támadása történetéhez. Történelmi Tár. 1909. 378—406. l.

I. Lipót kora. Embervásár (a török időkben, különösen a XVII. században). Takáts Sándor. Budap. Hirl. 1909. szeptember 18. (A kincstár, egyes kereskedők és vállalkozók, sőt külön embervásár-

lás céljából alakult társaságok, mint pl. a győri, nagyban folytatták ezt a vásárt és minél többet igyekeztek nyerni a fogoly törökökön, különösen az 1686. utáni években.)

Dr. Sztripszky Hiador, A magyar vezényszó történetéhez. Századok 1909. 129—143. és 203—218. l. (Kimutatja, hogy a lovasságot már a 15., a gyalogságot pedig legalább is a 17. század (1660.) óta vezényelték magyarul.)

Felfedezett kurucz sírok Szathmár közelében (1672-ből.) Budap. Hirl. 1909. aug. 8., 10. és 11-én. (Kuruczok és velük együtt lemészárolt diákok csontjai porladoznak ott).

Takáts Sándor, A magyar gyalogság megalakulása cz. munkáját (Budapest, Wodianer 1908.) ismertették a Századok. 1909. 85—86. l. 425—435. l. Takáts S. válaszát l. u. o. 598—614. l., a biráló replikáját és Takáts duplikáját 690. l. Az érdekes munka ára 8 korona.

Takáts Sándor, A magyar katona. Pesti Hirlap 1909 január 3. (Mutatvány).

Takáts Sándor, A labancz huszár. (1683—1699.) Budap. Hirl. 1909. jul. 8.

Az első kuruczok temetője. (Esze Tamás és pórtársainak sirja. A dolhai gör. kath. templom alapja alatt. 1703-ból). V. ö. Pesti Hirl. 1909. szept. 19. *Sztrippai Hilarion* czikkét. Körülbelül 100 golyóktól talált és zúzott koponyát találtak ott, fegyverek közül pedig fokosokat, vasszegeket és efféléket. Puskát egyet sem, de egy rézpecsétet ezzel a felirással: Privi Polk Polks Leg. (= A lengyel legió I. ezrede.)

Zimmermann Rezső, Adalékok II. Rákóczi Ferencz felkeléséhez. Történelmi Tár 1909. 133—153., 269—307. és 336—358. l. Ezen, Szabolcs vármegye levéltárából napfényre került oklevelek a hadi történetet illetik. Szerepelnek bennük *Nigrelli Oktáv* kassai generális, *Montecuccoli Herkules* debreczeni ezredparancsnok, *Károlyi Sándor* és mások. (Rendeletek és levelek a kuruczok ellen 1703 tavaszáról). Lipót császár és király a Bajorországból hazaszökött huszárok büntetéséről rendelkezik, a megye Szatmár és Kisvárda megerősítését sürgeti stb. — Aug. 5. Rákóczi tábori szállásra szólítja fel Szabolcs vármegyét, melytől majd napszámosokat és élelmiszereket, majd salétrom főzéséhez fát kér. 1704 januárban átir Sennyei István a szökevény katonák dolgában, márcz. 17. pedig Rákóczi rendeletet bocsát ki a kóborló katonák ellen és okt. 8. Tokaj és Kálló várának lerontásáról intézkedik, mivel különösen «Kálló vára eddig nagyobb kárára mintsem hasznára volt a nemes országnak». 1704. nov. 12.

Károlyi Sándor ír át a vármegyéhez a fölkelők érdekében. Ezt követi Rákóczi átirata a hadak élelmezése dolgában (nov. 13.) és Bercsényi átiratai a személyes felkelés helyett kiállítandó zsoldos katonaságról (1705 április 20.) és a portánkint 4—4 hajdu kiállításáról (ápr. 29.)

Vak Bottyán. Az Ujság, 1909 szept. 28. Továbbá *Hegyi Ödön* czikke Bottyánról. Alkotmány, 1909 szept. 28.

Csobáncz vára. Budap. Hirl. 1909. máj. 18. (Rabutin de Bussy Lajos császári tábornok 1707 febr. ostrom alá fogta a várat, melyet 60 férfi és több nő, az egri nők hősi példájára, szívósan védett.)

Márki Sándor, A liptói kuruczok. Századok 1909. 808—816. l. (A liptói sánczok ostromának 200 évfordulója alkalmából.)

A szatmári békekötés helyének föltalálása. Budap. Hirl. 1909 máj. 23. és több más lap. Az a hely, a melyen a Karok és Rendek a békeföltételeket elfogadták, jelenleg kerti helyiség; 1711-ben azonban az úgynevezett prófontház állott e telken. E ház alapfalait nemrégen kiásták. V. ö. Egyetértés jul. 4.

Levél a tatárfogságból 1715. Közli *Gyárfás Tihamér.* Alkotmány 1909 decz. 25. (A levelet Altorjai László Mátyás intézte Krimből Szigethi István rokonához Máramarosba. Nevezetes, hogy megemlékszik a magyarok őshazájáról és a krimi félszigeten levő hét magyar faluról).

Mária Terézia és II. József kora. Hogyan foglaltuk el Berlint? P. Hirl. 1909. okt. 16. (1787. helyett ol. 1757.)

A Mária Terézia-rend. (1757—1909.) P. Hirl. 1909, jun. 22.

Szádeczky Lajos «A székely határőrség szervezése 1762—64-ben» cz. művet (Budapest, Athenæum 1908.) ismertették a Századok 1909. 84—85. l. és 156—164. l. A fontos munkához Okirattár is van csatolva (1761—1790.) Ára 16 korona.

A mádéfalvi veszedelem. (Siculicidium). Szádeczky Lajos «A székely határőrség szervezése» czimű műve nyomán. Budap. Hirl. 1909 február 4.

Két magyar vitéz. Junius. Az Ujság 1909 október 20. és 22. (A két *Ujházi.* Az első, János, Mária Terézia idején vitézkedett, megh. 1757-ben; a második Pál Sándor, I. Ferencz alatt küzdött a francziák ellen és 1799-ben Verona falai alatt elesett. Mind a kettő tipusa a vakmerő katonának).

Laudon és magyar huszárjai. Századok, 1909. 503—504. l. Laudon a II. József korabeli török háborúban, nevezetesen Nándorfehérvár vívása közben a magyar «Rajta» vezényszóval lelkesítette magyar katonáit.

Egy eltünt török sir. Pressburger Zeitung 1909 okt. 27. (Nándorfehérvár és Novi bevételekor *Laudon* több török pasát ejtett foglyul, a kiket Bécsbe küldött. Útközben az egyik pasa, Novi volt parancsnoka: *Mehemet beg Czebrich* Pozsonyban 1789. nov. 25. meghalt és a Ligetben eltemettetett. Báró Braunecker síremléket állított neki török irással és arczképpel. Ma már e síremléknek nyoma sincs.

I. Ferencz. A franczia háborúk kora. *Fodor: I. Napoleon. Dr. Marczali Henrik* tanár előszavával. (Budapest, 1909.) V. ö. Budap. Hirl. 1909 máj. 12., Pester Lloyd aug. 8. Hogy Fodor müvének hibáit kimutathassa, dr. *Szende Arisztid* külön terjedelmes munkát irt. (Budapest, Pallas 1909.)

Berzsenyi és Kazinczy Napoleonról 1797—1809. Cs. K.: Budap. Hirl. 1909. jul. 17.

Junius. Károly főherczeg. Az Ujság 1909. máj. 21.

1809-iki legendák. Mezei Ernőtől. Az Ujság 1909 jul. 8.

Az asperni csata 100. évfordulója. Alkalmi czikkek: Budapesti Hirl. 1909 máj. 12. és 20.; Alkotmány máj. 20. (Orion); Pesti Hirl. máj. 12. és 21.; Budapest máj. 12. és 20. (F. S.-től); Pesti Napló máj. 20.; Vasárnapi Ujság 21. szám és 624. l.

Wagram véres napjai. S.-től. Budapesti Hirlap 1909 jul. 3.; *Wagram.* Alkotmány jul. 4.; *Wagram.* Irta Zuboly. Függetl. Magyarország jul. 4.

Az utolsó magyar nemesi felkelés és a győri csata. *Dr. Kiss István, Az utolsó nemesi felkelés.* (Diszmű. 1909.) Ism. Budap. Hirl. 1909. decz. 12. Magyarország 16.

Az 1809-iki nemesi fölkelés ünneplése. A Magyar Történelmi Társulat ünnepi előadása 1909 jun. 5. V. ö. Századok 1909. 523—24. l.

Az utolsó insurrekczió jubilaeuma. Magyar Hirl. 1909. jun. 15.

Zoltán Vilmos, A győri insurrekczió emlékeiből. Magyar Hirl. 1909 jan. 20. (Leginkább a Győr vármegyei jegyzőkönyvek alapján.)

Dr. Hegedüs Kálmán, Napoleon szózata a Magyarokhoz. Az Ujság 1909 máj. 16. Csatlakozik *Horánszky Lajos* («Bacsányi» művében) kifejtett nézetéhez. A proklamáczió eredetijét e szerint egy franczia irta, magyarra *Marton József* tanár fordította, kinek fogalmazványát Napoleon *Kermelich Károlylyal* kijavíttatta. Bacsányit tehát ok nélkül gyanusították és üldözték e fordítás miatt.

Napoleon a magyarokhoz 1809. Pünkösdhava 15-én. Pesti Hirl. 1909 máj. 15.

Junius, Kisfaludy Sándor szereplése az 1809-iki insurrekczióban. Vasárnapi Ujság, 1909. jul. 4.

B. Alvinczy József tábornagy. Vasárnapi Ujság, 1909. 38. sz. (Arczképpel.)

Fabó Bertalan, Die letzte Insurrection. P. Lloyd 1900 szept. 2.

Ugyanő: Az insurrekczió 100 éves fordulója. Vasárnapi Ujság. 1909. 38. sz. (Képekkel.)

Viszota Gyula, József nádor és az 1809-iki nemesi felkelés. Századok 1909. 625—642. l.

A győri nap. Zuboly. Pesti Napló, 1909. jun. 4.

Die letzte adelige Insurrection. N. Pester Journal 1909 jun. 4.

Az utolsó magyar nemesi insurrekczió. W. K. Budapesti Hirl. 1909. junius 13.

A győri csatavesztés 100 éves fordulója. Alkotmány 1909. jun. 13.

Gábor Gy. dr., *Az insurgensek.* (1809.) Egyetértés 1909 jun. 13.

Az insurrekczió történetéből. 1809. Clio. Pesti Hirl. 1909 jun. 13. Helyreigazítás: jun. 15.

A «gyáva insurgensek.» Magyarország 1909 jun. 15. (Visszautasítja a Leipziger Illustrirte Zeitung 3441. (jun.) számában koczkáztatott alaptalan vádat.)

Kosztümök az insurrekczió idejéből. Vasárnapi Ujság, 1909. 38. szám.

Az erdélyi insurrekczió. Junius. Vasárnapi Ujság, 1909. 688. l.

Összeállította: *Dr. Mangold Lajos.*

Magyar huszár a XVI. századból a bécsi udvari muzeum egyik szablyájáról.

HADTÖRTÉNELMI OKMÁNYTÁR.

ADATOK BUDA TÖRTÉNETÉHEZ.

I.

1. szám. *Petrovics Péter, Enyingi Török Bálint és Martinuzzi György levele az erdélyi szászokhoz. — 1540 nov. 11.*

PRUDENTES ac circumspecti domini et amici nobis observandi! Salutem et obsequii nostri commendationem. Rerum nostrarum status ut se habeat, volnimus dominationibus vestris significare, Divina enim clementia, in quam summam spem semper collocavimus, nobis favente, salvi superstetimus de inimicis. Rex Romanorum, præter omne jus, — cum illius majestati nosmet ad omnimodam æquitatem sponte obtulerimus, — volens inprimis majestatem reginalem, dominam nostram clementissimam, filiumque defunctæ majestatis, domini nostri, deinde jura ac libertates regni hujus opprimere, exercitum instructissimum adversum demiserat, cui tamen nos, freti in Dei optimi clementia, resistere non

Bölcs és körültekintő uraink, nekünk becsülendő barátaink! Üdvözletünket és szolgálatunk ajánlását. — Uraságtoknak tudtul akarjuk adni, hogy miben áll a mi ügyünk, mert Isten kegyelméből, kibe mindenkor helyeztük minden reménységünket, épen megmaradtunk az ellenségtől. — A római király *(így!)* minden jog nélkül, — mert hiszen felajánlkoztunk neki minden méltányos dologban, — különösen a királyné ő felségét, a mi kegyelmes asszonyunkat és urunknak, a néhai felségnek fiát, aztán ez ország jogait és szabadságait el akarta veszteni, jól felszerelt hadsereget küldött ellenünk, de ennek mi, bizva az Isten kegyelmességében, ellent állani nem késlekedtünk. A mint megérkeztek vadul és dühöngőkhöz hasonlóan Óbudánál szálltak táborba,

dubitavimus. Ac primum, ubi advenerunt, satis quidem, ut apparebat, efferati et furibundis simillimi, ad veterem Budam castra fixerunt. Deinde aggeres ac stationes propius, hoc est ad *zenth peter martyr*[1] admoverumt. — Tribus aut quattuor vicibus, emissis nostris auxilium aderat, gravemque cladem adversariis infligebant, ita, ut nostri superiores reverterentur, tametsi, ut fit, neque nostris incruentum fuit certamen. Verum postremo, dum navales vires contra nostros transmisissent, acerbius tractati fuerant, adeo, ut postquam fuga saluti suæ consulere voluerant, visæ sunt nazadae nonnullæ vix sex remiges habere, et ut postea comperimus, centum ex eis vulnerati fuerant, ex quibus non pauci mortui sunt. Ipsi igitur cladibus affecti Germani, quum omnia præter spem evenire vident, primum stationes subduxerant in castra, deinde abierunt. Hungari illis quidem polliciti sunt, ut Pesth contra nos tuebuntur, quod, si tamen Deus optimus faverit. adniteremur, ne eorum oculi felix somnium illic capiant. Quod autem ad res thurcicas attinet, ex felice porta potentissimæ cæsareæ majestatis iam et nuncium et litteras habuimus, ex quibus, ut accepimus, majd sánczaikat és az előörsöket közelebb, szent Péter mártir külvárosig tolták előre. Három vagy négy ízben kirohanva, velünk volt (Isten) segítsége, és a mieink súlyos vereséget okoztak nekik, úgy hogy a mieink győztesekül kerültek vissza, bár, — a mint szokott lenni, — a mi részünkről sem volt vérhullás nélküli a harcz. — De végül, a mikor naszádjaikat küldték ellenünk, keményebben bántunk el velök, anynyira, hogy a mikor futásban keresték a menekülést, észrevettük, hogy némely naszádjuknak csak hat evezőse van már és a mint később megtudtuk százan sebesültek meg, a kik közül nem kevesen meg is haltak. Tehát a vereséget szenvedő németek, a mikor látták, hogy minden az ő reményük ellenére balul sikerül, először az előörseiket vonták vissza táborukba, aztán elvonultak. Némely magyar ugyan azt igérte nekik, hogy Pestet megvédik mi ellenünk, de mi, Isten segedelmével, azon leszünk, hogy szemökre ott se szálljon csendes álom. — A mi pedig a török ügyeket illeti, a hatalmas császár boldog portájáról követünk és levelünk van és arról értesülünk, hogy Erdély semmi módon se fog elszakíttatni Magyarországtól és azt is megtudtuk, hogy nagy haderőt küldenek on-

[1] Buda egyik régi külvárosa, a mai Ujlak táján. (Lásd Rupp Jakab, Buda-Pest és környékének helyrajzi története, 190—191. l.)

istud regnum Transilvaniæ ab Hungaria nequaquam secernetur, plurimæ vires in subsidium nostrum, ut intelligimus, illinc mittuntur, licet illis iam non indigeremus. Dominorum oratorum felicem reditum in dies expectamus, nec de optata relatione diffidimus. Quapropter dominationes vestras, uti dominos et amicos nostros magnopere rogamus, meminerint illius tractatus, quas, cum conveneravimus, mutuo habuimus, cogitent præterea dominationes vestræ, adflictum hoc regnum quam misere attritum sit. Ut igitur regnum hoc conservetur, atque dominationes vestræ salvi permaneant, iterum atque iterum rogamus, velint in eo ipso salubri proposito, sicut, tunc, dum, — ut præmissimus, — conveneramus, conclusum fuit, constanter perseverare, fratres denique suos dominationis vestræ ad hoc ipsum accommodare, et conservare curent, nam quemadmodum dominationes vestræ ex superioribus animadvertere potuerint, majestas reginalis, domina nostra clementissima, cum filio majestatis, domini nostri, hic Budæ nobiscum est, et Buda, Dei misericordia sic favente, nostra est: itaque dominationes vestræ quoque sint ita constanti animo, ut in eo proposito nobis oblato, firmiter perseverent. Dominationes vestras feliciter valere optamus. Datum Budæ, feria quinta, nan a mi segítségünkre, bár most már nem is szorulunk reá. A követ urak szerencsés visszaérkeztét napról-napra várjuk és a kivánt jelentés felől nem aggodalmaskodunk. A miért is uraságtokat, mint uri barátainkat nagyon kérjük, emlékezzenek meg arról a tanácskozásról, melyet, mikor együtt voltunk tartottunk és ezen felül gondolják meg uraságtok, hogy ez a szerencsétlen ország milyen keservesen van meglátogatva. Hogy tehát ez az ország megtartassék és uraságtok békében, épségben maradjanak, újból és ismét kérjük, maradjanak meg abban az üdvös szándékban, a melyet akkor, a midőn tanácskoztunk, elhatároztunk, a mint már említettük és gondoskodjanak, hogy atyjuk fiai is ehhez tartsák magukat. Mert, a mint uraságtok a fenntebbiekből kivehetik, a királyné ő felsége, a mi legkegyelmesebb úrasszonyunk, felséges urunk fiával itt velünk Budán van, Buda pedig Isten irgalmasságának kedvezéséből a mienk; így hát uraságtok is legyenek ebben állhatatosak, hogy a nekünk felajánlott szándék mellett megmaradjanak. Uraságtoknak jó egészséget kivánunk. Kelt Budán, csütörtökön, szent Márton püspök napján. 1540.

in festo beati Martini episcopi. Anno domini 1540.

Petrus Petrowitth comes Themesiensis, partium inferiorum capitaneus generalis.

Valentinus Therek de Ennyng, comes Simigiensis, partiumque citra Danubium capitaneus generalis.

Frater Georgius, episcopus Varadiensis, ac Thesanrarius.

Kívülről: litteræ Albi Budensis et aliorum ad Saxones.

Petrovics Péter, temesi főispán, Magyarország alsó részeinek főkapitánya.

Enyingi Török Bálint, somogyi főispán, a Dunántúli részek főkapitánya.

Frater György, váradi püspök és kincstárnok.

Kívülről: a budai fehér (barát) és mások levele a szászokhoz.

Egykorú másolat. Országos levéltár. Limbus, III. sorozat, 15. csomó.

II.

2. szám. *Fels Leonhard főkapitány jelentése Buda ostromáról és Visegrád elfoglalásáról 1540 nov. 25.*

Paria litterarum domini capitanei.

Magnifice domine, amice plurimum honorande, salutem et obsequiorum amicabilium commendationem. Quod ad litteras dominationis vestræ maguificæ tam diu non respondi, mihi ignoscat, nam aliter fieri nequivit ob certas causas. Nunc itaque hominem dominationis vestræ magnificæ remitto, a quo et valetudinis meæ, et belli statum, et condicionem parte ex aliqua cognoscere poterit, quam tamen, ne quid ejus rei, quod ad expeditionem hanc meam attinet, lateret, ignorare nolo, me ante quattuor decem forte dies, videns, quod exercitus meus ad obsidionem et

A főkapitány úr levelének mása.

Nagyságos uram, becsülendő barátom, üdvözletemet és szolgálatomnak baráti felajánlását. — Hogy nagyságos uramnak levelére oly soká nem válaszoltam, bocsássa meg, mert máskép bizonyos okoknál fogva nem történhetett. Most tehát nagyságod emberét visszaküldöm, a kitől úgy az én egészségemnek, mint a háborúnak állapotját és körülményeit némi részben megtudhatja és nem akarom, hogy valami körülmény, mely erre a hadjáratra vonatkozik, ismeretlen legyen nagyságod előtt. Én tehát ezelőtt vagy tizennégy nap előtt, látva, hogy a hadseregem Buda városának ostrom-

oppugnationem civitatis Budensis par viribus esse non posset, metuensque hiberna frigora, alia ejus tempestatis incommoda, bellandique inportunitatem *(így!)* a Veteri Buda castra movisse, trajectoque cum aliqua exercitus parte Danubio, civitatem Pestiensem quatuor vexillis militum Bohemorum, duabusque Germanorum peditum, nec non mille nazadistis, et trecentis equitibus levis armaturæ, ita contra hostium assultus communivisse, ut nedum hiberna stativa possim, sed et totum eum comitatum una cum adjacentibus ab adversariorum violento imperio vindicare, ac jurisdictioni regiæ majestatis subjectis conservare possint, qua re ita ut præfertur ordinata, cum residuo exercitu huc me ad Wisegradum denuo contuli, arcique illi superiori, tam loci natura, quam artificum opera atque ingenio optime muniti *(így!)*, ac ex eo, quod intacta hæc semper a quorumvis impetu, inviolataque permanserit, virginis nomen sortitæ, quam in descessu celeritatis gratia præterieram, tormenta, machinasque bellicas admovi, eamque nebularum perpetua caligine tectam, coopertamque per octiduum integrum illesam obsidere cum magno animi tædio coactus fui, tandem vero Dei benignitate lux mihi fausta oborta est hesterno primum die, quo cum tormentis eandem impetere

lására és elfoglalására alkalmas erejű nem lehet és félve a téli hidegtől és az időszak más kellemetlenségétől és a háborúra való alkalmatlanságától, Ó-Budától elindítottam a tábort és a hadsereg egy részével átkelve a Dunán, Pest városát, négy zászlóalj cseh, két zászlóalj német gyalogossal, ezer naszádossal, és háromszáz könnyű lovassal, az ellenség támadása ellen annyira megerősítettem, hogy a míg téli szállásba térek, azt az egész vármegyét, a körül fekvőkkel együtt az ellenség erőszakos hatalmából kiragadni és a királyi felség hatalmában megtartani tudják. A mely dolgot így elintézve, a hadsereg többi részével újból ide Visegrád alá mentem és annak fellegvára ellen, mely úgy a természetes fekvésénél fogva, mint mesterség és tudomány folytán igen erős és azért, hogy bárkinek ostroma ellen még érintetlen és sérthetetlen maradt, kiérdemelte a szűzi nevet, az ágyúkat és hadigépeket felállítottam. A lejövetkor a nagy sietség miatt mulasztottam el ezt. Most ködök folytonos sötétségébe burkolva találtam és nyolcz napig kényszerültem lelkem nagy unalmára hiába ostromolni, végre tegnap Isten kegyességéből kiderült az idő, mely napon az ágyúkkal az ostromhoz lehetett látnom, a melyek erejével, és egyetlen rohammal, még ugyanaz nap, és ma hajnalban, annyit

potui, quorum violentia atque impetu unico eo die, nec non hodierna sub aurora tantum effeci, ut ad dedicionem castellanos militesque in eo existentes, quorum ducenti quinquaginta numero fuerunt, compulerim, qui mox circa meridiem vitæ, rerumque eorum, quas ipsosmet defensionis sustentationisque gratia illi arci intulisse constaret, auferendarum veniam pacti, arce exierunt, illiusque possessionem, ac bona in eadem contenta, regiæ majestati, ejusdemque nomine mihi libere cesserunt, qua de re Deo optimo maximo per suam in me collata benignitate, et beneficentia *(így!)* gratias agemus immortales. Constitui ad arcem Thata, item et ceteras quasdam possessiones castraque Valentino Therek pertinentia, ac Danubio vicina paucos intra dies progredi, bellique, ibidem fortunam experiri, quo et regiæ majestatis jurisdictionem imperiumque ampliare hiemisque incommoditates cum fructu suæ majestatis solacioque meo superare, ac milites in exercitio continuo continere queam, donec vere adveniente majori collecto exercitu viribusque auctis, Budense justum bellum movere, obsidioneque simul et expugnationi, aut, si maluit pugnæ præesse possim aperte. Sacra item cæsaræ majestas ad diem trium regum proxima instantem in propria persona Ratisbone

értem el, hogy a kastélybelieket és a helyőrséget, melynek száma kétszázötven főnyi volt, a megadásra bírtam, a kik dél felé, megkapva az engedélyt, hogy ingóságaikat, melyeket a maguk fenntartására és védelmökre vittek a várba, elvihessék, a várból kivonultak és annak bírását, valamint az abban levő ingókat, ő felségére és annak nevében én rám maguk szántából bízták. A mi miatt a jóságos, hatalmas Istennek az ő iránt am való kegyességéért és jótéteményéért örökös hálát adunk. Elhatároztam, hogy innen kevés nap mulva Tata vára ellen és Török Bálint egyéb birtokai és várai ellen, a Duna mellékére indulok és ott megpróbálom a hadiszerencsét, a mi által úgy a királyi felség birtokát növelhetem és a télnek kellemetlenségeit is ő felsége hasznával elviselhetem az én vigasztalásomra és a hadsereget is folytonos tevékenységben tarthatom, míg majd a tavasz jöttekor, nagyobb hadsereget összegyűjtve megnövekedett haderővel Buda ellen a rendes harczot indíthatom, és az ostromot, valamint a bevételt, vagy, ha úgy tetszik, a nyilt csatát, vezethetem. A császári felség a most jövendő vízkereszt napjára Regensburgba megy, hogy ott a birodalmi fejedelmekkel birodalmi gyűlést tartson, a hol úgy a császári, mint a királyi felség minden erejével azon lesz, és

constituetur, comitia ibidem cum principibus imperii celebratura, quo in conventu tam sua sacratissima, quam regia etiam majestas pro viribus laborabunt, omnesque partes suas interponent, quo status tam desolati, ac diris malis dissipati regni hujus, debitum tandem referatur ordinem, ac nedum superbia, malitiaque nonnullorum ejus regni flagitiosorum facinosorumque *(így!)* hominum retundatur, conteraturque, sed et Christiani nominis hosti perniciosissimo vis inferatur valide, bellumque ita moveatur acerrimum, quo regnum etiam Transilvaniense, ab ejus tirranidis metu liberari possit. Quod ad meam personam attinet, eandem non latere credo, me per dies multos tam colica passione, quam calculi tormento acerrime vexatum fuisse, quo morbo nunc levatus, novum nunc bellum cum podagra inire, confligereque cogor, spero tamen et hoc malum successu temporis ac longa patientia sublatum fore. His me dominationi vestræ magnificæ plurimum ex animo offerens, datum in castris regiis ad Wysegradum positis, die 25 mensis Novembris 1540. Leonardus liber baro in Fels.

mindent közbevet, hogy ennek az országnak züllött és nagy bajoktól szétzilált állapota, végre valahára a régi rendbe hozassék, és végre némely bűnös emberek büszkesége és gonoszsága megtoroltassék és megtöressék, de a kereszténység legkonokabb ellensége ellen is nagy haderő indíttassék, és így nagy háborúra kerüljön a sor, mely által Erdély is felszabaduljon a zsarnokság félelme alól. A mi az én személyemet illeti, úgy hiszem, nagyságod tudja, hogy én hosszú időn keresztül kólikában és epekőben szenvedtem, a mely betegségtől most megszabadulva a podagrával kezdek újból csatát, de úgy reménylem, hogy ezt a bajt is időmultával és hosszas türelmességgel kiheverem. Ezzel nagyságos uramnak magamat lelkemből és különösen ajánlom. Kelt a Visegrád melletti királyi táborból, november 25. napján, 1540. Báró Fels Leonhard.

Egykoru másolat. Országos levéltár. Missiles.

Közli: Dr. Kárffy Ödön.

ADATOK A TÖRÖK HÓDOLTSÁG TÖRTÉNETÉHEZ.

3. szám. *Bakytth Péter, Pálffy Istvánhoz hadi hirekről s a török mozdulatairól. 1627 julius 26. 'Drégelypalánk.*

Ez hónak 25. napján nekem írta Ngod levelét egyéb véghelyekben szóló levelekkel egyetemben vevém; mit parancsoljon Ngod, megértettem, ahhoz is alkalmaztatom magamat, és az több véghelyekben is késedelem nélkül az leveleket elküldöttem; noha Koháry Péter Uramnak Sógoromnak azon dolog felől le . . . hez képest itt is vigyázásban és készen vagyunk; emberinket is elküldöztük, hogy ha az bányákra akarnának mennie, hogy megelőztük volna, de az Ngod parancsolatjának engedünk. Új hírt Ngodnak egyebet írnia nem tudok, hanem hogy az Török az szent békesség meghtétellel az hódoltságot igen biztatja; azon közben Váczból a mivel lehet éjjel minden keresztén segítség nélkül költözik, a mivel nem lehet nyilvánis valami szin alatt, ugymint: Algyuknak megbontakozások örvével veszi ki, és viszont az szárazon ez napokban egy taraczkot vonatván be, a helyet erősíteni látszatik. Az tömösvári basa, és a lippai bék Gadocznál mondatik mint egy ezred magával megszállottnak és a Boszniai basa nyomában lenni; a vezér pedig Ó és Új Buda között szorgalmatosan arattatni s takartatni a végre, hogy oda szállítsa táborba őket.

A *gróf Pálffy család* seniorátusi levéltárából. Armarium I. Lad. 5. Fasc. 2. Fr. 5., eredeti.

4. szám. *Ahmet Bek esztergomi helytartó Pálffy Istvánhoz Szőnyről 1627 jul. 29. Lovat küld egy rab váltságdija fejében.*

— — — — — — — — — — — — — — — — —

Ez felül kelleték Nsgodat ez irásunk által megtalálnunk. Vagyon Nsgdnak egy szegény egri Haszon nevű szolgalegény rabja, az melynek ez világon semmije sincsen annál egyéb az mi mostan rajta vagyon, csak tíz pénzérő marhája is, az kin magát kiszabadíthatná, és Istenen kívül senki gyámola több nincsen. Hanem Istenre tekintvén egy egri főember, mostan rajta megkönyörülvén, az önnön maga lovát akarja érette adni Nsgodnak, a mely lovat ugyanezen levelünk

mellett elküldte Nsgodhoz szintén Ujvárban, a mely felől mi is kérjük Nsgodat, hogy Nsgod azon Nsgodhoz küldött lóért bocsássa el a szegény rab legényt, a mely szegény rabot — a mint tudtunkra vagyon — ide Komáromba küldött Nsgod; mert Isten tudja, hogy a mit felül megírtuk Nsgodnak e világon semmije nincsen az kin magát kiválthatná, hogy ha Nsgod mostan ezért a lóért el nem bocsátja, azután soha szegény váltságon ne remélje szabadulását. Hogy ha pedig Nsgod el akarja bocsájtani a lóért, Nsgod a lovat elvevén, a legényt küldje ide Szőnyre hozzánk, a mely főember pedig a lovat érette adni akarja, az ő maga szolgájától küldte el a lovat. Kérjük Nsgodat a felől is, hogy Nsgod engedelméből mindenütt békével bocsátassék. Ezennel Istennek ajánljuk Nsgdat. Datum in Szőny. 1627. 29. Juli.

U. o. Armarium I. Lad. 4. Fasc. IX. Fr. 3.

5. szám. *Esterházy Pál, Pálffy Istvánhoz. A törökökkel való békekötésről. 1627 szeptember 19. Nógrádról.*

Az Nsgod levelét tegnap vettem; immár az előtt való nap tudósított volt Kohari Uram minden állapotjáról az tractának. Nsgod parancsolja, hogy 25 præs. lövessük az örömét, ha Nagod ezután is parancsolja meg kell lenni, de az én itéletem szerint, igaz elég volna, ha az főhelyekben Ujvárban, Komáromban s Gyeőrben lőnék meg; ne vesztegetnénk port az alsób végvárakban; lám nem régen is lövénk örömet, kiből azt itéltem, hogy valami jobban essék az végezés. Nógrádnak kevés haszna az mostani békeségben, mert emlékezet sincs az város megépítéséről, s anélkül is csak nyomoruság minden rendnek lakása; tudom pedig bizonyosan, hogy végezés nélkül nem engedi megépíteni az török. Az törökre énnekem Nsgos Úr leszen vigyázásom, s tegnap úgy értém: hogy igen kezdtek kászolódni, s az vezér keresteti köztük, s Budán is a jó lovakat ajándékban készítik. Felette nagy örömük közönségesen az békességen; abból veszi eszében az ember, hogy mind szükségük volt reá, s mind igen szájok ize szerint esett, de mi nálunk senkit ember nem lát, a ki ingyen jó kedvvel hirdetné is. Ezt had nélkül, költség nélkül, annyi fáradsággal hosszú tracta nélkül három hétig mind elvégezhették volna; négy szemben lélekben bizony mindezekre reá ment volna a török. Ha resolutiót tettünk volna. És valamire mi ezekben

nézhetnénk, szintén arra néz az török is és erre az temporizálásra vagyon neki is csak szüksége . . .

Jedlicska Pál, Eredeti részletek a gróf Pálffy család okmánytárához 1404—1653 s gróf Pálffyak életrajzi vázlatai című sajtó alatt levő művéből. Armarium I. Lad. V. Fasc. 4. Fr. 8., eredeti.

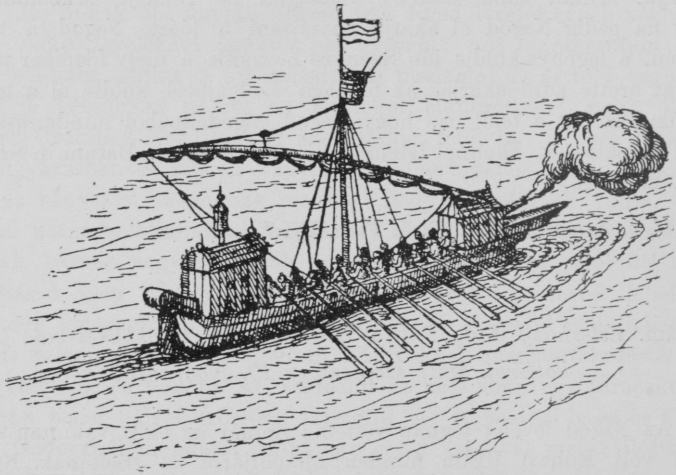

Magyar naszád a XVI-ik századból Visegrád látképéről.

MAGYAR HADI SZABÁLYZATOK GYŰJTEMÉNYE.

MAGYAR LOVASSÁG REGULAMENTUMA 1722.*

z jó rend, egyenlőség s egymás értelem egész szíve, lölke s megnyugvása az állapotoknak, kiért is minden kereszténi birodalmak, statusok és publicitások ezeknek magok között való megtartásában főképen iparkodnak. Valaminthogy pedig tudni való egyik status az másikánál, mind institútiójára s mind functiójára nézve külömböz és némejike sokkal keminyebb és szorosabb azon okbulis nagyobb punctualitással attendáltatik, ugy szintén ezek közül lévén az hadi status is, ennek az regulája, szokási de kivált disciplinája mindeniket in vigore et exactione följül haladván, az ő speciesiben kicsintül fogva nagyig, kinek kinek hivatalja oly bizonyos tudománynyal s presentiával hogy maga előtt viseltessék és imprimáltassék; akkor mikoris abban hitves kötelessége szerint akadály nélkül eljárattassék nemcsak szükséges de épen elmulathatatlan. Annak okáért mi az lovasságot illeti és abbul Fölséges római császár kegyelmes urunk szolgálatjában formált egy egész magyar regimentnek mi voltak, előbb hogy sem annak deductiójához ezen alább megirandó observátiókban fogattassék, jelentetik, hogy ezen császári tekéntetes magyar lovas regimentek közül, melyek mostanában fönt állanak az elmult 1722-dik esztendőben ugyan ő Fölsége resolutiojábul Méltóságos lovasságnak generálisa gróf Csáky György ő Excellentiája Tekéntetes regimentje az volt Ebergényi és Esterházy regimentjeibül Siciliában egyben hozatott és az császári német lovas lábra, rangal és drágonyos fizetéssel, tizenhárom compagniára állítatott, mindenikében hetvenhárom közember, három kaprál és nyolcz príma plána, tudniillik

* *Pekár József* nyug. rendőrfőkapitány helyettes birtokában Budapesten.

kapitány, hadnagy, zászlótartó, strasamester, furír, trombitás, nyereggyártó s kovács, — következendőképen hét squadron, nyolczvannégy fő lévén, melyekbül e képen hét squadron szokott formáltatni, úgymint a Leib compagniábúl egy és mást amaz tizenkettőbül hat, két két compagniát egyben vívén. Az regiment stabot pedig az obester, oberstlaidinánt, oberstvachtmaister, quártélymester, auditor és secretarius, káplány, adjutant (profont és szekérmester csak háborúságos időben).

Réz dobos, regiment borbélya s a profosz constituálván, a honnédis, úgymint az Regiment előljáró fejérül s miniszteriális személyérül fognak kezdődni ezen observátiók, egész közkatonáig inclusive. Mars és remarsokrul, táborban való s más megszállásokrul s kinyomakodásokrul, compániánként, vagy egisz regimentestül és aközt egyébb szokásokrul s kinyomakodásokrul, az subordinátiórul, tisztek qualitásirul, regiment jurisdictiojárul, privilégiumárul s authoritásárul, regiment cassajárul s öconomiájárul. Tisztek installatiojárul, uj zászlók fölverése s kiadása ceremoniáirul és az régieknek cassátiójárul. Urnapján mi solennitások szokásirul, nemkülönben az husvéti observantiákrul, ha tedeum tartatik, a midőn valamely tiszt kicomendéroztatik, kinek köllessik presentálni és az trombitát megfujatni, hol s miképen. Temetésrül, mezei strásákrul, patrolérozásrul és recognascerozásrul, piquetekrül, postárul, furagérozásrul, inquisitió 's hadi törvény szolgáltatásrul. De processu summarissimo, vulgó standrecht, de processu impartiali. Executiókrul: reali in effigie, vel nominis acclavatione, vesszőztetisről, meglövöldöztetisről. Mikint köllessék valamely infamált személt restituálni. Szalutátiókrul, szogálatokrul, mustra vagy revisiorul annectálván az hadi articulusokat, némely hiteztetíseknek formuláival és concludálván az exertitiummal (noha máskint az fölvett militaris terminusra nézve, lábrúl, a pede gratia primo fundamentó, taliterque gradatim in altius continuativo szokott illetni, munka kiadatni, de mivel ugyancsak mindezen functiók és hadi szolgálatbeli hivatalok, szokások és rendelisek a főtül, a capite, tanquam directore, consequenter egész lábig prescriptive extendáltattnak, melyért is principaliter respiciáltatik azon motívumbul és hogy oberstertül fogva suo ordine egész az közkatonáig, amint precedentiája minden gradusnak s planumnak reguláltatott lacsátosabb (így!) s kölemetesebb methodussal exprimáltassanak inkább az stábrul kezdetett kinek kinek directiója subnectáltattván in contignitate, ut premissum az többi observátiók is és az exertitium a honnénd mindenkinek főtiszt uraimék közül, ugy az altiszteknek s köz-

embereknek maga functiója az exercitiummal privative kiadatik és az elsőknek az totum is, mely az fő stabbéli személyeknél, ugy az archivumban is conserváltatik.

ELSŐ RÉSZ.

Az regiment staabrul.

Actuális oberster.

Ez az regimentnek feje és immediate magától az Fölséges római császár kegyelmes urunktul rendeltetik.

Ő semminimő generalistul nem függ, hogyha csak valamelynek comandója alá az Föls. Bellicumtul nem assignáltatik, a midőn oly formán azon in capite comendérozó generális alá cum omni attentione et paritione convenienti rendeltetik, tehát nemcsak attul, hanem azon az egész szárnyán lévő lovas generálisoktul is a hol tudniillik maga is regimentestül bé osztatott, respective dependeál.

Az compagniának kezdetivel szokott az comendérozó generális egy tábori rendtartást irásban kiadni, melyet az oberster maga s egész tisztei jelenlétekben az leib standár előtt megolvastat s oly formalitással egyszersmind publicáltatt, valaki magát nem tudásával ne mentse, azon éparkodván, alatta valói által punctualiter observáltassék.

Mindennap meg viszi néki az oberstvachtmeister az parolát, kinek is fölvévén visszamongya, hogy megtudhassa jól megértettei, melyre az oberstvachtmaisternek az regimentet illető parancsolatokat kiadja, vagyis megmondgya, mikor jöjjen azokért.

Annakutánna pedig midőn az adjutant az generálisság parancsolatit, szolgálat repartitióját és parolát az obesternek megviszi, nem szükséges néki az parolát ismét visszamondani, mivel supponáltatik, hogy az oberstvachtmaister már helyesen megvitte.

Az extra parancsolatokat, melyet az generálisság ordinánez által küld az regimenthez, az adjutánt jelenti meg mind éjjel, mind nappal az obersternek és ha csak nem nagy consequentiákbul állók nem is hivatja magához az oberstvachtmaistert, hanem csak az adjutant által viteti véghez.

Minden regvel, a midőn az oberster az ordinarum reportumot az oberstvachtmaistertül fölvette, az oberster személye szerint tartozik ugyan minden nap az brigadabeli generalisának reportalni mind

azokrul, a mi az elmult naptul fogva passirolt s annak tudni szükséges. Tudniillik, hogy fourageroztatott s hány napra vétetett föl mi pénz az tábori hadi cassábul s mennyi, hogy az regiment megmustráltatott, hogy comandora, vagy más hadi szolgálatokban mi nép küldetett az regimenttül, kivel s mennyi, hogy egy, vagy több commandóbeliek visszatértek s mikép mezei strázsán, paraitschafton, vagy akármi szolgálatbeliek szerencsésen, vagy mi kárral revertáltak az regimenthez, hogy az regémentnél tiszt, vagy közember megholt, vagy valamely szolgálatbeli ló megdöglött, az elmult naptul fogva mennyi beteg reconvaleskált, vagy talán még több szaporodott s mi contagio tapasztaltatik mind az emberek mind az lovak között. Fouragerozás, vagy füveltetísben, vagyis az táboron valamely ember, vagy ló ha elveszett volna és contra a minémő ember, vagy ló már mint elveszett reportáltatott előkerült s megtalákozott, hogy kenyér, fourage s pénzbéli nagy fogyatkozás vagyon az regimentnél et in reliquo minden előkerülhetőt, melyet az generálisságnak tudni köll, hogy reportálja az obersternek kötelessége hozza magával, sőt quid quid simile occurrat semmit sem vett avval. Ennek vígezetivel pedig az oberster az elmult napi szolgálatban volt generál vachtmaistertül kiadott generálisság parancsolatyát recenseálja, hogy az által az brigadéros generális megtudhassa, annak valóságos értelmivel s módgyával ment e véghez az regimentnél.

Mindennémő hadi törvényszék által megsententiáztatott deliquensnek nyilvánvaló executióját akar halálra s akar kengyel sziuztatás, farmatringoztatás, vagy vesszőztetésre légyen institutiója előtt egy nappal tartozik az oberster az ordinarius reportumkor az brigadérossának megjelenteni.

Nemkülönben midőn az regiment megordeleztetik, hogy megmustráltassa s ahoz készen tartsa magát mindgyárt az következendő nap, mivel az ilyen mustra napon az regiment az szolgálatoktul eximáltattni szokott és az reá esendő quantum addig más regimentekre osztatik.

Az többiről, mikép osztattak ki az pénzek az regimentnél, vagy hova erogáltatott œconomiárul, ruházatrul s más procurátiókrul, disciplinárul, inquisitiókrul, panaszokrul, hadi törvényszék tartásárul, tisztségek collatiójárul s affélikrül az regimentek sohasem reportálnak, sőt az sem jelentetik soha is, véghez ment é, vagy sem, az már annak előtte jelentett criminalis executió.

Hanem níha történik és főképen várok vévásában, hogy az ellenség succursusa vagyis az várbeliek kiütvén az mezei strázsát megnyomják s onnénd az regiment táikán nagyobb veszedelemtül tart-

hatni, ilyen s ehez hasonló véletlen esetekben az oberster sietsiggel hirt ad az adjutantja által az brigaderosának, az alatt pedig s míglen válaszló parancsolatyát veheti az regimentet fölülteti és kinyomakodtattya, nagyon urgeálván pedig a dolgot az ilyetin törtinet, tehát az oberster olykor brigadérusához küldött notificátióján kívül, az állapotnak szorgos mivoltyárul egy tiszt által directe az comandírozó generalisnak is hirt ad.

Exercirozni az generaliság hire nélkül mi kevis distantiára kinyomakodtathattya ugyan népit, de csak compagniánkint és nem egisz regimentel, melyet megjelenteni kölletik.

Midőn az oberster az regimentbeli reportumot az oberstvachtmaistertül fölvette és az posta napra, vagy más szorgos regimentbeli dolgaira nizve az generalvachtmaisterhez reportalni nem lehetne, szükséges, hogy az oberstvachtmaisterit hozzá küldgye s általa kötelességit vighez vigye.

Minden dienst azaz szolgálat tabellát, melyet az generálisság regimenttül kiván maga az oberster alája irjon.

Fungtióját az ki és be marchokon, batagliákban, comandokon és akár néven nevezendő szolgálatokban hivatalja mutatja, et etiam in numeris 57, 82, 83, 84. assignáltatott.

Campagniában illendő, hogy az oberster maga az regimentet megjárja s vizitálja, főkipen a mi kedvetlensige s zajgása az nípnek, az pénznek fogyatkozása, eledelre valónak s affélinek drágasága, vagyis fouragenak rosz és szük volta miatt néki jelentetett volna, vagy midőn feles beteg nyavaláskodók és sebesek találnának lenni és ha az regiment uj tábor helyre bészállot.

Regimentinél az oberster maga conferálja az tisztségeket Oberstlaidinondtul fogva kapralig inclusive, nímelyiket pedig titulussal is graduálhat Oberstvachtmaisterig exclusive, miltó okokra nézve, noha mindenkor cum præcautione mivel super titulari collatione superflua adeoque impediente az fölséges bellicumtul az obersterek ad obstinendum már commoneáltattak, mert régenten egyedül csak az kapitein-leidinontnak szokott eredendő onnénd rangjára nizve az kapitáni titulus megadatni, — mai nap pedig az Leib-Cornétnek is meg lehetne ex eodem fundamento adni az hadnagyi titulust. Némely obersterek egyiberánt többeknek is megadgyák az titulaturát, de nagy abusus s azért is resentiálta az fölséges bellicum.

Quartilymester és auditornak is meg szokta adni az oberster az hadnagyi titulust, ezek ugysem ingrediálván az comandóbeli subordinatiót, magok fungtiojokhoz látnak míglen innend had distingválják

s applicálják magokat, kedvek lévin továbbá in militaribus immediatis promoveáltattnak.

Resignatióját minden főtisztnek acceptálhatja az oberster, minden egyéb kérdis és jelentisen kévül kivévin compagniában és posterungban ahol föllebb való comandó volna, akkor az generálisnak hirire köll adni és admissiójához consensusát venni, mert ugyanis talibus in conjuncturis tisztnek resignálni sem szabad s nem is böcsös, oly elkerülhetetlen okátul elesvin, mindazonáltal facta instantia sua nem igen tartóztatik.

Az regiment uniformis ruházattyának szinyit mind tiszt, mind közemberit maga teczíse szerint rendelheti.

Ugy az regiment exercitiumját maga étileti szerint való normában foglaltattya és præscribálja.

Zászlókat ha szügségesnek láttya akarattyához képest ujjakat csináltathat.

Mindazonáltal az császári régi hadi láb szerint az ellensig előtt elvesztett helett mást nem állíthatott, méglen meg nem vizsgáltatott hogy elvesztisinek az compagnia oka nem volt s és nem aprobáltatott egyibkép mindagyik köljött zászló nélkül árváskodni néki, míglen az regimentbéliek az ellensigtül valamelyet nem nyertek, hasonlókép tartatott az elveszett dobokkal is.

Olyanokban, melyek criminaliter mi élete s böcsülete vesztességét, vagy cassátióját nem inkuralnának az oberster maga minden hadi törvín nélkül de plano decidálhat.

Az ő parancsolattyából s neviben egyedül tartattnak az regémentnél az hadi törvinszékek és az egyzekutiókat is maga decretálja az oberster ezeránt való absoluta potestas et authoritas, csak az infanteriabeli, dragonos és magyar lovas regementbeli oberstereket competálván, az cujraserasoktul ellenben az sententiájok pro reficatione az comandirozó generalishoz vagy ha magánosan állanak ezen regimentek az fölséges bellicumnak megküldetik.

Az deliquenseket meg grátiázhatja (habita tamen ratione juris aggratiandi conscientiosa) és azoknak az böcsületeket, kik az törvin által infamáltattak restituálhattja.

Szabadon disponálhat az hadi commissariatusság előtt való minden megjelentis nélkül az regiment œconomiájával maga helyes itiletihez képest mindazonáltal az utóbbi institutum szerint az oberstlaidinant és oberstvachtmaister is melléje rendeltettek.

Ő fogadgya s akomodálja az kisebb regiment stabbeli szemilyeket s azokat teczése szerint elis bocsájthatja s igazithatja.

Az fő s altiszteket processu mediante degradálhatja és az közembereket ha invalidált állapotjokat tapasztalja mindazonáltal az hadi comissariatusság értelmével kimustráltattja, de az köz lovakat az inspiciáló hadi comissarius megvizsgáltattván, ha nem szolgálatra valóknak lenni találtattnak, kimustrálandóknak recognoscálja s annotálja.

Az oberster hire s akarattja nélkül senkit az aristombul ki nem lehet bocsátani sőt fő tisztet még csak az házi árestombul sem.

Ha az altiszt, vagy közember, az oberster engedelme nélkül megházasodik, aztot nemcsak arestommal büntetheti, hanem még azon elvett személt is az regimentbül kiüzheti, hasonlóképen az főtisztet is de az asszony ha böcsületes személy volt és nem olyan prostituta, az ura mellett megmarad s pasiroltatik.

Hogyha az regimentnél egy s más vitkek és rosz cselekedetek annyira invaleskálnának, hogy azokat az hadi törvin által dictált articularis büntetísekkel sem lehetne coerceálni s avertálni in tali circumstantia auctoritásában, vagy az obersternek parancsolatit megsulyosbitani és mi ex asserált statutumokat is rendelni, mindazonáltal hogy Fölséges Urunk szolgálati hadi szokásihoz képesek legyenek.

Usu obtineáltatott, hogy eltávozván az oberster az regimentitül, quo adjus aggraciandi magának reservátiót tehet, ugy az kissebb stabbeli személeknek fölvitele, vagyis fogadása s elleresztisiben s más állapotokban is, de nem szintén oly stricte, hogy az által az regiment comendánsa respectusa diminúáltassik s szenvedgyen, vagyis a sok ide s tova való kérdezősködis s meszes corespondentia miatt az commandó turbáltassik és az mindenek fölött föntartandó hadi disciplina ne viciáltassik és debilitáltassik.

Mind táborban, mind quártilban az generálisság vagy fölséges bellicum parancsolattyára az regiment inspiciálja, vagy csak pro illo actu rendölt hadi comissarius által revideáltatni s meg mustráltatni az tiszteket s sok embereket de tractamento et constitutione examináltattni és az regiment cassáját producto subscribtione sua summario cassæ extractu megvizsgáltatni tartozik.

Regiment unpostungun, vagyis kötelessigre neki placédáltatik holnaponkint mind oralis portiótul akar fő s akar altiszt vagy közemberitül kilencz krajczár, de az kis stabbeli személek ettül eximáltatnak. Sőt az oberster az oberstlaidinontot s oberstvachtmaistert is tanquam subalternos sibi s vele együtt munkálkodókat az staabilis portióira nézve sokszor eximálja.

Ha valamely fő tiszt oberstlaidinontul zászlótartóig inclusive

vévén, quo quomodo meghalálozik, az oberstert illeti legjobb paripáján pár puskástul, szerszámostul s czafrangostul.

Minden companiabéli marquetanustul, hogy az bor, sör, égetbor s afféle italok ároltatása és comestibiliakal kereskedik megengedtetik, füzetetik az obersternek tizenkét forint és az regement mészárosátul is vagyon jüvedelme, a mint pro varietate temporum véle megalkudhatik.

Strázsája az obersternek egy capralbul s 12 köz emberbül áll, ordinanczra pedig adatik néki egy lovas közember.

Tractamentumára, azaz minden holnapi füzetisére rendeltetett néki 50 oralis és 17 equilis portió 4, és respective három forentjával.

Rangokat, vagyis præcedentiájokat számlálják az obersterek akár légyen regimentik s akar ne egy eránzóképen fölséges urunk collatiója, vagyis patensinek datumjátul fogva.

Az oberster az maga regimente iránt az fölséges bellicumnak reportumot nem tiszen, hanem ha magányosan áll és más dependentiája nincsen, akkor inconsiderabilibus et necessariis annak ir, mindazonáltal akármikor is mi parancsolattyát veszi aztot tehetsige szerint vighez vinni s felelni arra tartozik az cirkuralisokon kívül és az mely rescriptumi valamely reprehensiót foglalnak magokban, mert ezek soha sem acuráltattnak, hacsak positive meg nem hagyatik accertatiójok. Azon dolgok köze, melyekben az regimentnél gyakrabban rosszul provideáltatik ezen következendők is számláltathatnak: hogy kevis oberster, vagy regiment comendansa igyekezik azon s kívánja magát azzal fárasztani, heles és valóságos prothocollum vagyis jedző könv tartatnik az regimentnél, mely defectusoknak okairt többször is almilkodásokkal tapasztalni, hogy csak két s három esztendővel az előtt történt dolgokat imit, amot szükséges fölkerestettni és néha ki sem tudhatni, holott az afélék az regimentnek föl állításátul fogva mind az jelen livő napig egyedül az continuált prothocollumbul is könnyen és eligsigesen constalhatnának s megbizonyithatyatnának, — más az ha mi prothocollum ex stallis csak egykéz által s azonban külömb külömbféle materiákban s ocurentiákban, melyekhez mind különös értelem és praxis kivántatik, szóllitattatott, melybül ugyanis csak confusio szokott eredni és az prothocollum is kétsigben vétetődtetni consequenter discreditáltatni; ezen nagy fogyatkozásit ellenben igyen könnyen remediálhatni csak az inprothocollatió az kissebb staabbeli szemílekre repartiáltassik s bizatassik, ugy hogy mindenike közülök maga hivataljához kipest tractálandó mate-

riákat magán s ugyanis egy magányos könvben szorgalmatosan s híven annotalja annak rendgye s mogya szerint és igy akármi fordulna is elő, de præsenti, vagy jövendőben in qulalicunque matéria ezen ily formány szüksigesképen continuálandó prothocollumokbul confidenter meglehet tudni. Hogyha penig valamely regiment comendansa magának is az következendő intervenientiákot de tempore in tempus föl akarna jegyeztettni a parte az regiment dolgaiban s accidenseiben való cognitióját anivalis inkább securitálja, úgy mint.

1.mó Mennyiből álló holnaponkint az regiment efectionis státusa bikessigben minímő complerus statusban helheztetik: háborúban ellenben menyire augmentáltatik, ordinarie pedig mi volt az előbbi stabiliált completus státusa.

2. Fölséges urunktul holnaponkint rendelt füzetisit az regimentnek s külömb s külömb féle provinciákban quartilban, vagy statióban eset litivel változott naturáliáknak administrátióját.

3io Az táborozásokat micsoda országokban s minimü generális alatt volt az regiment.

4to Fölséges urunktul circulariter veendő köszönő rescriptumokat, melyek mi fő actiókban obtingált győzedelem után szoktak az regimenteknek küldetetni.

5.o Comando postabeli occasiókat, harczokat, ostromlásokat, melyekben az regement valamel főtisztet, vagy tiz közemberen fölül vesztett, holott az nevit s neveket is föl köll jedzeni s ki komandója alatt történtek.

6to Occasiókat, az melyekben az regiment, vagy regimentbeliek rabokat fogott, zászlót, dobot vagy más hadi jeleket nyert és hozott és mi nevezetest vit véghez az ellensig előtt.

7mo Ugyan mi oly hadi occasiókban succedált szerencsét, vagy szerencsitlenségit az regimentnek magát aközt egy vagy más subjectumra mikint és s miben distingválta.

8o Effectionis statusát az fő tiszteknek nevezet szerint, nativitását s qualitását accrescentiáját s decrescentiáját in specie pedig mindenikének installátiója napját.

9o De tempore in tempus mennyi recruta és remonda adatot az regimenthez.

10. Mint tiszt, mind közembernek uniformissának szinyit és quarnaturájának descriptióját.

11. Az regimentben introducált exercitiumot.

12. Datumát, mikorban adattak az regimentnek, uj zászlók, azoknak szényit, formáját, symbolumit, fölszenteltetisit és az com-

pagniákra való fölosztását, melyek mellett az rézdobok zászlói is értettnek quo ad solennitatem.

13. Quartilt és esztendőrül esztendőre esett statiókat s postirungokat, nem külömben minimő országokban voltak mindezek.

Fönt említett regiment prothocolluminak fide dignitására nézve pedig legalkalmatosabban esik, ha az oberster, vagy regiment comendansa, az minden félesztendőrül félesztendőre revideálandó regiment számadásinak munkájával ugyanazon a vigre rendölendő főtisztek által prothocollumokat is melyek az regiment quartérmester, auditor, káplán és adjutant által producáltassanak, megvizsgáltattja s megolvastattja, következendőkípen heleseknek lenni találván subscriptiójukkal s pecsétekkel roboráltassa.

Ezeken kívül vannak az regimentstaabnál még némel személyek, nimelyek in negotiis comandæ nem subalternalnak, hanem qua ministri szüksigeskipen mindenkor az comandóval vannak és az úgynevezett kisseb staabot formálják.

KÉPEK JEGYZÉKE

AZ ELSŐ ÉS MÁSODIK FÜZETHEZ.

I. Önálló képek.

Lap

1. III. Károly király, az állandó magyar hadsereg első szervezője. *Weigel Kristóf* rézmetszete után. A Történelmi Képcsarnokban. (Weigel Kristóf rézmetsző és műkereskedő született 1654-ben Redwitzben, meghalt 1725-ben Nürnbergben) — — — — — — 1
2. Buda és Pest térrajza 1602-iki ostroma idejében. A római vatikáni Borghese levéltárban levő eredeti tollrajz után — — — — 79
3. Buda és Pest tájképe 1602-iki ostroma idejében. A római Borghese levéltárban levő eredeti tollrajz után — — — — — — 79
4. Thököly Imre fejedelem. Egykorú rézmetszet után. Dr. Szendrei János gyűjteményéből — — — — — — — — — — — — — 125
5. Szálló Mihály huszárőrmester hőstette Wantzenaunál 1793. október 26-án. *Mark Quirin* rézmetszete után. Dr. Szendrei János gyűjteményében. (Mark Quirin rézmetsző szül. 1753-ban Littauban. 1794-ben a bécsi művészeti akadémia tagja lett. Meghalt 1811-ben Bécsben) — — — — — — — — — — — — — — 259

II. Szövegképek.

1. A budai hajóhíd elrontása magyar hajdúk által 1602-ben. *Ortelius* egykorú részmetszete után — — — — — — — — — — — 59
2. A pesti erőd ágyúzása a törökök részéről. A római vatikáni Borghese levéltárban levő egykorú tollrajz után — — — — — — — 75
3. Az altrognitzi ütközet. *Pilch Jenő* vázlatrajza után — — — — 215
4. A rudersdorfi ütközet. Pilch Jenő vázlatrajza után — — — — 218
5. A Jankovich-féle elefántcsont-nyereg a M. N. Múzeumban — — 231
6. A gr. Batthyány-féle elefántcsont-nyereg a M. N. Múzeumban — 231
7. Kinizsi Pál vassapkája és vasinge a M. N. Múzeumban — — 237
8. Ágyúk a mohácsi csatatérről — — — — — — — — — — 239
9. Magyar mérnökkari tiszt és közvitéz a XVII. századból. *Allain Manesson Mallet.* Les travaux de Mars. Paris, 1672. 8. r. 137. lapján. A szerkesztőség könyvtárában — — — — — — — — 258

III. Fejléczek.

1. Csatajelenet és fegyvertropheák Visegrád ostromának látképéről. *Le Clerk Sebestyén* XVII. századbeli rézmetszete után. Dr. Szendrei

Lap

János gyüjteményéből. (Le Clerk Sebestyén rézmetsző született 1637-ben Metzben. Párisban tanult és működött. Meghalt 1714-ben ugyanott) — — — — — — — — — — — — — — — — 1
2. Csatajelenet és fegyvertropheák gróf Thurzó György 1607-ik évbeli armalisáról az Országos Levéltárból — — — — — — — — 244

IV. Záróképek.

1. A bajor ütegek Buda 1686-iki ostrománál. *Michaelis János Vilmos* egykorú rézmetszete után. Dr. Szendrei János gyűjteményéből — 14
2. Pest és Buda emblemája. *Mansfeld J. G.* 1815-ben készült rézmetszete után. Dr. Szendrei János gyűjteményéből. (Mansfeld József György festő és rézmetsző, János Erneszt fia. Előbb atyjánál, majd a bécsi képzőművészeti akadémián tanult. Meghalt 1818-ban Bécsben) — — — — — — — — — — — — — — — 79
3. Magyarország czímere, fegyvertropheákkal. XVIII. századbeli rézmetszet után. Dr. Szendrei János gyűjteményéből — — — — — 243
4. Tábori ütegek felállítása és fedezete olasz módra a XVI. században. Girolamo Maggi, e del capitan Jacomo Castriotto: Fortificatione Delle Citta című Velenczében 1564-ben megjelent művének 129. lapjáról. A szerkesztőség könyvtárában — — — — — — 251
5. Fegyvertrophea. XVII. századbeli rézmetszet után. A szerkesztőség könyvornamentikai gyüjteményéből — — — — — — — — 266
6. Magyar huszár a XVI. századból, a bécsi udvari múzeum egyik szablyájáról — — — — — — — — — — — — — — — 306
7. Magyar naszád a XVI. századból Visegrád 1595-iki látképéről. Hufnagel György rajza után Braun György: Urbium Præcipuarum Mundi Theatrum című művéből — — — — — — — — — — — 316
8. Emblema ókori harczosokkal, XVIII. századbeli rézmetszet után. Dr. Szendrei János gyűjteményéből — — — — — — — — — 326

V. Kezdőbetűk.

1. A kezdőbetű. XVII. századbeli hadi jelvényekkel — — — — — — 1
2. A kezdőbetű. XVI. század. Az Érdy Codexből. M. N. Múzeum könyvtára — — — — — — — — — — — — — — — — 15
3. H kezdőbetű. A Missale Strigonienseből. 1377-ből. A gyulafehérvári Batthyány-könyvtárban — — — — — — — — — — — 244
4. M kezdőbetű egy magyar paraszt alakjával. A Wittembergben 1532-ben megjelent Chronicon Carionisból — — — — — — — 252
5. P kezdőbetű. Gilbert de Villierstől. Lugduni 1529. — — — — — 307
6. A kezdőbetű. A Wittembergben 1532-ben megjelent Chronicon Carionisból. Ez utóbbi három a szerkesztőség könyvornamentikai gyűjteményéből — — — — — — — — — — — — — — 317

A boríték czímlap. XVI. századbeli magyar huszárok és török spahik egymással kópját törő alakjaival és magyar, valamint török fegyvertropheákkal *Ortelius Hieronymusnak* Chronologia, Oder Historische beschreibung aller Kriegsempörungen in Ober und Under Angarn. Nürnbergben, 1603-ban megjelent művéből.

SOMMAIRE.

Page

Louis Szabó de Sáró. Feldmaréchal-lieutenant Hadik à Berlin ... 331
Désirée Szabó. L'histoire de promulgation de la loi sur l'armée permanente sous le règne de Charles III. ... 349
Andrée Veress dr. Le siège de Buda et de Pest en 1602—1603 ... 388
Elemér Soós. La forteresse de Munkács ... 418

Feuilleton.

Adalbert Iványi dr. La ville d'Eperjes et les campagnes de 1526—1528 446

Croquis d'histoire de guerre.

Gy. Sz. Les hussards d'Erdődy dans la campagne de 1788. contre les Turcs 457
L. Kr. La cavalerie de Gabriel Bethlen dans la bataille de Fehérhegy en 1620 ... 460

Littérature de l'histoire de guerre.

I. *Comptes rendus.* Louis Mangold dr. Détails concernant l'histoire de la reprise de Buda ... 462
i. j. Alexandre Márki dr. François Rákóczi II. 2 volumes 1909 ... 463
Jean Visegrádi dr. Lettres de François Wesselényi. 1910 ... 464
Magyar Katonai Közlöny ... 466
A Hadsereg ... 466
II. Jules Szentiványi. Repertorium de la littérature de l'histoire de guerre. 1897—1909 ... 469
III. Louis Mangold dr. Repertorium national de l'année 1909 dans l'histoire de guerre ... 490

Archive de l'histoire de guerre.

Edmond Kárffy dr. Capitulation de Székesfehérvár en 1688 ... 499
Jean Simon. Prisonniers turcs dans le comté de Nográd ... 500

Recueil des règlements de guerre hongrois.

Regulamentum de la cavalerie hongroise 1722 ... 504

Mansfeld J. Ernest rézmetszete után. *A történelmi képcsarnokban.*

FUTAKI GRÓF HADIK ANDRÁS ALTÁBORNAGY.

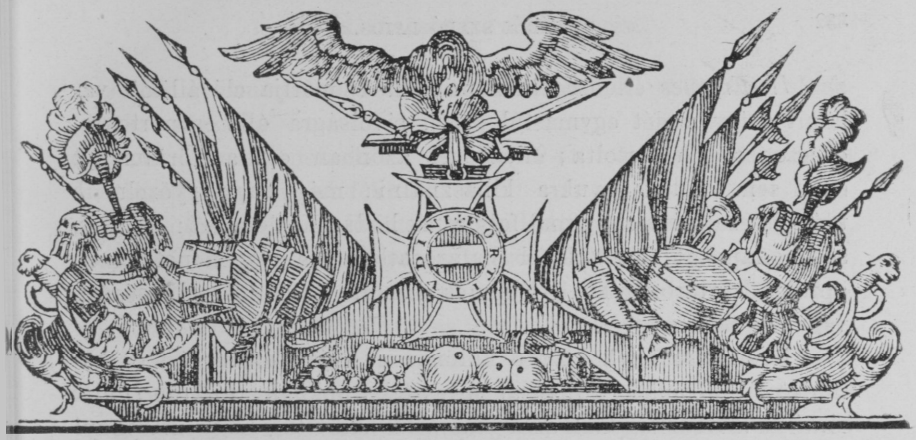

HADIK ALTÁBORNAGY BERLINBEN.

hét éves háború második évének (1757-nek) nyarán a poroszok nagy királyát, *II. Frigyest* sok csapás érte. Junius 18-án Kolinnál teljes vereséget szenvedett *Mária Teréziának Daun Lipót gróf* tábornagy parancsnoksága alatt harczolt seregétől, amiben jelentékeny része volt a *Fogarasi Nádasdy Ferencz gróf* lovassági tábornok vezette magyar huszároknak is. *Frigyes* e vereség következtében kénytelen volt Prága ostromát abba hagyni, az osztrák földről kitakarodni és *Lotaringiai Károly herczeg* és *Daun gróf* egyesült hadával szemben általában védelemre szorítkozni. A nyugati határon a *Cumberland herczeg* vezette porosz (hannoveri, hesseni és braunschweigi) sereg állandóan visszavonult a *d'Estrées*, később pedig *Richelieu herczeg* parancsnoksága alatt állott franczia hadsereg előtt, melytől augusztus 26-án Hastenbecknél vereséget is szenvedett. A franczia főseregggel együtt előnyomult a francziáknak és a *Szász-Hildburghausen József herczeg* osztrák tábornagy parancsnoksága alá helyezett német birodalmi hadaknak *Rohan-Soubise Károly herczeg* franczia tábornagy főparancsnoksága alatt egyesített serege is. Északról a svédek, északkeletről az oroszok törtek be a porosz király területére.

II. Frigyes ellenségeinek minden csoportja elé állított valamit s így erejét egymástól óriási távolságra álló csoportokra, egészen szétforgácsolta; ellenségei azonban ezt a körülményt soha sem tudták javukra kihasználni; még nagy győzelmeik után is csak ímmel-ámmal folytatták hadi műveleteiket; heteket, sőt hónapokat töltöttek el határozatlan ide-oda meneteléssel, apróbb csatározásokkal, egymás között való torzsalkodással, vagy — tétlenséggel.

Ilyen viszonyok között különösen teljes elismerést és bámulatot érdemel egy magyar lovas-tábornoknak: *Futaki Hadik András* altábornagynak az a *világhírű* haditette, hogy maroknyi hadával az ellenség egész országán keresztül annak székesfővárosáig kalandozott, megszalasztotta onnan a királynét, a megrémült egész királyi udvartartást, a várost elfoglalta, erősen megsarczolta és vakmerő kis csapatát a gazdag zsákmánnyal együtt sértetlenül vezette vissza főseregéhez.

Hadiknak e zseniális módon tervezett és végrehajtott kalandja szinte páratlanul áll a világtörténelemben s bizonyára megérdemli, hogy a magyar hadtörténelmi irodalomban, a leglelkiismeretesebb kutatás és tanulmányozás alapján, a legrészletesebb módon való ismertetésre és szakszerű méltatásra találjon.[1]

E rendkívül érdekes hadivállalat részletes ismertetésével és méltatásával legutóbb — *a porosz nagy vezérkar* is behatóan foglalkozott.[2] És a *porosz* vezérkari tisztek egy *magyar* tábornoknak, részben magyar alvezérekkel és magyar csapatokkal a poroszok fővárosa ellen végrehajtott hadivállalatát a legnagyobb elismerésre méltó elfogulatlansággal tárgyalják. Leírásukban

[1] Hazai kutatóink már egész kis irodalmat írtak össze e tárgyról. Legutóbb *Fülek Henrik:* Hadik altábornagy portyázó menete 1757-ben czím alatt, két csatavázlattal kisért terjedelmes tanulmányt írt arról, mely folyóiratunk 1896-ik évfolyamában jelent meg.

[2] 1. Der siebenjährige Krieg 1756—1763. V. Band. 1903. (173—182. oldal.)

2. Urkundliche Beiträge und Forschungen zur Geschichte des preussischen Heeres. Viertes Heft. 1902. (49—62. oldal.)

Mindkettő: Herausgegeben vom Grossen-Generalstabe, kriegsgeschichtliche Abteilung II.

sok, eddig ismeretlen részletet mondanak el s érdekes okmányokat idéznek.

Az ellenfeleknek 1757 október 9-én elfoglalt helyzetét a mellékelt rajz tünteti föl.[1]

II. Frigyes már júniusban kezdett kisérleteket tenni arra, hogy *XV. Lajos* kormányát az osztrákokkal való szövetség felmondására és a vele való külön béke megkötésére hangolja; szeptemberben pedig, mikor az osztrákokkal szemben állott seregét elhagyván, Erfurtba érkezett, titkos ügynökeit már arra is felhatalmazta, hogy *Pompadour márkinőnek* még területátengedést is igérjenek a megfelelő béke megvásárlására; közben a király saját kezével irott levélben *Richelieu*-t is felkérte a béke közvetitésére.

Richelieu azt felelte, hogy Párisból utasítást kér és reményli, hogy azt október 10-éig megkapja; addig is tárgyalást kezdett a vele szemben állott *Braunschweigi Ferdinánd herczeggel* a következő év tavaszáig kötendő fegyverszünet felől, melyet szerinte a béke megkötése követhetne.

II. Frigyes ezidőben szerette volna *Soubise és Hildburghausen* seregét döntő csatára kényszeríteni, a mi azonban sehogy sem sikerült, mert az ellenség mindig óvatosan, jó előre visszavonult előle. A poroszok helyzete a hosszú huza-vona és a különböző ellenséges csoportoknak különféle időben majd itt, majd ott észlelt mozgolódása következtében szükségessé vált ide-oda menetelés miatt mindinkább kellemetlenné vált s a király kezdett idegessé lenni. Izgatottságát a következő napok eseményei erősen fokozták. Az Elbe mentén október első napjaiban (túlzott!) ijesztő hirek voltak elterjedve, hogy *Marschall* Bautzenból megindult s már átlépte az Elbát. *Móricz* anhaltdessaui herczeg e hirek következtében Leipzigon át Eilenburgba sietett. Csakhamar jelentés érkezett arról is — ez azonban már megfelelt a valóságnak — hogy *Hadik* 10-én Radeburgból Elsterwerdába menetelt. A király erre október 11-én maga is fölkerekedett Buttstädtből, hogy fenyegetett fővárosa védelmére

[1] A rajzot több forrás adatainak összehasonlítása alapján készítettem.

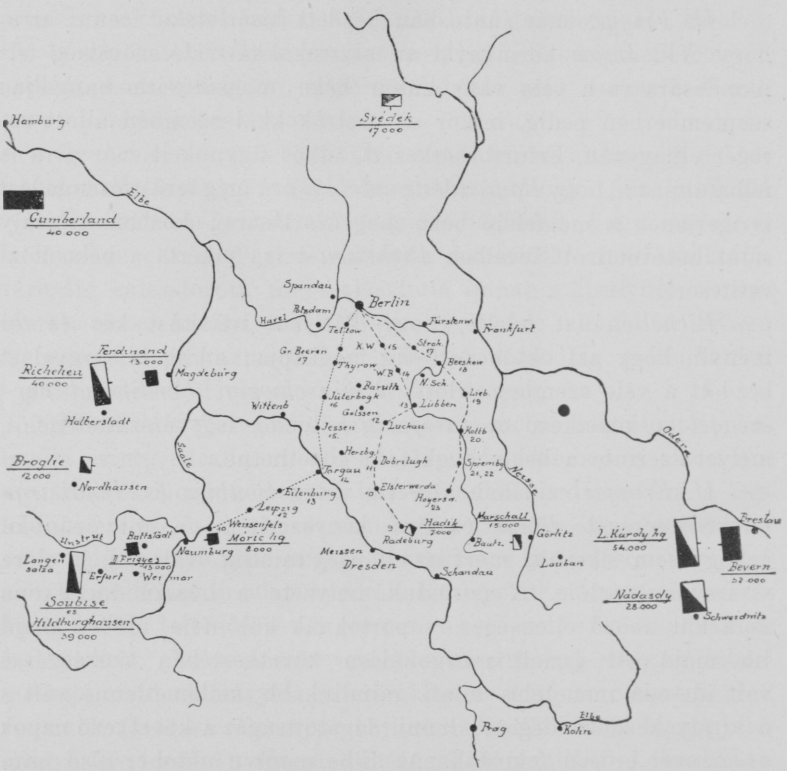

■ = poroszok és szövetségeik.
◪ = a poroszok ellenségei

A Memel mentén Berlintől 600 km-nyire é.k.-re állott Apraxin 40000 orosszal, vele szemben Lehwaldt 28000 porosszal

------- Hadik útja.
..... Móric hg. "

Hadik berlini útja 1757.

siessen. Útközben a parancsok egész tömegét röpitette szét alvezéreihez, mindent elkövetvén, hogy Berlin elfoglalásának szégyenét megakadályozza. *Seydlitz* szintén *Móricz herczeghez* csatlakozott, a ki parancsot kapott, hogy Torgau-nál az Elbén átkelvén, az esetleg Berlin felé törekvő ellenségnek útját állja. *Ferdinánd herczeg* arra kapott utasitást, hogy *Richelieu*-vel mindenáron azonnal kösse meg a fegyverszünetet s az Elbe mentén siessen Wittenbergen át Herzberg felé.

A király október 12-én egészen kétségbeesve panaszkodott balsorsa miatt *Henrik* herczeg előtt, a ki — a bayreuthi őrgrófnővel, *Voltaire*-rel és másokkal együtt — sürgette, hogy a békét a francziáktól még nagy áldozatok árán is vásárolja meg. *Richelieu* 13-án közölte *II. Frigyesnek* nála tartózkodott megbizottjával *XV. Lajos* válaszát, hogy szövetségeseinek tudta nélkül nem hajlandó a porosz királylyal a béke felől tárgyalni.

A király, a ki 13-án Naumburgba, 14-én Weissenfelsbe érkezett s innen a csapatokat megelőzve Leipzigba utazott, az addig beérkezett jelentésekből kétségtelenül megállapíthatta, hogy egy osztrák seregtest Berlint igyekszik elérni; számereje felől azonban nagyon eltérő hirek voltak forgalomban. A király attól tartott, hogy az egész *Marschall*-hadtest törekszik Berlinbe és hogy az osztrákok e vállalatot a svédekkel egyetértve oly módon tervezik, hogy egyidejüleg a svédek is előnyomulnak, hogy az osztrákokkal épen Berlinben egyesüljenek. Ez az eshetőség sok aggodalmat okozott a királynak, a ki *Móricz herczeget* egyre gyorsabb menetelésre sürgette, *Ferdinánd herczegnek* pedig 15-én ujabb parancsot küldött, hogy ne Wittenbergbe, hanem a legrövidebb úton egyenesen Berlinbe siessen, mert «*il y a periculum in mora*».[1] Ugyanakkor *Richelieu*-höz ujabb követet küldött, hogy őt a békekötés ügyében ujbóli közbenjárásra kérje, *Richelieu* azonban erre nem vállalkozott.

[1] *Ferdinánd herczeg* erre azonnal aláírta a fegyverszünetre vonatkozó, a poroszokra nézve nem nagyon kedvező egyezséget, *Richelieu* azonban egyre halogatta az aláírást, azért *Ferdinánd* egyelőre csak Magdeburgig menetelt és csak 24-én, mikor a király, a ki még mindig félt a svédek támadásától, erre újabb sürgető parancsot küldött, indult el tovább Berlin (később Leipzig) felé. A fegyverszünet később sem jött létre.

Berlin abban az időben külvárosaival együtt 14 láb magas kőfallal volt körülvéve. A város parancsnoka (kormányzója) *Rochow* altábornagy volt. A helyőrség egy gyalogezredből, két helyőrségi (nemzetőr) ezredből és egy ujonczkiképző csapatból, összesen 5521 emberből állott; ágyú volt elég, a védelemnél azonban mégis csak 2 ágyú szerepelt 8 tüzérrel. A helyőrségi ezredek katonai értékére nézve jellemző, hogy az egyik ilyen ezredben a *rangban* legfiatalabb hadnagy 77, az *életkor* szerint legifjabb pedig 43 éves volt. A dragonyos ujonczok számára nem volt ló; az utolsó pillanatban kocsilovakra akarták ültetni őket, a kisérlet azonban nem sikerült.

Rochow altábornagy — úgy látszik — egyáltalában nem is gondolt arra, hogy a várost támadás is érheti, mert az esetleg szükségessé válható védelemre semmiféle előkészületet sem tett; nem szervezte arra sem a helyőrséget, sem a lakosságot; nem gondoskodott hírek szerzéséről; nem érdeklődött a rendelkezésre álló védőeszközök iránt; védőműveket pedig — csak *Hadik* elvonulása *után* készitettek. Annál feltűnőbb ez, mert a városi tanács már augusztus 20-án utasítást kért ellenséges támadás esetére s *a polgári* hatóságok ettől az időtől kezdve gondoskodtak pénztáraik őriztetéséről.

*

Marschall báró táborszernagy 15.000 emberével eredetileg Lauban körül tanyázott; az alája rendelt *Hadik* altábornagy pedig szeptember 15-étől kezdve 7000 emberrel Radeburgba volt előretolva, honnan járőrei az Elbén-túlra és Jüterbogkig is elkalandoztak. *Lotaringiai Károly herczeg* már szeptember 15-én kérdést intézett *Hadikhoz*,[1] hogy Berlin megtámadását nem tartaná-e megvalósithatónak. *Hadik* a legmelegebben pártolta a kitünő eszmét s azt annál is inkább megvalósithatónak itélte, mert a porosz király láthatólag habozik, hogy ki ellen forduljon; a nemzetőrség még szervezetlen és gyakorlatlan; a lakosság körében az egész országban el van terjedve az ellenségtől való félelem. *Marschall báró* szeptember 30-án Görlitzbe,

[1] Ez a kérdés arra vall, hogy *Hadik*nak már akkor jó hírneve volt.

október 11-én Bautzenbe menetelt; ekkorra már *Hadik* is felépült betegségéből s most már hozzáfogott vállalatának megvalósításához. 1000 (horvát) gyalogost és 300 huszárt *Lósy* ezredes parancsnoksága alatt Schandau és Meissen között az Elbénél hagyott, csapatainak többi részét pedig 10-én Elsterwerdánál egyesítette. Itt — a *Marschallal* való összeköttetés biztosítására — *Kleefeld* vezérőrnagy parancsnoksága alatt visszahagyott 1800 embert, ő maga pedig, *Babocsay báró* és *Mitrovszky báró* vezérőrnagyokkal körülbelül 3500 emberrel[1] 11-én megindult vakmerő útjára, melynek útvonalát és napi beosztását a vázlat mutatja.

Hadik Luckauból *Ujházy* ezredest 300 huszárral baloldalának biztosítására Golssen-en, Baruth-on és Mittenwalde-n át irányította Berlin felé; ennek a különítménynek élővédét a *Baranyay* (a mai szabadkai 8. számú «Eszterházy herczeg») huszárezred 111 emberével *Gvadányi József gróf* százados kapitány, a későbbi híres magyar író vezette.[2] Wendisch-Buchholz-ból egy különítményt küldött ki Neu-Schadow-ba, mely az ottani lövőszergyárat szétrombolta, az ott talált lövőszert részint elhurczolta, részint a Spree-be szórta. Königs-Wusterhausen-nál letért az országútról és a Spree balpartján elterülő erdőkön keresztül 16-án délelőtt érkezett meg Berlin falai alá, a sziléziai kapu közelében, hol egyelőre az erdőbe elrejtőzve pihentette csapatait. *Ujházy* a potsdami úton (délnyugat felől) a potsdami kapu elé érkezett, mely ellen tüntető támadást kellett volna intéznie, de egyelőre szintén az erdőben[3] maradt.

Berlinben 14-én kezdtek olyan hirek szállingózni, hogy Teltow körül osztrák csapatok mutatkoztak; a hírek azonban

[1] 900 gyalogossal,
1000 horvát gyalogossal,
670 német lovassal,
800 huszárral,
2 három- és 2 hatfontos ágyúval.

[2] Lásd: *Gvadányi József gróf:* A mostan folyó török háborúra tzélozó gondolatok. 1790. (158. oldal.) és *Széchy Károly: Gróf Gvadányi József.* M. Tör. Életrajzok, 1894. (82. oldal.)

[3] Ez a későbbi «*Botanischer Garten*».

nem igen találtak hitelre. 15-én a hírek mindinkább határozott alakban terjedtek el, mire *Finckenstein gróf* miniszter intézkedéseket tett a királyi udvarnak, meg a kormánynak esetleges elutazására, bár sem ő, sem *Rochow* nem tartotta ezt szükségesnek, mert szerintök a Berlin felé közeledő *Móricz herczeg* a várost teljesen biztosítja; a király két kis fiát azonban mégis már e napon Spandauba vitték s előkészületeket tettek a királyi kincstárnak és irattárnak odaszállítására is.

Rochow 16-án reggel végre a rendelkezésére álló gyalogezredből *Zitzewitz* alezredessel 500 embert küldött ki a vidék átkutatására és hírek szerzésére. *Zitzewitz* nem messzire a város falaitól ellenséges huszárokat pillantott meg, a kik azonban csakhamar eltüntek az erdőben. *Zitzewitz* erre visszatért a városba és megerősítette a kapuőrségeket. A városban elterjedt a rémhír, hogy az egész *Marschall*-hadtest (15.000 ember) közeledik Berlin felé és elővéde *Hadik* alatt már a város falai alá érkezett. A városi tanács gyorsan összegyülekezett s mikor hallották, hogy a királyi udvar és a kormány már menekülni készül Berlinből, a főpolgármester, a négy polgármesterrel és két tanácsossal a királyi palotába sietett, a hol azonban már senkit sem találtak, mert az egész udvar Poroszország herczegének palotájába sietett, hol *Finckenstein* miniszterrel a teendők felől tanácskoztak. Ennek a tanácskozó s valószínüleg fejevesztett, kétségbeesett gyülekezetnek létszáma lassanként — a legkülönfélébb elemekből — már jól megszaporodott, mikor a rendőrfőnök: *Krummenau* ezredes egy levelet hozott, melyet *Hadik* egy trombitással küldött a városba.[1] A levélben, melyet *Kircheisen* főpolgármester *a királyné*, az egész udvar, a miniszterek, szóval az egész gyülekezet előtt felolvasott, *Hadik* 24 óra alatt lefizetendő 300.000 rajnai tallér hadisarczot követelt s felszólította a várost, hogy képviseletére a városi tanács négy tagját azonnal hozzá küldjék; kérésének megtagadása esetére a legkíméletlennebb erőszakos eljárást helyezte kilátásba. A főpolgármester teendőire nézve a miniszterektől kért parancsokat, ezek a városparancsnokhoz utasították, a ki némi ha-

[1] Az eredeti levél Berlin város levéltárában még ma is meg van.

bozás után azt ajánlotta, hogy időnyerés czéljából *Hadiknak* írják meg, hogy levelét a városparancsnokhoz továbbították s arra majd ez fog válaszolni; ők addig, míg a helyőrség a városban van, semmit sem adhatnak és tanácskozásokba sem bocsátkozhatnak. E tanácskozással s a válasz megírásával $1^1/_2$ órai idő mult el.

Hadik, miután trombitása sokáig nem tért vissza, megindult a város erőszakos elfoglalására. Az előrvédet, *Ried* ezredes parancsnoksága alatt, a város megközelítésére önként jelentkezett 150 német gyalogos,[1] a horvát gyalogság és a 2 háromfontos ágyú alkotta. A főcsapat élén a gyalogság 2 zászlóalja menetelt, ezek közül az egyik a mai kolozsvári 51. gyalogezrednek *Gyulay gróf* alezredes parancsnoksága alatt állott zászlóalja volt; ezeket követte a 2 hatfontos ágyú, utánuk jöttek a huszárok, végül a német lovasok.

Ried ezredes a sziléziai kapu elé érvén, megszállotta a híddal szemben állott házakat, egy horvát gránátos századot pedig a két ágyúval a Spreehez küldött, hogy a várfalban levő átereszt ójén keresztül a kapu csapóhídját és a tulsó parton, a falakon belől mutatkozott porosz csapatosztályt lődözzék. Az utóbbi csakhamar födözékbe vonult, a híd pedig lehullt, mert egy ágyúgolyó elszakította a felvonóláncát. A főcsapat 6 fontos ágyúi ugyanakkor már rést lőttek a kapun is, a melyen az osztrák önkéntesek és a horvát gránátosok azonnal betörtek, a 300 főnyi őrséggel hamarosan elbántak, a mi annál könnyebben ment, mert mintegy 200 ember (többnyire szászok) azonnal megadta magát, sőt átpártolt az osztrákokhoz. A városba nyomult osztrákok a kapu mögötti szabad téren baloldalukba tüzet kaptak. Két nemzetőr-zászlóalj (6 század) fejlődött ott fel ellenük. *Babocsay* vezérőrnagy ezeket a fegyver letételére szólította föl, a mire a poroszok újabb össztűzzel feleltek, mellyel *Babocsayt* is halálosan megsebesítették. *Hadik* erre

[1] Ezek között volt több olyan katona is, a ki azelőtt a porosz Alt-Württemberg-ezredben szolgált és Gabelnél elfogatván, később az osztrákok szolgálatába átlépett. Ezredük régebben Berlin egyik külvárosában állomásozott; ezek az emberek tehát a helyi viszonyokkal teljesen ismerősek voltak.

huszárainak élén féktelen rohamot intézett a poroszok balszárnya, *Ried* ezredes pedig a horvát gyalogosok egy részével a jobbszárny ellen; a poroszokat csaknem teljesen körülvéve, a várfalnak szorították s a két zászlóaljat részben felkonczolták, részben elfogták. A kb. 1½ km-nyire nyugatra fekvő kottbusi kapu őrsége a sziléziai kapu elfoglalása után gyorsan visszavonult a város belseje felé, huszárjainktól üldöztetve. A belsővárosba való előnyomulást azonban megakasztotta a Spree, melynek hídjait *Krummenau* rendőrfőnök felhúzatta. A küzdelemben a poroszok vesztesége volt: 5 tiszt és 93 ember elesett, 140 megsebesült, 12 tiszt és 427 ember fogságba került, 200 ember átpártolt; 6 zászló az ellenség kezébe került; az osztrákok vesztesége: 2 tiszt, 36 ember.[1]

A harcz folyamán *Finckenstein* miniszter előmutatta *Rochow* altábornagynak a király egy titkos parancsát, mely szerint veszély esetén a helyőrséggel a királyi család védelmére kell állania s követelte, hogy csapataival a királynét és az udvar személyzetét Spandauba kísérje. Ez déltájban meg is történt; Berlinben csupán a kapu- és hídőrségek maradtak vissza, de esti 6 óráig lassanként ezek is elvonultak Spandauba. *Rochow* a térparancsnokság őrnagyával megüzente *Hadiknak*, hogy a csapatok eltávoztak Berlinből s a védtelen város számára kíméletet kért. A városi tanácsot a helyőrség kivonulásának váratlan híre nagyon megdöbbentette.

Hadik az ellenállás eltiprása után csapataival a várfalakon kívül táborba szállt, a városba pedig egy vértes-századost küldött be, hogy a hadisarcz lefizetését sürgesse és a városi tanács meghatalmazottait azonnal magával hozza a táborba. Mikor ezek valóban ki is jöttek a táborba, *Hadik* most már 500.000 tallért követelt tőlük, azonkívül még 100.000 tallért a csapatok számára, a fosztogatás megváltására. Hosszas tárgyalás után az éjjeli órákban végre megegyeztek abban, hogy a város 200.000 tallér sarczot fizet, 15.000 tallért ad a csapatoknak s különféle ajándékot *Hadiknak* és tisztjeinek. A 200.000 tallért ¾ részben készpénzben, ¼ részben váltókban, éjjel 2

[1] Osztrák források szerint: 10 halott, 27 sebesült.

és hajnali 5 óra között 9 kocsin, 28 lóval valóban ki is szállították *Hadik* táborába, a ki erre elbocsátotta az addig kezesekként magánál tartott városi tanácsosokat[1] és zsákmányával csakhamar útra kelt, mert — az eseményekből ítélve valószínűleg kitűnően szervezett és működött hírszerző és földerítő szolgálata révén — megtudta, hogy *Móricz herczeg*, Berlinbe való siettében, 14-én Torgaunál már átlépte az Elbét s hogy a király is nyomában jár egész hadseregével. *Hadik* bölcs előrelátását mi sem bizonyítja jobban, mint hogy már Berlin felé való előnyomulása közben megszállotta Beeskowot, hogy visszavonulása esetére a Spreen ott való átkelése akadályokba ne ütközzék.

Ujházy ezredes a potsdami kapu előtt oly ügyesen tüntetett, hogy *Rochow* ott várta a főtámadást és a használható állapotban levő 2 ágyút (1—1 tüzérrel!) szintén e kapuhoz küldte. 17-én d. e. 9 órakor egy huszárosztály (valószínűleg *Ujházy* különítményének *egy része*) jelent meg a Berlintől kb. 30 km-nyire fekvő Potsdam falai alatt s a 400 gyalogosból állott helyőrséget a város átadására szólította fel. A parancsnok, anélkül, hogy a huszárok megtámadására még csak gondolni is mert volna, 24 órai gondolkozási időt kért, mire a huszárok a külsővárosban egy csomó pénzt összeharácsolván, elvonultak.

Hadik visszavonulását a délnyugat felől várt ellenség felé *Ujházy* biztosította, ennek egy 50 huszárból állott hírszerző különítményét 17-én a Berlin felé sietö *Seydlitz* Thyrow közelében szétverte, a parancsnokot 27 huszárral elfogta.

Hadik Storkow-ról (hol a hidat maga mögött szétrombolta) egy különítményt küldött Fürstenwaldéba és Frankfurtba, mely ezen útjáról 30.000 tallért hozván magával, Lieberosénál ismét bevonult a főcsapathoz, mely zavartalanul érte el 23-án Hoyerswerdát, hol a Bautzennál álló *Marschallal* ismét érintkezésbe lépett. *Kleefeld* (Elsterwerdából) és *Ujházy* Senftenbergen át vonult be a főcsapathoz. Az utóbbi a visszavonulás folya-

[1] A városi tanácsnak az egész esetről még azon és a következő napon fölvett eredeti jegyzőkönyve ma is meg van Berlin város levéltárában.

mán, *Seydlitz* csapataival folytonosan csatározva, összesen mintegy 70 embert vesztett el.

*

Móricz herczeg Torgauból 15-én 25—40 km-es napi menetekkel folytatta útját Berlin felé. 17-én jelentették neki, hogy az osztrákok már elfoglalták Berlint, de még mindig nem tudta, hogy ezt csak *Hadik* kis különítménye tette meg. A jelentést továbbította a királyhoz, a ki erre 18-án azt a parancsot küldte neki, hogy Berlint 1 mérföldnyire közelítse meg és a várostól *keletre* foglaljon állást; tájékoztatta, hogy *Ferdinánd herczeg* azután majd *nyugat*, ő maga pedig *dél* felől fogja az osztrákok visszavonulásának útját elzárni, «*hogy közülök egyetlen macska se menekülhessen el*». A király az őt követő *Henrik herczeget* tájékoztatta az eseményekről és intézkedéseiről; levelében elkeseredetten írja: «*Mily idők, mily esztendő! Bizony öcsém, boldogok a halottak!... Kell, hogy ezek az emberek élve vagy holtan kezünkbe kerüljenek.*» De biz azok nem kerültek a poroszok kezébe, mert hatalmas zsákmányukkal együtt, messze jártak már. Erről 17-én estefelé végre *Móricz herczeg* is tudomást szerzett.

Seydlitz előretolt lovassága csak 17-én este 8 órakor, *Móricz herczeg* csapatai pedig csak 18-án vonultak be Berlinbe, még pedig teljesen kimerülve, az üldözésre képtelen állapotban.[1] A lovasság lovai annyira tönkrementek, hogy *Seydlitz* lovasainak egy részét parasztlovakra volt kénytelen ültetni, hogy az «*üldözést*» 19-én megkezdhesse; e napon Mittenwaldeig jutott, de csak *Ujházinak* kisebb osztagaival találkozott, melyektől egy kocsi pénzt sikerült elvennie, melyet ezek valószínűleg Potsdamnál szereztek. 20-án *Seydlitz*, *Móricz herczeg* parancsára, ismét visszatért Berlinbe.

[1] *Móricz herczeg* útja Weissenfelstől Berlinig: 200 km 8 nap alatt, naponta átlag 25 km.

Hadik útja Radeburgtól Berlinig 170 km 7 nap alatt, naponta átlag 24 kilométer.

Hadik útja Radeburgtól Berlinen át Sprembergig ellenség földjén, harczczal, pihenőnap nélkül: 310 km 12 nap alatt, naponta átlag 26 km.

A királyi család 18-án újból Berlinbe utazott, de 23-án nagyobb biztosság kedvéért, a minisztériummal, az állami és udvari kincstárral együtt, Magdeburg várába költözködött.

*

Érdekes megemlíteni, hogy mikor Berlin város tanácsa *Hadik* elvonulása után kérdést intézet a királyhoz, hogy a hadisarczban adott váltót be kell-e váltaniok, a király megparancsolta a fizetést. A tanács november elején egy meghatalmazottat küldött az osztrák táborba a váltóügy rendezésére, a kit azután mindaddig ott tartottak, míg a dolog teljesen nem rendeződött. A berlinieknek nemcsak az 50.000 tallért, hanem a Berlinben lepecsételt zsákokban átadott pénzben a későbbi megszámláláskor megállapított 6333 tallérnyi hiányt is meg kellett fizetniök;[1] az osztrákok ellenben megtérítették a Berlinből magukkal hozott kocsik és lovak árát. A berlini zsidók, kiktől a város a pénzt a lepecsételt zsákokban beszerezte, esküdöztek, hogy a zsákokban meg volt a teljes összeg, a hiányt nem akarták pótolni, azért födözésére a város külön adót vetett ki.

Hadik felesége számára a városi tanács október 16-án egy díszes hintót is igért, melyet 400 tallérnyi kialkudott árért azonnal meg is rendelt egy berlini kocsigyártónál. *Riedl* ezredes, a ki a váltóügyben a főpolgármesterrel levelezett, egy későbbi leveléhez egy külön lapot mellékelt,[2] melyen (franczia nyelven!) közli *Hadiknénak* a kocsi elkészítésének részleteire vonatkozó óhaját; egyszersmind megemlíti, hogy ő maga is szívesen venné, ha az ő számára alkalmilag 2 tuczat női glaszé-keztyűt, néhány üveg pezsgőt, pálinkát, illatszert és jó dohányt küldenének. A kocsi elkészült ugyan, de ezt már nem küldték el *Hadik*-nak, hanem 1779-ben árverésen eladták.

Általában el van terjedve az a mese, hogy *Hadik* két tuczat női keztyűt is hozott magával Berlinből *Mária Terézia* számára és hogy a ravasz berlini keztyűs erre a czélra csupa balkézre való keztyűt adott át *Hadiknak*. A mese ebben az

[1] A visszaváltott váltót ma is őrzik Berlin város levéltárában.
[2] Eredetije meg van a berlini tanács levéltárában.

alakban nem felel meg a valóságnak, ellenben a porosz nagy vezérkar levéltárában van egy levél, melyet Braunschweig berlini követe 1757 október 22-én írt urának s a mely szerint *Walterskirchen* vértes százados, a kit *Hadik* üzenetével a városba küldött, csakugyan követelt (de talán a maga számára) a város pecsétjével megjelölt nehány tuczat finom női keztyűt, hogy azokat bizonyítékként Bécsbe küldhesse.

*

A német nagy vezérkar határozottan kijelenti, hogy *Hadik* csapatai Berlinben kifogástalan, sőt elismerésre méltó rendet és fegyelmet tanusítottak; a poroszok hirdette kegyetlenkedések és fosztogatások nem történtek meg. *Hivatalos vizsgálat* útján megállapították, hogy Berlinben és környékén *Hadik* csapatainak táborozása és ellátása révén, továbbá az épületeknek az ágyúgolyóktól való megrongálódása, stb. következtében a magán- és közvagyon mindössze 11.437 tallér kárt szenvedett. Természetesnek mondják, hogy a vakmerő különítmény nem azért fáradt napokon keresztül, életét koczkáztatva, hogy az ellenség elfoglalt fővárosában koplaljon; épp olyan természetes, hogy ott nem a maguk pénzén éltek. Kihágás csak egyetlen esetben történt, az is magánbosszúból; két volt Alt-Württemberg ezredbeli katona ugyanis agyonverte *Stosch* titkos tanácsost, a ki hajdan, mikor a két katona még Berlinben porosz szolgálatban állott s egy ízben *Stosch* kertjéből gyümölcsöt lopott, följelentette őket, a miért vesszőfutást kellett elszenvedniök.

A szerzők szerint:

«*Hadik* vállalatát ügyesen, körültekintéssel és elszántsággal valósította meg. Ilyen nagy távolságra az ellenség fővárosáig előnyomulni nem volt könnyű. Csapatainak menetteljesítménye jelentékeny volt. Az eredmény azonban csekély maradt. *Hadik* kalandozásának a háború menetére csak annyiban volt hatása, hogy a királyt arra bírta, hogy fenyegetett fővárosának védelmére siessen és hogy elvonulása *Hildburghausent* előnyomulásra bátorította fel. A királynak — a Dresdenben mindig kitünő kémhírekkel ellátott *Finck* ezredes jelentései alapján — a főváros megmentésére a kellő időben kiadott rendelkezései

megakadályozták *Hadikot*, hogy sikerét jobban kiaknázhassa. A császárnő *Hadikot* a Mária-Terézia-rend nagy keresztjével és 3000 arany ajándékkal jutalmazta meg.»[1]

A leírásból láttuk, hogy *Hadik* vakmerő, valóban huszáros vállalata nemcsak bámulatba ejtette, de valósággal megrémítette Berlin, sőt egész Poroszország lakosságát és különösen a porosz hadsereg fővezérét: a királyt, a ki ijedtében elhagyja a vele szemben álló ellenséget, csüggedt hangú leveleket ír, kedvezőtlen fegyverszünetet köttet *Richlieuvel* és az elutasítás ellenére, szinte megalázkodva újból békét könyörög tőle; láttuk, hogy a fővárosból hanyatt-homlok menekült *Hadik* elől a királyi család, kormány, sőt a helyőrség is.

E tények megismerése után vessünk egy pillanatot a mellékelt rajzra s azonnal látjuk, hogy *Hadik* világraszóló vállalatával olyan kedvező helyzetet teremtett a szövetségesek számára, melynél előnyösebbet elképzelni sem lehet. Vajjon mi történt volna, ha a szövetségesek e napokban, a megrémült ellenséggel szemben egységesen, tervszerűen, erélyesen cselekszenek és délkelet, dél, délnyugat, nyugat és észak felől egyszerre, *Hadik*-féle elszántsággal és eréllyel, valamennyi csoportjukkal Berlin felé törnek előre? Hogy ez nem történt meg, az nem *Hadik* hibája, nem *II. Frigyes* érdeme.

Erre a gyönyörű haditettre fegyveres erőnk minden tagja és minden magyar ember örökre méltán büszke lehet.

*

Futaki Gróf Hadik András régi magyar nemes családból származott s a Csallóközben 1710 október 16-án született. Atyja, Hadik Mihály a császári hadseregben kapitány volt. Az ifjú Hadik ritka lelkesedéssel foglalkozott a tudományokkal s iskoláit elvégezvén, a jezsuita rendbe akart lépni, mely szándékától atyja csak nagy nehezen tudta eltéríteni, kinek rábeszélésére végre is a katonai pályára lépett. 1732-ben a Dessewffy-huszárok (ma a 3-ik huszárezred) közé állt s 1735 szeptember 21-én ezen regimentnél kapitánynyá neveztetett ki. Az utóbbi

[1] Az egyik könyvben közlik *Hadik* életrajzát is.

évben alkalma nyilott kiváló képességeit bebizonyitani, s a Jenő herczeg rajnai hadtesténél sok ügyességet tanusitott a portyázások vezetésében, 1739 julius 22-én pedig a törökök elleni hadjaratban, a Grocka melletti csatában bátorságával és körültekintésével tűnt ki.

Az 1741-iki hadjáratban már főstrázsamester volt a Dessewffy huszároknál s mint ilyen április 7-én Mallendorf és Grüben között egy porosz különítményt semmisitett meg. 1742 májusában alezredesi ranggal a Beleznay (ma 10-ik huszárezred) huszárokhoz helyeztetett át s 1744 január 22-én ugyanitt ezredessé lépett elő. 1742-ben Hadik hosszabb ideig Sziléziában, Odranban állomásozván, gróf Lichnowsky kastélyában lakott, kinek birtokait az ellenség támadásától sikeresen megvédvén, jutalmul a gróf egyetlen leányának kezét nyerte.

Az örökösödési háborúban fokról-fokra emelkedvén, 1756 november 10-én altábornagygyá lőn. Közben különösen Bergen-op-Zoomnál (1748 január 13.) tüntette ki magát, hol az ellenségnek a város segedelmére küldött eleségét, a szállitmány biztositására kirendelt csapatokkal együtt elfogta. Nagy elismerés érte Hadikot 1752-ben, midőn legfelsőbb elhatározással a Ghilányi huszárregement (feloszlott 1768-ban) tulajdonosává neveztetett ki. 1758 márczius 7-én Berlin bevételeért a Mária Terézia rend nagykeresztjét nyerte.

Az udvari haditanács határozatával 1758 február 24-én lovassági tábornokká tétetett meg, 1759-ben a porosz hadjáratban vett részt s 1760-ban a visszahivott Serbellonitól átvette a császári hadak parancsnokságát.

A hétesztendős háború befejeztével, 1763 májusában Budán katonai kormányzó lőn, a következő év juniusában pedig az erdélyi főparancsnoksággal bizatott meg. 1765 február 1-én titkos tanácsosi czimet kapott, 1767 november 4-én ismét a budai vár kormányzója, 1768 április 10-én pedig a 6-ik huszárezred tulajdonosa lett. 1769 áprilisában mint császári biztos, Karlovitzon az illyr nemzeti kongresszuson vett részt s e megbizatásnak oly jelesül megfelelt, hogy jutalmul a futaki uradalmat és előnevet kapta.

1772 novemberétől 1774 májusáig, a Lengyelország felosz-

Engelbrecht Márton rézmetszete után. *Dr. Szendrei János gyüjteményében.*

BÁRÓ BABOCSAY FARKAS HUSZÁRTÁBORNOK,
aki 1757-ben Berlin elfoglalásánál esett el.

tása után Ausztriához csatolt rész katonai és polgári kormányzójaként működött. 1774 május 15-én tábornagygyá s 1774 július 26-án az udvari haditanács elnökévé neveztetett ki. 1777 április 4-én törvényes örököseivel együtt a római birodalmi grófok sorába emeltetett.

Az 1778-iki porosz háború kitörésekor II. József távoztával ő vette át a főhadsereg parancsnokságát, a teschenі béke után azonban ismét elfoglalta állását az udvari haditanács élén.

Tíz évvel utóbb, 1789 május 6-án a megbetegedett Lacy tábornagy kezéből ő vette át a törökök ellen küldött fősereg vezetését, megbetegedése miatt azonban ezt 1789 augusztus 2-án gróf Colloredonak kényszerült átadni, kitől augusztus közepén a fővezérség Laudonra ruháztatott. Hadik még ez év szeptemberében futaki birtokáról betegen utazott Bécsbe, hol 1790 márczius 12-én, mint az udvari haditanács elnöke halt meg.[1]

Báró Babocsay Farkas 1705-ben Veszprémben született. 1722 táján lépett a hadseregbe, katonai pályájának elejéről azonban, adatok hiányában, mit sem tudunk. 1742-ben kapitány volt a Károly huszároknál (most 6-ik huszárezred), s mint ilyet 1742 márczius 21-én elfogták, miután alóla a lovat kilőtték. 1744-ben alezredes lett a Baranyay huszároknál (most 8-ik huszárezred), azonban még ez év május 4-én a Tirps huszárok (az ezred 1748-ban oszlott fel) ezredesévé neveztetett ki. 1745 július 19-én Nordheim megtámadásánál Babocsay különösen kitüntette magát. 1746-ban Olaszországban keltett maga iránt figyelmet s ügyes és eredményes portyázásokat végzett a Provance-

[1] *A bécsi cs. és kir. hadilevéltár.* (1910. évi 754. sz.) — *Dr. Constant v. Wurzbach.* Biographisches Lexikon. Wien, 1861. VII. k. 166. l. — *Minerva*, Felsőmagyarországi, 1825. IV. f. 393—396. l. — *Magyar Néplap*, 1856. 20. sz. — *Vasárnapi Ujság*, 1865. 25. sz. — *Dr. J. Hirtenfeld.* Der Militär Maria Theresien Orden und seine Mitglieder. Wien. 1857. — *Hadi és más nevezetes történetek*, Bécs, 1789. 487. lapja mellett *Bikfalvi Kóré* által rajzolt és *Mark Quirin* által metszett kis nyolczadrét alakú művészi kivitelű színezett arczképe jelent meg, melyet a jeles hadvezér tisztelői mint önálló műlapot is több ezer példányban terjesztettek. — Des neueröfneten historischen *Bilder Saals* Dreyzehnter Theil. Nürnberg, 1762. 105. s köv. ll.

ban. A Tirps huszárezred feloszlatása után 1748 április 18-án a Ghilányi huszárokhoz helyezték át s 1753 julius 20-án vezérőrnagyi rangot nyert. 1757-ben részt vett Hadik berlini útjában s ez alkalommal súlyos sebet kapván, 1757 október 16-án Berlinben elhúnyt.[1]

SÁRÓI SZABÓ LAJOS.

[1] *Oester. Militär Konvers. Lexikon.* Wien, 1851. I. — *Wurzbach.* Biographisches Lexikon. Wien, 1856. I. 104. l. — *Cs. és kir. hadilevéltár*, Bécs.

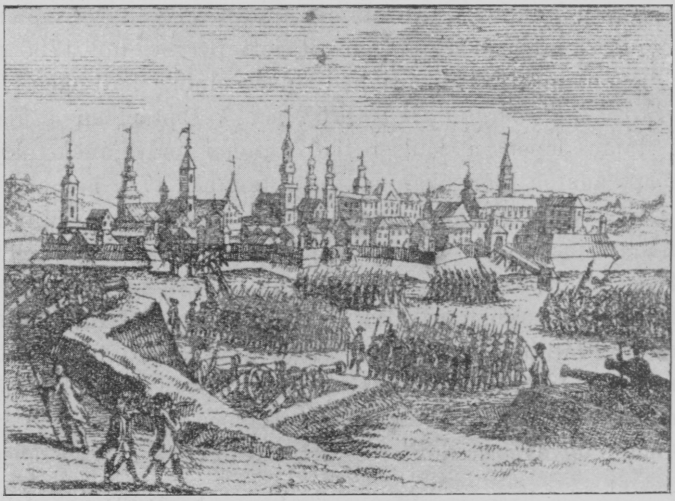

Hadik csapatai Berlin előtt.

AZ ÁLLANDÓ HADSEREG BECZIKKELYEZÉSÉNEK TÖRTÉNETE III. KÁROLY KORÁBAN.

Második közlemény.

III.

Igen természetes, hogy Pálffy volt az első, a ki mindjárt a fölkelés befejezése után fellépett egy tervvel, minő módon kellene legalább egyelőre berendezni a magyarországi haderőt. Az ő álláspontja, persze a részletek nélkül, ugyanaz, mi az udvaré: biztos megállapodásokat akar, idejekorán elvégezni minden intézkedést és idejében eljuttatni azokat a magyarországi csapatokhoz. Álláspontját kifejezi már az 1710 nov. 24-én a haditanácshoz intézett felterjesztése is,[1] melyben kéri a téli elszállásolásról szóló szabályzatot, hogy «a katonaság tudhassa, mit követelhet, a megyék pedig tisztában legyenek azzal, mivel tartoznak»[2] és így békében élhessenek egymással. A belső nyugodalmat akarta elősegíteni az az előterjesztése is, a mely 1711 máj. 26-áról szól a hadi tanácshoz. Az előterjesztés nem nagyarányú, nem is akar állásfoglalás lenni abban a nehéz kérdésben, a mely a mult év augusztusa óta megoldatlanul állott az uralkodó és nemzet között, de a mely kérdés körül a vita hullámai mégsem csapkodtak magasra. Szerény címe ez: «Megjegyzések, miként kellene a jelenlegi béke alkalmával egyet és mást berendezni.»[3]

[1] *Hadi levéltár.* 1710 nov. 241. Exp.

[2] So wohl der Soldat, was selber zu fordern und die Comitaten, was sie zu præstiren wissen.

[3] Eintragspunkte, wie ein und anders bei dermahligen Frieden einzurichten wäre. *Hadi levéltár.* 1711 jul. 349. Reg.

A legégetőbb kérdéseket veszi tárgyalás alá, a melyeket nagyobb felforgatás nélkül el lehetett rendezni, mihelyt a béke helyreállott.

Tervezetét a hadi tanácshoz intézi, a mi legjobban mutatja, mily csekély volt katonai ügyekben e hatóság mellett a diéta jelentősége. Előterjesztésének első pontjai arról szólanak, miképen lehetne a magyarországi várakat megerősíteni. Régóta egyike volt ez a kérdés azoknak, melyekben az országgyűlés nem is rendelkezhetett, mert a várakat átadták a királynak. Jellemző azonban, hogy az erősségek még Pálffynál is első sorban nem mint az ellenség, hanem mint a rebellio ellen oltalmat nyujtó eszközök szerepelnek. Szatmárban egy egészen új vár építését javasolja, a többi várakra nézve pedig megjelöli, hány-hány emberrel kellene őrségüket szaporítani. Azonkívül a várőrség ellátásáról is máskép kell gondoskodni, mint azt eddig szokták. Eddig is voltak Magyarországon katonai raktárak, a honnét a sereget minden szükségessel ellátták, de többféle baj járt velük: nem volt belőlük elég,[1] nem is tartották őket jó karban,[2] olyan lisztet adtak beléjük, a melyből nem lehetett kenyeret sütni.[3] Pálffy ezeken a bajokon úgy akar segíteni, hogy főraktárak felállítását ajánlja Kassán, Szatmárban, Tokajban, Ónodon és valahol a Duna mellett, a honnét el lehet látni a magyarországi katonaságot. Hogy pedig a katona paraszt ne legyen és szerszámairól el ne feledkezzék, kaszárnyákat kell építeni, nyáron pedig a lovast és gyalogost egyaránt a mezőn tartani; mindkét helyen azonban kellőkép gyakorolják őket. Hogy a fölkeléseket elkerüljék, meg kell szüntetni azt a terhet, a mit eddig a katonaság rótt az országra. A kihágások megszüntetésére intézzenek a parancsnokokhoz külön utasítást, a sereget tartsák kemény fegyelem alatt és fizessék rendesen. Az előfogatokat töröljék el, az árakról készítsenek minden megyében kimutatást, a Tiszán innen építsenek katonai kórházat. A szabad csapatokat vagy osszák be a birodalmi seregbe, vagy oszlassák fel. A főispán tartózkod-

[1] *Hadi levéltár.* 1711 jul. Exp.
[2] U. o. 1711 jan. 29. Reg.
[3] U. o. 1711 aug. Exp.

jék állandóan megyéjében és legyen rend az adóösszeírásban A hadipénztárban gondoskodjanak egy kevés pénzről a mulaszthatatlan kiadásokra. — Az 57 pontból álló előterjesztésnek ez a rövid vázlata.

Mint már említettük, Pálffy javaslata a nagy elvi kérdéseket nem érintette, csak a tényleg fennálló helyzet javítását célozta. Katonai ügyekben a végleges döntés ekkor a hadi tanácsnak se volt szándékában, de mivel foglalkoztak a végleges berendezés tervével,[1] figyelemben részesültek Pálffy megjegyzései. A haditanács is arra várt, milyen lesz a dietával való megegyezés után Magyarország berendezése és a nagy háboru után egyelőre függőben hagyott mindent, a miben az intézkedés nem volt égetően szükséges. A központi katonai hatóság 1711 nyarán több beadványra feleli azt, hogy végleges elintézése «Magyarország teljes berendezéséig függőben marad».[2] Ugyanekkor megkezdik a munkálatait ennek a berendezésnek, de olyan lassan haladnak vele, hogy még novemberben is csak igérgetik.[3] A haditanács tervezte a magyarországi ezredek létszámának végleges leszállítását és néhány hadibiztossági állás megszüntetését.[4] Ehhez azonban nem szándékozott az országgyűlés hozzájárulását kérni és ugyanígy nem tartotta szükségesnek azt se, hogy Pálffy javaslata dolgában más hatóságot is megkérdezzen, hanem megadta rá a feleletet saját maga. Ez az 1711 jul. 29-én kelt válasz sokban hasonlít ahhoz, a mit a nyár folyamán mások is kaptak: legtöbbször azzal végződik, hogy itt és itt vizsgálatot kell tartani, másban ki kell kérni más hatóság, pl. a kanczellária véleményét stb., szóval sokféle okot talált a halasztásra. A várakra nézve azt felelik, hogy megvizsgáltatják őket és majd akkor intézkednek. A fő katonai raktárak tényleg jók volnának, de erről előbb az udvari kamarával kell tárgyalni. Lehetőleg fognak építeni kaszárnyát, adnak jó fizetést, tartanak disciplinát, de a katonai elő-

[1] Wegen Einrichtung des Königreichs Ungarn ist man in Werk begriffen. *Hadi levéltár.* 1711 jun. 6. Reg.

[2] 1711 jun. 1. Bis zur völligen Einrichtung bleibt in suspenso. U. o. jun. 13. aug. 8.

[3] U. o. 1711 nov. 18. Reg.

[4] U. o. 1711 nov. Exp.

fogatokat nem engedik el; a megyei limitatiók jegyzékéről beszélnek majd a kanczellárral, a ki az adóösszeirásban is illetékes. Csak néhány pontot fogadnak el föltétlenül: a katonai kórház építését elrendelik, a szabad csapatokat jórészt beosztják a császári seregbe, a mi azt eredményezi, hogy míg 1699-ben 4606-ra rugott létszámuk,[1] 1712 febr. 2-án már csak 1651 embert tett ki;[2] és végül szükségesnek tartanak bizonyos összegű pénzt a hadi pénztár rendelkezésére. Befejezésül pedig kijelentik, hogy elmulaszthatlannak tekintik az egyházi, politikai és katonai sérelmek orvoslását.[3] Ezen a feleleten kívül még egy rendelet volt Pálffy előterjesztésének eredménye, a mely a katonai felfegyverzésnek, a raktáraknak és az adókirovó bizottság munkálkodásának jobb karba való helyezését hagyta meg.[4]

Mivel a diéta törvényczikkei véglegesen megalkotva és szentesítve még nem voltak, az 1711—12-iki télre szóló elszállásolást és adómegajánlást ismét a régi mód szerint, bizottsággal intézték el. Ismét Pozsonyba hivták össze a concursust, a mely valószínüleg egy hónapig tartott;[5] a király meghatalmazottja Schlick volt, Magyarország részéről pedig mindössze 12 megbizott vett rajta részt. Először 100.000, majd 80,000 portiót kértek,[6] de ez ellen a commissio emlékiratot nyujtott be Schlickhez. Mindenekelőtt azt kivánták, hogy a megajánlandó adómennyiséget necsak Magyarországtól szedjék, hanem számitsák bele a dráván túli részeket, tehát Horvát-, Szlavon- és Dalmátországokat is, mivel mindezek egy korona alá tartoznak.[7] Hivatkoznak arra, hogy a király a magyar korona országainak adózás tekintetében való egybetartozását már előbb is elismerte.[8] Az előfogatok dolgában megajánlanak annyit, hogy vonulások idején

[1] *Feldzüge* I. 209.
[2] *Hadi levéltár.* 1712 febr. 191. Exp.
[3] U. o. 1711 jul. 349. Reg.
[4] *Hadi levéltár.* 1711 szept. Exp.
[5] Az utasítás kelte 1711 okt. 14, a befejező jelentésé nov. 18.
[6] *Hadi levéltár.* 1711 nov. 21. Reg.
[7] Sub eadem corona existentes.
[8] A commissio az 1702-iki adózásra hivatkozik, a mikor Magyarország adójába beleszámitották Horvátországét is.

adnak előfogatot a tábornokoknak, ezenkívül egy lovas compániának egy, gyalogosnak két kocsit, vagy fizetnek egy négyökrös kocsiért egy, kétökrösért fél forintot, a köteles státión túl azonban nem adnak fuvart, a gabonáért és ruháért pedig minden alkalommal fizetni kell. Ha valaki ezt a rendelkezést nem tartja be, eljárása kihágásnak számít, a melyért kárpótlás jár. Ha valaki kelleténél több adót fizetett, azt az új kivetés alkalmával le kell vonni, a hátralékokat pedig leírni; ennek fejében viszont beleegyezik a bizottság abba, hogy minden adómentességet törüljenek el. A portió értékét úgy állapítják meg, hogy az embernek valót egy font húsban és két font kenyérben vagy $3^1/_2$ forintban, a lónak valót pedig 8 font szénában és 6 font zabban, vagy 3 forintban havonta, de a megyéknek szabadságukban áll, hogy tetszésük szerint pénzben vagy természetben rójják le a portiókat. Ha a katonaság valamely helyről egy másikra távozik, ki kell fizetnie az addig eső járandóságát. Végrehajtani csak a megye kérésére lehet; a megye pedig minden hónapban le fog számolni a hadi kincstárral, a végleges leszámolásig azonban visszatartja a két utolsó hónap adóját, hogy onnét vehesse az esetleges kárpótlást. Kivánják, hogy a hadsereg szükségleteit Magyarországon vásárolják, mivel az ország szegény és így a pénznek legalább egy része itt marad. Végül kérik, hogy a mint a katonaság elleni panaszban a megye illetékes, úgy legyen az fordítva is. A magyarországi vezérlő tábornokot bízzák meg a teljes végrehajtó hatalommal, hogy a vétkeseket büntethesse, a panaszosoknak elégtételt adhasson.

Ez az előterjesztés 1711 okt. 27-éről kelt.[1] Schlick azonnal beküldte a hadi tanácsnak, a mely nov. 8-án a következő választ adta.[2] Horvátországnak az adózásba való beszámítását elfogadják, az előfogatokról szóló javaslatot szintén, hasonlóképen a túlfizetett adónak levonását, a hátralékokat azonban el nem engedik. Az embernek való portio lerovására nézve bármelyiket elfogadják az ajánlott két módozat közül, de a lerovásnak végig az egyik szerint kell történnie, mert különben nem lehet a ka-

[1] *Hadi levéltár.* 1711 nov. 188. Exp.
[2] U. o.

tonaság eltartásáról előre gondoskodni; a lovas portiót csak természetben lehet szolgáltatni. A többi pontokba beleegyeznek, kivéve a katonai pörökben követendő eljárást.

A milyen könnyen ment a megegyezés azokban a pontokban, a melyeket az adóért ellenérték fejében kértek a rendek, annál nehezebb volt az alku az adómegszavazásnál. A király ebben nehéz kérdés előtt állott, mivel a katonaság eltartása békés időben jórészt az országgyűlés vagy ennek bizottsága által megajánlott adóból történt.[1] Ezt háború idején valamennyire nélkülözhetetlenné tette a zsákmány és a hadi segély. A katonaság költségeit 1697 óta pontosan összeállították, még pedig olyan módon, hogy az udvari kanczellária tudatta az országgyűlés megnyitásának napját az udvari kamarával, a mely a főhadibiztosság felvilágosítása alapján jelentette a maga követeléseit,[2] a mely ezután az illetékes kanczelláriához ment.[3] Láttuk már, hogy ilyen alkalommal rendszerint többet kértek, hogy engedni lehessen belőle, de egy minimális követelésből az udvar sohasem engedett. Ez azonban nem jelentett annyit, hogy a kért összeg elég is a csapatok eltartására. Épen Magyarországon sűrű jelenség az, hogy az adózás felét sem szolgáltatja annak, a mi a sereg szükségleteire kell.[4] Ennek daczára az alku mindig igen erős. 1711-ben 100,000 portiót irányoztak elő, de Schlick titkos utasítást kapott, hogy 90, illetőleg 80,000-re engedje le, azonban Horvátország beszámítása nélkül.[5] Viszont a primás a concursus nevében ugyanekkor kijelentette, hogy ámbár 70,000 portio se lenne elég a szükségletekre, ők egyelőre 60,000-nél többet nem adhatnak és azt is csak úgy, ha a mult évi túlfizetést leszámítják. Schlick ezt nem fogadta el, mire megajánlottak újabb 3000 portiót és végre megegyeztek 75,000 portióban (Horvátországot is beszámítva), azaz 1.650,000 forintban,[6] a melyet 1711 nov.

[1] Mensi: *Die Finanzen Österreichs 1701—1740.* 12. l.

[2] U. o. 13. l.

[3] *Feldzüge* I. 46.

[4] Pl. 1715-re az adó 2,400.000 frt, a fennmaradó hiány 2,539.800 frt.

[5] *Hadi levéltár.* 1711 okt. 76. Reg. okt. 14-ről datálva.

[6] Az 1711 decz. 27-iki regulamentum militare és Schlick nov. 18-iki jelentése alapján.

1-étől kezdve kell fizetni. A rendek azonnal szét is osztották, mennyi esik ebből mindegyik kerületre. Hat ilyen kerület volt; a Dunántúlra jutott 20,987, a Dunáninnenre 26,611, a Tiszáninnenre 19,205, a Tiszántúlra 3950, a Drávántúlra, azaz Valkó-, Szerém-, Pozsega- és Verőczemegyékre 1801, Horvát-Szlavonországra 2946 portio.[1]

Ennek alapján osztották szét a csapatokat 1711—12 telére Magyarországon. A lovas ezredek elhelyezése a következő volt: Szatmárban 9, Krasznában 3, Szabolcsban 6, Debreczenben 4, Biharban 14, Közép-Szolnokban 2, a hajdu városokban 7, Beregben 2, Ungban 2, Zemplénben 8, Abaujban 3, Tornában 2, Sárosban 9, Szepesben 4, Árvában 4, Gömörben 3, Trencsénben 4, Liptóban 3, Turóczban 2, Nagy- és Kis-Hontban 8, Nógrádban 9, Hevesben 3, a jászoknál és kunoknál 2, Borsodban 2, Pozsonyban 10, Nyitrában 2, Mosonban 5, Sopronban 7, Vasban 12, Zalában 6, Somogyban 2, Veszprémben 2, Komáromban 4, Győrben 3, Esztergomban 1, Fejérben 2, Pest-Pilis-Soltban 4, Baranyában 4, Tolnában 1, Szlavoniában 3 compánia és Szolnokban még 50 huszár. A gyalogos regimentek elhelyezése a következő: Mármarosban 12, Husztban 1, Kővárban 1, Szatmár városában 2, Ecseden 1, Trencsén városában 2, Trencsénben 6, Nyitrában 7, Érsekujvárott 3, Körmenden és vidékén 2, Lipótvárott 2, Nagyszombatban 2, Bazinban 2, Modorban 1, Nyitra városában 1, Zólyomban 2, Barsban 3, Győrött 3, Komáromban 2, Veszprémben 1, Pápán 1, Győrben és Komáromban (megye) 3, Esztergomban 2, Székesfehérvárt 2, Somogyban 1, Simontornyán 2, Péterváradon 8, Munkácson 6, Ungvárt 1, Lőcsén 2, Lőcse körül 1, a szepesi várban 1, Késmárkon 1, Bártfán 2, Eperjesen 3, Kassán 8, Tokajban 1, Ónodon 1, Ónod környékén 2, Budán 5, Aradon 6, Gyulán 1, Jenőn 1, Halmágyon 1, Zarándban 1, Nagyváradon 1, Szolnokban 1, Egerben 3, Szegeden 6, a jász-kunoknál 2, Pest-Pilis-Soltban 4, Bácsban 1, Murányban 1, Árvában 1, Eszéken 7 és Szigeten 2 compánia. Az egész mezei tüzérség csak három megyébe van beosztva: Sopronba, Fehérbe és Győrbe.

[1] *Hadi levéltár.* 1711 nov. 188. Exp.

Ezzel majdnem egyidejüleg történik az ú. n. nemzeti katonaság elhelyezése is. Magyarországnak nyolcz várában van ilyen nemzeti katonaság: Győrött, Komáromban, Esztergomban, Szigeten, Nagyváradon, Aradon és Szegeden. A két utóbbi várról egyelőre még nem intézkednek, az előbbi hatban pedig tartózkodik 967 gyalogos és 684 lovas katona és egy évi ellátásuk belekerül 70,620 frt-ba.[1]

Az 1711-iki téli tanácskozáson a katonaság ellen felhozott sok panasz, az a sok kivánalom, a melyet a deputátusok a bizottság elnökéhez, Schlickhez intéztek és a melynek legnagyobb részét a hadi tanács el is fogadta, tényleges eredményképen az 1711 decz. 27-én kiadott katonai regulamentumra vezetett. Az első ilyen regulamentumot 1706-ban adták ki,[2] ez volna a második. 1710 novemberében Pálffy nagyon sürgette, de kieszközölni nem tudta.[3] Bevezetése hivatkozik a pozsonyi concursusra, a miből egészen világos, hogy kiadása tényleg a commissio közbenjárásának eredménye volt, tehát egy katonai regulamentum kibocsátására még tudott Magyarország befolyást gyakorolni. Legelső rendelkezése[4] az, hogy se a német, se a magyar katonaság tiszteinek nem szabad téli szállásukat elhagyniok az illetékes tábornok beleegyezése nélkül, hanem elégedjenek meg mindenütt azzal a szállással, a mit a megye jelölt ki nekik; a nemesi házak mentesek a beszállásolásoktól, a mint ezt különben az 1709. és 1710-iki leiratok is elrendelik.

Az embernek való portiót lehet természetben vagy pénzben fizetni, a lónak valót ellenben csak természetben; de ezen felül a katonaság semmit nem követelhet, kivéve a szállást és a tüzifát. A lónak való portio kitesz naponta 6 font zabot, 8 font szénát és hetenkint egy köteg szalmát; a hol nincsen semmiféle katonaság, tehát természetben kell leróni, ott 3 frt jár érte havonta. Az alsóbb tisztek és a legénység portióikat így kapják meg: 2 font ehető kenyér,[5] egy font hús naponta

[1] *Hadi levéltár.* 1712 febr. 191. Exp.
[2] Bidermann i. m. II. 150, de ő az 1711-ikit nem ismeri.
[3] *Hadi levéltár.* 1710 nov. 241. Exp.
[4] Megvan: *Fanda et nefanda.* Berényi ltár. M. N. Muzeum.
[5] Usui humano apta.

és egy forint havonta;[1] a lerovás pedig a szerint a jegyzék szerint történik, a melyet havonkint kapnak a megyék. Ha valaki ezt a jegyzéket be nem tartja, kihágást követ el, a melyért szigorú büntetés jár.

Előfogatokat magánhasználatra követelni nem szabad, a vonuló csapatok számára azonban adni kell kocsikat, még pedig olyan módon, a mint a király erre nézve az országgal megegyezik és a külön erre a czélra kibocsátott rendeletek megparancsolják. Ez esetben az eljárás a következő: a vonulásokat, leszállásokat a fő- vagy a magyarországi hadibiztosság közli a megyékkel,[2] hogy t. i. melyik regiment, mennyi compánia és mely időben fog arra a területre érkezni, merre visz útvonaluk, mennyi élelmiszerre van naponta szükségük; ha a regimentek létszáma nem emelkedik a normálison felül, ez esetben egy lovas compánia kap egy, gyalogos két lovas vagy ökrös szekeret.[3] Mindezekről gondoskodni az illető megye dolga, de mindegyik idejekorán értesíti a másik megyét, a mely a saját határáról azonnal visszaküldi a kocsikat. Gondoskodni kell mindenről, hogy a katonaság megtehesse rendes napi útját, mely a gyalogságnál 2, a lovasságnál 3 mérföld; minden harmadik nap pihenő. Az okozott kárért azonnal kell kárpótlást adni, ha pedig nem lehet, írásban kérhetik. A fegyverek, ruhák stb. szállítására ingyen kocsi jár. Ha több kocsira van szükség, mint azt a fenti pontok elrendelik, egy négylovas vagy hatökrös kocsiért naponta 45 krajczárt kell fizetni. Háború idején a kocsikkal való rendelkezésben nem köti a parancsnokokat semmi, de a felhasznált fuvarokért vagy pénzt kap a megye, vagy beszámítják az adóba. Ez az a pont, a mely a regulamentumnak majdnem felét képezi, a miből világos, hogy a katonai kérdést még mindig a kihágások uralták.

A megyék és a katonaság havonta leszámolnak egymással; az utolsó hónapról fenmaradó pénzösszeget a katonaság végleges kimutatása után kapja meg a hadipénztár.[4] A hol azonban nem

[1] A rendek 1711 okt. 27-iki kívánalmának 7. pontja.
[2] Ugyanannak 3. pontja.
[3] Ugyanannak 2. pontja.
[4] Ugyanannak 10. pontja, de az kéthavi leszámolást kér.

fizetik az adót, ott a végrehajtást haladék nélkül el kell rendelni.

Ez a rendelet volt az, a mely megmutatta a határt, meddig terjed katonai ügyekben Magyarország befolyása. Ugyanazon határok közt mozog, mint a melyet az 1708-iki diétára készült utasítások megjelöltek: gondoskodni kell arról, hogy az elszállásolások, a menetelések és a téli kvártélyok kárt ne okozzanak.[1] Az eredmény az, hogy hosszas kérelem után tényleg sikerül elérni valami pontos rendet, a melyhez a katonaság is, a megye is tarthatta magát és ha ez a rend megvan, a közvélemény szerint nem lehet ok a katonai kérdés megbolygatására. A rendek kívánalmait teljesítette az 1711 decz. 27-iki regulamentum. Az a katonaság pedig, a melynek elszállásolása felett ez az alku folyt, 8 gyalogos, 6 curassier, 3 dragonyos és 2 huszárregimentben 26417 emberre rugott. Az ezredek létszáma azonban nem teljes, a hiány 2983 embert tett ki.[2]

A mint a nemesség kívánalmai szerint ment végbe ennek a katonaságnak téli elszállásolása, ép úgy történt e szerint egy fontos változás a nyári ellátásában is. A míg a háború tartott, a kettő közt nem lehetett különbséget tenni, az eltartás terhe nyáron is a lakosságra nehezedett. A béke helyreálltával azonban lehetett rajta változtatni. Pálffy előterjesztésében van is erre nézve javaslat és úgy szól, hogy nyáron mind a gyalogságot, mind a lovasságot nyári táborba, a mezőre kell vinni.[3] Erre a hadi tanács azt felelte, hogy a lehetőség szerint megteszi és tényleg 1712 május 10-én javaslatot is terjesztett ez ügyben a király elé, a ki az előterjesztést a maga teljességében elfogadta. E tervezet szerint a csapatok nagyobbrészt ott maradnak nyáron is, a hol télen voltak, a mi a lakosság kímélése szempontjából kívánatos, hogy a folytonos vonulás ne terhelje a parasztokat, úgy hogy ilyen módon a mezei táborok (campements) felállítása első sorban gazdasági, nem pedig katonai jelentőségű: annyit

[1] Szab. kir. és bányavárosok sérelmei.

[2] *Hodi levéltár.* 1712 ápr. 296. Exp.

[3] Sommerzeit aber die Cavallerie, als die Infanterie campieren zu lassen.

jelent, hogy a paraszt megszabadul a szállásadástól és — a javaslat szerint — előkészülhet a téli elszállásolásra. Mivel nyáron nem fizettek adót, a nyári táborban levő katonaságot a katonai raktárakból kell ellátni,[1] melyeknek fontossága ezáltal nagyobb fontosságúvá lesz, mint eddig volt. Láttuk, hogy ennek a kérdésnek jelentőségét először szintén Pálffy ismerte föl, azonban akkor a pénzhiány miatt tervét megvalósítani nem lehetett. Lassú munkával azonban segített magán a katonai kincstár úgy, hogy Pálffy 1712 május 11-én azt jelenthette a nyári táborozás kezdetén, hogy a négy fő katonai raktárban, Kassán, Nagyváradon, Egerben és Budán jelenleg van élelem.[2] A nyári táborozás azonban hamar elfogyasztotta ezt és még messze voltak a téli elszállásolástól, a mikor szeptember elején már panaszkodtak a katonaság rossz fizetése miatt,[3] szept. 17-én pedig már maga a kamara is sürgette a nyári táborban levő magyarországi hadsereg szükségleteit.[4] Okt. 11-én utalványoztak a magyarországi csapatok zsoldjára 200,000 forintot, de egyáltalában nem volt pénz az erődítésekre, a kaszárnyákra és a katonai raktárakra.[5] Szóval a nyári táborozás által okozott könnyítést ez alkalommal aligha érezték nagyobb mértékben a parasztok.

IV.

Az 1711. évnek legfőbb eseménye, a szatmári béke megkövetelte a diéta összehívását, mint a melyen orvosolni lehet azokat a sérelmeket, a melyek Rákóczi felkelését okozták. Az országgyűlésre különben szüksége volt az udvarnak is, mert be kellett fejezni azokat a tárgyalásokat, a melyek még József uralkodása alatt megkezdődtek és részben már annyira előhaladtak, hogy csupán a törvényczikk megszövegezése, vagy esetleg csak a szentesítése volt hátra. A mint Károly Spanyolországból visszatért, össze is hívta a diétát; kezdetéül 1712 ápr. 3-át

[1] *Hadi levéltár.* 1712 jul. 35. Exp.
[2] U. o. 1712 máj. 11. Reg.
[3] Savoyai Jenő jelentése szept.-ről. U. o.
[4] U. o. 1712 szept. 17. Reg.
[5] U. o. 1712 okt. 11. Reg.

jelölte meg az ugyanazon év febr. 2-áról keltezett meghivó.[1] Az országgyűlés tárgyául ugyanazt jelölte meg, a mit a szatmári béke úgyis kívánt: a zavarok után az ország nyugalmának megteremtését és megszilárditását, meg a közszükségleteken való segedelmet.[2]

A ránk maradt követi utasításokból az látszik, hogy általánosságban ennél egyebet Magyarországon se akartak, főképen nem katonai ügyekben. Egy 1712 márcz. 30-áról keltezett követi utasítás azt jelöli meg legfontosabb czél gyanánt, hogy a diéta enyhítsen az ország hadi terhein,[3] a miből egészen világos, hogy e kérdésben az ország közvéleménye a lehető legconservativebb, mert még mindig nem megy túl az 1708-i instructión. Hozzá kell venni még azt is, hogy a régi sérelmek tárgyalása már sokkal előbbre haladt ennél az általános kívánságnál és erre nézve még sincsen az utasításban semmi vonatkozás. Ez volt a városok álláspontja. A megyéké csak kiegészíti ezt. Ránk maradt Biharmegye követi utasítása. Az országgyűlési meghivó kézbesítése után a megye Várad-Olaszin gyűlést tartott, a mely kimondotta, hogy a megye nem marad meg az 1708-i instructiónál, hanem újat szerkeszt. Az új utasítás 13. pontja igy szól a katonai kérdésről: «A szállásain kihágásokat elkövető katonaságnak féktelenségét az országgal közlendő regulamentum által orvosolják.»[4] Ezt ugyanaz jellemzi, mint Sopron sz. kir. város instructióját: nem vesz tudomást arról, hogy a katonai ügyekben a tárgyalások ennél a nagy általánosságnál már jóval előbbre haladtak és az újdonságnak hangsúlyozása mellett se mond egyebet, mint az 1708-ból való. Mutatja ez azonban másrészt azt is, hogy a rendeknek nem volt szándékuk az uralkodó által 1710-ben nyiltan felvetett kellemetlen kérdést még egyszer meg-

[1] *Acta diaet. 1709.* M. N. Múzeum. Fol. Lat. 588.

[2] Regno quietem formare et stabilire publicis etiam necessitatibus prospicere.

[3] *Acta dietae Poson. 1708.* Jeszenák ltár. M. N. Múzeum. Sopron város instructioja.

[4] Ut nimiae militum in quarteriis excedentium licentiæ per strictiorem quampiam regulationem cum regno communicandam conveniens medium et obex ponatur. *Acta diaet. 1708.* M. N. Múzeum. Fol. Lat. 560.

bolygatni, azért kívánalmaik csak azon keretek közt mozogtak, a melyek közt a múlt év telén a pozsonyi concursus kieszközölte az új katonai regulamentum kibocsátását. Úgy látszik, hogy a nemesség aligha kívánt egyebet, mint hogy a regulamentumot vegyék be a törvénybe is.

1712 máj. 2-án tartotta a dieta első ülését és szinte megismétlődtek az 1708-i események. A gravameneket általánosságban már a koronázás előtt is fel akarják említeni. Úgy látszik, hogy a városok katonai sérelmei egyesítették magukban az összes kifogásokat, mert csak ezek maradtak ránk részletesen. Okozták ezeket a gravameneket az idegen commendánsok, a katonaság kihágásai,[1] az adónak és a katonaságnak igazságtalan szétoszlása, illetőleg az utóbbinak elszállásolása[2] épúgy, mint 1708-ban. Volt azonban egy párt, a mely ennél a felsorolásnál sokkal tovább akart menni. Az említett diplomába bele akarta vétetni azt is, hogy az uralkodó a nemzeti katonaságon kívül az országban ne tartson más katonaságot, az összes lovas és gyalogos német katonákat vigye ki az örökös tartományokba, a puskapor- és a gabonaraktárak összes hivatalait és az összes főtiszti méltóságokat csakis magyarokra ruházza.[3]

A sérelmek felsorolása után következett annak eldöntése, vajjon az egyes czikkelyek szövegezésénél az 1708-i munkálatokat terjeszszék-e Károly elé, vagy pedig újra kezdjenek mindent. Ebben a kérdésben az uralkodó maga döntött. Leirata úgy hangzott, hogy folytattatni kívánja a József halála által félbeszakitott 1708-i országgyűlés munkáját, mivel nem akarja, hogy a sok időt elvett diétai tárgyalásoknak eredményük ne legyen. Károlynak 1712 máj. 23-án kelt határozatát[4] máj. 25-én olvasták fel a gyűlésnek[5] és ez a leirat egyúttal felelet is volt a rendek 1710 aug. 21-én kelt feliratára, a mely 1710 jan. 20-i

[1] *Acta diaet. 1708.* M. N. Múzeum. Fol. Lat. 565.

[2] *Acta diet. Poson. 1708.* Jeszenák ltár. M. N. Múzeum.

[3] 1712 máj. 11-iki (10.) ülés. *Acta dietae 1708.* M. N. Múzeum. Fol. Lat. 560.

[4] *Az 1708—1715-i országgyűlés irományai.* Országos ltár. Lad. R. Fasc. K.

[5] *Acta dietae 1709.* M. N. Múzeum. Fol. Lat. 588.

elhatározásra adott választ és a mely felirat eddig elintézve még nem volt.

Károly mindenekelőtt azt jelenti ki, hogy hozzájárul mindazokhoz, a mikhez már elődje hozzájárult. Igy aztán katonai ügyekben könnyű volt a felelet, kivéve épen a legfontosabb pontokat, t. i. az insurrectio és az idegen sereg kérdését. A régi negyedik pontra, az insurrectióra, a seregtartásra és az adózásra vonatkozólag a király válasza kerül minden említést, mert Károly mielőbb szeretett volna a diéta végére érni.[1] Mivel 1710-ben az állandó katonaságra nézve a rendek nem feleltek, illetőleg ez ellen nem emeltek kifogást, a leirat olyannak veszi, melyet a diéta magáévá tett és ezt az eljárást külön hangsúlyozással helyesli. Viszont a leirat elfogadja a rendek azon megjegyzését, hogy concursust csak okvetlen szükség esetén tartsanak. A dézsma előbérlésének ügyét már régebben elintézték, ezen tehát a király válasza könnyen átsiklik, az idegen katonatisztek dolgában pedig (22. p.) hivatkozik az előbbeni resolutiókra. A nádor, mint főkapitány hatáskörének tisztázását a további rendelkezésig elhalasztja. A generalatusoknak áthelyezése (46. p.) a jövő diétára marad. A leirat és a követi utasítások födik egymást: az 1708-ban fölvetett problémák még mindig elhalasztatnak, csak egy van, a mit a király elfogadottnak jelent ki: a csász. kir. hadsereg, a mely az insurrectión kívül szükséges Magyarország megvédelmezésére.

A felső tábla már máj. 27-én megsürgette a rendek feleletét a király leiratára.[2] Az alsó tábla azonban 1712 máj. 29-i ülésén kijelentette, hogy nem elégszik meg az 1708-ból való pontokkal; alapul ugyan elfogadja, de fog hozzátenni újakat is.[3] Hozzájárult a főrendek javaslatához annyiban, a mennyiben megválasztotta az általuk kért három bizottságot, egyet a katonai, egyet a gazdasági és közigazgatási és egyet az igazságszolgáltatási ügyekre, sorra vette a gravameneket[4] és ezek

[1] 1712 jun. 24-én már katonaságról is gondoskodtak, mely a dieta bezárásán jelen legyen. *Hadi ltár.* 1712 jun. 24. Reg.

[2] Jeszenák levéltár. M. N. Múzeum.

[3] *Acta dietae 1708.* U. ott. Fol. Lat. 560.

[4] *Lányi diariuma.* U. ott. Quart. Lat. 378.

tárgyalása alatt megszövegezte a Károlynak szóló válaszfeliratot is. Jun. 5-én átküldötték a főrendekhez, a hol jun. 8-án felolvasták a rendek kivánalmait katonai ügyekben, úgy, a mint azokat sebtében kidolgozta a máj. 29-én megválasztott bizottság.[1] A bizottságok külön-külön tárgyaltak ugyan az említett három tárgykör szerint, de mindháromnak tagjai ugyanazok voltak. A katonai ügyek tárgyalásában Csáky Imre kalocsai érsek elnöklete alatt résztvettek a főrendekből: Koháry István, Nádasdy Ferencz és Tamás, Erdődy György, Eszterházy József, Ebergényi László, Draskovics Ádám, Sándor Gáspár, Tolnay Gábor; a rendek közül: Nagy István itélőmester, Sigray József táblai ülnök, Spatai Pál, Okolicsányi Pál, Kosovics Márton, Szluha Ferencz és Horváth Zsigmond.[2]

Maga a deputatio eléggé jellemzően «a karok és rendek sérelmei sorozatának»[3] nevezte el a maga munkálatát, noha az magában foglalja a teljes katonai rendszert, a melyet a rendek az 1710 jan. 20-i leirat erre vonatkozó részének elfogadása után terveztek. Czélja a bizottságnak az volt, hogy Ő Felsége szolgálatában az ország régi boldogságának megújítására bizonyos módot jelöljenek meg, de olyan módot, a mely nem ellenkezik az ország törvényeivel. Ez a megjegyzés[4] tulajdonképen azt mutatja, hogy az ujitástól egyenesen idegenkedtek, mert az természetes, hogy a legtöbb javaslat valami régebbi törvényt változtatott volna meg, a mi pedig a fenti vélemény szerint lehetetlen. A bizottság másik javaslata az, hogy ha a czélba vett belső megszilárdulás megvan, ezt a kidolgozott bizonyos módszert[5] Ő Felsége minden alattvalója tartsa meg. Mivel pedig az ország a kereszténység legnagyobb ellenségének szinte a torkában van, és azonkivül gyakran nyugtalanitják belső mozgalmak is, biztos és állandó békét nem igérhet magának katonaság nélkül,[6] ezért első helyen merül fel a katonai rendszer

[1] *Acta dietae 1708.* U. ott. Fol. Lat. 560.
[2] Lányi idézett *diariuma.*
[3] Gravaminum SS. et OO, . . . series.
[4] Legibus tamen regni neutiquam contraria.
[5] Certa methodus.
[6] Egyszerűen csak így: absque milite.

kérdése. A deputatio tehát teljesen ugyanazon az alapon áll, mint az 1710 jan. 20-i leirat, hogy t. i. az ország védelmére katonaság szükséges. A katonai rendszert (systema militare) Csáky Imre kalocsai érsek elnöklete alatt dolgozta ki a bizottság.[1]

Azzal kezdődik a munkálat, hogy az ország törvényei megtiltják ugyan azt, hogy az idegen katonaság béke idején is az országban legyen, de a török háborúk alatt bőségesen lehetett tapasztalni, mennyi kárt okozott ez a rendszabály, mert a török béke idején is rabolt és pusztított. Ennek a bevezetésnek alkalmazása csak captatio benevolentiæ; beismeri azt, hogy az insurrectio elégtelen, de nem mondja ki, mint az 1710 jan. 20-i leirat, ellenben azzal megegyezőleg keres jogczímet arra, hogy beigazolja az idegen katonaság szükségességét Magyarországon, azonban a leirattól eltérőleg olyan módon, hogy a nemesség az insurrectio fentartásával menekülhessen az adófizetés alól. A török veszedelem szinte hajánál fogva van előrántva; az 1699-ben megkötött karloviczi béke 25 évre szólt, tehát volt hátra belőle még 12 év; a töröket az ország legnagyobb részéből kiűzték és ez ellen a kivert ellenség ellen tartják szükségesnek a legerősebb védekezést. Egy dolog fontos benne: az idegen katonaság védelmére a bizottság feltalálja jogczímnek a török részéről fenyegető veszedelmet; ennek a jogczímnek elfogadása után senki nem emelhet kifogást az országot védő idegen katonaság ellen, mert a ki ezt teszi, hazaáruló. Azt az egy fontos változtatást teszi tehát a bizottság, hogy a külföldi eredetű katonaság szükségességét nem az ország katonai szolgálatának elégtelenségével okolja meg, mint az uralkodó és így elesik a tételből vont következtetés is, a mi a király szerint az, hogy mivel a nemesség nem védi az országot, meg fogja ő védeni, de ennek költségeit fizesse a nemesség is.

Mivel a török veszedelemnek oka a katonaság hiánya volt, azért a békét nem lehet másképen megszilárditani, mint az

[1] Megvan: *Acta dietae 1709.* M. N. Múzeum. Fol. Lat. 588. A Berényi levéltárban (M. N. Múzeum) levő példányon a czíme: Systema per deputationem sub præsidio archiepiscopi Colocensis.

idegen katonaság fentartásával.[1] Minthogy pedig a tapasztalat azt mutatja, hogy a nehéz fegyverzetű katona, a minő a külföldi, különösen a török háborúban a könnyü fegyverzetű nemzeti katonasággal szemben előnyben van, azért a magyarországi haderőnek legalább $^1/_3$-a külföldi legyen, de egy rangban álljon a nemzeti katonasággal; három generalatusra oszoljon, a parancsnokok az 1608 (a. c.): XII. t. cz. értelmében magyarok legyenek. Egyet külön ki kell emelni a javaslatból. Szó van benne arról, hogy a seregnek pontosan $^1/_3$ része idegen legyen, de a katonaság létszáma megmondva nincsen. Miért hiányzik, erre nézve semmi adatunk nincsen. A systémának az idegen katonaságot magáévá tevő pontját az országgyülés jun. 8-án elfogadta, csupán egyet változtatott rajta: az idegen és magyar katonaság arányszámát nem $^1/_3$ és $^2/_3$-ban, hanem $^1/_2$ és $^1/_2$-ben állapította meg. A létszámról ekkor sincsen szó, annyi azonban már oda van téve, hogy ez a béke és háború állapotához képest változik és felemelésével nem szabad szükség nélkül terhelni az országot.[2] Itt a latin nyelv constructioja, a passivum szerkezet lehetetlenné teszi annak eldöntését, ki emelheti fel vagy szállíthatja le a sereg létszámát, mert az kétségtelen, hogy külön béke és külön hadi létszámot terveznek. Ez utolsó mondatból, mely azt mondja, hogy: «szükség nélkül nem kell terhelni az országot», úgy látszik, mintha ebben a tekintetben nem volna a nemzetnek joga a beavatkozásra. De ezt innét kétségtelenül eldönteni nem lehet. Később látni fogjuk, hogy a fenti értelmezés helyes: a létszám meghatározásának jogát ez időben az országgyülés nem követelte magának.

A katonaság kihágásainak megszüntetésére két módot találnak. A mennyire a várak befogadóképessége megengedi, lehetőleg oda kell helyezni a katonaságot, a mennyiben pedig itten nem férne el, a kaszárnyákba helyezendő,[3] a hol természetbeli ellátásáról az ország és csatolt részei gondoskodnak. Ez bizo-

[1] Calamitates . . . ex defectu militiæ evenire, pacem stabilire aliter haud posse, quam extranei militis existentia.

[2] Pro ratione temporis minuatur vel augeatur, ne absque necessitate regnum aggravetur. Jeszenák levéltár. M. N. Múzeum.

[3] Ugyanez Pálffy javaslatának 28. pontja.

nyos tekintetben többet is mond, mint a bizottság szándékozta. Az egész katonaság ellátását magukra venni nem akarták, de e czímen belefoglaltak egy jogi sarktételt, a melyért eddig folyton harczolni kellett,[1] hogy t. i. a magyarországi katonaság eltartására szükséges adóösszegnek fizetéséhez Horvát-, Szlavon- és Dalmátországok minden további vita nélkül hozzájárulnak.

A természetbeli szolgálmányokon kívül szükség van a seregnek zsoldra is, de a föntebb említett országok a naturáliákon kívül ennek előállítására nem képesek. Nem kételkednek azonban a rendek abban, hogy Ő Felsége a hiányzó összeget többi tartományaiból, de különösen a német birodalomtól meg tudja szerezni, a mint azt az 1638:XXXIV. t. cz. külön is megigéri azon a jogczímen, hogy Magyarország az egész kereszténység védőbástyája. És ha még ez se lenne elég, az 1655:X. t. cz. értelmében fizeti a hiányt maga az uralkodó.

A systema harmadik pontja a két elsőnek a corrigálására való. Azt igyekszik jogi érvekkel megállapítani, hogy az állandó katonaság beczikkelyezése után, noha növekednek Magyarország katonai terhei, az ország a jövendőben se köteles több adót fizetni, mint eddig. Ezzel a javaslattal hazánk olyan országgá alakulna át, a mely fennállását nem a maga erejének, hanem mások támogatásának köszönheti. Másrészt ez a pont az, a hol a király és nemzet elválik egymástól. Hogy állandó hadsereg kell, azt mindkettő vallja, de ellenkező az út, a melyen el akarják érni. A király a méltányosságra hivatkozva rá szeretné venni a nemességet arra, hogy a nem teljesített, de törvényszerű katonai szolgálatát pénzzel váltsa meg. Törvényre támaszkodni persze nem tud. A nemesség azonban tud, sőt tud paragraphust találni arra is, hogy a magyarországi katonaság eltartása nem Magyarország, hanem részben a külföld, részben az uralkodó gondja. Ez magyarázza meg, miért olyan tartózkodók követeléseikben és miért nem állapítják meg még a sereg létszámát sem. A nemesség került minden beavatkozást a katonai ügyekbe, nehogy ennek fejében költségek háramoljanak rá.

Ha minden ilyen szép rendben van, a katonaság a várak-

[1] Pl. az 1711-i adómegajánlás alkalmával.

ban és a kaszárnyákban tartózkodik, el nem képzelhető, hogy még valami baj is lehessen. De ha esetleg mégis lenne, lehet rajta segíteni az időnkénti regulamentumokkal és a havonkénti leszámolások alkalmával. Ebből a czélból még ennek a dietának tartama alatt kell kinevezni magyar hadi biztosokat. Esetleges kihágások ügyében ezek jelentésére dönt a commendans,[1] ha döntésével nincsenek megelégedve, felebbezni lehet a felállítandó magyar hadi tanácshoz.[2]

Ennek a magyar hadi tanácsnak legyen egy elnöke, hat tanácsosa, két titkára és megfelelő számú irodai személyzete. Hatáskörébe tartoznának az összes magyarországi hadi ügyek, a magyar és idegen katonaság kihágásai, a katonai törvénykönyvbe fel nem vett esetekben itélkezés, a kárt szenvedetteknek elégtétel-adás. A bécsi hadi tanács mintájára commissariatus állana mellette, a mely a magyarországi hadi pénztárból fizetné a zsoldot. A végső megállapodás ezen a ponton mindössze annyit változtatott, hogy a hadi tanácsosok számát kettőre szállította le.[3]

A deputatio munkálata[4] törvényes alapokra igyekszik fektetni III. Károly kívánalmait, hogy azokat az ország is elfogadhassa. Megkereste, milyen módon nem állanak azok ellentétben a magyar törvényekkel, sőt egy pontban tovább is ment, mert nem elégedett meg az állandó katonasággal, hanem mindjárt külön magyar hadi tanácsot akart felállítani akkor, a mikor a Habsburg-ház I. József uralkodása alatt az addig önállósaggal biró tartományi hadi tanácsokat is a bécsinek rendelte alá, Károly alatt pedig egyenesen feloszlatták.[5] A mikor az egységesítés ennyire előrehaladt, Magyarország rendeinek kérése komolyan számba nem jöhetett.

A diéta jun. 9-én tárgyalta le a deputatio javaslatát.[6] A mint

[1] Megfelel ez az 1711. okt. 27-i kívánalmak 18. pontjának.

[2] Consilium bellicum Hungaricum.

[3] 1712 jun. 9. *Acta dietae 1708/9.* M. N. Múzeum. Fol. Lat. 3433.

[4] 1712 jun. 6-ról keltezve megvan a Jeszenák levéltárban. M. N. Múzeum.

[5] Bancalari, *Quellen zur öst. Organisations-Geschichte.*

[6] Jeszenák levéltár. M. N. Múzeum.

láttuk, csak két pontban változtatott rajta, de tett hozzá egy-két panaszt. Legfontosabb panasza az volt, hogy a katonaság nyáron is szed embernek való portiót, úgy hogy a szegény nép egyáltalában nem tud szabadulni a hadsereg által okozott terhektől. Az országgyűlés tehát a nyáron beszedett portiókat beiktatta azon kihágások közé, a melyek kárpótlást igényelnek.[1]

A systema militare letárgyalása után következett volna az, hogy azt a király elé juttassák. A diéta ezzel átlépte azt a hatáskört, a melyet az uralkodó számára kijelölt. Károly kijelentette, hogy a József által már elfogadott pontokat ő is magáévá teszi; az idegen sereg behozatala elé a rendek 1710 aug. 21-i felirata nem gördített akadályokat, de systema militare készítésére a király a rendeket nem kérte. Az országgyűlés azonban szükségesnek tartotta azt, hogy a régi pontokon kívül még újakat is vegyenek a kivánalmak közé. Igy jött létre a deputatiók tárgyalása után az 1712 jun. 15-i felirat,[2] melyet Erdődy László nyitrai püspök és Czobor Márk nyújtottak be az uralkodóhoz.[3]

A feliratba felvett új pontok az állandó katonaság szempontjából nem érdekelnek bennünket. A régi pontokra azt felelik, hogy az állandó katonaság és az adózás (4. p.), a dézsma (9. p.), a generalatusok áthelyezése (46. p.) ügyében elfogadják a leirat álláspontját és kijelentik, hogy mivel ezekre nézve megegyeztek, törvényczikkbe is lehet őket foglalni. A tisztekről szóló 22. pontról azt tartják, hogy azt a véglegesen kidolgozandó systemára kell hagyni és ezt a részt ettől kezdve így nevezik: punctum militare.

Igen gyorsan megjött a feliratra a király felelete; 1712 jul. 11-én kelt, jul. 14-én olvasták fel a diétán.[4] A negyedik és kilenczedik pontra nincsen megjegyzése, a 22-dikre mindössze annyi, hogy a punctum militare a systema tárgyalásától tétetik függővé, mivel azt a rendek ugyan elkészítették már, de az uralkodó még nem járult hozzá. Ennek a nagyon is rövid vá-

[1] *Acta dietae 1709.* M. N. Múzeum. Fol. Lat. 588.
[2] U. ott.
[3] Berényi levéltár. M. N. Múzeum.
[4] *Acta dietae 1709.* U. ott. Fol. Lat. 588.

lasznak magyarázata az, hogy Károly nagyon siettette az országgyűlés befejezését. 1712 jul. 16-án a nádorhoz intézett leiratában kifejezte azt a kívánságát, hogy az országgyűlést szeretné bezárni; ezért óhajtotta azt, hogy a mely pontokra nézve megegyeztek, azok szövegezését fejezzék be teljesen, a többit pedig hagyják az egy év mulva tartandó dietára.[1] Azt lehet mondani, hogy a katonai pontokban akkor már tényleg nem volt ellentét az udvar és a nemesség között, de mivel az országgyűlést elnapolták, ezen pontoknak czikkelyekbe foglalása is az 1714-ben folytatólagosan megnyitott diétára maradt.

Törvény még nem lévén, addig is ment minden azon a módon, a mint 1708 óta állandóan használatban volt. Károly a költségek kimélése czéljából még a diéta tartama alatt megkezdte a takarékoskodást a magyarországi seregnél. 1712 jun. 26-án kelt rendeletével felfüggesztette, illetőleg megszüntette azon generálisok zsoldját, a kikre csupán a Rákóczi-fölkelés miatt volt szükség Magyarországon.[2] Sőt kijelentette azt is, hogy egyelőre nem nevez ki tisztet Magyarországon,[3] úgy hogy még commendánsi állás is maradt betöltetlenül.[4] A takarékosságra való törekvés mellett is megérezte az ország azt, mennyi hátrányt okoz az, hogy nyáron nincsen adózás; maga Savoyai Jenő tett jelentést a hadi tanácsnak arról, mily rosszúl áll minden Magyarországon.[5] Épen ezért kezdődött a kaszárnyák, fegyvertárak és puskaportornyok kijavítása;[6] sőt az eddigi viszonyokhoz képest feltünően korán, már okt. 8-ára összeállította a hadi tanács a magyarországi csapatok téli elhelyezésének tervét,[7] noha ekkor még nem volt meg a hadiadó megajánlása. Okt. 12-én pedig kiadták az összes főparancsnokoknak a rendeletet, mikor és mely úton induljanak téli szállásra.[8] Ez

[1] U. ott.
[2] *Hadi levéltár.* 1712 jun. 288. Reg.
[3] U. ott. 1712 aug. 1. Exp.
[4] U. ott. 1712 szept. 20. Exp.
[5] U. ott. 1712 okt. Exp.
[6] U. ott. Több helyen.
[7] U. ott. 1712 okt. 308. Exp.
[8] U. ott. 1712 okt. 110–112. Reg.

az előrelátás újabb bizonyságot kívánt szolgáltatni a mellett, hogy Károly komolyan meg akarja tartani az 1711 decz. 27-i katonai regulamentumot és hogy ezután a ki- és bevonulások rendben fognak történni. Minden szükségleten a király nem segíthetett most sem. Az országgyűlés nem szavazta meg az adót, ismét concursust kellett összehívni, a mely csak októberben ült össze és a tavalyi adót 70,000 portióra, 1.539,971 forintra szállította le.[1] Míg ezt megszavazták, addig Károly a hadi tanács javaslata alapján úgy rendelkezett, hogy további intézkedésig a mult téli élelmezési rendelet maradjon érvényben.[2] Ez így is történt, noha a pozsonyi bizottság 5000 portióval kevesebbet szavazott meg, mint tavaly. Károly ideiglenes rendelkezése azt mutatta, hogy Magyarországon még mindig nem lehet a hadsereg ellátásában bizonyos állandó rendet megteremteni, mert nemcsak a diéták, de még a concursusok segélyével se tudják a téli eltartás költségeit előre biztosítani, hanem mindig ex-lex-szel kezdik a katonai évet a mult évi norma után, noha nem tudhatták, kapnak-e ugyanannyi hadiadót, mint az előbbeni évben. Ennek elkerülése lehetett főképen az az ok, a mely miatt a király sürgette az országgyűlési tárgyalások befejezését. A concursust tekintve, ez az év mégis olyan volt, hogy a concursust szinte törvényesnek lehetett venni, mert az országgyűlés már eljutott annak a törvényczikknek a szövegezéséig, a melynek alapján az összejövetelt ki lehetett írni.

Szóval, lassanként kezdett látszani a nyoma a békének; az adózás valamennyire rendbe jött és a mi a legfontosabb, be is lehetett az adót szedni. A hadi tanács folytatta az év elején megkezdett munkáját és 1712 decz. 18-án újabb felterjesztést intézett Károlyhoz.[3] Felhatalmazást kért arra, hogy az udvari kamarával egyetértőleg gondoskodhassék arról, hogy elegendő számú sereget állítson Magyarországba.[4] 1712 április végén 2983 ember és 1830 ló hiányzott a magyarországi hadsereg-

[1] U. ott. 1712 okt. 29. Reg. Az oralis portio 4, az equilis 3 frt.
[2] U. ott. 1712 okt. 308. Exp.
[3] U. ott. 1712 decz. 80. Exp.
[4] Eine genugsambe Armee in Ungarn zu stellen.

nél.[1] Ennyit kellett az ujonczozást kérő parancsnokok[2] jelentésére pótolni, hogy a teljes létszámot betöltsék.[3] Ez a felterjesztés bevallja azt is, hogy eddig a felkelés és a pénzhiány miatt elhanyagolták a magyarországi hadsereget, de lassanként az idő folyamán lehet rajta segíteni.[4] A hadi tanács nem gondolt ugrásszerű reformokra; a mit el akart érni, az a saját bevallása szerint mindössze az erődítéseknek és az élelmezésnek jókarba hozatala volt. Károly egyetértett ezzel és azt jegyezte az előterjesztés alá: Placet in toto. A fennálló viszonyok megtartása mellett tehát egyelőre a meglevő bajok orvoslása az udvar törekvése, olyan változtatást, a minőt az országgyűlés kívánt, fent nem akartak.

1712 végén meg is indult mindenütt a kaszárnyák és az erősségek kijavítása, sőt az építése is.[5] 1713 febr. 10-én Kassára kaszárnya építését rendelik el,[6] febr. 13-án az északmagyarországi erősségek kijavítását.[7] Márcz. 21-én Huszt várának és több kaszárnyának reparálását hagyják meg[8] abban a szellemben, a mint azt Pálffy János 1711 máj. 26-i javaslatában előterjesztette. Ezek költségeiről se Pálffy, se a rendek 1712-iki systema militaréja nem tett említést, de a dolog lényege hozta magával, hogy ha ezekkel könnyíteni akarnak a lakosságon, költségeiket nem lehet a parasztságra róni. Tényleg az 1713-ból való rendeletek utasítják a kamarát, honnan fedezze a kiadásokat s azt találjuk, hogy egy kaszárnyát építenek a harminczadokból, egy várat kijavítanak a váradi püspökség dézsmájának haszonbéréből[9] stb., szóval a direkt hadiadó megmarad a katonaság számára. Befejezi a kaszárnyákról szóló intézkedést az 1714 jun. 6-i rendelet, mely azt követeli, hogy a kaszárnyák-

[1] Hadi levéltár. 1712 ápr. 296. Exp.
[2] U. ott 1712 nov. Exp.
[3] Ez volt 1712-ben 29400 ember.
[4] Nach und nach mit Zeit remedieren.
[5] *Hadi levéltár.* 1712 decz. Exp.
[6] *Benignae resolutiones.* Országos levéltár.
[7] U. ott.
[8] U. ott.
[9] U. ott. 1713 febr. 10. márcz. 21. stb.

ban állandóan legyen limitatio az árúczikkek folyó áráról.[1] Ez a rendelet azonban már nem volt új, mert a mennyire utána lehet járni, az elsőt Miksa császár adta ki,[2] de a legritkább esetben hajtották végre. 1712 okt. 12-én a kamara összeállította a magyarországi csapatok lisztszükségletét egy évre,[3] 1712 decz. 14-én a hadi tanács elrendelte, hogy a parancsnokoknak nem szabad meg nem engedett fuvarozást kérni.[4] A gyakorlatban tehát egyáltalában nem kerültek elő azok a kérdések, a melyek az országgyűlést foglalkoztatták, mert csupán az adót megajánló concursus, nem pedig a diéta kivánalmai nyertek kielégítést.

Az 1712/13-i tél elteltével megint nyári táborba kellett volna a seregnek vonulnia. Ennek tervét még áprilisban elkészítették,[5] de a végleges intézkedés sokáig késett. Pálffy ugyan máj. 31-én megsürgette ez ügyben a hadi tanácsot, de csak 1713 jul. 29-én jelent meg a főhadibiztosság tudósítása, hogy a magyarországi csapatok nem mennek nyári táborba, hanem eddigi állomáshelyeiken maradnak, az eltartásukra szükséges portiókat Pálffy fogja kiutalni.[6] Természetes, hogy ennek következtében a hadsereg ellátása ismét a parasztságra nehezedett, noha még a téli adóból is volt hátralék. A számítás egyszerüsítése czéljából úgy intézkedtek, hogy a nyári portiókat bevették a téli leszámolás restantiái közé.[7] A nyári adófizetés nagy terheket rótt az országra, mert ebben az esztendőben az összes császári hadak egyharmada Magyarországon volt,[8] a nyári ellátás pedig nem tartozott az ország kötelességei közé. A sereget azért nem vitték ki a császári katonai raktárakból élelmezett nyári táborba, mert újabb felkeléstől féltek.

A nagy nyári költségnek következményei az 1713-i concursusnál látszottak meg. Hogy az őrségeken tartott seregnek alig

[1] U. ott.
[2] Orsz. ltár. *Libri resolutionum.*
[3] *Hadi levéltár.* 1712 okt. 12. Reg.
[4] U. ott. 1712 decz. 14. Reg.
[5] U. ott. 1713 ápr. Exp.
[6] U. ott. jul. 29. Exp.
[7] U. ott. aug. 18. Reg.
[8] *Feldzüge* XV. 48.

valamivel kisebb a költsége nyáron, mint télen, azt jól tudta mindenki; mikor a hadi tanács a nyári ellátás kiadásait irányozta elő, ki is jelentette, hogy a téli és nyári hónap költségeit ugyanannyinak számítja föl.[1] Az 1713-i nyári kiadásokat tehát az 1714-re szóló megajánlással akarták megnyerni. Mikor a diéta eloszlott, Károly azt igérte, hogy egy év múlva új országgyűlést tart.[2] Ennek meghivója helyett azonban a királynak Pálffyhoz intézett kézirata jelent meg, a mely szerint a diétát a «pestis és egyéb okok miatt» nem lehet megtartani,[3] azért 1713 nov. 12-ére Nagy-Szombatba concursust hív össze[4] és arra először Tirhaimot, nov. 14-én pedig Wilczeket nevezte ki teljhatalmú megbizottjává.[5] A királyi biztos megváltoztatása azért történt, mivel az utóbbi jobban ismerte a magyarországi viszonyokat és jobban biztak benne az országban.[6] A milyen conservativ volt az udvar a concursus összehívásában, épen olyan conservativ az erre adott utasításokban is. A Wilczeknek adott utasítás egyszerűen hivatkozik arra az instructióra, a melyet Heister 1711-ben kapott,[7] de a melyet nem ismerünk. A királyi biztos két leiratot hozott magával, melyek közül az egyik a Nagy-Szombatban összegyűlt rendekhez szólott, a másik a saját maga igazolására szolgált. A királyi előterjesztést az okt. 15-i tanácskozás készítette el. Ezen a tanácskozáson a magyar kanczellár, Illésházy Miklós kijelentette ugyan, hogy az országtól nem lehet többet remélni az előbbi év adójának felénél, de indítványát nem fogadták el, mindössze annyiba egyeztek bele, hogy a követelt mennyiségbe beleszámít Horvátország adója is. A királyi előterjesztés kiemelte, hogy ámbár sok a háború, Ő Felsége mégis nagyon szeretne könnyíteni Magyarországon,

[1] *Hadi levéltár.* 1713 decz. 501. Exp.
[2] *Acta dietae.* 1709. M. N. Múzeum. Fol. Lat. 588.
[3] *Hadi levéltár.* 1713 nov. 256. Reg.
[4] U. ott. 1713 nov. 4. Reg.
[5] U. ott, 1713 nov. 14. Reg.
[6] U. ott. 1713 nov. 256. Reg.
[7] U. ott. 1713 nov. 258. Reg. Heisternek 1711 okt. 14-ről szóló titkos utasítása megvan ugyan, de ez csak arra vonatkozik, mennyit engedhet el.

de jelenleg kénytelen 120,000 portiót kérni. 1708-tól kezdve a legmagasabb követelés az 1710-i 100,000 portió volt, most még ennél is többet kérnek 20,000-rel és ezenfelül az embernek való portiót 4 frtról felemelik 4 frt 30 krajczárra. Az adófelemeléssel a király az 1713-i nyári kiadást akarta pótolni, ezért kérte körülbelül a kétszeresét az 1712/13 telére megszavazott összegnek. A 120,000 portió pénzértékben 2.880,000 forintnak felelt meg, lerovásának módjára nézve az 1711 decz. 27-i katonai regulamentum az irányadó. A nov. 13-i tanácskozás felhatalmazta a királyi biztost, hogy az előirányzott összegből 10,000 portiót, azaz 240,000 forintot elengedjen.

A túlságosan felcsigázott követelés hasonló ellenállásra birta a rendeket, a kik szigorúan ragaszkodtak a múlt évi 70,000 portióhoz, hozzátéve még azt is, hogy se ingyen munkát, se más szolgálmányt — a mire pedig a törvény kötelezte őket — nem fognak adni.[1] Erről Wilczek decz. 9-én tudósította a hadi tanácsot,[2] mire ez beleegyezett a portióknak újabb 10,000-el való leszállításába.[3] Az erős ellenállás külön miniszteri tanácskozást tett szükségessé, melyet Bécsben 1713 decz. 19-én Trautson elnöklete alatt tartottak meg.[4] Ezen felolvasták a királyi biztos legutóbbi jelentését, a mely azt tartalmazta, hogy a rendek tűzifát és a gabonaraktáraknak ingyen gabonát nem adnak, ellenben nagyszámú katonai kihágás orvoslásának követelésével állanak elő. A tanácskozáson Illésházy szólott először. Kijelentette, hogy ezt a nagy terhet a nép nem birja el és a kihágásokat szintén nem lehet tagadni; tekintetbe véve pedig azt, hogy a nyári táborozás elmaradása miatt az idén a sereget nyáron is a lakosság látta el kvártélylyal, tényleg nem adhat többet Magyarország 70,000 portiónál, sőt még ennek az értéke is kétes. Stahrenberg azon az álláspontón volt, a mivel itt mint panaszszal előállanak, az megvan másutt is, és Magyarországnak nincs joga az úgyis mérsékelt adót még kisebbre szabni.

[1] *Hadi ltár.* 1713 decz. Exp.
[2] U. ott. 1713 decz. 9. Reg.
[3] U. ott. 1713 decz. 16. Reg.
[4] U. ott. 1713 nov. 258. Reg. Conferentia in Hungaricis.

Hivatkozott Csehországra, a mely csak fele Magyarországnak és mégis 3.300,000 frt adót fizet. Mivel azonban a nyári szállás megajánlva nem volt, beleegyezik, hogy ezen a czímen követelésüket leszállítsák, de a 100,000 portióból nem enged. Az ingyen munkára nem mindig van szükség, azonfelül, a mint Herberstein is kiemelte, a törvény szerint valók, tehát el nem engedhetik. A végső határozat az lett, hogy a kanczellária a következőt felelje a nagyszombati concursus elnökének: a 100,000 portióból nem engedhetnek, mivel se a német birodalomtól, se máshonnét nem lehet segélyt várni; a kihágásokat orvosolni fogják; minden túlfizetést levonnak az idei adóból, de semmi hátralékot el nem engednek.[1]

A concursus azonban nem hajlott ezekre sem. Pálffy decz. 27-én azt jelentette, hogy a magyar megbizottak semmiesetre sem adnak többet 70,000 portiónál,[2] sőt ezenfelül a gravameneket is ünnepélyesen bevették a megajánlásba.[3] Az 1711-i regulamentum ellen 1714 jan. 14-én érkeztek a rendek sérelmei a hadi tanácshoz,[4] a mely épen egy nappal előbb írta ki a rendek megajánlása alapján a 70,000 portió, azaz 1.679,976 frt adót és a téli elszállásolást Magyarországon.[5] A sérelmeknek a concursuson írásba való foglalása most fordul elő először s annyit jelent, hogy a nemesség ezt a módot is fel akarja használni az égető bajok orvoslására. Tulajdonképen jogilag lehetetlen eljárás, mert a készülőben levő törvény a concursus hatáskörét tisztán az adómegajánlásban szabja meg; viszont a rendeknek épen az adómegajánlás az a fegyverök, a melynek segélyével az uralkodót engedményekre kényszeríthetik és így lesz a gravaminális országgyűlésen kívül gravaminális concursus is. Meg kell azonban jegyezni azt, hogy a sérelmek felsorolása nem érte el czélját, mert a király nem adott ki új regulamentumot. Az 1711 decz. 27-i érvényben volt 1715 jan.

[1] *Hadi levéltár.* 1713 nov. 258. Reg.
[2] U. ott. 1713 decz. 27. Reg.
[3] U. ott. 1713 decz. Exp.
[4] U. ott. 1714. jan. 3. Reg.
[5] U. ott. 1714 jan. 3. Reg.

15-ig, a mikor az új regulamentum hatályon kívül helyezte,[1] de csak formailag, mert tartalmát tekintve, csaknem szórólszóra való átvétele Eleonóra császárné regulamentumának.

Az 1713. évben nyilvánult nehézségek azt eredményezték, hogy Károly 1714-ben ismét nyári táborba küldötte a sereget. Eltartására nézve még májusban külön rendeletet adott ki,[2] de annak daczára, hogy a nyári táborozás kezdetéül a rendes időnél egy hónappal későbbi datumot, jun. 1-ét jelölték ki,[3] néhány regiment még jun. 15-én se mehetett ki téli szállásából.[4] Azonkívül voltak bajok a tábor helyének kijelölése körül; igen sokan kértek és kaptak engedélyt állomáshelyük megváltoztatására.[5] Meglátszott, hogy a katonaság nyári táborba való elhelyezése egy évi gyakorlat után abbamaradt és így ismét a kezdet nehézségeivel kellett küzdeni. A Magyarországon táborozó katonaságnak élelmezése pedig ezen a nyáron belekerült 1.710,915 forintba.[6] A hadi tanács azonban meglehetősen korán intézkedett arról is, melyik regiment honnét kapja ellátását, másrészt a költségek csökkentésére 1714-ben takarékosságból nem egészítették ki a regimenteket.[7] Ez volt az 1713. évben a katonaság körül felmerült nehézségek egyik következménye, másik hatása abban nyilvánult, hogy Károly 1714 jun. 16-án kelt regalisával az országgyűlést ugyanazon év szept. 8-ára folytatólagosan összehívta.[8]

[1] Orsz. ltár. Katonai regulamentumok. Bidermann i. m. II. 150 ezt tévesen 1716-ra teszi.

[2] *Hadi ltár.* 1714 máj. Exp. Tartalmát nem ismerjük.

[3] U. ott. 1714 máj. 16. Reg.

[4] U. ott. 1714 jun. Exp.

[5] U. ott. 1714 nyarán több helyen.

[6] U. ott. 1715 máj. 230. Exp.

[7] *Feldzüge* XVI. 59.

[8] *Acta dietae 1708.* M. N. Múzeum. Fol. Lat. 560.

V.

Az országgyűlés 1714 szept. 17-én tartotta első ülését[1] és okt. 15-én kapta meg azt a királyi leiratot,[2] a mely már magában foglalta a rendek által az uralkodóhoz felküldött törvényczikkek elfogadott szövegét. Az állandó katonaságra vonatkozó articulus a következőképen szólott:

IV. t.-cz. A felkelésről és az adózásról. Minthogy a nemesek és mindazok, a kiket Magyarországban a törvény ez elnevezés alatt összefoglal, bármi méltóságú, tisztségű és állású személyek is, az ország védelmére katonáskodni, tehát személyesen felkelni, illetőleg banderiumaikat kiállítani és megadni tartoznak, ezt ő császári és királyi szent Felsége, valahányszor szükségesnek ítéli, az eddig erre nézve szentesített törvények értelmében a jövőben is megkívánhatja és követelheti. Mivel azonban egyedül az által ezt az országot kellőképen megvédeni nem lehet, azért erős, benszülöttekből és külföldiekből minden eshetőségre készen álló rendes katonaságot kell tartani, a melyről kétségtelen, hogy zsold nélkül fenn nem állhat, ez pedig adózás nélkül meg nem szerezhető, azért az erre szükséges segélyek és adók ügyében a rendekkel országgyűlésileg (a hova különben is tartozik) kell határozni. Ha pedig váratlan ellenséges beütésnek rendkívüli esete merülne fel, vagy a különféle és előre nem látott rögtönös háború tekintete az ilyen fontos ügy tárgyalásának rendes módozatát és alakját nem engedné meg, ilyen esetekben ugyanazon karok és rendek nemcsak tanácsosnak, hanem egyenesen szükségesnek találták, hogy a nádort, az ország primását, továbbá a főpapokat, bárókat, a kir. táblát, a megyéket és a szab. kir. városokat, a mennyiben és minél nagyobb számban lehet, az országon belül és nem azon kívül összehívják, a kik megvizsgálván az ilyen váratlan szükségnek okát és azt az országnak hasznához és szükségéhez képest erre elegendőnek elismervén és találván, az ilyen adózásnak dolgában és nem

[1] *Acta dietae* 1708. M. N. Múzeum. Fol. Lat. 560.
[2] Országos ltár. *Országgyűlési vivmányok.* Fasc. L.

az országnak többi ügyeiben is tanácskozhassanak és határozhassanak.

A katonaságra vonatkozó többi czikkelyek a tizedek előbérlésért (7), az ország főkapitányságáról (17, 39), a kihágásokról (40) és a katonai rendszer kidolgozására egy bizottságnak kiküldéséről (56) szólottak. E törvényczikkek közt a legfontosabb volt a 4-ik pont és épen ezen változtatott a király legtöbbet. A tervezet szintúgy, mint a királyi határozat, mintegy átsiklik azon, hogy az insurrectio a honvédelemre nem elég, de míg a királyi leirat nem füz ehhez semmi megjegyzést, addig a rendek javaslata hozzáteszi, hogy előttük és minden katonasághoz értő ember előtt világos, hogy ma más a harczmodor, mint régebben és azért nem elég a nemesi fölkelés. Sokkal nagyobb az ellentét a kettő között az adózásra nézve. A két tervezet egyezik abban hogy a sereg fentartására adó kell, de ezután a rendek által ajánlott czikkely így folytatja: «mivel a hadi segélyek és az adók ügye az országnak régi és alapvető törvényei szerint mindig az országgyűlés elé tartozott és a rendek meggyőződése szerint ott jelölik ki, kik tartoznak adózni, azért azt határozták, hogy ha az ország szükségletei miatt kell valamikor ilyen adó és a karok és rendek ennek szükségességét és hasznát belátták, annak mennyisége, a beszolgáltatásának módja mindig a diéta útján és nem máskép dönthető el.» Hasonló eltérést látunk a két tervezet befejezésénél, a mely a rendek fogalmazásában úgy szól, hogy a concursusok az adó ügyében elhatározhatják, mennyit kell adózni és egyáltalában szükséges-e az adózás.[1] A rendi

[1] A király articulus tervezetében: Quia tamen per eam solam regnum hocce sufficienter defendi nequiret, a deoque validior et regulata militia tam ex nativis, quam externis constans pro omni eventu intertenenda veniret, quæ sine stipendiis subsistere, hæc vero sine contributione comparari non posse indubitatum esset, hinc subsidiorum et contributionum eatenus necessariarum materia dietaliter, quo aliunde spectare

A rendek articulus tervezetében: Tamen SS. et OO. ac omnes rei militaris periti quasi perspectum haberent hac ætate longe alium, quam olim fuisset, bellandi modum intervenisse et per solam regnicolarum insurrectionem regnum sufficienter defendi non posse, et ideo validiorem regulatam militiam formatumque exercitum tam ex nativis, quam externis constantem pro omni eventu continuo intertenendum ne-

tervezet a lényeget tekintve, abban különbözik a királyitól, hogy az adófizetés dolgában a legnagyobb pontosságra törekszik, mivel annak a megállapítását is a rendekre bízza, hogy kik adóznak, sőt még a concursus is megkapja azt a jogot, hogy döntsön a felett, szükséges-e egyáltalában az adózás.

Minthogy pedig a két javaslat között az ilyen fontosnak tartott ügyben volt ekkora különbség, az okt. 26-iki ülés elhatározta, hogy a királytól a kimaradt résznek törvénybe vételét fogja kérni.[1] A következő megokolást fűzték hozzá: «Mivel az ő Felségének úgy sem derogál, ők ellenben a dologhoz érdemileg tartozónak vélik.»[2] A király azonban meghallgatta erre nézve

dignoscitur, cum statibus deliberandum est.

Palatinus ... convocentur ... decernere possint.

cessarium esse, quem sine stipendiis subsistere, hæc vero sine contributione comparari nequire certum esset nihilominus enim in subsidiorum et contributionum indicendorum materia iuxta veterem regni huius fundamentalem legem semper ad generalem regni dietam spectaret, itidem ex statuum et ordinum consensu ad utilitatem totius regni usus, qui eiusmodi præstandæ contributioni subsunt, indici consuevisset, idcirco conclusum est, quod cum eiusmodi contributio ex regni necessitate desiderari contigerit, SS. et OO. regni eiusmodi regni necessitatem et utilitatem agnoverint, illius quantitas præstandique modus semper ordine dietali et non secus fieri possit et debeat, subsidiorum et contributionum materia dietaliter, quo aliunde dignostitur, cum statibus et ordinibus deliberanda esset.

Palatinus ... convocentur ... decernere possint, quid quantum verespublica contribui iubeat et omnino sit contribuendum?

[1] *Vol. II. act. diet.* M. N. Muzeum. Fol. Lat. 587.

[2] Quæ Maiestati nihil derogaret, sibi tamen domini status e re fore sciant. Közös p ü. min. ltára. Ung. Landtags-Acten de anno 1712.

a kanczellária 1715 febr. 9-iki [1] véleményadását és a febr. 22-iki leiratában [2] továbbra is fentartotta eredeti álláspontját. Az országgyűlés bizottsága ennek tárgyalása alkalmával megjegyezte, hogy ezt a törvényt az idézett résznek kihagyásával megrövidítették ugyan, de mivel az értelme így is ugyanaz, el lehet fogadni.[3] 1715 márcz. 6-án tehát megtörtént a végleges megegyezés az állandó hadsereg és az állandó adózás ügyében.

Ezzel kapcsolatban a diéta még egy másik feliratot intézett a királyhoz, a mely felirat tisztán katonai ügyekkel foglalkozott. Az 1714 okt. 29-éről keltezett előterjesztéshez [4] kérték az ország terhein való könnyítést. Az 1713—14. évi szűk termések következtében ő Felségéhez intézik kérelmüket, a mely röviden ez: a nép adjon a katonaságnak ennivalót, de a kiadásokra szükséges pénzösszeget máshonnét vegyék, több katonát pedig egyáltalában ne hozzanak be az országba. Ez a felterjesztés mindennél jobban jellemzi a fennálló viszonyokat. A mikor az országgyűlés a hadseregről szóló törvényt hozza, a rendeknek egész sereg kérelmük van a királyhoz tisztán katonai ügyekben, de szó sincsen arról, hogy ennek a törvényben is nyoma legyen. Úgy tünik fel a dolog, mintha ezen a téren a diétának nem lenne semmi hatásköre, hanem egyenesen rá volna utalva a király jóindulatára.

Kéri az országgyűlés Károlytól: egyezzék bele abba, (1. p.), hogy az ország kenyérsegélyt adjon a katonaságnak, de a hadsereg számára szükséges pénzről máshonnét és mindenesetre idejében gondoskodjanak, hogy a katonaság ne vegye el a néptől az utolsó fillérig azt, a mije még megmaradt; a most bennlevőnél több regimentet pedig már csak azért se hozzanak be, mivel a jelenlegi nagyszámú katonaságot se tudja Magyarország eltartani.

Az elszállásolásra nézve maradjon meg a megyék eddigi hatásköre (2. p.).

[1] *Nic. Illésházy manuscripta.* I. M. N. Muzeum Fol. Lat. 2914.

[2] *Acta dietae* 1708. U. o. Berényi ltár.

[3] Hic articulus compendiatus quidem est per exmissionem paragraphi: nihilominus etc.; ast cum sensum eundem retinuit, stare potest.

[4] *Acta dietae* 1708. M. N. Muzeum. Berényi ltár.

A regulamentum kétes pontjait világositsák meg (3. p.).

A túlfizetést vonják le az adóból; a hátralékot engedjék el (4. p.).

Ezek a pontok a régi eljárás szerint az adómegajánlásnál kerültek szóba. 1714-ben maga a király siettette a téli elszállásolás elintézését, nehogy annyira elkéssenek vele, mint 1713-ban. 1714 aug. 26-iki leiratával [1] felhivta a hadi tanácsot, hogy erre vonatkozólag tegyen előterjesztést. A hadi tanács javaslata 1714 okt. 2-án kelt és az uralkodó azonnal el is fogadta.[2] E szerint Magyarországtól az 1714-iki katonai évre 119,000 portiót kérnek, a mi a régi arány szerint számítva 2.400,000 forintot tesz ki. A nagy adó azért kellett, mert Károly megkötötte a rastatti és badeni békéket, melyek értelmében a Rajna mellékéről és Bajorországból Magyarországba vonta vissza csapatait, sőt juliusban még Krajnából is jött hazánkba négy compánia.[3] A hadi tanács előterjesztése az adózási teher könnyítése czéljából azt javasolta, hogy ezentúl a pénzbeli szolgálmányok határidejéül necsak a hat téli, hanem mind a tizenkét hónapot tűzzék ki, a mi által «a többi országnál jobban megáldott Magyarország semmi különös pénzáldozattal nem terheltetnék.» A 2.400,000 frt adó fizetése mellett a katonai kiadásokban mutatkozó hiány ez évben 2.539,800 frt, ehhez jön még 150,000 frt, az erődítések költségeire, úgy hogy az adóból nem fedezhető kiadások 2.689,800 forintra emelkednek. A magas adó daczára a hadi tanács véleménye az, hogy ha a pozsonyi tanácskozáson a rendek ellene fognak állást foglalni, a király mégse engedjen belőle, főleg ne egyezzék bele abba, hogy Magyarország csak természetben adózzék.[4] Ez az előterjesztés már előre is elintézte az okt. 29-iki rendi folyamodványt.

A királynak szóló előterjesztésen kívül külön irattal fordulnak a rendek a hadi tanácshoz, a mely előterjesztést mint a diéta tisztán katonai pontjait nyujtotta be gróf Czobor Márk a

[1] *Hadi levéltár.* 1715 jan. 458. Exp.
[2] Placet in toto. Carl.
[3] *Hadi levéltár.* 1714 jul. 21. Reg.
[4] U. o. 1715 jan. 458. Exp.

központi hadi hatósághoz. A rendek kérelmét a hadi tanács 1714 nov. 12-én kiadta véleményadásra Tirheimnak, a ki nov. 18-án adta be ezekre a pontokra vonatkozó megjegyzéseit.[1] A rendi előterjesztés külön kiemelte, hogy mivel ezek a pontok tisztán katonaiak, azért szólnak Szavoyai Jenőhöz, a hadi tanács elnökéhez. Ez az eljárás a legjobban mutatja, mennyire érvényesült a gyakorlatban a hadi tanács jogköre Magyarországon és mennyire szükség lett volna az 1712-iki systema militare által javasolt külön magyar hadi tanácsra. A Jenő herczeghez intézett előterjesztésben kijelenti a nemesség, mily nagy meglepetéssel hallja, hogy még a külföldről is hoznak Magyarországba katonát, noha a rossz termés miatt úgysem lehet őket eltartani. Hogy a hadsereg teljesen el ne pusztítsa Magyarországot, felszólítják a hadi tanácsot, hogy idejekorán gondoskodjék a katonaság ellátásáról. Ezzel szemben elismerik azt, hogy a hadi tanács a legteljesebb mértékben illetékes az országban és nem is mulasztják el kérelmükhöz hozzátenni, hogy ez csak kérelem, mivel «a katonaság fölötti rendelkezés ő Felsége elhatározásától, következésképen a hadi tanácstól függ.»[2] Azt kérik pedig a hadi tanácstól, hogy a portiók számát előbb állapítsák meg a rendekkel és csak azután oszszák szét a megyék között, azaz ne előzzék meg a szétosztással az adómegszavazást, a mi a szétosztásnak az alapja. A katonaság a liszten és a szállításon kívül egyelőre ne kérjen a lakosságtól egyebet és a várőrségek portióját a megye kapja ki, mivel ezek. hogy többet kapjanak, mindig nyugtalanítják a megyét. Végül: a túlfizetést számítsák le, a károkért adjanak elégtételt, engedjék el a hátralékot.

Az erről szóló acta világosan a rendektől valónak mondja ugyan ezt az előterjesztést, de mivel ehhez csaknem teljesen hasonló előterjesztést már láttunk és az a concursustól való volt, nagyon valószínű, hogy ez se magától a dietától, hanem attól a bizottságtól való, a melyen résztvevő rendekre az 1714-i katonai évre szóló adó kivetése volt bizva.

[1] *Hadi levéltár.* 1715 márcz. 335. Exp.

[2] Dispositio . . . dependet benigno S. S. Maiestatis arbitrio et per consequens gratiosa dispositione incliti consilii bellici.

Elintézése a régi szokás szerint történt. A hadi tanács azt felelte, hogy a katonaság eltartásáról gondoskodni fognak; az adókirovás módjának megváltoztatását nem fogadják el, mert a repartitiót mindig igen későn adják; a várőrségek önkényességéről szó sem lehet, mert ezt a regulamentum nem engedi meg, a túlfizetések értékét pedig majd csak a pontos végleszámolás után lehet megállapítani. A feleletből az látszik, hogy a hadi tanács nem tartja szükségesnek az engedékenységet Magyarországgal szemben. Ez eljárásnak lett az eredménye az, hogy a rendek is épugy megmaradtak álláspontukon és 70,000 portiónál, azaz 1.680,000 forintnál több adót nem szavaztak meg.[1] Az adózás megajánlásáért ellenszolgálmány volt az 1715 jan. 15-i katonai regulamentum.[2] A megyék panaszából azonban világos, hogy az új regulamentum nem hozott megelégedést.[3]

Mivel az új regulamentum többnyire szószerinti ismétlése az 1711-inek, a mely ellen a rendek panaszai szólottak, egészen természetes, hogy a diéta nem volt vele megelégedve és 1715 márczius 30-án ujra folyamodványt intézett a királyhoz.[4] A kérvény ujabb összefoglalása az eddigi kérelmeknek és szomorúan mutatja az ország tehetetlenségét a katonasággal szemben. A folyamodvány kijelenti, hogy egyszer már kérték az uralkodótól, hogy a katonaság egy részét vigye ki Magyarországból, külföldi katonát ne hozzon be, az itteniek ellátásáról és zsoldjáról pedig máshonnét gondoskodjék. Ezt azonban tekintetbe sem véve,[5] a katonaságot nemcsak nem vezették ki, hanem még többet hoztak be[6] és ennek daczára mindenféle mezei és várkatonaságot a nép tart el, a tisztek pedig a természetbeni szolgálmányokon kívül pénzben fizetendő utalványok beváltását követelik. A szolgálmányok megszaporodása most már azt okozta, hogy a naturáliák ára igen magasra emelkedett, a katonaság

[1] Országos levéltár. *Országgyülési irományok.* Fasc. O.

[2] *Hadi levéltár.* 1715 jan. Exp. Orsz. ltár. Hadi regulamentumok.

[3] *Hadi levéltár.* 1715 jan. Reg.

[4] *Acta dietae 1709.* M. N. Muzeum. Fol. Lat. 588.

[5] Ea non obstante, mondja a folyamodvány.

[6] 1715 februárjában Magyarország és Erdély számára 5000 ujoncot irtak ki. *Hadi levéltár.* 1715 febr. Exp.

pedig ezt arra használta fel, hogy portióit magasabb áron szedje be, mint meg van engedve. És ámbár az 1715 jan. 15-i regulamentum szerint a katonatiszteknek ágyon és tüzhelyen kívül egyéb nem jár, párnát, gyertyát, sót és főzeléket követelnek; mivel pedig ezekkel a szegényebb nép ellátva nincsen, helyettük a jelenlegi magas árak szerint járó pénzösszeget kérik. Ehhez járulnak még a szállítások és egyéb kézimunkák, úgy hogy ezek együttvéve felülmulják a mult évi adómegajánlást. Az adó pedig maga is sok, a lakosság nem birja el. Végül kérik azt, hogy nyárára okvetlenül vigyék a katonaságot nyári táborba és a katonai raktárakból tartsák el; zsoldját fizesse a katonai pénztár a külföldi segedelemből. Tudjuk, hogy ekkor már meg is volt szövegezve a katonaságról szóló törvény, azért ez a folyamodás azt mutatja, hogy a törvény meghozatala után a dietának is csak az állott módjában, a mi a concursusnak: kérni az uralkodótól aprólékos dolgokat, időleges bajok orvoslását.

Károly 1715 ápr. 25-i válasza nem annyira erre, mint inkább a diéta befejezésére vonatkozott. Sürgette a rendeket, hogy küldjék a törvényczikkeket szentesítése alá, erősen érvelve azzal, hogy azok a kérdések már úgyis hét év óta függőben vannak.[1] Láttuk, hogy a márcz. 6-i ülés elfogadta a király törvénytervezetét, a dieta tehát eleget tehetett a király kívánalmának. Mindamellett szükségesnek tartottak egy ujabb panaszkodó felterjesztést a királyhoz és Savoyai Jenőhöz a katonaság kihágásai ellen;[2] de a mint a szentesítésre való hivatkozással mellőzte Károly a márcziusi panaszokat, annál inkább mellőzte ezeket, hogy az országgyűlés mielőbb befejeződjék. 1715 máj. 31-én a király meghatalmazottja, Traun gróf felolvastatta a még függőben levő kérdésekről az uralkodó végleges döntését, ezt a diéta jun. 1-én elfogadta és annyira igyekezett haza mindenki, hogy jun. 3-án a nádornak külön kérnie kellett a rendeket, hogy ne oszoljanak szét az országgyűlés befejezése előtt. Jun. 15-én tartotta a hosszú diéta utolsó összejövetelét, 16-án

[1] *Acta dietae 1708.* Jeszenák ltár. M. N. Múzeum.

[2] Kelt 1715 máj. 29-én. Országos ltár. *Országgyűlési irományok.*

elutaztak a követek is.[1] A törvénykönyvet már előbb szétküldötték a megyékhez, keltezése 1715 jun. 10-éről szól.[2]

Érdekes volna tudni, mi volt az eltávozók meggyőződése saját munkájukról, érdekes volna tudni, meg voltak-e elégedve azzal az eljárással, a melylyel a magyar hadügy kérdését a jövendő számára megoldották.

Az egyesek véleményét erről a kérdésről nem ismerjük, az országgyűlés egy tagja sem jegyezte fel erre vonatkozó benyomásait. Ismerjük azonban a jelenlevők véleményének összességét, a mely nem szubjektiv, hanem nagyon is objektiv megnyilvánulású, egyéni nincsen benne semmi, azonban teljesen hű képe a magyar nemesség gondolkodásának. Hivatalos formában jutott ránk, tehát nem is lehet arra gondolnunk, hogy elfogultság van benne. Ez a rendek felterjesztése a királyhoz a diétának záróüléséből, 1715 jun. 15-ről.[3]

A felirat hálás köszönetet mond ő Felségének a törvények szentesítéséért, de nyomban felhívja figyelmét az ország bajaira is. A kisebb-nagyobb megszakítással hét évig tartó dietának tehát még az a jutalom sem adatott meg, hogy megalkotva láthatta volna azt, a mit tervezett. Az ország bajai pedig elsősorban a katonaság miatt vannak, az országgyűlés pedig nem annyira a bajokat, mint inkább mindjárt azok orvoslásának módját köti a király lelkére. Azt kéri a diéta megnyitása óta immár harmad ízben, hogy az országban levő nagyszámú katonaság élelmezését lássa el máshonnét a király, vagy legalább részben tegye könnyebbé az országra nézve. Ez a baj olyan volt, a mely az országgyűlési tárgyalások megkezdése óta állandóan szerepelt, de orvoslását még csak meg se kisérlették. Utóvégre azt nem lehetett komolyan venni, hogy Magyarország katonaságát más állam tartsa el, mert ez esetben ennek logikai következménye csak egy lehetett volna, az, hogy Magyarország elveszti függetlenségét is, mivel állami létét fentartani nem tudja. Ez ellen az orvosság nem a királyhoz segedelmet kérő fel-

[1] *Acta dieta 1708.* Jeszenák ltár. M. N. Múzeum.

[2] Nyitramegye példányát l. M. N. Múzeum. Törzsanyag. 1715 jun. 10.

[3] *Az 1708—1715-i országgyűlés irományai.* Orsz. levéltár.

irat intézése, hanem egész természetszerüleg annak megállapitása lett volna, mekkora az a hadsereg, a melynek költségeit az ország a külföld segélye nélkül is elbirja és a melylyel meg is tudja magát védelmezni. Szóval szóba került volna a katonaság békelétszámának megállapitása, ennek megemlítését pedig 1715-ben kerülte a nemesség. Miért, erre nézve nincsenek adataink. Csupán a később történteken nyugvó és egyéb mással meg nem okolható hypothesis, ha azt mondjuk, azért, mert azt a felségjogok közé tartozónak vélte, a melybe az országgyülésnek beleszólása nincsen.[1] A nemesség katonasága törvény szerint az insurrectio, ennek pedig békelétszáma egyáltalában nem lehet, mert csak «nyilt háború esetén» áll ki.

Mivel tehát az ország maga nem tudja eltartani a benne tartózkodó katonaságot, a felirat 2. pontja meg is nevezi a formát, a honnét ennek a seregnek zsoldját ki lehet fizetni. Fizesse ezt ő Felsége «az azelőtt dicséretesen követett mód szerint,»[2] az örökös tartományokból befolyó jövedelmekből.

Ezenfelül segitsen a király a szegény nép terhén azzal (3. p.), hogy nyár kezdetén vigye a téli szálláson levő katonaságot a nyári táborokba és ott a katonai gabonaraktárakból lássa el. Ez a javaslat tényleg nagy könnyités lenne, mert a paraszt csak télen fizet adót, nyáron nem; eddig pedig néhány eset kivételével nyáron is rajta élősködött a katonaság. Miért nem valósult meg az 1715-i nyári táborozás, erre nézve hiányzik minden adatunk. Az azonban tény, hogy a tervet előre elkészitették és az 1714 nov. 1-től 1715 okt. 31-ig terjedő katonai év költségeit a commissariatus 6.083,212 forintban meg is állapitotta.[3] Ebből Magyarország a tisztán katonai czélra fordítható adója[4] által megfizetett 1,680,000 forintot, tehát alig felét annak az összegnek, a melyet a commissáriátus a téli és a nyári hónapokat kiadás tekintetében egyenlő összegre téve erre a katonai évre megállapitott.[5] Lehet, hogy azért nem vitték ki

[1] L. az 1722-i systema militare tárgyalását.
[2] Modalitate antehac laudabiliter practicata.
[3] *Hadi levéltár.* 1715 decz. 501. Exp.
[4] *Österreichischer Erbfolgekrieg.* I. 1. 252.
[5] Ez 3.257,646 forintot tett ki.

nyári táborba a katonaságot, mert ez esetben a paraszttól erőszakkal vehették el azt, a mit oda nem adott, a hadikincstár pedig megszabadult a nyári táborozás költségeinek fedezésétől. A negyedik pont végül azt kéri, állapítsa meg a király, hogy minden négy porta után egy kocsi és 12 munkás napszám jár évenként ingyenmunka fejében, vagy pedig a helyette megállapított pénzösszeg.

Mielőtt eloszlott volna, ennek a kérelemnek a királyhoz való benyujtását bizta a primásra és a nádorra az országgyűlés. Ebből pedig kitünik az, hogy a hadügyekben a főbaj nem katonai, hanem pénzügyi volt, nem katonai, hanem pénzügyi kérdést kellett volna a diétának megoldania és azzá akarta tenni a dolgot József 1710 jan. 20-i leirata is. A pénzügyi résznek tárgyalása azonban felszinre vetette a nemesség megadóztatásának kérdését, azért lekerült a napirendről, de helyette ott maradtak mindazok a panaszok, a melyek a katonaság miatt megvoltak azelőtt, mielőtt törvénybe iktatták az állandó hadsereget. Ezt vallja be a rendek utolsó felirata. Szabó Dezső.

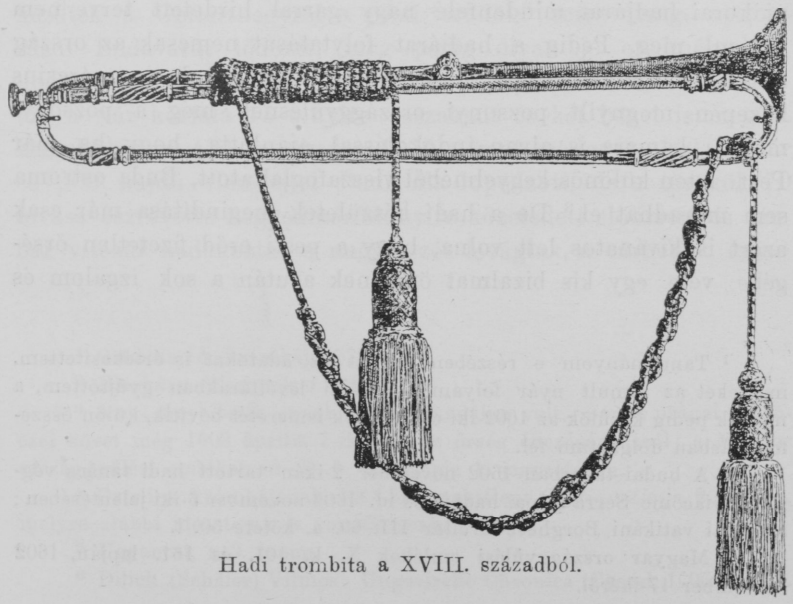

Hadi trombita a XVIII. századból.

BUDA ÉS PEST 1602—1603-IKI OSTROMA.

(Egy szövegképpel meg egy képmelléklettel.)

— Második, befejező közlemény.[1] —

Buda 1602-iki ostromának feladásakor Mátyás főherczeg azzal a fogadalommal oszlatta el seregét a vár alatti táborában, hogy új ostromát — vezérkarának véleménye szerint — már 1603 április havában megkezdi, mikor a töröknek még nem lehet sok hada körülte.[2] Ámde a ki a császári udvar viszonyait s főleg az udvari kamara szánalmas pénztelen helyzetét ismerte, tisztában volt vele, hogy ez csak jámbor szándék marad s az új korai hadjárat mindenfelé nagy garral hirdetett terve nem valósul meg. Pedig a hadjárat folytatását nemcsak az ország becsülete s a keresztény világ érdeke kívánta, de a márczius közepén megnyilt pozsonyi országgyűlésnek még a pozsonyi magyar kamara is olyan indokolással ajánlotta, hogy ha már Pest, Isten különös kegyelméből visszafoglaltatott, Buda ostroma sem maradhat el.[3] De a hadi készületek megindítása már csak azért is kívánatos lett volna, hogy a pesti erőd fizetetlen őrségébe vele egy kis bizalmat öntsenek azután a sok izgalom és

[1] Tanulmányom e részében azokat az adatokat is értékesítettem, melyeket az elmult nyár folyamán a bécsi levéltárakban gyűjtöttem, a melyek pedig közülök az 1602-iki események ismeretét bővítik, külön összefoglalásban dolgoztam fel.

[2] A budai táborban 1602 november 2-ikán tartott hadi tanács végzése, Giacomo Serra pápai hadbiztos id. 1602 november 6-iki jelentésében; a római vatikáni Borghese-levéltár III. 69. a. kötete 50. l.

[3] Magyar országgyűlési emlékek X. k. 101. és 161. lapján, 1602 deczember 17-ikéről.

nyomorúság után, a mit elfoglalása óta elhanyagoltatásuk s a törökök kicsapásai miatt szenvednie kellett. Így pl. még 1602 deczember havában nehány sajka eleségüket rabolták el,[1] mikor pedig a Duna befagyott, olyan éhséggel teleltek, hogy «ebet, macskát mind ötték» [2] tavaszig, midőn vizen újra kényelmesebben élelmezhették magukat.[3]

Közben, a bekövetkezett 1603-ik év január közepén a törökök azt a 40 szekérnyi élést is elfogták, melyet Esztergomból indítottak a pesti őrség megsegítésére, mire kétezeren kirohantak a várból és egy közeli erdőben folyt csatározással szerencsésen visszavették tőlük.[4] Rá egy hónapra a budaiak Pestet támadták meg, de visszaverettek, sőt három nap mulva Lehner százados 60 muskétással átkelve a Dunán az egyik budai melegfürdőben időző törökökre csapott s mind egy szálig levágta őket; csupán a nőket kímélte és hagyta menekülni. Erre a várbeliek társaik segítségére sietvén, a mieinket a pesti oldalra is követték s az üldözött Lehner szorultságát látva, Schmid kapitány néhány ágyút küldött ki támogatására, melyekkel aztán sikerült elűznie őket Pest falai alól.[5] Márczius elsején a törökök újra bombázni kezdték a Gellérthegyről a pesti erődöt,[6] mire őrsége viszonzásul Budavárát lődözte, még pedig olyan jó eredménynyel, hogy egyik tűzgolyójuk felgyújtván a lőporos-szint, robbanásától a vár körfala 15 ölnyire leszakadt és két béget is megölt. Ennek hirére Althan ezredes 1000 német gyalogos, 100 huszár és 200 hajdú élén éjjel Buda alá lopódzott, de a törökök 70 lovasa észrevette negyedmérföldnyire közeledett előőrseit és ámbár vitézül hadakoztak s nagyrészét levágták, a várbeliek ágyú-

[1] Ortelius id. krónikája 578. l.

[2] Illésházy följegyzései 113. l.

[3] Azért úgylátszik ennek is sok akadálya volt, mert a prágai velenczei követ még 1603 április 7-ikén is az őrség éhezéséről szól; a Magyar országgyűlési emlékek id. X. k. 136. lapja 1. jegyzetében.

[4] Ortelius krónikájának 1604-ben megjelent *Continuatio*-ja 2. lapján, melyre alábbi idézeteink is vonatkoznak.

[5] Ugyanott, a 3. lapon.

[6] Dilich (Schäfer) Vilmos: Ungarische Chronica (Cassel, 1606.) 352. l.

zása hamarosan visszaűzte Althant[1] e kalandos vállalatából, melynek előreláthatólag úgy sem lett volna semmi sikere.

Kisebb-nagyobb csatározásokkal telt el az egész tavasz — a mi másként nem is lehetett — s valahányszor a pesti őrség eleséget kapott, mindig meg-megújultak az összecsapások az egymás pusztítására hivatott két viaskodó fél között. Nevezetesebb volt e csete-paték közül az, mely május végén folyt le a Margitsziget irányában, abból az alkalomból, hogy a törökök nyolcz sajkával el akarták fogni azt a hajót, mely a mieinknek bort és sört hozott; meg az, midőn június elején megtámadták azt az 500 katonát, kik az Esztergomból küldött eleséget kisérték.[2] A folytonos őrködésben és önvédelemben kimerült pesti őrséget végre július 10-én *Mersperg*[3] János Frigyes ezredes váltotta fel, Váczról hozott hat zászlóalj gyalogságával és Trautmannsdorf 500 lovasával. Velük jött a két kerületi kapitány is: Nádasdy Ferencz huszáraival és Thurzó György hajdúival, kik az élés-szekereket kisérték be és a budai várból s a gellérthegyi erődből folyt ágyúzás mellett is sikerült az erősségbe bejuttatniok, a Dunán jött eleséggel együtt, bár ebből egy hirtelen szélvihar néhány hajót a partra hajtott és elsülyesztett vagy átáztatott.[4]

Ennyi volt mindaz, a mi Pest körül és érdekében jó félesztendő alatt történt, a nélkül, hogy bármi tényleges nyoma lett volna a Buda visszavívását czélzó nagyobbszerű hadi készületeknek. Beszélni ugyan sokat beszéltek róla a prágai udvarban, mert Rudolf császár-király — bár maga soha háborúban nem járt — legszivesebben háborúról szeretett beszélni s vallásos rajongásból is csüngött a pogány elleni harcz folytatásának eszméjén. De ez eszme megvalósítására czéltudatos intézkedések alig történtek s az országgyűlésen megszavazott hadi segélyből sem lehetett idejére sokat remélni. Ennek legfőbb oka a pénzhiány volt, hiszen az udvari kamara már 1601

[1] Ortelius id. krónikája 4. l.

[2] Ugyanott, 11. és 13. l.

[3] Ez azonos a tanulmányunk első részében (a 70. lapon) 1602 november 2-ika alatt említett Mersperggel, kinek nevét sokszor Mörsburgnak is irták az egykorúak.

[4] Ortelius krónikája 15. l.

óta állandó deficzittel működött, minek folytán évekre előre beszedette az adókat; a folytonos háború s az elhanyagolt földek rossz termése következtében pedig nemcsak az élelem drágult meg, de a katonák zsoldja is emelkedett.[1] Ám mindezekkel nem törődve Rudolf őrült módon költekezett: ágyasaira, törvénytelen gyermekeire és műtárgyakra, melyekért nem sajnált semmi pénzt. Mikor azonban kitudódott, hogy ezekre a begyűlt hadisegélyt és adókat is elpazarolta, a prágai spanyol követ maga tanácsolta bizalmasan urának, hogy ne küldje el a már felajánlott segélyt.[2] Nem is érkezett meg idejére e hadjárat folyamán s még a szentszék támogatása sem volt valami nagy, habár VIII. Kelemen pápa Giacomo Serra hadbiztost az idén is újra elküldte.[3]

A császári udvar lanyha, bátortalan magatartásának azonban az anyagiakon kívül számos egyébb oka is volt. Ilyen első sorban a hadi tanács tagjainak marakodása és egymásra való féltékenysége, a mik miatt soha egyöntetű és jóravezető határozatot hozni nem tudott; sőt megesett, hogy néha még ülést sem tarthatott, mert vagy az elnök fölényét tagadta meg egyikmásik tagja, vagy pedig olyan akadt köztük, a kivel valamelyik duzzogó tanácsos érintkezni s egy asztalhoz ülni sem akart.[4] Az elégedetlenek közt feltünő volt különben a protestánsok nagy száma, kik napról-napra erősödve, szövetségre léptek egymással, hogy ellentálljanak annak az udvari irányzatnak, mely a katonai főbb tisztségeket és méltóságokat katholikus tisztekkel töltette be. További bajt a hadvezetőségben működő idegen s kivált olasz tisztek áskálódása, szenvedélyessége és

[1] Egykorú tudósítás alapján *Stieve* Felix: Die Politik Bayerns II. k. (München, 1883.) 712. l.

[2] Óváry Lipót: A Magyar Tud. Akadémia Történelmi Bizottságának oklevél-másolatai III. füzete (Budapest, 1901.) 124. számú kivonata San Clemente prágai spanyol követ 1603 augusztus 16-iki jelentésének.

[3] Serra 1603-iki magyarországi küldetésének aktái nem maradtak fenn a vatikáni levéltárban oly teljességben, mint az 1602-ik éviek s különben is későn érkezett a táborba.

[4] Thurn Ambrus Grazban kelt 1603 augusztus 26-iki sorai nyomán; *Stauffer* Roswurmról írt id. életrajza 118. l.

irigykedése okozott. Ez késleltette az idei hadjárat megindítását is leginkább. Az udvar ugyanis legkiválóbb hadvezérét: Bastát akarta volna legszivesebben a magyarországi hadak fővezérévé tenni, csakhogy ő a székelyek fölkelése miatt nem hagyhatta el Erdélyt, mely akkor teljesen felszabadult volna a császári hatalom alól. Így aztán Rudolf császár június 5-ikén újra régi kedvenczét, Rusworrnot nevezte ki táborszernagygyá,[1] kit viszont Mátyás főherczeg gyűlölt. Ez a kinevezés későn történt ugvan, de még mindig elég korán lett volna, ha a marsall rögtön táborba szállhat vala. Csakhogy erre nem nyilt egyhamar kilátása. Hiszen bár Rusworm azonnal szétküldte a főtiszteket seregszerzésre s a magyarokon kívül 20,000 gyalogost és 5000 lovast remélt, ez a had — számítása szerint — augusztusnál hamarább nem gyűlhetett össze.[2] Így is lett. Maga Rusworm augusztus 2-ikán indult le Bécsből[3] s hatodnapra ért le Hoffkirchen György András ezredessel Esztergomba,[4] hogy onnan vezesse a hadműveleteket és kisérhesse figyelemmel az ellenség mozdulatait. Hadainak nagy része azonban hetek óta Bécs körül táborozott, mert a hadvezetőségnek még augusztus végén sem volt annyi pénze, a mivel az ágyúkat és lőszert táborba indithatta volna. Ezért a haditanácsosok eleve elháritottak magukról az ebből következő bajok miatt minden felelősséget, annyival inkább, hogy zsoldra már ekkor — mikor még meg sem indult a sereg — majdnem két millió forint kellett volna.[5] Pedig ez összegből még hiányzott a szükséges élés ára, holott a magyar végházak oly nyomorúságos helyzetben sinylődtek, hogy még hat napi eleségük sem volt.[6]

Ily körülmények közt nagy erőfeszitésébe és erélyébe került

[1] Stauffer id. m. 115. l.

[2] Rusworm 1603 június 21-iki panaszkodó levele nyomán; Stauffer id. m. 116. l.

[3] Giacomo Vendramin prágai velenczei követ 1603 augusztus 11-ik. tudósításából; a bécsi udvari levéltár «Dispacci di Venezia» 33. kötetében.

[4] Ortelius id. krónikája 18. l.

[5] Thurn Ambrus 1603 augusztus 26-iki bécsi jelentéséből; Stauffer id. m. 119. l.

[6] Rusworm bizalmas jelentése Boden Vilmoshoz, ennek 1603 július 17-ikén irt levelében; Stieve id. m. II. k. 713. lapja 5. jegyzetében.

Ruswormnak elérnie, hogy leszállítsa nagynehezen összeverődött seregét Buda alá és környékére s legalább Esztergomot védhesse meg a török esetleges ostromával szemben, miután szándékáról és idei haditervéről semmi bizonyosat nem tudhatott.[1] Augusztus 21-ikén ütött tábort a Bécsből lejött sereg egyik része Esztergom mellett a Dunaparton,[2] míg a másik Buda felé készült. Ezenkívül Ruswormnak Komáromban és a váczi szigeten is tábora volt, melynek népét hidépítéssel foglalkoztatta addig is, míg a csatározások megindulnak. Négy hidat vetettek a Dunára, még pedig Győrött, Komáromnál, Pest előtt három puskalövésnyire, meg Vácznál, a mely leghamarabb elkészült. Ezen közlekedve immár könnyebben megfigyelhették a török mozdulatait, melyekről napról-napra a legváltozatosabb részleteket hallották. Legfontosabbja ezeknek a Budavárában uralkodó drágaságról és eleséghiányról szólott. Megerősítette ezt az is, hogy 85 kozák nem akarván a szűk élelmezés miatt tovább szolgálni a tatár kánt, fényes nappal zászló alatt kivonult a várból és ajánlkozott Kolonich[3] Seyfried ezredes szolgálatára. Hanem a hadakozás megkezdését késleltette az a körülmény is, hogy a török — július eleje óta — a komáromi táborban tárgyaltatta a békét.[4] Ennek persze az volt igazi, de leplezett czélja, hogy húzzahalaszsza vele az időt,[5] mely alatt élelmet hozó hadai felérkez-

[1] Stauffer id. m. 125. l.

[2] Ortelius id. krónikája 18. l.

[3] Miként leveleiből látjuk, legtöbbször így írja alá nevét: S. v. Kolonitsch.

[4] Ezt Memhet szerdár pasa már május eleje óta óta sürgette Althan esztergomi kapitánynál, a ki fel is terjeszté kívánságát a prágai udvarba, de megjegyezte, hogy ne bízzanak benne, mert a pogány szándéka nem őszinte. A készületlen udvarnak kapóra jött azonban a dolog és békebiztosokúl Szuhay István egri püspököt, Nádasdy Ferencz kapitányt, Molart János hadi tanácsost és Althan Adolf ezredest nevezvén ki, július 2-ikán értek le Komáromba, hol hetekig ültek tétlenül s hitegette őket a török a legravaszabb módon, míg végre is elszállingóztak és október végén már csak Szuhay tárgyalt egyedül a török követekkel, kikkel soha semmire sem lehetett menni. (A czéltalan béketárgyalások aktái alapján; a bécsi állami levéltár *Hungarica* és *Turcica* osztályában.)

[5] Ezt a biztosok is észrevették s megírták a prágai udvarba, honnan végre 1603 augusztus 30-ikán rendelte el Rudolf császár Mátyás főherczeg-

nek Budára. Ámde ezt Rusworm is belátta s ezért 16-ikán elbocsátván a török követeket,[1] hajdúi egy részét Buda alá küldte a Duna partjára, hogy megakadályozzák a török seregek jövetelét. Bécsből ezalatt leérkezett hajókon a tüzérség felszerelése: 30 ágyú — köztük 12 nagy faltörő — meg egy rakás lőszer,[2] épp, mikor híre jött, hogy a török elesége már a mohácsi szigetre ért,[3] hada pedig Eszéknél javában építi a hidat. Ezt vagy legalább a török átkelését a marsall hamarosan csak úgy gátolhatta meg, ha vizen szállítja le hadainak egy részét. Így Rusworm gróf Sulz és Althan ezredeseket 3000 muskétással s a komáromi hajdukkal és németekkel bárkára rakatta,[4] míg Kolonich a Dunaparton indult lefelé 3000 lovassal és néhány gyalogezreddel.[5] Tizenhat mérfölddel Buda alatt Szerdahelynél, Szekszárd közelében — hol a Sárvizen a törökök hidat vertek[6] — akadtak rá Murád basa 6—8 ezer főnyi elsánczolt seregére,[7] melyből 600—700 emberüket levágván, elfogták a szekszárdi béget és elragadtak tőlük 200 foglyot, meg három zászlót:[8] a basa véres

nek, hogy hagyják abba a béketárgyalásokat és Rusworm készüljön a fegyveres ellenállásra; ugyanott, Turcica.

[1] Elbocsátásuk napját Ortelius jegyezte fel, id. krónikája 19. l.

[2] A váczi táborban írt 1603 augusztus 12-iki olasz tudósítás, 1603 szeptember 6-iki velenczei jelentésből; a római vatikáni könyvtár kéziratt. *Urbinate* 1071. kötetében.

[3] Ortelius id. krónikája 20. l.

[4] Kiadatlan római olasz forrásunk 70 bárkáról szól, de nem hihetjük, hogy ennyi felesleges hajója állott volna rendelkezésére, mikor Istvánfi is (id. m. 491. l.) csupán néhány kétsor-evezősről szól.

[5] Így egyeztetem össze két különböző római olasz jelentésünk amaz adatát, hogy a császáriak ereje 16,000 főnyi volt, a mit kissé túlzottnak tartunk.

[6] Ezt Istvánfi állapítja meg ily pontosan (id. m. 491. l.) és említi Szamosközy István is Összes munkái IV. k. 208. lapján, míg a többi források csupán Eszék körüli hidról szólnak. — A tizenhat mérföldnyi távolságot szintén ez egykorú források említik.

[7] Így írjuk, mivel Ortelius hatezerről, kiadatlan római olasz jelentéseink 8—9 ezerről beszélnek.

[8] Az esztergomi táborból Bécsbe, 1603 augusztus 30-án ért tudósítás nyomán, 1603 szeptember 13-iki velenczei jelentésből; a római vatikáni könyvtár id. *Urbinate* 1071. kötetében és Vendramin prágai velenczei követ 1603 augusztus 18-iki jelentése; a bécsi id. *Dispacci* 33. kötetében.

zászlóját meg egy nagy aranygombos zászlót s két taraczkot. Aztán felgyujtották a hidat, melyet a törökök előbb elszakítottak, a mi olyan kavarodást idézett elő, hogy ha Kolonich sajkás hajdui idejében elő nem kerülnek, a keresztények mind egy szálig elvesznek.[1] Majd futást tettetve, a pogányokat egy szűk bevágásba csalták, hol másik százat öltek meg közülök. E bátor kettős rajtaütésben, melyben a mieink mindössze 200—300 embert vesztettek,[2] Kolonich újra életveszélyben forgott. A hidról ugyanis lovastól a sárba esett,[3] melyből azok a kozákjai húzták ki, a kiket nemrég saját zsoldjára fogadott fel.[4]

Győzelmük teljes kihasználását megzavarta azonban a muskétások fegyelmezetlensége, a miért végső elkeseredésében két kapitányukat Sulz maga lőtte agyon, nem törődvén azzal a veszélylyel, hogy katonái rátámadnak s megbosszulják magukat rajta. Ez ugyan nem következett be, de szigora oly levertséget okozott, hogy nem is kisérhették tisztességesen Kolonichot visszavonulásában, a mely szeptember elején Váczig tartott,[5] minthogy Buda alatt nem lett volna bátorságos megvárni a török sereget. Ez Lala Mohammed basa vezetésével közeledett, kit Buda tavalyi megtartásában szerzett érdemeiért előbb harmadik vezíri rangra emelt s utána magyarországi szerdárrá tett a szultán.[6]

[1] Ortelius id. krónikája 21. l. és Istvánfi id. m. 491. l.

[2] A minoriták ausztriai provinciálisának Bécsből írt 1603 szeptember 6-iki levele (a római vatikáni Borghese-levéltár III. 51. a. kötetében) és Vendramin prágai velenczei követ 1603 szeptember 8-iki jelentése; a bécsi id. *Dispacci* 33. kötetében.

[3] Istvánfi id. m. 491. l.

[4] E csata napját pontosan nem tudjuk, mert Vendramin prágai velenczei követ már augusztus 18-ikán ír róla, de Ortelius krónikája szerint e hadi vállalatra Rusworm augusztus 29-én indítá embereit s viszont bővebb részletek csak augusztus végéről és szeptember elejéről szólnak; a miért azt hiszszük, hogy a vállalat két eseménye közt mintegy kétheti idő telt el.

[5] Esztergomi 1603 szeptember 5-iki tudósítás, velenczei 1603 szeptember 20-iki ujsághírbe foglalva; a római vatikáni könyvtár *Urbinate* 1071. kötetében.

[6] Pecsevi török történetíró nyomán; a *Századok* 1892. évf. 406. l.

A török jövetele hírére Rusworm is felszedte szeptember 17-én táborát és Sulz ezredest előre küldvén,[1] a pesti erődön alól egy mérföldnyire helyezkedett el a Dunaparton (a mai Soroksárnál lejebb), a Csepelsziget felső vége irányában, melyet — hidat vervén reá — rögtön meg is szállottak.[2] Két nap mulva a török had is megérkezett[3] s a budai oldalon ütött tábort mintegy 40,000 főnyi emberével, egy mérfölddel alább a mienknél, a mai Ercsi és Ráczadony közt. Másnap reggel rögtön megkezdte Budavára élelmezését, a miben Rusworm — kevés hadi erejével — meg sem kisérelhette megakadályozni, még csak ágyúlövésekkel sem, a mivel úgy sem sokat árthatott volna. Ekként öszvéreken, lovakon és tevéken három napig szállították az eleséget, harczost és lőszert — a keresztény csapatok szemeláttára — a várba, melyet oly bőven elláttak, hogy a marsall és főtisztjei nem is gondolhattak többé ostromára s így csak Pest megtartására törekedtek, melynek erődjét pedig a hadvezetőség előbb fel akarta robbantani.[4] A budai őrségnek egyébként nagy szüksége volt erre a felfrissülésre, minthogy már lóhúson élt s még annak is 24 pénzen mérték fontját, akkora lett a drágaság;[5] a budai basa pedig minden szekér búza után négy magyar arany forint jutalmat adott árán felül a parasztoknak, kik e jó fizetségért titokban be is vitték termésüket a várba, a mikor rajta nem vesztettek.[6]

Rusworm hírt adván a török had megérkezéséről a bécsi

[1] A pesti táborból Prágába ért ember elbeszélése nyomán Vendramin prágai velenczei követ 1603 szeptember 29-iki jelentéséből; a bécsi *Dispacci* id. 33. kötetében.

[2] A Csepelt ekkor általában *Adonyi* szigetnek nevezték, csupán egyik tábori olasz jelentésünk mondja ráczkevei szigetnek; s egy másik csepelinek, miként ma nevezik.

[3] A bécsi állami levéltár *Hungarica* osztályában őrzött és Locatellohoz intézett 1603 szeptember 30-iki tábori névtelen olasz jelentésből, a mi azért fontos, mert eddigelé úgy tudtuk, hogy a török jött fel előbb, szeptember 7-ikén; a mi Stauffer id. m. 125. lapján szintén hibás.

[4] Az id. 1603 szeptember 30-iki olasz tábori jelentés nyomán.

[5] Az id. velenczei 1603 szeptember 20-iki ujsághirből.

[6] Velenczéből 1603 szeptember 27-én továbbított szeptember 13-iki bécsi tudósításból; a római vatikáni könyvtár *Urbinate* 1071. kötetében.

hadvezetőségnek, végre az is megkezdhette a csapatok táborba szállítását, abban a sorrendben, a mint azok külföldről megjöttek. Így érkezett Bécsbe szeptember 10-én — általános feltünést keltve — gróf *Hohenlohe* György Frigyes 1500 főnyi válogatott pompás nemesi frank lovashada, benne öt-öt német és flaming hosszú puskás zászlóaljjal, hét birodalmi gróf vezérlette alatt; 12-én Germanico *Strassoldo* 3000 olasz gyalogosával s utána *Gaisperger* Frigyes ezredes a bajor fejedelem segédhadával,[1] melylyel 23-ikán indult le hajókon.[2] Így persze 10—12 napnál hamarább egyik sem juthatott le Buda alá, hol oly nagy szükség volt reájuk. Szeptember 21-én Hohenlohe jött meg a szentendrei (helyesebben káposztásmegyeri) *felső* táborba[3] s midőn másnap gróf Zollern lovaspuskásai száz huszárral eleséget kisértek a Pest alatti *alsó* táborba,[4] 1500 török átkelvén a Dunán, megtámadta őket, de visszaverték s 150 emberüket le is kaszabolták,[5] míg egy másik 400 főnyi csapatot (23-án) Thurzó György kapitány vármegyei 200 puskás lovasa futamított meg és vágott le.[6] Mikor aztán lassanként a többi csapatok is megöttek, Rusworm marsall a mellékelt térrajzunkon látható alábbi módon helyezte el hadát.[7]

Megszállván a szentendrei szigetet,[8] Buda felé eső alsó végébe Kolonich Ferdinándot rendelte öt zászlóalj Landsknecht-

[1] Egykorú olasz tudósítás; ugyanott.

[2] Vendramin velenczei követ id. 1603 szeptember 29-iki jelentéséből.

[3] Így nevezi Thurzó György Érsekujvárról írt 1603 szeptember 24-iki levelében; Bethlenfalvi gróf Thurzó György levelei nejéhez, czobor-szentmihályi Czobor Erzsébethez II. k. (Budapest, 1876. 82. l.)

[4] Ezt a távolságot Thurzó határozta meg így; id. helyén.

[5] Ortelius id. krónikája 23. l.

[6] Thurzó id. levelében; Levelei II. k. 83. l.

[7] E félméternél nagyobb (35×52 cm. terjedelmű) vízfestésű, pontos rajz — melynek kicsinyített hasonmását bemutatjuk — a keresztyének pesti táborában készült, a honnan Serra pápai hadbiztos küldte meg Aldobrandini Péter biborosnak Rómába, hol azonban a vatikáni levéltár rendezésekor *hibásan* az 1602-iki jelentések közé jutott s található ma is (Serra 1602 november 6-iki leveléhez csatolva) a Borghese-levéltár III. 69. a. kötete 41. lapjaként beszámozva.

[8] Ezt ekkoriban Váczi-szigetnek is nevezték.

tel s néhány ágyúval, egy hirtelen hányt háromszögű erődbe, a sziget közepére pedig a későn érkezett Gaisperger bajor ezredét.[1] Ezenkívül körülsánczoltatta Szentendrét s a sziget mindkét partját — október elején — hajóhiddal kötvén össze, külön hidat veretett Kolonich tábora részére is, mely hidak között a Duna két partját markotányosok hajói lepték el. A főhad a Pest alatti alsó táborban sánczolta el magát a Dunaparton, hol a markotányosok kettős sora mögött három szakaszban a marsall serege s a lovasság helyezkedett el, háta mögött pedig a második sorban Pezzen, Mersperg, Ehrgott, a morvák és Hoffkirchen ezrede, melyeknek védelmére négy kis földerőddel ellátott sánczot vontak. A marsall sátra irányában hajóhid kötötte össze ezt a tábort a szigettel, melynek nyugati felső végére egy ötszögű erődöt építve, azt a hidfő védelmével együtt Sulz gyalogezredére bízták, míg Strassoldo a sziget túlsó partján valami régi kastély düledező falai körül telepedett le,[2] melyet elsánczoltak és pár ágyúval biztosítottak.

A Csepel-sziget közepe irányában elterülő szigetet[3] a török biztosította magának két hajóhid által, melyeket illő őrséggel védett, míg tábora vele szemben a budai oldalon terült el jó távol Buda és a gellérthegyi erőd alatt, melyet újra megerősítettek, míg a keresztény kézben lévő pesti erődöt (augusztus eleje óta) *Römer* Lukács ezredes védelmezte 1500 főnyi tiroli őrségével.[4]

Így állott szemben egymással farkasszemet nézve a mérkőzésre készülő két sereg, melyek közül a töröké határozottan előnyben állott a kereszténveké fölött, melynek tétlenül kelle

[1] Ezt (Ciancherotti Istvánnak a Pest alatti táborból 1603 szeptember 30-án írt jelentése szerint) október 1-ére várták; eredetije a római vatikáni Borghese-levéltár III. 100. C. 2. kötetében.

[2] Ciancherotti fenti s az 1603 szeptember 30-iki id. névtelen olasz jelentése szerint; talán azon a helyen, hol ma a János-kápolna áll.

[3] Ez vagy a Haros sziget, vagy az a lejebb fekvő, mely a katonai térképen ma is névtelen.

[4] Pestet a tavaszon át Mersperg lovag őrizte, a ki 1603 július 21-én még onnan ír (a bécsi állami levéltár Turcica osztályában), de augusztus elején Sulz ezredes Römer ezredével váltotta fel; Vendramin prágai velenczei követ id. 1603 augusztus 11-iki jelentésében.

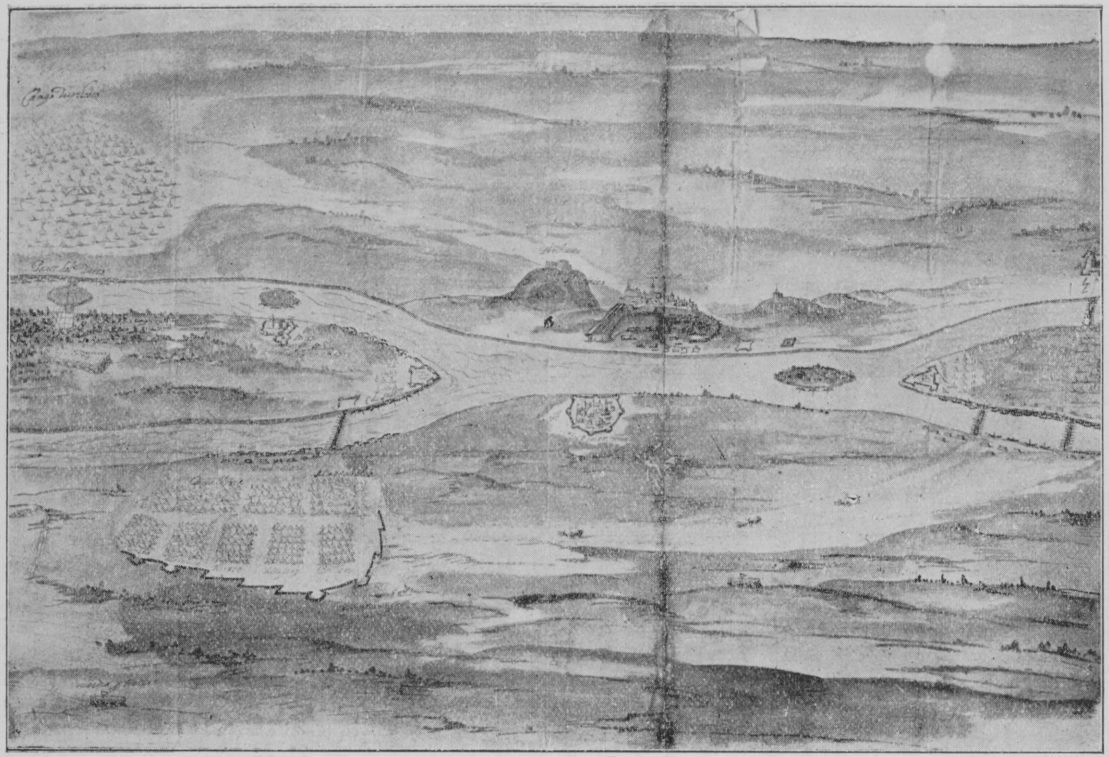

Buda és Pest térrajza 1603 október elején.

néznie, miként élelmezi szeme láttára Budavárát s készül a támadásra. Szerencsére szeptember 24-én iszonyú zivatar tört ki, a mi harmadnapig jóformán meg sem állott, úgy hogy 26-ikáig semmit sem lehetett kezdeni.[1] Hanem e napon a török 50 tevén és öszvéren újból eleséget és lőszert szállított a budai várba,[2] este pedig egy lovas pribék átusztatván a Dunán, elárulta Kolonich Seyfriednek, hogy másnap támadni készül.[3]

Ez igaz is volt, a mennyiben híre jövén, hogy a török 27-ikén hidat vert az adonyi [Csepel] sziget tulsó ágára, éjjel a mieink a szigetre vonultak, de ott kitünt, hogy a hidat a kis szigetre vetette, hogy legelőt meg fát biztosítson magának vele; úgy hogy 50—60 lövés után vissza is húzódtak ismét, annyival inkább, hogy az olasz gyalogság épp aznap jött meg s azt a marsall a szigeten helyezte el. Éjjel azonban a török csakugyan áthozta valami 10,000 emberét a szigetre, bárkákon és sajkákon, mivel innenső — vagyis a kis szigetről az adonyira néző — hidjuk még nem készült el[4] és a török jó sokáig el sem tudta készíteni. Seregéből 3000 janicsár, 7000 meg lovas volt, a nándorfejérvári bég vezetése alatt, a ki aztán ágyúit a sziget egyik magaslatán — talán a 109 méternyi Zsámihegyen — sánczolván el, fedezte többi serege felvonulását.[5] Erre Rusworm meglepetéstől félve — mindjárt a török kém kijelentése után — Strassoldo olasz ezredét eddigi helyéről a sziget innenső, Pest felőli oldalának védelmére rendelte;[6] maga pedig az éj leple alatt (hajnali két órakor) szintén átvonult a szigetre hat gyalogezreddel és egész (nyolcz ezrednyi) lovasságával s hadát 28-án reggel 8 órakor sűrű ködben a következő módon állította fel négy csapatban csatarendbe:

1. csapat: 12 zászlóalj huszár, négy zászlóalj puskás lovas

[1] Ortelius id. krónikája 24. l.

[2] A pesti táborban írt 1603 szeptember 29-iki eredeti olasz tudósításból, mely Bécsen át október 18-án jutott Velenczébe s küldetett szét *irott ujság* gyanánt; a római vatikáni könyvtár *Urbinate* 1071. kötetében.

[3] Ortelius id. krónikája 25. l.

[4] Az 1603 szeptember 30-iki id. névtelen olasz tábori jelentés nyomán.

[5] A velenczei id. 1603 október 18-iki olasz tudósításból.

[6] Ciancherotti id. 1603 szeptember 30-iki leveléből.

vallon, négy cseh és két zászlóalj kozák, Kolonich vezetésével. *2. csapat:* 1000 morva, 500 rajnai lovas, Mersperg, Hoffkirchen és Sulz ezredesekkel, Pezzen ezredes alatt. *3. csapat:* Az osztrák és morva gyalogezredek, négy zászlóalj Kolonich-féle s 1000 cseh lovassal. *4. csapat:* Hohenlohe 1500 lovassal, Ehrgott ezredével.[1]

Hogy meglepje az ellenséget és meggátolja egész hadának átszállításában, Rusworm támadásra készült. Szent-Mihály napjának vigiliája volt, őszi ködös idő, mely vállalkozásának kedvezni látszott. Délig menetelt a sziget hosszában lefelé, a míg ráakadt a török előcsapatjára: 1500 főnyi félelmetes vitéz arab lovasra, a rettenthetetlen bátorságú karajazigokra[2] vagyis szerecsenekre, kik ingujjra vetkőzve, majdnem meztelenül harczoltak parittyával[3] és görbe kardjukkal. A mieink előcsapatjait *Nádasdy* Ferencz kapitány alkotta magyar lovasaival, kitartóan viaskodván velük, míg Kolonich és Thurn német lovasságukkal segélyükre nem érkeztek.[4] E délelőtti csatározásban azért mindössze 22 vallon pusztult el s a török még az orrokat és füleket is levagdosván, diadalittasan valami 15 katona megcsonkított testét mutatta fel mieinknek, elrettentő például. Ekkor délben megindult a gyalogság is, hátvédül az olasz ezreddel. Erre a török, a ki ennyi erőre nem számított, kezdett a part felé húzódni s egy szőllőben helyezkedett el, kitűnő védett téren, úgy hogy lovasságunk nem is birt vele elbánni. De a mint a gyalogság megjött, Pezzen nekik rontott és Mersperggel együtt kiűzte őket, s hídjuk nem lévén kész, a Dunának szaladtak, a lovasok meg a sziget belsejébe.[5]

E csatározás d. u. félháromtól négy óráig tartott s benne

[1] Ortelius id. krónikája 25. lapján, az olasz tábori tudósítások adataival összeegyeztetve; de érdekes, hogy míg Ortelius a vallonokat említi elsőnek, az 1603 szeptember 30-iki id. névtelen tábori olasz tudósítás külön kiemeli, hogy legelől a magyar huszárok haladtak.

[2] Istvánfi nevezi így őket, id. históriájában.

[3] Ezt Thurzó említi 1603 szeptember 28-iki Ujvárról írt levelében, melynek tanúsága szerint ő nem vett részt ebben a csatában, mivel csak utána két héttel hívta Rusworm marsall táborába; Levelei II. k. 86. l.

[4] Ezt a becses adatot Istvánfi jegyezte fel; id. m. 492. l.

[5] Az id. 1603 szeptember 30-iki névtelen olasz tábori jelentésből.

a török 2200 embert vesztett. De felfrissülvén, tovább folytatta a harczot.[1] A sziget magaslatáról t. i. a biboros Murad basa lőtte négy ágyúból a mieinket, a hegy alatt pedig a szultán megbékült, lázadó *Ázsiai diákja*[2] küzdött kitartóan. De mialatt 300 embere a csatamezőről egy nagy sajkán menekült, Rusworm három ágyú tüzelésével sülyeszté fenékre. Hanem mikor elesni látták a nándorfejérvári és szendrői basát, meg az ázsiai lázadók vezerét, Dervis basát,[3] a többi is hanyatt-homlok szabadult a halál torkából, hogy aztán esetleg a Dunába fuljon. Így pusztult el 1500 janicsár a csatatéren s ugyanannyi a vízbe fulva, összesen mintegy 5000 ember, míg a keresztények vesztesége kevés halott és 150 sebesült, meg 30 ló volt.[4] A török egyúttal a Gellérthegy alatti sánczból is lövette a tábort, de a marsall ágyúi elhallgattatták.[5] Egyébbként míg a csata folyt, a táborban

[1] Az id. 1603 szeptember 30-iki névtelen tudósítás nyomán, ellentétben Istvánfival, a ki szerint a csata virradtig tartott, mi azonban merő képtelenség.

[2] Igy nevezi Thurzó egyik 1602 szeptember 12-iki levelében; Levelei II. k. 31. l. Latinul meg olaszul rendesen így nevezik: Niger Scriba, il Scrivano.

[3] Naima nyomán, Hammer id. m. IV. k. 337. l.

[4] Az id. 1603 szeptember 30-iki névtelen jelentés és egy 1603 október 6-án a csatatéren írt (és Velenczébe október 11-én ért) tudósítás említi a sebesültek számát, a halottakat 40, illetve 200 főre tevén, mit azonban nagyon kevésnek tartunk; a római vatikáni Borghese-levéltár III. 51. a. kötete 304. l. Viszont egy másik budai 1603 október 5-iki (Velenczébe október 25-én érkezett) tudósítás, — sőt maga Rusworm is — a törökök veszteségét 10.000-re teszi, a mi szintén tulzott; de mi a szemtanú id. 1603 szeptember 30-iki tábori olasz névtelen adatát fogadjuk el, s tartjuk valószínűbbnek.

[5] E nevezetes csatának J. W[ussim] által készített egykorú színes tollrajza a Szentendre és Adony közti térség egyes helyeinek pontos feltüntetésével meg volt néhai Bubics Zsigmond gyűjteményében s azt «A M. N. Muzeum könyvtárában őrzött magyarországi várak és városok» cz. m. (Budapest, 1880) 25. sz. a. röviden ismertette is, képben is bemutatván egy kis részletét; de a *Történelmi Képcsarnok* igazgatóságának szíves közlése szerint ez a rajz nem jutott a többi metszetekkel hozzá s nincs meg Bubics kassai hagyatékában sem, s ekként ez is egyike azoknak a daraboknak, melyeket Bubics úgy írt le id. művében, mintha a Nemzeti Múzeumé lenne, de soha át nem adott neki!

maradt 1500 kocsis lóra ülve vigyázott, nehogy a környékbeli törökök a tábort meglepjék és kifoszthassák s így vártak éjfélig, míg a csapatok visszatértek.[1]

A mód nélkül hosszúra nyult csatározásban Nádasdyn kívül kitünt Kolonich ezredes, ki a török lovasságot kettészakasztva a hídig űzte s meg is sebesült,[2] meg Pezzen ezredes, ki a gyalogságot sánczaikba kergette, hol a janicsárokkal kellett megküzdenie.[3] Maga a zsákmány 35 szép zászló, 4 ágyú, egy rakás ló, de kevés fogoly volt,[4] mivel Rusworm parancsára — a keresztények megcsonkításáért — minden kézbe esett foglyot meg kellett ölni;[5] míg a halottak közt majd ezer főemberről szedtek le aranyszövésű ruhákat és drága ékszereket.[6]

A véres csatából alig 2000 török szabadult ép bőrrel[7] s a nagy veszteségért a szerdár basa meg az Ázsiai diák kölcsönösen egymást okolták.[8] Rusworm ellenben azt a taktikai hibát követte el, hogy a helyett, hogy győzelme után — az adonyi szigeten át — a budai oldalon heverő török táborhelyére csapott volna, pesti táborába vonult vissza s ott vesztegelt napokig tétlenül.[9] Hogy azonban az ellenfél mozdulatait ellen-

[1] Az id. 1603 szeptember 30-iki névtelen olasz jelentésből.

[2] Ortelius id. krónikája 25—26. l. és Istvánfi id. m. 492. lapján, hol azonban a csata tévesen szeptember 29-ikére van téve, Hammernél (id. m. IV. k. 337. l.) Naima nyomán meg éppen 27-ikére, holott id. forrásainkon kívül Porzia Jeromos gráczi nuntius 1603 október 13-iki tudósításában (a római vatikáni Borghese-levéltár III. 51. a. kötetében) tisztán írja, hogy 28-án történt, egy másik budai tábori (és 1603 október 18-iki keltű) id. tudósítás meg nyiltan írja, hogy szeptember 29-én nem volt semmi csatározás.

[3] Az id. velenczei 1603 október 18-iki ujsághírből.

[4] Ezt Istvánfi jegyezte fel, kinek előadását (id. m. 491—493. l.) szószerint megtaláljuk Somogyi (Simigianus) Ambrus históriája (Szeben 1840.) 327—333. l.

[5] Ezt Ciancherotti id. 1603 szeptember 30-iki s az id. névtelen olasz, tábori jelentéséből tudjuk.

[6] Az id. velenczei 1603 október 25-iki ujsághírből.

[7] A velenczei 1603 október 18-iki id. ujsághírből.

[8] Az id. 1603 szeptember 30-iki névtelen jelentés meg az id. velenczei 1603 október 25-iki tudósítás nyomán.

[9] Stauffer id. műve 127. l.

őrizze, naponként őrjáratokat küldött szét. Így a mieink szeptember 30-ára virradólag 11 törököt, 113 lovat és 30 zászlót fogtak el s száznál többet öltek meg azok közül, kik a sziget sűrűjébe menekülve igyekeztek hazafelé s ezt a hőstettet az a 150 főnyi magyar előőrs cselekedte, mely arra ügyelt, hogy a török meg ne csinálhassa hídját. Október 1-én meg újabb 21 lovat szereztek és 110 törököt szorítottak a Dunának.[1] Másfelől a megromlott fegyverek javításával, ruhafoltozással s a katonai fegyelemnek vizsgálatok és büntetések által való helyreállításával telt az idő. A csata utáni napon például valami 80 olasz katona szökött meg — nagyobbára Olaszországban keresztény hitre tért török foglyok — kiket másnapra az utánuk küldött magyar huszárok visszahozván, október 4-én tartottak fölöttük ítéletet.[2] Ez úgy ment végbe, hogy a főprófosz előtt fellállítván őket, hatával lépdeltek sátrába, hol koczkát tett elibök s a ki vele legkevesebb szemet vetett, azt káplárjuk rögtön agyonlőtte vagy felakasztatta.[3]

A török tábor ezalatt csendes volt, mintha békeidőt élne,[4] de biztonsága érdekében felszedte a kis szigetre vont hídját s pár nap alatt sánczot húzott Buda várától táboráig, mely legalább két olasz mérföldnyi hosszú vonalban védelmezte, míg Rusworm katonái egyidejüleg a szentendrei szigetet kötötték össze két hajóhíd által a Dunaparttal, hogy esetleg a budai részen üthessenek az ellenfélre.[5] S midőn ez a szentendrei oldalon tényleg zavarni kezdte a mieinket a hídvetésben, 12 rakott bárkájukat sülyesztették el, megölvén a székesfejérvári béget is.[6] Pár nappal utána, október 6-án a csepeli hidon a szigetre átvitt ágyuikkal a marsall napestig lövette a török tábort, mely

[1] Ortelius id. krónikája 27—28. l. és az id. 1603 szeptember 30-iki tábori névtelen olasz jelentés nyomán.

[2] Ciancherotti id. 1603 szeptember 30-iki, továbbá a velenczei 1603 október 11 és 25-iki id. olasz tudósítások adatai alapján.

[3] Ortelius id. krónikája 28. l.

[4] Ciancherotti 1603 október 4-iki tábori jelentéséből; a római vatikáni Borghese-levéltár III. 100. C. 2. kötetében.

[5] A velenczei id. 1603 október 11-iki újsághírből.

[6] Az id. velenczei 1603 október 25-iki tudósításból.

ennek következtében kénytelen volt reggelre a parttól beljebb mozdulni,[1] hogy lőtávolon kivül legyen. Az ő ügye azonban ez előrelátó lépése nélkül is jól állott; hiszen Budavárát úgy ellátta, hogy egyáltalán nem kellett féltenie. A prágai udvarban is belátták, hogy az előrehaladott őszi időben Buda ostromát nem lehet koczkáztatni — miként még szeptember 25-én is ajánlotta Rusworm marsall, természetesen abból az okból, hogy e nagy feladat megvalósításának reménye csillogtatásával az udvart a seregek küldésére ösztönözze — s nem tanácsos a törökkel csatázni, a miért Rudolf császár azt az utasítást adta a marsallnak, hogy szorítkozzék a Csepel-sziget védelmére és apró csatározásokkal zavarja, fékezze a törököt, míg szokása szerint hazavonul s utána Székesfejérvárt igyekezzék felmenteni.[2] Hát bizony a prágai udvari hadi tanács lassúsága s a viszonyok káros alakulása eleitől fogva *deffenzivára* utalták Rusworthot, de hogy valami eredménye mégis legyen hadi vállalatának, arra szánta magát, hogy elfoglalja a Csepel és a budai part közt fekvő kis szigetet, melyet a török hajóhíddal kapcsolt budai táborához, hátha sikerülne hamarább megugrasztania.

E feladat megvalósítására a budai oldalon egy kis földerődöt akart csináltatni, a mire a magyar naszádosokat[3] használta fel. Ezek rendeletére 11-én átkeltek a budai partra és az október 12—13 közti éjjel szerencsésen megásták a sánczot egy gyenge erőddel együtt, melyben Kolonich és Sulz parancsnoksága alatt valami 600 hajdú — országgyalogja — helyezkedett el[4] s a sáncz szélére tíz zászlós kopját szúrtak a földbe. Az így

[1] Rusworm 1603 október 7-iki jelentése a táborból Mátyás főherczeghez; a bécsi állami levéltár *Turcica* osztályában.

[2] Rudolf császár két válasza Rusworm id. levelére Prágából, 1603 október 1-én és 2-án; fogalmazványaik a bécsi állami levéltár *Hungarica* osztályában.

[3] Ezeket gróf Sulz az adonyi szigeten írt 1603 október 20-iki Rudolf császárhoz intézett jelentésében így nevezi: Die Haydukhen von den Schaikhen; ugyanott.

[4] Ennyire teszi számukat Thurzó, Ortelius pedig 300 ra, de a csatát (id. krónikája 28. l.) október 2-ika alatt írja le, bizonyára azért, mert a táborból vett tudosítása ó-naptár szerint volt keltezve, mit ő, ki csak arra

keletkezett védővonal azonban — daczára annak, hogy a Duna szemközti, tulsó partjáról egy ágyúüteg fedezte — oly gyenge volt, hogy meg is hagyták őrségének, hogy a török netaláni támadása esetére vonuljanak ki belőle. De nem így történt. Másnap (13-án) délben ugyanis iszonyú kiabálás közben a törökök lovasságukkal megrohanták a sánczot s a benne meglepett magyarok közül harminczat levágván[1] s valami száza megsebesítvén, az erőd mellett kikötött sajkák közül is elfogtak hatot, míg egy másikon a hajdúk Kolonichot mentették meg nagynehezen. A sánczbeliek segélyére Rusworm ugyan muskétásokat küldött, sőt az adonyi szigeten 40 ágyút is állitott fel fedezetükre, csakhogy a tűzmestereket sehogysem lehetett előkeriteni, a mikor szükség lett volna reájuk, mert — épp vasárnap lévén[2] — részegen fetrengtek a táborban. A marsall erre egy lustálkodó tűzmestert végig korbácsolt, sőt Hohenlohe ezredessel maga töltött és sütött el néhány ágyút. Hanem az már keveset használt, mert a török két órai tusával elfoglalta a sánczot,[3] bár maga is sok emberét vesztette e harczban.[4]

A következő nap, hétfőn este a török az elfoglalt sánczból négy ágyúval bombázta Sulz és Strassoldo táborhelyeit, de kevés sikerrel.[5] Majd fél olasz mérföldnyire a parttól földerődöt hányván, másnap (15-én) mindkét helyről tüzelt a táborra,[6]

törekedett, hogy adatait időrendben közölje — távol az események színhelyétől — gyakran nem vett észre s nem is igen tudott ellenőrizni.

[1] Gróf Sulz id. tábori jelentése adatát fogadjuk el, míg Thurzó Váczról írt 1603 október 14-iki levelében (id. m. II. k. 93. l.) 300-ról ir!

[2] Ez a vasárnap október 13-ika s bár Ortelius és Ciancherotti szerint a csata 12-én volt, mivel mindkettő utána hétfőt emleget, tévedésök világos és napját e szerint — a franczia Bassompierre nyomán — helyesen 13-ikára kell tennünk.

[3] Bassompierre szemtanú naplója nyomán Stauffer id. m. 128—131. lapján, Ciancherottinak a pesti táborból írt 1603 október 15-iki levele adatával egyeztetve; a római vatikáni Borghese-levéltár III. 100. C. 2. kötetében.

[4] Ortelius szerint 4000 embert, a mit nem birunk elképzelni!

[5] Ortelius id. krónikája 29. l. és Ciancherotti id. 1603 október 15-iki tábori jelentése.

[6] A tárgyalt eseményeket igen jól szemlélteti az a mellékletünkön bemutatott térrajz, melyet Ciancherotti 1603 október 15-ikén küldött a

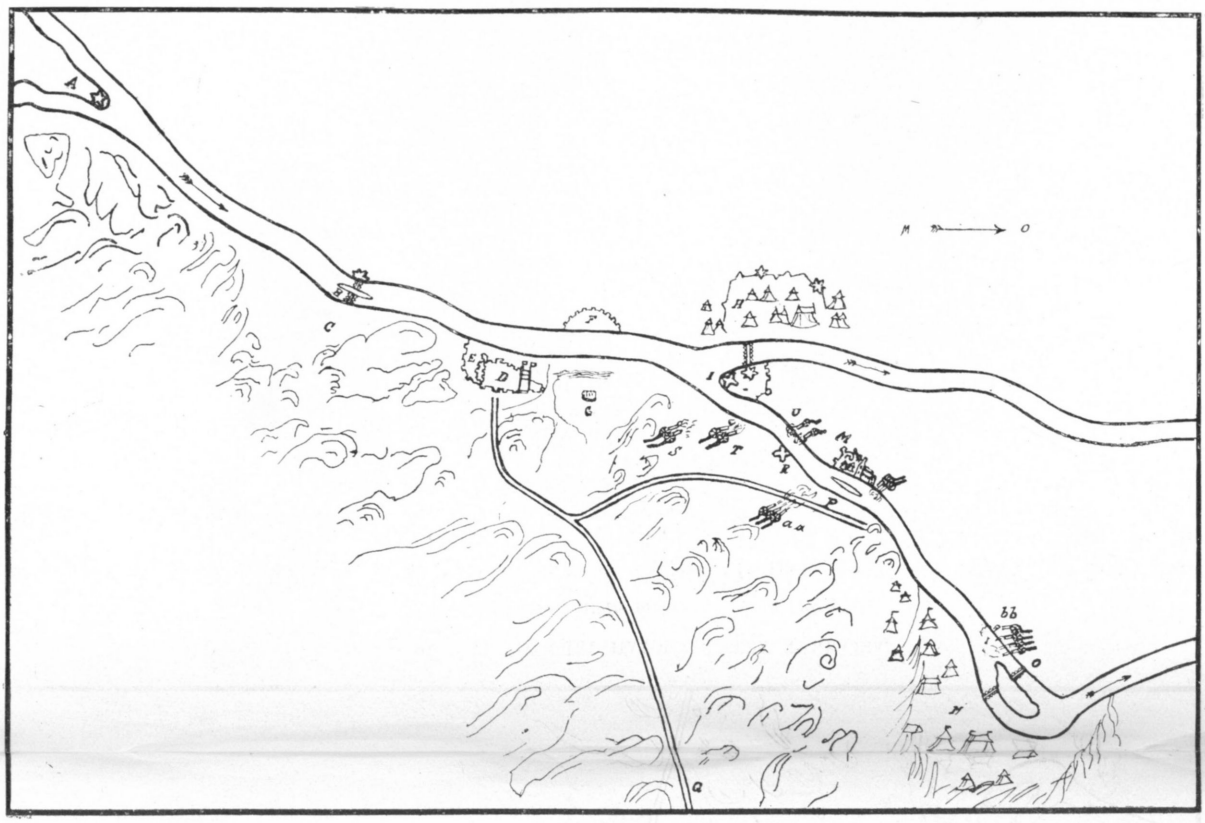

A BUDA KÖRÜLI 1603-IKI HADMÍVELETEK TÉRRAJZA.

(1603 október 15-én a Pest alatti táborban készült tollrajz.)

Jelmagyarázata és fordítása. *A.* Forte di Sant' Andrea. *(A Szent Endre-szigeti erőd.) B.* Ponte di dove l'anno passato l'imperiali passavano a combattere il nimico et l'anno presente il nimico da Buda avanza con barchoni et dà attraverso al vivere. *(Híd, melyen át múlt évben a császáriak az ellenségre szoktak törni, az idén meg a budai ellenség nagy bárkákkal fedezi, hogy eleségszállítását biztosítsa.) C.* Piano dove l'anno passato allogiavano l'imperiali. *(Térség, melyen múlt évben a császári hadak táboroztak.) D.* Budua. *(Buda.) E.* Suo borgo. *(Buda külvárosa.) F.* Peste. *(Pest.) G.* Monte detto di San Gerardo* o vero Proclaos. *(Szent Gellért hegye vagyis a Blockhaus.) H.* Imperiali. *(A császáriak.) I.* Forte impunta al isola Cepelia. *(A Csepel-szigeti erőd.) L.* Reggimento del conte di Sulz trincierato. *(Gróf Sulz elsánczolt ezrede.) M.* Posto delli Taliani. *(Az olaszok helye.) N.* Campo ottomanno. *(A törökök tábora.) O.* Ove è stato rotto parte del campo ottomanno avanzato sopra l'isola. *(Az a hely, hol a török tábornak a szigetre nyomult részét tönkretették.) P.* Strada per dove il Turco mette il convoio in Buda. *(Út, melyen a török Budát ellátja.) Q.* Strada che va ad Alba reale. *(A Székesfejérvárra vivő út.) R.* Forte fatto dalli Ungari alla banda del nemico. *(A magyarok által az ellenség oldalán készített erőd.) S.* Di dove il nemico tormenta** il campo imperiale. *(A honnan az ellenség a császári tábort lődözi.) T.* Da dove tormenta il reggimento del conte di Sulza. *(A honnan az ellenség Sulz ezredét lődözi.) U.* Pezzi che danno calere al forte dell' Ungari. *(A magyarok erődjét védelmező ágyúk.) aa.* Di dove il Turco tormenta li Taliani. *(A honnan a török az olaszokat lődözi.) bb.* Di dove l'imperiali tentano di disloggiare il Turco. *(A honnan a császáriak a törököt helyéből kimozdítani igyekeznek.)*

(E kiadatlan tollrajz ívnagyságú eredetije — melyet Ciancherotti István olasz tiszt küldött Rómába a Pest alatti keresztény táborból — található a római vatikáni Borghese-levéltár III. 100. C. z. kötete 223. lapjaként beszámozva.)

---

* Tollhibából írva így: San Tomaso. ** Szószerint: Kínozza; gyötri.

főleg azért, mert azalatt bárkáit lovaival baj nélkül felvontatta Ó-Buda felé, arra a helyre, hol tavaly az ostromló keresztény csapatok hídja állott, melyet úgy látszik újra meg akart építeni.[1] Egyidejüleg Kolonich ezredes huszárjaival és magyarjaival, meg Hohenlohe Lajos Kázmér öt kornéta puskás lovasával csatára indult s egy völgyszorosban a törökre bukkanván, sok bivalyt, lovat és tevét vett el tőle s hajtott a táborba.[2]

Az október 18-ikáról 19-ikére virradó éjjelen a török felszedte sátorfáját s reggel a mieinkkel szemben, a Gellérthegy alatt *Kelenföldére* szállott,[3] honnan 20—21-én iszonyúan ágyúzott, még 24 fontos golyókkal is,[4] a mi Ruswormot szintén tettre buzdítá. Sulz ezredest ugyanis Pezzennel együtt október 20-ika éjjelén a kis szigetnél veszteglő török hajóhad szétkergetésére rendelte. E végre 11 sajkára egyenként 12 naszádos hajdút és 20 muskétást raktak, párhuzamosan velök pedig a Csepel-sziget jobb partján 300 muskétás haladt 150 rövidpuskással fedezetükre.[5] A magyarok látva a török hajók sokaságát, egykedvűen eveztek, de mikor azt a parancsot vették, hogy kiszálljanak a szigeten s ott hadakozzanak, megtagadták az engedelmességet és oldalt húzódtak a part felé, hol a közel félezernyi fegyveres gyalogság haladt. Ezt a magyarok azonban nem annyira óvatosságból s még kevésbbé gyávaságból, mint inkább sértett nemzeti büszkeségből tették. Erősítésökre t. i. 50 Landsknechtet kértek Ruswormtól, de az elutasitá kérésöket, azzal a — meggondolatlan — kijelentéssel, hogy nem akarja a kívánt német gyalo-

Pest alatti táborból Rómába, Aldobrandini Péter biborosnak, s melyet folyóiratunk számára *Scheibal* János őrmester úr, a bécsi hadügyi levéltár hivatalnoka volt szíves átrajzolni.

[1] Ciancherotti id. fenti leveléből.

[2] Ortelius id. krónikája 30. l.

[3] Ugyanott és Thurzónak a váczi táborból 1603 október 19-én írt tudósítása nyomán; Levelei II. k. 93—94. l. Valamint Sulz id. tábori jelentése szerint.

[4] Ortelius id. krónikája 30. lapján, más följegyzésünk e két nap eseményeiről nem is lévén.

[5] Gróf Sulz Lajos jelentése Rudolf császárhoz az adonyszigeti táborból, 1603 október 21-ikéről; a bécsi állami levéltár *Hungarica* osztályában.

gosok életét koczkára tenni. Erre a magyarok vezérei, Nádasdy és Kolonich megtagadták a sziget tervbe vett elfoglalását;[1] de azért a vízen helyt állták, annyira, hogy a törökök nagyobb számú hajóikkal sem tudták őket körülzárni, sőt nehány sajkájukat meg is szalasztották és lövéseik ellenére baj nélkül visszavonulhattak előlük.[2]

Egyébb összeütközése nem is volt több egyik hadakozó félnek sem, minthogy a beállott esős idő is siettette a hadi vállalat befejezését. Kedvetlen seregétől maga Rusworm sem várt többé valami különösebb hőstettet s így, miután podgyászát október 27-én csomagoltatni kezdte, 31-én maga is átvonult hadával a szentendrei szigeten keresztül a budai oldalra,[3] hol a hídfőt Thurzó György, sógorával, Forgách Zsigmonddal immár 21-ike óta védelmezte.[4] Itt a marsall a szentendrei erőd előtt csatasorba állította seregét, de látván, hogy az ellenség nem akarja észrevenni, este tábort ütött, minden elsánczolás nélkül. Egyúttal levelet küldött át a török táborába, jelezvén, hogy mivel maga átjött az ő partjára megkímélte a hídverés fáradságától s így kényelmesebben megverekedhetik a keresztényekkel.

A szerdár nem felelt a marsall hivalkodó levelére s nem reagált arra sem, hogy november 1-én Rusworm néhány száz lovassal maga vonult feléje. De ha csatára kényszerítenie nem is sikerült — a mire a főtisztek úgylátszik a fegyver becsületeért vágyódtak — ez a kis kémszemle elég volt arra, hogy a másnap tartott haditanácsban egyhangúlag kijelentsék, hogy Buda

[1] Ezt az érdekes epizódot — melyről a német tisztek jelentései hallgatnak — egy szemtanú franczia tiszt, Bassompierre Ferencz jegyezte fel naplójában; de annyiban hibásan, hogy a budai sáncz-viadal elébe helyezi, a mit egyéb tábori jelentésekkel egyeztetve, a fenti módon illesztettünk be (Stauffer id. m. nyomán) elbeszélésünk keretébe.

[2] Sulz id. jelentése alapján.

[3] E szándékáról Rusworm (Stauffor id. m. 223. l.) 1603 október 29-iki levelében értesíté Miksa bajor választó fejedelmet, de Ciancherottinak a budai oldali táborból 1603 november 5-én írt jelentése szerint tervét csak a hónap utolsó napján valósíthatta meg, tehát nem 29-én, miként Orteliusnál (id. m. 30. l.) ó-naptár szerint hibásan 19-nek írva találjuk.

[4] Thurzó id. Levelei II. kötet 95—96. l.

ostromát megkísérelni képtelenség. Hiszen már kenyerük is alig volt 4—5 napra való, zabjuk meg teljesen elfogyott, úgy hogy immár a lovak sem bírták tovább.[1] Hanem azért a keresztény lovagok látogatását a török is viszonozta november 5-én, midőn a délelőtt folyamán a huszárok őrszemére csapván, három (olasz) mérföldnyire közeledett a mieinkhez. Erre Rusworm d. u. egész hadával ellene indult s két mérföldnyivel visszahátráltatta,[2] de beesteledvén, minden összecsapás nélkül visszahúzódott; éjjel pedig a török — miután még egy palánkot vert a gellérthegyi erőd körül — csöndesen elvonult Nándorfejérvár felé,[3] Buda várát Murád pasa gondjaira bízván.[4]

Rusnormnak ekként már nem volt kivel harczolnia. S minthogy amúgy is alig 32.000 főnyi s naponta fogyó, fegyelmezetlen hadával[5] alig másfél olasz mérföldnyire Budától,[6] nem kísérelhette meg a vár kiostromlását, tétlenül nézte bevehetetlen ormait és elmélkedhetett az idei hadjárat újabb eredménytelenségén. Még örült, hogy a budavváriak nem zavarták kirohanásokkal, de annál gyávább volt az az idén is megújult cselekedete, hogy neszét vevén valami fürdőző törököknek, november 13-ika éjjelén Hohenlohe 300 nemesével körülfogta a budai fő-melegfürdőt, kardélre hányván a benne talált 30 fürdőző védtelen embert.[7]

A Buda elleni idei hadjáratnak majdnem tíz heti újabb

[1] Rusworm jelentése Mátyás főherczeghez a szentendrei táborból 1603 november 2-ikáról [és 5-ikéről] a bécsi hadügyi levéltár Wiener H. K. R. 95. fasciculusa No. 78. Exp. jelzése alatt.

[2] Ciancherotti id. 1603 november 5-iki tábori jelentése és Ortelius id. m. 31. l. szerint, mely ezt a mozdulatot november 4-ikére (ó-naptár szerinti október 26-ikára) teszi.

[3] Ortelius id. krónikája 31. l.

[4] Pecsevi adata, a *Századok* id. 1892. évf. 406. l.

[5] Rusworm serege Soronzó Ferencz prágai velenczei követ 1603 november 10-iki jelentése szerint (az id. *Disacci* 33. kötetében) e hadjáratban 24.000 gyalogosból és 8000 lovasból állott, a mindig nagyító Bassompierre azonban 45.000-re teszi; Stauffer id. m. 225—226. l.

[6] Ciancherotti t. i. id. 1603 november 5-iki levelét így keltezi: Del campo dalla riva di Buda una lega et mezza da essa cittá.

[7] Ortelius id. krónikája 31. l.

kudarczáért és sok véráldozatáért a seregek most is Ruswormot okolták. Ezért, hogy ellenfeleit elhallgattassa a szerencsétlen kezű marsall hirtelen Hatvan visszafoglalására határozta el magát. E végből négy ezredét Sulz és Strassoldo vezérlete alatt a magyar huszárokkal és Thurzó 200 lovasával november 12-én indítá útnak feloszlatott budai táborából s harmadnapra maga is utána menvén többi seregével,[1] 19-én sikerült is megadásra birnia körülárkolt várát.[2]

A nagy garral hirdetett, de nehezen megindult idei hadjárat ez egyetlen eredményének Serra pápai hadbiztos is szemtanúja volt, miután a szentszék újabb pénzáldozata mellett is keservesen szemlélte a Buda alatti sikertelen harczok és czéltalan erőlködések költséges kísérleteit.[3]

*

A Buda és Pest alatti 1602—1603. évi hadi események fenti elbeszélése folyamán állandóan találkoztunk magyarokkal, a kik rendesen az első tűzvonalba állítva mindenütt vitézül megállták helyüket Budavára kétszeri sikertelen ostromának idején. De még jobban kitűnik szerepük és a Buda visszavívását czélzó hadjáratban való részvételük, ha — összefoglalásképpen — csoportosítjuk a magyarokra vonatkozó szétszórt adatokat s úgy vizsgáljuk meg, mennyi rész jutott véreinknnek e nevezetes vállalkozásban, mely elsősorban őket érdekelte leginkább.

[1] Ciancherotti Hatvan alatt 1603 november 18-án írt levele, a római vatikáni Borghese-levéltár III. 100 C. 2. kötetében; Ortelius id. krónikája 31. l. Thurzó levelei II. k. 102. l. és Sulz 1603 november 19-iki jelentése a hatvani táborból Mátyás főherczeghez; a bécsi hadügyi levéltár Wiener H. K. R. 95. fasciculusa Nov. 72. Exp.

[2] Ciancherotti Hatvan alatt írt 1603 november 20-iki levele; a római vatikáni Borghese-levéltár III. 100 C. 2. kötetében.

[3] A budai táborból Serrának, sajnos egyetlen jelentése sem maradt reánk, de hogy ott volt — legalább a hadjárat vége felé — maga írja Hatvanról 1603 november 19-én keltezett és Malfetta velenczei nuntiusnak írt levelében; (a római vatikáni Borghese-levéltár III. 51. a. kötete 351. l.) csakhogy későn jutott le, mert Rudolf császár 1603 október 31-iki válaszában olvassuk, hogy Serra október 19-én ért Bécsbe; fogalmazványa a bécsi állami levéltár *Hungarica* osztályában.

Az 1602-ik évi hadjáraton kezdve már az esztergomi táborban annyi volt a magyar, hogy Thurzó György érsekujvári kapitány kijelentése szerint: sok ideje, hogy együtt annyit nem látott.[1] Mikor a sereg október 2-án Budát megszállotta[2] Rusworm «marsalk» előljáróban szintén a magyarokat rendelte Nádasdy és Thurzó vezetésével; sőt a budai melegfürdőtől és lőportoronytól a vízivárosig és rondellájáig Eörsy Péter vitte a huszárokat és hajdukat győzelemre;[3] bár Thurzó szerint több magyar gyalog kellene a hadban, a miért írt is a hatásköre alá tartozó vármegyéknek.[4] A következő nap Thurzó «szolgái» is szerencsésen jöttek meg *csatával*, mert 13 eleven törököt, tevéket, lovakat és egyébféle marhát hoztak, 4-én meg a közeli Érdet foglalták vissza *hitre* a pogánytól.[5] Pest városának elfoglalásában is része volt Thurzónak, a ki egyik vajdáját, Barbély Lászlót veszté el benne, «egyébb szegény legények» mellett. Ennek daczára a magyaroknak semmit sem adtak a pesti erődben talált zsákmányból, sőt egynéhányat meg is öltek miatta.

[1] Thurzó levelei II. k. 44. l.

[2] Buda és Pest 1602-iki látképe meg van Zimmerman Vilmos Péter augsburgi polgár rézkarczában *Dilbaum* Sámuel Eikonografiája (Augsburg, 1605.) 57. lapján, de gyenge, rossz kivitelű. Sokkal pontosabb ennél az a 75 jelmagyarázattal bővített (13×22 cm nagyságú) rézmetszet, mely Dilich id. krónikája 347. l. látható, de annyira apró és elmosódott nyomású, hogy horganymaratású hasonmásban nem mutathattuk be, bár a tábor rajzán igen részletesen tünteti fel az egyes ezredek helyeit és neveit, melyek közül az alábbiakat jegyezzük ki pótlásképpen: Graf von Ostfriesland; Herr von Gera und seines undergebenen Oestreichische Landvolks 8 Fähnlein; Oberst Stadlau mit 3 Salzburgischen Fähnlein Fussvolk; Herr Asslborn Rittmeister der Feldmarschalkischen Rennfahn; Monsieur de la Gragna mit 3 Cornet Kürissern; Herrn Obristen Otto von Vahnstein fränkische 3 Fahnen Reuter *és* Herrn Obristen Mengersreuter 4 Fahnen Reuter.

[3] Gall Bernát Leó haditanácsos jelentése Mátyás főherczeghez az ó-budai táborból, 1602 október 3-ikáról; a bécsi állami levéltár *Hungarica* osztályában.

[4] Thurzó levelei II. k. 46—47. l.

[5] Gall és Bonhomo Péter jelentése Mátyás főherczeghez az ó-budai táborból, 1602 október 5-ikéről; a bécsi állami levéltár *Hungarica* osztályában.

midőn részt kért magának belőle az osztozáskor. S hogy ez rendszeresen így történt, híven példázza Thurzó e kifakadása, hogy: mind csak az német töltődik az zsákmánnyal, minekünk soha semmi hasznunk belőle.... *Ezután az szegény magyar sem fogja keményen, ha így kezdenek cselekedni szegényekkel.*[1] Ám azért, a mint keserűsége mult, mégis csak *keményen* s vitézül küzdött a magyar, mert sarkalta reá veleszületett bátorsága s gyakran sértett büszkesége. Magát Ruswormot is magyarok mentették meg az október 13-iki mészárlásban a pesti hídfőnél, midőn a marsall Nádasdyval és Thurzóval 600 magyar lovast akart bevinni Pestre, de mivel a török had dereka már Pest alá érkezett nem sikerült s ekkor a két magyar kapitány vitte át a hídon 40 lovasával, kik közül d. u. egy óráig többet megöltek.[2] Még Thurzó inasa, Gazi is sebes lett, a pesti oldalon maradt magyar sereget pedig éjjel hajókon hozatták át, mert szárazon semmiképpen el nem jöhettek. Thurzó *csatái* egyidejüleg 34 foglyot és 9 tevét szereztek gazdájuknak; köztük főembereket s janicsárokat,[3] a mi — a váltságdíjra való tekintettel — nagy anyagi hasznot jelentett, ha meggondoljuk, hogy olyik 3000 forintot is igért szabadulásáért. Hasonló szerencsével járt Horváth László nevű vitéze, a ki 17-én 24 törököt és sok lovat, öszvért hozott, épp akkor, midőn Thurzó Nádasdyval nagy fáradtan tért meg a várból kiütött törökök elleni harczból.[4] Aznap este ért a táborba Mátyás főherczeg is (300 vértessel és 2500 főnyi fölkelő néppel),[5] hogy szemtanúja legyen pár nap mulva az október 22-iki fő-rohamkor a magyarok kitartásának és főleg helytállásának, a mi azért volt feltűnő, mivel az eleinte jószívvel előre törő katonák a falrések előtt minden

[1] Thurzó levelei II. k. 51. l.

[2] Gall Bernát haditanácsos 1602 október 14-iki jelentése Mátyás főherczeghez; a bécsi hadügyi levéltár *Feldakten* osztályában és egyidejüleg írt másik jelentése az állami levéltár *Hungarica* osztályában.

[3] A Buda alatt való táborból írt 1602 október 14-iki levelében; Levelei II. k. 54. l.

[4] Ennek ismeretét Thurzónak köszönhetjük; Levelei II. k. 56. l.

[5] Ezt a számadatot Dilbaum budai képmagyarázata szövegéből ismerjük.

bátorságukat elvesztették s révetegen úgy állottak, *mint az eltévedt juhok.*[1] A rohamban résztvett magyarokon kívül egyébként 500 hajdút rendeltek a vízitoronyhoz, s a Thurzó-féle lovasokat a tábor védelmére; míg Nádasdy, Kolonich és Thurzó csapataikkal a hegy mögött a várbeli török seregek kirohanását ellenőrizték.[2] A gyászos végű roham után[3] Mátyás főherczeg ismételten kijelentette, hogy több gyalogságra lett volna szükség s talán az ő dicsérete nyitotta meg az önző kapzsi németek ajkát arra a vallomásra, hogy: *magyar gyalog nélkül semmiképen ők Budát meg nem vehetik.*[4] Azonban ez elismerés daczára sem fizették őket pontosan s nem ruházták kellően, a miért kedvetlenek és bizony gyakran rakonczátlanok voltak. Ennek tulajdonítható tán az is. hogy midőn október 26-án Thurzó Nádasdyval Pestre ment s gyalogságát kibocsátották, «hogy az sánczokat megüssék», ok nélkül megfutamodott, mielőtt még a török sánczához ért volna. Ekkor tiporták agyon Eörsy Pétert, a bátor hajduvezért is, a ki tartóztatni akarta őket (s kit aztán illő katonai díszszel másnap Esztergomba kísértek a magyarok temetni),[5] míg a pesti erőd magyar őrsége hadnagyává helyébe Nagy Jánost nevezte ki a főherczeg másodmagával.[6]

Ámde ezt a fegyelmezetlenségből eredő kudarczot hamar feledtették a magyarok azzal, hogy Mátyás főherczeg kívánságára Nádasdy és Thurzó a német Mersperg ezredessel[7] október 31-én Adony megvételére indulván, azt a hajókról partra szállított ágyúktól megrémült török őrsége puskalövés nélkül hitre

[1] Mátyás főherczeg szavai (Wie die verirrten Schaff) a budai táborból 1602 október 23-án Rudolf császárhoz intézett jelentésében; a bécsi állami levéltár *Hungarica* osztályában.

[2] Az eredeti tábori «Ordnung» alapján, Mátyás főherczeg 1603 október 24-iki jelentése mellett; ugyanott.

[3] A rohamban megsebesült «niversi herczeg» neve: Carolus Gonzaga dux Nivernensis; Piasecki krónikája 208. l.

[4] Thurzó levelei II. k. 61. l.

[5] Ugyanott, 63. l.

[6] Mátyás főherczeg 1602 október 28-iki tábori jelentéséből; a bécsi állami levéltár *Hungarica* osztályában.

[7] Ennek nevét említi Dilbaum is idézett képmagyarázatában.

megadta,[1] úgy hogy másnap késő este már újra a budai táborba juthattak.[2] De mivel a török elvonulásával egyidejüleg híre jött, hogy Fejérvárról pihent sereggel készül feljönni, november 2-án ismét ellenök rendelték Thurzót *szabad hajduival* meg Nádasdyt lovasaival, ezuttal Herberstein tótországi generális társaságában, kik aztán a közelgő törököt útjában feltartóztatták s négy zászlójukat 60 főemberükkel elfogván, diadallal tértek meg másnap a táborba, épp midőn a török a sánczokra csapván a német *lanczneth*ekben s a vármegyei gyalogokban (két főtiszt megölése mellett) annyi kárt tettek.[3] Egyébbként e sánczokat s robbanó aknákat is felsőmagyarországi bányászok készítették.[4] Ezek a hamar tűzpróbát ért (300 főnyi lovast és 200 gyalogost kitevő) megyei csapatok pedig éppen akkor — november 2-ika reggelén — értek a táborba Rueber György ezredes vezetésével, 700 huszárral, 200 lovas szabadhajdúval, 300 gyaloghajdúval s a zöld, sárga és vörös rokkosokkal együtt.[5] Másnap délelőtt azonban újra dolguk akadt, a mennyiben híre jövén, hogy a fejérvári úton egy török «csata» tünt fel, Nádasdy ment Herbersteinnal reája, de mivel sokáig késtek, Kolonich segítségükre indult s rájuk akadván, a török 4 zászlójával és 70 emberével estefelé érkeztek vissza a táborba, melyben a várból kitört törökök akkora pusztítást végeztek.[6]

Az oszlás alkalmával — melyet Mátyás főherczeg Isten

[1] A három csapatvezér jelentése Rusworhmoz az adonyi táborból, 1602 október 31-ikéről; a bécsi állami levéltár *Hungarica* osztályában.

[2] Egy 1602 november 4-iki német ujsághír szerint Batthyány Ferencz is velök volt. (Hungarica.)

[3] Thurzó levelei II. k. 65—67. l. nyomán készült ez előadásunkkal első leírásunkat helyesbbitjük, hol olasz forrásaink adatait egyeztetvén, Thurzó két egymásutáni adonyi hadivállalatát tévesen egynek s egymást kiegészítőnek véve Adony elfoglalását november 2-ika alatt ismertettük.

[4] Dilich id. m. 345. l. olvassuk ugyanis, hogy 100 ilyen bányász érkezett a hadvezetőség rendeletére 1602 október 2-án a budai táborba.

[5] Mátyás főherczeg 1602 november 3-iki jelentése Rudolfhoz, a budai táborból; a bécsi állami levéltár *Hungarica* osztályában.

[6] A főherczeg 1602 november 4-iki jelentése, ugyanott; melyben azt olvassuk, hogy — ellentétben korábbi nagyobb adatunkkal — mieink közül 550 embert temettek el.

akaratának s a lehetetlenségnek tulajdonított[1] — Pest őrsége elrendelésében is része volt Thurzónak,[2] hiszen a november 13-ikán érkezett s az erődbe rendelt, de újra kivezényelt 3000 morva fölkelő gyalog helyére a főherczeg a Sulz-ezred 1700 ép emberét rakta, továbbá pozsonymegyei 200 magyar lovast és 500 hajdut, kényelmükre hat sajkát is adván. Az adonyi kastélyba pedig Pogrányi Benedeket küldte 500 hajdúval, kik azt oly gyengének találták, hogy nem akartak benne megmaradni.[3]

Tevékeny részt vett Thurzó Nádasdyval, Forgáchcsal és másokkal — mint láttuk — a rákövetkező 1603-ik év őszén megújított hadjáratban is,[4] melyben mindig az első tűzvonalban szerepeltetik a magyarokat; sőt a Ruswormra nehezítő, csacsogó franczia Bassompierre naplóföljegyzéséből tudjuk, menynyire nem kímélte őket a marsall, német katonaságát beczéztetvén. Ámde a hadjárat sikere természetesen nem ezen mult, hanem nagyobbára megint a hadvezetőség ügyefogyottságán, hogy ismét későn fogott hozzá s akkor is oly lassan, hogy a keresztény had nagyrésze csak október 1-én ért Pest alá, az egész pedig csupán egy hónap mulva volt együtt, midőn már az elemekkel: széllel, esővel és hóval is küzdenie kellett. Ez volt oka annak is, hogy nem lehetett Buda igazi ostromára és körülzárolására gondolni, a mit Rusworm szóval és írásban még június havában annyit sürgetett Rudolf császárnál.[5] De viszont taktikai hiba volt, hogy a hadvezetőség a pesti oldalra, illetve a szűk Csepel-szigetre helyezte át a hadműveletek színhelyét, a mi védelmet nyujtott ugyan a keresztény seregnek, de babért és dicsőséget nem!

Ily körülmények közt és események után Ruswormnak még

[1] A budai táborból írt 1602 november 13-iki jelentésében kéri ugyanis Rudolfot: solchen Aufbruch und Verlassung dieser Belägerung Gottes Gewalt und der Unmöglichkeit zu messen. (Ugyanott.)

[2] Thurzó levelei II. k. 72. l.

[3] Mátyás főherczeg 1602 nov. 14-iki és 18-iki jelentése Rudolfhoz a budai és esztergomi táborokból; a bécsi állami levéltár *Hungarica* osztályában.

[4] E hadjárat eseményeinek összefoglalása olvasható: Don Gullién di San Clemente prágai spanyol követ 1603 deczember 20-iki jelentésében is; Óváry id. oklevél-másolatai III. k. 137. sz. a.

[5] Rusworm id. 1603 november 2-iki szentendrei jelentésében.

különben helyes cselekedetei sem váltak szerencsésekké. Így pl. elvonulásakor Gaisperger ezredest rendelte Kolonich és Römer néhány száz gyalogosával a pesti erődbe.[1] De Gaisperger pár nap mulva — a marsall tudtán kivül — kivonult Pest városából (hová azonban büntetésből újra be kellett vonulnia) s csupán a tiroli Römer maradt benne öt zászlóaljával.[2] De ez is oly nyomorult, éhező vala, hogy mindössze 700—800 embere volt egészséges, harczképes.[3] Sokat is nyavalyogtak egész télen, midőn a befagyott Dunán semmi élelmet nem kaphattak Esztergomból, a bekövetkezett 1604-ik esztendőben meg zsoldot sem.[4] A hadvezetőség nyár folyamán aztán Römert Huszt vára őrzőjével, *Jägenreitter* Wolff Ehrenreich főkapitánynyal váltotta fel, ki azonban annak hírére, hogy a török hajóhadával Pest ostromára közeledik, félelmében — minden támadás nélkül — öt zászlóalj gyalog és hat szakasz lovasőrségével szeptember 5-én[5] gyáván kivonult belőle, egy csomó lőszert és élést hagyván hátra, miután — némi előrelátó gondosságát akarván fitogtatni — felgyujtotta a házakat s beütötte a boroshordók fenekét,[6] hogy az ellenség hasznukat ne vegye.

Így jutott ismét — kardcsapás nélkül — török kézre a pesti erőd,[7] mely 1444 lépésnyi széles volt[8] és akkora, hogy

[1] Hibás és légből kapott Ortelius (id. krónikája 31. és 34. l.) amaz előadása, hogy Gaisperger a töröknek valami 300 hajóját gyujtotta fel a vízivárosnál, nehogy átjöhessen a pesti oldalra!

[2] Rusworm 1603 nov. 12-iki budai és 20-iki hatvani jelentése a bécsi hadügyi levéltár Wiener H. K. R. 95. fasciculusa Nov. 78. Exp. jelzése alatt.

[3] Althan ezredes Mátyás főherczegnek Esztergomból, 1603 deczember 21-ikén; a bécsi állami levéltár *Turcica* osztályában.

[4] Erről panaszkodik Pestről írt 1604 február 28-iki levelében Bernardo Buzin flandriai tiszt Fürstenberg Frigyesnek; a bécsi hadügyi levéltár Wiener H. K. R. Juni 160. Registratur aktájában.

[5] Pest feladásának napját sokan (így pl. a *Magyar hadi krónika* is) hibásan, 1603 szeptember 10-ikére teszik.

[6] Ortelius Chronologiájának IV. része (Nürnberg, 1613.) 31. l. és Istvánfi id. m. 495. l.

[7] A Buda és Pest körüli 1603-iki hadi eseményekről irodalmunkban legbővebben eddig Szentkláray Jenő írt, id. m. 205—207. l.

[8] Gaisperger (Gaisburger) ezredes Pestről írt 1604 április 5-iki levele szerint; Stauffer id. m. 144. l.

falainak körüljárása egy órába került,[1] területe pedig háromszor nagyobb Pozsonyénál.[2] Mecsetjeire a török most már újra feltűzhette a félholdat s áldhatta benne Istenét két emberöltőn át, mert a keresztények nem zavarták többé birtoklásában mindaddig, míg a római szent birodalom s a szentszék és Isten segítségével a század végén — 1686-ban — Budával együtt véglegesen vissza nem foglalták tőle. Dr. VERESS ENDRE.

[1] Egy 1576-iki feljegyzés szerint, Rómer Flóris: A régi Pest (Budapest, 1873) 88. l. míg 1602-ből való kis fametszetű rajza meg van ugyanott, a 45. lapon. E falakról Mátyás főherczeg id. 1602 november 3-iki jelentésében a következőket írja: «Die Stadt Pest ist mit einer Ringmauer umbfangen, hat kein Graben, kündte aber fortificirt und die Donau ringsherumb gefüert werden», a mi 1602 végén részben meg is történt s úgylátszik annyira jól, hogy a török másfél esztendeig nem is tudta ostrommal elfoglalni.

[2] Dilbaum budai látképe magyarázó sorai szerint, a miről bővebben Gall és Bonhomo haditanácsosok 1602 október 8-ikán a következőket írták a budai táborból Mátyás főherczegnek: Die Stadt Pest ist dreimal so gross als Pressburg und mit starken Rundeln und ein Gemauer von Quaderstück gebaut. (Eredetije a bécsi állami levéltár *Hungarica* osztályában.)

Európai hadi tanács; a jobb oldalon egy magyar kapitány képével, 1672-ből.

A MUNKÁCSI VÁR.

Első közlemény.

I.

Bereg vármegye, a magyar történelemnek ez a klasszikus földje, a Kárpát-hegység északkeleti nyúlványai és a Tisza folyó között terül el. A vármegye délnyugati fele síkság, északkeleti része hegyvidék. A vármegye hegyvidékét, az attól délnyugatra fekvő síkságtól két hegyláncz választja el. Ezen hegyláncok az ungvármegyei hegységek folytatásaként a Pleskatetőtől (△ 992 magaslati szám) kezdve, az ilosvai határban végződő hegyekig (△ 219 magaslati szám) terjednek, s onnan tovább húzódnak Ugocsa és Máramaros vármegyék felé. Ezek a Bereg vármegyén átvonuló hegyláncok a Latorcza folyó völgyére ereszkednek le.

A Latorcza völgye Szentmiklós község és Munkács város határain egy széles katlanná tágul, mely egymástól elválasztja a Szinyák- és Háthegységeket. E két hegyláncz ormain Ilosvától kezdődőleg északra egészen Ung vármegye határáig a földváraknak egész sorozata volt a hajdankorban. Noha ezen védműveket a népvándorlás viharai elseperték, maradványaik még mindig felismerhetők.

Bereg vármegye területén sok néptörzs váltotta fel egymást, míg végre 895-ben a magyarok a vereczkei hágón áthatolva, ezt a vidéket és Munkács várhelyét megszállották. A jelenlegi Bereg vármegye közepén, a Latorcza völgyének nyílásán és a Kicserehegy déli lábához közel, különálló, a lapályból kiemelkedő 118 ⌖ méter magasra emelkedő trachit-sziklakúpon a Latorcza balpartján épült Munkács-vára.[1]

[1] *Katonai részletes térkép* 1 : 75,000. 12 öv, XXVII. oszlop, 1875—1894. évi felvételek, kiegészítve az 1904. évivel. Szükségesnek tartjuk felemlíteni, hogy a ⌖ jegygyel közlöttek magaslati számokat jelentenek a föld színe felett; a △ jegy pedig a háromszögelési magaslatokat jelzi.

A mint a magyarok itt lábukat megvetették és Munkács várhelyének megerősítésével magoknak egy hadműveleteiket támogató hadászati alapot teremtettek, a siker kilátásával foghattak a Tisza és Kárpát közének elfoglalásához. Munkács sziklakúpját tehát a honfoglaló magyarok erősítették meg azért, mert északról az ungi, délről a borsvai vár fenyegette őket, s Ungvár megvívására is csak akkor mentek, midőn a borsvai várat már elfoglalták.[1]

Így tűnik fel Munkács a honfoglalás hadi műveleteiben mint első hadászati alap.

Balogh János, Munkács-vár monographusa[2] körülményesen leírja az első erődítés történetét, de a hiteles feljegyzésekkel alig támogatott leírás kevés hitelt érdemel.

Ugyancsak ilyen mondaszerű mindaz, a mit a vár X-ik századi történetéről tudunk. Az erődítés körül lezajlott, s különben is kis jelentőségű harczok leírása között egyedül az az állítás érdemel figyelmet, hogy Geiza, élvén fejedelmi jogával, kegyéül a várat az önként adózó környékkel együtt, negyedszázados érdemei jutalmául *Simon*, munkácsi várnagynak adományozá, kinek azonban nemsokára bekövetkezett magtalan elhunytával a vár ismét visszaszállott a fejedelemre.[3]

Bár a hagyomány, mint láttuk, kezdettől fogva fejedelmi erődnek tekintette várunkat, mindazonáltal arra vonatkozólag, hogy az egykor csekély kiterjedésű munkácsi várat s az ahhoz tartozó uradalmat 1064-ig ki bírta, minden kétséget eloszlató történeti bizonyítékkal nem rendelkezünk. Bizonyos azonban, hogy Szent István király idejében a honfoglalás korabeli várhelyek nagy változásokon estek át, a mennyiben azok a fenntartott királyi haszonvételek sorába jutottak. Így lett Munkács királyi birtok, mert különben Salamon király 1064-ben nem engedhette volna azt át László herczeg tulajdonába.[4]

[1] *Anonymus Belae.* Gesta Hungarorum. Béla király névtelen jegyzőjének könyve a magyarok tetteiről. Fordította: *Szabó Károly.* Második kiadás. Javította: *Fejérpataky László.* Budapest, 1892. 17. l.

[2] *Balogh János.* Munkács-vár története. Munkács, 1890. 16. s köv ll.

[3] U. o. 27. l.

[4] *Balajthy József.* Munkács. Azaz: Munkács városának és várának

A munkácsi vár első lényegesebb átalakítása állítólag a XII. század harmadik évtizedében történt, mikor is *Kelemen* várnagy Vak Béla királytól engedélyt nyert a várnak négyszegletüvé való átalakíthatására. «Első sorban is a várhegy felületét helyenként vízszintesebbre lenyesetve szélesbitteté ki, miáltal a kerek szegletbástyáknak megfelelő helyet nyert. Gondoskodott egyuttal a feljáratnak az eddiginél kényelmesebbé tételéről, valamint az egyetlen kapu előtt szükségesnek vélt hídról is, mivégből itt a sziklába mintegy 30 könyök 9·50 méter hosszú, 18 könyök 5·70 méternyi mély és ugyanily széles sánczot is vágatott. E munka 1139-iki őszön már-már befejezést nyert,» midőn Kelemen hirtelen elhalálozván, az átalakítási munkálatok utódja, *Lathky* várnagy által fejeztettek be.[1]

Ámbár a tatárpusztításkor Bereg vármegyét is feldúlták s Borsova várát is tönkre tették, aligha tudták vagy akarták a tatár hadak az előnyösen fekvő Munkács várhelyét ostrom alá fogni. És bár a történelem erről nem emlékezik meg, tekintve Rogerius siralmas énekét, bizonyos, hogy ezen mocsarak által jól megvédett tágas fennsík szikla ormán, ép úgy mint másutt, sok nép menekülhetett meg.[2] A szomorú emlékű tatárjárás után IV. Béla király kezdeményezésére az ország területén mindenütt erődök keletkeztek, s ettől az időtől fogva Bereg vármegyében is több erősített hely épült, melyek a határ megőrzése czéljából nagyon is szükségesek voltak. Azonban Munkács vára volt a vármegye területén a leginkább ellentállásra hivatott erőd, s a többiek sorsa mindenkor ennek sorsához volt kötve.

Az első írásos említés Munkácsról azon adománylevélben van, melyben a Guth-Keled nemzetségbeli, Várdai-család őse, Aladár, a királyné tárnokmestere, 1263-ban a Munkács mellett lévő Szent-Miklós mezővárosát adományképen kapta. Itt Munkács mint helyhatározó is szerepel és megjelölése nyilván nem

topographiai, geographiai, históriai és statistikai leirása. Debreczen, 1836. 17. l. — *Engel.* Geschichte des ungarischen Reichs und seiner Nebenländer. I. T. 169. l.

[1] *Balogh János* i. m. 32—33. l.

[2] *Rogerius*, XI. fej.

a várra, de Munkács városára vonatkozik.[1] A munkácsi várról a XIV. század elején találunk legelőször említést, a mikor az az 1309-ik évben az Aba-nemzetségbeli Amadék birtokában volt. Mint jutottak annak birtokába, az eddig minden kétséget kizárólag még felderítve nincsen. Balogh szerint a királyválasztással járó zavarok idejében az Amadék álnoksággal kerítették hatalmukba, de csakhamar el is vesztették azt.[2] Az 1311. évi kassai zavargások után ugyanis a munkácsi várat Amadé fiaitól a király elvette és királyi várrá tette.[3]

Addig az ideig, míg a hadiérdekek Borsova várispánságában összpontosúltak, időről időre Munkács csak alárendelt szerepet játszott. A közlekedési utak szaporodásával azonban, midőn a munkácsi várhely az Eperjes, Kassa, Ungvár, Szatmár, Erdélybe vezető útvonalon mintegy közbeeső támpont még a Borsova várát elhomályosító Nagy-Bereget is elnyomta, ettől kezdve lassan-lassan emelkedik értékben, míg végre a XIV. században azért jut nagyfontosságú szerepre, mert Lengyelországba erre vezetett a legrövidebb út. Károly Róbert épen Lengyel- és Oroszországgal szemben való politikája következtében különös súlyt fektetett Munkács várára és vidékére s ezt, az ország északkeleti szélére nézve erős védelmi támpontul szolgáló várat kiválóan megerősítteté.[4]

Mielőtt azonban ezen történelmileg nevezetes várhelylyel közelebbről megismerkednénk, szükségesnek tartjuk a kővár helyszínrajzát adni. A várhely szikla fennlapja északról délre lefelé eső egyenetlen térfokokat tüntet fel. Az északi legmagasabb térfok 188 ✧ méterrel emelkedik a tenger színe felé. Ha a váraljai síkot számításba veszszük, mely 120 ✧ méter magasra van jelezve,[5] akkor a sziklatető eme magaslata 68 méterrel emelkedik ki a síkságból. Ennek az első foktérnek hossza északról délre 86 méter.[6] (Lásd 1. ábrát. I.) Innen a szikla fennlapja

[1] *Fejér Gy.* Codex Diplom. IV. 3. 17. l.
[2] *Balogh J.* i. m. 47. l.
[3] *Fejér Gy.* Codex Diplom. VIII. 1. 408., 410. l.
[4] *Balogh János.* i. m. 48. l.
[5] Lásd a fent idézett katonai térképet.
[6] Profil und Devlopement. 1725-ből. A Műemlékek Országos Bizottságának rajztárában.

6 méterrel esik délfelé és ezen síkban 67 méter hosszúságban képezi a második térfokot. (II.) Ennek végében a terep megint 10 méterrel esik és 43 méter hosszúságban képezi a harmadik foktért. (III.) Ettől 10 méter eséssel képződik a negyedik foktér 34 méter hosszúságban, (IV.) és így a várhegynek legvégső déli csücske 42 méterrel magaslik ki a váraljai síkból; vagyis a vársziklának 68 méter magas csúcsától kezdve délfelé a terep fennlapján 26 méter esés állapítható meg. Az egész várhely fennlapja a *B—C* vonalon 230 folyó méter hosszú, területe pedig 15,028 □ méter. Ezeket a felmért számtételeket szem előtt tartva, a várhegynek szelvénye az 1. ábrán mutatkozik.

A munkácsi vár építésében hét egymást követő korszakot különböztethetünk meg.

Eleinte csak egy «öreg-torony» (*A*) állott itt, melynek alaprajza egy, a sárospataki vár lakótornyához hasonló építkezést tüntet fel.[1] Az alaprajzok és látképek után ítélve, a valamivel hosszabb, mint széles négyszög zömtorony tetejében még egy kétemeletes, lapostetejű ormozott lakótorony emelkedett. A torony aljában volt a 90 méter mély és 2·64 méter belátmérőjű kút (*k*), melynek felső kerekkávája kövekkel kirakva, lentebb azonban tömör sziklába van vájva. Ezen kút alsó részének közepe táján, szinte a sziklába vájva 1·40 méter széles csigalépcső látszik 24 lépcsőfokkal, melynek rendeltetése eddig ismeretlen. Ezt a csigalépcsőt 1851-ben fedezték fel, midőn egy katona öngyilkos szándékból a kútba ugrott s utána a kutat kitisztították.

Az öreg torony bejárata, tekintve a későbbi építkezéseket, a terepviszonyokat és az e korabeli építőmodort, a keleti oldalon lehetett. A bejutás létrán, vagy könnyen eltávolítható falépcsőkön történt, mint a hogy ez például Visegrádon, vagy a szepesi várban is tapasztalható. Ennek az öreg toronynak déli oldalán volt a hegy sziklafennlapjának 6 méterig leeső foktere, melyet, a hogy az a Műemlékek Országos Bizottságánál létező

[1] *Coronelli* Regno di Ungheria. A Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárában. Hung. h. 400. Plan de Montkars Echel de 100 Toi. Grund Risse der kayserlichen königlichen Berg-Festung Munkats. Raports Plan von Munkács pro Anno 1771. Mindezek a Műemlékek Országos Bizottságának térképgyüjteményében is megvannak.

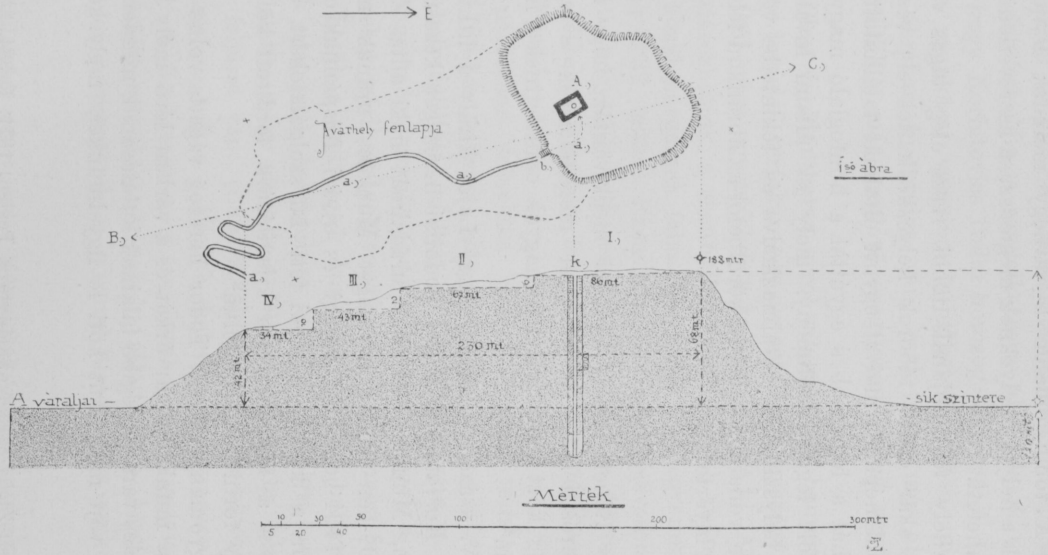

1. ábra. A munkácsi várhegy alaprajza és szelvénye.

tervekből kivehető, meredekre szeltek le, azért, hogy a megközelítést megnehezítsék, s csak a keleti oldalon hagytak egy feljáratot. (*b*) A többi oldalon a várhegy meredek lejtjei eléggé oltalmazták a helyet, melyeknek megmászása észrevétlenül amúgy sem történhetett.

A várhely fennlapjának többi része elég tágas volt arra, hogy azon akár egész táborok helyezkedhettek el; vész idején pedig a föld népe barmaival együtt oltalmat találhatott.

Ez tehát a legrégibb s egyúttal a honfoglaló magyarok által eszközölt legelső építmény, mely az állami hivatalos felmérésnek helyszínéhez alkalmazkodva és tekintetbe véve valamennyi ide vonatkozó adatot, körülbelől az ábránkon feltüntetett elhelyezést nyerte.

II.

Károly Róbert király érdekei megkívánták, hogy Munkács vára megerősíttessék és őrséggel megszállassék s e végből 1321—1332 közt már királyi várnagyok említtettnek a munkácsi castrumban.[1]

A XIV. század közepén Nagy Lajos király a lithván hadjárat után *Koriatovics Todor* podoliai herczeget kezesül magával hozván, Munkács várát s uradalmát neki adta. Zsigmond király 1401-ben Todor herczeget Munkács urának nevezi, s ugyan őt 1404-ben már beregi és ujvári főispánnak czímezik. Ugyanakkor a király, a neki tett hű szolgálatokért, a királyi hadseregre s a munkácsi vár kijavítására fordított költségeiért 3000 arany forinttal kárpótolta.[2]

A hagyomány szerint Todor herczeg vágatta volna sziklába 1412-ben a munkácsi vár árkát-és a várban lévő mély kutat is.

Munkács vára legrégibb falainak kutatásánál, mindenek előtt a sziklába vájt mély kút köti le figyelmünket, mely keletkezé-

[1] A gróf Zichy-család okmánytára. Pesten, 1871. I. 384. l.

[2] *Csánki Dezső.* Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak korában. 1890. I. 411. l. — *Lehoczky Tivadar.* Bereg vármegye monographiája. Ungvár, 1881. I. k. 138—139. l. III. 513. l. — *Balogh J.* i. m. 59—60. l. — Todor herczeg nyugtája Kassa város levéltárában 34. sz. a.

sétől fogva természetesen helyén maradt. Ép úgy megmaradt az ősi építkezések közül három kerek torony, melyeket a későbbi építkezéseknél és különféle átalakításoknál a falakba beépítettek. Alig tévedhetünk, ha a rendelkezésre álló adatok nyomán azt állítjuk, hogy Koriatovics Todor herczeg idejében, a XIV. század elején, a munkácsi vár nem terjedhetett tovább, mint a hogy az az 1. ábrában kimutatva van, csak hogy más alakulásban.

Tudniillik a már meglévő öreg-torony körül egy körfal keletkezett.

A «Plan de Montkars» arról világosít fel bennünket, hogy a várhegy legfelső térfokán egy egyenetlen négyszögű védő-körfal sarkaiból négy egyenlő kerek torony szökelt ki. Átmérőjüket is meghatározhatjuk, a mennyiben ezen később beépített kerek tornyok közül háromnak falai még most is megvannak s külső átmérőjük 9·32 méter. Ezen kerek tornyok fekvéséből kitünik az eredeti négyszög-építkezés, mely ennél a körfalnál kissé északról délkeleti irányban feküdt, mit a «Grund-Risse» magyarázata megad.[1]

Az utóbbiban színekkel vannak jelezve mindazon falak, melyek 1789-ben változás alá estek. Még pedig a sötétvörös szín az újra helyreállított falakat, a feketevörös szín a lerombolt (rasirt), vagy még lerombolandó falazatot, s végül a sárga szín azon részeket jelzi, melyek tervbe vétettek és még felrakandók. A római betük a szelvények átmetsző vonalait határozzák meg.

Ezek után az 1. kerektorony a körfal délkeleti sarkán állott, ott, hol alatta még most is a felső-várszakaszba későbben keletkezett feljárat van. (Lásd 2. ábrát.) A 2. kerektorony a délnyugati sarkon volt s a később keletkezett vízmedenczékbe beépítették. A 3. kerektorony az északnyugati sarkon volt s a később keletkezett körönd helyén állott. A 4. kerektoronynak ugyan nyoma veszett, de a «Grund-Risse» idevonatkozó részle-

[1] Mind a két rajzot lásd a Műemlékek Orsz. Bizottságának rajztárában. A Plan de Montkars franczia mérnök műve és 1705. évi tervnek tartjuk, mely II. Rákóczi Ferencz idejében készülhetett. A Grund-Risse Ludovico Marini százados műve s a várnak az 1780-as években történt átépítése alkalmából készülhetett.

teiből kivehető, hogy ez a torony a 3. toronynyal megegyezőleg a keleti oldalon volt, ott, hol később ezen toronynak a helyén egy csigalépcső keletkezett. A tornyok alapozása mutatja, hogy a falak 2—2·50 méter vastagok voltak és vagy Károly Róbert (1308—1342), vagy Zsigmond király (1387—1437) várnagyjai tevékenységének tulajdonítható ez az építkezés. Az így bekerített

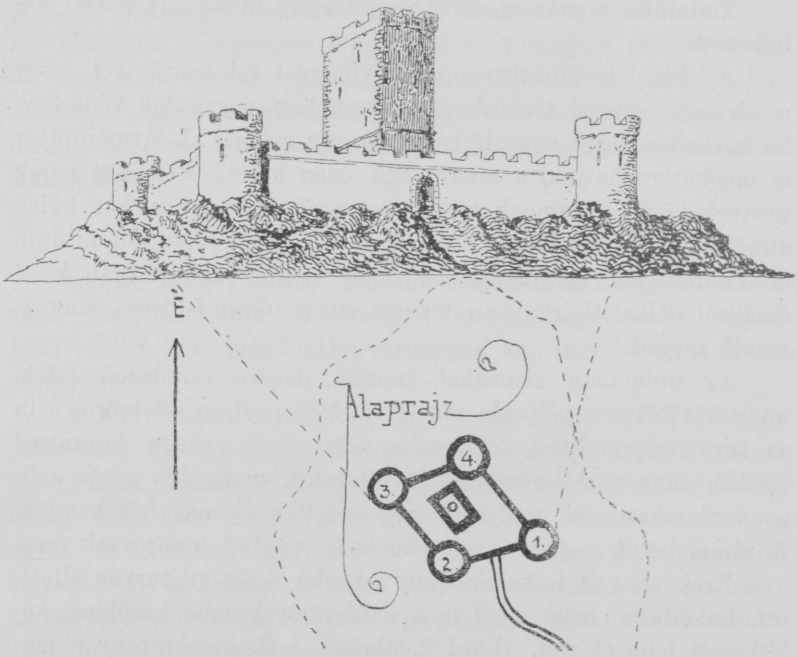

2. ábra. A munkácsi vár 1300—1500 körül.

helyen római castrumhoz hasonló kastély alapját kapjuk ki, melynek udvarán a már érintett öreg torony állott. A védő körfal déli oldalán, az 1. és 2. torony közt nyílt a külső kapu. Itt tehát változás állott be s a 6 méter magas foktéren, vagy falépcsőkön, vagy létrákon történt a feljutás. Ha a Raports-Plán arányait betartjuk és azt a rajzkulcsot tekintetbe veszszük, mely után Coronelli Regno di Ungheria című művében Munkács vár látképe és alaprajza készült, akkor észrevehetjük, hogy az öreg-

torony ormozott körfallal volt bekerítve.[1] A védő körfal belől mindenesetre a középkor jellemző védműveivel, vagyis favédfolyosókkal volt felszerelve, mint ezt Bács váránál észlelhetjük. Fent a falon a nyilazó rések és szélfogók, vagyis ormozatok voltak alkalmazva. A vár utja ebben a korban is, a sziklatető fennlapján kanyargott felfelé az 1. ábrán feltüntetett foktereken (*a*).

Mindezek után tehát megállapítható, hogy Koriatovics Todor herczeg idejében, a XV. század első felében, sőt még a XVI. században is egész 1557-ig fent a sziklán a munkácsi erődítések nem terjedhettek tovább, mint az első foktérre.

Todor herczeg érdeme, hogy a néptelen munkácsi uradalmat hazájából ide behozott több ezernyi orosz néppel betelepítette, kik azonban mai napig sem tudtak a nemzet testébe beolvadni.

Todor herczeg halálát 1414-re teszik és elhunytával özvegye, Valha jutott Munkács uradalmának a birtokába, kinek varnagyjai a herczeggel beköltözött Pán Endre és rokona, Helela de Bereg voltak.[2] Az özvegy herczegnő halálával Munkács és uradalma visszakerült a koronára, míg Zsigmond király azt 1427-ben *Lazarovics István* rácz deszpotának adományozta s ennek halálával 1428-ban a tatai egyezség szerint unokájára, *Brankovics Györgyre*, az Ulk fiára szállott csere útján Nándorfejérvárért.

Ebben az időben Munkács tartozékai voltak: 1. Bardháza, 2. Beregszász, 3. Beregujfalu, 4. Déda, 5. Drágfalva, 6. Gát, 7. Gút, 8. Ivány, 9. Jánosi, 10. Jasznyétes, 11. Kajdanó, 12. Kisfalva, 13. Kis-Kerepecz, 14. Kis-Lucska, 15. Lanka, 16. Lohó, 17. Makarja, 18. Medencze, 19. Munkács város, 20. Nagy-Lucska, 21. Nyíresfalva, 22. Oroszvég, 23. Pirokháza, 24. Rákos, 25. Reburika, 26. Ruszkócz, 27. Sarkad, 28. Szász, 29. Sztánfalva, 30. Strahova, 31. Vári, 32. Viznicze.[3]

Brankovics György hűtlensége miatt Ulászló király a munkácsi uradalmat a várral együtt *Pálóczy Lászlónak* adományozta,

[1] Raports-Plan von Munkács pro 1771. A. Schinerer Ingeneur-Oberlieutenant által felvéve és Baumeister János mérnök által rajzolva. A Műemlékek Orsz. Bizottsága rajztárában. Az ormozott körfalra vonatkozólag lásd: Coronelli id. művében a látképet.

[2] *Petrovay György* közlése. *Turul* XI. 130. l.

[3] *Csánki Dezső*. i. m. I. 411. l.

melybe ellentmondás nélkül be is iktatták. Később a Pálóczy-család tagjai közt viszálykodás támadt és miután Pálóczy László a Pálóczy Mátyás fiainak itt bírt javait feldulatta, ennek következtében a király 1441-ben meghagyta a leleszi konventnek, hogy a Pálóczy László Imre fia részére Munkácsra vonatkozó beiktatásról szóló bizonyítványt ki ne adják mindaddig, míg ezen ügyben nem határoz.[1]

Pálóczy László erőszakoskodásai miatt elitéltetvén, a család rövid időn belül elesett Munkács birtokától. Már 1446-ban *Hunyadi János* kezére jutott a munkácsi uradalom, a ki még ugyanezen évben itt meg is fordúlt, s Munkács város részére kiváltságlevelet adott ki. Az 1451. évi szendrői egyezségben azonban, mely Hunyadi János és Brankovics közt létrejött, a deszpota ismét Munkács birtokosának ismertetett el.

Szilágyi Mihály, Hunyadi János sógora, a 92 éves Brankovicsot 1457-ben, midőn Szendrő várából magyarországi birtokaira utazott, elfogatván, ez birtokaitól megfosztatott, s utóbb szabadságát is csak nagy váltságdíj lefizetése után szerezhette meg. Ez idő alatt a munkácsi várnagyok, Várday Miklós és Kazai György, a munkácsi uradalom jövedelmét közösen kezelték s azt a vár fenntartására fordították.[2]

Hunyadi János, Magyarország kormányzójának halálával Munkács várát s a hozzátartozó terjedelmes birtokot özvegye, Szilágyi Erzsébet örökölte,[3] ki azt 1484-ben *Corvin János* herczegnek adományozta.[4] A vár a várossal együtt 1495-ben *csáktornyai Ernuszt Zsigmond* pécsi püspökre és *Jánosra* szállott.[5] Ezektől három év elteltével már *Gerébi Péter* nádornak és *László* öccsének birtokába esett, majd ezek halálával 1504-ben *Drágffy György* kapta. De Drágffy már a következő évben elhalt, mire

[1] U. o. és 1439. évi t.-czikk.

[2] *Fraknói Vilmos.* Hunyadiak és Jagellók kora. Budapest, 1896. 104., 160. l.

[3] *Csánki Dezső.* i. m. I. 411. l. és *Lehoczky T.* i. m. III. 513. l.

[4] *Csánki Dezső.* i. m. I. 411. l.

[5] *Zrínyi Károly.* Csáktornya monografiája 35. l. Hans Hampo volt az ősük, ki Mátyás király kincstárnoka volt. Idézi: Lehoczky Tivadar i. m. III. 550., 551., lapok.

Ulászló király neje, *Candelai Anna* bírta egy évig, majd pedig ismét a király kezére került. 1512-ben Várday Ferencz váczi püspök vette át a munkácsi kormányzóságot, s a vár jövedelmeinek kezelését Bornemissza János budai tiszttartóra bízta. A királyi konyhára zsiradékot és bort Munkács uradalma szállított.

Az 1514. évi 3. t.-cz. 8. §-a megállapítja, hogy Diósgyőr mellett Munkács is koronai birtokul szolgáljon, a király jövedelmét képezze, s elidegeníthetetlen maradjon.[1] 1515-ben Tomory Pál neveztetett ki munkácsi várnagygyá, kinek ezáltal úgy látszik, a Dózsa-féle pórlázadás leverésében szerzett érdemei jutalmaztattak meg.[2]

Bár az 1514. évi 3. t.-cz. elidegeníthetetlennek jelenté ki Munkácsot, 1521-ben már II. Lajos király neje, Mária birtokában találjuk azt.[3]

Ez ideig a munkácsi várat sem külső, sem belső ellenség nem háborgatta. De a mohácsi vész után, az ellenkirályok harczai alatt, mikor Zápolya a szina-hidasnémeti vereség után Lengyelországba vonult, Ártándi Pál, mint a munkácsi vár kapitánya 1527-ben a Zápolya ellen alakult liga tagja lett, s oly kitartással ragaszkodott Ferdinánd pártjához, jelesül Mária özvegy királynéhoz, hogy később Balázs testvérével együtt Gritti Lajos parancsából, főleg azért, mert ennek magyarországi kormányzósága ellen működött, lefejezték. Ezután az a százados béke, mely Munkács várának falai felett honolt, egyszerre megszünt. A János király párti magyarok vezére, Athinai Simon deák 1528-ban hódította meg Munkácsot Zápolya részére, a ki azt 1529-ben Báthory Istvánnak adományozta, kiről ez azonban 1531-ben ismét visszaszállott Zápolyára. Ez időben Büdi Mihály várkapitány, ki mellett mint várnagy Valkay Mihály volt egy ideig (1533), a munkácsi várat uradalmával 1531-ben haszonbérbe vette. Az ő idejében Munkács és birtoka szánandó állapotba jutott.[4]

[1] *Lehoczky* i. m. III. 550. l.

[2] U. o. III. 535. l. — *Századok*, 1881. IV. 302. l.

[3] *Lehoczky* i. m. III. 513. l.

[4] *Lehoczky T.* i. m. III. 513. l. — *Pesti Frigyes.* A szörényi bánság tört. IV. 144. l. — *Rónai Horváth Jenő.* Magyar Hadi Krónika II. 10. l. — *Balogh János* i. m. 80. s köv. l.

Zápolya János halálával, 1540-ben, a midőn Izabella özvegy királyné utószülött fiát, János Zsigmondot a Rákos mezején az országgyülés királylyá kikiáltotta, az özvegy királyné és fia Petrovics Péter gondnoksága alá kerülvén, Munkács vára és uradalma is Petrovics hatalmába esett. Izabella özvegy királyné a Ferdinánddal kötött egyezség szerint 1551 augusztus havában a koronát s vele Erdélyt s a keleti részeket is átadta Ferdinánd biztosainak, s a trónjától megfosztott özvegy királyné fiával s egynehány hívével Lengyelországba költözött. Így Munkács Ferdinánd kezére ment át, de midőn 1556-ban török befolyás alatt Izabellát visszahelyezték, Munkács ismét a királyné birtokába került. Lengyelországból való visszatértében a Beszkid határhegy átlépésekor Báthory István, a későbbi lengyel király üdvözlé az özvegy királynét, ki 300 magyar nemes, s 500 lengyel és fényes török lovas kíséretében vonult be Munkácsra, hogy néhány napi pihenő után Erdély felé folytassa útját.

III.

Munkács várára s vidékére 1557-ben viszontagságos idők következtek. Már az év második napján írja Gersei Pethő János Nádasdynak, hogy «Munkács alatt ki *kastélyt* az mieink megatták és az népet békével bocsáták, ki benne voltak, és sok főnépet mongyák, hogy alatta veszett, mert háromszor is ostromolták és Török Jánost is mongyák hogy meglőtték, de meg nem holt». Munkács tehát ismét a Ferdinánd pártiak kezére került. Hogy ezt visszahódítsák, Izabella hívei: Bornemissza Benedek és Hagymási Kristóf Husztról 1557 október havában Munkács alá szállottak táborba azon szándékkal is, hogy a leszüretelt bort elszállítsák.

Úgy látszik, hogy Izabella hívei Munkácsot elfoglalták, a honnan a borok szállítása végett tovább Szerednye és Ungvár felé is akartak volna portyázni, azonban Telekessy Imre hadinépével, kit Székely Antal ungvári kapitány támogatott, meglepte őket. Erre Bornemissza s Hagymási hadai gyorsan szétfutottak, s Munkács, Huszt és Kovászó váraiba menekültek. Istvánffy zerint: «nagy számmal szaporodtak meg a menekü-

lők a váron kívül a munkácsi «sánczokban», hol megvonták magukat».[1]

Istvánffy idevonatkozó feljegyzéséből bennünket főleg a sánczok említése érdekel, miből arra vonhatunk következtetést, hogy a vár alján a XVI. század derekán Izabella királyné hívei a várnagyok felügyelete alatt építették az első földsánczokat. Ezeknek a sánczoknak a menetét egész biztonsággal nem tudjuk meghatározni, mert erre vonatkozólag rajz, vagy leírás nem maradt fenn. De a később keletkezett építésekből annyit mégis kiérezhetünk, hogy ezen földsánczok a várhegy lábától nem érhettek távolabbra, mint a hogy a később keletkezett, I. Rákóczi György által megásatott vízi-árok volt.

A munkácsi vár további történetéből tudjuk, hogy Telekessy csekély hadával nem támadhatta meg Munkácsot, de még Forgách Simon is hasztalan igyekezett 1557-ben a várat kézrekeríteni. Forgách ostroma ellen Izabella várnagyjai: Nagylaki Mátyás és Csejthei Péter erélylyel védelmezték a várat, míg Bebek Ferencz és Balassa Menyhért vezetése alatt a felmentő sereg megérkezett. Így Forgáchnak csakhamar fel kellett hagyni a vár vívásával.

A királyné hűségükért igen dicsérte várnagyjait, s minthogy a munkácsi védőrség fizetetlen volt, fizetőmesterének, Kemény Jánosnak meghagyta, hogy biztos úton 200 forintot juttasson Munkácsra, hasonlóképen Hagymási Kristófot utasította, hogy Máramarosból 200 forint értékű sót küldjön oda.

A következő évben a beregi főispánt, ifj. Büdy Mihályt látjuk a munkácsi várkapitányságban. Izabella özvegy királyné halálával (1559. évi szeptember 20) a megindított alkudozások fonalát fia, János Zsigmond vette fel, de Ferdinánd János Zsigmondnak sem a királyi czímet megadni, sem birtokainak határait kiterjeszteni nem akarta. Ezért János Zsigmond a munkácsi várat nem engedte át, hanem azt hívének, *Lévay Jánosnak* kezére bocsájtá.

Ferdinánd király szerződésen alapuló örökösödési jogánál fogva a Zápolya hívének, Lévay Jánosnak kezén lévő munkácsi

[1] *Rónai Horváth Jenő* i. m. II. 76. l.

várat ennek magtalan halálával 1560-ban *Ruszkai Dobó István*nak adományozta számos hont- és bodrogvármegyei helységgel addig az ideig, míg a munkácsi vár s tartozékai visszafoglalva, neki átadandók lesznek, mert Munkács vára még most is Zápolya kezén lévén, ezt nem foglalhatta el.[1]

E közbeeső idő alatt a munkácsi vár tisztjeiről s uradalmáról kimerítő adatokkal rendelkezünk, de a vár állapotáról s az ott lefolyt építkezésekről sehol sem történik említés.

Ferdinánd király halála után Miksa király 1565-ben Hosszútóti és Vyss Albert követei által követelte Munkácsot. De minthogy mind a két követet II. Soliman szultán letartóztatta, Miksa király Schwendi Lázár kassai főkapitányt bízta meg Munkács vívásával.

A török hatalom hanyatlása korában Schwendi Lázár császári vezér 1567 február 17-én fogta ostrom alá Munkácsot, melynek bevételénél az ostromlók javára esett az a körülmény, hogy a vár aljában lévő árkokban a vizek befagytak. És ámbár igen erős és jól megvédhető vár volt, János Zsigmond várnagyjai: Lugosi Luka János és Kerepeczi, másképp Majthényi Demeter, a Bornemissza János, Szalay Ferencz és Csáky Mihály ostromló seregének már ötnapi ostrom után, február 22-én gyáván feladták azt.[2]

Munkács vár ezen vívásánál Rassó Vincze császári királyi tűzérségi parancsnok vezette a nehéz ostromló faltörő ágyúkat, ki úgy látszik kitünő és sikeres működéseért a remélt jutalmazásban nem részesülvén, Zápolyához átpártolt. Ezért Rassó János Zsigmondtól a Kerepeczi Demetertől elkobzott birtokokat kapta adományba, melyeket Rassó Kerepeczi Demeternek és Gáspárnak 1571-ben pénzért visszabocsájtott.

Lugosi még ezen évben a munkácsi várban elhunyván, Bay Ferencz lett a várparancsnok, ki Schwendi Lázárral a császári seregben vitézkedett.[3]

[1] *Országos levéltár.* Neo Regestrata Acta. 246. csomag, 57. szám, és *R. Horváth J.* i. m. II. 77. l.

[2] *R. Horváth J.* i. m. II. 94. l.

[3] *Lehoczky T.* i. m. I. 149. l.

Schwendi tábornok, miután a várat elfoglalta, azt épen csak a pillanatnyi szükség tekintetéből erősítette meg, de hogy mit végzett, erről tudomásunk nincs. Intézkedéseiből mindössze annyit tudunk, hogy 1574-ben Munkácsra egy Zlaukó nevű kínzómestert rendel.[1]

A felső várszáncz délnyugati részében egy kis homokkőtábla jelzi az építkezés körül kifejtett tevékenységét, mely ekként örökíttetett meg:

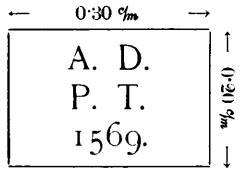

Ez a kőtáblácska az 1567. évi ostrom után bekövetkezett javításokat és azt az évszámot jelzi, midőn ezen munkálatok befejeztettek.

Ezek után hat év híjával majdnem egy félszázad folyt le, hogy Munkács építkezéseiről mitsem tudunk.

Ez idő alatt Mágócsi Gáspár az uradalmat várastól 1573-ban zálogba kapta s úgy látszik a kor igényeinek megfelelőleg igyekezett a várat jól felszerelni, miről nemcsak az egykorú krónikaíró, Heltai Gáspár tesz tanubizonyságot, midőn 1574-ben kiemelte Munkács várának jelességét, hanem a többi közt egy 1573. évi inventarium is. Minthogy ezen inventariumban csakis fegyverekről, lőszerről s más egyéb tüzi szerszámokról történik említés, de a falakról s bástyákról a leltár hallgat, valószinű, hogy ebben az időben Munkács várépületeiben változás nem állott be.[2]

Mágócsi Gáspár halála után a testvérétől, Andrástól és Alaghy Judittól született Gáspár és Ferencz örökölték a munkácsi várat 1586-ban. Rákóczi Zsigmond az özvegygyé lett Alaghy Juditot

[1] *Takács Sándor.* Magyar rabok, magyar bilincsek. *Századok* 1907. évfolyam, 416. l.

[2] *Takács Sándor.* Műveltségi közlemények. VII. Magyar tüzes lövőszerszámok. *Századok*, 1908. évfolyam, 133. lap.

nőül vevén, a vár birtokát a zálogösszeg növesztésével 1588-ban megszerezte. Rudolf király ugyanis az uradalmat a Mágócsiaknak 30,000 forinton zálogosította el, mely zálogpénz később 103,000-re emelkedett. 1590-ben Rudolf király Rákóczi Zsigmondot és Mágócsi Gáspárt biztosította arról, hogy tőlük a munkácsi várat s tartozékait addig el nem veszi, míg az azt terhelő 125,550 frtot, melyeket ők részint ő felségének kölcsönöztek, részint az egri várhoz tartozott Vámos-Ujfalu, Kenderes, Szentmarja és Sajóhídvég kiváltása fejében kiadtak, nekik vissza nem fizeti. Sőt egy év leteltével a király ez utóbbi összeghez és 3000 aranyhoz újabban 25,000 forintot felvevén, a munkácsi uradalmat nekik 15 évre visszaválthatlanul lekötötte. 1591-ben a 155,350 forintra rugó zálogösszegbe a 3000 aranyon kívül a zálogbirtokosok által 7000 tallér és 17,000 forint foglaltatott be, továbbá még 5000 tallér, melyeket a szepesi kamara a vár javítására beszámított és 100,000 forint, melyeket 1589-ben a császári sereg zsoldjára fordítottak.[1]

Kismarjai Bocskai István zászlóbontásának sikerei, főképen Kassa elfoglalása tették lehetővé, hogy 1604 deczember havában már Munkács vára birtokába jutott, mely haláláig meg is maradt kezén..

Ezen időben, a XVI. század végén és a XVII. század legelején, 1603 január 23-dikán egy inventarium nemcsak a várban összeírt tüzes szerszámokról ád felvilágosítást, hanem a vár egyes részeit is megnevezi, melyben azok elhelyezve voltak.

Az inventarium tanusága szerint a vár 1603-ig még csak az I., II. és III. foktérre terjedhetett.

Akkor még csak «alsó-», «felső-» és «külső vár» elnevezéssel találkozunk.

A felső vár (Lásd 4. ábra) a *C*)-vel jelzett terület volt, melyben az «úrháza» állott. Itt az úgynevezett «piaczon» az úrháza előtt állott a «Rák» nevű taraczk, melynek 400 darab $1^1/_2$ fontos golobisát készen tartották. Itt a felső várban még egy «Bebek»-féle taraczk van jelezve, melynek 600 drb 2 fontos golobisa volt. A szertárban (czeigház), ez is nyilván a felső vár-

[1] *Lehoczky T.* i. m. III. 558. l.

ban lehetett, ott hol később is a szertár tűnik fel, t. i. a felső vár keleti oldalán, különféle tűzszerszámok vannak feltüntetve. Úgymint: 20 «aprószerű-»; 24 «nagyobb-» és «kisseb-puska»; 16 «öreg taplós puska», összesen 60 drb puska. 14 «tüzes kalán», melyeket az ágyútöltésre használtak; 6 «tüzes szerszámbot» az ágyútöltés leverésére szolgált; 1/4 salétrom a lőporgyártásra kellett; 11 fazékban kész lőpor; 2 ágyúvontató kötél; 17 különféle nyak-vas; 14 bilincs; 3 béklyó rabok számára; 89 darab öreg- és másféle golóbis. A csigabástyán: ez is a felső várban a 8-as számmal jelzett helyen volt, egy pattantyús mozsár állott. Az alsó vár falain hét taraczk és ágyú volt elosztva, még pedig a *B)* várszakaszban (Lásd 4. ábrát). Azt hisszük, hogy ezek a lövegek a 4. és 7. torony közé eső falakon és tornyokban állottak és pedig: egy «Büdi»-féle taraczk, 600 drb 2 fontos golobissal; egy «Tekerűs bika» nevű taraczk 278 drb 1 fontos golobissal; egy «háromfarkasfogú» (Báthori czímer) taraczk 252 darab 2 fontos golobissal; egy «Petrovits» nevű taraczk a Tekerűbika mellett, melynek 514 darab 1 fontos golobisa volt; egy «Mágócsi Gáspár»-féle, a Vörös bástyán lévő ágyú, 384 drb 6 fontos golobissal s végül egy «Bebek»-féle ágyú 164 drb golobissal. A kapu alatt (a 3. számú bástyatorony aljában) egy «jeltelen» taraczk 256 drb 3 fontos golobissal. A padon elhelyezve találtak: 90 drb szakálost mindenestül; volt még «szakálos vas» (cső) agy nélkül, a melyekből seregbontót csináltak és 10-et közülök Beregszászba vittek; 12 «Hellebard» (vívóbárd); 10 vasgerely; 9 agynélküli «puskavas» (cső); 57 darab puska.

A vár helyzetéből látjuk, hogy a támadóoldal a déli volt, azért kellett ezt a részét legerősebben védeni, a mit ugyancsak az összeírás igazol.[1]

Ezen tüzes szerszámokon kívül az inventarium még felsorol 3400 drb félszakáloshoz való golobist egy «tonnában». Más tonnában szakálos golobis 2600 drb. Egy tonnában «öreg szakáloshoz» való golobis 3800 drb. Egy tonnában «félszakáloshoz» való 3460 drb golobis. Vágott vas golobishoz 1668 drb. Egy

[1] *Országos levéltár.* Urb. et Conscript. fasc. 97. No. 30.

tonnában «öreg szakáloshoz» golóbis ónból öntve 448 darab. Tüzes szerszámhoz való apró (vas) puskákhoz való 611 darab. Egy ládában kopja-vas 44 darab és ugyanezen ládában vas-vessző 7 darab.

Ezen inventarium felvétele után tűnik fel a várnak egy látképe, melyet Burchard von Birkenstein, Badeni Lajos herczeg mérnöke adott ki (L. 3. ábra). Ezen a látképen világosan ki lehet venni a várhegynek délre lenyúló csúcsát, melyen egy «elővár», vagyis «Kapuvéd» (egy úgynevezett Barbakan) van feltüntetve. Ezt a kapuvédet az 1603. évi összeírás «külső vár»-nak nevezi. Ez a külső vár pedig a későbben keletkezett «közép-vár» (Mittere Festung) helyén állott. (*A*) Lásd 4. ábra.)

Ennek az erődműnek a déli végében, két egyenlő kerekidomú rovátkolt kapuvéd tornya közt a kötőfalon nyúlt a külső várkapu, mely alatt egy pincze volt (*a*) 4. ábra). Az első torony a későbben keletkezett III. számú bástya helyén, a második torony a IV. számú bástya helyén állott (L. a 3. ábrát).

Az első és második tornyot két fal kötötte össze a második foktéren keletkezett várrészszel *(B)*. Így alakult az elővár udvara. A leltár szerint «külső vár». A vár útja ezen az elővár kapuján keresztül, egy kerekidomú rovátkolt kaputornyon át vezetett felfelé, melynek fenekén a «Demnicz» (3), vagyis a vár börtöne volt.[1]

Ezen kaputoronytól nyugatra, a már akkor létező védőkörfal délnyugati szegletén és a várhegynek nyugati szélén volt a negyedik kerek rovátkolt torony, kissé hátraesően észak felé.

A harmadik és negyedik tornyok közt egy kisebb idomú süvegtetejű kerek torony állott. (5.) Ez pedig az 1603. évi leltárban csigának neveztetik, megkülönböztetésül a felső csigától — mely feljebb esett — rajzunk szerint a nyolczadik toronyban.

A kaputoronytól keletre egy síkban állott a hatodik rovátkolt tetejű kerek torony, míg a hetedik ily alakú torony, a

[1] Raports-Plan von Munkács pro Anno 1771. Ezen a terven a tömlöcznek már csak helye van megjelölve, a mi arra mutat, hogy e felett valami volt.

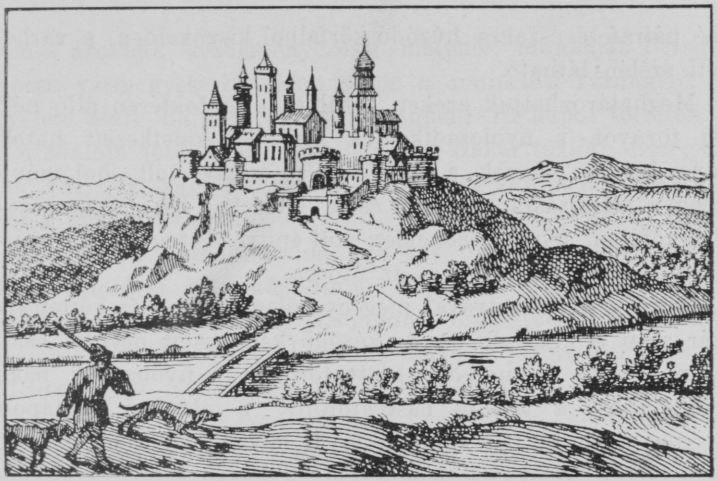

3. ábra. A munkácsi vár 1686-ban Birkenstein műve nyomán.

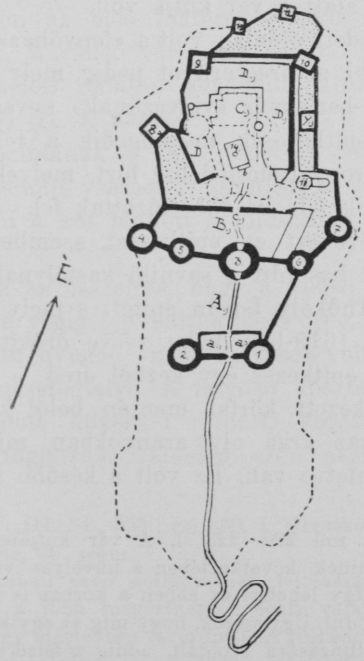

4. ábra. A munkácsi vár alaprajza I. Rákóczy György idejében.

kissé hátrafelé északra húzódó körfalból kiszökelően, a várhegy keleti szélén látható.

Meghatározhatjuk ezeken kívül az első foktéren álló négyszög tornyot, a nyolczadikat, a későbben keletkezett hatodik bástya helyén. Ennek a neve «Felső-csiga» volt, hol már ez időben a vízhúzásra szolgáló csiga létezett.[1] Ez a Csigabástya, túl a kőfalon, tehát kiszökelően volt építve. Tetején a «vigyázó»-ban volt egy kis harang és az ütőóra.

Ezzel a csigabástyával megegyezőleg állott összeköttetésben a vár alatt a «Csigaház». A később keletkezett hetedik bástya helyén állott a kilenczedik bástyatorony; a nyolczadik bástya helyén állott a tizedik bástyatorony. A jelenlegi várkápolna helyén a felső vár *C)* kapuján kívül látszik a régi kápolnácskának hatszegű tornya, a tizenegyedik. Látszanak még a látképen a hátraeső tizenkettedik és tizenharmadik tornyok, melyek a körfalon állhattak; végre a tizennegyedik, a lakótorony kimagasló teste, mely alatt a vár kútja volt.

Ezen torony déli oldalán volt a «fenyőház», vagyis fenyőfából készült ház *(b)*, az öregtornyot pedig, mely a fenyőház előtt állott, most (1603-ban) már «vigyázónak» nevezték.

A korabeli építkezések megengedik a feltevést, hogy ez utóbbi hét szögtorony csúcsfedéllel bírt, melyek a rajzban feltüntetett ormozatok felé később húzattak fel.

Tekintetbe véve ezt az építkezést, szembeötlő, hogy ez az alakítás rendkívül hasonlít a savniki kastélynak építkezési modorához, melyet Thököly István épített s mely utóbbi építkezésének befejezését 1619-ben kőbe vésve örökítette meg. Lehet, hogy mind a két építkezés egy kézből ered.

Az így keletkezett körfal mentén belől készült a vár kősziklába vájt száraz árka oly arányokban, mint az rajzunkon (L. 4. ábra) feltüntetve van. Ez volt a később keletkezett terje-

[1] *Balajthi J.* i. mű 220—223. l. A vár kútjának a vize 1792-ben felette édes volt, minek következtében a hüvelyes vetemények főzésére nem volt alkalmas. Így lehetett ez ebben a korban is (1603), azért kellett jó ivóvízről gondoskodni. Úgy véljük, hogy míg az egyik — az alsó csiga — más szükségletek felhúzására szolgált, addig a felső csigán a vizet húzták fel.

delmes ároknak kezdeményezése, melynek munkáját Bereg- és Ugocsa vármegyék kirendelt népe a munkácsi várnagyok felügyelete alatt hajtott végre. Kapunként 12 napot töltöttek itt, az uradalom jobbágyai pedig egy-egy szekér tüzifát, Beregszász 100, Vári 50, Nagy-Bánya 32 darab öreg szálfát tartoztak évenként a várhoz szállítani.[1]

Ennek a munkának az emlékét örökítette meg az a kis kőtábla, melyet már közöltünk. Mágócsi Gáspár s utána fia Ferencz s végre Rákóczi Zsigmond fejlesztették a munkácsi várépítkezést úgy, hogy ebben az alakban jutott Munkács vára 1613-ban gróf *Eszterházy Miklós* birtokába.

Látszanak még ezen a képen épületek is, de miután ezek tetőzete s felépítménye tévútra vezethetnének, ezeket kihagyva, az 1603. évi összeírást követve, felemlíthetőnek véljük még a következőket.[2] A kaputoronyból (3) a vár útja egy a középső várszakaszt a felső várszakasztól elválasztó falon volt kapun *c)* vezetett egyenesen az első foktérre, vagyis mint az 1603. évi összeírás nevezi, a «felső vár piaczára» *C)* (L. 5. ábra). Itt a felső várban a keleti oldalon kezdődött közel a feljáróhoz a «nagy palota» *D)* (L. 4. ábra).

Ennek a palotának a déli végében volt a «mindenestül faragott kőből csinált vasrostély grádics» *d)* (L. 5. ábra), melynek felső végéből a kút mellett a földszintes «sáfárház»-ba lehetett jutni *e)*.

Úgy mondja az összeírás, hogy a «felső házak előtt», tehát a vár piacza felé végig egy bolthajtásos öreg, vagyis nagy faragott kőoszlopokon nyugvó «nagy folyosó» volt építve, mely vasrudakkal volt összefoglalva. A folyosó «pártázata» «mindvégig szép öreg faragott kövekkel csinált, köröskörül vasrudakkal a falhoz volt foglalva». Jelenleg ezen oszlopok egynehánya

[1] *Lehoczky T.* III. 84., 555. és 560. l. Hivatkozik a Budai kamara levéltár 748. csomag, 36. szám.

[2] Mielőtt azonban ezen építkezésnek leírásához fognánk, meg kell jegyeznünk, hogy a jobb megérthetés végett valamennyi építkezést a szikla fennlapján egy mértékben tartottunk. A részleteknél azonban kivételt tettünk, s így a palotaépítkezéseket fent a második emeleten az 5. ábrán nagyobb mértékben tüntettük fel.

még kivehető és 1711-ben az «Angetragener Comunicationsgang und Stiege» elnevezés alatt van jelezve. Ez pedig azt jelenti, hogy ezen oszlopcsarnokból egy közlekedési folyosó készült, mely ma is megvan. A sáfárház után, körülbelül hat méterrel magasabban, mi az első foktér határát képezte, következett az

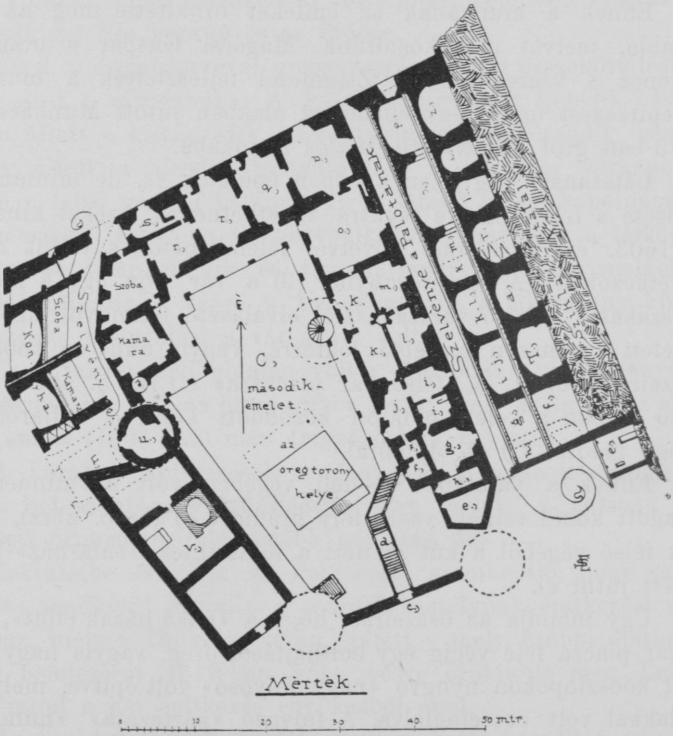

5. ábra. A Rákócziak palotája az 1711-ben felvett tervrajz és az 1603. évi összeírás szerint.

«udvarbíró háza» *f)*. Ez tehát már emelet. Ezután jött a «leányok háza» *g)*, ez megint egy emelettel feljebb esett, vagyis a második emelet.

A leányok házának «pitvara, vagy mosóháza» volt *h)*, melyből az «asszonyházába» *i)* lehetett bejutni, mely összeköttetésben állott az «úrházával» *j)*.

Az úrházában volt az «ebédlőbolt», vagyis egy bolthajtásos tágas helyiség *k)*. Itt a már az ősi építkezésnél felemlített negyedik beépített kerektoronyból alakult egy «gradics», melynek felső végéből lehetett feljutni az ebédlőházba. (Az ősi építkezés pontozva van a 4. és 5. ábrán.) Az ebédlő ablakának a «kövi», «faragott kőből csinált bolthajtásos módra készültek».

Ezen ebédlőn belől «jobbkéz felől», tehát keletre, egy «zenésház» volt *l)*. Az «ajtóvágatok mindenütt faragott kövekből csináltak». Az üveg ablakai épek voltak.[1] Balkéz felől északra az ebédlőház mellett volt egy «szépház» *m)*, melyben «Borbély Mihály lakott».

Itt e házak, vagyis szobák keresztfalán volt a kémény *n)*, mely még 1771-ben is feltüntetve látszik.

A szépház mellett egy más «boltosház» *o)*, s e mellett egy «színes ház» (festett), melynek «pitvara» volt *q)*.

A színes házon belől volt egy «szép palotaház» *r)*, melynek végében (tehát az északnyugati sarkon) egy «szép kerekded erkélylyel», melynek üvegekkel berakott ablaka hat részre volt osztva *s)*. Az osztói mind faragott kőből csinált. Az ablak pártázatja mind faragott kő, vasakkal erősen foglalva.

Itt az összeírás egy «belső kaput» jelez, mely felett nyugatra és északra egy egyszobás és kamarás «szép fenyőfából kimetszett házat» említ, mely téglából rakott volt.

Az épen nevezett kapu *t)* a Grund-Risse szerint közel esett az ősi építkezés harmadik kerektornyához, hol ezen alaprajzon egy csigalépcső van feltüntetve *x)*.

A két helyiség, t. i. a szoba és a kamara, az utólag megnevezett szép palotából nyílt. Ablakai a nyugati oldalra szolgáltak, hol a «szép fenyőháznak» nevezett erkélyszerű épület kikönyöklően volt alkalmazva az északnyugati sarkon.

Ezen építkezés alatt volt a «konyha», mely mellett egy «bástya» említtetik. Ez utóbbiban lakott 1603-ban a várkapitány *u)*.

[1] *Országos levéltár.* Urbar. et Conscript. fasc. 18. No. 30. Munkács várában 1627-ben három új kristályüveg ablak volt. Azonkívül öreg kristályablak kettő, kristályos üvegablak szinte kettő, öreg (nagy) rostélyos kristályüveg ablak is van kimutatva. Ezeket Takács Sándor közli «Műveltségtörténeti közleményei»-ben. *Századok* 1907, 639. l.

Ezek után az építkezés dél felé fordul, hol a «sütőház» *v)*, ezzel szemben a keleti oldalon az ebédlő alatt a földszinten a «tárház» volt, mely a nagy folyosóból nyílt és egész az udvarbíró házáig ért. *k)* és *j)* alatt: I., *a)*, *r)*, *h)*, *a)*, *z)*.

A «porházakra» vonatkozólag nem tévedhetünk, ha e tekintetben az 1711. évi Raports-Planra hivatkozunk, melynek tanusága szerint az «első porház» *y)* a felső várban (Lásd 4. ábrát), a «második porház» az alsó várban a hetedik torony alatt, a «harmadik porház» a harmadik torony alatt volt.[1]

Lent a vár alatt volt a «kovácsműhely», a «lakatosház», melyet «az Úr ő nagysága (Mágócsi Gáspár) fundáltatott».

Hogy a körfalak mögött és az ecsetelt építkezések közt már ez időben száraz árok vonult végig, habár nem oly terjedelemben, mint azt később látni fogjuk, az csak természetes és az ezenkori várépítkezés követelményeihez tartozott. Ebből kifolyólag a sziklába vésett száraz árkok még csak kisebb mérvben való keletkezését ebbe a korba helyezhetjük, azt is csak oly terjedelemben, mint a hogy a vár körfalai terjedtek.

Hogy ezek az árkok a kapuknál, illetve a fokereknél az egyes várszakaszoknál áthidalva s ezen áthidalások biztosítval ehettek, ez is igen természetes követelménye eme várszerkezetnek.

Így tekintve a Birkenstein által nyújtott rajzot, úgy véleked̈ünk, hogy ez a látkép, összevetve azt az 1603. évi összeírással, nemkülönben ezeket összehasonlítva a későbbi építkezésekkel, egy fontos adatot képez a vár egykorú felismerésére.

A síkságból kiemelkedő sziklahegytetőn épült ezen vár remek lovagvár képét nyújthatta tényleg az egykorú szemlélőnek.[2]

[1] Ez a gondoskodás annyiból helyesnek tűnik fel, hogy minden várszakasznak megvolt a maga porháza; másrészt biztosította a várat arról, hogy ha egyik vagy másik porház bármi oknál fogva fellobbant volna, a vár még mindig lőporkészlettel rendelkezhetett.

[2] A Birkenstein művében megjelent rajzon a tornyok felhúzását a rajzoló kissé túlozva adta, de az elrendezés oly bámulatosan megegyezik a munkácsi vár építkezésének történeti folytonosságával, hogy ezt kimutatni szükségesnek tartottuk.

Mégis csak különös véletlenségnek kellene tekinteni azt a körül-

Az 1603. évi inventariumban a vár leírásánál előforduló helyiségekben, házakban, a bástyákban, pinczékben, porházakban, a padokon és a tárházban különféle gazdasági eszközök, élelmiszerek és szerszámok vannak összeírva.

A várat három oldalról környezték a négy kilométernyire fekvő hegyek. Az északi oldalon a Galis-Lovácska △ 306 méter, a Veres-hegy ✧ 201 méter, e mögött a magasabban emelkedő Zsornó-hegy △ 544 méter magas hegylánczolatok s ez utóbbinak nyúlványai, a Csernek-hegy ✧ 261 méter magaslatával, mely a Latorcza jobb partjára a klastrom aljai ✧ 146 méterre kimagasló előkúppal végződik.

Ezzel szemben a keleti oldalon a Latorcza balpartján a ✧ 212 méter magas Szarka-hegy emelkedik, mely a kibontakozó Latorcza-völgy szorosának mintegy kapuját képezi.

A síkságot épúgy, mint a környező hegyeket sűrű lomb-

ményt, hogy a már ismertetett alaprajzok idevágó részletei, a felébe helyezett munkácsi vár látképével teljesen összevágnak.

Hogy már most a tornyok teteje hogyan alakult, az mellékes körülmény, mert hisz a látképek készítésénél a részletek kivitele nagyon elmosódik. Ott inkább nagy vonásokban lehet bizonyos részleteket felismerni. Ide tartoznak az ormozatok is. Burchard von Birkenstein műve, melyből e látképet ismerjük, 1686-ban Bécsben jelent meg először. 1689-ben ugyanettől egy másik kiadás jelent meg, 1697-ben pedig a harmadik kiadás látott napvilágot, míg a munkácsi vár 1713-ban Burchard von Birkenstein «Ausserlesener Anfang zu den höchst nützlichen mathematischen Wissenschaften» czímű művében végre negyedik kiadásban találta reproductióját. Épen 100 évvel később, hogy I. Rákóczi György Munkácsot birtokba vette. Ennek a műnek a szövegében Birkenstein Munkácsot Pag. 36 alatt a 150. lapon már az új rendszerben írja le, ellenben a rajzban még a régi állapotot tünteti fel. Az a 123 rézkarcz, mely ebben a műben megjelent, igaz nem mindegyik és nem is vonásról vonásra egyezik meg a valósággal, azonban ezt is csak feltételesen lehet elfogadni. De azért vannak benne oly karczok, melyek teljesen elfogadhatók. Ezek közé sorozzuk Munkács látképét is, mely tekintve alakítását, «középkori» építkezést tüntet fel. Ámbár, mint mondottuk, a tornyok felhúzásánál némi túlzás mutatkozik a magassági arányokban. A Birkenstein által közölt látképet egyébként *Lerch* mérnök készítette 1686-ban, s az eredeti felvétel Karlsruheben a badeni nagyherczegség Landes Archivjában van.

Tabody Munkácsról írt művében, Hunfalvy pedig Erdély és Magyarország leírásában Birkenstein nyomán nyújtottak rajzokat Munkács várá-

erdő borította. A várhegyet mintegy 140 méter távolságon túl minden oldalról mocsárvíz környezte, a melyen csak egy rőzseút földdel feltöltve vezetett a vár délkeleti oldalához, hol fahídon át érte el a felfelé kanyargó vár útját.

Ilyen volt e vár s környéke, midőn Esterházy Miklós azt Mágócsi Ferencz után átvette.

Az 1608. évi törvényczikk értelmében Munkács ismét elidegeníthetlen koronabirtoknak nyilváníttatott ugyan, de még mindig Mágócsi Ferencz zálogbirtokában volt, kinek özvegyét, Dersfy Orsolyát Galanthai gróf Esterházy Miklós nőül vevén, ezzel 1613-ban a vár birtokába jutott s hosszú ideig élvezte az uradalom jövedelmeit.

Bethlen Gábornak nyílt fellépése 1619-ben Homonnai Drugeth György kiűzésével kezdődött meg szeptember havában. Munkács ekkor az ő kezébe került. Ő alatta 1627-ben Kisfaludi Miklós volt a munkácsi várnagy és Pallagi István a viczekapitány, mit egy egykorú német nyelvű leltár igazol.

ról. De találkozunk más felvételekkel is. Ezek a XIX. századba esnek. És pedig a «Magyar Néplap»-ban 1857-ben 91. szám alatt a 726. lapon Czigány tett kisérletet a vár képleti bemutatásával. Ezen a várhegy mereven van adva. A felső, középső és alsó építkezések alakja és a templom felismerhetők. De hiányzik a legalsó térfok, t. i. a Zugvéd; valamint a távlati bemutatás nem helyes. A nyugati oldalról vette.

Az «Ország Tükre» Lám Sándortól eredő rajzot közöl 1862-ben. Ez a rajz délről van véve, belátni a kapuba és jónak nem mondható. A templom tornya hibásan van feltüntetve nyugaton, pedig ez mindig a keleti oldalon maradt.

Ugyancsak az «Ország Tükre» 1865-ben Thaly Kálmántól közli II. Rákóczi Ferencz munkácsi várát, de a mellékelt rajz hibás. Ez a rajz a Coronelli már idézett czímű műből való (lásd M. Nemz. Muz. Hung. h. 400). Általánosan véve nem mondható sikerült felvételnek, de azért a részletekben mutat elfogadható dolgokat. Ide tartozik a «Palánk» és fent a legfelső térfokon az ormozott körfal. Alaprajza csak némileg felel meg. Az északi oldalról felvett másik látképe az ostromállapotot 1685 1688. mutatja, a mi Thököly Imre fejedelem idejébe esik.

Rossi «Teatro della guerra» czímű művében fordítva jelent meg Munkács ugyancsak ez utóbbi időbe eső egykorú látképe, t. i. ott, a hol nyugat van, kellene keletnek lenni. Azért esik a vár útja az ellenkező irányba.

Végre a Pallas Lexicon is Birkenstein képét közli.

Ezen leltár szerint következő ágyúk, fegyverek és lőszer volt Munkácson: 1 Vadember nevű ágyú kerekeken 12 fontos, 2 Bebek-féle 8 és 2 fontos, 1 I. Ferdinánd-féle 8 fontos, 1 Sas nevű 3 fontos, 1 Oroszlán nevű 3 fontos, 4 darab 2 fontos, 1 Rák nevű 2 fontos, 1 Mókus nevű 2 fontos, 1 Teknősbéka nevű 2 fontos, 1 Diósgyőr nevű 2 fontos, 3 taraczk 8 és 5 fontos, 1 Macska nevű mozsár $1^1/_2$ fontos, 1 darab ágyú 4 fontos, 1 darab 2 fontos, 1 Scharfedin 1 fontos, összesen 21 ágyú használható állapotban.

Ezeken kívül három orgona kerekeken. Az egyik 1 fontos; egy másik kerekek nélkül 8 fontos; egy kerekeken tüzes nyilak vetésére 1 fontos. Különféle golyók ágyúk számára 3825 darab. Különféle puskák számára lövedék 20,127 darab. Különféle kézi lőfegyvercső 81 darab. 147 mázsa lőpor és 199 mázsa ólom. Végre különféle tüzi szerszámok és zárak.

Bethlennek 1629-ben történt elhalálozásával nejére, Brandenburgi Katalinra szállott Munkács. És habár utána Bethlen Gábor emlékét a középső vár lépcsőzetén jobbra a falba illesztett paizs-alakú kő örökítette meg és ő utána még Gelsei

Balling János is, mint a munkácsi várnak kapitánya, az általa emelt felső várépületen tevékenységét szinte kőbe vésve, ekképen jegyezte fel:

«Cura et fide
Generosi dni Joannis Balling de Gelse
Sum capitanei arcis ac
Presidii Munkacz inchoata et
absolutu Anno 1629.»

mégis a munkácsi vár erődművei I. Rákóczi György idejéig csakis a 4., illetve 5. ábra rajzában féltüntetett terjedelemben fejlődtek ki.

Soós Elemér.

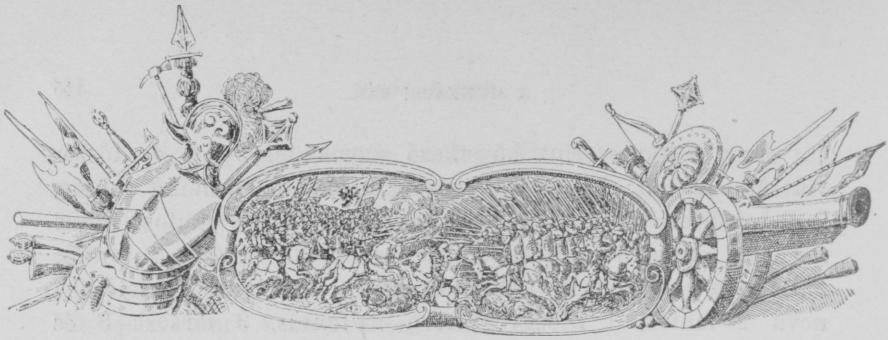

TÁRCZA.

EPERJES VÁROSA ÉS AZ 1526—28. ÉVI HADJÁRATOK.

Híre kerekedett az 1526-ik év nyarán, hogy hazánk régi ellensége, a török, nagy sereggel készül megtámadni az országot. A veszély nagy volt, hiszen az országnak sem pénze, sem hadserege, sem fővezére nem volt és a mi a legnagyobb baj volt, hogy senki sem mutatott nagy kedvet hadjáratba bocsátkozni.

Az általános kedvetlenség közepette a király katonát és pénzt kért a nemzettől, de mint a történetből nagyon jól tudjuk, kérelmét idehaza csak nagyon kevesen vették komolyan. Úgy a fő-, mint pedig a köznemesség lanyhán fogadta a király könyörgő szózatát, de nemcsak ezek, hanem a mindig áldozatkész városok sem igen tettek ki magukért.

A felsőmagyarországi városok közül Eperjesről tudjuk azt, hogy figyelembevéve a király felszólítását, ha nem is nagy arányokban, de mégis komolyan készült a török elleni hadjáratra.

A város levéltárában fennmaradt egy hosszúkás könyvalakban irott adólajstrom, melynek a közepe táján találunk feljegyzéseket arra nézve, hogy micsoda előkészületeket tett a város Mohács előtt és mily áldozatokba került neki a független magyar nemzeti királyság sírba omlását követő 1526—28. évi belvillongásokban való részvétel. Az említett feljegyzések címe: «Exposita in expeditionem a regia maiestate et universo regno contra Thurcas susceptam, anno 1526, in estate». Azaz: 1526 nyarán a király és az egész ország által a török elleni hadjárat czéljaira tett kiadások.

Ezekből a feljegyzésekből megtudjuk, hogy Eperjes városa eredetileg két tizedes vezetése alatt huszonhárom zsoldoskatonát, egyetlen ágyút, nyolcz lovat, néhány kocsit, egy sátrat és megfelelő mennyiségű élelmiszert szerzett be a török elleni hadjáratra. Mindez a városnak a következő pénzbe került:

A két tizedesnek és huszonhárom zsoldosnak egy havi pénzül kifizettek 54 forintot. A zsoldosok ruhájára való hat vég és 8 ulna posztó került 40 forintba, a melyből a szabó 21 zsoldos számára 2 frt 94 dénárért készített ruhát.

A katonák ellátására beszereztek sajtot, szalonnát, hájat, borsót, kölest, a melyekre összesen 6 forint 32 dénárt költöttek.

Vasalásokra, a kocsikon eszközölt vasmunkákra 13 forint 50 dénár kellett.

Vászonra 3 és fél forintot költöttek.

A szabóknak a sátor megvarrásáért és a fedeles kocsik befedéséért 1 forint 32 dénárt fizettek.

Vétetett a város Lukács timárral Varanón nyolcz lovat, melyeknek ára 26 és fél frt régi és 17 frt új pénz volt, melyhez még 1 frt 40 dénár járul, mint a lovak vételekor felmerült kiadás.

Végül a kovács az ágyúnak egy kocsin való elhelyezéséért és megerősítéséért és az ehhez tartozó vasmunkákért kapott 4 forint 14 dénárt.[1]

Ilyenformán a városnak a hadjáratra való előkészületek összesen 125 forint 89 dénár új és 26 forint 50 dénár régi pénzébe kerültek.

Midőn a város már ennyi pénzt költött az előkészületekre, akkor érkezett meg a király leirata, a melylyel a jelen hadjáratban való tényleges részvétel alól felmenti 'ugyan, azonban ennek fejében a pénz régi folyama szerint 280, az új folyam szerint 420 forintnyi összeget tartozott a város a királynak a felmentésért fizetni.[2]

A város a hadjáratban való részvétel alóli felmentés után kénytelen volt az élelmiszerek egy részét, úgy mint a vajat, a köles egy részét az eladóknak visszaadni, más részét a szőlőmunkások élelmezésénél használták fel, a mit pedig el lehetett tenni, azt a jövőben való felhasználás czéljából el is tették.

A mohácsi veszedelemhez való előkészületek, — a mint az idézett

[1] Fabro pro introligatione bombarde et aliis ferramentis ad currus fl IIII. den. 14.

[2] Regie maiestati persoluti sunt fl. 280, propterea, quod civitatem a presenti expeditione absolvit, per 3 den. pro uno computatis, quod facit, iuxta presentem cursum monete per duos denarios in summa fl. 420.

számadáskönyv velünk a végeredményt közli, — a városnak összesen 604 forint és 22 dénárjába kerültek.[1]

Nagy pénz volt ez abban az időben, ha figyelembe vesszük, hogy egy akkori forintnak mai pénz szerint körülbelül 11—12 korona, a fenti összegnek tehát körülbelül 7000 korona felelt meg, a minél még tekintettel kell lennünk a pénznek a maihoz képest hasonlíthatlanul nagyobb vásárlási képességére.

Ezen az összegen felül a város az egyházi kincsekből — melyek egy részének összeszedésére királyi rendelet folytán a templomokba biztosok mentek ki — még huszonöt ezüstmárkányi összeget adott a török elleni védelem czéljaira.

A király eleste és a szerencsétlen mohácsi csatavesztés nagy riadalmat okozott az országban. A hióbhírek szeptember elején értek a felsőmagyarországi városokba, a hol azután nagy erőfeszítések történtek arra nézve, hogy a törököt előrenyomulásában hathatósan megakadályozni segítsék.

Megmozdult újra Eperjes városa is és a mint az előbb idézett számadáskönyvből látjuk, most fejtette ki a város azt az áldozatkészséget és buzgalmat, a melyet egy-két hónappal előbb kellett volna neki megtenni.

Erről a második, t. i. a király (II. Lajos) eleste utáni hadbaszállásról már részletesebb adataink vannak.

Az idézett könyv erre a hadjáratra fordított kiadások jegyzékének ezt a czímet adja: «Anno MDXXVI. Racio expensi in usum expeditionis post amissum regem susceptæ contra Thurcas». Azaz: 1526-ban a király elvesztése után indított török elleni hadjárat kiadásainak jegyzéke.

Ez a jegyzék maga két fejezetre oszlik: Először a zsoldos hadseregre fordított kiadásokat közli, azután, a második fejezetben: «Exposita in currus» czimen beszámol a hadiszerekre fordított kiadásokról.

Ezen számadási feljegyzésekből megtudjuk, hogy az Eperjes városa által kiállított zsoldos sereg kapitánya Pánczélgyártó Gergely (Gregorius parczermacher) lett. Az alája rendelt sereg öt, illetve négy szakaszra oszlott, mindegyik szakasz élén egy-egy tizedes (decurio vagy decimator) állott, melynek tizenegy-tizenegy zsoldos volt alája rendelve.

[1] Summa pecunie in usum prime expeditionis contra Thurcas exposite, cum ea, que regie maiestati persoluta est, facit in totum fl. VI° IIII den. XXII.

Az öt tizedesnek nevét is tudjuk, mindannyian a város polgárainak sorából kerültek ki.

Az első szakasz decuriója volt Márton (cementarius).
A második « « « Mátyás szakács (coquus).
A harmadik « « « Voytkó cserepező (tegulator).
A negyedik « « « László kovács (faber).
Az ötödik « « « Reysz János, a ki azonban öt zsoldosával együtt otthon tartatott a kapuk védelmére és őrzésére.[1] Ennélfogva a négy szakasz összesen negyvennégy zsoldossal vonult a hadjáratba.

Nézzük már most, hogy a Pánczélgyártó uram parancsnoksága alatt álló zsoldos sereg tartása mibe került az eperjesieknek.

Maga a kapitány, a ki összesen két hónapig állott a város szolgálatában, havonként 6, összesen tehát 12 forintnyi fizetést kapott, ezenfelül kapott még egy öltözet ruhát azokból, a melyek az első hadjárat alkalmával megmaradtak.[2]

Pánczélgyártó kapitány mellé volt adva egy Tamás nevű szolga (famulus), ez 1 és fél forintot és szintén egy öltözet ruhát kapott.[3]

Minden tizedes kapott havonként négy forintot, a zsoldoskatonák pedig fejenként és havonként 3 forintot, így tehát minden szakasz havonként 37 forintba, a négy szakasz összesen havonként 148 frtba került, azonban a második havi zsoldot nem kapták meg egészen, hanem a tizedessel együtt minden szakasz 12, összesen tehát 48 forintot kapott.

Reysz János, az ötödik decurio öt zsoldosával egyetemben a fenti kulcs szerint egy hónapra 19 forintot kapott. Ezt a szakaszt a második hónapban már nem fizetik, úgy látszik, a város elbocsátotta őket a szolgálatból.

Ezen a zsoldos csapaton felül még egy Lénárd nevű puskást (pixidarius) egy puskával állított ki a város. Érdekes, hogy ennek otthon maradt felesége a férj távollétére kárpótlásul egy forintot kap.[4]

Ezeken felül egy ágyút is adott a város.

[1] Hic ultimus decimator cum quinque stipendiariis domi retentus est et ad custodiam portarum deputatus.

[2] Eidem data est una vestis ex hiis, que ad priorem expeditionem parate fuerant stipendiariis.

[3] Famulo eius Thome datus est fl. 1 antique monete et fl. 1/2 nove. Eidem similiter una vestis ex predictis.

[4] Leonardo pixidario dati sunt fl. 11 antiqui et 1 fl. novus et una pixis pro fl. 1. *Uxori eiusdem eo absente fl. 1. novus.*

Az élelmi és hadiszereket és ágyút szállító kocsikhoz három kocsist fogadtak, a kik fejenként és hetenként 33 dénárt kaptak.

Az élelmiszeres kocsik őrzését egy bizonyos Zeler István nevű polgárra bízták, a ki ezért három forintot kapott.

Mindezeket összegezve, a török elleni 1526. évi második hadbaszállás alkalmával Eperjes városa csak zsoldokra 273 forint és 89 dénárt költött.[1]

A mi már most az anyagra, az élelmi- és hadiszerekre fordított kiadásokat illeti, az szintén jelentékeny összegre rugott. Nem fogjuk a számadáskönyv aprólékos részleteinek felsorolásával untatni az olvasót, egyedül csak azt óhajtjuk kimutatni, hogy az akkori időben egy-egy város, bár kis arányokban, de mégis mondhatni, teljesen komplett hadsereget állított ki, melyben minden fegyvernem nagyjában képviselve volt és a gyalogságon, tűzérségen, itt-ott még lovasságon kívül a műszaki szolgálatot értő és az élelmezést ellátó személyzetet is tartalmazott.

Ezen második hadbaszállás czéljaira Eperjes városa az igáslovakon kívül négy nyergeslovat is vett nyergestől, a mi összesen 23 forintjába került. De ne gondoljuk, hogy tán felderítő-, küldönczvagy más lovasszolgálat czéljaira kellett ez a négy nyerges ló, hanem azért, mert a csapat kapitánya[2] és valószínűleg mind a négy decurio is lovasítva valának. Igaz, hogy öt ember négy lóra nem ülhetett, azonban az öt közül valamelyik lovat hozott magával, annak csak nyerget vettek egy forintért.[3]

A mint már említettük, ágyút is adott a város, megfelelő menyinyiségű golyóval, melyeket egy külön erre a czélra készült ládában szállítottak. Ennek a ládának, a mai «Protze», vagy régi magyar nyelven «böröcz» (ágyútaligának is nevezték) ősének az ára 20 dénár,[4] a mi igazán olcsó volt.

Maga az ágyú kerekes, tehát tábori ágyú volt. Ezt onnan is tudjuk, mert tengelyének (axis) csináltatása potom 12 dénárjába került a városnak.[5]

[1] Summa pecunie in stipendiarios secunde expedicionis exposite facit fl. CCLXXIII. den. LXXXIX.

[2] Pro carcaribus capitaneo den. XX.

[3] Empti sunt a Benczes equi quattvor cum sella fl. 23 novis.
Ugyanitt később: Pro sella una fl. 1.

[4] Pro ladula ad servandos globos den. XX.

[5] Pro una axe ad bombardam den. XII.
Pro introligatione duarum barbatarum ad bombardam maiorem den. XXV.

Hogy utász vagy műszaki csapat is volt a sereg mellett, azt bizonyítja az a körülmény, hogy a számadáskönyv baltákra, kapákra, különféle kötelekre és más hasonló műszaki szerszámokra 6 forint 65 dénárnyi kiadást tüntet fel.

Élelmezésre, mint az első hadbaszállás alkalmával, úgy most is kenyeret, gabonát, borsót, kölest, sót, szalonnát, vajat, sajtot, fűszert, sört vettek összesen 11 forint 69 dénárnyi értékben. Volt a város csapatának tábori konyhája is. Ugyanis a sereg vitt magával egy nagy üstöt háromlábbal, melynek ára összesen 75 dénár volt,[1] ezen felül még csöbröket és más főzéshez való edényeket 73 dénár értékben.

Volt a csapatnak a táborozáshoz sátora is[2] és tekintettel arra, hogy ekkor már ősz felé járt az idő, az éjszakai táborozásokhoz a város valami nagy posztótakararó-félét is csináltatott és ez alatt aludtak a zsoldosok. Ennek a takarónak az ára egy és fél forint volt.

Mindezen hadiszereket természetesen megfelelő számú kocsin szállították a sereg után. Míg a városnak a mohácsi vész előtt szervezett csapata a városból ki sem tette a lábát, addig ez a sereg úgy látszik lent járt a Tisza vidékén és vagy az egri püspök, vagy magának Szapolyai Jánosnak seregét erősítette és támogatta. Azonban miután ezek a főseregek sem bocsátkoztak a törökkel harczba, természetesen Eperjes város csapata szintén tétlenségre volt kárhoztatva.

Úgy látszik, Szulejman szultán kitakarodása után, október hó második felében tért haza Eperjes város serege, a mikor a hazatért zsoldosok külön jutalomképen egy fél hordó sört kapnak.[3] Innen van az is, hogy a második havi zsoldot már nem fizetik ki egészen a katonáknak.

A most részletesen leírt csapat kiállításán kívül még egyéb költség is terhelte ekkor Eperjes városát. Ugyanis a tokaji gyűlésen jelenlévő János vajda és más urak megkeresésére a város Berthóti Szaniszló kezeihez még száz forintot volt kénytelen lefizetni. Úgy, hogy ezzel a száz forinttal egyetemben az 1526. évi második hadbaszállásban való részvétel össze-vissza 1043 forint és 63 dénárjába került a városnak,[4] a mi ma úgy körülbelül 12000 koronányi összegnek felelne meg.

*

[1] Pro caldari maiore cum tripode den. LXXV.

[2] Item pro funibus ad *tentorium* etc. fl. 1. den. 38.

[3] Item pro medio vase cervisie dato *stipendiariis reversis* den. 60.

[4] Summa summarum omnium et singulorum hoc anno regie maiestati et in duas expeditiones datorum et expositorum cum ea pecunia

1526 végén és 1527 elején Eperjes városa még Szapolyai Jánospárti volt,[1] azonban már 1527 november havában a város egész nyiltan I. Ferdinánd mellett foglal állást és tevékeny részt vesz a felvidéken dúló polgárháborúban.

1527 november havában a város csapatai Gölniczbánya megszállásában és védelmében, továbbá Torna várának megvételében Bebek Ferencz hadának kelnek segítségére.

A város mindkét helyre külön, önálló csapatot küld. A Gölniczbányára küldött sereg 25 főnyi gyalogosból állott. Ezeknek kapitánya Péter diák (Petrus dyack) volt. Ez alatt volt két tizedes, úgymint: Lénárd molnár (Leonardus molitor decimator) és Gál kőfaragó (Gallus Lapicida). Mindegyik tizedesnek tizenegy embere volt, úgy, hogy a két tizedessel meg a kapitánynyal együtt a létszám 25. Ugyancsak 25 ember ment Torna alá is, Bebek Ferencz támogatására. Ezen csapat tizedesei Miklós czipész (Nicolaus sutor) és Máté diák (Mathe dyack) voltak.

Karácsony táján (deczember 24) a csapatok János timár (Johannes Gerber) személyében új kapitányt kaptak.

A seregnél az ágyú- vagy tűzmester feladatát a már említett Miklós czipész töltötte be.[2] 1528 januárjában Richnó vár (Sáros me-

que ad requisitionem domini Vayvode tunc (betoldva más, de egykorú kézírással: *astu ac dolo*) regisnostri graciosissimi (ezen szó áthúzva, helyébe ismét más, az előbbi betoldással egyező írással: *inmeriti*) domino Stanislao Berthold assignata est facit florenos 1043 den. 63.

[1] Anno 1527, postquam serenissimus princeps et dominus Ferdinandus hoc regnitur ingressus, Budam, fugiente Johanne de Zapolya, qui se post mortem regis Lodovici felicis memorie pro rege gessit, pervenisset et sedem regiam occupasset, ac deinde electione dominorum prelatorum, baronum ac ceterorum regnicolarum in campo Rackos renovata in regem Hungarie declaratus esset, indeque in Alba Regali coronatus, civitates hec, ad illam accitæ celebritatem prestito iusto iuramento per legatos qua eque suos certum militæ numerum, tum ad sui defensionem, tum ad persequendum et tollendum dictum Johannem de Zapolya et eius complices, qui pro hostibus regis et regni publicis declarati sunt, expedituras et subsidio daturas sese receperunt. Quod quidem hæc nostra sedulo curans et faciens peditibus ad militandum conductis hoc quo sequitur ordine stipendium est elargita.

(1527. nov. 20.) Feria quarta port Elyzabeth.

Ad tuendam Gilniciam missi pedites 25. — Stb. —

[2] Magister Bombarde Nicolaus sutor tulit fl. 3 ad mensem. Megjegyzendő, hogy az ágyúszállítás maga 8 forintjába került a városnak. — «Vectori hombarde fl. VIII.

gyében) ostromában 31 eperjesi gyalogos katona, köztük több puskás [1] vesz részt dobossal, zászló alatt.[2] Ennek a csapatnak ágyúja is volt. Ugyanezen időtájban Krompach és Kassa körül is czirkál eperjesi katonaság.

Ezen csapatok zsoldja, élelmezése, ruházása stb. természetesen ismét nagy csomó pénzébe, összesen 305 forint 79 dénárjába került a városnak.[3] A míg tehát az 1526. évi első és második török elleni hadbaszállás a városnak összesen 1647 forint és 85 dénárjába került, addig az 1527. év végén és 1528 elején folyt polgárháborúban való részvétel aránylag sokkal olcsóbb volt.

*

Nézzük már most, hogy honnan vette a város azt, a mi a hadviseléshez főleg és elsősorban szükséges, t. i. a pénzt.

1526-ban a mohácsi vész után a város pénzügyi tekintetben ki volt merülve, úgy, hogy már a második hadbaszállás költségeinek előteremtésére rendkivüli adót kellett a város közönségére kivetni. Ez a belső- és alsóvárosokra kivetett adó összesen csak 209 forint 63 dénárt eredményezett, a mi a nagy hadi költségnek körülbelül csak ötödrészét fedezte volna. Ennélfogva nem maradt más hátra, minthogy a város a szerencsétlen mohácsi csatavesztés után kénytelen

[1] Pro plumbo peditibus distributo fl. 1. den. 72.
Iterum pro plumbo den. 40.

[2] Anno 1528 exposita in expeditionem.
Stipendariis 29 post expugnatam arcem Richno reversis singulis dati den. 25. facit flor. 7 den. 25.
Decimatoribus 3 per den. 37, facit fl. 1 den. 21.
Capitaneo fl. 1/2
Vexillifero fl. 1/2
Timpaniste fl. 1/2
Pixidario vestem pro fl. 1
Vectori bombarde fl. 1 den. 75.
Vectori cibariorum fl. 1 den. 75.
Pro preda ex arce Richno rapta, videlicet pixidibus et pulveribus dati peditibus fl. X den. 25.
Iterum pro 4 pixidibus et campanula et cancellis ferreis fl. 4.
Iterum pro una pixide fl. 2
Item pro sale den. 9.
Item pro vectura currus maioris fl. 1 1/2.

[3] Summa summarum stipendii peditibus dati et in alios usus expeditionis facit florenos CCCV den. LXXIX.

volt egy nagyobb kölcsönt felvenni. Véletlenül ekkortájt halt meg a város egy nagyon gazdag polgára, bizonyos Perle János, a kinek örököseitől azután 600 forintnyi kölcsönt vettek fel és kézizálogul a város lekötötte az egyházak drágaságainak egy részét. Ezt a kölcsönösszeget négy év alatt törlesztette le a város, 1530-ban fizette meg az utolsó, háromszáz forintos részletet.[1]

Ezenfelül, mint tudjuk, 1526-ban pápai engedély alapján az egyházi kincsek egy részét szintén a török elleni hadjárat czéljaira és az ország védelmére fordították. Így történt ez Eperjesen is. Itt is

[1] *Civitas debet heredibus Johannis Perle.*

Anno Domini 1526. serevissimo rege Lodovico a Thurcis victo et amisso, cum ad se tuendam civitas hec, velut et alie milites conducere et expeditionem suscipere cogeretur, de heredum domini Johannis Perle mutuo accepit florenos CCCCCC monete antique et bone, pro quibus pignoris loco in cistam eorundem heredum reposita sunt diversa clenodia ex ecclesiis huius civitatis urgente extrema necessitate collecta, in summa marcas argenti centum facientia et ponderantia. Hec videlicet:

Ex ecclesia parrochiali Sancti Nicolai recepti sunt quattvor calices, tres patene, due ampulle, pacificale unum, una monstrancia magna deaurata, que ponderarunt marcas XVIII.

Ex ecclesia hospitalis. Una monstrantia alba magna, una crux deaurata, duo calices cum patenis, in summa marcas XIII.

Ex ecclesia sancte Trinitatis ad monasterium marce XXX. Videlicet una monstrancia magna deaurata, due monstrancie parve, una alba, una deaurata, septem calices cum suis patenis.

A fraternitate Corporis Christi: Una *imago Salvatoris,* una crux deaurata, tres calices, quattvor ampulle, unum pacificale, marcis in summa XXXIX.

Civitas solvit heredibus Johannis Perle.

Anno, Domini 1527 civitas solvit ad rationem pecunie ab heredibus et liberis domini Johannis Perle, Casparis videlicet filii et Margarete filie mutuo accepte flor. CCC, quos Christophorus Melczer pro parte fratris sui Casparis eiusdem voluntate percepit. Ac eodem tempore civitas de clenodiis oppignoratis recepit, unam monstranciam deauratam et alteram albam, imaginem salvatoris, item unam monstranciolam parvam, unum calicem, et tria paria ampullarum, quæ ponderarunt marcas quadraginta quattvor.

Anno Domini 1528 civitas et reliquam partem clenodiorum impignoratorum recepit, seque pro residuis trecentis florenis, qui ad Margaretam filiam pertinebant, per literas ad solutionem obligavit.

Anno Domini 1520, civitas illos residuos trecentos florenos persolvit it pretio domus vinarie, quam emit Georgius Sools (?) sponsus Margarethe filie Johannis Perle pedicti.

összeszedték az egyházi javak és drágaságok egy részét [1] és azt zsoldosok fizetésére, puskaporvételre és egyéb hadiköltségek fedezésére használták fel. Mindezeken felül más utat és módot is felhasználtak arra, hogy pénzt teremtsenek elő. Így pl. az 1527. év végén, midőn Ferdinánd csapatai Szapolyait Lengyelország felé szorították, a város kapuit erős őrséggel kellett ellátni, tekintettel arra, hogy az ellenséges hadak az országból való kivonulásukkor Eperjes körül czirkáltak. Ekkor tehát a kapuk őrzése czímén a város minden házra öt dénárnyi

[1] *1526.*

Ex mandato serenissimi principis domini Lodovici regis segregata et sequestrata erant per legatos maiestatis suæ de clenodiis ecclesie marce argenti XXV, quæ pro defensione regni contra Thurcas erant vertendæ, exponendæque. Postea clade illa miserabili accepta, quam nulla tacebunt secula, ingruentibus ex hoste eodem maximis periculis, civitas iussa ad rationem dicti argenti milites expedire, magnam pecunie summam exposuit. Atque ita argentum illud, quo tamen ne dimidiata quidem pars expensarum a civitate factarum pensata est civitati proprium factum in eos qui sequuntur usus versum atque expositum est.

1527.

Mathie auricussori de Cracovia pro sale nitri dati sunt calices 3, patene totidem, marcas argenti 6, loth 4, facientes pro flor. XXXVII ½. Et hii calices ad monasterium Sancte Trinitatis dicti sunt pertinere.

Francisco Confratri pro vino datus calix unus cum patena pro flor. XIIII, qui similiter ad monesterium idem dictus et pertinere. Marcis 11 loth 4.

Matthie auricussori iterum dati calices 11 et patene totidem marcas 11 ½ loth 11 ponderantes pro flor. XXII, pro pulveribus. Et hii fuerint de numero clenodiorum per regia maiestate occupatorum.

In monetam Cassoviensem ex numero clenodiorum supradictorum misse sunt marce argenti XX, loth 5 pisz. 0. Caput, turibulum 1 et cistula argentea.

Item ex aliis ecclesiasticis clenodiis apud heredes domini Johannis Perle oppignoratis marce 44. Que deinde exemptis vitris et lapidibus insertis ponderarunt insimul marcas 62, loth 9, pisz. 1, vendite pro fl. 407 den. 33.

Iterum misse ad eandem monetam marce clenodiorum ecclesiasticorum 20, loth 1, p. 2, pro fl. 150 den. 77.

Item factum ex clenodiis supradictis ecclesiasticis unum poculum seu picarium cum XII coclearibus pro necestitate civitatis, habens marcas V ½.

Argentum in summa facit marcas 120 loth 10.

Summa vero pecunie pro argento percepte dempto eo, quod ad faciendam cuppam datum est, facit flor. 631 den. 60.

adót vetett ki, a mely adóból összesen 17 forint 29 dénár jött össze, a mivel szemben a város kész kiadása a kapuőrök zsoldjára 36 forint és 75 dénár volt.[1] Tehát erre is ráfizetett a város.

Végül nem lesz tán érdektelen még megemlíteni, hogy 1526-ban a mohácsi csatavesztés után a felsőmagyarországi városok, úgymint Lőcse, Bártfa, Eperjes és Kisszeben közös költségen még külön csapatot és ágyút is állítottak ki, ehhez a pénzt szintén Eperjes városa előlegezte. Ennek a csapatnak a tűzmestere (magister bombardarum) egy bizonyos Lénárd nevű ember volt.[2]

Ugyancsak hozzájárultak a városok II. Lajos király holttestének kerestetési költségeihez is. Ugyanis bizonyos Nipschicz Miklós lengyel királyi követtel «*ad inquirendam regiam maiestatem post conflictum cum Thurcis infeliciter factum*» vele mennek Eperjes és a többi városok emberei is, a mi 8 forintba került.[3]

Csak így, az erők és az anyag egyesítésével tudta Eperjes városa azt a nagy csapást kiheverni, a mit az ország még századokon át nyögött. *Iványi Béla.*

[1] *1527.*

Exacti sunt ad conducendos portarum custodes, iam passim ferventibus in Regno bellorum turbis per singulas domos den. 5. Facit tota summa:

flor. 16 den. 2

Item flor. 1 den. 27.

Expositi contra dictis custodibus pro stipendio in summa flor. 36 den. 75.

[2] Eperjes város levéltárában van egy számadási feljegyzés, mely mindössze egy lapból áll, címe: «Communes expense civitatum Leutscha, Bartpha, Eperyes et Zebin, de pecuniis civitatis Eperyes facte et solute, anno 1526.» Ebben vannak ezek a tételek:

Domini Michæl Belsz et Andreas Binder missi item Cassoviam, nomine omnium civitatum hic congregatarum propter *milites et stipendiarios* tum a civitatibus conscriptos exposuerunt flor. 2 den. 25 partim monete nove, partim antique.

Leonardo magistro bombardarum omnium dictarum civitatum nomine conducto soluti sunt pro stipendio fl. 2 monete antique et 2 fl. monete nove et una bombarda manualis pro fl. 4.

[3] Ugyanitt olvassuk: Civitas solvit Georgio Kayser civi Cassoviensi fl. 8 monete antique, qui ab eodem mutuo recepti erant pro expensis famulorum civitatum nomine missorum cum nuncio regis Polonie Nicolao Nipschicz ad inquirendam regiam maiestatem post conflictum cum Thurcis infeliciter factum.

HADTÖRTÉNELMI APRÓSÁGOK.

RDŐDY-HUSZÁROK[1] az 1788-iki török hadjáratban. II. József császárnak végeredményében dicstelen török háborúja (1787—1791) sok alkalmat szolgáltatott arra, hogy a magyar katona, főleg pedig a huszárság rettenthetetlen bátorságát, vakmerőségét s ügyességét újabb hadi tényekkel bizonyítsa. A magyar regimentek kivétel nélkül hősiesen küzdöttek, s hogy a háború a császári seregre nézve mégis oly silány eredménynyel, a birodalomra nézve pedig oly óriási kárral járt, bizonyára nem rajtuk, hanem a gyarló hadvezetésen, s utóbb, a béke megkötésénél a diplomáczia ügyetlenségén múlt.

A török hadjáratban résztvevő magyar huszárezredek közül különösen a «Gróf Erdődy Magyar Lovas Regementje» tüntette ki magát, mely 1788-ban *Coburg Józsiás* herczeg galicziai, utóbb pedig *Splényi* altábornagy erdélyi hadtestébe volt beosztva,[2] s mint ilyen a moldvaországi csatatéren működött.

Az ezred vitézségéről egykorú forrásunk[3] a következőket írja:

[1] Az ezred 1689 februárjában állíttatott fel s eredetileg *gróf Czobor Ádámnak* adományoztatott. Még ugyanez évben *gróf Pálffy János* lőn az ezred tulajdonosa, ki azt 1700-ig bírta. Ez évben *Ebergényi* generális kezére adatott, kinek az ezred huszonnégy évig képezte tulajdonát. 1724-ben *gróf Csáky Dénes* főhadvezér, majd ennek 1741-ben bekövetkezett halálával *gróf Nádasdy Ferencz* főhadvezér neveztetett ki ezredtulajdonossá. Az ezred 1783-tól viselte *gróf Erdődy János* generális nevét. A XVIII. század vége felé ezen huszárezred legénysége leginkább Fejér, Veszprém, Vas és Sopron vármegyékből került ki. A fent érintett török háborúk idején a herczeg Eszterházy Antal gyalog regementjéhez tartozó rekrutákból szedték belé az ifjakat, ha reájok szükség volt.

[2] *Rónai Horváth Jenő.* Magyar Hadi Krónika. Budapest, 1897. II. r. 437. l.

[3] *Hadi és más nevezetes történetek.* Első szakasz. Bécsben, 1789. 21—26. l.

«A mostani Török háborunak kezdetével ujj alkalmatosságot kapott (a regiment), érdemeinek tetézésére. Az első remekjét hajdani vitézségének megtette mindjárt, a közelebb lefolyt 1788. esztendőben, Bőjtmás havának 22. napján, a midőn Oberster *Fábry*, Major *Révay*, és *Szörényi* Kapitány gyors és okos vezérlések alatt *Moldovában Bottusán* városát, vidékével együtt, elfoglalta és ezen szándékában meggátolni kivánó *Ibrahim Nazir* Basát, 900 válogatott népével egygyütt, *Jászvárosa* [1] felé, három mértföldig visszaverte.

Ezen hónap még el nem múlt, hogy Oberster Fabry a megfutamtatott Ibrahim Basát felkereste, azt *Lárga* tájján megtámadván, tanyázó helyéről felkergette és ekképpen Jász városához közelebb nyomult. A felrezzent Basa, népét *Bulbosához* visszavonván, *Izmael* fele verte a készülőt, a hová Ipsylándi, a Moldvai Fejedelem is szándékozék; hanem más uton. Fábry, véle született szemességéhez képest, melly szép tulajdonság minden igaz katonának ugyan, de kivált eggy jó hadi Vezérnek, megkivántató tzimere; a dolognak miben létét kitanúlván, Ipsylándinak útját elállá, személlyét udvari Tisztjeivel s minden vele levő vagyonával egyetemben kézre keríté és Csernovicsba küldé; maga pedig hadi népével eggyütt Jász városába beszálla.[2]

Hogy a győzedelmekre, nem tsak vaktában találtak az Erdődi Huszárok, hanem hogy átallyában jó katona a Magyar más ellenség ellen is, különössen pedig a Török ellen, megbizonyították ők azt, több más regementbéli véreikkel eggyütt, *Chotzim* [3] tájján is, Szent Jakab havának 28-ik napján. Itt az ellenség száma állott 4000 emberből, rész szerént Törökből, rész szerint pedig Tatárból, mellynek is ő a nagyobb részével népünknek jobb szárnyát akarta megkerülni. Eszre vévén *Képiró*, ezen nemes Regementnek fő Strázsamestere, az ellenség szándékát, szava után halgató népét nagy gyorsasággal s okossággal öt tsoportban annak ellenébe állítá. Az ellenség elkezdte ugyan az ütközetet: de ekkor tsak hamar hátrálni kezdett; hanem másod izben annál nagyobb dühösséggel rohana, isszonyú rijjadások s rémítő kiáltások között, sokkal kevesebb számú népünkre; a mi igaz, tsak

[1] Jasszi, Moldvaország volt fővárosa.

[2] Jasszi megszállása 1788 április 19-én történt. (R. Horváth Jenő, i. m. II. 437. l. és *Marczali Henrik.* Magyarország története III. Károlytól a bécsi kongresszusig. (1711—1815.) Budapest, 1898. 451. l.)

[3] *Chotim.* E vár 1788 július 2-án záratott körül s a galicziai hadtest Szuworow orosz hadosztályával együtt szeptember 19-én kényszerítette megadásra. (R. Horváth Jenő i. m.)

igaz, olly erőssen fogta a dolgot, hogy már Huszárjaink tovább véle kikötni nem merészlettek volna, hanemha Képiró Fő Strázsamester Urnak ritka bátorságú példája, beléjek újj lelket adott volna, mellytől lelkesíttetvén, már nem egyébről, hanem tsak vagy győzedelemről, vagy Hazájokért való magok feláldozásokról gondolkoztak; minekokáért is magokat elszánván, már lankadni kezdett karjaikat, mintegy megújjúlt erővel, a további viadalra ismét felvonták, villám módjára az ellenség közzé tsapának, azt visszaverék, és három órákig tartott verekedés után is, a tsata piatzot diadalmassan megtarták. Ezen tsatában egy *Makrantzi* nevezetű közember igen különös bátor szívűséggel forgatta magát, úgy hogy egy nagy érdemü Generális Ur is (hozzánk botsátani méltóztatott, s hálaadó szívvel vett betses levelében), méltónak itélte tselekedeteit az említésre. Tudniillik az említett Makrantzi néki vága egy izmos Töröknek. Ez a vágás közben amannak kardját megkapá. Makrantzi mindazáltal meg nem ijjed, hanem torkon kapja ellenségét, s a földre teríti, de ennek mások segítségére érkezvén, Makrantzit árkánynyal elfogák, de Makrantzi itt is megmutatá, hogy nevét magával hordozza, mert a vélt prédájával sebessen visszafordúlt ellenségének utána ragaszkodik, s azt levágta.

A nemes Erdődi Huszár Regementnek nagy ditsőségére szolgál továbbá, hogy kebelbéli vitéz Kapitányról, *Piatsek* Urról, a virtust betsülni tudó *Elmpt* Orosz Generális Ur olly nemes vallást tett, hogy ő fenn nevezett Huszár Kapitány Ur vitézségének köszönheti nagy részént, a *Pruth* vizénél 7000-nél számosabb ellenségen, magának tsupán 8, annak pedig 200 ember kárával vett győzödelmét. Ugyan Augusztusnak 30-dikán adta Képiró Ur, újj Tisztségre, úgymint Oberstleidinantságra lett emeltetésének alkalmatosságával, ismét újj próbáját maga s Huszárjai vitézségének. Mert az említett napon *Beltzestinél* tsupán ezred magával 7000 ellenséget nyoltz izben diadalmasan visszavert, és midőn az ellenség még kilentzedszer is vakmerőségre vetné magát, azonban pedig *Gr. Nemes* Oberstleidinánt Ur, vitéz Székelyeivel alkalmas időben érkezvén, az ellenségnek hátulról kerüle, mind a két részről tüzessen fogván a dolgot, a 7000 embert a bámulásig úgy megverték, hogy 700-an közzülök elvesztek, 28-an rabokká lettek, s három zászlók is a mieink kezekre birtak. Itt *Kálmány* Kapitány Ur, maga Svadronnyával 50 Törököt végzett ki a világból, egy *Kralikovits* nevezetű közember pedig, a Képiró Oberster Ur bizonyítása szerint, tsupán maga öt tsalmásnak járt végére. A vert hadat a győzedelmes nép egész Jász városáig üzé, s az ujjonnan választatott Fejedelemre s Tatárkhánra is, kik még két Basákkal eggyütt Jász városában való-

nak, úgy reájok ijjesztett, hogy azok minden népeikkel együtt, sietséggel a városból kilopódván, nyakra-főre egész négy mértföldig szaladának, s eltávozásokkal, az újj vendégnek, úgymint *Splényi* hadi Vezérnek, népével együtt, ha mind kéntelen is, szállást engedének.

Valamint jól kezdték, ditséretessen folytatták, úgy derekasan is végezték az Erdődi Huszárok az elmúlt 1788-dik esztendőben Októbernek 14-dik napján vitézkedéseket. Történt tudniillik, hogy az említett napon, az ellenség, három tsapatban, igen feles számmal a Feldmarsal-Lieutenant Splényi alatt levő, két folyóviz, ugymint *Szereth* és *Tatros* között fekvő népünkre dühösen reá tsapot. Midőn látná Fábry General-Major, hogy az ellenség főképpen a bal felől négyszeg formában álló népnek esett, odarendelé Major *Nováki*t, s Oberstleidinánt *Nemest*, amazt egy osztály Erdődi, ezt pedig egy osztály Székely Huszárokkal együtt, kik bevágván magokat az ellenség közibe, tsak hamar 54-et leaprítottak. Mellyet látván az ellenség, futásnak vevé a dolgot. A mieink közülök 5-öt elevenen elfogának, 2 zászlót is, 46 lovakkal együtt elvevének.

Valóban egy egész könyvet kellene irnunk, ha ezen nemes Regementnek minden vitéz tselekedeteit elő akarnánk számlálni. Elég lészen, ha megjegyezzük, hogy a kiknek szerentséjek lehet ez nemes Regementet közelebbről esmerni, közönségessen megvallják, hogy tagjai mind vitézkedésekre, mind pedig külső tekéntetekre nézve eggyről-eggyre Mársnak valóságos magzati. Szükség azonban, hogy ezen itt következendő Tiszteik, a maradékoknak például feltétessenek a vitézkedésben: Oberster (már mostan [1789-ben] Generális) *Fábry*; Major (most Obester Barkó Regementjében) *Képiró*; mostani Oberster *Kosztolányi*; Kapitány (most Major) *Piátsek*; Major *Nováki*; azután *Kálmány, B. Szörényi, Rakowszki, Szarvasi* Kapitány Urak, végre *Palugyai, Kotsi, Szabó* Hadnagy Urak.»

1788 végén az ezred Moldvaországból visszarendeltetett s 1789 elején már a Bánátban feküdt [1] s utóbb itt, a főseregnél harczolt méltóképen régi hírnevéhez. Sz. Gy.

Bethlen Gábor lovassága a fehérhegyi csatában, 1620. Gindely Antal a fejedelem életrajzában azt írja, hogy Thurn állítása szerint a Kornis vezetése alatt a fehérhegyi csatában jelen volt magyar lovasok, Bethlen emberei, épen gyávaságukkal tüntek

[1] *Hadi és más nevezetes történetek.* Első szakasz. Bécsben, 1789. 26. l.

ki, mert, a mint mondja, a tulajdonképeni harczban csak tíz emberük esett el, míg a többi a csatatér kőbányái közt a Moldva folyóhoz menekült. Bethlen Gábor a vádat igazoltnak vette és Thurn állításai alapján azt Kornisra is kiterjesztette, kit a beállott rendetlenség főokozójának nyilvánított.

A minapában a londoni Public Record Office iratai közt lapozgatva, egy angol ember, névszerint Sir Francis Nethersole egy levelére akadtam, melyet ez Drezdából írt 1620 november 16-án (ó-styl) s melyben latolja a csatavesztés okait. Prágában megfordult a csatavesztés után s ott mindenesetre alkalma volt értesülést szerezni magának a magyar lovasság magaviseletéről s miután akkorában már nápolyi, spanyol és egyéb külföldi vitézek őrizték a kapukat, még azt is föltehetjük, hogy mindkét részt volt alkalma kihallgatni. Ő, úgy mondhatjuk, előbb az angol követ volt V. Frigyes udvaránál Prágában.

Egyik főoka a csatavesztésnek Nethersole szerint, az volt, hogy V. Frigyes király serege forcirozott marsokban volt kénytelen Prága védelmére sietni, hegyes utakon keresztül hatolni és azért kifáradva érkezett meg a csatatérre, hol nem volt ideje előnyösen elhelyezkednie és magát kellőleg elsánczolnia, hanem az ellenség támadásának kitéve, ennek közelében kellett tábort ütnie. A mi a lovasságot illeti, a cseh király csapatai szerinte nagyon túl voltak szárnyalva nemcsak szám szerint, hanem haderő szerint is (extremely overmatched in cavallery both for forces and number), mert a magyar segédcsapatok még egy napi úton voltak Prágától. A már megérkezett (magyar) lovasok pedig rosszúl voltak fölállítva a harczélen és egy csöppet sem állták meg helyüket, hanem visszaestek és zavarba hozták a többi lovasokat is és ily módon valamennyiüket megszalasztotta az ellenség. (The old being misplaced in the front stoode not awhitt and giving back disordered the rest of the horse and were so all putt to route.)

A lovasok, kik elvesztették a csatát, oly jól menekültek meg, hogy valami negyvennél többet nem öltek meg közülök. A magyarok közül sokan odahagyták lovaikat, mások átusztak rajtuk a Moldván és elragadták magukkal azokat a saját nemzetükből valókat is, kik segélyükre jöttek. (Foreign State papers. — German Empire).

Ez bizonyára az a 8000 főnyi magyar sereg volt, melyet Bethlen Gábor a cseh király segélyére küldött s mely november 8-án este felé Böhmisch-Brod és Schwarzkostelez vidékére érkezett, ugyancsak Gindely elbeszélése szerint. Közli: Kr. L.

HADTÖRTÉNELMI IRODALOM.

I. ISMERTETÉSEK.

BUDAVÁR VISSZAFOGLALÁSÁNAK TÖRTÉNETÉHEZ adalék. «*Die Beteiligung der brandenburgischen Truppen an der Belagerung von Ofen 1686.*» cím alatt *Hirsch* hírneves porosz történetíró, kinek régibb dolgozatai a bizanczi kútfőkről hazai historikusaink előtt nem ismeretlenek, nem régen a berlini történelmi társulat 371. gyűlésén levéltári alapon felolvasást tartott, melyet azután a «*Mitteilungen aus der hist. Literatur*» cz. folyóiratban (37. évf. 1909. 2. füzet) kivonatban közzétett. Hirsch a berlini titkos állami levéltárban ugyanis megtalálta *Belling* ezredes, a brandenburgi segélycsapat parancsnokának ama jelentéseit, melyeket Frigyes trónörökös czímére Berlinbe küldött; továbbá pedig Henrik szász-merseburgi herczeg egyik kísérőjének naplóját. [Maga a herczeg egy lovasezredet vezényelt.] Harmadsorban pedig beszámol ama diplomácziai alkudozásokról, melyek útján a bécsi udvar Brandenburg fejedelmét a segédhad elvállalására igyekezett rávenni. A Budavár visszafoglalására indított 8200 főnyi segélyhad a jablunkai szoroson keresztül érkezett magyar földre, a honnan Buda falai alá nyomult, melyet Károly lotaringiai herczeg és Miksa Emanuel bajor választófejedelem akkor már körülzárolták volt. Jul. 4. értek a brandenburgi csapatok a táborba és — mint e jelentésekből is kivehető — derekasan kivették részüket a jul. 13. kirohanás visszaverésében, nemkülönben a jul. 27. és aug. 3. ostromokban. Miután aug. végén még a Szuleimán pasa vezérlete alatt álló közelgő török felmentő sereg ellen is derekasan megállották helyüket, szept. 2. súlyos veszteségek árán, a többi szövetséges csapattal versenyezvén, behatoltak a felszabadított várba. Mindezekben a harczokban *Schöning* vezényelte őket. Budavár visszavívása után a brandenburgiak egy darabig még a Duna mentén délnek nyomultak elő, de ebbeli szereplésük nem volt már sem Schöning, sem Frigyes Vilmos választófejedelemnek inyére, a miért is I. Lipót azután szeptember végével

nem ellenezte többé a brandenburgiak hazatérését. Hirsch tanár dolgozata becses adalékkal járul *Károlyi Árpád*, *Angeli*, *Fraknói V.*, *Ziglauer* és a Hadi Levéltár részéről kiadott művek és mások munkáihoz Budavár visszafoglalását illetőleg.

Dr. Mangold Lajos.

Dr. Márki Sándor. ***II. Rákóczi Ferencz.*** II. kötet (1707—1708). Budapest, 1909. Magyar Történeti Életrajzok. 672 lap.

Eötvös Károly a Pesti Hirlapban megírta, hogy *Thaly Kálmán*, a ki Rákóczi történetének legbuzgóbb buvára volt, miért nem írta meg Rákóczi életrajzát. Történetirásunk valóban régen nélkülözte hős fejedelmünk teljes élettörténetét, a melynek pedig már óriási anyagát hordták egybe történetkutatóink. Márki úgy tudásánál, mint nagy szorgalmánál fogva méltán vállalkozott e nagy feladatra. A nagy műnek már két kötete fekszik előttünk, a melyből láthatjuk, hogy *Márki Sándor* méltó és igazi történetírója II. Rákóczi Ferencz fejedelemnek, a ki nemcsak áradozó himnuszt, hanem kritikai alapon álló történelmet ír.

A nagy fejedelem egész élete harcz, küzdelem, ezért életrajza csupa hadtörténelem. Hogy ezt miként írja meg Márki, bemutattuk olvasóinknak folyóiratunk első füzetében, közölvén művének II. Rákóczi Ferencz mint hadúr czímű fejezetét.

Márki munkájának szövegéről tehát csak elismeréssel szólhatunk, s csak örömmel várhatjuk folytatását.

Lehetetlen azonban észrevételt nem tennünk az illusztrálás módjára nézve, a mely, úgy tudjuk, a Történelmi Életrajzok szerkesztőségének feladata A régi képek s a történelmi emlékek hű rajzainak közlése ma már a történetirásnak s a történelmi érzék fejlesztésének rendkívül hathatós eszköze. Hanem ezt sem szabad túlságba vinni s minden áron illusztrálni. A képeket s emlékeket nagyon is meg kell válogatni, főleg abból a szempontból, hogy csakugyan a szövegben tárgyalt korból legyenek s arra vonatkozzanak. *Czuberka Alfréd*, Kuruczkori fegyverek czím alatt egy füzetet írt, a melyben *dr. Szendrei János* Magyar hadtörténelmi emlékek czímű művéből egy csomó képet lenyomatott, anélkül, hogy a forrást megjelölte volna. Ezen művében egész csomó XVI. és XVII-ik századbeli fegyvert tévesen kuruczkorinak mond. És mindezeket figyelembe nem véve, több fegyvert átvesz a Tört. Életr. szerkesztője Czuberkától, s kiadja II. Rákóczi Ferencz életrajzában, holott némelyik száz esztendővel is korábbi időből való. Ilyenek a 93-ik számú ágyú és a 96-ik számú még kereklakatos szerkezetű karabélyok. A 99-ik szám alatt bemutatott fraknói

orgonalöveg pedig épen a XVI-ik századból való, mit keres tehát az II. Rákóczi Ferencz háborúinak illusztrációi között?

De még ennél is nagyobb hiba az, hogy a 322-ik lapon, Abaujtorna vármegye 1896-ban megjelent monographiájából átvesz a szerkesztő egy képet, a mely a kassai székesegyház XIV. és XV-ik századbeli kelyheit ábrázolja és alányomatja, hogy Rákóczi-korabeli kelyhek. Történetírásunk hitele érdekében így nem szabad illusztrálnunk.

Dr. Visegrádi János. ***Wesselényi Ferencz levelei.*** Zemplén vármegye levéltárában (1645—1666). Sátoraljaujhely, 1910. 8. r. 80 l.

Wesselényi Ferencz nem gazdag, s nem hatalmas családnak volt az ivadéka. Családját ő tette gazdaggá, hatálmassá és tekintélyessé. A hatalmas erejű ifjú Wesselényi a katonai pályára lépett, a melyen ügyességével és bátorságával szép sikereket ért el. 1644-ben a füleki vár parancsnokává lett. Harczolt I. Rákóczi György ellen, s Széchy Mária segítségével elfoglalta Murány várát, a melyet Széchy Mária keze révén, több Széchy-féle birtokkal egyetemben tulajdonává is tett. Az uralkodótól Murány örökös grófja czímet elnyervén, Felsőmagyarország legelőkelőbb családai sorába emelkedett fel. 1647-ben Felsőmagyarország főkapitányává lett, s ez állásánál fogva katonai és adózási ügyek révén gyakori érintkezésben volt Zemplén vármegyével. 1655-ben elnyerte a legmagasabb hivatalt, a nádori méltóságot. Ez állásából is még gyakrabban intézi leveleit Zemplén vármegyéhez és pedig különösen 1660-ban, a mikor a II. Rákóczi György megsegítését és Várad felmentését czélzó hadi műveletek gócpontja a tokaji vár és a már Szabolcsmegye területén lévő rakamazi tábor volt. Maga a nádor is itt tartózkodott a hadseregnél, de betegeskedése munkálkodására igen bénítóan hatott. A török háború kitörésével 1663-ban ismét nagyobb számúak Wesselényinek vármegyénkhez intézett levelei. Ezek között kétségkívül legértékesebb az, a mely válasz Apaffy behódolásra felszólító levelére. E terjedelmes levél megkapó és hű korképet tár elénk. A következő években egész 1667 márczius 28-án bekövetkezett haláláig a vigasztalhatatlan politikai helyzet és a súlyos betegségek által nagyon is megtörve mind ritkábban keresi fel leveleivel vármegyénket.

Zemplén vármegye levéltárában több mint száz Wesselényitől származó levél található.

A levelek közül a fontosabbakat Wesselényi tollba mondhatta, míg a kevésbbé fontosakhoz csupán a vezérgondolatokat adta meg, a kidolgozást titkárai, így Gyöngyösy István is, végezték. Politikai pártállásából és hivatalos állásából is fő törekvése oda irányul, hogy

a nemzetet a török elleni küzdelemre tüzelje. A dicső multat tárja fel, tehát az ősök dicső példájával törekszik lelkesíteni, majd pedig az értelemhez szólva azt törekszik beláttatni, hogy nem másról van szó, hanem önmagunkról, önmagunkért küzdünk, nem másért. Végül elkeseredésében nem mulasztja el a törvény rendelte szigorú büntetés hangoztatásával hatni a vonakodókra. «Kérem s kénszeritem kgteket serkentse fel magában Magyar szivét, és édes eleink vitéz született Pogany ellen való forró haragját, kardot, fegyvert, bátor szivet szerezzen 's nevellyen magában, 's mivel az az idő eljött, melyben vagy eztis elvesztettük, ha puhák és degenerált fiai fogunk lenni diczíretes Eleinknek ami kevesset meg Magyar Országban birunk, avagy . . . a Pogany ebnek szegjen vallasaval 's utolsó romlásaval tőlünk 's Eleinktűl torkon verve 's prædalt hazank orszaglásábúlis ki verjük.» «Nem kivántatik ehez egyéb, hanem régi dicsíretes eleink bator szivét fel ébresztvén magunkban hazánkért, maradékunkért szép verrel nyert szabadságunkért ki ki kgltek közül fel üvezvén agyékját készüllyön oltalmájért szemben szállani, vérünket, 's javainkat szomnyuhozó, pogány ellen . . .» «A nagy hatalmú Imre kérjük obtestallyuk, s hivatalunk szerint Serio intyük, és Paranczollyuk kglteknek szannya megh önnön magha Nemzetit, édes Feleségét, gyermeket, 's maghát, az Personalis Insurrectioval ne temporisallyon . . .» «Nekünk édes hazánk nevelt fiai, ne hadgyuk magunkat magunkért» olyanoknak kell lennünk hazánk és nemzetünk érdekében, mint a milyen a jó pásztor, a ki nyáját utollyára élete fogyásával is kivannya tatarozni.» «Az ki el mulattya (a táborba szállást) lattya az Isten hazánk arrúl írt büntetését minden halladék és engedelem nélkül el követetyük, Istenért-Istenért édes Magyar Véreink serkencze fel magát. . . .»

Nem kellene rászorulnunk a német gyámolítására, ha mindenki annyit tenne, a mennyire képes: «Adna csak az Meltosagos Rakoczi Fejedelem Aszony, szép herczeghsegetül 's birt jauaibul négy eőt ezer fogadot népet, magha Nemes Zemplin Vármegye két 's három ezer embert; Homonnainé Aszonyom eő kglme uagy ket ezer embert, Rakoczi Laszlo úr ezeret uagy más fél ezeret, Enis jó sziuel ezerigh, es per consequens az töb Nemes Varmegyek, Urak, Eözvegy Aszonok ne kimillenek czak értekünk, s értéktelen jauaczkankot, bizony más keppen beszelgetnenk ezennel mindenünktül megh foszto ellenségünkkel . . .»

Szerző a nagynevű hadvezér és államférfiu 88 levelének hű másolatát közli, a melyek legnagyobbrészt hadi vonatkozásúak és így azok közrebocsájtásával XVII-ik századi hadtörténetirásunknak tett jelentékeny szolgálatot.

A Magyar Katonai Közlöny újabban megjelent 7 8-ik füzetében, *dr. Egyed István*-tól: «A magyar hadügy a vezérek korában» czím alatt nagyobb tanulmány első közleményét hozza. Ennek a kérdésnek, mint tudjuk, már egész irodalma van nálunk. Szerző szintén nagy aparátussal dolgozik s kútforrásait lelkiismeretesen idézi. A tárgyról való felfogásának kidomborítását a következő közleményekben érdekkel várjuk. Szerző ezen munkájánál három elsőrangú forrást, illetőleg tanulmányt nem értékesített. Ezek: *Salamon Ferencz*: A magyar hadi történethez a vezérek korában, *Szabó Károly*: A magyar vezérek kora és *Hazai Samu*: A X-ik századbeli magyar hadügyről (Folyóiratunk I-ső évfolyamában). Tanulmánya további részeiben bizonyára e szerzők eredményeit is haszonnal vehetné figyelembe.

A Hadsereg folyó évi 11-ik számában, vezető czikkben foglalkozik a magyar hadtörténelmi irodalommal; hadtörténelmi bizottságunk megalakulása és folyóiratunk ujból való megindulása alkalmából.

A czikk írója abból az alkalomból, hogy a Magyar Tudományos Akadémia hadtörténelmi bizottsága felkérte a honvédelmi minisztert, hogy kitűnően képzett (lehetőleg hadiiskolát végzett) fiatal honvédtiszteket minden egyéb szolgálattól fölmentve legalább 2 évre Budapestre vezényeljen, hogy itt egyetemi előadások hallgatása és az itt található történeti adat-források (országos levéltár, az Akadémia, a Nemzeti Múzeum levéltára, stb.) tanulmányozása útján a történetkutatói és történetírói hivatásra a legalaposabban előkészüljenek; azt írja, miszerint kívánatos volna, hogy viszont «a hadtörténelemmel foglalkozni kívánó polgári történettudósok számára is szerveztessenek olyan hadtudományi előadás-sorozatok, melyek megkönnyítenék mindazon katonai ismeretek elsajátítását, melyek nélkül hadi eseményeket teljesen megérteni és helyesen megítélni lehetetlen, mert *katonai szempontból tudományos* és gyakorlati értékkel biró magyar hadtörténelmi irodalmat csak ily módon lehetne megteremteni.»

«Polgári történettudósaink általában csak mellékesen foglalkoznak hadtörténelemmel — írja tovább a czikk szerzője — és még így is leginkább csak a védőrendszereknek és a hadseregek szervezetének inkább politikai, mint tisztán katonai szempontból való tanulmányozásával és bírálatával. Ha valódi hadtörténelmet akarnak írni, alapos katonai szakképzettségre kell szert tenniök, mert különben munkáikon minden képzett katona azonnal észreveszi, *hogy laikusok, előttük ismeretlen területre tettek többé-kevésbbé sikerült kirándulást.*»

Miután pedig írja ismét tovább «*katonai szempontból értékes hadtörténelmi irodalmunk egyáltalában nincs*, a magyar haditörté-

nelmi irodalmat, józan ésszel gondolkozva, talán mégis első sorban a magyar katonákkal, a magyar katonák számára kellene megteremtenünk.»

Majd kifogásolja, hogy a honvédelmi miniszter által kitűzött 100 arany pályadíjra «A magyar hadsereg megalakítása III. Károly korában» című pályakérdés tűzetett ki, a mely szerinte az Akadémia lomtárából vétetett. Szerinte helyesebb lett volna, ha nem ilyen politikai ízű, hanem olyan tisztán szakszerű katonai kérdés megoldására tűzték volna ki, melynek tanulmányozásából minden katonánk a gyakorlati szolgálatában is értékesíthető hasznot húzhatna, melynek megoldására akkor szívesen vállalkoztak volna katonáink is.

Ilyenekül ajánlja a többek közt: A Mária-Terézia rendes magyar vitézek életrajza és hőstetteinek ismertetése. A magyar huszárság története. Hadtörténelmi olvasókönyv a magyar katonák és a magyar ifjúság számára. Bosznia és Herczegovina megszállásának katonai története, különös tekintettel a magyar csapatok szereplésére. Végül a czikk szerzője *jóakaratáról* biztosítja bizottságunkat és folyóiratunkat. Ennek daczára is kénytelenek vagyunk ennyi sajnálatos tévedésre és tájékozatlanságra reflektálni.

A mi azt az indítványt illeti, hogy a polgári történettudósok számára olyan tanfolyamok szerveztessenek, a hol alapos katonai szakképzettségre tehessenek szert — azzal a M. T. Akadémia hadtörténelmi bizottsága már foglalkozott — és *egyhangúlag elvetette* azt, még pedig azzal az indokolással, hogy polgári történettudósaink a nekik szükséges képzettséget megszerzik tanfolyamok nélkül magánúton is, a minthogy a katonai tudományoknál nehezebb tudományokat is el tudnak sajátítani. *Salamon Ferencz* és *Thaly Kálmán* például elsőrangú hadtörténelmi irók voltak, pedig nem végeztek ilyen tanfolyamokat és Salamonnak a magyar vezérek koráról írt tanulmányát a németországi katonai intézetekben tanítják.

A történelmi fegyvertannak pedig minden ma ismert szaktekintélye európaszerte polgári egyénekből áll.

Ez a kérdés épen azért úgy áll, hogy a hadtörténelmi irodalmat váltvetve katonai és polgári szakférfiaknak kell és lehet csak együttesen megteremteni. Ez a felfogása az összes számbavehető és irányadó tényezőknek s ezért szerveztetett most újból a M. T. Akadémia hadtörténelmi bizottsága vegyesen polgári és katonai tagokból.

Konstatálja czikkíró, hogy magyar hadtörténelmi irodalmunk egyáltalában nincsen. Folyóiratunk bibliographiai részében évről-évre a magyar hadtörténelmi munkák czímeinek czeit, egész könyvtár jegyzékét közöljük. Már csak ez is megczáfolja czikk iróját. Állítására

különben még csak egy észrevételünk van. Az a körülmény, hogy irója így nyilatkozik, nem azt bizonyítja, hogy nincs magyar hadtörténelmi irodalom, hanem hogy azt csak ő nem ismeri.

A mi a kitűzött pályakérdést illeti, melynek tárgya az állandó magyar hadsereg első szervezésének története, az összes szakkörök régi intentióinak megfelelően tűzetett ki.

A mi pedig a czikk irója által ajánlott pályakérdéseket illeti, ismét csak irodalmi ügyekben való teljes tájékozatlanságát bizonyítja: A Mária-Terézia rend története régen meg van írva, a magyar huszárság történetét megbizatás folytán évek óta írja egyik legkiválóbb hadtörténészünk, az ifjúság számára való olvasókönyvek kiadásával nem a Tudományos Akadémia, hanem a közoktatásügyi hatóságok foglalkoznak s végül a boszniai hadjárat leirása ma még nem tartozik a történetirás keretébe s így a specziális katonai szakmunkák sorozatában és nem a történelmi kiadványok között foglal helyet.

Mindezek után nem marad egyébb hátra, minthogy A Hadsereget és kritikusát mi is elnéző jóakaratunkról biztosítsuk. *i. j.*

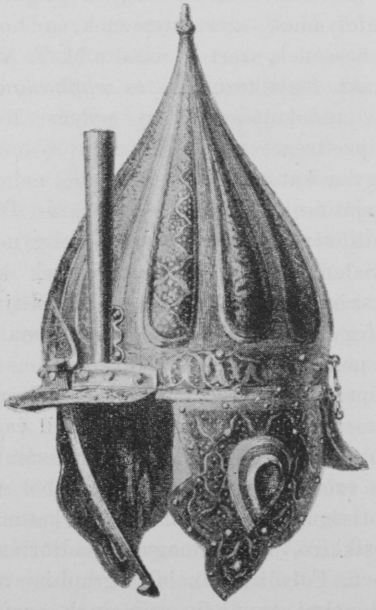

Zrinyi Miklós sisakja.
A bécsi udvari fegyvermúzeumban.

II. A MAGYAR HADTÖRTÉNELMI IRODALOM REPERTORIUMA

1897—1909 ig.

Második közlemény.

I. Önálló magyar hadtörténelmi és hadtörténelmi vonatkozású művek.

B) Külföldi művek.

Altmann V. Regesta imperii XI. Die Urkunden Kaiser Sigismunds 1410—37. Innsbruck, Wagner. 1897.

Angeli M. Erzherzog Karl von Österreich als Feldherr und Heeresorganisator I—V. k. Wien. Braumüller. 1897.

Attlmayr. Der Krieg Österreichs in der Adria im Jahre 1866. Pola u. Wien. Gerold. 1897, VIII. 206 l. 10 M.

Beiträge, Krit., zur Gesch. des Krieges von 1866. 1900. K 4·80.

Benedek's nachgelass. Papiere. Herausg. u. zu e. Biographie verarb. v. Friedjung. 3. Aufl. Mit Anh. I—II. 1904. K 9·60.

Bernhardi. Der Krieg 1866. gegen Österreich und seine unmittelbaren Folgen. Mit einem Bildn. Bernhardis 1897. K 9·60.

Bielik (Emerich). Geschichte der k. u. k. Militär-Seelsorge und des apostolischen Feld-Vicariates über Auftrag Seiner Bischöflichen Gnaden des Hochwürdigsten Herrn Apostolischen Feld-Vicars Dr. Coloman Belopotoczky. Wien, 1901. St.-Norbertus kny. 8-r. VIII., 373 l. K 5.—

Binder von Kriegelstein. Der Krieg Napoleons gegen Österreich 1809. 2 Bände. Berlin, 1906. K 21·60.

Brause-Mansfeld Ágost. Feld-, Not- und Belagerungs-Münzen von Deutschland, Österreich-Ungarn, Siebenbürgen, Moldau, Russland, Polen etc. Berlin, Stargardt, 1897. Fol. XI. 118 l. 55 tábla. 100 M.

Criste. Kriege unter Kaiser Josef II. Bearb. von —. 1904.

Duka Tivadar. Kossuth and Görgei. Hertford, 1899. (Ismertetve: Századok. 1899, 173. l.)

Eiermann (dr. Adolf). Lazarus von Schwendi, Freiherr von Hohenlandsberg, ein deutscher Feldoberst und Staatsmann des XVI.

Jahrhunderts. Neue Studien von —. Freiburg i. B. 1904. 8-r. VIII., 163. l. (Ismertetve: Századok, 1906, 568. l.)

Emmer. 60 Jahre auf Habsburgs Tron. Festausgabe zu 60 jährigen Regierungsjubileum. 2 Bände. 1908. K 34.—

Erbfolgekrieg, österr. 1740—1748. Nach d. Feldakten und and. auth. Quellen bearbeitet in d. kriegsg. Abt. des k. u. k. Kriegsarchivs. I. 2 Teile. Mit 9 Tab. u. 11 geneal. Tafeln. Nebst 8 graph. Beilagen. 1898. K 20. — II. Der erste schles. Krieg. 1740—1741. 1896. K 20. — III. Der erste schles. Krieg. Von der Übergabe v. Neisse bis z. Friedensschlusse 1742. 1898. K 30. — IV. Krieg geg. Bayern u. Frankreich. 1741—43. 1900. K 30. — V. Der Feldzug in Böhmen. 1741—42. 1901. K 30. — VI. Kriegsereignisse in Bayern vom Vertrage von Nieder-Schönenfeld bis zum Frieden v. Füssen. — Feldzug 1744. in den Niederlanden. — Kriegsereignisse am Rhein 1745. 1902. K 30. — VII. Der zweite schles. Krieg. (1744—1745.) 1903. K 30. — VIII. Der Krieg in Italien u. Spanien. 1905. K 30. —

Finke (Edmund). Geschichte des k. u. k. ungarischen Infanterie Regimentes Nro 37. Erzherzog Joseph. Auf Veranlassung des Regimentes verfasst von —. I., II. Bd. Wien. 1898. Nagy 4-r. 754 l., 1478 l. Arczképekkel. (Ismertetve: Századok, 1899. 541. l.)

Fischer von Wellenborn (Carl). Graf Civalart-Uhlanen in den Jahren 1848—49. Ein Beitrag zur Gesch. des k. u. k. Uhlanen-Regiments Erzh. Ottó Nr. 1. Wien. Seidel. 1897. 365 l. 3 M. 60.

Frankl (dr. Philipp). Der Friede von Szegedin und die Geschichte seines Bruches, von —. Leipzig, 1904. G. Fock. Kis 8-r. 96 l. (Ismertetve: Századok, 1905, 776. l.)

Friedjung (Heinrich). Der Kampf um die Vorherrschaft in Deutschland 1859—1866. I., II. Bd. 3. Aufl. Stuttgart, 1899. Cotta'sche Buchhandlung. 8-r. XVIII., 463 l., XIV., 618 l. Kilencz térképpel. Ára 24 M. — 4. Aufl. Stuttgart, 1900. 8-r. XVI., 476 l., XIV., 618 l.

Führer, die, der österr.-ung. Armee. Lebensskizzen u. Porträts d. Generale u. Truppenkommandanten d. k. u. k. Heeres u. d. Kriegsmarine. Lief. 1—10. Wien, 1905.

Gatti. Geschichte der Technischen Militärakademie. I. Band. Geschichte der k. k. Ingenieur- u. k. k. Genieakademie 1717 bis 1869. 1901. — II. Band. Geschichte des k. k. Bombardierkorps der k. k. Artilleriehauptschule und der k. k. Artillerieakademie 1786—1869. 1906.

Geschichte, illustrierte, der k. u. k. Armee. Herausgegeben von *Anger*. Mit 62 Tafeln und 300 Textabbild. 1898. K 20.

Geschichte der Sicherheitstruppen u. d. öffentlichen Sicherheit in Bosnien und Hercegovina 1878—1898. K 3.

György (Árpád de). La salle des hussards au pavillon historique de la Hongrie à l'exposition universelle de Paris en 1900. Par —. Paris, 1904. Nagy 4-r. 4, 47 l. Három képmelléklettel s a szövegbe nyomott képekkel.

Heyden (Hermann von). Ehren-Zeichen (Kriegs-Denkzeichen, Verdienst- u. Dienstalters-Zeichen) der erloschenen und blühenden Staaten Deutschlands und Österreich-Ungarns. Nachtrag. Meiningen, 1898. 8-r. 19 l.

Horn (Emil). François Rákóczi II. prince de Transylvanie, 1676—1735. Paris, 1906. Perrin et comp. Kis 8-r. VIII, 483 l. Arczképpel. Ára 5 fr. (Ismertetve: Századok, 1906. 253. l.)

Horsetzky. Kriegsgesch. Übers. der wichtigsten Feldzüge in Europa seit 1792. 6. Aufl. 1905. K 18.

Janson: Der Feldzug 1814 in Frankreich. I. Bd. Der Feldzug bis zur zweiten Trennung der Schlesischen Armee von der Hauptarmee. Berlin, 1903. E. S. Mittler und Sohn. 8-r. XIV., 370, 37 l. (Ismertetve: Századok, 1905. 478. l.)

Joübert (Chevalier *Joseph*). Un Héros Hongrois. François Rákóczi II. Prince de Transylvanie. Par le . Angers, 1907. Germain et Grassin. 8-r. 42 l. (Ismertetve: Századok. 1908. 566. l.)

Kienast A. Die Legion Klapka. Eine Episode aus dem Jahre 1866 und ihre Vorgeschichte. Wien, 1900. L. W. Seidel u. Sohn. 8-r. XI, 386 l. Egy térképpel és 5 melléklettel.

Kling. Die Schlacht bei Nikopolis 1396. Berlin, 1906. K 2·40.

Klopfer. Unser Kaiser. Ein Lebens- und Charakterbild Kaiser Franz Josefs I. 1898. K 14.—

Kolowrat-Krakowsky (Feldmarschallieutenant *Graf Leopold*). Meine Erinnerungun aus den Jahren 1848 und 1849. Herausgegeben von seinem Sohne Leopold Graf Kolowrat-Krakowsky. I., II. Bd. Wien, 1905. Gerold et Comp. 8-r. XII., 172 l., XII., 208 l. (Ismertetve: Századok, 1905. 953. l.)

Krauss. Moltke, Benedek u. Napoleon. Mit 12 Beilagen. 1901. K 4·50.

Krieg gegen die Französische Revolution 1792—1797. Nach den Feldakten und anderen authentischen Quellen bearbeitet in der kriegsgeschichtlichen Abteilung des k. u. k. Kriegsarchivs. I. Bd. Einleitung. Mit 8 Beilagen und 4 Tafeln im Text. — II. Bd. Feldzug 1792. Mit 7 Beilagen und 28 Textskizzen. Wien, 1905. L. W. Seidel und

Sohn. Nagy 8-r. X., 590 l., X., 411 l. (Geschichte der Kämpfe Österreichs. Kriege unter der Regierung des Kaisers Franz.)

Kriegsjahr, das 1809. in Einzeldarstellungen. Herausg. von Feldmarschalleutn. E. Woinovich. Red. von Hauptm. Alois Veltzé. I. Theil. Wien. 1906. K 10.—

Kriegsschule. (Die k. u. k.) 1852—1902. Wien, 1903.

Kupelwieser L. Die Kämpfe Oesterreichs mit den Osmanen 1526—1537. Wien und Leipzig, 1899. 8.-r. IV., 113 l. Egy hasonmás melléklettel. Ára 1 forint 50 kr. (Ismertetve: Századok, 1899. 171. l.)

Langer (Johann). Das k. u. k. Kriegsarchiv von seiner Gründung bis zum Jahre 1890. Zweite Aufl. Umgearbeitet und bis auf Gegenwart ergänzt von —. Wien, 1900. Verlag des k. u. k. Kriegsarchives. 8-r. 206 l. (Ismertetve: Századok, 1902. 87. l.)

Larisch (August). Das Kriegsjahr 1809. Kötzschenbroda. 1899. 8-r. 124 l. Ára 3 M.

Lefaivre (Albert). Les magyars pendant la domination ottomane en Hongrie, 1526—1722. Par —. Tome I., II. Paris, 1902. Perin et Comp. 8-r. 441 l., 457 l. (Ismertetve: Századok, 1902. 670. l.)

Lettow-Vorbeck (Oberst *a. D. von).* Geschichte des Krieges von 1866. II. Bd. Der Feldzug in Böhmen. Berlin, 1899. Nagy 8-r. XXV., 687 l. Egy térképpel, 20 vázlattal és 9 csata-tervvel.

Mac Nevin O'Kelly. Vor 25 Jahren. Eigene Erinnerungen aus der Okkupations-Kampagne 1878. 1903. K 2·40.

Major Z. La guerre de la succession d'Autriche 1740—48. Campagne de Silésie 1740—41. Paris. Baudouin. 1897. 77 l. 2 Fr. 50.

Mas Latrie, Rancougne Buisson et Rey. Les Hussards de Chamborant. 2-e hussards. 1735—1897. Paris, Didot. 1897. XVIII, 333 l. (Ez azon huszárezredek közül való, melyeket magyar menekültekből Eszterházy gróf alapított.)

Mayerhoffer. Das Gefecht bei Jajce 1878. 1904. K 3·60.

Mayerhoffer. Österreichs Krieg mit Napoleon I. 1809. 1904. K 10.—

Menge. Die Schlacht von Aspern am 21. und 22. Mai 1809. Eine Erläuterung der Kriegführung Napoleons I. und des Erzherzogs Karl von Österreich. 1901. K 7·20.

Metzger. Fahnenhistorik der k. u. k. österr.-ungar. Infanterie der letzten 300 Jahre. 1898. K 3.—

Mittheilungen des k. u. k. Kriegs-Archivs. Herausgegeben von der Direction des k. u. k. Kriegs-Archivs. Dritte Folge. I. Bd. Mit zehn Tafeln. Wien, 1902. L. W. Seidl u. Sohn. 8-r. 4, 348 l. —

Hozzáfűzve: Register zu den Mittheilungen des k. u. k. Kriegs-Archivs, für die Jahrgänge 1876–1886. und Neue Folge I–XII.Bd. 8-r. 12 l. (Ismertetve: Századok, 1904. 546. l.) II. Bd. Mit zwei Tafeln. Wien, 1903. L. W. Seidl u. Sohn. 8-r. 4, 396 l. — III. Bd. Mit drei Beilagen und neun Textskizzen. Wien, 1904. L. W. Seidl u. Sohn. 8-r. XI., 314 l. (Ismertetve: Századok, 1905. 50. l.) — IV. Bd. Mit fünf Beilagen und zwölf Textskizzen. Wien, 1906. L. W. Seidl und Sohn. 8-r. XVIII., 516 l. — V. Bd. Wien, 1907. L. W. Seidl u. Sohn. 8-r. 4, 382 l. Négy vázlattal.

Mitteilungen des k. u. k. Heeresmuseums. 1. Heft. Mit Figuren. Wien, 1902. K 5. — 2. Heft. Mit 3 Tafeln. Wien, 1903. K 5. — 3. Heft. Wien, 1907. K 5. —

Mollinary. 46 Jahre im österr.-ung. Heere. 2 Bde. Zürich, 1905. K 19·20.

Moltkes Kriegsgeschichtliche Arbeiten. Kritische Aufsätze zur Geschichte der Feldzüge von 1809, 1859, 1864, 1866 und 1870—71. Herausgegeben vom grossen Generalstabe, Abtheilung für Kriegsgeschichte. Berlin, 1899. Ernst Siegfried Mittler und Sohn. 8-r. X., 216 l. Húsz térkép és tervrajz-melléklettel. (Moltkes militärische Werke. III. Kriegsgeschichtliche Arbeiten. 2. Theil.)

Montecuccoli (Ausgewaehlte Schriften des *Raimond Fürsten* —) General-Lieutenant und Feldmarschall. Herausgegeben von der Direction des k. u. k. Kriegs-Archivs. Bearbeitet von Hauptmann Alois *Veltzé*. I. Bd. Militærische Schriften. 1. Th. Mit einem Titelbild und drei graphischen Beilagen. — II. Bd. Militærische Schriften. 2. Th. Mit 12 Tafeln. — III. Bd. Geschichte. — IV. Bd. Miscellen, Correspondenz. — Wien und Leipzig, 1899—1901. W. Braumüller. 8-r. 4, CXXXIX., 387 l. VI., 619 l., VI., 472 l., 2, II., 530 l.

Obál (Béla). Franz Rákóczi II. und sein Freiheitskampf im Lichte der ungarischen Geschichte. Eine Gedenkrede. Halle, 1907. Wischau u. Burkhardt, 8-r. 27 l.

Oman (Charles). A history of the art of war (2 kötet). The middle ages from the fourth to the fourteenth Century. With maps, plans and illustrations. London, 1898. XVI., 668 lap. Ára 21 shilling. (Ismertetve: Századok, 1899. 65. l.)

Ommen (Heinrich). Die Kriegführung des Erzherzogs Karl. (Historische Studien. Veröffentlicht von E. Ebering. Heft 16.) Berlin, 8-r. II. 134 l. (Ismertetve: Századok, 1903. 182. l.)

Pierantoni (Augusto). Il colonello Alessandro Monti e la legione italiana in Ungheria, 1849. — Gli ungheresi nelle guerre nazionali

italiane, 1848 -66. Roma, 1903. Tribuna-kny. 8-r. 100 l. (Ismertetve: Századok, 1904. 469. l.)

Pohler. Bibliotheca historico-militaris. 1887—1899. I—IV. Bd.

Prybila. Geschichte der Kriege der k. u. k. Wehrmacht von 1848 bis 1898. Mit 6 Übersichtskarten. 1899. K 9.

Rostok. Die Regierungszeit Seiner Majestät d. Kaisers u. Königs Franz Josef I. 3. Aufl. 1903. K 7.

Röhricht (Reinhold). Geschichte des ersten Kreizzuges. Innsbruck, 1901. Wagner. 8-r. XII., 267 l.

Suski. Campagne de 1809 en Allemagne et en Autriche. Tom. III. Paris-Nancy, 1902. Berger Levrault et comp. Nagy 8-r. 408 l. Egy térképpel és két rajzzal. (Ismertetve: Századok, 1903. 861. l.)

Schäfer (Dietrich). Die Ungarnschlacht von 955. Von —. Berlin, 1905. 8-r. 17 l. Különlenyomat a Sitzungsberichte der königl. preussischen Akademie der Wissenschaften 1905. évi XXVI. számából. (Ismertetve: Századok, 1906. 156. l.)

Schirmer. Das Treffen von Blumenau-Pressburg. 1866. 1904. K 5.—

Schirmer Frigyes. Der Feldzug der Österreicher gegen König Joachim Murat im J. 1815. 1897. (Ismertetve: P. Lloyd 1898 jan. 16.)

Schlichting. Moltke und Benedek. Studie über Truppenführung zu d. Takt. u. strateg. Grundsätzen der Gegenwart. 1900. K 3·60.

Schulte. Über die Schlacht von Slankamen 1691. u. die von von Saint Privat. Eine Paralelle. (Jahresbericht der Schlesischen Gesellschaft für vaterländische Cultur. Breslau, Aderholz. 1897.)

Smekal. Die Schlacht bei Aspern und Esslingen. 1809. 1899. K 3·60.

Sněmy České. (Cseh országgyűlések 1526-tól kezdve. Kiadja a cseh országos levéltár.) E mű VIII. kötete (Prága, 1895. IV., 912 l.) tartalmazza egyebek közt a magyarországi török háborúkra és a cseh segélyre vonatkozó alkudozásokat (1592 94.)

Spiegler (S. Julius). Der Freiheitskampf des ungarischen Nation (1848—49). Kritisch beleuchtet von —. Leipzig, 1898. 8-r. 148 l.

Sypniewski. Fünfzig Jahre Kaiser. Mit 4 Porträts. 1898. K 5·40.

Trapp (Richard). Kriegführung und Diplomatie der Verbündeten vom 1 II. bis 25 III. 1814. Giessen, 1899. A. Frees. 8-r. 178 l. Ára 2 M.

Vári (Rudolphus). Incerti scriptoris Byzantini sæc. X. liber *de re militari.* Recensuit —. Lipcse, 1901, 8-r. XII., 90 l. (Bibliotheca scriptorum Græcorum et Romanorum Teubneriana.) Ára 2·40 M.

Veltzé. Ausgewählte Schriften des Raimund Fürsten Montecuccoli. I—IV. Bd. Wien u. Leipzig, 1899—1901. (Ismertetve: *Századok*, 1903. 254. lap.)

Wacquant (Anatole). Die ungarische Donau-Armee 1848-49. Breslau, 1900. Schottlænder. 8-r. 8, XVI., 386 l. Két képpel.

Wendt H. Schlesien im Kampfe des Königs Matthias mit dem Kaiser 1482. (Zeitschrift des Vereins für Geschichte und Altertum Schlesiens. Kiadja Colmar Grünhagen. 31. kötet. 1897.)

Wertheimer (Edmund). Die Verbannten des ersten Kaiserreichs. Leipzig, Duncker und Humbolt, 1897. (Ismertetve: *Századok*, 1898. 160. l.)

Willfort. Die Schlacht bei Aspern 1809. 1902. K 1·50.

Windisch-Grätz, d. österr. Feldmarschall. Eine Lebensskizze. 2. Aufl. 1897. K 6.

Woinovich E. Kämpfe in der Lika, Kroatien und Dalmatien 1809. Wien, 1906. K 2.—

Wrede (Alphons Freiherr von). Geschichte der k. und k. Wehrmacht. Die Regimenter, Corps, Branchen und Anstalten von 1618 bis Ende des XIX. Jahrhunderts. Herausg. v. d. Direktion des k. u. k. Kriegsarchivs. Wien. Seidl und Sohn. 8-r., I. Bd. Fusstruppen. 1898. — II. Bd. Aufgelöste Fusstruppen. 1898. — III. Bd. Kavallerie. 1901. — IV. Bd. Artillerie. 1902. — V. Bd. K. u. k. ung. Landwehr und Landsturm. 1903.

Zeppelin (Graf von). Die Heere und Flotten der Gegenwart. IV. Bd. Österreich-Ungarn. Herausgegeben von —. Bearbeitet von Generalmajor E. von Kählig und Corvettencapitän Ritter von Jedina. Berlin, 1899.

II. MAGYAR HADTÖRTÉNELMI VONATKOZÁSÚ CZIKKEK.

A) Hazai folyóiratokban.

Adatok a m. kir. pécsi honvéd hadapród iskola történetéhez. *A Hadsereg*, 1906. 139. l.

A. D. Az 1686-iki Thököly-féle mozgalmak történetéhez. *Történelmi Tár*, 1898. 77. l.

A Hadsereg, 1906. 192. l. (Hadtörténelmi epizódok közlése a egénységgel.) — U. o. 1907. 222. l. (A Ferencz József huszárezred kettős jubileuma 1907. évi október hó 12-én.)

Akadémia (A cs. és kir. tengerészeti —). Irta egy cs. és kir. tengerésztiszt. *A Hadsereg*, 1905. 89. l.

Anonym. A sajómezei csata 1241-ben. *Ludovika Akadémia Közlönye*, 1898. XXV. évf. 37., 130. ll.

Antos János 1848 49-iki vezérkari honvéd alezredes hátrahagyott emlékjegyzetei. *Századok*, 1907. 173. l.

Archaeologiai Értesítő, 1907. 379. l. (Szalánczvár eredete.)

Árpád vezér. *Századok*, 1907. 767. l.

Bagossy Bertalan. A hajdani Szatmárvár helye, neve és keletkezése. *Értesítője* (A szatmárnémeti kir. kath. főgymnasium 1906—1907. évi —). Szatmárnémeti, 1907. 3—21. ll.

Balló István dr. Tatárrabság. *Történelmi Tár*, 1899. 380. l.

Baranyai Béla. A Rákóczi-kor bibliographiája. *Századok*, 1905. 84., 187. ll.

Bartalos Gyula. Honfoglaláskori s egyéb régiségleletek Egerben és vidékén. *Archaeologiai Értesítő*, 1899. 353—360. ll.

Bartholomeidesz Margit. II. Rákóczi Ferencz és szabadságharcza. *Értesítője* (A dunáninneni ág. hitv. evang. egyházkerület modori leánynevelő intézetének —) az 1906—1907. tanévről. V. évf. Pozsony, 1907. 5—27. ll.

Basta György hadvezér levelezése és iratai. *Századok*, 1907. 272. l.

Bányai Károly. Adalékok a Rákóczi-kor történetéhez, a Gencsy-család balkányi levéltárából. *Történelmi Tár*, 1904. 35. l.

Berzeviczy Egyed. Adat az 1744-iki insurrectio történetéhez. *Századok*, 1905. 67. l.

Bleyer Jakab. Adalékok a Lech folyónál vívott 955-iki ütközethez. *Századok*, 1898. 563. l.

Bleyer Jakab. Adalékok Zrinyi Miklós és udvara jellemzéséhez és Zrinyi-Ujvár történetéhez. *Századok*, 1900. 221. l.

Bocskay hadi népe. (Nyilatkozat.) *Századok*, 1908. 466. l.

Borosnyai Károly. II. Rákóczi Ferencz fejedelem élete. *Értesítője* (A szegedi m. kir. áll. főgymnasium kilenczedik —) az 1906 1907. tanévről. Közli Kárpáti Károly igazgató. Szeged, 1907. 7—32. ll.

Borovszky Samu dr. Sárvár történetéhez. *Történelmi Tár*. 1899. 575. l.

Borovszky Samu dr. értekezése Szendrő váráról. *Századok*, 1908. 277. l.

Bruckner Győző dr. A késmárki Thököly-vár falfestményeiről. *Archaeologiai Értesítő*, 1908. 180—183. ll.

Csapó Vilmos. Generális Győry Péter. *Századok*, 1904. 855. l.

Csapó Vilmos. Adalék az insurrectió történetéhez Mária Terézia korában. *Századok*, 1906. 167. l.

Csomortáni P. Gaudencz. Zrinyi Miklós a költő és hadvezér. *Értesítője* (Az erd. róm. kath. status fennhatósága s a minorita rendiek vezetése alatt álló Kézdivásárhely-kantai róm. kath. ötosztályú gymnasium —) az 1899—1900-iki tanévről. Kézdivásárhely. 1900. 3—33. ll.

Darnay Kálmán. Hadtörténelmi emlékekről Sümeghen. *Archaeologiai Értesítő*, 1900. 406—409. ll.

Dobó István életéhez. (1553.) *Történelmi Tár*, 1901. 119. l.

Domanovszky Sándor és Vértesy Jenő. Nagy Lajos első hadjárata Velencze ellen. *Századok*, 1900. 778. és 905. ll.

Domján Elek. II. Rákóczi Ferencz önéletrajza. (Rövid válasz Keller Imre birálatára.) *Századok*, 1904. 807. l.

Dudás Gyula. Hunyadi János, a «fejér» lovag. *Századok*, 1902. 953. l.

Dudás Gyula. Kinizsi Pál származása helye. *Századok*, 1903. 471. l.

Dudás Gyula. Kozák telep Magyarországon. *Századok*, 1907. 364. l.

Dudás Gyula. A felsőzempléni várakról. *Archaeologiai Értesítő*, 1908. 351—354. ll.

Erdélyi Alajos. Barcsay Ákos fejedelemsége. I—II. közl. *Századok*, 1906, 412., 489. ll.

Erdélyi Múzeum, 1898. 408. l. (A fogarasi vár feliratai.) — *U. o.* 1901. 527. l. (A héjasfalvi honvédemlék.) — *U. o.* 1902. 364. l. (A miriszlói csata emlékoszlopa.) — *U. o.* 1904. 363. l. (Piscsevics orosz tábornok emlékiratai.)

Erdődy Pálffy János gróf. A Hadsereg, 1905. 223. l.

Éble Gábor. Katonai sérelmeink 1758-ban. *Századok*, 1904. 447. l.

Éble Gábor. Károlyi Sándor a majtényi fegyverletétel után. — *U. o.* 1904. 702. l.

Éble Gábor. Egy labancz Dessewffy. — *U. o.* 1904. 706. l.

Éble Gábor. A kurucz Károlyi. *Századok*, 1905. 335. l.

Érdújhelyi Menyhért. A «fejér» lovag. *Századok*, 1902. 181. l.

Fay Ákos. Magyarok nyomai az őskorban. *Ludovika Akadémia Közlönye*, 1901, XXVIII. évf. 646. l.

Fetzer János Ferencz. Szilágysomlyó Báthori vára. *Archaeologiai Értesítő*, 1908. 1—7. ll.

Gabányi János. Görgey hadtestének műveletei 1849 jan. 6-tól febr. 5-ig. *Ludovika Akadémia Közlönye*, 1902. XXIX. évf. 949. l.

Giay Károly dr. Somlyó várának 1498. évi leltári töredéke. *Történelmi Tár*, 1901. 107. l.

Gombos F. Albin. Marchia Jakab, a husszíták inquisitora hazánkban. *Erdélyi Múzeum.* 1898. 260., 311. ll.

Gracza György. Az 1848—49-iki szabadságharcz története. Ismerteti Király Pál dr. *Erdélyi Múzeum*, 1898. 331. l.

G—s. Bocskay István. *Értesítője* (A székelyudvarhelyi ev. ref. kollégium —) az 1905—1906. iskolai évről. Szerkesztette Gönczi Lajos igazgató-tanár. Székelyudvarhely, 1906. Becsek D. fiai kny. 3—10. ll.

Győrvár viadaláról. (Helyreigazítás.) *Századok*, 1908. 569. l.

H. A. Fa- és fegyverkiviteli engedély. *Történelmi Tár*, 1898. 172. l.

Hampel József. Hadtörténelmi múzeum. *Archaeologiai Értesítő.* 1899. 430—432. ll.

Hegyesi Márton. Glossák és bírálati megjegyzések az 1848—49. szabadságharczunk történelmét tárgyazó czikkekre és művekre vonatkozólag. *Századok*, 1898. 751. l., 1899. 70., 369., 471., 842. ll.

Hegyesi Márton. Első mérkőzéseink az oroszokkal 1849-ben és a héthársi ütközet. *Századok*, 1899. 652. l.

Hentaller Lajos. Damjanics Szolnoknál, s még valami. *Századok*, 1898. 845. l.

Hets Béla. Hadi Exercitium. «Szemelvények Kewenhiller Fő-Generalis alkotmányából». *A Hadsereg* 1905. márcziusi, juliusi és szeptemberi füzetei.

Homolya István. A tavaszi támadó hadjárat 1849-ben. *Ludovika Akadémia Közlönye*, 1906. XXXIII. évf. 825. l.

Horváth Sándor. Levelek a két Zrinyi Miklóstól. *Történelmi Tár*, 1907. 70. l.

Hubrich Hugó. Asperni emlékoszlop. *A Hadsereg*, 1907. 140. l.

I. A régi magyar fegyverzet rövid története. Nagy Géza után ismerteti. *Ludovika Akadémia Közlönye*, 1899. XXVI. évf. 311. l.

Ibafalvay Ferencz szigeti számtartó panasza Horváth Markó szigetvári kapitány ellen. 1556. *Történelmi Tár*, 1908. 294. l.

Illésy János. Murány várában talált koporsók. *Századok*, 1899. 930. l.

Illésy János. Adatok Léva 1663. évi ostromához. *Történelmi Tár*, 1903. 373. l.

Illésy János. A Jász-Kunság eladása a német lovagrendnek. I—II. közl. *Századok*, 1905. 22., 138. ll.

Illyés Mihály. Marosvásárhely történetéhez a szabadságharcz idejéből. *Erdélyi Múzeum*, 1902. 274. l.

—i—r. Okiratok I. Rákóczy György uralkodása történetéhez, 1632. *Történelmi Tár*, 1899. 385. és 577. l.

Istvánffy Miklós. A Ludovika Akadémia Közlönyének munkatársai. *Ludovika Akadémia Közlönye*, 1899. XXVI. évf. 610. l.

Iványi Béla dr. Oklevelek az 1514. évi pórlázadás történetéhez. *Történelmi Tár*, 1904. 218. l.

Jármy József. II. Rákóczy György szászfenesi csatája, megsebesülésének és halálának körülményei. I—II. közl. *Erdélyi Múzeum*, 1902. 169. és 221. ll.

Jászai Rezső. Adatok a Bocskay-felkelés történetéhez. *Történelmi Tár*, 1899. 560. l.

Jászai Rezső. Bocskay szabadságharcza történetéhez. *Erdélyi Múzeum*, 1904. 88. l.

Jurkovich Emil. A Murány várában talált koporsók sorsa. *Századok*, 1900. 176. l.

Jurkovich Emil. Harcztéri tudósítás az esztergomi táborból 1594-ből. *Történelmi Tár*, 1902. 578. l.

Jurkovich Emil. A budai török őrség lázadása 1590-ben. *Történelmi Tár*, 1905. 150. l.

Jurkovich Emil. Két levél a Bocskay-felkelés első eseményeiről. *Történelmi Tár*, 1906. 152. l.

K. A. Bocskay István történetéhez. *Történelmi Tár*, 1900. 160. l.

Karácson Imre. Török követség Zrinyi Miklósnál. *Századok*, 1900. 942. l.

Karácson Imre. A török sereg átvonulása Erdélyen 1661-ben. *Századok*, 1902. 920. l.

Karácsonyi János dr. A hód-tavi csata éve. *Századok*, 1901. 626. l.

Karácsonyi János dr. Bihari honfoglaláskori lovassírról. *Archaeologiai Értesítő*, 1903. 66—67. l.

Karácsonyi János dr. A bihari honfoglaláskori lovassírokról. *U. o.* 1903. 405—418. ll.

Karácsonyi János dr. Alsó-Eperjes vár tartománya. *Századok*, 1903. 670. l.

Karácsonyi János dr. Új adat a hód-tavi csata évéhez. *Századok*, 1907. 948. l.

Karl Lajos. Conti herczeg Érsekújvár ostrománál. *Történelmi Tár*, 1908. 312. l.

Katonai Lapok, 1898. 23. szám. (A bosznia-herczegovinai hadjárat 20-ik évfordulójához.) — *U. o.* 1898. 34. sz. (Áttekintés I. Ferencz József osztrák császár és Magyarország apostoli királyának ötven éves kormányzása alatt előfordult, katonai szempontból érdekes eseményekről.) — *U. o.* 1899. 6. sz. (Epizód az 1848—49-iki III-ik honvédzászlóalj történetéből.) — *U. o.* 1899. 15. sz. (A magyar katonai irodalom fejlődése.) — *U. o.* 1899. 16. sz. (Az asperni és esslingeni csata.) — *U. o.* 1899. 20. sz. (Statisztikai adatok a honvédségről.) — *U. o.* 1900. 4. sz. (A magyar Duna-hadsereg 1848—49. évben. Anatole Wacquant könyvének ismertetése.) — *U. o.* 1900. 5. sz. (Simon Péter Király és Haza cz. könvének ismertetése.) — *U. o.* 1900. 16. sz. (Hollán Ernő altábornagy †.)

Kárffy Ödön dr. Kassa város tüzérségi felszerelése. (1552—1557.) *Történelmi Tár*, 1901. 121. l.

Kárffy Ödön dr. Kassa város fegyvertárának összeírása 1650. *Történelmi Tár*, 1902. 453. l.

Kárffy Ödön dr. Bocskay hadainak rendtartása 1606-ból. *Történelmi Tár*, 1903. 476. l.

Kárffy Ödön dr. A pozsonyi koronaőrség utasítása 1657-ből. *Történelmi Tár*, 1903. 479. l.

Kárffy Ödön dr. Adatok Dobó István életéhez. *Történelmi Tár*, 1905. 434. l.

Kárffy Ödön dr. Palota vár kapitányának Thury Benedeknek szóló utasítás 1567-ből. *Történelmi Tár*, 1905. 459. l.

Kárffy Ödön dr. Bánffy János nádor levele Ibrahim pasához a pesti révben megölt német kalmárok felől. 1531. *Történelmi Tár*, 1908. 317. l.

Károlyi Árpád. Bocskay és a bécsi béke. *Századok*, 1907. 1. l.

Kelemen Lajos. A kolozsvári Bethlen-bástya történetéhez. I—II. közl. *Erdélyi Múzeum*, 1905. 116., 173. ll.

Kemény János leveleiből. Közli: Tóth Ernő. *Történelmi Tár*, 1901. 316. l.

Kemény Lajos. A kassai fegyvergyártó czéhekről. *Archaeologiai Értesitő*, 1901. 78—80. ll.

Kemény Lajos. Magyarországi ágyú- és harangöntők. *Archaeologiai Értesitő*, 1903. 216—220. ll.

Kemény Lajos, Hegyestőr, fringia, tótországi szablya. *U. o.* 1903. 300—301. ll.

Kemény Lajos. Bocskay István levelei Kassa városához. *Történelmi Tár*, 1904. 458. l.

Kemény Lajos. Kassai fegyvergyártókról. *Archaeologiai Értesítő*, 1905. 270—274. ll.

Király Pál dr. A dák háborúk emlékei Dobrudzsában. *Erdélyi Múzeum*, 1905. 241. l.

Király Pál dr. A dák háborúk története Traján oszlopának képei alapján. *Erdélyi Múzeum*, 1905. 408. l.

Kis Ernő. Bocskay István és a bécsi béke. *Értesítője* (A dunántúli ev. ref. egyházkerület pápai főiskolájának —) az 1905. 6. iskolai évről. Kiadják: Thury Etele akadémiai, Faragó János főgymnasiumi ig. tanárok. Pápa, 1906. 3—16. l. Bocskay arczképével.

K. L. Az aradi vár felszerelésének jegyzéke 1703—1704. *Archaeologiai Értesítő*, 1898. 384. l.

Klauzer János. A kurucz kor hőseiről. *Értesítője* (A győri ágosta hitvallású evangelikus népiskola —) az 1906—1907. iskolai évről Összeállította: Cserhalmi István igazgató. XV. évfolyam. Győr, 1907. 7—12. ll.

Kluch János. Adalékok az 1514. évi pórlázadáshoz és a mohácsi vészhez. *Történelmi Tár*, 1905. 272. l.

Komáromy András dr. Rákóczy Zsigmond és Homonnay Bálint versengése történetéhez. *Történelmi Tár*, 1899. 273. l.

Komáromy András dr. Levéltári kutatások Bethlen Gábor fejedelem első támadása történetéhez. *Történelmi Tár*, 1899. 487. l.

Komáromy András dr. A Császár Péter-féle pórlázadás történetéhez. *Történelmi Tár*, 1899. 494. l.

Komáromy András dr. Adatok Bethlen Gábor történetéhez. *Történelmi Tár*, 1899. 712. l.

Komáromy András dr. A szabad hajdúkra vonatkozó levelek és okiratok. *Történelmi Tár*, 1900. 411. l.

Komáromy András dr. Kurucz világi emlékek Ugocsa vármegye levéltárában. *Történelmi Tár*, 1901. 397. l.

Komáromy András dr. Adatok Báthory Gábor fejedelem történetéhez. *Történelmi Tár*, 1902. 81. l.

Koncz József. I. Rákóczi György naplója. I—II. közl. *Erdélyi Múzeum*, 1900. 466., 524. ll.

Kováts László. Adalék a török hódítás korához. *Történelmi Tár*, 1899. 192. l.

Kretschmayr Henrik dr. Adalékok Szapolyai János király történetéhez. I—II. közl. *Történelmi Tár*, 1903. 34., 198. ll.

Kr. L. Deofe Dániel a Rákóczi-mozgalomról. *Századok*, 1907. 269. l.

Kropf Lajos. Egy incidens Temesvárott 1551-ben. *Századok*, 1898. 434. l.

Kropf Lajos. Pálffi Miklós születéshelye. *Századok*, 1899. 169. l.

Kropf Lajos. Az ágostai csata. *Századok*, 1906. 765. l.

Kropf Lajos. Adalék a budai és pesti várak történetéhez. *Századok*, 1907, 860. l.

Kuntits László. Az 1697. évi hadjárat és a zentai csata. *Katonai Lapok*, 1898. 114. és köv. ll.

Kuzsinszky Bálint dr. Mikor szállották meg a rómaiak a Dunántúl éjszakkeleti részét? *Archaeologiai Értesítő*, 1898. 115—118. ll.

Kvacsala János. II. Rákóczi Ferencz porosz összeköttetései. *Századok*, 1898. 577. l.

Lehoczky Tivadar. Honfoglalási sírról Beregszászon. *Archaeologiai Értesítő*, 1900. 398—402. ll.

Lengyel János dr. Zrinyi Miklós olasz levele egy bizalmas emberéhez, 1663 ápr. 30. *Történelmi Tár*, 1899. 573 l.

Lissza. A Hadsereg, 1906. 183. l.

Ludovika Akadémia Közlönye, 1899. XXVI. évf. 595. l. (Mária Ludovika királyné arczképének ünnepélyes leleplezése) — *U. o.* 597. l. (A magyar katonai irodalom apostolai és tollforgató katonák.) — *U. o.* 1900. XXVII. évf. 698., 833. ll. (A honvédelem története.) — *U. o.* 1901. XXVIII. évf. 670. l. (Emlékezzünk régiekről). — *U. o.* 853. l. (A népjog a szárazföldi háborúban.) — *U. o.* 1904. XXXI. évf. 275. l. (Custozza, 1866.)

Lukinich Imre dr. Az udvarhelyi vár története. *Erdélyi Múzeum*, 1903. 425. l.

Lukinich Imre. Adalék Balassa Bálint életéhez. *Erdélyi Múzeum*, 1903. 532. l.

Lukinich Imre. Adalék a Hóra-féle lázadás történetéhez. *Századok*, 1907. 569. l.

Magyar Győző. Mátyás király. I—IV. közl. *Erdélyi Múzeum*, 1900. 361., 455., 516. ll.

Magyary Károly dr. Adatok Kemény János életéhez. 1634—1660. *Történelmi Tár*, 1905. 469. l.

Mahalcsik Mihály Titusz. Az egyházi lovagrendek keletkezése, fejlődése s hatásáról, tekintettel hazai viszonyainkra. *Értesítője* (A minorita-rendiek vezetése alatt álló szilágysomlyói róm. kath. püspöki gymnasium —) az 1903—1904. tanévről. Közli: Mahalcsik Bonó. Szilágysomlyó, 1904. 3—34. l.

Mangold Lajos. Adalék az első keresztes hadjárat történetéhez. *Századok,* 1908. 937. l.

Margalits Ede. Zrinyi a költő eddig ismeretlen levelei. *Századok.* 1898. 340. l.

Matunák Mihály. Mikor és mi czélból épült a korponai tarisznya vár. A korponai községi felső népiskola értesítője 1897 98.

Matunák Mihály. Segélyszedés a végvárakra 1522-ben. *Történelmi Tár,* 1898. 177. l.

Matunák Mihály. Buda 1541-iki eleste. *Történelmi Tár,* 1898. 181. l.

Matunák Mihály. Az 1599-iki bányavidéki tatárjárás. *Korpona sz. kir. város* áll. segélyezett közs. felső népiskolájának *értesítője* az 1898 99-iki tanévről. Korpona, 1899. 3 18. ll.

Matunák Mihály. Pálffi Miklós születéshelye Csábrág. (Válasz Kropf Lajosnak.) *Századok,* 1899. 72. l. és 278. l.

Matunák Mihály. Korpona 1848 -49-ben. *Értesítője* (Korpona sz. kir. város államilag segélyezett községi felső népiskolájának) az 1899—1900-iki tanévről. Korpona, 1900. 8-r. 3 32. ll.

Matunák Mihály. Az 1599. évi Bars vármegyei tatárjárás. *Történelmi Tár,* 1905. 590. l.

Matunák Mihály. Adatok az 1552. évi honti hadjárat történetéhez. *Történelmi Tár,* 1907. 452. l.

Mária Terézia-rend (A 150 éves katonai). *A Hadsereg,* 1907. 137. lap.

Márki Sándor. Bocskay István. *Értesítője* (A kolozsvári m. kir. állami polgári leányiskola s a vele kapcsolatos női kereskedelmi tanfolyam) az 1906—1907. iskolai évről. XI. évf. Szerk. Pallós Albert igazgató Kolozsvár, 1907. 5 37. ll.

Melegdi János. A várnai ütközet és I. Ulászló király sírja. *Századok,* 1908. 85. l.

Merényi Lajos dr. A váczi hódoltság történetéhez. *Történelmi Tár,* 1899. 379. l.

Merényi Lajos dr. Nádori óvás a török békeszegései ellen, 1639 40. *Történelmi Tár,* 1899. 565. l.

Merényi Lajos dr. A Hóra világ kismartoni krónikája. *Történelmi Tár,* 1901. 1. l.

Merényi Lajos dr. Musza budai pasa levelezése Eszterházy Miklós nádorral. *Történelmi Tár,* 1901. 305. l.

Merényi Lajos dr. Harcztéri tudósítások Bécs 1683. évi ostromáról. *Történelmi Tár,* 1902. 475. l.

Merényi Lajos dr. Koháry István levelei Eszterházy Pál nádorhoz. I II. közl. *Történelmi Tár*, 1903. 67., 232. l.

Merényi Lajos dr. A bécsi ostrom 1683-ban. *Történelmi Tár*, 1903. 294. l.

Merényi Lajos dr. Eszterházy Miklós nádor semptei várnagyának instructiója, 1640. *Történelmi Tár*, 1903. 296. l.

Merényi Lajos dr. A semptei vár felszerelése 1639-ben. *Történelmi Tár*, 1905. 152. l.

Merényi Lajos dr. Eszterházy Pál újvári kapitány levelei a nádorhoz. *Történelmi Tár*, 1907. 568. l.

Merényi Lajos dr. Forgách Ádám levelei 1642–1645. *Történelmi Tár*, 1908. 465. l.

Mészáros Gyula. Győrvár viadaláról való ének és Budavár dícsérete. *Századok*, 1908. 385. l.

Miakits Károly. A magyar testőrség. *A Hadsereg*, 1906. 277. l.

Miksa főherczeg emlékirata az 1596. évi mezőkeresztesi csatáról. A M. Tud. Akadémia tört. bizottságának másolatgyűjteményéből. *Történelmi Tár*, 1900. 551. l.

Molnár József. A szabadságharcz történetéhez. *Erdélyi Múzeum*, 1902. 166. l.

Myskovszky Viktor. A szalánczi várromról és vízfogójáról. *Archaeologiai Értesitő*, 1905. 70–75. ll.

Nagy Géza. Magyar kardok. *Archaeologiai Értesitő*, 1898. 226–245. ll.

Nagij Gyula. Lovas halomsírokról Torontálmegyében. *Archaeologiai Értesitő.* 1904. 417–421. ll.

Németh Ambrus. Franczia világ Győrött 1809. *Történelmi Tár*, 1902. 136. l.

Németh Ambrus dr. Győr város a francziák hatalma alatt 1809-ben *Történelmi Tár*, 1904. 376. l.

Némethy Lajos. Zsigmond király és a német lovagrend. 1399—1409. *Századok*, 1899. 134. l.

Némethy Lajos. Miként jutott 1543-ban Esztergom árulás által török kézbe? Az Esztergom vidéki régészeti és történelmi társulat évkönyve. II. kötet.

Olchváry Ödön. A muhi csata. *Századok*, 1902. 309., 412., 505. ll. (I—III. közlemény.)

o. —o. Magyar-bulgár összeköttetések. *Századok*, 1898. 113. l.

Óváry Lipót. Az 1866-iki hadjárat és a magyar emigráczió. *Századok*, 1903. 16. l.

Palotás Fausztin. Az osztrák-magyar monarchia keletkezése hadtörténelmi szempontból. *Ludovika Akadémia Közlönye,* 1899. XXVI. évf. 562. l.

Pap Domokos. Fekete Ferencz Kossuth-huszár naplója. *Erdélyi Múzeum,* 1904. 381. l.

Papp Mihály, illésfalvi. Honvédségünk fejlődéséről. *Katonai Lapok,* 1898. 14. és köv. számai.

Papp Mihály. Összehasonlító adatok a honvédség tiszti állományáról 1872 1899. *Katonai Lapok,* 1899. 34. szám.

Papp Mihály. A magyar királyi honvédség legelső parancsnokai. *Katonai Lapok,* 1899. 35. szám.

Papp Mihály. Kivonatos összehasonlítás a régi és mostani honvéd tisztikar között. *Katonai Lapok,* 1900. 2. szám.

Papp Mihály. A m. kir. honvédség legelső hadbírái. *Katonai Lapok,* 1900. 7. szám.

Pauler Gyula. A magyarok 954. és 955. évi hadjárata. *Századok,* 1899. 581. l.

Pekár Károly. Históriás ének a kenyérmezei viadalról 1568-ból. Szerzője a Nikolsburgi Névtelen. *Értesítője* (A budapesti VII. ker. külső m. kir. állami főgymnasium —) az 1904 1905-iki iskolai évről. Közzéteszi Timár Pál. Budapest, 1905. 3 19. ll.

Pervulesko ezredes. Vázlatok és csataképek az 1866. évi csehországi hadjáratból. *Ludovika Akadémia Közlönye,* 1900. XXVII. évf. 499. lap.

Pethő Zsigmond gróf kassai vicze-generalis levelei herczeg Lobkowitz Venczelhez. A M. Tud. Akadémia tört. bizottságának másolatgyűjteményéből. *Történelmi Tár,* 1900. 568. l.

Pettkó Béla. Kapisztrán János levelezése a magyarokkal. *Történelmi Tár,* 1901. 162. l.

Pilch Jenő. Részletek a 12. számú Edvárd huszár ezred történetéből. *A Hadsereg,* 1906. 90., 121., 143. ll. és 1907. 81., 166., 244. ll.

Pór Antal. Nagy Lajos litván hadjárata 1377-ben. I—II. közl. *Erdélyi Múzeum,* 1899. 504., 561. ll.

Pór Antal. Nagy Lajos király szövetkezése IV. Károly császár ellen 1362-ben. *Századok,* 1900. 289. és 385. ll.

Pór Antal. Magyar-lengyel érintkezés a XIV. században. I- II. közl. *Századok,* 1903. 201., 308. ll.

Pózna József. Visszaemlékezés II. Rákóczi Ferenczre és a korabeli szabadságharczra. *Értesítője* (A lévai kegyes-tanítórendi főgymna-

sium —) az 1903 1904. tanévről. Közzéteszi Malonyay István igazgató. Léva, 1904. 1 74. l.

Pszotka Ferencz. Körmöczbánya szomorú napjai 1849-ben. *Értesítője* (A körmöczbányai m. kir. állami főreáliskola harminczötödik évi) 1904—1905. Közzéteszi Faith Mátyás. Körmöczbánya, 1905. 1 77. ll.

Rákóczi. A Hadsereg, 1906. 259. l.

Reiszig Ede. IV. Béla király és a János lovag-rend Magyarországon. *Századok,* 1901. 520. l.

Reiszig Ede. Róbert Károly és a János lovag-rend. *Századok,* 1903. 515. l.

Rezner Tibold. II. Rákóczi Ferencz szabadságharczáról. *Értesítője* (A pannonhalmi szent Benedek-rend soproni kath. főgymnasiumának) az 1906 907. iskolai évről. Közli Darvas Orbán igazgató. Sopron, 1907. 3- 29. ll.

Récsey Viktor. Egy XV XVI. századbeli, kéziratos formulare Jászóvárott. *Századok,* 1898. 494. l.

Révész Kálmán. Magyar hadi szabályzat 1655-ből. *Történelmi Tár,* 1898. 367. l.

Roediger Lajos. Kora középkori lovassírleletről Szeghegyen (Bács-Bodrog megye). *Archaeologiai Értesitő,* 1903. 272 276. ll.

R. R. II. Rákóczi Ferencz fejedelem levelei Máramaros vármegyéhez. *Történelmi Tár,* 1908. 574. l.

Sámuel Aladár. Adalékok a Hóra világ történetéhez. *Történelmi Tár,* 1908. 460. l.

Sárói Szabó Lajos. Hadik berlini kalandja. *A Hadsereg,* 1904. 87. lap.

Sárói Szabó Lajos. Stolac. *A Hadsereg.* 1904. 102. l.

Schuster (Martin .) Schloss Déva in Siebenbürgen. Topographisch-historisch-touristische Skizze von . Mit 9 Bildern und 3 Plänen. Jahrbuch des Siebenbürgischen Karpatenvereins, XX. Jahrg. Nagyszeben, 1905. (Ismertetve: *Századok,* 1908. 75. l.)

Schweng József. Történelmi apróságok. *Századok,* 1898. 554. l. (Lahner György tábornokra vonatkozólag.)

Serédi György kassai kapitány utasítása (1552.). *Történelmi Tár,* 1901. 117. l.

Serédi György kassai kapitány hűség fogadalma. Közli Kárffy Ödön. *Történelmi Tár,* 1901. 474. l,

Simaházy Károly István kapitány verses életrajza. Közli r. r. *Történelmi Tár,* 1903. 150. l.

Sörös Pongrácz. Episod a nagy napokból (1848 49). *Századok*, 1900. 357. l.

Stessel József. Castrum volt-e Kismárton az Árpádok alatt? *Századok*, 1898. 57. l.

Stessel József. Sopron és Mosony vármegye történelmi földrajzához. *Századok*, 1900. 10. l. (Egyebek közt a Sopron vármegyei várakról is ír.)

Stessel József. Locsmánd vár és tartománya. *Századok*. 1900. 675. lap.

Stessel József. Adatok az 1628. évi szécsényi alkudozás történetéhez. I II. közl. *Történelmi Tár*, 1902. 418., 581. ll.

— *s — u.* Adatok a Thököly-féle mozgalmak történetéhez. *Történelmi Tár*, 1899. 433. l.

Szabó István. A kápolnai rajtaütés. *Ludovika Akadémia Közlönye*, 1906. XXXIII. évf. 1051. l.

Szabó István. A Betlen körüli események. *Ludovika Akadémia Közlönye*, 1906. XXXIII. évf. 1250. l.

Szabó István. A magyar hadtörténelem főbb eseményeinek statisztikája. *Ludovika Akadémia Közlönye*, 1906. XXXIII. évf. 1436. l.

Szádeczky Béla. Erdély visszacsatolásának története a bécsi hadjárattól a gubernium kezdetéig. I III. közl. *Erdélyi Múzeum*, 1901. 421., 483. és 563. ll.

Szádeczky Lajos. Thököly erdélyi fejedelemsége I., II., III., IV., V. és bef. közl. *Századok*. 1898. 230., 317., 420., 499., 621., 693. ll.

Szádeczky Lajos. A Rákóczi forradalom Erdélyben. *Erdélyi Múzeum*, 1900. 564. l.

Szádeczky Lajos. A székely határőrség szervezése és a madéfalvi veszedelem. *Századok*, 1900. 197. és 326. ll.

Szádeczky Lajos és Török István. A kolozsvári Bethlen-bástya nevéről. (Szakvélemény.) *Erdélyi Múzeum*, 1905. 54. l.

Szederkényi Nándor. Levél a szerkesztőhöz. (Dobó István egri ágyúmesteréről.) *Századok*, 1901. 844. l.

Szendrei János dr. A kassai Rákóczi-ereklye kiállítás. *Századok*, 1904. 637. l.

Szendrei János dr. A Zrínyieknek tulajdonított emlékek. *Archaeologiai Értesítő*, 1905. 393 402. ll.

Szerémi. Adatok a fekete seregről. *Századok*, 1903. 921. l.

Székely Antal tudósítása a hadadi csatáról (1572). Közli J— s. *Történelmi Tár*, 1900. 141. l.

Szirmay Tamás ezredes verses búcsúztatója. *Történelmi Tár*, 1900. 513. l.

Szurmay Sándor. A mohácsi hadjárat 1526-ban. *Ludovika Akadémia Közlönye*, 1901. XXVIII. évf. januári füzetének külön melléklete. Egy áttekintési vázlattal és egy a mohácsi csatát föltüntető rajzmelléklettel. 8-r. 66. l.

Takáts Sándor. Dobó István egri ágyúmestere. *Századok*, 1901. 554. lap.

Takáts Sándor. Még egyszer Dobó István egri ágyúmesteréről. *Századok*, 1902. 91. l.

Takáts Sándor. Kisérletek a magyar haderő feloszlatására, 1671 - 1702. I—IV. közlemény. *Századok*, 1904. 1., 114., 219., 322., 698. ll.

Takáts Sándor. Érsekújvár árulói. *U. o.* 1904. 698. l.

Takáts Sándor. Vizsgálat Zrinyi Miklós ellen 1565-ben. *Századok*, 1905. 889. l.

Takáts Sándor. A magyar vár. *Századok*, 1907. 726., 815. ll.

Takáts Sándor. Magyar tüzes- és lövőszerszámok. I II. közl. *Századok*, 1908. 49., 130. ll.

Takáts Sándor felolvasása a hajdú, martalócz és haramia népről. *Századok*, 1908. 463. l.

Tatár Gyula. A biztosítás katonai szolgálat esetére. Multja és eredménye. A *Magyar Biztosítási Évkönyv* II. évfolyamában. Újból lenyomva: *Katonai Lapok*, 1899. 24. szám.

Teuffenbach Rudolf. Dunáninneni főkapitány jelentései Balassa Zsigmond elfogatásáról (1616). Közli: K. A. *Történelmi Tár*, 1900. 149. lap.

Téglás Gábor. Dácziа keleti határvonala s annak védelmi rendszere. I II. közl. *Erdélyi Múzeum*, 1900. 261., 313. ll.

Téglás Gábor. Újabb adatok Domitiánus két dácziai hadjáratához. *Erdélyi Múzeum*, 1904. 365. l.

Thallóczy Lajos. Nagy Lajos és a bulgár bánság. *Századok*, 1900. 577. l.

Thaly Kálmán. Károlyi Sándor két levele a zsibói csatáról. *Századok*, 1898. 732. l.

Thaly Kálmán. Rákóczi tüzérsége történetéhez. *Századok*, 1898. 806. l.

Thaly Kálmán. Munkácsi leltárak s udvartartási iratok. (1680 - 1701.) *Történelmi Tár*, 1900. 321. l.

Thaly Kálmán. Nehány új adat Ocskay László életéhez. *Századok*, 1901. 430. l.

Thaly Kálmán. Kurucz hadjárat Liptóban 1709. *Történelmi Tár,* 1908. 400. l.

Thury Etele. Veszprém városának története. (Veszprémi krónika.) *Történelmi Tár,* 1905. 13. l.

Thúry József. Bocskay István fölkelése. I II. közl. *Századok,* 1899. 21. és 115. l.

Tóth Ernő. I. és II. Apafi Mihály naplója. I—V. közl. *Erdélyi Múzeum,* 1900. 82., 142., 214., 270., 325. ll.

Tóth Szabó Pál. A bihari vár. *Századok,* 1900. 547. l.

Tóth Szabó Pál. Nagyvárad az erdélyi fejedelmek s a török uralom korában. *Értesítője* (A jászóvári prémontrei kanonok-rend nagyváradi főgymnasiumának —) az 1903 1904. iskolai évről. Közli Novotny S. Alfonz. Nagyvárad, 1904. 3 132. l.

Török István. Adatok I. Rákóczi György fejedelem uralkodása történetéhez. *Történelmi Tár,* 1904. 596. l.

Történelmi Tár, 1901. 605. l. (Hajdú szabadság-levelek.)

Turchányi Tihamér. Rogerius mester *Siralmas éneke* a tatárjárásról. I II. közl. *Századok,* 1903. 412., 493. ll.

Tyukics A. A titeli határőr sajkás ezred szervezete az 1848 1849-iki forradalomban. *Az újvidéki szerb irodalomi társaság Évkönyve.* (Letopis Matice Srpske.) 1899.

Ungárd Béla. Hainburg ostroma. Hadtörténelmi tanulmány Mátyás királynak 1482-ik évben III. Frigyes császár ellen viselt hadjáratából. *Ludovika Akadémia közlönye,* 1901. XXVIII. évf. 1033. l.

Unghváry Ede. Sztropkó vára. *Értesítője* (A sztropkói állami népiskola —) az 1905 1906. tanévről. Összeállították: Sváby István igazgató-tanító és Csiffáry Vazul Antal tanító. Sátoraljaújhely, 1906. 3 6. ll.

Váli Béla. Az első magyar katonai folyóirat megjelenése és betiltása. *A Hadsereg,* 1905. 235. l.

Vass Miklós dr. Az udvarhelyi vár történetéhez. *Történelmi Tár,* 1906. 314. l.

Vass Miklós dr. Apróságok a Rákóczi-szabadságharczból. *Történelmi Tár,* 1908. 307. l.

Vértesy Jenő. Lásd Domanovszky Sándor alatt.

Vid Jeremos. II. Rákóczi Ferencz. *Értesítője* (A pannonhalmi szent Benedek-rend kőszegi kath. gymnasiumának —) az 1906 907. iskolai évről. Közzéteszi dr. Bárdos Remig igazgató. Kőszeg, 1907. 5 63. ll.

Vitézei (A katonai Mária Terézia rend). *A Hadsereg,* 1907. 215. lap.

V. J. Első katonapoétánk. (Balassa Bálint.) *Ludovika Akadémia Közlönye*, 1901. XXVIII. évf. 47. l.

Weber Samu. Néhány szó a rozgonyi csatáról. *Századok*, 1903. 952. lap.

Wertner Mór. Magyar hadjáratok a XIV-ik században. *Századok*, 1905. 420. l.

Wertner Mór. Szerém-vár. *Századok*, 1905. 778. l.

Zsák Adolf. Nagyvárad 1556—7-iki ostroma. A biharmegyei és nagyváradi régészeti és történelmi egylet 1896 97. évi évkönyve.

Összeállította: *Szentiványi Gyula.*

III. AZ 1909. ÉVI HAZAI HADTÖRTÉNELMI IRODALOM REPERTORIUMA.

Pozsony város ostroma. *Schrödl József. Diarium complectens historiam belli anno 1809.* Történelmi Tár 1909. 580–609. A fentebbi czím alatt a pozsonyi ev. lyceum kézirattárában egy mult századbeli latin és német nyelvű naplót őriznek, melynek írója valószínűleg *Skultéty Pál*, táblabiró és pozsonyi ügyvéd. A napló felöleli azt az időszakot, mely 1809 április 23-ától 1810 máj. 11-ig terjed. Irója tagja volt a Napoleon császárhoz a kirótt hadisarcz tárgyában menesztett küldöttségnek és szemtanúja azon harczoknak, melyek 1809 máj. 29-étől a wagrami csatáig a pozsonyi (ligeti) hidfő birtokáért folytak. Arra a vitás kérdésre, vajjon Napoleon császár meglátogatta-e Pozsony vá osát, a napló (szept. 2-ki feljegyzés) igenlően felel («Fuit N. imperator Posony revidit arcem et montes»). A napló azt a Budán kelt proklamácziót is közli, melyben Rainer főherczeg a lakosságot a győri csata szerencsétlen kimeneteléről értesítette, nemkülönben Napoleonnak proklamácziójáť a magyarokhoz; pontosan leírja a város lövetésének lefolyását, az áldozatok számát, a városban elszállásolt franczia katonaság létszámát, az eltartás okozta költségeket és napról-napra a hadi eseményeket. A Westungarischer Grenzbote 1909 (jun. és jul.) német fordításban közölte a Naplót «*Franzosenwelt in Ungarn*» czím alatt.

Batka János. Városunk és a vészthozó 1809. esztendő. Pressburger Zeitung, 1909. évf. máj. 29-től decz. 29-ig. *Batka*, Pozsony város nagyérdemű levéltárosa, összegyűjtötte az egykorú pozsonyi «Zeitung» 1809. évfolyamában megjelent czikkeket és jelentéseket a város ostromáról és megszállásáról és ezeket hivatalos jellegű for-

rásokból, így Napoleon császár levelezésének 19. kötetéből származó rendeletekkel együtt, ujra lenyomatta. Itt találjuk Napoleon császár és tábornokainak ama parancsait és rendelkezéseit, a melyek a pozsonyi hídfő és a város ostromára vonatkoznak. Ezeket hazai íróink mostanig ily teljességben fel nem használhatták. A városnak az ostrom, megsarczolás és beszállásolás folytán 2,104.895 forint kára volt. A kilátásba helyezett kárpótlás elmaradt. Ferencz császár és király saját márvány mellszobrát ajándékozta a városnak, melyen e szavak olvashatók (németül): «Pozsony város — a franczia ostrom által annyira sanyargatott — rendíthetetlen hű polgárainak hálás szivvel». A mellszobrot jelenleg a városi múzeum őrzi.

Pozsony 1809-ben. Közli *S.—dl* a Westungarischer Grenzbote 1909 máj. 8—9. és következő számaiban. A bevezetésben felsorolja a rendelkezésére álló forrásokat, úgymint: 1. a czenzura békóiban gyakori némaságra kárhoztatott Pressburger Zeitungot; 2. *Skultéty* naplóját (l. f.); 3. egy osztrák tiszt névtelenül megjelent művét: «Die Verteidigung des Pressburger Brückenkopfes im Jahre 1809», mely a hadiesemények rövid, de velős sommáját tartalmazza; 4. *Ballus Pál* munkája, «Pressburg und seine Umgebung, 1823»; 5. *Sikovszky*, helyesebben: *Schilkovszky* Károly táborszernagy tanulmányát: «Die Verteidigung des Pressburger Brückenkopfes im Jahre 1809», kizárólag katonai szempontból írt dolgozat, mely egyébiránt magyarul a «Hadtörténelmi Közlemények» 1895. évfolyamában jelent meg. Ezt az irodalmat megtoldhatjuk 6. *Széchy Mór* tanulmányával: «A pozsonyi hídfő ostroma», mely a Ludovika Akadémia Közlönyében 1888-ban látott napvilágot. E bevezetés után czikkiró szakszerűen nyújt áttekintést a hadieseményekről. Felemlíti továbbá, hogy az 1809 jun. 3-án elesett osztrák-magyar katonák sírját a Ligetben ugyan feledés borítja, de egy franczia katonának sírja az Elysium és a soproni vasúttöltés közelében *Batka* városi levéltárnok gondozása folytán még ma is jó karban van. További emléke e nevezetes időnek a Ligetet körülvevő hatalmas sáncz, mely az osztrák hadvezetőség parancsára készült és máig fennmaradt.

Batka János, Napoleon in Pressburg. Pressburger Zeitung, 1909 aug. 31. Batka négy forrást hoz fel ama sokat vitatott kérdés eldöntésére, vajjon a franczia császár tényleg időzött-e Pozsonyban. Először is hivatkozik Napoleon levelezésére (19. köt. Páris, 1865). Schönbrunnból Napoleon ugyanis aug. 30-án arra utasította Neufchatel herczegét, a táborkari főnököt, tudósítsa a Pozsony előtt táborozó *Reynier* tábornokot, miszerint a császár még aznap Győrbe indul, az aug. 31.

és szept. 1 közötti éjjelen pedig Győrből Köpcsénybe fog visszatérni, majd csolnakon átkel a Dunán és sebtiben megtekinti a várat. «De azt kívánom, hogy mindez a legnagyobb titokban tartassék és hogy az őrség semmit se sejtsen. A csapatok fölött majd később fogok a Morva-mezőn szemlét tartani.» Az utolsó pillanatban azonban a császár utazási tervét megváltoztatta, a mennyiben *már aug. 31.*, Győr felé irányuló útjában Köpcsényben lóra szállt és Pozsonyba rándult, a hol *Schuermanns:* Itinéraire générale de Napoleon I. (1908) műve szerint három órán át a várat és a hegyes környéket kikutatta, mire visszatért Köpcsénybe és 1 órakor már útban volt Győr felé, 7 órakor már ott is elvégezte ellenőrző dolgát és szept. 1-én délután 3 órakor ujra Schönbrunnban termett, miután útközben, Hainburgnál csapatszemlét tartott. — Megegyezik a hivatalos munkával és Schuermanns levéltári alapon nyugvó művével *Pozsony város tanácsának jegyzőkönyve,* mely 1809 aug. 31. kelettel latinul azt a bejegyzést tartalmazza, hogy a franczia császár kora reggel a repülő hídon átjött Pozsonyba, lóháton megvizsgálta több tábornok és gárdista kiséretében a várat, a környéket és a szász segédhadak jól körülsánczolt táborát, mire a hídon visszavitette magát a túlsó partra. Negyedik tanu *Skultéty diariuma* (l. fent). Egy ma is a Haubner-hegyen meglevő szép piramis-emlékkő, melyen e betűk olvashatók: «N. Q.» — meglehet a császár látogatására vonatkozik. A Pressburger Zeitung hallgatása azért nem nyom a latban, mert mint *Skultéty* is megjegyzi, a szigorú czenzura miatt gyakran hallgatnia kellett.

Batka János, Az 1809. évi voralbergi felkelés vezérének, Müller Józsefnek sírja magyar földön. Pressburger Zeitung 1909 aug. 29. Míg a tiroli szabadságharcz hős vezetőjét, Hofer Andrást a franczia elfogták és főbelőtték, társának, Müller József Keresztélynek sikerült ezt a sorsot kikerülni és 1849 aug. hóban a Komáromban időző Ferencz császárhoz menekülni. Koldusbotra jutott családja később hazánkba követte és Pozsonyban telepedett le, a hol Müller 1851 máj. 3-án elhalt. Sírját egyetlen még élő unokája ápolja, ki arczképét is őrzi. Hősi tetteit felsorolja a sír márványtáblája. Müller József tetteiről l. egyébiránt: *Düringer J. P., Vor 100 Jahren,* Vorarlberger Geschichtsbilder aus der Zeit von 1796—1809. Bregenz, Teutsch, 1909. 64 l., képekkel.

A legöregebb magyar huszár emléke. Az Ujság 1909 jun. 6. és 10. A már hosszú életében legendás alakká vált *Skultéty* László (Gábris) tényleg 81 évig szolgált mint katona. (Halálakor állítólag 95 éves volt). Előbb a Hadik- majd Nauendorf-huszároknál (ma 8. sz.

ezred) szolgált, a hol 1790-ben zászlótartó lett. Részt vett 1756 óta 1815-ig valamennyi franczia háborúban. Hadikkal Berlinben is volt. Meghalt Uj-Aradon 1832 aug. 19-én. *Giesl Oszkár* «Standartenträger Lad. Skultéty» czikke szerint a teljesen elaggott vitéz azon hársfa alatt halt meg, mely alól távozó ezredét 1831-ben utoljára látta. Ugyancsak Az Ujság (jun. 23) b. *Bálintit József* nagyernyei rézmetszetgyűjteményéből Skultéty képét közli 1825-ből, mely az öreg katonát fehér lovon ülve, a zászlóval kezében ábrázolja. Születését e czikk az 1735. évre teszi, szolgálatidejét 73 évre.

1848—1849. Perczel Mór. Pesti Hirlap 1909 április 9; Tolnai Világlapja 1909, 1795—6. old. (Bonyhádon szobra készül).

A kezdet és a vég. Két okirat, közli *Kardos Bertalan* a Budapesti Hirlapban 1909 okt. 18. Az első instrukczió a honvédekhez átlépő császári tisztek felvételére nézve. A második iratot *Fokner József* alezredes irta Widdinben 1849 szept. 1. «Utolsó hadi tudósítás Guyon tábornoknak».

Szöllősi István, Magyar és román emlékek a szabadságharczról az aradi ereklye-muzeumban. Pesti Napló, 1909 április 6.

Balogh Pál, Görgeis Winterfeldzug 1848—49. Pester Lloyd, 1909 márcz. 17 és 18.

Csoór Gáspár, Forgácsok a szabadságharczból. Budapest. 1909 okt. 18. és 31. Csoór *Szontagh Boldizsár* 48-as honvédfőhadnagy kiadatlan naplójából leírja a 19. honvédzászlóalj szegényes felszerelését Lőcsén, továbbá meneteit Ófalura, vissza Gömörbe, majd Eperjesre.

Görgey Arthur, Szomorú karácsony, 1848. Az Ujság, 1909 decz. 25.

Farkas Emőd, A tápióbicskei győzelem, 1849. Budapest, 1909 április 4.

A peredi csata 60. évfordulója. Magyarország, 1909 jun. 23.

A váczi csata, 1849 jul. 15. Egykorú kőnyomat után. Vasárnapi Ujság, 1909 30. sz. — *A váczi csata hatvanadik évfordulója. Tragor* Ignácztól (u. o. 627. l.)

A nagysallói névtelen hősök. Pesti Hirlap, 1909 április 18.

Budavár ostroma. Ismeretlen epizód. Budapest, 1909 máj. 23. (A Szontagh-család levéltára nyomán). *Szontagh Boldizsár* dobsinai senator és 48-as honvéd, a ki kilencz hónap alatt a hadjáratnak 462 pontján jelen volt, naplójában bőven írja le Budavár ostromát. Máriássy János hadosztályával az Attila-utcza felől nyomult a várba. Szól a foglyul ejtett osztrákokról, Kossuth Lajos bevonulásáról, meg a Szolnokra való visszavonulásról is.

Egykorú lapok és hírek Budavár ostromáról 1849-ben. Közl. *Váradi Antal,* Az Ujság, 1909 máj. 6.

Hatala Péter, Emlékeimből. Május 21. 60 évvel azelőtt. Pesti Hirlap, 1909 máj. 30. Hibáztatja — Kmetty művével (1853) egyetértve — az osztrákok üldözésének abbanhagyását és Budavár időtrabló ostromlásának elrendelését.

Váradi Antal, Május 60 év előtt (1849). Magyarország, 1909 máj. 23. Szól Komárom és Pétervárad ostromáról.

Visszaemlékezések Komárom ostromára. Id. Szinnyei József. Budapesti Hirlap, 1909 aug. 15.

A Klapka érem. Budapesti Hirlap, 1909 okt. 29.

Gönyő hőse. N. P. Journal, 1909 márcz. 10. E czikk a márcz. elején Magyargencsen elhalt *Kott Ferencz,* 48-as tüzér-főhadnagy merész tettét teszi szóvá. Klapka arról értesülvén, hogy Bécsből a Komáromot ostromló osztrákok számára hat lőporral megrakott hajó fog megérkezni, felszólította Kottot, vajjon vállalkozna-e a hajók felrobbantására? Egyúttal azonban figyelmeztette, hogy ez a vállalkozás könnyen életébe kerülhet. Kott azonnal készneк mutatkozott és titokban két ágyúval és 24 tüzérrel Komáromból a Dunaparton elindulva, Gönyővel szemben a parti füzesben helyet foglalt, a honnan az érkező hajók közül kettőt tényleg levegőbe röpített. A robbanás hatása akkora volt, hogy a legénység és lovak több óráig eszméletlenül hevertek, Kott pedig bal fülén egész életére megsiketült.

Gábor Áron halálának 60. évfordulóján. Pesti Hirlap, 1909. jul. 2.

A «Székely Leonidás». Pesti Hirlap, 1909 jun. 20. A tömösi szorosban emléket állítanak *Kiss Sándor* honvéd-ezredesnek, a ki ott az orosz Lüders ellen 1849 jun. 19. hősi küzdelemben halálos sebet kapott.

Magyar államférfiú az orosz intervenció mellett. Seress Lászlótól. Pesti Napló, 1909 máj. 12. Az a magyar államférfiú *b. Jósika Samu* erdélyi kanczellár volt, kinek naplószerű feljegyzéseit *Wertheimer Ede* tette közzé áz Österreichische Rundschau 1909 máj. számában. Minden reménysége 1848—49-ben kezdetben Windischgrätz, később az orosz czár volt. Az oroszok megérkezését Erdélybe «már régen mint egyedüli segítséget vártam», ezt írja Jósika 1849 márczius 27-én.

Világos. Schröder Karl jelentése. Az «Österreichische Rundschau» nyomán N. Pester Journal aug. 15. Schröder fiatal osztrák mérnökkari tiszt Rüdiger táborkarához volt beosztva és mint szemtanú írja

le a három magyar parlamentär: gf. Bethlen ezredes, gf. Esterházy István kapitány és gf. Schmidegg szárnysegéd megérkezését az orosz táborban. R diger nem bírt magával örömében és alig tudta magát türtőztetni. Schröder leírja azután a honvéd seregben látott tarkabarka uniformisokat és néhány megjegyzést koczkáztat a honvédek (meglazult?) fegyelmére nézve. Magát a fegyverletételt Schröder nem tartotta okvetlen szükségesnek. — Megjegyzem ezekhez, hogy Schröder jelentése már 1906 óta ismeretes. Megemlékezett róla ez évben febr. 7. a Budapesti Hirlap, nemkülönben alólirott a Jahresberichte der Geschichtswissenschaft 30. (=1907) évfolyamában (III. 292 l.). Schröder feljegyzéseit *Proksch Ad.* kapitány adta ki.

Világos. A fegyverletétel 60. évfordulója alkalmával. Budapesti Hirlap, 1909 aug. 13.

Die Kapitulation von Világos, Paul v. Balogh. P. Lloyd, 1909 aug. 13.

Világos. Balkányi Koloman. N. Pester Journal, 1909 aug. 13. Idézi *Duka Tivadar*nak egy kiadatlan levelét, melyben a fegyverletételt föltétlenül helyesli és polemiába bocsátkozik *Woinovich* táborszernagygyal, a ki 1908-ban az Österreichische Rundschauban megjelent tanulmányában azért korholta Görgeit, a miért az oroszok és nem Haynau előtt rakta le a fegyvert. Czikkíró igen nyomós érveket hoz fel Görgei eljárásának igazolására.

Világos. Interview Görgeyvel. Az Ujság, 1909 aug. 13. és N. Wiener Journal, 1909 aug. 13.

Gf. Zichy Ödön és a haditörvényszék. F. E. Pesti Hirlap, 1909 jan. 24.

Vértanúk hónapja. Pesti Hirlap, 1909 okt. 18.

Hamvay Ödön, Az aradi tizenhárom. 3. kiad. Budapest. 1909. Budapesti Hirlap kiadása, 416 l.

A nagyigmándi vértanúk emlékezete. Magyarország, 1909 jun. 26. (Haynau agyonlövette Igmándon Mannsbarth Antal csákberényi kath. és Szikszay Antal reform. lelkészt). V. ö. még a Pesti Hirlap 1909 julius 11-iki számában *Farkas Emőd* czikkét *Susan* tábornok tetteiről.

Gara József, A székesfehérvári hat vértanú. 1849 aug. 14. Pesti Hirlap, 1909 okt. 5, és Budapest, 1909. okt. 6.

Maderspach Livius, Maderspach Károlyné tragédiája és adatok Ruszkabánya (1849. évi) történetéhez. Zólyom. Nádosy, 1909 55 l. 2 kor. Ismertették a Századok 1909 787 l. és a Fővárosi Lapok 1909 okt. 6., 7. és 11—12. számaiban. *L. Farkas Emőd* czikkét a «Buda-

pest» okt. 10. számában. Az Ujság okt. 10.; N. P. Journal okt. 8.: «*Eine Märtyrerin der Freiheit*», *Peisner*-től.

Maderspach Károlyné arczképe. Vasárnapi Ujság, 1909. 13. sz. *Raszkabányai képek*, u. o.

Batka János, Új ereklyék a városi muzeumban. Pressburger Zeitung, 1909 nov. 14. *Querlondonde* Ferdinánd, kinek nevét a hivatalos iratok *Gerlon*-alakban adják vissza, mint ezredes harczolta végig a szabadságharczot és még 24 órával a világosi fegyverletétel előtt Görgeitől csapatával fontos megbizásokat kapott. A kapitulácziót után hét évig Olmützben fogva tartották, hol mindenféle dísztárgyakat készített; 1856-ban kegyelmet kapott, mire Pozsonyba költözött, hol 1873-ban halt meg. Faragványai most a városi muzeumba kerültek, köztük van az olmüczi kazematták ábrája is.

Az 1859. évi háború. A Magenta és Solferino melletti csaták. Pesti Napló, 1909 jun. 13. Czikkíró Albrecht főherczeg ama kiadatlan széljegyzetei nyomán, melyekkel Ramming tábornok védekező röpiratát kisérte, valamint a «Danzers Armeezeitung» czikkei alapján a vezetést hibáztatja, nem a katonaságot, még pedig elsősorban Rammingot, másodsorban Hesst (Gyulai utódját).

Die Schlacht von Solferino. Aus dem Tagebuch eines Ungarn. Pester Lloyd, 1909 jun. 22., 23. és 24. (A napló szerzője *Berger József* táborszernagy, a ki 1889-ben Bécsben halt meg. Az itt közlött három töredék naplójából való).

Pilch Jenő, Magyar csapatok előőrsi harcza a solferinói csatában. Budapest. Pesti kny. 1909 9 l. (Külön lenyomat a «M. Katonai Közlöny» 1909 jun. havi füzetéből).

Királyunk Solferino mellett. Pesti Hirlap, 1909 jun. 29.

A solferinói csata. Pesti Hirlap, 1909 jun. 24; Budapest jun. 24; Az Ujság jun. 24-én.

A solferinói csata 50. évfordulója és a magyar ezredek. Magyarország, 1909 jun. 24.

Pilch Jenő százados, *A szolferinói csata 50 éves fordulójára* Magyar Katonai Közlöny, 1909 jun.

Báró Fejérváry Géza a solferinói csatában. Ezen, vagy hasonló czímszók alatt sok hirlap közölt a csata 50. évfordulója alkalmával czikkeket, nemkülönben azon, a báró ünneplésére Bécsben, a császári burgban adott díszebéd alkalmával, a melyen az uralkodó a Mária Terézia-rend lovagját felköszöntötte. V. ö. a bécsi és budapesti hirlapok 1909 jun. 16 és 23—25. számait. Így Pester Lloyd: Baron Fejérváry bei Solferino, von einem hohen Militär. jun. 17; Fremden-

blatt, jun. 23. «Zum Jubiläum des letzten Theresienritters; Wiener Extrablatt, N. W. Tagblatt, Ill. Journal és más bécsi lapok: jun 16 és 24; P. Hirlap, N. Pester Journal, N. Polit. Volksblatt jun. 16 és 25; Az Ujság jun. 24 és 26. («A sanmartinói hős»); P. Napló jun. 25 és Budapesti Napló jun 16 és 25-én.

A másik solferinói hős. — *Makay Gyula* nyugdijas honvédőrnagy, a ki Solferinónál rendkívül kitüntette magát. V. ö. Egyetértés, 1909 jun. 25 és több más lapot.

Még egy solferinói hős. Független Magyarország, 1909 jul. 9. (*Capdebo Géza* ezredes, akkoriban huszárkapitány, jelenleg Aradon él).

A solferinói csata hőse: Vályi Béla. Budapesti Hirlap, 1909 jun. 10. (Jelentés az agg vitéz haláláról. Vályi Jánosi gömörmegyei községben halt meg).

Ein Mitkämpfer bei Magenta und Solferino. P. Lloyd, 1909 jun. 30. (E czikk hőse *Pavlovszky Ede* honvédőrnagy).

Egy hős székely katona ünneplése. Pesti Hirlap, 1909 jul. 3. (*Jakóts Áron* 14 éves korában állott be honvédnek, a 86. zászlóaljba, Erdélyben; azután a császáriakhoz sorozták be, harczolt Magenta és Solferinónál és két vitézségi érmet nyert. A 31. gyalogezred múlt évben ünnepelte a vitéz katonát).

Villafranca. Paul v. Balogh. P. Lloyd, 1909 jul. 11.

Az 1863. lengyel felkelés emlékeiből, Markó Miklós. Vasárnapi Ujság, 1909, 454 l.

A magyar-lengyel honvédemlék Lembergben. Pesti Hirlap, 1909 márcz. 13. (Az 1863. lengyel felkelésben több mint 800 magyar vett részt).

Az 1866. évi porosz háború. *A jicini harcz 1866 junius 28—29. Zubovics Fedor*-tól. (Emlékezés Edelsheim-Gyulai lovassági tábornokra). Budapesti Hirlap, 1909 jun. 27.

Bosznia és Herczegovina occupatiója 1878. *Wertheimer Ede, Die Eroberung von Bosnien und der Herczegovina.* P. Lloyd. 1909 április 14. (Voltaképen *Fournier* új művének ismertetése).

Sasvári Á., Mozgósitás 1878-ban. Magyar Hirlap, 1909 április 11.

Általános jellegű munkák és czikkek. *Csuday Jenő, Honvédministereink 1877 óta.* Egyetértés, 1909 április 11.

Chitil Viktor kapitány. *Geschichte des k. u. k. L. Infanterie Regiments Nr. 68.* (Budapest, 1908). Ismertette a bécsi Fremdenblatt 1909 márcz. 17, különösen tekintettel az 1848—49., 1866 és 1878. évi hadi eseményekre. (Az ezred hőstetteit hirdeti egyébiránt a Szolnokon felállított emlékoszlop is).

Farkas Emőd, 200 éves ezred. Pesti Hirlap, 1909 márczius 9. (A temesvári 29. sz. gyalogezred története. 1709—1909. Az ezred első tulajdonosa Loudon volt). V. ö. a bécsi Fremdenblatt 1909 márczius 17. és a Neues P. Journal márcz. 10-iki czikkét.

Pössl Julius, Kurzgefasste Geschichte des k. u. k. Infanterie-Regiments Nr. 31. Nagyszeben. Krafft. 1909. IV, 2, 89 l.

Váraink történetéhez. *Egy ősi várkastély (és templom) romja Kispesten.* Budapesti Hirlap, 1909 okt. 10.

Markó Miklós, A sárospataki vár (képekkel). Vasárnapi Ujság, 1909 25. sz. — *A sárospataki Rákóczi-várban.* Magyarország, jun. 29. Helyreigazító czikk *Matolay Elek*-től u. o. jul. 6.

A temesvári várbástyák lebontása. Vasárnapi Ujság, 1909 37. sz.

A revisnyei várrom. Vasárnapi Ujság, 1909 31. sz.

Szádeczky Lajos, Likavár romjai. Századok, 1909 936—940. l.

Helmár Ágost, A pozsonyi vár restaurálása. Pozsonyi lapokban, 1909 okt. 10.

Aktuális czikkek. *A magyarság a hadseregben* (százalékokban). Budapesti Hirlap, 1909 nov. 25.

Összeállította: *Dr. Mangold Lajos.*

II. Lajos király vértezete.
A bécsi udvari fegyvermúzeumban.

HADTÖRTÉNELMI OKMÁNYTÁR.

6. szám. *Székesfehérvár capitulatiója. 1688.*

EJÉR vári török fő tisztekkel, vezér passával, és fejérvári passával, s fő jancsár agával való capitulatio; mely lett az ő felsége Fejér vár alatt szállott generalis urak által ugy mint groph Battyani Adam magyar ország Dunán innen való föidnek fő generalissa, és győri vice gyeneralis Galanthai Eszterhas János, ugy obriszter baron Aridzaga az német hadak eleiben rendelt commendant által.

Elsőben az vára és várossa minden nemő munitiókkal, álgyukkal, golobissal, puskaporral és hozzá tartozandó eszközökkel, harangokkal, órákkal, és az városnak közönséges hasznára való állapotokkal edgyütt, minden álnokság, és csalárcság nélköl, keresztyén kézhez consignáltassék, sőt ha valami minák, elásott puskapor, vagyis más röjtök helyek akár várban, akár városban volnának, azokat magok Mahometi hitökre megmondani és megmutatni tartozzanak.

Másodszor abban levő törökök az ő felsége confirmatiója után rajtok levő fegyverrel kimennek és mindennemű ingó javaikkal, ruházattyokkal, lovaikkal, marhájokkal és más portékájukkal együtt arra rendelendő napon békével elbocsáttatnak. Harmadszor az mely gyermekek tizennyolcz avvagy tizenkilencz esztendőn felől való keresztytyén asszonytul és török atyától születtettenek, azok maradgyanak török kéznél, az annyok penig adattassék keresztyén kézhez, a több keresztyén gyermekek peniglen, férfiak és leányok, avvagy asszonyok valakik tizennyolcz esztendősön alól valók, azok minyájan igazán keresztyén kézhez adattassanak, és az mely török kivánna keresztyénné lenni, szabad legyen, ugy az tizennyolcz esztendőn felől való keresztyénből lett férfi, avagy asszony, törököknek szabadságán álljon, ha itt akar-e maradni, avagy pediglen az törökökkel elmenni.

Negyedszer magok és megírt portékájok elvitelére Dunáig ugy

mint Adonyig háromszáz szekerek rendeltetnek, az hol adatnak ki azomban nekiek hetven hajók, melyek, ha elégségesek nem lesznek, tehát annyit, a mennyi fog kivántatni. És meddig azon szekerek a várban rakodnak, s onnét kiköltöznek, addig megirt Fejérváriak fő törökök közül elégséges zálogot hadgyanak.

Ötödször minekutánna kimennének az várból, jó őrizet alatt, ugymint német és magyar tiszteknek, s elégséges hadaknak oltalma alatt Adonyig szárazon elkisértetnek, ottan mindenestől edgyütt portékájokkal, és más eszközökkel hajókban szállétván őket, hasonló jó és elegendő őrizet alatt a Duna vizén alávitetnek a legelső várig vagy városig, melyet a török bir, és hogy azon kisérők hajókkal együtt onnét békével megtérhessenek, addig Fejérváriak elégséges zálogot a fő törökök közül Budában hadnak, megérkezvén penig azok, ők is hasonlóképpen szabadon és békével elbocsáttatnak.

Hatodszor valamennyi körösztyén rab találtatik a várban, azok, vígben menvén ezen vígezésünk, mingyárt felszabadulván, mentek és szabadok legyenek.

Conclusio.

Ezen conventiónak, capitulatiónak, s abban való articulusoknak hitelesebb erősségére, meg állására, és minden kétcségnek tartoztatására attuk a fellyebb megirt vezér Bassának, jancsár agának, Fejérvári Passának, ezen kezünk irásokkal megerősétetett pecsétes levelünket, hozzátévén az mi keresztyén hitünket is, melyre esküszünk az mindenható Istenünkre, hogy mi ezen conventiónkat, s capitulatiónkat, és abban levő punctumokat, valamint magunk szentül, és megmásolhatatlanul megtartjuk, ugy másokkal megtartattyuk. Datum in Castris Cæsareis ad Albam Regalem positis. Die 10. Maÿ anno 1688.

Egykorú fogalmazvány.

Országos Levéltár. A pozsonyi kamarához intézett levelek III. sorozata, 66 csomó.

Dr. Károlyi Ödön.

7. szám. *Török rabok Nógrádmegyében.*

Nógrádmegyének is bőven kijutott a török világból. Mellékelve bemutatunk a XVII. század második feléből két okmányt, melyek érdekes világot vetnek az akkori török-magyar állapotokra, különösen a rabok sorsára, kiket azon időben pénzen vásároltak, mint a portékákat vagy házi állatokat. Nógrádmegye levéltárában, a hol az

alábbi két régi írás eredetije is fekszik, több siralmas hangú folyamodvány található, melyeket a török fogságban levő s az ország különféle tömlöczeiben sinylődő nógrádmegyei származású magyar rabok intéztek a vármegyéhez, esdve kérvén a kiszabadításukat. Közlendő okmányainkban török rabokról van szó, kiket a megyei urak csereberéltek egymás közt. Érdekes, hogy mindeniknek magyar a családi neve, csupán az utónevük török. Évtizedeken át magyarok közt éltek, sokan itt is születtek: magyar név ragadt rájuk. A janicsárok legtöbbjét pedig az elrablott magyar gyermekekből nevelték.

Az egyik írás, Kajali András recognitiója (elismervény) így hangzik:

Én alab írt Kajali András, adom tudtára mindeneknek az kiknek illik, és vallom ez levelemnek rendiben. Hogy in Anno 1681 Mensi Martio Föl vervén az kékkői Seregh, Szécsényi Negyven Gyalogh Törököt Szügyben, azokból meg vévén egy nehányan Tizen egy Törököt, az kikben volt Balassa Ádám Úrnak Négyszáz forintya, Fejerpataki Ferencz Úrnak annyi, Fejerpataki László Úrnak is annyi, nékem száz, Bene Pál, Datsó István Uraiméknak és Mulyadi Miklósnakis Száz, Száz. Ezekből egy Ispaia Kaszap Ali sarczon meg szabadult, kinek sarczából nekem jutandó részemet föl vettem. Ismét Litkei Úrnak az Eöcsét Halil Ispaiát, Füleki Kajsza Istvánnak el adván Négy Száz Tallérokon, abból gyöt volna huszonöt tallérom, melyből Balassa Ádám Uram nékem egy pénzt sem ada, nála van. Az megmaradot kilencz Rabból egyik meg hólt, az Nyólcz Törökbeli Negyed Részet Fejerpataki Ferencz Uramtul meg vévén jó pénzűl Száz forinton és egy végh Patyolaton, Balassa Ádám Uramnak sok untató uzengetéssére nézve felében Társúl kölle vennem eő Nagyságát megh adta ugyan az eötven forintot, de az patyolat ára hat Tallér mégh eő Nagyságánál hátra van. Azon Nyolcz Töröknek neveik penig ezek: Egyik Szalló Szetsényi gyalogh Zaszló Tartó, massik Ibraim Rimoczay, harmadik Boros Musztaffa, Negyedik Szecséni Ibraim, Eötödik Pribék Ibraim. Hatodik Szegény Haszan. Hetedik Hidegszájú Huszain, NB. ez Kékőben maradott. Nyolczadik Szecséni Mamhut, ezt Balassa Ádám Uram bocsatotta bé postásságban s ben maradott. Ezekből eladván egy Boros Musztaffa nevű Törököt Füleki Horvath Szabó Jancsinak kétszáz húsz Talléron, melyből nékem jutot vólna negyven egy Tallérom, és egy Negyed rész, az melyből Tiz Tallért vettem föl, az Harmincz Egy Tallér és egy Negyed rész mégh oda vagyon, de ebből Húsz Tallért föl vállaltam, hogy el várom azon Szabó Jancsit, hanem az Tizen Egy Tallér, és egy Negyed rész vagyon mégh Balassa Ádám Uramnál. Ezen kévől vettünk vala ezelőtt

esztendővel, Szent Mihály nap tájban, két Szétsényi Török rabot, egyikét Száz forinton az ki megh holt, mássikát egy olaszt Szécsenyi Juro nevő Szőcsöt Száz Talléron az ki megh vagyon: Ezen Olaszt az töb fölyűl írt Rabokkal, el vitette hirem nélkül, s akaratom ellen Balassa Ádám Uram eő Nagysága, minthogy az én Részemet ki nem adta, ezen fölyűl megh nevezet Rabokból az kikben közel négyszáz forintom vagyon, Kaysza pénzével, és Szabó Jánosséval edgyüt, az kit Balassa Adám Uram violenter magánál tart, mind ezeket azért Fiam Kayali Pálnak * adtam és engedtem hogy vegye megh eő Nagysághán, sőt másfél esztendőtűl fogvást, kenyerrel, Istrásával való tartássomat, és azon Raboknak feles sarczok lévén, az, kinek laystroma Balassa Adám uramnál megh vagyon, vagy sarczokat vagy az pénzem Interessét követheti eő Nagysághán. Ennek nagyob bizonyságára, adtam említet Kajali Pál Fiamnak, ezen saját kezemel subscribált, s pecsétemmel roborált Recognitiomat. Actum Carponæ, die 7. Men Septembr. Anno 1683. Kajali András m. k. (P. H.)

*

1677 január 20-án Kékkőallyán Nógrádmegyében Némethy Pál alispánsága alatt Gyarmati gróf Balassa Bálint instantiájára Losonczi Gyürky Gábor szolgabiró és Szilassy András esküdt által felvett és aláírt tanuvallási jegyzőkönyv. De eo Utrum. 1. Tudgya-e az Tanu, hogy az 1675-dik Esztendőben Szent Tamás nap Ünnepe tájban be menvén Felső Esztergár nevű Faluban két magyar rab, és azok közűl edgyke Törökké tévén magát s ugyan törökül beszélvén, mint hogy meg volt parancsolva az Szegénységnek ugyan magától is Balassa Ádám Uramtúl eő Nagyságától, hogy az ollyatén Rabokat mingyárt az Magnificus kezéhez vigyék, azon Esztergáry bíró polgárával együtt, felvitték Kékkőben, említett Balassa Ádám uram kezéhez, mellyeket megh arestálván eő Ngha addigh ky nem bocsátotta az Várbúl, míglen az ott való Groff Balassa Bálint úr eő Nagysága Jobbágyban, egynehányan föl nem mentek, másnap azért oda menvén minden igaz ok nélkül, ugyan Felső Esztergárban lakozó Benedek Matthét, Holovjich Palyót, Novak Mihályt Skirnya Lukácsot, és Dian Jánost, ugyan az megírt Groff Balassa Bálint uram eő Nagyságha Jobbágyt, az Kékkőy Alsó Kapuban megverette, úgy azokat az rabokat is, de sokkal könyörületessebben mint ezeket. 2. Tugya-e nevezet szerint azokat az Hajdukat, az kik azon verésben jelen voltanak, Kik vertek, és eő Fölsége Iratos szolgái-e, vagy Balassa Familiájé.

* Később nógrádmegyei tisztviselő, majd Rákóczi főembere.

1. Testis Rigó András, Felső Esztergárban lakos, Balassa Sándor Uram eő Nagyságha Jobbágya, Annorum circiter 42. Sub jure fassus est ad 1. Tugya nyilván, hogy az 1675-dik Esztendőben Szent Tamás nap ünnepe tájban egy Magyar Rab, Postajával együtt az melly posta paraszt ember volt, gyüvén falujokban az Bíró házához, ottan mingyárt az Bírónak parancsolván Törökös képpen, ugyan törökűlis beszélvén, mintha Török rab volt volna, rútúl szidván az Bírót, sőt megis verte, ezt látván az falubeli emberekben némellyek, nem akarván megengedni, hogy bírájokat verje és szidalmazza, úgy tudakozták az Postajától micsoda Rab legyen, Töröke vagy Magyar? mellyet meg valván, hogy Magyar Rab, ahoz képpest, hogy Törökössen beszélt és hogy alkalmatlanságokat is cselekedett, megh fogták és Kék kő várában kénszerítették Balassa Ádám Uram eő Nagyságha eleibe menni, mivel már azelőtt, meg írt Úrtúl, meg volt parancsolva az Szegénységnek, hogy az Végházon felül ha ollyatén Török vagy Törökös Rab jün, hírt adgyanak eő Nagyságának, az midőn eő Nagysága eleibe jüttenek volna az Rabbal együtt, úgymint az Bíró, Polgár, és Hadnagy, megh beszélvén eő Nagyságha az Rab dolgát, és az Rab mentségét is megértvén eő Nagyságha, az két embert úgymint az Bírót és az Hadnagyot meg arestálván, parancsolta az Polgárnak menten mennyen haza, és egynehány emberséges öreg embereket hozzon fel magával, hogy ércse azoktúl is ha az szerint fogják vallani s mondani az mint Ty hárman mondottátok, feöl jövén azért az eöreg emberekben és eő Nagyságha reá kérdvén eőket, azon dolog végett, eők is egyebet nem felelvén, hanem az mint az három ember beszélt, azont vallották eők is, de eő Nagysága nem akarván hinni, és Törvénytelenül hadni, hivatván Hadi Bíráit, eő Nagysága, Törvényt tévén rájok, Pálcza alá itélvén eőket az Rabbal együtt, az minthogy le vivén eőket az Alsó Kapura, ottan az Rabot meg pálczázták könyörűletessen, az után elő fogván egyenként eőköt az Deutrumban specificált személyeket is jól meg pálczázván, jobban hogy sem az Rabot, úgy hogy allig költenek fel fekvő helyekből, ezen fátensnek is része lévén azon meg verésben, azért tugya fateálni ez szerint az dolgot. Ad 2. Szakács András, Balassa Familia várbeli szolgája. másik Szőcz Gergely, eő Fölsége Præsidiáriussa verte, bizonyosan tugya, az többiről nem emlékezik, relegalvan magát az Fátens Instan. szedett Attestatiókra.

Következik még hét tanú hasonló tartalmú vallomása.

Közli: Simon János.

MAGYAR HADI SZABÁLYZATOK GYŰJTEMÉNYE.

MAGYAR LOVASSÁG REGULAMENTUMA 1722.[1]

MÁSODIK RÉSZ.

2. Temporaneus oberster és regiment comendansa.

Noha ezen caracter az regiment subordinatiójából rendelt subalternáló tisztségeken kívül való, mivel az hajdani regimentek fölállítások s institutiojok levelében emlékezet arrul nincsen, mindazonáltal az nagy és boldogemlékezetű Leopoldus császár ármádiájában gróf Hoffkirchen, Jörger s több szemïlekben egyszer introducálván, annyira meggyökeresedett, hogy mai nap igen kevés regiment találkozik, melyeket generálisok possideálnak; a hol ilyen oberster s comendans nem találkoznék, kiért szükséges, hogy az is emlékezetben vétettessik.

Ezen temporaneus oberster és regiment comendansa leginkább olyan regimenthez rendeltetik az Fölséges Bellicum által, melyeknek actualis obersterek egyszersmind generálisok is, kihez képest ez qua absens requardéroztatik, az kinek hivataláról pedig itt irattatik temporaneus obersternek és ordinált regiment comendansának nevezteték, a minthogy qua talis az Fölséges Bellicum rescriptumában mind pedig magától az actuális oberstertül is annak lenni esmértetik, következendőképen minden előfordulható és az regimentet de simplici et plano illethető dolgokban az actuális oberster után sub alternál s onnend következik, hogy:

Az mely regimentnek ilyen oberstere és comendánsa vagyon, az oberstlaidinant és oberstvachmeister szintén úgy tartozik magát

[1] Az eredeti kézirat *Pekáry József* nyug. rendőrfőkapitány helyettes birtokában, Budapesten.

alkalmaztatni, valamint az actuális obersterhez, ennek jelenlétében köteleztetik, mely observátió nem különben az egész regimentet formálja subordinált fő és altisztekre, úgy közönséges vitézlő rendre is értetődik.

Az regiment comendánsa, mint lovas, mint gyalog regimenteknél tudva lévő száma szerint tartozzék az actuális obersterének reportálni, nevezett szerint pedig:

Midőn az actuális oberster nem az regimentére nézve, hanem mint generális szolgálatban vagyon az armadánál, vagy postirungban és az regimente is jelen vagyon, tali in casu minden hiten két vagy háromszor reportál néki, holott az commendáns is nagyobb szabadsággal bír, hogysem ha egyedül propter regiment vagyon jelen, mert ily formán minden nap reportál néki; mindazonáltal quo ad jus aggraciandi qualitercunque ugyan csak mindenkor immediate az actuális oberstertül füg és tartozzék az commendans tam actionem, quam et sententiam ante publicationem néki megküldeni és parancsolatjátul az executió vagy meg grátiázás eránt várni s aszerint abban eljárni ezek mellett obligáltatik.

1mo Ugyanezen actuális obersternek holnaponkint az menstruális stand tabellát annexa specificatione accrescentiæ et decrestentiæ meg adni, vagy küldeni.

2o Az tartatott törvénszék, executió vagy meggrátiázás iránt való relátiót meg tenni.

3tio Mi pinzek fölvételit pro parte et in rationem competentiæ regiminis meg jelenteni.

4to Ez ha igen jeles ember, vagy ló betegeskednik: Veszne. Az következendő punctumokrul pedig, mihelt meg tudgya, azonnal tartozik hírt adni.

1mo Midőn az regimentnek fölkiszülise, vagyis mezőben való kiszállása, vagy máshova való translatiója eránt ordere irkezik.

2do Minek utánna effective már megindult.

3tio Ha az ellenség előtt nevezetes kárt vallott, vagyis valamely nevezetes dolgot vighez vitt s valahányszor egész corpusban actióban volt.

4to Midőn valamely főtiszt meghalt, vagy ellensig előtt veszedelmesen megsebesítetett, vagy elfogattatott.

5o Oly törtinetekkel holott mi főtiszt ellen kölletik törvinszéket tartani, az inquisitiót, ha onnind kiláttattnik, hogy élete, böcsülete, vagy cassatioja periclitáltatnik in vidimata copia megküldeni s ha az acták felesek volnának az egisz processusnak substantiális circumstantiáit fideliter extraháltatni és accludálni, item:

6to Tudtára adni, midőn az compagniából az regimentnek ordire szerint quartirban köll szállani, minimő országban, vagy districtusban assignáltatott.

7o Beszállván már az quártiliban, mi reminsige lehet felőle.

8o Maga az actuális oberster számára minimő Tractamentum rendeltetett, vagy akordáltatott.

9e Hogyha valamely nevezetes kölletik extra kölcsigre repareiálni.

10. Fél esztendőrül, fél esztendőre midőn vighez mennek az regiment számadási.

11. Ha az regiment megmustráltatik.

12. A midőn recruták vagy remonda assignáltatik az regimentre, s minimő státusban vitetik meg az emberek s lovak az regimenthez.

13. Az regimentre tett panasz vagy excessusokirt, ha az Fölsiges Bellicum parancsolatjábul mi nevezetes summa defalkáltatik.

14. Szükségesnek látván, hogy az regiment ujonan meg ruháztatnik s fegyvereztettnik in totó vel parte, vagy uj zászlókat s dobokat köllene csináltattni.

15. Ha törtinettel valamely tisztre az generálisság, vagyis az regiment standrechtet tartott volna.

16. Tisztek közt duellum, vagy rancontre interveniált s közülök valamelyik elveszett s megsebesedett, vagyis retirálta volna magát.

17. Ha valamely tiszt az fölséges Bellicum, vagy comendirozó generalis engedelmibül ennihány holnapi szabadsággal elment volna.

18. Ha az tisztek közül valaki maga hadi szolgálatját quetálni kivánja.

19. Az regimentnél a midőn valamely pártütés támadott vagyis mi olyas complot kinyilatkoztatott volna.

Es utóljára más egyéb dolgokrul is, melyekrül talán az actualis oberster specialis rendeletivel mentől előbbi informátiót kiván.

Holnaponkint való füzetisit præciti denominalni nem lehet, minthogy caractere az regiment constituáló labor nem ingrediálja, hanem secundum circumstantiás egy s másnak különb tractamentuma vagyan, mindazonáltal, mivel leginkább az regimentnél volt oberstlaidinantbul avancsiroztattnak, azon füzetisek megmarad, a midőn pedig az fölsiges Bellicumtul idegenek küldettettnek az regimenthez, akkor per expressum az leendő füzetisek is a parte determináltatik és együtt assignáltatik.

Oberst Laidinant.

Ez az regimentnél második személ és subalternál az oberster után ha csak temporaneus oberster mint commendans nincsen az regimentnél.

Azon occasion kívül, melyben az regiment ellenség ellen ágál. vagy pedig az oberster jelen nincsen az oberstlaidinantnak az regimentnél kevis activitása vagyon, hivatalja leginkább abbul áll, hogy compagniában két vagy háromszor vizitálja minden héten az regimentet és ha mi helytelensigeket talál az compagniáknál aziránt megfedi az bünösöket és remediálja a tapasztalt fogyatkozást. Azonban ha olykor neki mi hasznos és az regiment böcsületire válható dolgok occurálnának, aziránt való elmélkedését az obersternek (sine præscriptione) megjelenti: a midőn pedig az oberster maga vizitálja az regimentet, tartozik az oberstlaidinant a regiment szárnyára elejben menni és az postján bevárni az oberstert s azután az egész compagniák által elkisirni.

Nem különben midőn nem commendánsa a regimentnek; tartozik az oberstlaidinant (mer ő anyja levén az regimentnek) az profusznál lévő deliquensekért magát interessálni és főkép azon iparkodni, hogyha feles az arestans, azoknak cselekedete szaporán examináltassék és egy vagy másképfordulván dolguk az stockhaus megüresedgyik; minthogy sokáig való raboskodásoknál az deliquenseknek nemcsak szaporodik vagyis nevelkedik præjudiciumja az regimentnek de azis præsummáltathatik az regiment felül, mindha az igazság igen késedelmesen vagyis kevés attentióval administraltatnék, ahoz az hoszszas raboskodás máskint és törvényszerint is pro altera pæna tartatik, vagy legalább nagyon mitigálja, következendőképen előbb hogy sem procedáltatik az deliquens ellen, már is büntetésének nagyobb részét kiállotta.

Az oberstlaidinant az compagniknál egy s más fogyatkozást észrevévén annak remedurája iránt; az ordinaria dispositióknak kiadásakor is az adjutant által emlékezetben vétetheti.

Anno 1725 az Fölséges Bellicum őtet is az obersternél s oberstvachtmeisterivel az regiment cassájáért megfelelni obligálta, kiért abban neki is az regiment quartirmestere tartozik mindennémő informatiót adni.

Az parola parancsolatok, szolgálatok repartiója Tag zetlich, nemkülönben az ordinarius reportum és extra jelentessik midőn vala-

mely ujság recural az adjutant által vitettessik meg az oberstlaidinantnak. Az parolát pedig fölvévén azonnal visszamondgya az adjutantnak, azér thogy megtudhassa fölvételtben jól meg értette-e, vagy sem.

Noha azért az oberstlaidinantot nem competálja, hogy az actuális, vagy temporaneus oberster s comendansnak jelenlétiben magát az regiment reportuma és expediálásában ingerálja, mindazonáltal ugyancsak illendő hogy is valamint az oberstvachtmaister az compagniákat és kisebb staabot disciplinában tartsa, sőt szabadságában vagyon még az oberstvachmaistert is arestomban titetni, úgy mindazonáltal, hogy cselekedetirül illendő számot adhasson.

Midőn az oberster az regiment expediálására rendelt üdőben föl nem találtathatik, akor az oberstlaidinatot illeti, hogy az oberstvachtmeistertül az parolát fölvegye és az adjutant által az generális parancsolatot vagy az szolgálatok repartitióit magához hozattassa, és az oberstvachtmeistert expediálja, sőt mindenféle különös fungtióit egy comendánsnak medio tempore exerceálja.

Hasonlóképen jelentvén néki az oberstvachtmaister, hogy obersterit föl nem tudja találni s azért hozná az ordinárius reportumát az oberstlaidinanthoz, aztot tőle acceptálja és úgy tovább az brigadérus generálishoz vigye.

Staabbeli strázsájára illeti őtet egy káplár és hat közember, mindazonáltal feles lévén az szolgálat, az emberek megkémilisire nézve mindezen, mind pedig az oberstvachtmaistert illető stábbéli strázsa helyett az obersternél formáltatik, egy corpodi gvardia az honnéd mindenikéhez közülök óránkint egy fiókstrázsa változik.

Batagliákban az ő postja az regiment előtt, annak bal szárnya. Commandókon s afféle szolgálatokban maga hivataljához alkalmaztatja magát.

Az oberster absentiájában az regimentet commendirozza az oberstladinont és az császár hadjánál bévett szokás szerint az regiment comendansa maga magához az actuális obersterhez hasonló figurát csinál. Ezen következendő dolgok mindazonáltal az actuális obersternek mindenkor reserváltattnak és mi speciális engedelem nélkül se temporaneus oberster se az subalternálo classisbul való comendansnak hatalmában nincsennek.

1mo Valamint actuális, úgy tituláris főtisztsignek constitutiója és collatiója.

2do Fő tiszt ellen, holott élete, böcsülete, vagy cassatiója fön foroghatna hadi törvént szolgáltatni kivévén ubi periculum imminet, az standrecht szolgáltatást tali enim casu necessitas non habet legem.

3tio Az regimentnél stabiliált mundér szénit megváltoztatni vagy elkerülhetetlen szükségen kivül præscissa omni communicatione correspondentiæ ujjat csináltatni.

4to Az régi és igen elviselt standarokat s dobokat letenni és azok helet ujjakat csináltatni és az regimenthez be hozni.

5to Ezeken kívül quo ad jus aggratiandi fölfogadása, vagy elbocsátatásában az kisebb standbeli szemileknek s többféle dolgokban az regimenttül való eltávozásakor magának teczése szerint tehet az oberster reservátiót és rendelhet az regimentnél maradandó commendansnak respectusa alatta valói előtt való diminutiója nélkül mindazonáltal és hogy mi factiók az regimentnél ne okoztasannak, vagyis az sok idestova kérdis és correspondentiák miát az comandó ne differáltassik, vagy ipen elne mulatassék in detrimentum servitii domini. -

Miután az szokás introducáltatott, hogy az regimentek hadi törvényeiben (az oberster helyett) az oberstvachtmaister praesideal nem oly könnyen történhetik oly casus, melyben az oberstlaidinont præsideálhatna s voxa lehetne, mivel az köz vitizlő rendtül kezdvén egész kapitányokig inclusive az oberstvacthmaister jelenti az præsidium, vagy ha az impediáltatik az idősbb kapitánt az oberstvachtmaister ellen pedig majdan nem is lehet hadi törvint rendelni s leültetni, (hacsak maga abban nem consentiál) ab respectum et obedicatiam melyel általában az egész compagniák hozzája lenni tartoznak és köteleztetnek prorogatiókat s contra panaszokat ugyan lehet kapitán præsidiumja által is folytatni s végezeni, vagy inkább más oberstvachtmaistert az regimentnél tartandó törvénszékekben pro præsidio tali, azokban pedig, melyek az comendirozó generális vagyis Fölséges Bellicum rendelésiből tartatnak, az oberstlaidinantokat s oberstvachmaisterokat is ad sessionem regimenten kívül adhibeálni.

Holnaponkint mint cuirasséros, mint dragonyos és magyar lovas regimentnél egyiránzó az füzetise, mely áll 13 oralis, 4 flor. és 10 equilisbül, 3 forintjával.

Oberstvachtmaister.

Ez egy staabbéli főtiszt és subalternál az regimentben az oberstlaidinant után.

Az ő hivatalja legmunkásabb és fáradságosabb, foglalatosságinak sokasági miatt, mely alatt egyibiránt előmenetelére magát annyival is inkább érdemesé teheti.

Compagniában, vagyis táborban az oberstvachtmaister mindennap az arra rendelt órakor paroláért mégyen az hauptquartilban és ott közel az comandirozó generalis sátoránál az további parancsolatoknak kiadását megvárja.

Ez előtt minden brigadéros expediálta az maga alatta valóit, más nap mindazonáltal az generálvachtmaister, a kin az nap vagyis a sorsa vagyon, az cavalérjából kijövén az lovasregimentbeli oberstvachtmaistereket, az kik regimentjei rangjuk szerint circulusban melléje állanak, expediálja az rang pedig bal kézrül kezdvén vettetik, mivel az generalvachtmaisterek baljával mégyen környül az parola. Némelyek jobbrúl adgyak.

KÉPEK JEGYZÉKE

A HARMADIK FÜZETHEZ.

I. Önálló képek.

Lap

1. Futaki gróf Hadik András altábornagy. *Weikert* festménye után, *Mansfeld J. Ernest* rézmetszete. A Történelmi Képcsarnokban. (Mansfeld Johann Ernest született 1738-ban Prágában, meghalt 1796-ban Bécsben. Bécsben tanult s utóbb ugyanott működött. A képzőművészeti akadémia tagja volt.) — — — — — 331
2. Báró Babocsay Farkas huszártábornok, a ki 1757-ben Berlin elfoglalásánál esett el. *Engelbrecht Márton* egykorú színezett rézmetszete után, dr. Szendrei János gyűjteményében. A metszet méretei 29·06+19·03 cm. (Engelbrecht Márton kiadó és rézmetsző, meghalt 1756-ban 72 éves korában. Egy ideig Berlinben élt, utóbb testvérével Christiánnal együtt Augsburgban dolgozott.) — — — 347
3. A Buda körüli 1603-iki hadműveletek térrajza. A római vatikáni Borghese-levéltárban levő eredeti tollrajz után — — — — — 406

II. Szövegképek.

1. Hadik berlini útja 1757-ben; *Sárói Szabó Lajos* vázlatrajza után — 334
2. Buda és Pest térrajza 1603 október elején, a római vatikáni Borghese levéltárban levő eredeti tusrajz után — — — — — 399
3. A munkácsi várhegy alaprajza és szelvénye — — 422
4. A munkácsi vár 1300—1500 körül — — 426
5. A munkácsi vár 1686-ban. *Birkenstein* műve után 437
6. A munkácsi vár alaprajza I. Rákóczy György idejében — 437
7. A Rákóczyak palotája az 1711-ben felvett tervrajz és az 1603. évi összeírás szerint — — — 440

A 3., 4., 6. és 7-ik számú képek *Soós Elemér* tollrajza után.

III. Fejléczek.

1. Fegyvertrophea a XVIII. századból, a Mária Terézia renddel. Rézmetszet. Sammlung aller Staats-Hof und Gesandschaftsschriften. Wien, 1778. című mű 1. lapjáról — — — — — — — — — 331
2. Csatajelenet és fegyvertropheák, mint a 244. lapon — — — 446

IV. Záróképek.

1. Hadik csapatai Berlin előtt. Rézmetszet. A neueröfneten historischen Bilder-Saal 13. k. 108. lapjáról — — — — — — — 348

Lap

2. Hadi trombita a XVIII-ik századból. Dr. *Szendrei János* Magyar hadtörténelmi emlékek. 1896. című műve 636. lapjáról 387
3. Európai hadi tanács 1672-ben. Jobb oldalt egy magyar kapitány képével. Rézmetszet. *Allain Manesson Mallet.* Les travaux de Mars. Paris, 1672. 8. r. 142. lapján 417
4. Zrínyi Miklós sisakja. A bécsi udvari fegyvermúzeumban 468
5. II. Lajos király vértezete. A bécsi udvari fegyvermúzeumban 498
6. Hadi géniusz. Olasz rézmetszet a XVII-ik századból. Dr. Szendrei János gyűjteményében 510

V. Kezdőbetűk.

1. A kezdőbetű, három pánczélos vitézzel. A Missale Strigoniense XVI-ik századbeli kiadásából 331
2. H betű. XVII. század 446
3. E betű. Egy 1532-ik évi wittenbergi abc-ből 457
4. B betű. XVI-ik század 462
5. F betű. XVI-ik századi olasz. A kk. österr. Museum. Kunstgewerbliche Flugblätter cz. műből 499
6. N betű. XIV. századi miniatür után 504

Az 1., 2., 3., 4. és 6. szám alattiak a szerkesztőség könyvornamentikai gyűjteményéből.

Egykorú rézmetszet után. *A szépművészeti muzeumban.*

ZRINYI ILONA.

A munkácsi vár hősi védője.

A MUNKÁCSI VÁR.

Második közlemény.

IV.

Minthogy Brandenburgi Katalin az erdélyi fejedelemségről és magyarországi birtokjogairól lemondott, *I. Rákóczy György* 1630-ban nemcsak a fejedelemséget, hanem Bereg és a szomszéd vármegyék összes birtokait is megszerezte magának. Az elfoglalt birtokok visszaszerzése iránt az érdekeltek az országgyűléshez folyamodtak, a visszaszerzés módozatát megállapító 1630. évi 47-dik törvényczikknek azonban nem lett foganatja.

II. Ferdinánd ellenszegült ugyan I. Rákóczy György megválasztásának s Eszterházy Miklós nádort küldte ki megbuktatására; de Rákóczy vezérei, Zólyomi Dávid és Bethlen István Rakamaznál győztek a császáriak felett, minek következtében II. Ferdinánd békére lépett. I. Rákóczy György birtokainak elfoglalása után rendszeresen kezdte felépíteni a munkácsi várat, az itt talált építkezéseket bővítette, kijavította s a terephorpadások után ítélve, délről 40, keletről 50, északról valamivel több és nyugatról 60 méter távolságban egy 13·20 méter széles vízárokkal vétette körül. Hogy pedig ostrom esetén a vizet, melyet a Latorcza folyó is növesztett, lecsapolni ne lehessen, az árkot mélyebbre ásatta, mint a hogy a folyó medre volt.[1]

[1] *Thaly Kálmán:* II. Rákóczi Ferencz emlékiratai.

Az érintett árkon túl a vár környéke süppedékes, mocsaras és posványos volta miatt nagyon nehezen volt megközelíthető.

A vízi árok várfelőli partját 15 egyenlő távolságra épített, csúcsfedelű négyszög kőtorony környezte, melyeknek közeit kétsorosan levert, magasan kiálló meghegyezett és vesszővel befont, kivülről betapasztott tölgyfa-gerendákkal készített «palánk» kötött be, melyeknek közeit földdel töltötték ki. A külső palánksor annyival állott ki magasan, hogy mögötte fedezéket nyerhettek s a két palánksor szélessége által létrejött körjárdán, a külső palánk sorba, mellvéd magasságban a fonásból kihagyott lőréseken védhették magokat a puskások. A kijárat erre a körjárdára a tornyokból történt, a vár felé nyitott tornyokban pedig létrákon, vagy falépcsőkön lehetett közlekedni. Ez az árok, valamint a mögötte felépített kőtornyos palánk képezte ez idő szerint Munkács várának külműveit.[1] Ezen palánknak délkeleti oldalán, két ily leirt torony közt, könnyen eltávolítható hídon lehetett a mocsaras lapályon, mint azelőtt úgy most is rőzsékből berakott s földdel befedett úton a vár aljai térre bejutni, hol Várpalánka község keletkezett. A két torony közt kanyargott fel a vár útja a felső kővár csúcsához illesztett kapuba. *b*) (Lásd 6. ábra.) A felső várnak belterülete három egymás felé emelkedő és beépített udvarból állott. *A. B. C.* Ezen udvarok mindegyike száraz árokkal volt körülvéve, melyeket a Nagybányáról ide rendelt bányászok 1646-ban vágtak a sziklába.[2]

Könnyen elhordható hidakkal voltak ezen árkok összeköttetésben, melyeket boltíves magas kapuk és bástyák védtek. A kapuk hulló rácscsal és a kapuk mellett a kis ajtók csapóajtókkal voltak felszerelve. A vár udvarok mindegyike egy-egy külön védművet, vagy szakaszt képezett. A hegytetőnek délre lenyúló csúcsán, vagyis a harmadik foktéren még két kiszökelő bástya keletkezett, melyeknek kerekded maradványai a később

[1] *Takáts Sándor* id. közl. *Századok*, 1907. VIII. és IX. füzet.

[2] *Burckhard von Birckenstein* id. mű 151. lap. azt mondja: Die Fortification dieser Vestung ist in den Stein-Grund eingehauen, jedoch ist es unten auf dem ebenen Erdreich mit einer weitläufigen bewohnten «Palanka» nach «Ungarischer Weise» umgeben etc.

keletkezett I. és II. bástyák mögött a falba beépítve még ma is láthatók. E két bástya közt nyilt a munkácsi belvárnak első kapuja *a)* (6. ábra), hol a középkort jellemző kiszökelő gyámkövek a kapu küszöbén megmaradtak. Két ilyen gyámkőnek kivésett ágya vagy serpenyője, melyben a kis ajtó csapótengelye forgott, tisztán kivehető. Az egyik kapunál, ennek a nyugati oldalán lévő gyámkőnek még a horony vasa is ott maradt.

Az I. Rákóczy György idejében emelt igen magas és terméskőből szilárdan felépített falak, lényegükben még most is fennállanak. A bástyafalak belső oldalát földdel akként töltötték fel, hogy az így keletkezett gátjárdák alatt oly terek létesültek, melyek lakhelyiségekül is felhasználhatók voltak. Ez pedig az ordonyozott építkezésre emlékeztet, mely a régi erődítési rendszerből az új erődítési rendszerbe való átmenetet jelzi. Így fejlődött ki Munkács váránál ez ideig az ősi, a középkori, az ó-olasz s ez utóbbinak javított rendszere, nemkülönben a jellemző és «magyar módra épített vár», mely I. Rákóczy Györgynek valamennyi váránál a viszonyokhoz alkalmazkodva megtalálható.[1]

I. Rákóczy György idejében a várhegy három fokterét már körfal vette körül. A nyugati körfalon két kiugrás észlelhető, míg a keleti fal egész hosszában egyenesre volt építve. (Lásd 6. ábra.) A körfalak mögött keletkezett a szilárdan sziklába vájt mély száraz árok 15—19 méter szélességben, mely tehermentesítőkkel lett felfalazva. Hogy pedig a védőrség a mellvédhez hozzáférhessen, az árokból létrákon vagy lépcsőkön — mint a hogy a nyugati falon egy falazott kőlépcső bizonyítja, mely még a későbbi felvételekben is jelezve van — juthatott a fal körjárdájára, melynek a falból, néhol a sziklából kiálló és alápoczkolt gerendáira voltak lerakva a járda padlófái. A déli oldalon a körfal beugrásánál volt tehát a külső kapú *b)*, mely az I. és II. kerek bástyák által megvédve, a későbben keletkezett I. és II. szögbástyák mögé kerülvén, befalaztatott. Ezt a védművet a második foktér válaszfala zárta el, képezvén így a legalsó védszakaszt *A)*. Ezen kötőfalon 10 méterrel magasabb

[1] Így található ez Nagyvárad, Szilágysomlyó, Déva és több váraknál.

fekvéssel volt a III. és IV. bástya, melyek a későbbi III. és IV. bástyák helyén maradtak, bár másképen alakultak. E két bástya közt nyilt a kötőfalon a középvár boltíves magas kapuja *c)*, melyhez az árkon át egy fahíd vezetett. Ezen túl észak felé képződött a második védszakasz *B)*. A második és az első foktér válaszfalát a felfalazott foktér lejtőjének lépcsője képezte, melynek közepén 6 méter magasságban volt a legfelső védszakasz *C)*. A felfalazott kötőfalból kiszökelő egy-egy körönd *d)* és *e)* ezt az áthidalt bejáratot védte meg.

A nyugati körönd *e)* járdájáról lehetett bejutni a VI-dik, a keleti köröndről *d)* pedig az V. bástyába, melyeknek falai később az V. és VI. bástyák alapját képezték. A VI. bástyából északnyugati irányban vezetett a kötőfal az északnyugati kiszökelő VII. szögbástyába. Innen derékszögbe tört keleti iránynyal és a VIII. szögbástyát érte el. Mindkét szögbástyafal később a VII. és VIII. állandó bástya alapjait képezte. Hogy hogyan voltak ezek az elősorolt fokterek beépítve, arról legjobban tájékoztat bennünket az 1603. évi, már letárgyalt leltár.

Az I. Rákóczy György idejében történt erődítések emlékét egy homokkőbe vésett, már teljesen elmosódott felirat tartotta fenn, mely a vár második kapuja felett *c)*, a közelében magasló bástyába van befalazva. Balajthy József érdeme, hogy ezen ma már olvashatatlan s alább közölt feliratot az utókornak megőrizte.

Ars, natura, Deus, non his tormenta verebor,
Aenea si faveant, astra prennis ero.

Az 1603. évi leltárból tudjuk meg, hogy már ez időben a vár alján egy «város» volt, melyben egy «fejérház» létezett. A fejérház alatt nagy terjedelmű «pincze» lehetett, melyben 47 hordó bor állott. Itt voltak a vár aljában az élelmiszerek is elraktározva. Itt volt a «sörművelőház» is. A vár alatt való majorban a barmok száma 150 darabbal van kimutatva. A várnak 16 malma, jövedelmét nagyban növeszthette. Ezek közt a felső avagy a «portörő malom» hadi czélokra szolgált, melyet Mágocsi építtetett. Egy «sütőház» és 88 lakházszerű épület, a

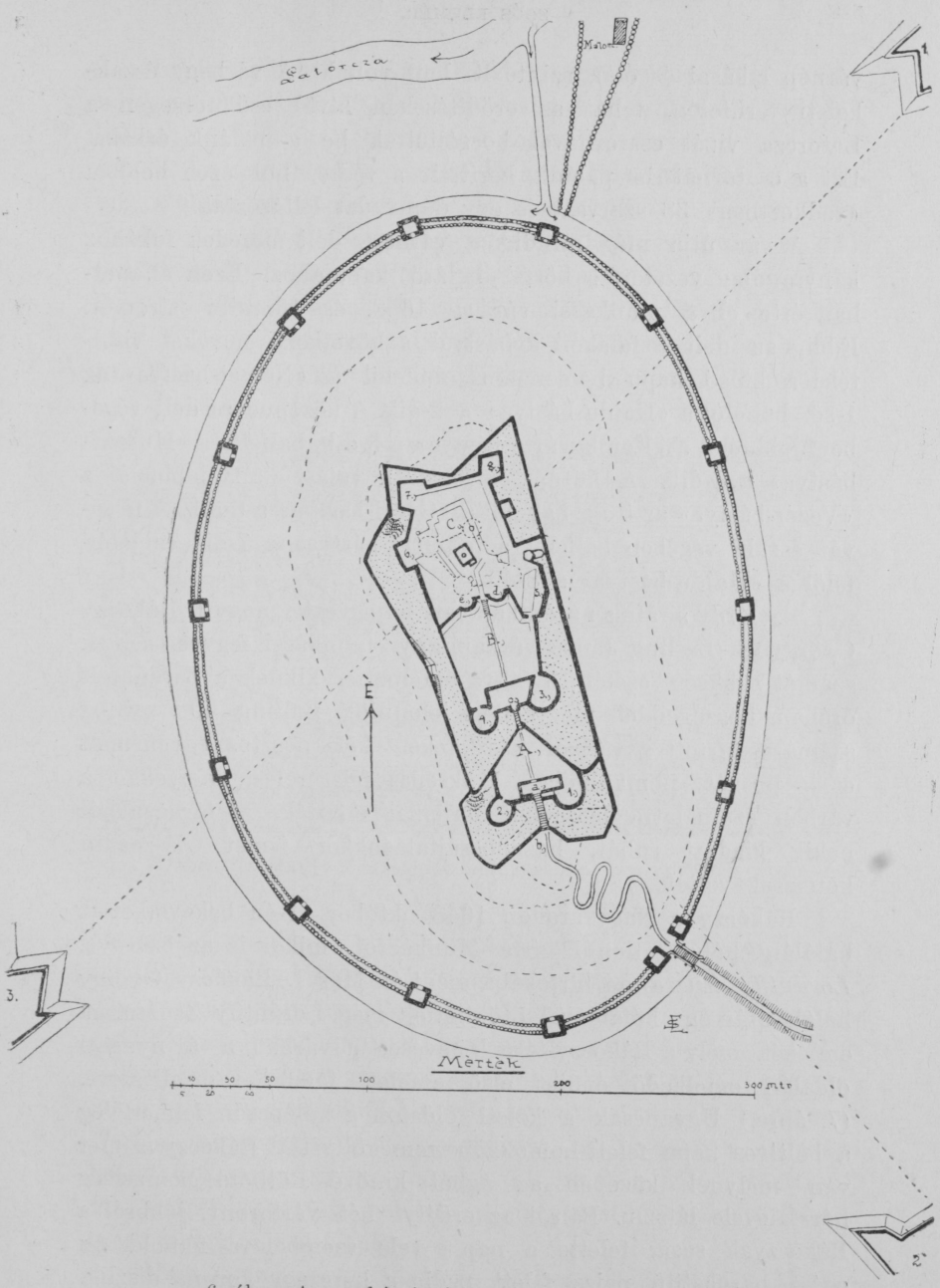

6. ábra. A munkácsi vár erődítései 1630—1688-ig.

várnép lakásai és ólai, szinte itt lent voltak. A várhegy északkeleti területén, tehát az erődítéseken kívül eső térségen a Latorcza vizét csatornával bocsájtották be a palánk árkába. Ezt a csatornát is palánk kerítette s védte, hol ezen belől a «vadkertben» 38 szarvast és egy dámvadat leltároztak.

A vár útja még mindig a várhegy déli meredek fokához kanyargólag vezetett a körfal bejáró kapujához. Ezen állapotban érte el a munkácsi vár az 1658. és 1688-iki ostromot. Eddig az ideig a falakon a bástyák a következő neveket viselték: a külső kapu bemenetén jobbfelől a «Német-bástya» az 1-ső, balfelől a «Hajdu-bástya» a 2-dik. A középudvar déli végében jobbfelől a «Kerékgyártó-bástya» a 3-dik, balfelől a «Huszárbástya» a 4-dik. A közép- és felsővár válaszfalán, jobbfelől a «Vezér-bástya» az 5-ik, balfelől a «Géczi-bástya» a 6-dik. A felsővár északi végében balfelől a «Német-bástya» a 7-dik és jobbfelől a «Hajdu-bástya» a 8-dik.

Szalárdy siralmas krónikájában feljegyezte, hogy I. Rákóczy Györgynek Balling János várkapitánya munkácsi fegyvereseinek számát szükség esetén 3000-re emelhette, kiknek a parancsolt órában községeikből meg kellett jelenniök. Balling 500 gyalog számára tartott a várban készleteket, kék posztós egyenruhát és jó puskát, nemkülönben szükséges felszerelést, melyekkel a várbeli szolgálatra berendelt férfiakat ellátták. A tárházakból nekik kiadott ruhát, hazabocsájtatásukkor ismét visszaadni kötelesek voltak.

Rákóczy a Nagyváradon 1648 október 11-én bekövetkezett haláláig háborítatlanúl bírta Munkácsot, mikor is az özvegye, *Lorántffy Zsuzsanna* birtokába ment át. Már I. Rákóczy György halála után egy kőtáblával örökítették meg Lorántffy Zsuzsanna emlékét, mely a Rákóczy-térnek nevezett udvarban, a vár nyugati oldalán emelkedő épület első emeleti falába van illesztve. (7. ábra.) Ugyancsak a keleti oldalon a kőlépcsőn felmenőleg a boltíves kapu felett homokkőbe remekül vésett Rákóczy czímer van, melynek közepén az ágból kinövő Ráthold nemzetség hársfalevele látszik. Balról az erdélyi hét vártorony, jobbról a Rákóczyak sasa, felette a nap s vele szemben a félhold. Az egész barokstílű paizs felett pedig a herczegi korona díszlik.

Lorántffy Zsuzsanna munkácsi őrsége következőleg alakult: hópénzes 80, hetes 200, székely drabant 50, puskás a várban 7, hadnagy 1, porkoláb 1, dobos minden várrészben 1—1, összesen 3. Az uradalomhoz tartozó lovasok, kik mindenfelé tartoztak szolgálatot teljesíteni 67, összesen 409. A drabantok az uradalom területén elszórva jobbágytelkeken laktak, csak kirendeléskor jelentek meg szolgálattételre a várban és díjul egy vagy $^1/_2$ házhely után 50 krajczárt fizettek. Lorántffy Zsuzsanna alatt külön papot nem alkalmaztak a várban, hanem a város predikátorai végezték az isteni tiszteletet, a miért a munkácsi

7. ábra. Lórántffy Zsuzsanna emléktáblája a munkácsi várban.

alsómalom vámjának egyik részét élvezték. Az uradalom későbbi tulajdonosa, *II. Rákóczy György* özvegye, *Báthory Zsófia*, midőn a király pártjára állott és a római katholikus hitre áttért, a predikátorok javadalmazását beszüntette, a várkápolnát 1672-ben helyreállíttatta, s azt pazarul feldíszítette. Meghitt lelkipásztora, udvari papja s gyóntatója Kis Imre jezsuita atya volt, ki Krucsay Miklóst alkalmazta a vár papjaként. Ez időben a vár alatti halastavat, mely halban bővebb volt, mint a pálhegyalatti két töltésgáttal bekerített halastó, a munkácsi görög pap bírta, s ezért szolgálni volt köteles.

Hadi esemény számba megy Báthory Zsófia, özvegy II. Rá-

kóczy Györgyné azon erőszakos fellépését, midőn a szomszéd szentmiklósi birtokost, Drugeth Máriát Bornemissza Zsigmond által megtámadtatta. 300 főre menő fegyveressel, kibontott zászlóval s zeneszó mellett rohanta meg a támadás okául szolgáló potrénfalvi (mai Pothering) malmot s azt feldulta.[1]

A Wesselényi Ferencz nádor által élesztett mozgalommal egyidejűleg tört ki I. Rákóczy Ferencz felkelése, ki mindenekelőtt Munkácsot akarta hatalmába ejteni, de anyja, Báthory Zsófia, kivel ez időtájt meghasonlott, lázadásnak tartotta szándékát, a várba nem bocsájtotta be s ágyúinak tüzével fenyegette, ha erőszakhoz nyulna. Midőn pedig az összeesküvés felfedeztetett, fejváltságul kénytelen volt a várat anyjának elzálogosítani, kinek 1680-ban bekövetkezett halálával Munkács vára *I. Rákóczy Ferencz* özvegyére, *Zrinyi Ilonára* s ennek kezével együtt 1682-ben *Thököly Imre* fejedelemre szállott.[2] A mint Thököly a vár birtokába jutott, annak megerősítéséhez fogott, mivégből a szomszéd vármegyéket is munkatételre hívta fel. Ugocsa vármegyének junius 21-én azt írta, hogy miután Isten jó voltából a munkácsi vár kezéhez került s azt javíttatni kívánja, a kivetett mennyiségű *palánkfákat* harmadnap alatt szállittassák be, különben kiméletlenül jár el, «oly executió fogja érni az engedetleneket, kit soha el nem felejtenek». Ekkor már az I. Rákóczy György által épített palánk úgy látszik javításra szorult s a palánkfák e czélból kellettek Thökölynek. A várkapitány, Radics András, 1682. évi augusztus 9-én megsürgette Ugocsa vármegyét a szükséges élelem és palánkfa beküldése iránt.

Thököly idejében eleinte 139 gyalog katona volt a munkácsi várban állandóan elhelyezve, később azonban Thököly fegyvereseinek száma megszaporodott.

Még 1682. nyarán összegyűjtvén seregét Munkács alatt, a fegyverszünet felmondása után Tokajt, Eperjest, Lőcsét, majd Füleket foglalta el, mely utóbbi vár alatt Ibrahim budai basával egyesülten, az őrségétől elárult Koháry Istvánt rabul vitette

[1] *Lehoczky T.* i. m. III. 435., 521., 539. ll.

[2] *R. Horváth J.* i. m. II. 228—230. l. és *Lehoczky* i. m. I. 170., 171. III. 517., 519. ll.

Munkácsra, meghagyván nejének: «noha rab, kegyelmes legyen iránta és hogy illendő ellátásban részesítse». Koháry csak Thököly bukása után szabadult ki munkácsi fogságából, hol Korponay Jánossal a költészetben keresett enyhülést.

A bekövetkezett telet Thököly hadai Munkácson töltötték, hol ez év folyamán török csapatok is tanyáztak. Hogy Thököly Imre Munkács várában fényes udvart rendezett be, kitűnik az 1683. évi számadásokból, melyekből látjuk, hogy a fejedelem udvaránál Radics András főkapitányon kívül 131 főszemély volt alkalmazva.

A rendes fizetésekhez járult a főemberek járandósága, úgy mint bor, ártány, buza, só és a szolgái számára valamint lovainak ellátására különféle illetékek, továbbá turó, bárány, czipó, árpa és dara, kása, vaj, borsó, rozs, sör, lőre, lencse, aszú gyümölcs. A posztót sing számra osztották, ezt azonban pénzben is kiutalták, s így volt a kordován csizmákkal, sarukkal stb. A zenészek karmazsin csizmát viseltek és köntöst. A dobosok, a síposok és dudások, valamint a tizedeseknek járt veres posztóból mente, fehér dolmány; a közsíposok egész vörös mentét, dolmányt viseltek, míg a fősípos mentéjének mindkét eleje sárga posztóval volt bélelve. A közlegények kék posztóból készült hosszú mentét és dolmányt viseltek.

Mezei hadakra lett felszámítva:

Gyarmathy István seregére	5496	frt
Oláh András «	5496	«
Szőke György «	5136	«
Gyonge «	5136	«
András deák «	5136	«
Jenei Sámuel «	4416	«
A dragonyos századra	2880	«
A muskétásokra	33052	«
összesen	66748	frt

Posztó felment a gyalog s lovas németekre ebben az évben 750 frt értékben.

Ezen állományban még nincsenek bennfoglalva a gazda-

tisztek, felügyelők, udvarbirák, várnagyok, számvivők, kulcsárok, ispánok, magtárosok, majorosok, kertészek, méhészek, vinczellérek, bodnárok, pásztorok, béresek s egyéb alkalmazottak, kik egy másik tiszttartó vagy udvarbiró alá tartoztak. Az egész udvartartás és a hadsereg 1683. évi kiadása e számadásokban 111,647 frttal van kimutatva.[1]

Thököly bomladozó pártja eperjesi veresége után (1684 szept. 16.) már alig volt képes ellentállást kifejteni, s igy a párt feje mindinkább közeledett bukása felé. Bekövetkezett elfogatása hírére Caprara Aeneas császári tábornok 1685 november 5-én Munkács alá szállott és a várat körülzárva, egész télen át megfigyelés alatt tartotta. Zrinyi Ilona, Thököly Imréné hősiesen védte magát a munkácsi várban azon reményben, hogy férje mielőbb megszabadulván a török fogságból, a vár felmentésére siet.

Caprara az ostrom alatt három oldalról zárta körül Munkács várát. Első ostrom ütege a jelenlegi Munkács várába vezető műút hajlásától északra, a Latorcza balpartján volt beállitva. (Lásd 6. ábrát és a katonai térkép idézett lapját.) Ez Ungvárral állott összeköttetésben s egyúttal a Lengyelországba vezető útat zárta el. (1.) A második ostrom-üteg délkeletre, Szatmár vármegyétől (2.), s a harmadik ostrom-üteg a nyugati oldalon Szabolcs vármegyétől zárta el a várat. (3.) Mind a három üteg a vár falaitól mintegy 300 méter légvonal távolságban, mozsarakkal és nehéz faltörő ágyúkkal volt felszerelve. A harmadik ütegállás helye még ma is felismerhető.

Dobay Zsigmond egykorú naplóját Lehoczky Tivadar idézett művében amúgy is ismertetvén,[2] ezúttal csak azt véljük felemlítendőnek, a mi abban kifejezetten nincsen elmondva, továbbá azt, hogy az ostrommal kapcsolatos események mennyire hatottak a várnak egyes részeire. Az ostromzárkor, mely majdnem három évig tartott, Zrinyi Ilonán kívül két kiskorú gyermeke, Rákóczi Ferencz és Julia, több úri hölgy és a vidékről ide menekült számos nemes tartózkodott a munkácsi várban s a Radics András főkapitány rendelkezése alatt 4000 ember-

[1] *Lehoczky T.* i. m. III. 582—588. l.
[2] I. k. 179—188. l.

ből álló, jól fegyverzett őrség elegendő eleséggel és lőszerrel bírt. Az ellenség 1686 január elején már teljesen bekerítette a várat, melynek február elején kezdődött a lövetése és tartott szakadatlanul február 15-ig, a midőn Caprara Thökölynek Nagyvárad felé való közeledésének hirére kényszerülve volt az ostromot, Heiszter Siegbert grófra bízni, ki 20-án folytatta az ostromot. Caprara pedig Szolnok felé távozott. De midőn sikerült neki Thökölyt Biharból kiszorítani, visszatért Munkácsra, s márczius 30-án nagyobb erélylyel kezdte lövetni a várat; míg április 27-én az ostromot beszüntetvén, hadtestével Buda alá a török ellen készülő főserehez indult, s Munkácsnál csak némi figyelő lovasságot hagyott.

Az ellenség eltávozása daczára a várbelieknek résen kellett volna lenni, mert a császári lovasság gyakran becsapott a szomszéd vármegyékből Munkácsra. És bár a vívás alatt mindjárt az ostrom kezdetén, február 4-én két kirohanást tett és április 22-én újból kirohant, az ostrom félbeszakítása után a várőrség sem erélyt, sem elégséges éberséget nem fejtett ki, mert különben nem történhetett volna meg az, hogy május 9-én egy lovas csapat egészen a vár kapujáig merészkedett, sőt május 15-én egy, az alsó palánkvárba terelt gulyát is elkapott.

De viszont május 24-én Szerednye közelében a munkácsi lovas kuruczok 300 császári gyalogostól, kik marhát hajtottak, feles számú marhát, két nagy zászlót, egy lobogót, dobot és puskát hoztak vissza zsákmányul. Majd junius 7-én Radics András, Sándor Gáspár és Daróczy parancsnoksága alatt negyedfélszáz hajdu, 80 német és 80 magyar lovas a Beregszászig portyázó Rettegi és Suba császári hajdu vezérek 4 zászlóalj erejű csapatát legyőzték. 100 közülök elesett, 45 megsebesült. Rettegi hadnagyot 225 legényével elfogták, négy zászlót s egy dobot zsákmányul ejtettek s rövid pihenés után visszafordultak. A három órai harcz alatt, melynek színhelye a beregszászi templom volt, 10 várbeli hajdu s egy német lovas esett el.

Ezután Munkács környéket szakadatlanul nyugtalanították a labanczok, úgy hogy az ostromzár alatti nyáron a várőrség fedezete alatt végezték az aratást s így a várat új terméssel láthatták el. A szükséges pénzt pedig Zrinyi Ilona úgy szerezte

be, hogy ékszereit Lengyelországban részint eladta, részint elzálogositotta.

A hat hétig tartó vívásкor 700-nál több lövedék, röppentyű, kőgolyó, carcasse (tüzetszóró robbanó-lövedék) és bomba érte a vár falait. A várőrségből mindössze 12 ember lövetett agyon, míg a sebesültek száma 24-re ment. Nagyobb sérüléseket szenvedtek az ostrom alatt: a Hajdu-bástya (2.), a Német-bástya (1.) az alsó várban, a középső vár kapuja, a Német-bástya (7.) a felső várban, a palotaépület, mely tüzet fogott. de eloltatott. Gyürki András kapitány szállását széthányták, az audientiás háznak boltozatát bezúzták a lövedékek és az alsó várkapu feletti házat, nemkülönben a Hosszú-bástyán a gyalog malmot szintén találták.

Az ostromzár 1687-ben is tartott, a nélkül, hogy a munkácsi vár, mint hitték, erélyesebben vivatott volna. Oka ennek az volt, hogy a bécsi udvar Thököly megbékítéséről nem mondott le teljesen. Ez év február havában 12 zászlóalj gyalogság, 3 század karabélyos, 3 század lovas és 60 dragonyosból állott a munkácsi várőrség. A fegyverfoghatók száma 3000-nél többre ment. Eleség és lőszer ekkor még bőven volt, csak attól tartottak, hogy a lengyelországi utat a császáriak elzárják s így újabb lőpor-küldeményt onnan nem kaphatnak.[1]

E közben a törökök elvonultak Egerből, az eddig lekötött császári sereg felszabadult és így most már Caraffa tábornok vezette vissza Munkács alá az ostromló sereget.

Közben Zrinyi Ilona szorongatott helyzete daczára férjének 1600 főnyi csapatot küldött, kikkel Thököly Nagyvárad tájékán tartózkodott, remélve, hogy ha hada megnövekszik, Munkácsot majd felmentheti. De a vár átadása végett az alkudozások épen Dobay tanusága szerint már 1687 novemberben megkezdőttek, mi végből Sándor Gáspár és Sulyok János védlevelekkel ellátva Kassán jártak.

Hosszú lelki küzdelmek után végre a gyermekei sorsán aggódó anya beletörődött a vár átadásának gondolatába, különösen mikor megtudta, hogy az élelem fogytán őrsége éhen

[1] *Történelmi Tár*, 1888. 729. l.

van, s alkudozásokba bocsájtkozott, melyek 1688 január 14-én befejeztettek.

Beszélték, hogy Absolon Dániel Radics András főkapitánynyal egyetértve Caraffával titkon kötötték volna meg az alkut s így abba a gyanuba estek, hogy úrnőjüket elárulták. Később ez a gyanu azzal is erősödött, hogy Absolon a vár átadása után Caraffánál titkári állást vállalt.

Azonban nem hűtlenség, nem árulás, hanem a kényszerűség nyitotta meg Munkács várkapuit 1688 január 17-én, akkor, midőn már a helyzet tarthatatlanságáról maga Zrinyi Ilona is meggyőződött.[1]

A feladott várban 1688. évi januar 18-tól 23-ig tartott átadásról pontos jegyzéket készítettek, mely megengedi, hogy e várnak állapotáról és felszereléséről fogalmat alkossunk.[2] A bejáró kapu mögött, a vár első udvarán a bejárástól jobbkézt állott az úgynevezett «Német batteria». (Lásd 6. ábra 1.) 5 ágyúval felszerelve. A másik oldalon balkézt a Hajdu-bástyán (2.) állott 4 löveg, közte 1 mozsár. A középudvar délkeleti végében jobbkézt állott a Kerékgyártó- (Wagner) bástya (3.), összesen 5 ágyúval. A középudvaron balkéz felől a Huszárbástyán (4.), ide számítandó az a hosszú fal is, mely nyugatra esik s azért nevezték Hosszú-bástyának is, állott 12 löveg, közte egy mozsár. A közép és felső vár válaszfalán jobbkézt a Vezér-bástyán (5., beleértve az *e)* és *d)* köröndöket) és a Géczi-féle ütegen (6.) állott 4 ágyú. Ezt a hiányt látszik pótolni az a körülmény, hogy a felső vár padján, nincs ugyan megmondva hol, de a helyzetet tekintve, a nyugati oldalon a fedél alatt állott 3 ágyú, s így ez a terület mindössze 7 ágyúval volt megvédve, melyek közül egy alkalmasint az ostrom alatt lett hasznavehetetlenné.

A felső várban balkézt a Német ütegen (7.), vagyis bástyán állott 4 ágyú. A felső várban jobbkézt, melyet Hajdu-bástyának neveznek (8.), állott 4 löveg, közte 1 mozsár. Lent a vár alatti

[1] *Acsádi Ignácz:* A magyar nemzet tört. 1898. VII. 475. l. és *R. Horváth J.* id. mű. II. 270., 271. lapok.

[2] *Lehoczky T.* i. m. I. 189—191. l.

palánk védgáton állott 9 ágyú. Mindössze 50 löveg (47 ágyú és 3 mozsár.) Az ágyúk elhelyezéséből kivehető, hogy a támadó oldal volt leginkább felszerelve lövegekkel. A három mozsár közül a 2-dik bástyán álló a 2-dik, a 4-dik bástya mozsara a 3-dik és a 8-dik bástya mozsara pedig az 1-ső ostrom-üteg ellensúlyozására szolgált.

Ennek az ostromnak megszüntével Munkács várának negyedik építkezési korszaka lezáródik. Az uradalmi jobbágyság legnagyobb része elszéledt, telkei pusztulásnak indultak, mint az a munkácsi uradalom 1699. évi úrbéri összeírásaiból kitűnik.

V.

A munkácsi vár további fejlődéséről két hiteles rajz nyújt adatokat, melyek egymás mellé állítva, felvilágosítanak bennünket azon állapotokról, melyek a várnak Caraffa által történt elfoglalása után közvetlen egész a nemzeti felkelés idejéig tartottak.[1] Az egyik rajznak magyarázó szövege franczia, a másik német.

Az elsőnek szerzője *de Bernad* mérnök, a másiknak *báró Bever* császári százados.

A két magyarázó szöveg a következő:

I.

Plan De Mongatsch tres fort Chateau Situe dans, la haute Hongrie dans le Beregienser Comitat sur un haut Roché ell fut pris par les Imperiaux en 1688 après une Blocquade de deux Ans.

1. La haute Fortresse.
2. Celle du Millieu.
3. La Basse ou la premure.
4. La Porte ou sortie de toute les trois.

[1] Felemlítjük, hogy *Everhardo Gvernero Happelio* Schatzkammer Beschreibung Ungarn czímű Hamburgban 1684-ben megjelent művében Munkács várának egy a XVII. század második feléből való madártávlatból vett képe van, a melyet azonban a művész úgy látszik csak képzeletből rajzolt meg s így a vár egykorú ábrázolása tekintetében hitelességgel egyáltalában nem bír.

5. La Capelle.
6. Le Puit sous une Voute.
7. Machine pour tirer le bois-l'eau, et toutes fortes de Vivres.
8. Maison bâtie au pied de la Montagne et entouré d'une fossé plain d'eau, de Toises larg.
9. Moullin a Cheval.
10. La nouvell fortification.
11. Moullin enfermé de Pallisades.
12. La Porté Beregszász.
13. Redouttes Construit pour la Bloquade.
14. Marais coullante.
15. Le Fossé par le quel leau de la Riviere entré dans le Fossé de la nouvelle Fortification.

II.

Abriß der Feſtung Mungatš wie Selbige auf Tranzformirten.
1. Die obere Feſtung.
2. Daß andere Werk.
3. Daß dritte Werk.
4. Der Heruntergang.
5. Die Laufende Schnecke wo mann daß Waſſer und Holz auf die Feſtung ziehen thut.
6. Der Amb den Berg ſtehende Graben, ſo Seine 8 Klafter Breit 2 tief iſt.
7. Die Stadt an dem Berg, unter vorgedachten Graben.
8. Die neue Fortification umb die Stadt gehet, und in 7 Pollwerken Beſtehet.
9. Der Graben und die Werkhe.
10. Ungar Thor.
11. Das Polnische Thor.
12. Der Canal ſo auf der Latorza in den Wahl graben gehet.
13. Der Canal wo durch daß Waſſer weiter in die Latorza.
14. Die Mühle.
15. Die Palliſſatierung oder «Pallanga» wo die Krutziße Karcellerie ſtehet.
16. Der Fluß Latorzza.
17. Der Marktflecken Mongatz wo itzt Lager ſtehet.
18. Die Schanzen ſo zu der Bloquade angelegt.
19. Die Umbliegenden Wieſen.

Datum im Feldlager bei Munkacz den 19. Marz 17.

K. Br. Bever Hauptmann.

Ezen két rajz és a két mernök által szerkesztett legenda, továbbá a már fenntebb említett 1688. évi január 18-iki és február 20-iki leltár alapján az 1688. évi ostrom után Munkácson eszközölt építkezések pontosan megállapíthatók. Különösen értékesek a leltárak, melyekből az egész vár állapota

kivehető s a mely általában véve nagyon romlott állapotban lehetett, a mi a majdnem három évi ostromzarnak tulajdonítható.

Könnyebb áttekintés végett a két legendát pontokba osztottuk, melyek egyúttal az egymásközti különbséget tüntetik fel. A franczia szövegű úgy látszik előbb készült, a német szövegű pedig az előbbeninek átvitele és négy ponttal való bővítése.

A hegy fennlapján levő vár beosztása az előző építési korszakhoz képest változatlan maradt. Ehhez tartozott a felső, vagyis magas erősség. (*C.*) Ebben: 21 szoba, 9 bolt, 22 jó és 42 rossz ablak, 20 jó ajtó és 3 rossz kályha; 66 rossz ajtó és 4 ordony volt. A középső erősségben (*B*) volt: 15 szoba, 16 bolt, 18 jó és 9 rossz ablak; 13 rossz kályha, 26 ajtó és 6 ordony. Az alsó vár, vagyis erősségben (*A*) 6 szoba, 9 jó és 1 romlott ablak; 6 jó kályha, 7 ajtó és 12 ordony volt. Összesen tehát 42 szoba, 25 bolt és 22 ordony. A vár felszereléséhez tartozott: 25 asztal, 5 szék, 15 pad, 60 láda, 3 szekrény, 16 ágyszék; az étteremben egy 12 ágú rézcsillár, 1 nagy lámpás. Találtatott: 3 hordó bor, 28½ hordó eczet es 1890 darab kősó, meg 5 hordóval tört só. Az ablakok többnyire ólomkeretű duczokkal, az elrongáltak falemezekkel voltak kitöltve. A cserépkályhák zöld zomanczosak és imitt-amott téglából rakottak voltak. A legénység állott 440 magyar és 40 német katonából. Összesen találtatott: 30 kartács 60 fontos, 700 gránát, 50 szakálas puska, több művészileg ezüsttel s elefántcsonttal kirakott puska, 54 drb pisztoly, 300 muskéta, 19,457 ólomlövedék és 48 mázsa lőpor különféle helyeken. Caraffa az átadás után Kaizer tábornokot helyezte be várparancsnokul (1690—1703-ig). Alatta a jószágok igazgatója Klobusiczky Ferencz volt. A magyarok mellett Szilvay Mihály volt a várnagy, a német őrség Edel Antal György várkapitány alá tartozott.

A munkácsi vár feladása után egész Bereg vármegyére szomorú napok következtek. Számtalan helység feldúlva s elhamvasztva állott, a nyomor pedig nagy volt. Az önkénykedés s elnyomás növesztette a lehangoltságot. A vagyonuktól megfosztottak hasztalan várták Thököly érkezését, kit szerencséje végkép elhagyott s nem volt többé képes jobb fordulatot adni

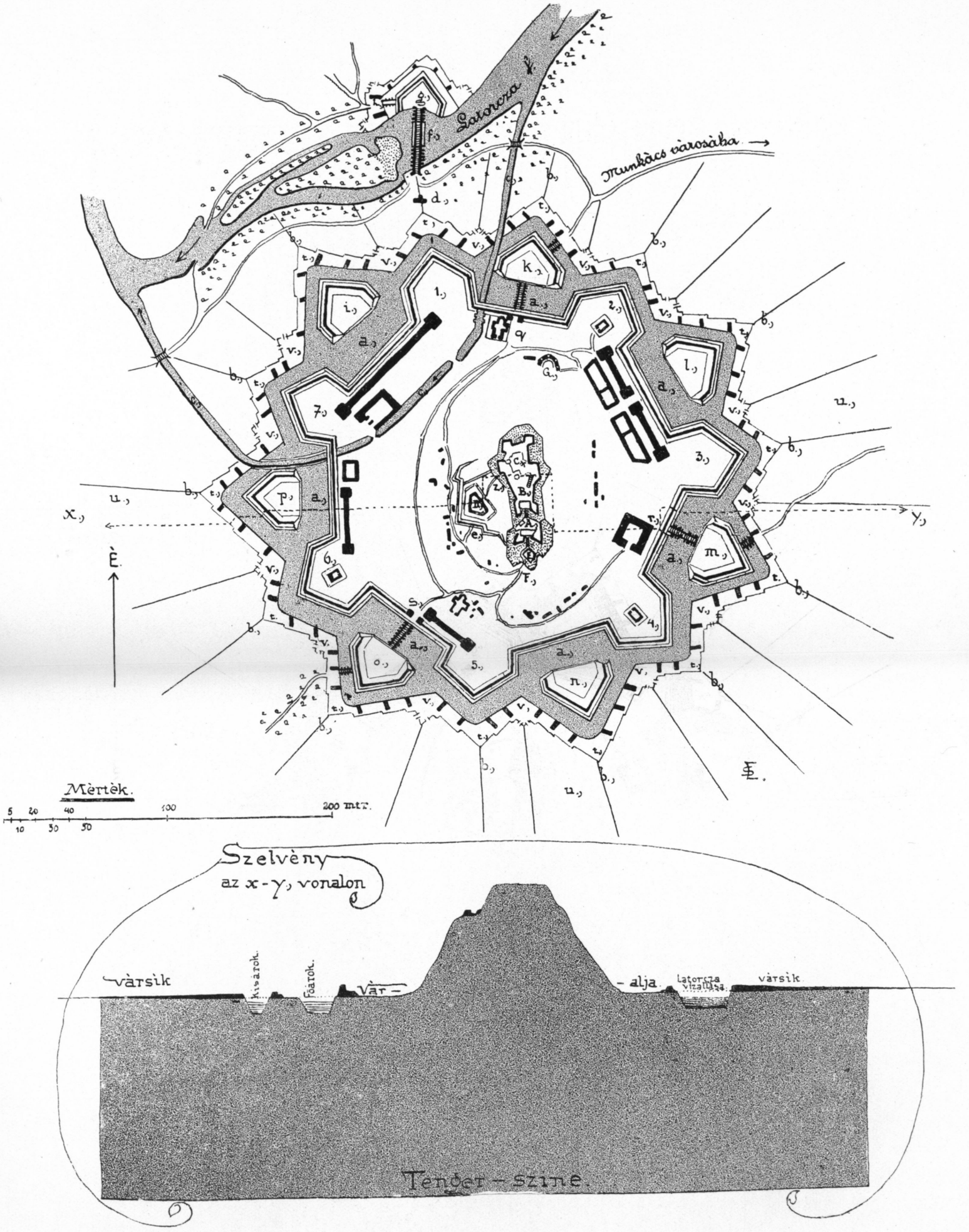

MUNKÁCS VÁRÁNAK II. RÁKÓCZI FERENCZ ÁLTAL EMELTETETT KÜLMŰVEI.

A Műemlékek Országos Bizottsága rajztárában lévő egykorú eredeti felvétel nyomán rajzolta *Soós Elemér*

elmerült ügyének. De a bécsi udvari haditanácsot Thököly csekély győzelme is megfélemlítette,[1] s arra bírta, hogy Munkácsot újból megerősítesse.

Kaizer parancsnoksága alatt a következő építkezések végeztettek a munkácsi váron. A körfalon az a lényeges változás állott be, hogy azt egyenes vonalakba építették, melyek derékszögbe törtek ki és a beugró részekben, a már létezett bástyák helyén most már nagyobb testek épültek a várhegy fennlapjának kiterjedéséhez képest. Ezen egyenes derékszögbe törtvonalakban ismerhetjük fel a Montecuccoli Raimund herczeg XVII. századi módszeres építkezésének a korszakát. (8. ábra.) A bástyák magyar elnevezései német vonatkozású neveket kaptak s pedig a sorrendet betartva: I. Karl-batterie. II. Anton Rottal-batterie. III. Josef-batterie. IV. Spanische-batterie. V. Commandanten-batterie. VI. Bayerische-batterie. VII. Leopold-batterie. VIII. Theresien-batterie.

A csigát, mely az V-dik bástyából indult ki, a franczia «machin»-nak (gépnek, 7. pont), a német «Schnecke»-nek (csiga, 5. pont) nevezi, melyen fát, vizet s mindenféle élelmiszert húztak fel. A patkóalakú oszlopcsarnokos palota-épület megmaradt úgy, a hogy volt és ma is még régi helyén áll. A kút felett kimagasló öreg torony, illetve őrtorony lehordatott, ott már csak egy bolthajtás alatt lévő kútról van említés.[2] *a)*

A várkápolna tornya az egyedüli toronyépület, mely még kimagaslik †, s úgy látszik új alapozást kapott.

A felső és középső várszakasz választó falán, a régi kapu helyén közvetlen a sziklába vésett kút déli oldalában, a vízmedenczék tünnek fel. *b)* Ezeknek részletét az 1771. évi Rapports-Plan von Munkács adja. Itt csak a terület van általános vonásokban adva. Bejárata északról van jelezve. A vízmedencze műveibe egy alagútszerű 30 méter hosszú és 3·50 méter széles ötszörös dongaboltozatú folyosó vezetett a nyugati oldalon. *c)* (8. ábra.) Ennek a folyosónak a nyugati falán ordonyok voltak alkalmazva, melyeknek lőrései még kivehetők. Jelenleg ezek

[1] *R. Horváth Jenő* i. m. II. 278. l.

[2] A franczia szövegben a 6. pont.

az ordony-lőrések ablaknyílásokat, fülkéket s kamarákat mutatnak. A folyosó keleti fala déli végében a második beépített ősi torony alatt, egy sziklába vájt kamaraszerű helyiségben, eleven víz bugyog a sziklából, *d)* (8. ábra) s valószínűleg a vízmedenczék megtöltésére szolgált. Megerősít ebben az 1771. évi Rapports-Plan részlete. Jelenleg a két várőr ezt a vizet használja, mely kristálytiszta és jó ízű.

Ennek a folyosónak északi vége vezetett egykor az 1603. évi összeírásban felemlített belső kapu felett fenyőfából készített házba egy csigalépcsőn, mely még ma is megvan. Jelenleg ennek a folyosónak a déli végében nyílik egy boltíves kapu, de ezt csak később építették. Mutatja ezt a 3 méter széles kapufél-fala.

A feljárat a középvárból a fellegvárba *C)*, ekkor változott meg. Nem vezetett többé egyenes irányban, hanem a keleti oldalon, a vízmedenczék mellett, a beépített első kerek torony alá fordult és innen északnyugati iránynyal a legfelső foktérre, vagyis a vár piaczára. Ekkor keletkezett az 53 kőlépcső is, öt térfokkal, melynek kapuja felett a már említett Rákóczy-czímer díszlik.

A középső udvarban a keleti és nyugati kötőfalak előtt, valamint ennek a várszakasznak délre nyiló kapucsarnoka felett 1—1 hosszú négyszögű épület állott. *e), f), g)* (8. ábra.) A kapu előtt vezetett a fajármakon nyugvó fahíd, melynek kétszeres kapunyílása mellett a nyugati oldalon, még egy kiskapu volt. A kiskapu mellett volt az őrszoba, a másik oldalon egy lőrés tátong az árokba. (1.)

Ezen hídról vezetett felfelé az út, egy magasan beboltozott kapun át az alsó, vagy első várszakaszba *A)*, melynek oldalai az előbbeni várszakaszhoz hasonlóan voltak kiépítve. *k), i), l).*

A déli oldalon volt ezen várszakasznak egy hasonló kapuja, mely szinte egy hasonló fahídra nyílott; ép oly beosztással, mint az a középső kapunál felemlítve volt. (2.) (8. ábra.)

Az ekként áthidalt várárkának déli oldalán volt a már említett nagy kétszeres kis ajtós kapu, mely mind három várszakasznak ki, illetve bejáróját képezte. A kapuknak felvonói, a kis ajtóknak csapóajtai voltak, miről a falban megmaradt vascsigák tanuskodnak. (Lásd 9. ábrát.)

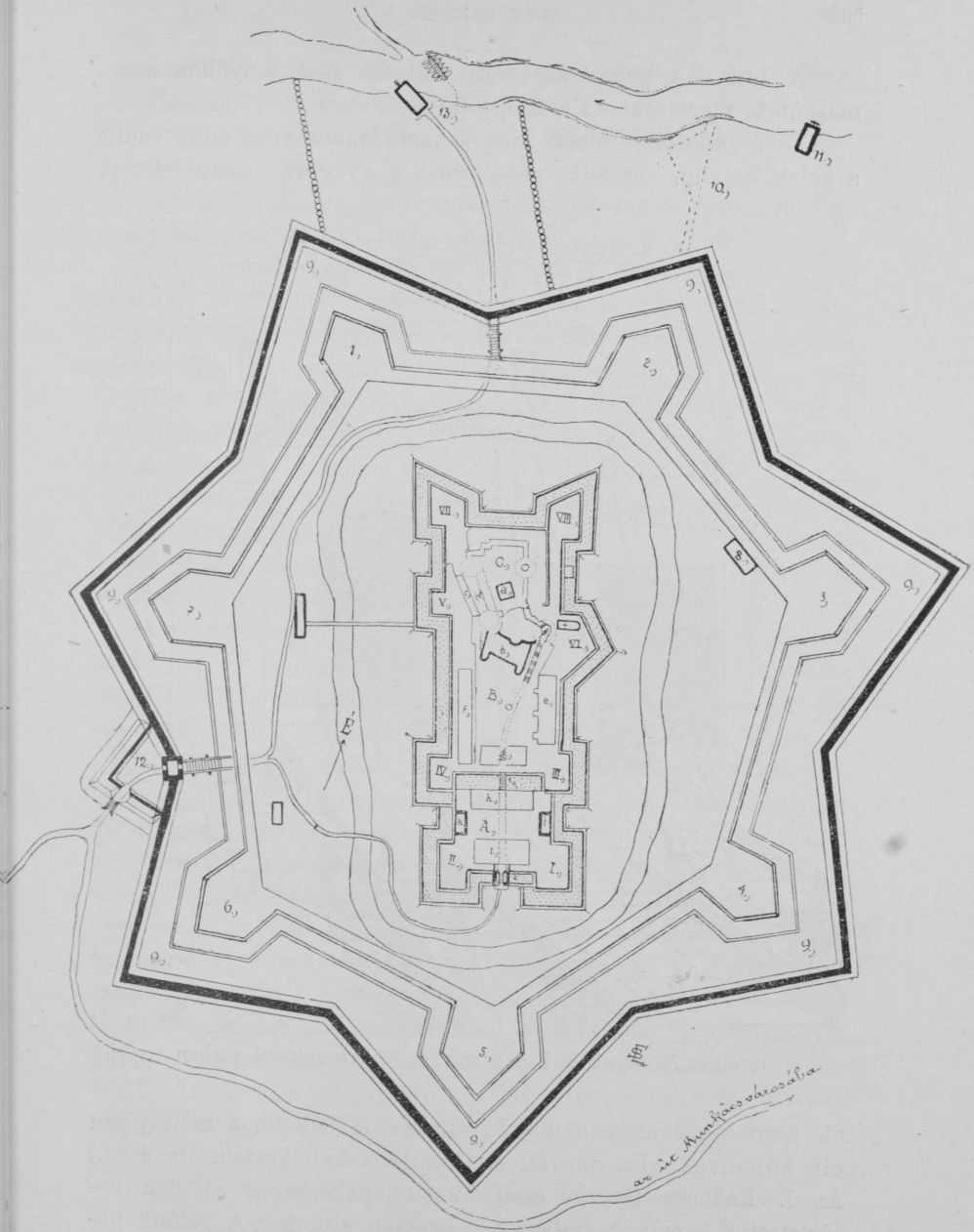

8. ábra. Munkács várának erődítései 1688-tól 1703-ig. De Bernard és Báró Bever tervrajzai nyomán.

A lőszer s porraktárak úgy látszik régi helyükön megmaradtak, mert ezekről említés nincs.

Ezen időben változott meg a várút menete is, mely eddig a keleti oldalon vezetett, most pedig a nyugoti oldalra tétetett

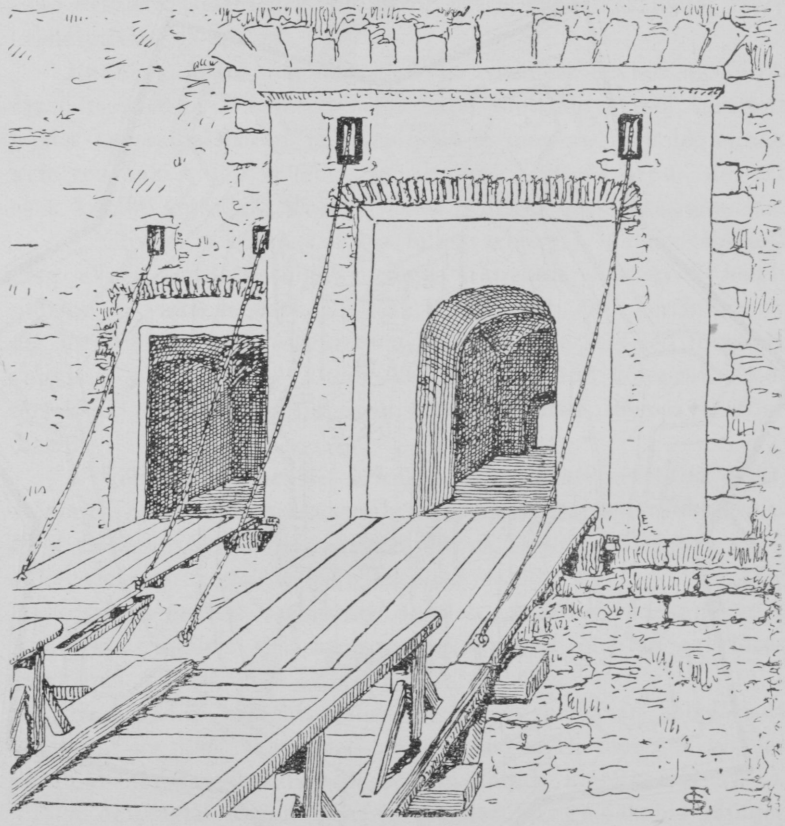

9. ábra. A kapuk és hídak szerkezete a munkácsi várban.

át. Lent a vár aljában nagy változás észlelhető, a mennyiben ott külművek, «La nouvell fortification» keletkeztek. (8. ábra.) Az I. Rákóczy György által kiemelt palánkárok részben betömetett s a palánk építkezések egészen eltüntek. A palánk helyébe egy ó-olasz rendszerben épült bástyázott gátmű keletkezett,

melynek hét kiugró ötszögű bástya-teste egyenlő távolságban kötőgátakkal volt összekötve. (Lásd 8. ábrát és a német szöveg 8. pontját.) Ezen művek mögött volt Várpalánk község. (U. o. 7. pont.)

Az árok előtt a gátműhöz támaszkodva a száraz malom van feltüntetve. (8.) (A franczia szövegben a 9. pont.)

A bástyázott gátművet egy vizes árok környezte (9.), mely vizét az északkeleti oldal sarokbástyája mögött ásott és bepalánkolt csatorna útján nyerte, hol egy másik malom a Latorcza partján álló vízi malom volt. (Lásd 8. ábra 10. és 11.)

Ezt a vízi malmot a kuruczok feldúlták, nyilván még a vár meghódolása előtt. Erről Bever báró hadmérnök százados emlékezik meg. (A német szövegben a 15. pont.)

A bástyázott gátműnek nyugati oldalán a 6. és 7. bástyák közt a vízárok áthidalva, a beregszászi kapun (12.) át egyrészt a vár útjára, másrészt a III. ostrom-üteg felhagyott művéhez vezetett. Ezt a kaput egy holdony védte.

Úgy a fellegvár rovátkolt bástyáit, valamint a bástyázott gátműveit is égetett téglával burkolták be, mit a «Perspective du Chatau de Mongatsch du Cotes de la Pollongne» látképe szemünk elé tár.[1] (10. ábra.)

A bástyázott gátmű azonban változás alá esett a két terv kivitele közti időben, mi a franczia 12. és a német szövegű 10. pontok összehasonlításából kivehető. Tudniillik: a beregszászi kijáró meghagyatott ugyan, de a holdonyt eltávolították s ekkor már magyar kapunak nevezték. A bepalánkolt vízcsatorna és a vízi malom (11.) pedig az északnyugati oldalon látható (13.), hol egy hidas van feltüntetve. Ez a vízárok vagy csatorna később keletkezett, miután már a 10. szám alatt felemlített csatorna a kuruczok által feldulatott. Ezen a magyar kapun vezetett az út Munkács városába, megkerülvén a vár külműveinek déli és keleti oldalait. Ily állapotban tartotta megszállva a császári sereg Munkácsot a nemzeti felkelésig.

[1] A franczia tervrajzon. A Műemlékek Bizottsága rajztárában.

VI.

Az alkotmány elnyomása, a törökökkel megkötött káros karlóczai béke és végre a protestánsok sérelmei, az országban évek óta lappangó elégületlenséget annyira fokozták, hogy a közelégületlenség 1703-ban a magyar nemzetet aléltságából végre felkeltette.

A nemzeti felkelés élére II. Rákóczi Ferencz állott, ki zászlaját 1703 junius 16-án tűzte ki a vereczkei hágón. Nyolcz nap mulva a munkácsi kastélyban szállt meg, nyilván azon szándékkal, hogy Munkács várát kézrekerítse.[1] Munkács várában Auersperg György gróf volt ekkor a parancsnok, s a munkácsi császári őrség 500 német gyalogosból állott. Ezek egy része rokkant, a másik pedig atyafiságban lévén a városiakkal, Rákóczi ügyének nem volt ellensége.

Rákóczinak ez a munkácsi vállalata azonban nem sikerült s visszavonulni kényszerülvén, Zavadkánál ütött tábort. Itt gyülekezett lassanként a lengyel századokon kívül, mintegy 2000 gyalog és 400 magyar lovas, kik kellőleg felfegyverkezve és fegyelmezve a császári seregekkel már szembeszállhattak. Ezzel a maroknyi csapattal kezdte meg Rákóczi tiszavidéki hadjáratát. Ez év november havában Tokajból kibocsájtott rendeletével hagyta meg, hogy a megállapított számú katonát a vármegyék állítsák ki, még pedig Majos János kapitány alá, kit a munkácsi vár megvivásával bizott meg.

Ezzel a sereggel Majos a munkácsi várat zárlat alá vette, koronként ostromolta is, de közben Auersperg gróf várőrsége megerősödött s így őrségével makacsul ellentállott. Szükségessé válván tehát az ostromló sereg szaporítása, Rákóczi deczember 5-éről kelt rendeletével meghagyta Ungvármegyének, hogy a munkácsi «bloquádába» menjen.

Az északi és közép hadszínhelyeken 1704 elején már né-

[1] Burckhard von Birckenstein 1731. évi kiadásában valószínűleg ezt a kastélyt nevezi «Holtz-Schloss»-nak, melyet Bergschlossnak tart, de nem az. Fatornácza volt. A vidéken másutt, hegyen fából épült kastély nem volt. Itt tehát Burckhard tévesen volt értesülve.

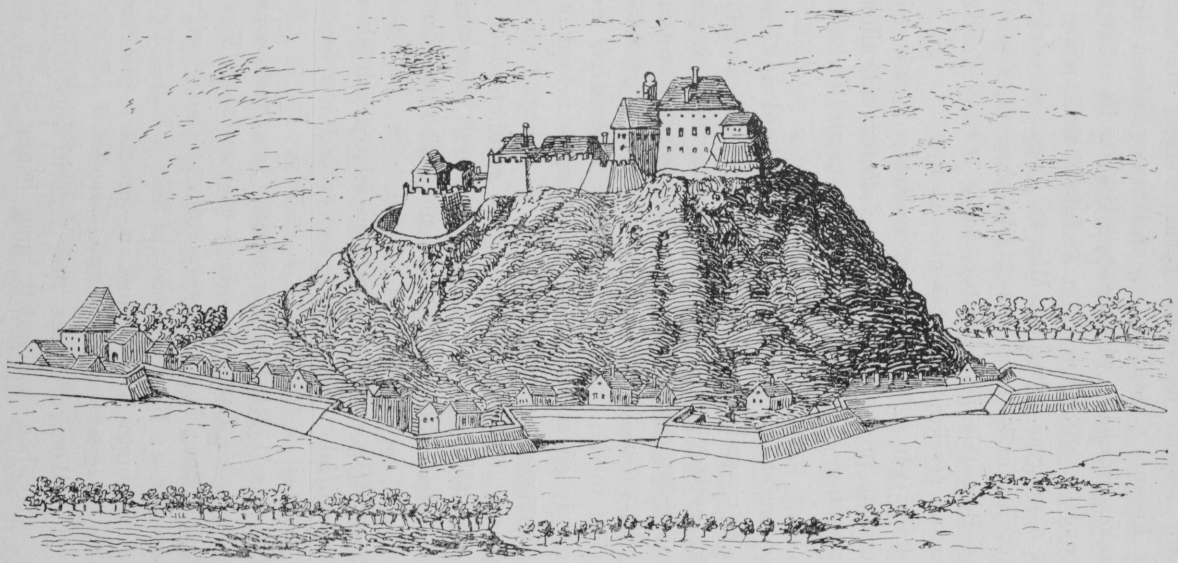

10. ábra. A munkácsi vár 1725-ben a lengyel oldalról nézve. De Bernard rajza nyomán.

hány jelentékeny város és vár Rákóczinak hódolt. Ezek közt Munkács vára február hó 16-án került kezére. Márczius 6-án már Járius Ferencz, majd Lövey Ádám és utána Krasznai Sámuel voltak a munkácsi várparancsnokok. Az itt talált állandó őrség a környéken lett letelepítve, az alkalmasak pedig önként csatlakoztak a magyar sereghez. Míg az idegen ezredekhez tartozott német katonák a feladási feltételekhez képest Győr, Komárom és Bécs felé irányíttattak, addig a tisztek, tisztes kivonulás után az érsekújvári erősségbe mentek.

A munkácsi vár e hosszas megszállása s vívása közben a külművek erősen megrongálódtak s a Latorczánál állott négy kőre forgott malom (Lásd 8. ábra 13.) a kuruczok által felégettetett.

Rákóczi emlékirataiban az egykorú várról úgy emlékezik meg, hogy az: «sziklán épült, melyet csak kevés föld takar. A sziklahegy rónaságból emelkedik, jó mértföldnyire nincsen közelében magaslat, csak ily távolságban kezd folytonosan emelkedni a vidék, egész a Beszkid hegyekig. A Tisza felől, mely ide 4 órányira folyik, sűrű erdő borítja a lapályt, mocsarak környezik a várhegyet, melyeket a máramarosi hegyekből ide folyó vizek képeznek.

A Latorcza folyó a Beszkidekben ered, puskalövésnyire folyik a várhegytől. Egy zsilip segítségével az egész rónaságot víz alá lehetne helyezni, miáltal a vár megközelithetlenné tehető volna.

A várhegy alján ezenfelül még egy folyóvizzel telt árokkal bír, melyet nem lehet lecsapolni, mélyebb lévén feneke mint a Latorcza medre».

Munkács vára II. Rákóczi Ferencznek igen fontos hadászati alapja volt. Először: Lengyelországon át remélte XIV. Lajostól a segélyt. Másodszor: Lengyelország volt egyetlen visszavonulási vonala. Harmadszor: Munkács ezen időben a legjelentékenyebb s a kuruczok legbiztosabb útjának, a vereczkei szorosnak torkában fekűdvén, ennek kulcsa volt.

Midőn II. Rákóczi Ferencz már vezérlő fejedelemmé megválasztatott, 1705-ben szülemlett meg benne az a gondolat, hogy Munkácsot felépíti és azt a modern várépítészet szín-

vonalára emeli.[1] *Demoiseaux* dandárnok hadmérnökének tehát utasítást adott, hogy Munkács kibővítésére a tervezetet készítse el. Demoiseaux egy tervvázlata[2] után *De La Mothe* hadmérnöki ezredes felügyelete mellett 1705-ben kezdték meg Munkács várát újból megerősíteni. Ennek a tervnek kivitele azonban, a mint látni fogjuk, lényeges változás alá esett. 1708-ban már *De La Faux* hadmérnök vezetése alatt állott a munkácsi vár erősítése. Az építkezésekről a fejedelem koronként személyesen győződött meg.

Az ó-olasz rendszerű falazott bástya gátmű helyébe egy újabb földgátmű keletkezett.[3] (Lásd a mellékletet.)

A hét nyitott bástyamű a vár aljában kötőgátjaival megmaradt, illetőleg a téglát kiszedték és tisztán földből készült; míg a téglát az épületek emelésénél értékesítették. (Lásd a tervrajzon feketére kihúzott részeket és az 1-től 7-ig számozott földgátakat.) Ezek és a bástyák előtt húzódó vízárok *a)* előtt fejlődött ki a külső sánczgyűrű *b)*, melynek északi oldalán, délnyugati iránynyal folyt a Latorcza vize, az 1. földbástya keleti oldalán a vár árokba.

Ezen bástya mellett a kötőgát alatt a vár belterületén egy csatorna *c)* húzódott a 7. földbástya alá, mely csatorna két helyen volt áthidalva. Az 1. számú bástya előtt volt északon a vár malma. *d)* Ennek megvédhetésére a Latorcza jobb partján volt egy előretolt függő mű, mely 20 méter hosszú zsilippel *f)* volt összekötve. A zsilipnek a tetején egy fedett védfolyosó volt berendezve a gyalogság számára és ez a folyosó kötötte össze a Latorcza bal partját annak jobb partjával. A zsilipet egy ékerőd, úgynevezett «zugvéd» biztosította *g)*, melynek árkán könnyen széthordható hídon lehetett a szabadba jutni. *h)* Ezen csillagsáncz alakú gátmű bástyái következő elnevezéseket kapták: 1. Vay Ádám-bástya. 2. Majorsági-bástya. 3. Mill-bástya.

[1] Az ország öt főkapitánysága közül Munkács ekkor a kassaiba volt beosztva, melynek élén gróf Forgách Simon állott.

[2] *Lehoczky T.* i. m. III. 515.

[3] Tervrajza egy katonai felvétel alapján először kiadva: *Czigler Győző:* Munkács vára összegyűjtött tervei (Budapest, 1902) között.

4. Kaszárnya-bástya. 5. Beregszászi-bástya. 6. Szöglet-bástya és 7. Mészáros-bástya. A kötőgátak előtt a bástyák között a megszélesbített vízárok előtt keletkeztek a «menvédek». *i), k), l), m), n), o), p).* A *k)* menvéd keleti arczvonalán volt a «malom kapu» *q).* Ez a Munkács városába vezető útra nyilt. Ugyanennek a műnek délre eső torka össze volt kötve egy könnyen elhordható, 13 lábon nyugvó fahíddal, mely az 1. és 2. bástyák kötőgátja alatt vezetett a vár belterületébe. Ez a kapu egyébiránt a várhegy északkeleti lejtjén alkalmazott lövegállással *(i)* volt megvédve.

Egy másik kapu *r),* a keleti oldalon az *m)* menvéd művén, a már ismert módon a vár belterületével engedte meg az érintkezést. A sánczgyűrű nyugati oldalán volt a harmadik kapu *s),* hol a közlekedés az *o)* menvéden át, szinte így történt. Ezt a kaput «Horvát kapu»-nak nevezték.[1]

Mindezen erődítési művek jellegét tekintve, megkülönböztethetjük a sánczgyűrűt, vagy koszorú vonalat, mely áll: a fedett útból *t),* a vársikból *b),* a fedett úton a harántgátakból (feketére vannak kihúzva), a behajló fegyverterekből *v),* a vízárokból *a).*

A vízzel telt főárok, mely áll: a menvédekből *i), k), l), m), n), o), p),* a közlekedésekből *q), r), s).*

A főgátvonal, mely áll: a hét nyitott bástyaműből, a kötőgátakból és mindezeken alkalmazott lövegállások és mellvédekből.

Az egész bástyázott védmű, különösen az előretolt függő művel *g)* önkéntelenül a Meziéres franczia iskolájára emlékeztet bennünket, miben az is megerősít, hogy II. Rákóczi Ferencz fejedelem hadmérnökei majdnem mind franczia származásúak voltak.

A még I. Rákóczy György idejéből fennmaradt palánkárok maradványa, melynek feneke a Latorcza medrénél mélyebb volt, szinte II. Rákóczi Ferencz fejedelem idejében tömetett be teljesen. A három térfokos sziklavár *A), B), C)* nyugati lejtjén

[1] 1788. évi *Situations-Plan* von der k. k. Festung Munkács. Gezeichnet durch *Franz von Paulleli* Ingenieurs-Hauptmann. A Műemlékek Bizottsága rajztárában. Kiadva *Czigler Győző* idézett művében.

egy ollómű keletkezett, az az alatt elvezető vár útja felett, mely nyilván a csiga megvédésére szolgált és régi helyén megmaradt. *D)* Ebből a védműből vezetett fel egy út a vár északnyugati körfalához, hol egy buvóajtócska (potern) volt. *z)* Ugyancsak ebből a védműből egy hasonló lejárat az alsó csillagsánczba vezetett. *e)* A fejedelem ezen csigáról úgy emlékezik meg emlékirataiban, hogy ez a vár lejtőjére lerakott erős csusztató deszkákból állott, melyek két oldalon földbe bevert faoszlopokkal voltak megerősítve. Az oszlopokon a csusztató fedele nyugodott. E szerint ez a csusztató hasonlított a manapság is alkalmazott, de fedetlen csusztatókhoz. Ha ellenség közeledett, Rákóczi utasítása szerint a csusztató fedelét a várfalánál fennt szétszedték, nehogy esetleg, ha a csusztató felgyújtatnék, a vár tűzveszélynek legyen kitéve. A csusztató többi részeit alulról kezdték szétbontani, a fáit pedig a várba felhúzták s a sziklába vájt felső árokba helyezték el.[1]

A Latorcza bal partján lévő malmot 1706-ban pénzverdévé alakitották át. *d)*

A vár régi rovátkos falazatai eltüntek.

Az egymás felé emelkedő foktéri alakot betartották és minden egyes foktér, lépcsőnként kiemelkedő kőbástyáival külön várszakaszt képezett.

A fellegvár bástyák nevei fent a kővárban az 1711. évi összeírás szerint a következők: I. Kűry-bástya. II. Esztergályos-bástya. III. Huszár-bástya. IV. Lakatos-bástya. V. Géczi-bástya. VI. Komlósi-bástya, melyet Hosszú-bástyának is neveztek. VII. Őrgróf-bástya. VIII. Szertár-bástya. (Lásd a 11. ábrát, mely részint két 1725-iki katonai felvétel s az 1771-ben Baumeister János mérnök által rajzolt Rapports-Plan nyomán készült.)[2] A bombamentes boltíves folyosókat, az úgynevezett ordonyokat, lőszertárakat, raktárakat és földalattí üregeket kijavitották. A felső vár udvar keresztboltos palota helyiségeit az udvar felől oszlopokon nyugvó galleriákkal látták el. A kapuk felett lakosz-

[1] *Thaly Kálmán:* Rákóczi Ferencz emlékiratai. III. 586. l.

[2] Fénynyomatban valamennyi kiadva *Czigler Győző* idézett művében. Az eredetiek másolatai a Műemlékek Bizottságának rajztárában.

tályok keletkeztek, hol a várkapitányok, udvarbírák, tisztek, tűzérek és katonák laktak.

A kapuk alatt fajármokon nyugvó fahidak, felvonók és csapóajtók megmaradtak. A várhegy keleti oldalán, most már levezető csatornák épültek, melyeken az esővíz lefolyhatott. A felső várszakasz csatornája a VIII. bástya déli oldalának hosszában az árkon át, a körfal alatt; a középvár csatornája a IV. bástya északi oldalán; az alsó várszakasz csatornája pedig úgy ennek, mint az elővárnak eső vizét az I. bástya északi oldalán, az árkon át és a körfal alatt bocsájtotta ki.

De La Mothe jelentései alapján tudjuk, hogy egy laboratorium 1708—1709 közt készült. A bástyák befedettek, nehogy az ordonyok elromoljanak és hogy a lövegtalpak az idő viszontagságai következtében idő előtt tönkre ne menjenek. Ezek után egy mindenben jártas, ügyes jó hadszertárnok (Zeugwarter) rendeltetett ide. Szükséges volt 200 tölgygerenda s deszka az ágyútalpak, a bástyák kijavítására és a lőportárak szárazabbá tételére, mert a hely nedves s a lőpor romlott volt. Végre azt is bejelentette De La Mothe, miszerint kívánatos volna, hogy a hadszertárbeli mívesek ne vonassanak el szakbeli feladataiktól az uradalmi tiszt urak által, s az Ő felsége részéről számukra elrendelt jutalmak megvonásával ne kedvetleníttessenek el.[1]

A várhegy déli csücskében egy egészen új várrész is keletkezett. Az alsó vár udvar előtt, az itt kiálló szikla tetején egy úgynevezett zugvéd épült. *E)* (Lásd 11. ábra.) Ehhez képest itt, az eddig beugró körfal is megváltozott és tehermentesítő íveivel a várhegy csücskére lett kiugrasztva, hol egy bejáró kapuja volt. *F)*

A vár útja ezen ékműnek nyugati oldalán át, kőpilléreken nyugvó fahídon vezetett és az északi oldalon összeköttetésbe lépett az alsó várszakasz épen ily módon épített hídjával.[2]

Minden eshetőségre hatalmasan megerősítve és jól fel-

[1] *Thaly Kálmán:* Adalékok II. Rákóczi Ferencz tüzérsége történetéhez. *Hadtörténelmi Közlemények,* I. 349. l.

[2] Profil und Developpement. Nach der Linie *A—B*, vagyis keleti hosszmetszet. A Műemlékek Bizottsága rajztárában. Kiadva: *Czigler* i. m.

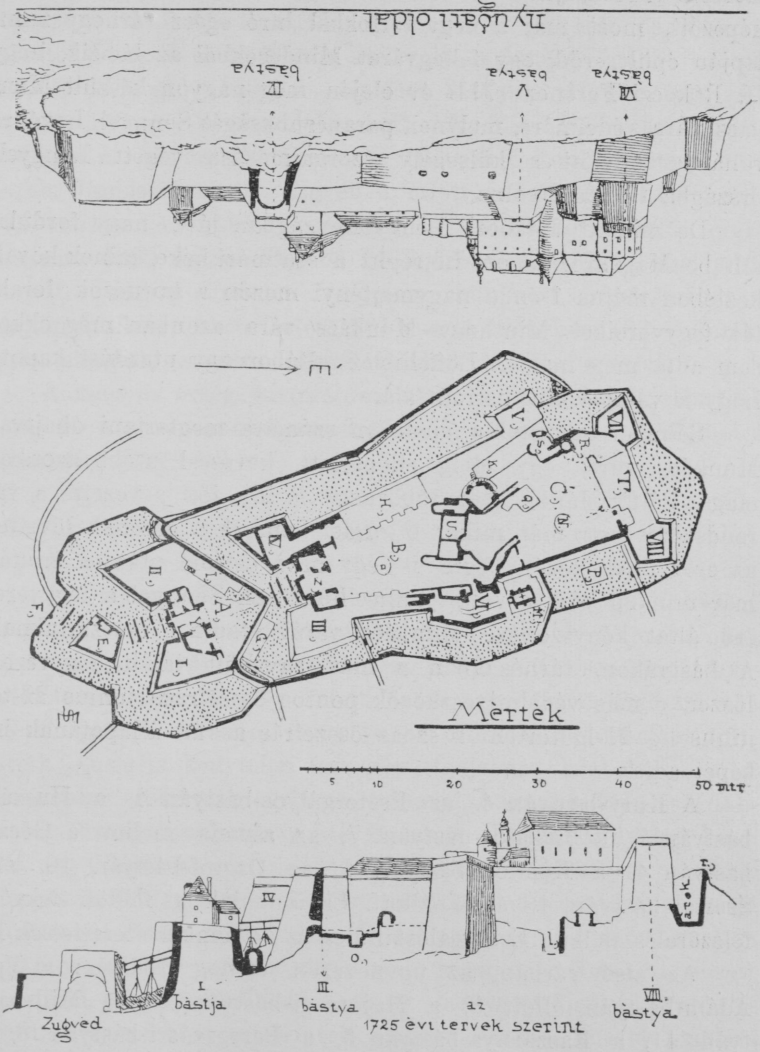

11. ábra. A munkácsi fellegvár alaprajza és hosszmetszetei 1711-ben.

szerelve 1710 május hó 1-én készen állott a munkácsi vár, s így képezett, most már a négy térfokkal bíró egész várhegy fennlapján épült erőd, egy fellegvárat. Mindezekből az látszik, hogy II. Rákóczi Ferencz 1711. év elején még nagyon készült Munkács vára védelmére, melynek parancsnokságát Sennyei Istvánra ruházta, mielőtt a külsegély szorgalmazása végett Lengyelországba távozott volna.

De mialatt Rákóczi Lengyelországban járt, nagy fordulat állt be Magyarországon. Létrejött a szatmári béke, minek követ keztében május 1-én a nagymajtényi mezőn a kuruczok lerakták fegyvereiket. Minthogy Munkács vára azonban még ekkor sem adta meg magát, Löffelholcz altábornagy utasítást kapott, hogy a várat vonja ostrom alá.

Sennyei tábornok a fejedelem számára megtartani óhajtván Munkács várát, egy ideig ellenállott, kevéssel utóbb azonban maga Pálffy János gróf tábornagy is ide jött s vezette a vár rendszeres ostromát, mikor is óriási bombák s gömbök lövettek az erős falak közé. Végre is egy havi ostrom után, s miután már minden veszve volt, junius hó 23-án Sennyei a fegyveres erő által kényszerítve Munkács várát átadta a császáriaknak. A bástyákon, tárházakban s más egyebütt talált fegyverek, lőszer, s más védelmi eszközök pontos összeírása junius 22-től julius hó 21-ig történt s ez az összeírás a vár állapotának hű képét adja.

A Küry-bástyán 4, az Esztergályos-bástyán 4, a Huszárbástyán 7, a Lakatos-bástyán 7, az almafa mellett a Géczibástyán 4, a Komlósi-bástyán 4, az Őrgróf-bástyán 10, s a Szertár-bástyán 18 ágyú állott. Ez utóbbiak a földön fekvők, felszerelés nélkül. Ezek valószínűleg az ostromkor szereltettek le.

Az alsó várban, az úgynevezett csillag erődben: a Vay Ádám-bástyán állott 8, a Majorsági-bástyán 10, a Mill-bástyán 11, a Kaszárnya-bástyán 5, a Beregszászi-bástyán 8, a Szöglet-bástyán 8 és a Mészáros-bástyán 11 ágyú. De ezeken kívül még egyebütt, alkalmasint a szertárakban és ordonyokban is kellett ágyúknak lenni, mert az összeírás kimutat mindössze 102 érczágyút, 106 vaságyút, 13 taraczkot és 12 mozsarat; tehát összesen 233 löveget.

A vár árkában találtak petárdákat, érczet, nyers rézlapokat, lőporzúzó malmot 10-et. Vaságyú golyót 20,159 darabot 16 latostól 36-ig. A többi 200-on alól volt. A lánczos golyók száma 20,363. Kőgolyó 1120 drb. Kartács 310 drb. Horog vagy gátpuskát 160-at. Orgona-löveg volt 12. Kézi lőfegyver, puska, karabély és kisebb gátpuska volt 1070 drb. Romlott puska 104 darab. Janicsár cső 31. Egyéb romlott cső 50 stb. Lőpor volt 182 mázsa. Azonkívül öntetlen és öntött lövedékek. Nyers salétrom 4000 mázsa. Bomba 1468 drb. Granát 2717 drb. stb.[1]

II. Rákóczi Ferencz fejedelem munkácsi tróntermében a majtényi síkon önként letett 147 zászló ellenében 163 a harcztéren elfoglalt császári lobogót találtak feltűzve a falakon.

A magyar őrség kivonulása után Behmer Antal alezredes vette át a parancsnokságot, kit nem sokára báró Löffelholcz tábornok váltott fel.

VII.

II. Rákóczi Ferencz szabadságharcza után egy félszázad mult el, hogy Munkács falai a legszükségesebb tatarozásokon kívül semmiféle épitkezéseken nem estek át. Oroszország fenyegető túlsúlya a törökök felett azon aggodalmat ébresztette a XVIII. század derekán, hogy ha az oroszok hódításaikat folytatják, Ausztria kénytelen lesz a porta javára közbelépni, mert azt semmi esetre sem tűrhette volna el, hogy Moldova és Oláhország orosz fennhatóság alá jussanak. Ebből kifolyólag közel állt egy háború eshetősége s ezen okból 1769-ben császári mérnökök felügyelete mellett dolgoztak Munkács várának megerősitésén. Ezen időben az elővár zugvédje *E)* mint azelőtt, úgy most is védte a körfal délre nyiló kapuját *F)* (Lásd 11. ábrát), a zugvéd mögött emelkedő I. és II. bástya pedig védte az elővárat. De miután az érintett zugvéd csak a puszta sziklára volt fektetve, ebből kifolyólag alacsonynak bizonyult, s ezúttal a zugvéd mellvédje magasabbra vonatott.

Az ezen várrész mögött fekvő II. bástyatest ordonyai, mivel

[1] *Thaly Kálmán:* Archæologiai Közlemények, XII. 56—86. l.

szinte mélyen feküdtek, betemettettek és felettök új ordonyok keletkeztek.

Az épen említett két bástya közt emelkedett egy emeletes épület, melynek földszintjén keletre a fogház, 11. ábra *Y)*, közepén az alsó kapu, nyugatra három üres helyiség volt. Emeletén egy laktanya, melyet 1782-ben porkoláb szállásnak alakítottak át. A II. számú bástya torkát 1771-ben magasabbra emelték, e mögött egy laktanya épület *I)* állott, mely a védelmi állásnak útjában állván lehordatott. Az I. bástya mögött volt egy lőporraktár az árokban. *G)* (11. ábra.) A harmadik híd felett a közép várszakasz előtt a III. és IV. bástyák közt volt az egykori tűzértisztek lakása *Z)*, melyet szinte 1782-ben alakítottak át az alparancsnok számára.

Közepén a földszinten volt a kapu, az őrszoba és tűzérségi raktár. E mögött a nyugati oldalon volt a szertár *H)*, mely államfoglyok részére lett átalakítva. Ennek az épületnek északi végében keletkezett egyúttal egy a vízmedencze és a beépített második ősi kerektorony külső fala által határolt kis tér, melyre az eredetiben alagútszerű dongaboltozatú folyosóból az a boltíves kapu nyilt *k)*, mely már említve volt és az ötödik építkezési korszak alkotása. (Lásd 8. ábra) *c)*.

A keleti oldalon 1771-ben volt a III. bástya ordonyozott laktanyája, hol a boltozat és közlekedő lépcsők kijavíttattak, melyek a «Comodité»-be (árnyékszék) vezettek. (Lásd a keleti hosszmetszetet a 11. ábrán) *o)*.

Ezzel szemben a nyugati oldalon a IV. bástyában, az alsó szikla mellett létezett ordony eltávolíttatott, ellenben az alsó ordonynak minden támaszát átboltozták. A közép várszakasz északi részében 1782-ben a vízmedencze felett emelkedő épület, az egykori porkoláb lakása szinte átalakítás alá esett. *U)* A válaszfal a középső és felső árok közt lehordatott s annak alsó részét a sziklán megerősítették. *M)* (11. ábra.) Ettől nyugatra volt a feljáró, mely a beépített első ősi torony alatt vezetett fel a legfelsőbb várszakaszba, vagyis piaczra. *C)*

Keletről az árokban a válaszfal alatt a közép várszakaszban egy új lőporraktár alakíttatott, ennek következtében a felette lévő laktanyát beboltozták. *L)* (Lásd a keleti hosszmet-

szetet.) Ettől északra szinte ugyanezen árokban volt a kis lőporraktár. *P)* (Lásd az alaprajzon.)

Újból átalakítás alá esett a negyedik ősi kerek torony helye. Ez a már felemlített csigalépcső helye volt. *N)* A felső várszakasz déli udvarrészében volt a mély sziklába vájt kút, egy bolthajtás alatt *Q)*. Ettől keletre a várkápolna †), mely úgy látszik ismét más alapozást nyert.

A felső várszakasz nyugati oldalán az V. és VII. bástyák mellvédjei is kiigazíttattak. A VI. bástyától délre tiszti laktanya volt, mely alatt még emlegették II. Rákóczi Ferencz fejedelem egykori konyháját, hol három közönséges szoba volt. *R)* Ennek a déli falához volt építve a körönd *S)* az ősi harmadik kerektorony helyén, hol 1782-ben egy «Privet» (árnyékszék) volt készítendő.

A vár északi fokán a VII. és VIII. bástyák közt, a II. Rákóczi Ferencz fejedelem egykori palotájából alakult a várparancsnok lakása *T)*, mely alá a főporkoláb lakását helyezték. A VIII. bástyának mellvédje is szabályozásra szorult és minekutána a vár árkának ellenlejtje be volt omolva, ezt is kijavították. *r)* (Lásd a keleti hosszmetszetet.)

A vár külerődítvényei, vagyis a csillagsáncz a függő művel együtt eltüntek. A helyszíne az 1780-iki Situations-Plan [1] és az 1782. évi Rapports-Projects- und Situations-Plan der kaysl. königl. Festung Munkács [2] tanúsága szerint már haszonbérbe volt adva. Még pedig a mellékletünkön kimutatott földbástyákon belől a kis-, közép- és nagy-erődítési művek belterületén keletkezett réteket Palánk község lakosai bírták. Északra a vársik és a Latorcza közt, ott hol hajdan a függőmű volt, kukoriczaföldek voltak. A vársik többi részét legelőnek használták.

A munkácsi uradalom, melynek központját eddig a vár képezte, 1728-ban a gróf Schönborn családnak adományoztatván, a várat a király a maga s utódai számára tartotta fenn

[1] Kiadva fénynyomatban *Czigler Győző* id. művében. Az eredetit rajzolta Kollhoffer mérnökkari kapitány 1780-ban.

[2] Kiadva ugyanott. Az eredetiek a bécsi cs. és kir. hadi levéltárban, másolataik a Műemlékek Bizottsága rajztárában.

s ez időtől fogva a munkácsi várat hadiszerek raktáraul használták.

A hétéves háború alatt, melynek czélja osztrák részről Szilézia visszavétele volt, a munkácsi vár védelmi állapotba helyezése ismét felszínre került. Ekkor gróf Schönborn Ervin Jenő 1763-ban 50,000 forintot adott a felkelés költségeire kölcsön, Bereg vármegyének azonkívül 3000 forintot ajándékozott ugyanezen czélból.[1] Az erdélyi oláh lázadás hírei szolgáltattak okot arra, hogy 1769-ben a Merz-féle századot ide helyezték. Ekkor 300 munkás egész nyáron császári mérnökök felügyelete alatt dolgozott a vár művein.[2]

Egy 1782-ben kelt császári rendelet következtében a munkácsi vár *Marini* császári kir. kapitány várparancsnoksága alatt 1782—1789-ig állami fogházzá alakíttatott át, hova főleg politikai foglyokat internáltak. Egyik évszámnélküli átmetszeti tervrajzon az átalakítás költségei 12,401 frt 49½ kr.-ban vannak feltüntetve.[3]

A vár azonban egyelőre úgy látszik hadiszerek raktáraul is szolgált, mert 1787-ben a megindított török háború alkalmával II. József császár meghagyja, hogy az itt elraktározott hadiszereket Nándorfehérvár ostromára a táborba szállítsák.

Az itt alkalmazott parancsnokok ezentúl már csak a rabokra ügyeltek. Raskó cs. kir. kapitány és várparancsnok gazdasszonyának gondatlanságából 1834 julius 27-én éjjel a vár kigyuladt, a korlátlanul szétáradt láng minden rajta eléghetőt elhamvasztott.

A kormány ez eset következtében a várat felhagyni szándékozott, azonban báró Lederer Ignácz cs. kir. kassai katonai kormányzó javaslatára ismét helyre állították a vár épületeit és a fellegvár védműveit védelmi állapotba helyezték. De a

[1] *Lehoczky T.* i. m. I. 252. l.

[2] *Rapports-Plan.*

[3] Az átalakítást feltüntető tervrajzok, melyeknek címe: Grund Risse der kaysl. königl. Berg Festung Munkács, fennmaradtak, s először *Czigler Győző* idézett művében adattak ki fénynyomatban. A bécsi cs. és kir. hadi levéltárban lévő eredetiek után a Műemlékek Bizottsága hű másolatokat készíttetett.

várművek ekkor már külsejökből igen sokat veszítettek. Minden feleslegest eltávolítottak s csak a legszükségesebb védfalak, bástyák és épületek hagyattak meg. (Lásd a 12. ábrát.) Az összes várfalak terméskőből építve, faragott homokkövekkel szegélyezve, a mellvéd alatt párkány-szalaggal bírnak, melyek az egész körfalat kívülről körülfutják.

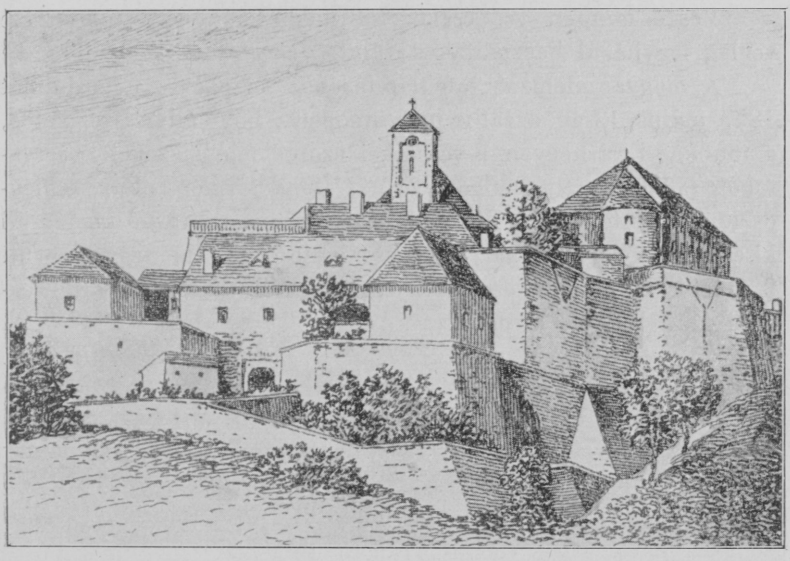

12. ábra. A munkácsi vár az 1834. évi tűzvész után, délről tekintve.

Az 1848—1849. évi magyar függetlenségi harcz még egyszer s utoljára adott alkalmat arra, hogy Munkács vára a hadi czélokat szolgálja.

Mezőssy Pál vette át a vár parancsnokságát. A magyar honvédek a külső erődítvényeket ismét helyreállították Dobrojevics Jakab uradalmi főmérnök vezetése alatt. A sziklán álló fellegvár védő falait is védelmi állapotba helyezték. A bástyákra 2 mozsarat és 12 sugár-ágyút helyeztek, tüzérekül pedig a környék műveltebb ifjai alkalmaztattak, kiket Nagy Ábrahám és Dezső Károly főhadnagyok kellően beoktattak. A munkácsi vasgyárat fegyvergyárrá alakították át, Rombauer Tódor gyári

felügyelő művezetése mellett. A felső vár köröndjén egy terebélyes hársfa van, melyet 1849-ben tavaszkor, midőn ide bevonultak, «szabadság fául» ültettek oda.

A legmostohább viszonyok közt hatalmasan kifejlődött magyar függetlenségi harcz az oroszok beavatkozásával véget ért és a világosi fegyverletétel után augusztus 26-án Karlovitz cs. orosz tábornoknak adta át Mezőssy Munkács várát.

Végre minden védőeszközétől megfosztva, 1855-től kezdve végleg fegyházul használták a várat.

A magyar nemzet honalapításának ezredéves évfordulóját 1897 május 13-án azzal is megünnepelte, hogy állami területen, a munkácsi várhegyen, a vereczkei szoros felé kiszökelő bástyafokon (VIII.), mely mögött Zrinyi Ilona termei voltak, emlékoszlopot állított fel. Az emléken egy bronz turul madár áll kiterjesztett szárnyakkal. Az egész oszlop alépítményével együtt 33 méter magas. Ez emlékmű egyszersmind Munkács vára ezeréves multjának is hirdetője.

Soós Elemér.

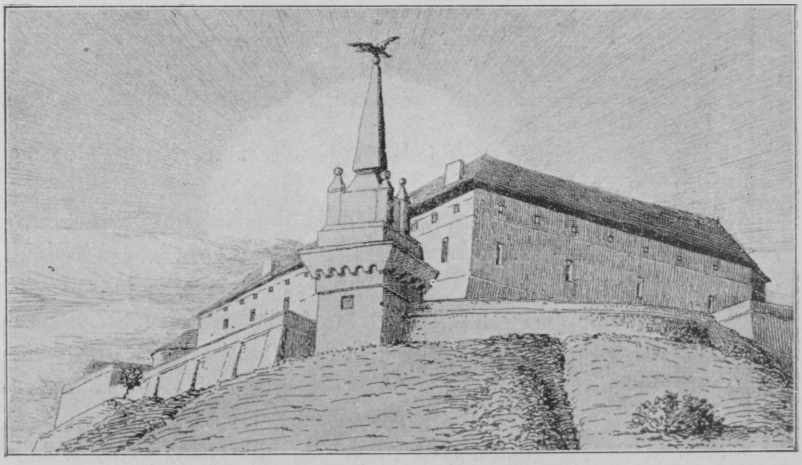

13. ábra. A munkácsi ezredéves emlék.

AZ ÁLLANDÓ HADSEREG BECZIKKELYEZÉSÉNEK TÖRTÉNETE III. KÁROLY KORÁBAN.

Harmadik közlemény.

VI.

Nézzük most már, mi volt az, a mit az állandó hadseregre nézve az 1715-iki törvények megalkottak, miben kell látni ennek jelentőségét és mi benne olyan, a mit az egykorúak szerint is a jövendőnek kellett megoldania.

Az állandó hadseregre vonatkozó IV. törvényczikkből a végleges szövegezésben VIII. t.-cz. lett. Czíme: «A felkelésről és az adózásról.» Már maga a czím megmondja, hogy innét még a rendi társadalom beszél hozzánk. Szószerinti szövegét már láttuk, itt elég rendelkezéseit összefoglalni. Magyarországon, valahányszor a király kívánja, kiáll az ország védelmére a nemesi fölkelés; de mivel ez az ország védelmére nem elég, bennszülöttekből és külföldiekből rendes katonaságot kell tartani; ennek fenntartására zsold szükséges, a zsoldhoz pedig adó, a mi fölött a diéta dönt. Ha valami okból az országgyűlést nem lehetne egybehívni, ez esetben tarthatnak concursust, a melyen részt vesznek a nádor, a primás, a főpapok, a mágnások, a kir. tábla, a megyék és a szab. kir. városok. Ez a gyülekezet csak az adózásról határozhat és az ország határain belül tartandó meg.

A törvényczikk tehát világosan két részre oszlik, egy hadi és egy adóügyi részre. Magyarország haderejét a nemesi felkelésben szabja meg, de annak kijelentésével, hogy ez az ország védelmére kevés. Tudjuk pedig, hogy Zsigmond 1435-iki törvénye, illetőleg az 1433-iki registrum banderiale óta az insurrectio hadrendszere tisztán a védelemre volt alapítva és lehetetlenné

tette a támadó hadjáratot. Ha egy király hódítani akart, mint pl. Mátyás, terveit az insurrectio nélkül vitte keresztül. Az tehát már a középkor végén kitünt, hogy a magyar hadrendszer a védekezésen kívül egyébre nem való. De ez se volt kétségtelen, mert ekkor még nem próbálták ki, meg lehet-e védelmezni a banderiumokkal az országot, azaz megfelel-e ez a hadrendszer annak a czelnak, a mit Zsigmond tűzött eléje. A török háborúk megmutatták, hogy ennek a czélnak se felel meg. Ennek a tapasztalásnak normális körülmények között maga után kellett volna vonnia a hadszervezet olyan átalakítását, a milyenen az Európa egyéb államaiban átment és előkészíteni a lassú átmenetelt az állandó katonaság rendszeréhez. Ennek azonban több ok is állott útjában. Első sorban a bizalmatlanság az uralkodó iránt, kivel szemben az állandó hadsereg megteremtése után a nemzet teljesen védtelenül állott volna. A másik ok az a rettenetes teher, a melyet az állandó katonaság ró az országra, hollott a banderiumok csak időlegesen okoztak költségeket. Az állandó hadsereg által okozott kiadást a jobbágy aligha bírta volna előteremteni, ez esetben pedig föltétlenül szőnyegre került volna a nagy kérdés: mivel a nemesség már nem védi a hazát, megérdemli-e még mindig azt a kiváltságot, a melyet megalakulása óta ezen a jogczímen élvezett. Az adómentességre való jogczím azonban megmarad mindaddig, míg a törvény nem ismer más hadsereget, mint a nemesi felkelést. És a magyar törvények szerint 1715-ig tényleg csak egy sereg van, az insurrectio. A törvény szerint tehát a nemesség elvégzi kötelességét. tehát meg is érdemli az adómentességet. 1687-ig volt még egy más szempont is, a mely ajánlotta a nemesi fölkelés fenntartását: az arany-bulla 31. pontja, a mely a nemességnek a királylyal szemben megadta a fegyveres ellenállás jogát. Ha az ország katonai ereje az uralkodó kezében van, ez a pont elvesztette minden jelentőségét, mert a nemesség nem tud jogának érvényt szerezni; de ha fennáll az insurrectio, legalább látszólag van ereje. A nemesi felkelés tehát tényleg úgy szerepelhetett, mint a magyar alkotmány egyik őrzője.

Az 1687 : IV. t.-cz. eltörölte a fegyveres ellenállás jogát és ugyanakkor végigharczolták a felszabadító háborút a császár csa-

patai, az insurrectiót tehát se az alkotmány, se az ország védelme nem követelte. Míg a leendő török háború esetére az 1681 : XLVI. t.-cz. elrendelte a nemesi felkelést, addig 1687-ben nincsen szó róla, noha javában folyik a török háború. Meg nem ajánlása nyilt elismerése annak, hogy nem lehet használni. Lemondani róla azonban szintén nem lehet, mert a primæ nonus ezt jelöli meg a nemesség egyetlen kötelességének és ezt veszik a hadügy kiinduló pontjának. Az uralkodó nem lelkesedett érte, fenntartani se akarta, de mivel az alkotmány szerint ez volt az egyetlen magyar hadsereg, a nemesség nem adta föl. Egy dolog azonban mégis változott. Míg eddig időnként megajánlották az insurrectiót, ezután erre nincsen szükség, a mi különben is jobban megfelel a törvény szellemének. Egy dologban azonban engedékenyebb lett a nemesség: nem szól arról, vajjon személyesen kell-e a királynak részt vennie az insurrectióban, vagy elég a nádor jelenléte is. De ez csak egy része annak az általános jelenségnek, a mit itt tapasztalunk, hogy t. i. hiányzik az insurrectiónak minden szabályozása, holott ez az előbbi megajánlásoknál sohasem maradt el.[1] Talán ez is arra utal, hogy a nemesi felkelést mindenki olyannak tekinti, a melylyel aligha fognak kisérletezni. Még csak a számot se említik, hogy kb. mennyi az a sereg, a melyet a nemesség ad Magyarországnak. Valamivel később ezt a nemesi felkelést az 1715-iki törvények meghozatala körüli időre nézve 30,000 emberre számították,[2] a mi nagyjában egyeznék azzal a számmal, a mennyi katonát az uralkodó ekkoriban Magyarországon tartott. Az országgyűlési követek szerint is a magát túlélő insurrectiót a törvény fenntartja, de megengedi más sereg tartását is. Ezt a pontot különösen külföldiek igen nyomatékosan emelik ki,[3] noha semmi különös nincsen benne. Több mint száz évvel ezelőtt az 1602 : II. t.-cz. szintén kimondotta ugyanezt, sőt az insurrectio használhatatlanságának következményeit is levonta, csak nem olyan módon, mint az 1715 : VIII. t.-cz. és csak bizonyos meghatározott időre.

[1] Kiemeli ezt d'Elvert i. m. 246.

[2] Bárdossy, *Animadversiones* . . . in opus de insurrectione nobilium auct. Jos. Keresztúry. 141.

[3] Meynert, *Das Kriegswesen der Ungarn.* 211.

Az új törvény szerint a nemesi fölkelésen kivül van az országban egy másik sereg, a bennszülöttekből és külföldiekből álló állandó katonaság, a császári armadia, a mely törvény nélkül is bent volt már Magyarországon, a mióta a Habsburgok itt uralkodtak. A törvény semmi egyebet nem tesz, mint hogy elismeri ezt a katonaságot. Annál szivesebben időzik azonban e törvényczikk a másik pontnál, az insurrectiónál és a contributiónál. A dolog érthető. Az állandó katonaságot tekintve, a magyar alkotmányban nem volt egyetlen pont se, a mire támaszkodhattak volna, a nemesi fölkelésre és az adózásra nézve volt. A latin szenvedő szerkezet lehetővé tette, hogy az adót szükségesnek kijelentő mondatban az alany a katonaság szó legyen és ezáltal semmitmondó mondattá váljék. Az állandó hadsereget beczikkelyező törvény egész sereg kétséget hagy maga után és később maga az országgyűlés bizottsága jelentette ki, hogy az az egész «articulus kissé rejtett értelmű»,[1] és innét van, hogy bizonyos dolgokat később bele lehetett magyarázni, vagy épen azért, mert a törvény nem szól róluk, lehetett mellőzni.[2] A mikor később viták folytak a nemzet kötelességei felől, az 1715 : VIII. t.-cz. volt az. a mely irodalmi harczot teremtett épen azért, mert nem világos. 1790-ben Bécsben egy könyv jelent meg, melynek előszava 1789 nov. 20-áról van keltezve és e szerint a munka József császár biztatására készült.[3] Ez a könyv azt akarta meghatározni, mit követelhet az uralkodó igazságosan (juste) az insurrectio czíme alatt a nemességtől. És kisütötte azt, hogy a nemességnek békében is kell katonáskodnia, mivel gyakorlat nélkül nincsen katona,[4] sőt ennek alapján tervet is készített a nemesség által az insurrectio czímén állítandó állandó katonaságról.[5] Természetes, hogy akadt másik ember, a ki ugyanazon törvényczikk alapján az ellenkező véleményt vitatta, de sokkal

[1] Ceterum hic articulus est satis subreptitius. *Hadi levéltár.* 1722 jul. 158. Exp.

[2] Erre alább látunk majd példákat.

[3] Keresztúry József, *De veteri instituto* etc. I—II. k.

[4] Pars II. 440 s kk. l.

[5] U. ott 514.

népszerűbben.[1] Egy harmadik író[2] azt állította, hogy a nemesség hadköteles, mihelyt a personalis insurrectiót kiírták,[3] tehát ez a katonaság se függ a nemességtől. Szóval a minden részletre kiterjedő világosság nem különös erénye az 1715 : VIII. törvényczikknek.

Két dolog azonban egészen bizonyos: 1. az insurrectio törvényszerűsége, 2. az adó és ebből kifolyólag egy elhallgatott tanulság, az t. i., hogy mivel a nemesség a primæ nonusban megszabott kötelességének eleget tesz, az állandó sereg eltartására szükséges adót ő nem fizetheti. A törvény erkölcsi alapot teremtett a nemességnek arra, hogy kiváltságát továbbra is élvezze, nem olyan részletességgel ugyan, mint a rendek kívánták, de mégis eléggé szabatosan arra, hogy az ellenkező törekvést lehetetlenné tegyék, mivel az adómegajánlás minden kétségen kívül az ő kezükbe került, mert az adó megszavazására a törvény két módot jelölt meg: a diétát és a concursust. Láttuk, hogy 1708 óta állandó a concursus és mivel ez kényelmesebb az uralkodónak, semmi akadálya nem volt annak, hogy ne ezt tegye rendszerré. Az is valószínű, hogy ez ellen a rendeknek se volt kifogásuk. A diéta nem szavazott meg adót, hanem mikor hangsúlyozta, hogy csak ellenséges beütés alkalmával engedi meg a diéta összehívásának mellőzését, mindjárt, 1715-ben concursusnak kellett az adót megállapitania,[4] noha nem volt semmiféle háború. A diéta tehát szántszándékkal nem gyakorolta ezt a jogát, a király pedig annyira megszokta a concursust, hogy az 1741 : XX. t.-cz. újra elrendelte, hogy csak az ellenségnek váratlan becsapása, vagy az épen folyó háború olyan ok, a mely az országgyűlés rendes lefolyását akadályozza, tehát csak e két esetben szabad concursust összehívni. Az 1715 : VIII. törvényczikkből érvényben igazán csak ez a kettő volt: az állandó katonaság és a concursusok. Az insurrectio és az adónak országgyűlésen való megajánlása használaton kívül volt helyezve.

[1] Bárdossy, *Animadversiones in opus* etc.
[2] Mich. v. Piringer, *Ungarns Banderien* I—II. k.
[3] Piringer, i. m. II. 372.
[4] *Hadi levéltár.* 1715 jul. 24. Reg.

A király megszabadult azoktól a gravamenektől, melyeket a diéta zúdított volna a nyakába és minden korlátozás nélkül megkapta a részben magyarországi adóból eltartott katonaságot, a melyre nézve az országgyűlés semmiféle jogot nem tartott fenn magának. Ez a negativum egyik legfontosabb jellemzője a törvénynek. A katonaság megajánlásának jogát a nemzet kiadta kezéből, legfeljebb az szolgálhatott vigaszul, hogy a lemondás megvan ugyan, de nincsen megmondva, kinek javára és így a törvény szövegének határozatlansága czímén vissza lehet majd szerezni.

A visszaszerzést lehetségessé tette az 1715 : LIX. t.-cz., a mely a közigazgatási, katonai és közgazdasági ügyek rendszeres kidolgozására bizottságokat választott, melyekbe annak idején a király is fog biztosokat kinevezni. Ez a bizottság pedig a legközelebbi országgyűlés ele terjeszti munkálatát és ez a királylyal egyetértve dönteni fog felettük. Ezt a végzést a VIII. törvényczikkhez hozzávéve, ezt a pontot is világosabban láthatjuk. A kettőnek összevetéséből az az eredmény áll elő, hogy Magyarország elfogadja az állandó hadsereget, ezt eltartja — legalább a törvény szerint — az ország adójából, a mi pedig ezen a kettőn kívül esik, arra nézve még csak ezután fognak határozatot hozni. Azaz az 1715 : VIII. törvényczikket csak egy elvi jelentőségű döntvénynek tekinthetjük, a mely az idők következményeképen egy új fogalmat, az állandó hadsereget, czikkelyezett be, de a mely fogalmat tartalommal később kellett volna kitölteni. A baj csak egy volt. Mivel benne van az insurrectio is, a nemesség épen olyan változhatatlan alaptörvénynek tekintette, mint a primæ nonust, a mely katonai kötelezettségét szabta meg. Ragaszkodott hozzá, mint kiváltságai alapjához, a benne elő nem forduló kérdéseket bolygatni nem engedte.[1] Valóságos lykurgusi alkotmányt csinált belőle, a mely mellett annál inkább kitartott, minél jobban támadták.

Az állandó katonaság elfogadásáról szóló czikkelynél aránytalanul kisebb jelentőségűek az 1715-iki évből való többi katonai törvények. Míg az 1715 : VIII. t.-cz. — legalább a Corpus iuris-

[1] Példákat látunk majd erre az 1722. commissio tárgyalásánál.

ban — valami újat decretál, addig a többiek a régi hagyományt tartják fenn. Ugyanez a párhuzamosság megvan a VIII. törvényczikkben is: az elavult insurrectio és a modern hadsereg egymás mellé vannak állítva, mint egyenrangú felek. Ugyanilyen egyenrangúnak tartott társként szerepelnek a többi katonai törvények az állandó katonaság beczikkelyezése mellett.

Az 1715 : VIII. t.-cz. nem szól a telekkatonaságról, csak a nemesi fölkelésről. Az 1435 : II. t.-cz. érvényességét 1715-ig nem támadta meg senki sem, mint a hogy nem lehet megtámadni a nemesi fölkelésről szóló 1435 : I. törvényczikkét sem. Az új törvény az utóbbit meghagyja, az előbbiről nem szól semmit. Sőt hozzá kell tenni, hogy a viták és tanácskozások egész folyama alatt se került szóba a telekkatonaság. Kötelessége-e ennek fenntartása továbbra is Magyarországnak?

A rendi felfogás az volt, hogy a mint egyéb tekintetben, úgy ebben is szigorúan kell ragaszkodni az 1715 : VIII. törvényczikkhez; a mi abban nincsen megírva, az nem jog, de nem is kötelesség. A mikor az 1741 : LXIII. t.-cz. a telekkatonaságot megajánlja, nem mulasztja el megjegyezni, hogy az nincsen benne az 1715 : VIII. t.-cz. által elvállalt kötelezettségükben.[1] Ez a megajánlás azt mondja: felkelnek azonkívül az 1715 : VIII. t.-cz. értelmében az összes nemesek és mindazok, a kiket ezen elnevezés alatt a törvény ért és bármilyen méltóságuk, tisztségük, vagy állásuk van is, fegyvert fognak. Ez a kijelentés, noha szószerinti idézése az 1715 : VIII. törvényczikknek, a militia portalist ezen felüli megajánlásnak veszi, a mi már nem kötelessége a nemességnek.

Ez volt a törvényes felfogás, a melyet 1741-ben elfogadott a királyné is. Természetes, hogy a szóban forgó törvényczikk határozatlansága megengedett más véleményt is. A II. József császár megbizásából irott munka[2] azt fejtegeti, hogy mivel a telekkatonaságot újabb törvény nem törülte el, az érvényben van és igen alkalmas arra, hogy segítségével a nemességet béké-

[1] Ultra præmissam personalem insurrectionem ex præscripto præcitati art. 8. debitam.

[2] Keresztúry, i. m.

ben is katonáskodásra szorítsák. Az 1715 : VIII. törvényczikkel kapcsolatban felvetett kérdéseinek 8. pontja ez: kell-e a nemességnek békében is katonáskodnia? A felelet az, hogy igen, mert a katonát csak a gyakorlat teszi katonává. De azt már nem javasolja, hogy a nemesség legyen az állandó katona, hanem azt ajánlja, hogy a régi telekkatonaságból szervezzék, úgy hogy minden földesúr egy bizonyos arány szerint fegyverbe állítja parasztjait és felmenti őket minden egyéb szolgálat alól, a katonait kivéve.[1] Természetes, hogy ez az álláspont a rendi felfogást nem gyengítette.

Az 1715 : XXI. t.-cz. szól az ország főkapitányságáról. Kijelenti, hogy az esetben, ha a VIII. t.-cz. értelmében az insurrectio kiáll, ennek a nádor a főkapitánya. Ez a rendelkezés nem új, mert így van Mátyás óta, nem fontos, mert csak esetlegesen előforduló dologról szóló intézkedés. De ki kell emelni azt, hogy e szerint van az országban olyan katonaság, a mely nem tartozik a nádor alá, holott a középkorban az insurrectio lévén az egyetlen katonaság, az ország hadi ereje tényleg a nádor alatt állott. Ezért nem olyan nagyjelentőségű ez a czikk most, mint volt annak idején. Láttuk, hogy az országgyűlés ki akarta szélesíteni ennek az értelmét és minden katonaságot a nádor alá akart rendelni, de ezt a szándékát megvalósulni a király nem engedte. Az ország befolyása a törvény szerint csak arra a katonaságra terjed ki, melyet ő maga állít ki; a császár seregére (militia Suæ Maiestatis) már nem.

A XLII. t.-cz. foglalkozik a generalatusoknak a végekre való áthelyezésével. Károly kijelentette, hogy ez érett megfontolást és hosszabb munkát kiván, de azért módot fog keresni arra, hogy erről a legjobban gondoskodjék. Ez is olyan végzés, a mely a hadügyek egy részében, mivel azok túlesnek az insurrectión, elveszi az országtól az intézkedés jogát.

A XLIII. t.-cz. a császári királyi katonaság (militia Cæsareoregia) kihágásaira való tekintettel igéri a jó rendet és a kárpótlást. Ez azonban szintén a király hatáskörébe tartozik, a rendeknek nincsen hozzá közük. Láttuk, hogy József egyáltalá-

[1] Keresztúry, i. m. II. p. 514.

ban nem akarta megengedni a katonai kihágások törvénybe vételét.[1]

Összefoglalva az 1715-iki országgyűlés katonai intézkedéseit, az eredmény a következő. Vannak meg nem oldott kérdések, ezek maradnak az LIX. t.-cz. által kirendelt bizottságra. A nemesi fölkelés és a nadornak e fölött való főkapitánysága megmarad; a generalatusok elhelyezésének jogát a király kapja, hasonlóképen reá van bízva a katonai kihágások ügye. A VIII. t.-cz. nem mondja meg, kié az állandó katonaság, de a törvény mindig Ő Felsége hadseregének nevezi. A rendeknek egyetlen joga az adómegajánlás; más ügyben kérhetnek, ebben ők határoznak. A megoldás tehát olyan volt, hogy a katonai rész kiesett a nemzet kezéből, míg a gazdaságit megtartotta az ország; de nem azért, hogy ennek segélyével a hadügyre befolyást gyakoroljanak, hanem azért, mert így sértetlenül megmaradnak a nemesi kiváltságok. Katonaság tartására — az insurrectión kívül — nem lehet a nemességet kényszeríteni, de adózásra se, mert az adót ő szavazza meg. A nemesi kiváltságokat olyan fényesen biztosította az 1715 : VIII. t.-cz., a mint csak lehetett és ebben a tekintetben bámulatraméltó pontossággal töltötték be a rendek az 1708-iki országgyűlésre kapott utasítást, mely az összes prærogativák megőrzését jelölte ki a törvényhozás feladatául.[2] Hogy ezen a határon túlmenjének, arra nem volt felhatalmazásuk, azért kellett meghozni az LIX. törvényczikket, a mely egy bizottságra bízta annak eldöntését, a mi az utasítások említett körén kívül esett. Ez a commissio csak 1722-ben ült össze, azért mielőtt munkásságát tárgyalnánk, igen röviden tekintsük át, milyen volt az a pár esztendő, mikor az új törvény először érvényesült.

VII.

Az 1715-iki országgyűlés meghozta ugyan a határozatot arra nézve, hogy Magyarországon az adót ő szabja meg, a con-

[1] 1708 május 9 iki ülés. *Acta dietalia a. 1708.* M. N. Muzeum. Fol. Lat. 560.

[2] Universis prærogativis tuendis utilia. Bihar megye követi utasítása. *Acta diet. a. 1708.* M. N. Muzeum. Fol. Lat. 560.

cursus pedig csak kivételes esetben, azonban ennek daczára az adó megszavazása nélkül oszlott széjjel. Ezért diéta nélkül kellett gondoskodni a magyarországi csapatok ellátásáról. Régebben ez meglehetős késedelmesen történt, de 1714 óta új rend volt az udvari kamaránál, a mely egy egészen külön osztályt (œconomicum militare) kapott a katonai ügyek elintézésére[1] és így történt, hogy kissé gyorsabban intézkedtek, mint azelőtt. Még régebben csak az év végén gondoskodtak róla, most 1715 jul. 24-én már meg volt téve az előkészület a magyarországi concursusra.[2] Szeptember 10-én elment a rendelet az iránt, hogy a concursust októberben tartják meg[3] és hogy újra Tirheimot bízza meg a király képviseletével. Az új rend hozta magával azt is, hogy lehetőleg előre gondoskodjanak mindenről, úgy hogy erre a leendő pozsonyi összejövetelre már jelentenie is kellett a magyar kanczelláriának azokat a megyéket, a melyeken szükség lesz könnyíteni.[4] Ez a rendelkezés figyelembe vétele volt az 1714 nov. 18-iki rendi feliratnak, a mely az adó szétosztását, azaz a hadi biztosság munkáját az adómegszavazás utánra akarta hagyni, mivel csak itt dől el, melyik megyére mennyit lehet kivetni. Most tekintetbe akarják venni, de még az adómegajánlás előtt, a megyék kívánalmait, mert a rendek kérelmét a hadi tanács ezért tartotta elfogadhatatlannak, mivel a megajánlás mindig későn történt, a hadsereg ellátásáról pedig előre kellett gondoskodni.[5] Most remélték, hogy a tárgyalások idejekorán véget érnek, azért teljesítették a rendek kívánságát. Szóval meghallgatást nyertek volna a gravamenek, a melyek most egyszerre egy új fajtával szaporodtak meg. Eddig a megyék panaszkodtak az adókivetés kirovása ellen, 1715 szeptemberében a commendánsok adtak be panaszt ellene.[6] A pozsonyi concursuson résztvevők számába pedig felvételét kérte a magyar

[1] Fellner-Kretschmayr, *Die Öst. Zentralverwaltung*. I. 125.
[2] *Hadi levéltár*. 1715 jul. 24. Exp.
[3] U. ott, szept. 11. Exp.
[4] U. ott.
[5] U. ott. 1715 márcz. 335. Exp.
[6] U. ott. 1715 szept. Exp.

kanczellária,[1] a melyet az 1715 : VIII. t.-cz. nem említ a résztvevők között. Ennek a kérelemnek volt jogosultsága, mert a katonai hatóságok és az ország között a kanczellária közvetített. A kérelem elintézésének módját azonban nem ismerjük.

A commissariatus 1715-ben szintén szokatlanul korán elkészítette a téli szállás tervét, szept. 21-én elküldötte a magyar kanczelláriának,[2] a mely megjegyzéseivel együtt október elején küldötte vissza a hadi tanácshoz.[3] A két irat közül nem maradt ránk egyik sem, tartalmukat azonban a pozsonyi concursusra Tirheimnak adott utasításából ismerjük. Az 1715 okt. 23-ról keltezett instructióban legfeltünőbb az, hogy nem okolja meg, miért maradt a törvény ellenére a concursusra az adómegajánlás.[4] Úgy látszik, az ok a folytonos gyakorlat volt, a mely miatt nem kellett rajta megütközni. A király meghatalmazottja két megbizó-levelet hozott magával, egyiket a maga igazolására, a másikat a nádornak, a ki az utasítás megjegyzése szerint az 1715 : VIII. t.-cz. értelmében elnöke ennek az összejövetelnek. Tirheim előterjesztése részben felelet volt a kanczellária megjegyzéseire. Azt hangoztatta, hogy a király szeretett volna Magyarország terhein könnyíteni, de azt mindenki tudja — és ezt a nádor legjobban megmagyarázhatja a rendeknek, — hogy azt nem teheti, sőt a badeni és rastatti békék értelmében a felsőrajna-menti csapatokat is vissza kell hoznia Magyarországba. Ezért a viszonyok kényszerítő volta miatt kér a király 126,000 portiót, azaz 3.240,000 forintot. Tirheim azt az utasítást kapta, hogy 11,000 portiót elengedhet és az adómegajánlás fejében minden jót igérhet a magyaroknak. A concursus első törvényes alkalmazásánál kitünt, hogy a király arra a személyes hatásra számít, a melyet a nádor a kevésszámú deputatusra gyakorol, de a mely hatás az országgyülésen már nem érvényesülhet.

Károly kivánalma kissé sok volt, az 1697-iki kirovás óta ennyi adót még nem kértek Magyarországtól. A csapatok elhelyezésére nézve már 1714 novemberjében kérték Károlyt, hogy

[1] U. ott. 1715 szept. 22. Reg.
[2] U. ott. 1715 szept. 21. Reg.
[3] U. ott, okt. Exp.
[4] Az utasítás megvan a hadi levéltárban. 1715 okt. 364. Reg.

vigye innét őket másfelé,[1] az adózásra nézve pedig az 1715 jun. 15-iki felirat 1. és 2. pontjában kijelentették, hogy annak egy részét szerezze meg máshonnét a király, mert az egésznek előteremtésére képtelen Magyarország.[2] A királyi előterjesztés se az egyik, se a másik kérelmet nem vette tekintetbe. De egy dolgot jól meg kell figyelnünk. Az idegen katonaság behozatalánál nincsen semmi megjegyzés, az adóból azonban hajlandó az uralkodó engedni. Ez mutatja még világosabban, mint a törvény, a fennálló jogi viszonyokat. E szerint a csapatok elhelyezésére és számára nézve a király nem kérdi meg a diétát, illetőleg a concursust, csak az adózásra nézve, tehát e szerint katonai dolgokra a gyakorlatban az országnak nincsen semmi beleszólása, meg se kérdik a véleményét felőle, mivel a rendelkezés tisztán a királyra tartozik. A költségekről azonban lehet beszélni és ezen a téren végre teljesült a rendek régi óhaja. A hadi tanács Károly nevében tudtára adta a gyülekezetnek, hogy hajlandó az ingyenmunkákon könnyíteni.[3]

Az adó azonban mindemellett igen nagy volt. A kanczellária sietett megjegyezni, hogy 110,000 portiónál, azaz 2.639,979 forintnál többet nem lehet kivetni.[4] Azonban a kanczellária is tévedett, mert a concursus felment 118,000 portióig, melybe Horvátország adója nem számított bele és a mely $^2/_3$ részben embernek, $^1/_3$ részben lónak való portiókban 1715 nov. 1-től 1716 ápr. 30-ig fizetendő.[5] A concursus tehát bevált, az adót fel lehetett vele emeltetni és a mint a költségek biztositva voltak, az udvar igyekezett is azon, hogy Magyarország hasznát lássa a viszonyok megszilárdulásának. A szállítókkal még októberben megkezdődtek a tárgyalások, a melyek deczemberben Oppenheimmal végleges szerződésre vezettek a magyarországi

[1] *Hadi levéltár.* 1714 nov. 12. Reg. 1715 márcz. 335. Exp.

[2] *Országos levéltár.* Országgyűlési irományok. Fasc. O.

[3] *Hadi levéltár.* 1715 decz. 3. Reg.

[4] U. ott jul. 3.

[5] U. ott nov. Exp. Nov. 6. Reg. szerint Horvátország adója 216,000 forint, ezt levonva, a magyarországi adó kitesz 2.615,976 forintot. A hadi költségekre nem elég, mert az 1714-iki katonai év költségei 5.621,577 frtra rúgtak. *Hadi levéltár.* 1714 decz. 501. Exp.

csapatoknak az 1715 16. katonai évben kenyérrel való ellátását illetőleg.[1] Az állandó hadsereg törvénybe iktatása óta valamennyire csökkentek a kiadások is, mivel a csapatokat nem ujonczozással egészítették ki, hanem a szabad csapatokból[2] és ezáltal egyrészt megtakarították a toborzási dijat, másrészt a toborzásban távollevők miatt nem gyöngült a sereg.[3] Mindez azonban nem igen tette megokolttá a nagy adóemelést.

Ennek tényleg egészen más volt az oka. Károly készült a török háborúra és hogy milyen komolyan, annak hivatalos emléke az, hogy az udvari kamarával még 1715 nyarára elkészíttették a jövő évi esetleges török háború költségvetését.

Az udvari kamara aug. 10-én küldte be jelentését a hadi tanácsnak, melyet ez megjegyzéseivel együtt szept. 1-én nyújtott be a királynak.[4] Ez a megjegyzés mindössze azon kérdés körül forog, érdemes-e a szükségleteket magának az udvarnak előteremtenie, vagy pedig jobb a szállitókra bízni. Az azonban bizonyos, hogy ebben az esztendőben jól gazdálkodtak, mert a szept. 1-i jelentés szerint a jelenlegi lisztkészletből 7, a szénából pedig 4 hónapon át ki lehetne jönni. Ilyen alaposan ritkán volt ellátva a császári királyi hadsereg, noha ez a csatolt költségvetés arányában csak 1.035,250 forintnak felelt meg. A hadi tanács előterjesztése ennek a háborúnak összes költségeit az élelmezésben nyolcz hóra 2.303,309 forintban állapította meg.

A következő évben tényleg megkezdődött a török háború, ezért szó se lehetett a hadi terhek könnyitéséről. Nincs okunk feltenni, hogy nem hívták össze a concursust, de egyelőre csupán az 1716 okt. 28-iki királyi leiratot ismerjük, a mely a következő 1717. évre a katonai terheket ugyanannyiban allapítja meg, mint volt 1716-ban, tehát 118,000 portióban, azaz 2.615.976 forintban.[5] 1718-ra engedtek belőle és leszállították 104,000 portióra, vagyis 2.493,979 forintra. A magas adózást még mindig a föl-

[1] U. ott okt. és decz. Exp.
[2] Meynert, *Das Kriegswesen der Ungarn.* 213.
[3] *Öst. Erbfolge-Krieg.* I. 1. 461.
[4] *Hadi levéltár.* 1715 szept. 296. Exp.
[5] *Hadi levéltár* 1716.

emelt katonai létszám követelte. 1718-ban 44,322 emberre rúgott a magyarországi csapatok száma.[1] A passzaroviczi békekötés után leszállították a létszámot[2] és vele együtt az adót is, a mely 1719-ben 90,000 portio, azaz 2.160,000 forint volt.[3] 1720-ban valószínűleg szintén ugyanannyi, noha a rendek 60,000 portiónál, azaz 1.440,000 forintnál többet megajánlani lehetetlenségnek tartották,[4] 1721-ben 85,000 portio, azaz 2.040,000 forint.[5] 1722-ben már volt diéta, a mely elvégezhette mindazt, a mit az 1715 : VIII. és LIX. törvényczikkek rábíztak: ajánlhatott meg adót és elkészíthette a katonai rendszert (systema militare). Az 1715—1721-ig terjedő időszaknak adófizetéséről pedig az volt a hadi tanács véleménye, hogy az egyáltalában nem sok Magyarország erejéhez képest.[6] Ennek daczára a tényleges állapotok mást mutattak. Az adóhátralékok igen felszaporodtak és éveken át elhúzódtak. Beregmegye pl. 1722 márcziusában még folyamodott azért, hogy 1711 máj. 1-től 1719 okt. 31-ig eső hátralékait engedjék el.[7] Ilyen elmaradások mellett persze nem lehetett komolyan szó az adó fizetéséről.

Az 1715. és 1722-iki országgyűlések közt elfolyó hat esztendő története megmutatta, mennyit ér az 1715 : VIII. t.-cz. azon része, a mely a magyar nemesség jogait foglalja magában. A hadi adó megajánlása miatt elmaradhatatlannak látszott a diéta. Az 1715 : XIV. t.-cz. el is rendelte három évenként való összehívását és mégis csak hat év multával gyűlt egybe. Addig pedig mindent elvégeztek a concursus segélyével; emeltek fel, szállítottak le adót és az adómegajánlásban rendszerré tették azt a módozatot, a melyet az országgyűlés csak kivételnek akart

[1] *Feldzüge* XVII. 485.

[2] *Öster. Erbfolge-Krieg.* I. 1. 357.

[3] *Hadi levéltár.* 1722 aug. 3. Exp.

[4] U. ott. 1721 jan. 29. Reg. és jan. Exp. E concursuson kérték, hogy a béke megkötése után kevesebb katonát helyezzenek el az országban, a tiszteket készpénzzel fizessék. Bécsi cs. és kir. házi, udv. és áll. levéltár. Comitialia fasc. 403. convol. *B.*

[5] *Hadi levéltár.* 1721 nov. Exp.

[6] U. ott. 1722 aug. 3. Exp.

[7] U. ott. 1722 márcz. Exp.

megtűrni. Ezáltal a király nemcsak katonai, hanem pénzügyi téren is független lett a diétától, mert a concursussal el tudta fogadtatni a felemelt adót is. Viták és hosszú alkudozások ezeken a concursusokon is voltak. Az 1722-iki katonai évre való adókivetés alkalmával a megbizottakat már nagyon elfoglalták az új systemák előkészületei s azért kijelentették a királyi meghatalmazottnak, hogy összes ülést nem tarthatnak, ellenben négy deputatust küldenek hozzá azzal a szóbeli kijelentéssel, hogy 60,000 portiónál többet nem adhatnak. A tiltakozás daczára is beleegyeztek azonban abba, hogy az adó 85,000 portio, azaz 2.040,000 forint legyen, de előbb nagy vitát folytattak a fölött, hogy az ország mindent természetben adjon-e és a csapatok nyáron is Magyarországban maradjanak-e. A király ilyen esetekben sohasem fukarkodott igéreteivel,[1] de ezek folytonos ismétlése a mellett bizonyított, hogy kevés vált belőlük valóra. Annál inkább neki kellett látnia az országnak, hogy felhasználja törvényadta jogát a katonai rendszer megalkotására, a melynek alapjait már úgyis lerakták még az 1712/15-iki országgyűlésen.[2]

VIII.

Károly az 1715 : LIX. t.-cz. rendelkezése szerint — igaz, hogy kissé hosszú idő mulva — 1721 okt. 13-án Bécsben kelt meghivójával összehivta a törvényben kijelölt bizottságot ugyanazon év nov. 17-én Pozsonyban tartandó tanácskozásra. A meghivó kiemelte, hogy ennek a bizottságnak bizonyos rendet kell létrehoznia a hadügyek terén.[3] De kimélni is akarta az országot és a commissio elnökéhez, gr. Csáky Imréhez intézett leiratában az foglaltatik, hogy nem okvetlenül hivandó meg a tárgyalásra mindenki, a kit az országgyűlés kijelölt, mert így a bizottság nagyon sokba kerülne az országnak. A meghivottak nem jelenhettek meg idejére Pozsonyban, azért a király 1722 márcz. 27-én kelt meghivójával ápr. 13-ára hivta egybe a commissiót, a mely-

[1] *Hadi levéltár.* 1722 jan. 450. Exp.
[2] L. *Acta dietae 1709.* M. N. Muzeum. Fol. Lat. 588.
[3] Certam in militaribus formam.

nek tárgyalásai júl. 13-áig tartottak.[1] Az elnöknek megválasztott gr. Csáky Imre nem jelent meg, sőt azok se mindnyájan, a kiket a törvény kijelölt.[2] A király megbizottai .Erdődy Ádám László nyitrai püspök, Managetta János György alsó-ausztriai kanczelláriai tanácsos, Jeszenszky István magyar és Kraft József udvari kamarai tanácsosok voltak. A katonai ügyek tárgyalására deputatiót választottak, a melynek feladata volt a katonai rendszer elkészítése, de a pénzügygyel kapcsolatban.

A commissio munkálatának IV. része foglalja magában a katonai rendszert.[3] Maga a bizottság így adja ennek a résznek tartalmát: Ez a rész tárgyalni fogja a belső békességet, a melyről a katonai rendszer által is gondoskodni akarnak, azután a végeket, a várakat és a katonaság elhelyezését és egyéb olyan dolgokat, a melyek a katonaságot, a hadi adót és a katonaság fenntartását illetik, a melyek respective szintén katonai ügyek. Az 1715 : LIX. t.-cz. nem jelölte meg a systema militare tartalmát, a függőben maradt törvényczikkek közül egyedül a végekre vonatkozó XLIII. t.-cz. található meg ebben a felsorolásban, de minden valószínűség szerint úgy, a mint eredetileg vették, a mikor nem a végvárakról, hanem a katonai főparancsnokságoknak a végvárakba való áthelyezéséről volt szó. Hogy ennyire túlmentek a várható határokon, annak oka csak az 1712 június 6—8-i üléseken letárgyalt systema militare lehetett, a melyet mint mintát okvetlenül ismert a bizottság, de a mely bizonyos kérdésekben már túlhaladott álláspont volt rájuk nézve. Különben nem ismerjük, mennyire készítették elő a bizottság munkáját, munkálata azonban a maga teljességében reánk maradt és 15 pontban tartalmazza az ajánlott katonai rendszert.[4]

Egy általános tétellel kezdődik (1. p.), mely szerint az állam belső nyugodalmát egyrészt a közigazgatás szabályozása, másrészt a végeken, az őrségekben és egyebütt az ország határain belül elhelyezett katonaság biztosítja. Most, mikor a törököt

[1] Jeszenák levéltár. M. N. Múzeum.

[2] 25 deputatus helyett 15 jelent meg.

[3] Pars quarta. De systemate militari.

[4] Commissio systematica in politicis, oeconomicis et militaribus art. LIX. a. 1715. ordinata. M. N. Múzeum. Fol. Lat. 555.

már kiűzték Magyarországból, a belső nyugodalmat első sorban a jó közigazgatás teremti meg, a melynek jelenleg egyik főfeladata a rablók kiirtásával kapcsolatban a közbiztonságnak megteremtése. Ezután minden átmenet nélkül így folytatja a systema: «Mivel pedig a haza védelmére szükséges katonaság a király rendelkezése alatt áll, eltartásáról pedig a hadi biztosság gondoskodik, és ennek az eltartásnak előteremtésére adó szükséges, most erről fogunk beszélni». Ez a mondat több okból is érdekes. Először is épen semmi összefüggésben sincsen az előbbeni mondatokkal és így nincsen szükség arra, hogy «sed quia»-val kezdjék. De ez utóvégre is csak stilusbeli feltűnőség lenne; azonban fontos azért, mert ez a stilusbeli zökkenés mutatja a tartalombelit is. Miután kijelentették, hogy katonaságra szükség van, egyszerre átugranak arra, hogy ez a katonaság Ő Felségétől függ és a főhadibiztosság látja el. Ez tehát semmi egyéb, mint a határozatlan 1715 : VIII. t.-cz. megmagyarázása a katonaság függésére, de ép oly határozatlanul, mint az 1715 : VIII. t.-cz., mert most sem mondják meg, miben van ez a hadsereg a királynak alárendelve. A másik fontos dolog annak elismerése, hogy a főhadibiztosság, tehát az uralkodó által Magyarország megkérdezése nélkül felállított hivatali testület illetékes Magyarországon is, a nélkül, hogy a commissariatust külön törvény elismerte volna. Említettük már, hogy ezt a testületet III. Ferdinánd 1650 táján alapította és hatáskörébe tartozott a csapatok illetményeinek fizetése, az élelmezés és az ellenőrzés. Még Lipót emelte kormányszékké,[1] tehát a hadi tanáccsal egyenrangúvá, ez a javaslat pedig elismerte illetékességét hazánkban is. Mivel pedig a bizottság kijelentése szerint a sereg a királyé, az élelmezés ellátása az általa felállított hadi biztosságé, csak egy marad, a mi Magyarországra tartozik: a commissariatus számára szükséges pénzösszeg előteremtése. Ez után az általános bevezetés után következik a részletes tárgyalás.

Első dolog a központi vezetés kérdése (2. p.). Ez a hadi tanács kezében van,[2] a mely közvetítette az uralkodó rendele-

[1] Feldzüge I. 194.
[2] U. o. 191.

teit a parancsnokokkal, de ezenfelül a szervezeti és a személyzeti ügyek is a hatáskörébe tartoztak. Érvényességét hazánkra nézve elismerte az 1655 : VI. t.-cz., noha ez a magyarországi alkotmányos viszonyokkal teljesen ellentétben állott, mivel a törvényes magyar hadsereg az insurrectio, ennek feje pedig a nádor. A többi katonaság 1715-ig nem volt törvényesen elismerve, ezért velük szemben a nádor jogi állását a Corpus iuris nem szabályozta. Az országgyűlés 1709 aug. 13-i felirata a nádor hatáskörét még ki akarta terjeszteni az összes katonaságra, de az 1722-i systema militare már azt tartja, hogy ezt a dolgot úgy kell hagyni, a mint jelenleg van, tehát egyelőre feladja a nádor jogát. A megokolás úgy szól, ez azért szükséges, mert erős katonaság van az országban. Ezzel elismerik azt, hogy a mint az insurrectio nem képes az ország megvédelmezésére, ép úgy nem képes a régi korból fennmaradt fővezér, a nádor, az állandó hadsereg vezetésére. De hogy a nádor fővezérségének megszüntetésével ne szünjék meg az ország befolyása a hadügyek vezetésére, egy esetben van beleszólása a magyar helytartótanácsnak, az esetben t. i., ha az ország fennmaradásáról van szó. Külön kell hangsúlyozni, hogy a nádor befolyását nem szervezeti, hanem hadvezetési (circa bellicam directionem) tekintetben kívánják fenntartani, illetőleg ezen ok miatt állítják helyébe a helytartótanács beavatkozását, a mi pedig tiszta conservativ álláspont. A nádor t. i. úgy sem gyakorolt befolyást a hadsereg összetételére, mert ő csak akkor volt annak fővezére, a mikor a nemesség már fölkelt.[1] Most is csak ezt a hatáskört követelik neki, illetőleg az őt pótló helytartótanács számára. A nemzet jogát tehát nem a hadsereg megajánlásában, hanem a hadvezetésben akarják érvényesíteni.

Egyébként azonban két részre osztja a javaslat a katonai ügyeket. Egyik az, a mi tisztán a háborúra vonatkozik ; ez tisztán Ő Felsége hatáskörébe tartozik. Ilyenek: a haditerv elkészítése, a hadsereg neme és mennyisége a végeken, a várakban és egyebütt az országban, a végek védelme, a védekezésre és a

[1] Az 1485 : IV. t.-cz. szerint «si regnicolæ insurgerent . . . palatinus . . . debet esse . . . supremus capitaneus regni.»

hadviselésre vonatkozó rendeletek és ehhez hasonlók. A másik részt azok a dolgok alkotják, a melyek mintegy belülről érintik a katonaságot (quasi ab intrinseco ipsam militam tangunt): az eltartásra szükséges adó, a katonaságnak az országban való elhelyezése, a katonai vonulások, a commissariatus működése. Erről a részről nincsen megmondva, kinek a hatáskörébe tartozik, de mivel az adómegajánlás a nemesség joga, hovatartozása nem lehet kétséges.

A tisztekre vonatkozólag a toborzási rendszer óta az volt a szokás, hogy az ezredtulajdonos nevezte ki őket, de a főtisztek kinevezésének joga a királyé maradt.[1] A császári ármádiának azonban ebben a tekintetben volt egy nagy előnye. Mivel a császári állandó seregnek magvát Wallenstein vetette meg, halála után a regimentek fölött általa gyakorolt korlátlan hatalom átment a császárra, úgy hogy a regimentek első sorban tőle és csak azután függöttek a tulajdonostól.[2] Visszaélések a tiszti állások betöltésénél mégis kerültek, főleg az által, hogy pénzért adták el a tiszti rangokat, de ez ellen 1703 ban Savoyai Jenő keresztülvitt egy szigorú rendeletet.[3] A tisztek kinevezési joga tehát nálunk majdnem korlátlanul a királyé volt. A magyarországi állandó hadsereg tisztikarára nézve az a bizottság álláspontja, hogy abba a király magyarokat is nevezzen ki, még pedig tekintet nélkül arra, vajjon magyar vagy német ezredbe kellenek-e (3. p.).

Az insurrectiónak jogosultsága és haszna meg volt mindaddig, a mig a háborúk kezdetleges hadi eszközökkel és kezdetleges viszonyok közt úgy folytak, hogy mindkét fél ereje körülbelül egyszerre merült ki és mindkettő egyaránt kényszerült újra kezdeni a fegyverkezést, úgy hogy a hadviselés közben mindig akadtak szünetek, a melyek a megfogyott sereg kiegészítésére, hadiszerek készítésére voltak szükségesek. A török betörése óta azonban nem lehetett a háború tartamát időhöz kötni, a mint azt az insurrectiós hadrendszer megkívánta és e miatt kellett az

[1] Feldzüge I. 264.
[2] Meynert, Geschichte des k. k. öst. Armee. III. 76—77.
[3] Feldzüge I. 265.

állandó hadsereg. Ez aránytalanul nagyobb terhet rótt az államra és ezt úgy kellett megszerezni, hogy az ország össze ne roskadjon alatta. Az 1715 : VIII. t.-cz. az említett okból elfogadta az állandó katonaságot, azonban mostanra maradt annak eldöntése, milyen módon lehetne az általa okozott költségeket legkönnyebben elviselhetővé tenni. A commissió kettőben jelöli meg ezt (4. p.): először az országban a sereg elhelyezését az uralkodóra bízza, másodszor ugyancsak a király kötelességévé teszi, hogy az ország adójából, vagy ha a létszámot felemelik, máshonnét gondoskodjék a katonaság zsoldjáról és ellátásáról.

A védelem elsőrangú szükségletei a végek; ezekben volt központosítva a király serege. A legutóbbi országgyűlés nem tudta keresztülvinni a végeken való generalatusoknak olyan czímen való megváltoztatását, hogy a végek most másutt vannak, mint azelőtt. A bizottság most megújítja ezt a kérést (5. p.) és vele kapcsolatban azt a kívánalmat, hogy az ország belsejében levő várakat ürítsék ki, a katonákat pedig vigyék ki belőlük a véghelyekre; ez által az ország belseje megszabadul a katonai elszállásolásoktól. A katonaság rendesen kapja meg a zsoldját és abból éljen, a mi azt eredményezné, hogy megindulna a pénzforgalom az országban; de ha valahol természetben fizetnének, azt pénzértékben kell a katonaságnak átvennie. Ez vonatkozik a gyalogságra.

A mi a lovasságot illeti, arra nézve más a bizottság véleménye (6. p.). Azt javasolja, hogy annyi kaszárnyát építsenek, a mennyire szükség van, hogy még a tisztek is benne lakhassanak. Ép úgy fizetnék őket és fizetnének ők is készpénzzel, mint a várakban levők. A kaszárnyát legjobb erdő és folyó mellé építeni, hogy könnyen juthassanak fához és a vizen könnyű legyen mindent oda szállítani. Szükségesek a kaszárnyák az ország belsejében is, de a király segélyével építendők és hogy elkészítésökig is dolgozhasson ott a lakosság, a lovasságot mindjárt a végekre kell áthelyezni.

Mikor megvan a programm a katonaság jogi helyzetéről, a tisztek alkalmazásáról, a gyalogos és lovas katonák elhelyezéséről, akkor következik a főpont, a hadsereg eltartásának kérdése (7. p.). Az 1722-i viszonyok szerint a lakosság még nem

tudott különbséget érezni béke és háború között; terhei csaknem egyenlők voltak: a katonákat télen is, nyáron is egyaránt nála helyezték el. 1711-ben Pálffy János a nyári elszállásolás megszüntetését javasolta és ennek egyik módja szerinte az volt, hogy nyáron mezei táborba menjen a sereg. Ez azonban nem sokat használt, mert általa egy másik teher szaporodott meg: a katonai fuvarozások. Annyira nőtt ez a teher, hogy a hadi tanácsnak épen 1722 elején kellett elrendelnie, hogy május, szeptember és október hónapokat kivéve, fuvarozást nem követelhet a katonaság.[1] A másik megoldási mód, a mit szintén Pálffy javasolt, megszünteti ezt a nehézséget és abban áll, hogy a végekre és a kaszárnyákba kell vinni a hadsereget. Ezt — láttuk — elfogadta alapul a bizottság is és feltétlenül követeli, hogy a lakosságot a nyári megterheltetéstől szabadítsák meg, mert csak így bír télen rárótt kötelességének megfelelni, mivel most az olcsó árak és a pénzhiány miatt erre nem képes. A nemfizetésnek eredménye pedig a folytonos executio, a mely jórészt felemésztette a beszedett adót. Ezen a bajon úgy lehet segíteni, ha Ő Felsége legalább két esztendőre elengedné az összes pénzbeli adót, azutánra pedig mérsékelt adót vetne ki még ugyanezen dieta; mert azt semmi esetre se lehet megengedni, hogy a parasztok szegénysége miatt a nemességet adóztassák meg. A katonaság szükségleteit pedig vagy fizetnék, vagy természetben adnák, ezeket azonban a folyó évben számítanák fel, a mit a jelenlegi nagy pénzhiány miatt okvetlenül meg kell engedni és a pénzadóból leszámítani; az ingyen munkákat pedig egészen el kell törülni. Ha a sereg létszámának emelése miatt Magyarország szolgálmányai nem lennének elegendők, pótolja a hiányt máshonnét Ő Felsége, még pedig (8. p.) az örökös tartományok és a német birodalom segélyéből, a melyet a császár többször is megigért az országnak. Erre a segítségre kevéssel ezelőtt tényleg találunk is példát. Az 1710. esztendőre Csehország 500,000 forintot, tehát a magyarországi adó $^1/_4$-ét szavazta meg hazánk számára hadi segélyül,[2] de ennek kifizetését

[1] Hadi levéltár. 1722 ápr. 22. Exp.
[2] U. o. 1710 márcz. Exp.

a magyarországi csapatok nem tudták bevárni és már 1710 május 18-án kölcsönt vettek fel rá.[1] Ugyanekkor Alsó-Ausztria 150,000 frtot adott,[2] szóval, a mit a bizottság kivánt, az nem volt se új, se szokatlan, sőt ezenfelül több törvényczikk is biztosította az országnak.[3]

Az adófizetésre vonatkozó számadásokat a megyék és városok kettős okból is őrizték meg (9. p.): 1. saját maguk miatt, mert tudniok kell, mennyi adót szedtek be, 2. a katonaság miatt, vajjon helyes-e a megyétől adott rész. Az adófizetésnek pedig úgy kell történnie, hogy a kirovást mindig előre tudassák mindenkivel, hogy előkészülhessenek reá; az adó ¼ részénél több hátralékot megengedni nem szabad, mert ez esetben túlhalmozás áll be és akkor kénytelenek az adót elengedni. Minden helyen legyen egy adókönyv, a melybe bejegyezzék a nyugtatványokat. Az adószedők idején tegyenek jelentést megbízóiknak a megyéknek vagy városoknak a hátralékokról, tél végével pedig kimerítő elszámolást adjanak.

Hogy a mindennemű hadi adóról elszámoljon és azt a katonaság szükségleteinek fedezésére fordítsa, arra való a magyarországi hadi biztosság (commissariatus regni provincialis). Ennek közvetlen összeköttetésben kell állania a megyékkel, mivel addig a főhadibiztosság illetőleg a magyar kanczellária révén érintkeztek, a mi igen hosszadalmas eljárás volt. Ez lenne az egyik önállósítása a magyarországi commissariatusnak. A másik az volna, hogy felruháztatnék az önálló intézkedés jogával, úgy hogy még a katonai kihágások okozta károkat is leszámolhatná az adóból, felruháztatnék a közhivatal jellegével, az ellene erőszakoskodókat büntetnék. Hasonlóképen rajta nyugodnék az intézkedés olyan esetben, a mikor a katonaság elszállásolásánál a nemesség vagy a parasztok terhelve lennének, ha erre nézve a katonai regulamentum előre nem intézkednék. A számadásra való kötelezettsége továbbra is megmaradna (11. p.).

Az ország törvényei és a katonai regulamentumok mind a

[1] U. o. 1710 május 18. Exp.
[2] U. o. 1710 jún. Exp.
[3] Pl. az 1655 : XVII. t.-cz. stb.

legkomolyabban foglalkoztak a kihágások megszüntetésével, sőt a mint láttuk, a regulamentumok intézkedéseinek legnagyobb része ezt az egy czélt szolgálta és mindennek daczára nem volt vége a panaszoknak. A systema militare a kihágások felsorolását adja (12. p.) és azt kívánja, hogy a kihágás ügyében a helytartótanács ítélkezzék, vagy esetleg a főhadibiztosság, az okozott kárt pedig a katona zsoldjából vonják le, a mint ezt az 1563. évi XXXVII. t.-cz. már úgyis elrendelte. Ebből a czélból a megye egy havi zsoldot visszatarthat.

A vonuló hadsereg útirányát, pihenőit és végleges elhelyezését előre kell tudatni (13. p.). Ezenkívül hadi biztosok legyenek a leszálló sereg parancsnoka mellett és ezenfelül az alispántól vagy a megyétől küldött biztosok. Ezeknek kötelessége a kihágásokat megakadályozni, a kiadásokról nyugtát venni, de egyik megye a másiknak területén ne intézkedjék. A vonuló katonaság pénzzel fizessen mindent, előfogatot a commissarius parancsa nélkül senkinek se adnak és még a titokban okozott kárt is meg kell a katonaságnak térítenie. Külön kiemelendőnek tartják azt, hogy bárki szenvedjen is sérelmet katonai ügyekben, ezért az ország határán belül kell kárpótlást adni.

Mindennemű katonaságnak elsőrangú szükséglete az, hogy legyen elég gabonája, ezért a végeken és az ország határain belül is alkalmas helyeken gabonaraktárakat kell berendezni, de ezeket nem a parasztság látja el, mint a XVII. században, hanem az uralkodó az ország adójából. A katonaság a gabonát piaczi árban és a mennyire lehet, maguktól az adózóktól vegye, ne pedig külföldről, mivel Ő Felsége többi országaiban is az a szokás, hogy addig nem szabad naturáliákat külföldről vásárolni, míg azok otthon kaphatók (14. p.).

Az utolsó (15.) pont gondoskodik a végrehajtó közegről. Ez a magyar helytartótanács, a melynek döntése előtt mindenkinek meg kell hajolnia.

A systema militarét már tiz évvel azelőtt is kidolgozta egy bizottság, de munkája egészen más, mint ez. A közben eltelt tíz év jó volt arra, hogy elpusztuljon mindaz, a mi valaha vágya volt a magyarnak, a fölvetett eszméket pedig elfelejtsék. Osztrák írók ezt annak tulajdonítják, hogy az 1722-i commissióban egy

udvari kanczelláriai tanácsos is résztvett [1] és ebből az egy tényből túlságosan messzemenő következményeket vonnak. A dolognak azonban aligha Managetta személyének szereplése az oka. Következik a bizottság eljárása az 1715 : VIII. t.-cz.-ből, melynek meghozatalával a rendek a katonai kérdést elintézettnek vették és azt bolygatni többé nem akarták. A systema militare nem készült egyébnek, mint utasításnak arra nézve, mint kell a katonai törvényt végrehajtani és a bizottságnak az álláspontja az, hogy a törvényben megszabott kereteken túl nem mehetnek. 1712-ben még nem volt szentesített törvény, akkor még nem is érezte magát kötve senki.

Hogy ebben a dologban a döntő tényező a bizottság felfogása, nem pedig Managetta kanczelláriai tanácsos jelenléte volt, arra nézve nemcsak maga a systema bizonyíték, a mely intézkedéseiben tényleg nem megy túl a törvény keretein, hanem magának a commissiónak hivatalos nyilatkozata is.

A katonai ügyeket egy albizottság tárgyalta, melynek ülésein gr. Károlyi Sándor elnökölt. Alapul elfogadják az állandó katonaságot [2] és erre vonatkozólag két kérdést vetnek föl: 1. mennyi nemzeti katonaság tartandó béke idején, 2. mivel a végek is a katonai ügyek közé tartoznak, mely helyeket kell végeknek nevezni. Mindkét kérdés természetes, de különösen feltünő az, hogy az első hiányzik az 1715 : VIII. t.-cz.-ből. Az első javaslat, melyet Magyarország katonai berendezése czéljából császári részről készítettek, a Kollonics-féle tervezet megmondta a számot és a katonaság létszámát 24,000 emberre tette. Az 1712-i systema nem szól a létszámról, ellenben javasolja, hogy a hadsereg $^1/_3$ részben német, $^2/_3$ részben magyar legyen, de a diéta $^1/_2$-re emeli a német és ugyanannyira szállítja a magyar legénység számát.[3] Ennek az aránynak az eldöntésére tehát okvetetlenül illetékesnek tartotta magát az 1712/15-i országgyülés. Az 1715 : VIII. t.-cz. megalkotása után kiküldött bizottság azonban már nem igy felel, hanem a következő vég-

[1] Bidermann i. m. II. 57.

[2] Valida et regulata militia.

[3] Mindkét javaslat megvan a Jeszenák ltárban (M. N. Múzeum).

zést hozta: «Mivel az 1715 : VIII. t.-cz. nem beszél a magyar nemzetiségű katonaság számáról, számukat nem kell a comissióknak megállapítani, hanem ennek meghatározása Ő Felsége elhatározásától függ,[1] a ki, a mint a dolog szüksége követeli, máshonnét is vehet katonát; hasonlókép Ő Felsége állapítja meg a véghelyeket is.»[2] A bizottság álláspontja tehát világosan az, hogy a miről a törvény nem rendelkezik, arról nem szabad tárgyalnia, mert az a király joga és így épen a két legfontosabb dologban, a mi miatt évszázados a panasz, t. i. a létszám megállapításába és a végvárak kijelölésébe nincsen az országnak semmi beleszólása. Az 1715 : VIII. t.-czikket tehát a nemesség olyan alaptörvénynek vette, a melyen változtatni nem lehet, azért annyira semmitmondó az 1722-i hosszú systema militare a sokkal rövidebb 1712-ihez képest.

Mert tényleg óriási ür tátong a két javaslat között. Az 1712-i elfogadja ugyan a részben idegen sereget, de megszabja az idegen és a magyar nemzetiségű legénység arányát, követeli a végek rendezését és a külön magyar hadi tanácsot, a melyet valószínüleg teljesen függetlennek képzelt, mivel a bécsit meg se említi mellette, az 1722-i pedig kijelenti, hogy egyik kérdésben sem illetékes. A 15 pontban nincsen semmi olyan, a mi ellen az udvarnak kifogást kellene emelnie, de ennek az oka csak az, hogy semmi újat nem akarnak szerezni. Egyetlenegy van csak, a mi újítás a régihez képest, ez a 10. pont, a mely a commissariatust akarja önállóvá tenni Magyarországon. Ez az egyetlenegy volt az, a mit az 1715 : VIII. t.-cz. után még szükségesnek tartottak, de kifejezetten nem katonai, hanem pénzügyi érdekekből, úgy hogy az 1715 : VIII. t.-czikkel a katonai kérdést az országgyülések szempontjából azért kell véglegesen befejezettnek tekinteni, mivel ezen a téren a nemzetnek semmi mondani valója nincsen.

A systema ügyében a bizottság feladatára vonatkozólag vé-

[1] Art. VIII. 1715 non loquitur de numero nativorum, proindeque numerus per hanc commissionem non est determinandus, sed manet penes arbitrium suæ Maiestatis.

[2] Hadi levéltár. 1722 júl. 158. Exp. Ugyanott megvan az 1722-i systema militare egy példánya is.

leményt adott a magyar kanczellária is.[1] Véleményében legfontosabb az adóra vonatkozó rész. Ebben kéri a magyarországi szokás felfüggesztését és helyette az örökös tartományokban elfogadott mód szerint való adózást. Ezt a problémát régebben is fölvetették, 1715-ben már mint komoly terv szerepel az adózás módjának olyan átalakítása, hogy az adót ne csak a hat téli hónapon át fizessék, hanem az évnek mind a 12 hónapjában.[2] Ez az egyik reform, a másik az adó megszavazásáról szól. A kanczellária azt javasolja, hogy az adó megajánlása ne csupán egy évig, hanem egyik diétától a másikig tartson.[3] És itten kell erősen hangsúlyoznunk azt, hogy a mit az 1715 : VIII. t.-cz. második nagy vívmányának vesznek, az «állandó adó» kifejezés fogalma pontosan meghatározva még nincsen. Véleményünk szerint azonban csupán annyit jelent, hogy minden évben kell adót megszavazni és nem lehetnek olyan évek, mint a XVI. században, a mikor egyáltalában nincs megszavazott adó; de ennél többet nem foglal magában. Az állandó adózásról szóló rendelkezésnek végrehajtója pedig nem a diéta, hanem egyelőre a concursus. Valami megbízható alapon kiszámított állandó adómennyiség szintén nincsen, a megszavazott adó évi összege évről-évre néha a legaránytalanabbul változik. A kanczellária ajánlata pedig e mellett az eljárás mellett olyan újítás lenne, a melyet a magyar törvény nem ismer. Gyakorlati haszon lenne belőle a visszaélés folytán rendszerré lett concursusoktól való szabadulás. Hogy az adómegajánlás, a mely a jelenlegi viszonyok között egy évre szól, a diétákon történjék, a törvény szerint úgyis ki volt zárva, mivel országgyűlést az 1715 : VIII. t.-cz. értelmében három évenként kellett tartani. Ha az adómegajánlás csak egy évre szól, a második és harmadik évben már úgyis concursust kell összehívni, noha ez az eset az 1715 : VIII. t.-cz.-ben felsorolt rendkívüli esetek közt nem fordul elő. A kanczellária javaslata az évenként mulaszthatatlanul megszavazandó adómegajánlást a megajánlási időtartamnak kitolása által a

[1] Hadi levéltár. 1712 júl. 158. Exp.
[2] U. o. 1715. aug. 3. Reg.
[3] Tolerabile quantum et a dieta usque ad futuram dietam duraturum.

könnyen befolyásolható concursussal szemben az országgyűlés számára akarja biztosítani. Az egy évre szóló adómegajánlás mellett úgysem szólott más, mint a XVI. századból fennmaradt szokás. Ezenfelül a nemességgel egyetértőleg a kanczellária is azt kéri, hogy a katonaság készpénzzel fizessen, a naturaliákat a piaczi áron számítsák be, az ingyenmunkát töröljék el, a gyalogságot vigyék a végvárakba, a lovasságot lehetőleg szintén a végeken épített kaszárnyákba. A kaszárnyák felépítésére eddig nem volt pozitiv javaslat; a kanczellária azt ajánlja, hogy az építéshez szükséges pénzt a király, az anyagot pedig a megye adja.

Ezzel a véleménynyel együtt került a systema militare a hadi tanácshoz, a mely a maga megjegyzéseivel együtt terjesztette a király elé.[1] Az ország tehát a kanczellária útján nem állott egyenes összeköttetésben az uralkodóval, mert hadi ügyekben még közbeesett a hadi tanács. A rendek systemájára a hadi tanácsnak nem volt sok megjegyezni valója, a kanczelláriának pedig később külön felelt. A rendeknek azt válaszolta, hogy a kaszárnyák építése ellen nincsen semmi kifogása, a tartományi commissariatus ellen szintén nincsen, de ebből a névből következik, hogy ez nem független testület, mint a hogy a systema kívánja. A haditanács megjegyzi, hogy ennek csak annyi függetlensége lenne, mint a mennyi van az örökös tartományokban a hozzája hasonlóknak, ellenben a főhadibiztosságtól és a hadi tanácstól való függése természetszerűleg megmaradna. Meg kell azonban jegyezni, hogy még ebből az igéretből se lett semmi. A commissariatus függetlensége Mária Teréziáig nem valósult meg és a királynő 1741-ben még csak azt igérte, hogy lehetőleg nevez ki magyar hadi biztosokat is, de a commissariatust a háború alatt egyszerre átalakítani nem lehet.[2] Az ország belsejében levő erősségek lerombolását se javasolta a hadi tanács, mert ezekre szerinte a fölkelések miatt szükség van; az adózást elengedni nem lehet, mert Magyarország hadi költségeit úgyis jórészt az örökös tartományok fizetik.

[1] Hadi levéltár. 1722 aug. 238. Exp.
[2] 1741 : XLII. t.-cz.

Ezen megjegyzések alapján döntött 1722 júl. 16-án Károly a systema militare ügyében. A király elhatározása nem is terjeszkedik ki a rendi kívánalmak minden pontjára, hanem egyszerűen kijelenti, hogy Magyarországnak két évi adómentessége, a generalatusoknak a határokra helyezése, a nem szükséges várak kiürítése, a lovasságnak kaszárnyákba helyezése, kaszárnyák építése és a magyarországi hadibiztosság berendezése sok időt kívánnak, tehát Ő Felsége jól meg fogja őket gondolni és úgy fog majd határozni.[1]

A systema s a még hozzáadott pótlások jelentőségét valami nagyra nem lehet becsülnünk. A katonaságra nézve maga a bizottság bevallja, hogy vannak ügyek, a melyek kizárólag az uralkodónak tartatnak fönn,[2] ezekre nézve nem is lehet szó az ország befolyásáról. A másik rész az, a mely a katonai ügyek gazdasági oldalát foglalja magában. Míg tehát az 1712-i systema külön magyarországi hadsereget s ennek élére külön magyar hadi tanácsot követel, addig az 1722-i mindezeket feladja. A Magyarországon táborozó sereg[3] egy része a császári királyi ármádiának, a mely épen azért nem tartozik Magyarország alá és így nem is kell élére külön hadi tanács, mivel a csász. kir. hadsereg központi szerve a bécsi hadi tanács. Ebből is világos, hogy az 1715 : VIII. t.-cz., a mely nálunk beczikkelyezte az állandó hadsereget, katonai tekintetben nem jelentett gyökeres változást. Az állandó hadsereget ekkor felállítani nem kellett, mivel a nélkül is megvolt. Az új czikkely mindössze annyit jelent, hogy törvényesít egy meglevő intézményt, a mely azonban nála nélkül jött létre; az ország utólagosan hozzájárult ahhoz, a mit uralkodója már előbb elvégzett.

Ezt látja be a systema is, ezért nem akar a tisztán katonai ügyekbe avatkozni, hanem a királyra bízza őket, a mint hogy előbb is az ő kezében voltak. Ellenben akar helyette egy külön-

[1] Hadi levéltár. 1722 júl. 158. Exp.

[2] Principaliter ad regiam Maiestatem spectantia. Systema 2. p.

[3] Elnevezései: militia Cæs.-regia in Hungaria existens; legiones Cæs.-regiæ Hungaricæ; militia Cæs.-regia; ezred: Franz Graf Pálffy Hung. Inf. Regiment stb.

álló magyar commissariatust, a mely nem a hadi tanácsnak, hanem a magyar helytartótanácsnak van alárendelve. Logikailag megvan kívánságuknak az alapja. A hadibiztosság nem végez katonai tényked'st, hanem átveszi és elfogyasztja azt az adót, a melyet a diéta szavaz meg és a melynek megszavazása a rendek joga. Azt akarják tehát, hogy azok a közegek, a kik az ő jogkörükbe vágó intézkedést hajtanak végre, tőlük, illetőleg az ország törvényei alá rendelt helytartótanácstól, ne pedig az attól független hadi tanácstól függjenek. Lehetetlen volt, a mit kértek: a király nem engedhette meg, hogy az ő hadseregét egy tőle nem függő hatóság lássa el minden szükségessel és ez által megbukjék az az egység, a melyet katonai ügyekben alig valamivel előbb a legkövetkezetesebben és végre tökéletesen keresztülvittek. A rendek nem önálló hadsereg, hanem önálló seregélelmezés felállításával próbálkoztak meg, azt kívánták magyarrá tenni, nem pedig a hadsereget.

Mielőtt a systemára vonatkozólag Károly júl. 16-i válaszát megkapta volna, tovább tárgyalt a bizottság. Épen azon a napon, a melyen a király felterjesztésüket elutasította, 1722 júl. 16-án mondották ki, hogy a kassai, dunáninneni, dunántúli, győri és komáromi generalatusokhoz, melyeknek eltörlését a systema 5. pontja kérte, vegyék még a váradit is.

A július 18-i ülésen az elnök előterjesztést tett, vajjon nem kellene-e Ő Felségénél megsürgetni a systemát, hogy az hamarabb teljesedésbe menjen?

A bizottság egyhangúlag azt határozta, hogy igenis sürgetni kell, még pedig olyan módon, hogy törvénybe vegyék azt is, hogy a már elfogadott magyar királyi helytartótanács csak Ő Felségétől és az országtól függ. Erre a követelésre azért volt szükség, mivel a rendek az országnak fenntartott katonai ügyeket a helytartótanács alá rendelték, ezért ennek függetlenségét biztosítani kellett.

A commissariatusra nézve az újabb tárgyaláson ugyanarra az álláspontra helyezkednek, mint a melyen a hadi tanács állott, hogy t. i. ez a bécsi hadi tanácstól és a főhadibiztosságtól függjön, de azzal a hozzátétellel, hogy erre az állásra csak érdemes, vagyonos és Magyarországon lakó férfiak nevezhetők

ki.[1] Ezeknek a király elé terjesztésére már nem került a sor, mert ebben az ügyben Károly ekkor már határozott.[2]

A kanczellária által benyujtott pontokra a hadi tanács 1722 aug. 13-án adott választ.[3] Azt felelte, hogy az adó leszállításáról szó sem lehet, mert Magyarország úgyis kevesebbet fizet, mint a mennyit erejéhez képest elbirna. A 12 hónapon át való adófizetést nem engedik meg. Az udvari kamara hatáskörébe tartozik, hogy természetben fizessenek-e, az ingyen munkák pedig törvényesek, tehát el nem engedhetők. Az ország belsejében levő erődített helyek lerombolásába azért nem lehet belemenni, mert ezek Rákócziék mozgalma miatt még most is szükségesek. A kaszárnyák építése ellen nem emelnek kifogást, de csak abban az esetben, ha ezeket az ország adja. Sőt még a commissariatust is megengedik, de csak olyan hatáskörrel, mint az örökös tartományokban. Ez a felelet nagyjában egyezik azzal, a mit magára a systema militaréra adott a hadi tanács.

Az 1722/23-i országgyűlés katonai törvényei ezek következményekép elmaradtak. Az 1723 : XXI. t.-cz. azt rendeli el, hogy pontosan tartsák meg a katonai kihágásokról szóló 1715. évi XLIII. törvényczikket. Ennél több intézkedés a katonaságról nincsen bennük, mivel a XXIII. t.-cz. még mindig csak kéri a végek rendezését, a XXI. t.-cz. pedig azt, hogy a bizottság tovább is folytassa munkáját. Mindez pedig azt mutatta, hogy katonai ügyekben egy-két pontot leszámítva a király és az ország egyetértenek. Az 1715 : VIII. törvényczikket mindkettő fenn akarja tartani úgy, a mint van, részletezés nélkül. A diéta csak annyit kért és kapott, mint 1715-ben a concursus : új katonai regulamentumot.[4]

A legjellemzőbb ebben az, hogy a visszautasítás után az országgyűlés meg sem kisérti azt, hogy valamiképmégis érvényesítse akaratát. Mindössze csak annyit tesz, hogy kéri a rend-

[1] Commissio systematica etc. M. N. Múzeum. Fol. Lat. 555.

[2] Hogy a király döntéséről e tárgyalásoknál még nem tudtak, az mutatja, hogy a királyhoz beküldött példányból az itt közölt pótlékok hiányoztak, tehát az utóbbiak nem is kerültek az uralkodó elé.

[3] Hadi levéltár. 1722 aug. 3. Exp.

[4] Bidermann, i. m. II. 150.

szerező bizottság megbizatásának meghosszabbítását, de már nem tudja törvénybe iktatni, mint 1715-ben. A dolog magyarázata nagyon világos. A diétának nem volt semmi eszköze arra, hogy a katonai ügyek terén a királyt valamire kényszerítse. Az adót nem az országgyűlés ajánlotta meg, hanem a concursus, a mely egy ideig makacskodott ugyan, de a király minimális követelését mindig elfogadta. A nemzet tényleg tehetetlenül állott a katonasággal szemben és csak az az egy út maradt számára nyitva, a mit az 1723 : XXI. és XXIII. törvényczikkek mutatnak, t. i. kérelem az uralkodóhoz az iránt, hogy bizonyos a katonaságot érintő ügyekben így és így intézkedjék. Hogy akaratát törvénybe is iktassa, arra nem volt ereje. Az 1715. évi VIII. törvényczikkhez való nagy ragaszkodás különben is megakadályozta azt, hogy a király és a rendek közt katonai kérdésben egyéb eltérések is merüljenek fel, mint olyanok, a melyek az adózásra, a katonai kihágásokért való kárpótlásra, szóval tisztán pénzügyi dolgokra vonatkoznak. Ezért történt az, hogy az uralkodó nem akadályozta meg a rendeket abban, hogy még az országgyűlés tartama alatt döntsenek a megajánlandó adó mennyiségére nézve.

Károlyt az adóügyi tárgyalásokon két megbizott (commissarii regii) képviselte, a kiknek jelentése alapján a hadi tanács 1722 decz. 19-én tett előterjesztést az adómegajánlás állásáról a királynak. A hadi tanács előterjesztését megelőző tanácskozáson felolvasták a rendek két postulatumát és pontonként szavaztak fölöttük. A postulatum az a szó, a mely az 1715-i országgyűlés után a gravamen szót felváltotta. A király, illetőleg a hadi tanács a múlt évi összeghez hasonlóan 85,000 portiót, azaz 2.040,000 frtot kért Magyarországtól, a rendek viszont 10,000 portióval kevesebbet ajánlottak, azaz 1.800,000 frtot. Számításuk valószínűleg azon alapult, hogy rendszerint ez az összeg volt az, a mit elengedtek.[1] Különben még ez az adómegajánlás is igen nagy volt ahhoz képest, a mennyit a júliusi systema után várni lehetett, a mikor tudvalevőleg arra kérték az uralkodót, hogy két év tartamára mentse fel az országot mindennemű adó fize-

[1] 1709-ben elengedtek 11,733, 1710-ben 10,000 portiót.

tésétől. A rendek azonban kijelentették azt is, hogy a fenti összegen kívül semmit sem adnak, se kenyeret, se ingyen munkát egészen a jövő diétáig, mint a mely ebben a kérdésben véglegesen intézkedni fog. Ez az intézkedés az 1728/29-i országgyűlésen tényleg megtörtént a labores gratuiti ügyében és ezzel ezt a folyton húzódó kérdést végre szerencsésen levették a napirendről. Az 1729 : I. t.-cz. kimondotta, hogy az ingyenmunkát évi 24,000 forinttal megváltja Magyarország és ez által kiesett egy állandó pont a sérelmek közül. 1722-ben azonban még nem akartak pénzbeli kárpótlást adni. A mi pedig az említett 1.800,000 frtról szóló adómegajánlást illeti, abba belefoglal a nemesség 400,000 mérő gabonát, a melyet egy forintjával Magyarországon kell vásárolni. A háború esetét kivéve a vásárlások ellen nincsen a hadi tanácsnak kifogása, de a gabona mérőjéért nem egy forintot, hanem csak 30 krajczárt fog fizetni, mert az esetben is úgy áll a dolog a hadi tanács szerint, hogy 85,000 portiónyi adómegajánlásnál a naturáliák 865,281 frt 30 krajczárt. 80,000 portiónál, 736,643 forintot tesznek ki, úgy hogy a tiszta pénzadó az első esetben úgyis csak 1.174,718 frt 30 kr., a másodikban 1.183,375 frt lenne. Annak a kenyérnek és ingyen munkának az értékét pedig, a melyet a rendek vonakodtak megadni, a hat téli hónapon át 219,565 frt 45 krajczárra teszi a hadi tanács. Mindezeket tekintetbe véve, azt ajánlják, hogy engedjenek el 5000 portiót és így kapnának 1.920,000 forintot, a melyhez jönnének még az említett 219,565 frt 45 krajczárt kitevő szolgálmányok.

Másik kívánalma az volt a nemességnek, hogy az embernek és lónak való portiókat egységes áron számítsák naponta 6 krajczárjával, havonta 3 forintjával, míg eddig a lónak való portió ugyanennyi, de az embernek való napi 9 kr., azaz havi 4 frt 30 kr. volt, sőt a lovas portiót május, július és augusztus hónapokban egyáltalában nem váltják meg pénzen, hanem füvet és herét adnak helyette. Ezzel kapcsolatban a természetbeli szolgálmányokra nézve azt követelik, azokat úgy állítsák össze, hogy 1.000,000 forintot tegyenek ki és csak 800,000 frt adót kelljen az országnak készpénzben fizetnie. A hadi tanács ezekre azt felelte, hogy a portiók árának egységesítését nem fogadja el, a

füvet nyáron annyival is inkább ingyen követeli, mert a hadi pénztár úgy sem tudná megfizetni. Ezenfelül még hozzátette azt, hogy ez úgy se tartozik a rendekre, hanem a regulamentumra, de annak a kiadásánál is jól meg kell majd még fontolni, mit fogadjanak el belőle.

Az adómegajánlásért kért esetleges ellenértékre nézve a hadi tanács véleménye az, hogy erre nézve új intézkedés nem szükséges, mert a regulamentum szerint úgyis érvényben van a kéthavonként való leszámolás; minden ilyen alkalommal le kell írni a túlfizetést, az utolsó adózási hónapnak, áprilisnak az adója pedig május végéig úgyis a megyéknél marad, abból levonhatják a kárpótlásukat.

Nincs ellenben kifogás az ellen, hogy a magyarországi hadi biztosok magyarok legyenek és vagyonosak, sőt 1723 máj. 29-i leiratával megigérte ezt a király is.[1] Ennek az igéretnek az értékére nézve azonban meg kell jegyeznünk azt, hogy a magyar hadi biztosok kinevezését még az 1741 : XLII. t.-cz. is csak mint lehetőleg megvalósítandó intézkedést helyezi kilátásba.

Említettük, hogy a rendek a katonai élelmi raktárak számára 400,000 mérő gabona megvásárlását kérték. A hadi tanács erre azt felelte, hogy az ilyen szállítás mindig az alattvalók terheinek könnyítésére való, azért arányosan szabják ki; több Magyarországon sem lehet, mint megállapították. Az idénre nézve pedig már csak azért sem lehet a megállapodáson túlmenni, mert a szükségleteket a raktárakba az élelmezési hivatal már úgyis beszerezte.

A rendek végső kérelme az volt, hogy még a kaszárnyák elkészülése előtt vonják össze néhány helyre a katonaságot. A hadi tanács hasznot akart húzni ebből a kérelemből és azt felelte, hogy megteszi, ha az összevonás helyén az ország kellő mennyiségű élelemről gondoskodik.

Ez volt az utolsó szó az 1722-i adómegajánlásnál.[2] Az adó összegét megállapították a hadi tanács által előterjesztett 1.920,000

[1] Commissio syst. etc. M. N. Múzeum. Fol. Lat. 555.

[2] Az adómegajánlásra vonatkozó aktákat l. Hadi levéltár 1722 decz. 400. Exp.

forintban és az ehhez csatolt, az ingyen szolgálmányokat és kenyeret megváltó 219,565 frt 45 krajczárban. Ennek fejében igen csekély mértékben teljesítették a nemesség postulatumát.

IX.

Befejezésül azzal kell foglalkoznunk, meg lehet-e magyarázni a rendeknek azt az eljárását, hogy mikor szabadjukra voltak hagyva, hogy kérjenek, a mit akarnak, katonai ügyben nincsen kérelmük, hanem csak a katonaság költségeire vonatkozólag.

Ennek oka az, hogy hazánk III. Károly korában még telfesen rendi alapokon nyugvó ország, a hol azonban a rendiség nem csak irott malaszt, hanem élő valami, a mely hat, munkálkodik és érvényesül, annyira, hogy alóla még az uralkodó sem vonhatja ki magát. Ebben a teljesen középkori állapotban, akarják most egyszerre megvalósítani az újkor állama által elengedhetetlenül követelt állandó hadsereget. Ez ellen maguknak a rendeknek sincsen kifogásuk: a legkészségesebben elismerik, hogy erre szükség van.[1] Azonban van a dolognak egy másik oldala is. Az állandó hadsereg rettenetes költségeket emésztett fel. Valószínűleg nem megyünk túl az átlagon, ha felveszszük, hogy az állandó hadsereg beczikkelyezése korában rendszerint volt Magyarországon 11 gyalogos regiment (2300 emberével = 25,300 ember), 10 kürassier regiment (1000 e. = 10,000 ember), 3 dragonyos regiment (1000 e. = 3000) és 4 huszárregiment (1000 e. = 4000 ember), összesen tehát kb. 42,000 főből álló katonaság, melynek évi költségei 5 és 6 millió forint között ingadoztak.[2] Hozzá kell még vennünk az elenyésző csekély számú szabad csapatokat, melyek létszáma 900—1000 gyalogos, 6—700 lovas, költségei pedig kb. 70,000 frtot kivánnak.[3] Ezt a katonaságot kellett volna eltartania Magyarországnak.

[1] Per solam insurrectionem regnum . . . defendi non posse et ideo validam regulatam militiam formatumque exercitum . . . constantem . . . continuo intertenendum necessarium esse. A rendek javaslata. — Ez sokkal világosabb, mint maga az 1715 : VIII. t.-cz.

[2] 1715-ben 5.621,577 frt, 1728-ban 5.240,482 frt.

[3] Hadi levéltár. 1712 febr. 191. Exp.

A teljes ellátásról nemcsak ekkor, közvetlenül a háború után, hanem még akkor se lehetett szó, midőn az ország már élvezte a szatmári béke által teremtett nyugalomnak hasznát. Látni ezt abból, hogy mikor a nemesség először tett kisérletet egy hadseregnek mindennel való ellátására és ezt különösen nagy áldozatnak tartotta, ellátott mindennel 23,622 gyalogost, azaz a felét az állandóan itt levő katonaságnak, de kikötötte, hogy ez csak egy esetre történik és a portiók értékét egységesen 3 forintban állapította meg,[1] szemben az eddigi 4 forint 30 krajczáros, illetőleg 3 forintos portióval, a mi a katonasággal járó terheknek egy negyedrészszel való kisebbítését jelentette.

Ez pedig nem történt ok nélkül és ugyanazok a körülmények, a melyek ezt 1741-ben előidézték, épúgy hatottak már 1715-ben is, a mikor az állandó hadsereget törvénybe iktatták. Ez az ok pedig a pénz hiányában keresendő. Magyarország közgazdasága úgy, a mint III. Károly korában állott, nem volt képes erejét annyira megfeszíteni, hogy évenként $5^1/_2$ millió tisztán hadi adót kifizethessen, mert a mikor Európa többi országai már jórészt áttérnek az iparűzésre és e foglalkozás által elő is tudják állítani a hadi költségeket, Magyarország akkor még mindig hűbéri alapokon nyugvó őstermelő ország. Az urak nem a paraszt iránt való jóindulatból alkudoztak a portiók felett, hanem azért, mert maguk belátták annak képtelenségét az adózásra. A katonai ügyekben a rendek állandó követelése az, hogy a katona mindent pénzzel fizessen, a magyarországi katona mindent pénzen vásároljon, hogy így megindulhasson a pénzforgalom Magyarországon.[2] Mivel a nemesség idehaza terményeit eladni nem bírta, a katonaságot vélte alkalmasnak arra, hogy az elfogyaszsza az ország fölöslegét és pénzt adjon helyette. Pénznek szerzésére irányul a nemesség minden törekvése és a pénznek az országban való tartására irányuló

[1] 1741 : LXIII. t.-cz.

[2] Kéri ezt az 1711 okt. 27-i rendi felirat, az 1722-i systema militare: In quantum autem ex comitatibus et civitatibus naturalia subministrarentur, ea currenti seu forensi in regno pretio ad summam quanti contributionalis accipienda et computanda venirent, sicque per circulationem pecuniæ etiam regiæ Maiestati et regno emolumentum procuraretur.

eljárása egyezik azzal, a mit sokkal nagyobb arányokban Colbert valósított meg. A merkantilismus volt az a gazdasági rendszer, a mely ekkor egész Európában uralkodott, annak alapelvét, a nemes fém felhalmozását még nagyobb egyoldalúsággal, de aránytalanul törpébb méretekben meg akarta valósítani a nemesség. Természetes, hogy csupán a katonaság segélyével a legjobb akarat mellett se lehetett fellendíteni az ország pénzforgalmát, mert a hadseregnek nemcsak ennivaló kellett, hanem fölszerelés is, a mit viszont itt nem lehetett kapni; így tehát előre ki volt zárva, hogy a katonaság annyit lendíthessen Magyarország pénzügyein, mint azt a nemesség várta.

Az ország népe nem is volt elég erős arra, hogy a hadsereget olyan helyzetbe hozhassa, hogy annak vásárlásaiból Magyarország hasznot húzhasson. A katonaság nem adhatott vissza még annyit se az országnak, mint a mennyit kapott tőle, tehát lehetetlenség volt segítségével a pénzgazdaság emelése. Az adómegajánlások alkalmával mindig nagy viták folynak a fölött, mennyit szavaznak meg természetben és mennyit készpénzben. Néha feltünő az aránytalanság a kettő között. 1715-ben az adót kizárólag naturaliákban, minden pénz fizetése nélkül szándékoznak leróni,[1] 1722-ben hajlandók a felajánlott adóból pénzben adni 800,000, természetben 1.000,000 forintot. Ezzel szemben áll most már az, hogy 1715-ben egy nyolcz hónapra számított hadjárat összes naturáliái 1.300,000—1.500,000 frt között ingadoztak.[2] Mivel pedig az adómegajánlás hat hóra szólt, azalatt az idő alatt az 1.000,000 forintra rugó természetbeni lerovás után a katonaságnak épen semmi naturaliára nem lett volna szüksége Magyarországon és így pl. az 1722-ben megajánlott 800,000 frt készpénzből semmi sem mehetett volna vissza a lakosság kezébe. A nemesség tehát útját akarta mutatni annak, miként kell a katonaság szükségleteinek itthon való megszerzésével Magyarország pénzgazdaságát emelni, de míg az ország tisztán mező-

[1] Die ganze Betragen sowohl an Mund- als Pferdeportionen in bloss Naturalien abzuführen. A hadi tanács ellene nyilatkozott. Hadi levéltár. 1715. jan. 458. Exp.

[2] U. o. 1715 szept. 296. Exp.

gazdasággal foglalkozott, ezen az úton a kitűzött czélt elérni nem lehetett. Magyarország adóját még mindig nem pénzben, hanem tiszta középkori módon természetben igyekezett leróni, mivel terményeit értékesíteni nem tudta. Egyetlen vásárlója a katonaság volt és így concurrentia nem lévén, ennek módjában állott úgy szabni meg az árakat, a mint neki tetszett. Ezt a helyzetet a legnagyobb kiméletlenséggel ki is használták. A rendek által előirányzott árnak a felét még a legnagyobb könnyűséggel leütötték.[1] A főhadibiztosság annyira bizott benne, hogy hazánkban annyiért kap mindent, a mennyiért akar, hogy még 1714 nyarán két és fél forintba számít egy mérő lisztet, 1715-re már csak egy és háromnegyed forintba.[2] A mit a rendek állandóan követeltek, hogy az árúczikkeket a piaczi áron vegyék, az csak pium desiderium volt. Viszont valahányszor magas a piaczi ár, a hadi biztosság egyáltalában nem vásárol semmit, hanem természetben követel mindent.[3] Ezen az úton pedig elzárta a lehetőségét annak, hogy hazánk pénzgazdasága növekedjék, azaz hazánk nem tudott eljutni oda, a hova a nyugati államok már elérkeztek, hogy t. i. a terménygazdaság helyébe a pénzgazdaságot állítsa, ezért nem volt képes oly terhek elviselésére, mint azok képesek valának. A pénznek olyan nagy volt a hiánya, hogy pl. Sárosmegye még 1783-ban is attól félt, hogy megint a cserekereskedés korszaka fog bekövetkezni.[4]

Ide vág most már a nemesség törekvése. Mivel az ország pénzügyileg gyenge, ezen a téren kell rajta segíteni, ez pedig megtörténhetik úgy, ha az adó nem túlságosan terhes,[5] nem pénzben, hanem lehetőleg természetben rójják le és így a pénz az országban marad, ha az adó nemcsak Magyarország, hanem az örökös tartományok jövedelméből is származik, kivételes esetekben teljesen elengedtetik, de a katonaság részére kivétel nél-

[1] 1722-ben egy mérő gabonáért a rendek kérnek 1 forintot, kapnak 30 krajczárt. Hadi levéltár. 1722 decz. 400. Exp.

[2] U. o. 1715 május. 230. Exp. és 1715 szept. 296. Exp.

[3] U. o. 1715 márcz. 355. Exp.

[4] Marczali, Magyarország II. József korában.

[5] Tolerabile... subsidium. 1722-i systema 7. pontja.

kül itt vásárolnak.[1] Ezek azok a javítások, a melyek a nemesség véleménye szerint a pénzforgalom megindulására vezetnek.

Azonban minden attól függ, miként hajtják végre ezeket a rendelkezéseket. A katonaság ellátása a commissariatusra van bízva; de ennek hivatalnokai jórészt nem magyar emberek, egyáltalában nem állanak magyar hatóság alatt, tőlük tehát nem lehet várni a tervezett pénzforgalom megindítását. Hogy a katonaság eltartásából tényleg haszna legyen Magyarországnak, arra való a független magyar hadi biztosság, a mely a magyar érdekeknek megfelelőleg végzi a bevásárlásokat és lehetségessé teszi a pénz circulatióját. Ezért nem akart a nemesség magyar katonaságot, mert az a törvény szerint az insurrectio volt; a beczikkelyezett állandó katonaságot felállítani nem kellett, mert az úgyis megvolt, de kérnek ennek a nemzettől független katonaságnak az országtól függő commissariatust. A baj abban állott, hogy mivel hazánk csak $^1/_3$-át fizette a saját hadi terhének, nem lehetett várni, hogy a király minden viszontszolgálat nélkül a többi tartományok adójával segíti elő Magyarország gazdasági megerősödését.

Ez magyarázza meg nekünk, miért van az, hogy mikor a király fel se teszi a kérdést, kié a hadsereg, a nemesség siet kijelenteni, hogy a katonaság Ő Felségéé, rendelkezzék vele, a mint neki tetszik.[2] És hogy a király mennyire rendelkezett is vele, az mutatja, hogy még az ő jogait decretáló systemát se fogadja el. Az insurrectio törvénybe iktatásával meg volt mentve a nemesség adómentességi joga, a rendek tehát keresztül akarták vinni a sereg gazdasági függetlenítését, noha erre már nem volt alap. Mivel a költségeket nem ők adták, a király itt nem engedett nekik befolyást. A hadsereg mindenképen független maradt Magyarországtól, tisztán császári királyi sereg volt, de az 1715 : VIII. t.-cz. óta már törvényes alapon. 1722-ben megkezdődött az erélyes törekvés arra, hogy a sereg szellemben egyesüljön,[3] a mi lehetetlenné tette a külön magyar katonasá-

[1] Az idézett systema 5. és 7. pontja.
[2] Hadi levéltár. 1722 júl. 158. Exp.
[3] Bidermann, Geschichte der Gesamt-Staats-Idee II. 359.

got. Ezért volt oly nagy Károly vívmánya az 1715 : VIII. t.-cz. elfogadtatásával. Hazánk teljesen kiadta kezéből a fegyvert, mivel a nemesség nem akarta, a jobbágy nem tudta eltartani a hadsereget. Eltartotta tehát az uralkodó, de minden hasznát is magának követelte. Erre pedig megadta a módot a királynak az 1715 : VIII. t.-cz., a mely katonai ügyekben expressis verbis csak egy jogot adott Magyarországnak: a hadsereg költségeinek fedezésére szükséges adó megszavazását.

Szabó Dezső.

Magyar huszár-torna öltözet.
XVI-ik század.

HADTÖRTÉNELMI EREKLYÉK A MAGYAR NEMZETI MÚZEUMBAN.

(Második közlemény.)

16. *Balassa Menyhért* († 1568), Felső-Magyarország kapitányának szablyája. A penge hármas vércsatornával van ellátva, széles háta a penge vége felé kiugrik s azontúl egész hegyéig ki van köszörűlve. Egyik oldalára ⌣ alakú bélyeg van beütve, másik oldalán is látszanak valamely jegy elmosódott körvonalai. A markolatból csak a pengevas folytatását képező lemez van meg, rajta két lyukkal a fa- vagy csontboríték fölszegezésére. A keresztvas egyenes és rövid, vége felé keskenyedő négyszögű pálczaforma, közepén keresztalakban egyenes pálczaalakú nyúlvány metszi át. Hossza 87 cm., ebből a penge 77 cm. A penge széle: tövénél 3·5 cm., hegye felé 4—4·5 cm. A keresztvas hossza $15^1/_2$ cm.

Balassa Menyhért széleskuti (Pozsonym.) sírjából. A M. N. Múzeum hadtörténelmi gyűjteményének Spitzer Mór, széleskuti földbirtokos ajándékozta 1895 okt. 31. (Hadt. N. 39/1895.)

Ki van állítva a régiségtári IV. teremben, XIII. szekrény, 15. sz. a. (Nemes M. — Nagy G. A magyar viseletek története. Budapest. 56. tábla, 12. sz.)

17. *Báthory István* erdélyi fejedelem (1571—1576) és lengyel király (1576—1586) buzogánya, aranyozott ezüstből, nagy türkiszekkel ékítve. Gömbös fejét egymást keresztező sima ezüst szalagok rhombusalakú mezőkre osztják, minden mezőbe lombozatos vert diszítmény között egy-egy türkisz van foglalva. Tetején kis gomb van, mely szintén türkiszfoglalattal van ellátva. Nyelét fönt és alant vert lombozatos diszítésű aranyozott ezüst,

középső részét sodronyszövetet utánzó s vert művű aranyozott ezüst foglalványokkal ellátott ezüst lemez borítja. Hossza 75 cm.

A M. N. Múzeumba Jankovich M. gyűjteményével került (Arma Jank. 46 = Lelt. 12.), melynek lajstroma ennyit mond eredetéről: «pertinebat olim ad Stephanum Báthory, regem Poloniæ (egykor Báthory J. lengyel királyhoz tartozott)», de elhallgatja a közelebbi adatokat, hogy t. i. kitől szerezte Jankovich M. s mily alapon tulajdonították Báthory Istvánnak. A buzogány kiállítása különben olyan, hogy minden nehézség nélkül oda számíthatjuk az erdélyi fejedelmi jelvények közé.

Ki van állítva a régiségtári IV. terem XIII. szekrényében, 7. sz. a. (Pulszky K. és Radisics J. Az ötvösség remekei és Chefs-d'œuvre d'orfevrerie. I. E. 53—54. l.)

18. *Báthory Zsigmond* erdélyi fejedelem (1581—1601. † 1612), buzogánya aranyozott ezüst lemezzel borítva, gömbalakú feje egy kerek kalcedonnal, két rubinnal és 83 türkiszszel diszítve. Leirását l. Majláth B. Hadt. Közl. I. 191. l. 7. sz. a. A M. N. Múzeum Jankovich M. gyűjteményével szerezte (Arma Jank. 45 = Lelt. 1.), melynek lajstroma így adja elő a buzogány eredetét: «Fuit postremum in usibus Sigismundi Báthory, a quo per Stephanum Báthory, regni Hungariæ Palatinum et summum herœm, auctore Georgio Aranka derivata et in urbe Bistriciensi asservata fuit. (Végül Báthory Zsigmond használta, a kitől Báthory István, Magyarország nádora és a nagy hős örökölte Aranka György szerint s megőriztetett Besztercze városában.)» Természetesen, nem a Zsigmond fejedelem előtt félszázaddal korábban elhalt nádorra szállt a buzogány, hanem Zsigmond unokatestvérére, Somlyai Báthory Istvánra, András fiára, a Zsigmond által lefejeztetett Boldizsár testvérére s Gábor fejedelem atyjára, a ki jeles katona volt s kitűntette magát nagybátyja, István lengyel király orosz hadjáratában.

Ki van állítva a régiségtári IV. terem XIII. szekrényében, 5. sz. a. (Majláth B. Hadtört. ereklyék a M. N. Múzeumban. Hadt. Közl. I. 191.)

19. *Báthory Zsigmond* († 1612), erdélyi fejedelem szablyája aranyozott ezüst fölszereléssel. A mérsékelt görbületű síma penge háta kiugrik a vége felé. Aranyozott ezüst markolatát vésett

lombozat diszíti; kissé előre hajló feje vágott végű, tojásdad idomú, közepén kis gombbal, mely egy vésett virágkehelynek a bibéje. A szintén aranyozott ezüst keresztvas egyenes, gombos végű, közepén kiszélesedik, vésett virág diszíti s keresztalakban kisebb ágú s vége felé keskenyedő nyúlványnyal van ellátva. A hüvelyt vörös bársony borítja, felső és alsó végén egy-egy nagyobb, közben három monorú kisebb aranyozott lemezpánttal, mindegyik pántot a külső oldalon domború, a belsőn vésett viráglombozat diszíti. A felső és középső pánt akasztókarikával van ellátva.

A M. N. Múzeum Jankovich Miklós gyűjteményével szerezte, ő pedig Erdélyből, a gr. Kemény-családtól. (Arma Jank. 89 = Lelt. 118.)

Ki van állítva a régiségtári IV. terem XIII. szekrényében, 9. sz. a.

20. *Duló Gábor* korponai kapitány szablyája aranyozott ezüst fölszereléssel, vésett és áttört lombozatokkal s szívalakú és csúcsos türkiszekkel ékítve. Leirását «Kamuthy II. Balázs kardja» jelzéssel már közölte a Hadt. Közl. I. évfolyama, 192. l., megjegyezvén, hogy Kamuthy Balázs híres magyar vitéz volt, ki 1603-ban Székely Mózes mellett harczolt s 1608-ban halt meg. A Kamuthyaktól való származásra a penge egyik oldalára vésett fölirat: KAMUTHI mutat; ugyanazon oldalon a markolat alatt császárfőt ábrázoló bélyeg van beütve, mely Boeheim V. szerint Wundes János, 1560—1610 körüli solingeni fegyverkovácsé volt. (Handbuch der Waffenkunde. Leipzig. 1890. 654. l. Meister der Waffenschmiedekunst. Berlin. 1897. 240. l.)

A szablyát Jankovich Miklós gyűjteményével szerezte meg a Múzeum, melynek lajstroma (Arma Jank. 90. V. ö. Lelt. 111.) ennyit mond a korábbi körülményekre vonatkozó dolgok felől: «Gladius hic spectabat ad Gabrielem Dulo, arcis Corponensis celebrem contra Turcos defensorem, initio seculi 17-mi viventem ezen kard a korponai várnak a, törökök elleni híres védelmezőjéhöz, a XVII. század kezdetén élt Duló Gáborhoz tartozott.» Nagy Iván szerint (Magyarorsz. Csal. III. 416 s köv.) felsőszudi Duló Gábor 1658-ban nógrádmegyei alispán volt, 1661-ben már nem volt életben; hasonnevű fia 1682-ben hontmegyei szolgabirónak említtetik.

Ki van állítva a régiségtári IV. terem XIII. szekrényében, 6. sz. a. (Majláth B. Tört. kiállítás kalauza. 1886. 275. l. 1044. sz. és Hadtört. Közl. I. 192.)

21. *Báthory Gábor* erdélyi fejedelem († 1613) szablyája. Leirása és rajza több közleményből ismeretes. A Hadtört. Közl. I. évf. 191—192. lapján közölt leirásba egy pár hiba csúszott be, melyet a következőkben helyesbítünk. A pengén levő keleties jellegű fölirat nem eredeti, hanem nyugoti utánzat, melyet jól-rosszul alighanem valamely solingeni fegyverkovács alkalmazott; a három farkasfognak ábrázolt czimer pedig a Báthoryaké volt s nem a Bethleneké, a hogy tollhibából a föntebbi czikk állítja. A szablya markolata és hüvelye nem maradt fenn eredeti állapotában, hanem a mult század elején újjal pótolták; a rájuk forrasztott ezüst nap, félhold és csillagok azonban valószinűleg az elkorhadt régi markolatról és hüvelyről valók. A M. N. Múzeum birtokába még a múlt század elején Csohányi József, nádorhuszárkapitány s József nádor hadsegéde ajándékából került. Müller J. F. a «Cimeliotheca»-ban (85. l. 1.) azt irja, hogy a szablyával szokás szerint a porta diszitette föl Báthory Gábort, midőn letette a hűségesküt; megöletése után gyilkosai, Nadányi Gergely és Szilassy János rokonságához került s azok őrizték meg. Tévedés azonban, mintha török eredetű volna a kard; nem is kardot, hanem buzogányt szokott küldeni a szultán az erdélyi fejedelmeknek. A pengére vésett Báthory-czimer s körirata: GABRIEL BATHORI pedig arra vall, hogy ajándéknak készült a kard, melyet Báthory G. akkor adott akár Nadányinak, akár Szilassynak, a mikor még kegyében voltak.

Ki van állítva a régiségtári IV. terem XIII. szekrényében, 13. sz. a. (Cimeliotheca Musei Nationalis Hungarici. Buda. 1825. 85. l. 1. sz. — A nemzeti múzeum régiségtárából. Vasárnapi Újság. 1872. 16. sz. 200. l. 7. sz. — Majláth B. Hadtört. ereklyék. Hadtört. Közl. I. k. 1888. 191—192. l. — Nagy G. Magyar kardok. Arch. Ért. XVIII. 1898. 238—239. l. VII. tábla. 1. sz.)

22. B. *Ostrosith Miklós* († 1660) koronaőr kardja, aranyozott ezüst fölszereléssel. Az egy élű, XVI. századbéli penge mérsé-

kelten görbe, kettős vércsatornával s beütött) (alakú bélyeggel van ellátva; a pengehát középrésze befelé ugrik, hegye felé mindkét oldalról ki van köszörűlve. A markolat, a rhombus idomú középrészszel ellátott s kis gombban végződő egyenes keresztvas, valamint a hüvely pántolása aranyozott ezüst s a XVII. század végére valló domború arabeszkek, lombozatok és virágok diszítik. Az előre hajló, vágott végű markolatfőbe «N(icolaus) OST(rosith) d(e) Gy(letincz) 1609» van bevésve. A keresztvasat kézvédő kengyel köti össze a markolatfővel. A hüvely megfakult zöld bársonynyal van bevonva.

A kardot Jankovich Miklós gyűjteményével szerezte meg a múzeum; a lajstrom Ostrosith M. országbíró kardjának mondja (Arma Jank.-91 = Lelt. 116.), de Frankl Vilmos (A nádori és országbírói hivatal. Pest. 1863. 171. l.) nem említi őt az országbírók sorában. Így első sorban arra az Ostrosith Miklósra gondolhatunk, ki 1647—1660. koronaőr volt, bár a kard fölszerelése így is valamivel későbbi. Maradna tehát a penge, ez pedig a XVI. század vége felé élt s mag nélkül elhalt Ostrosith Miklósé. az 1609-ig szerepelt s báróvá lett András testvéréé is lehetett s akkor a mindenesetre későbbi fölirat 1609. évszáma is elfogadható. Ez esetben a kard fölszereltetése O. Miklós koronaőr öcscsétől, O. Mátyástól való lehet, ki 1701-ben Fejérvárnál esett el s benne kihalt a giletinczi báró Ostrosith-család.

Ki van állítva a régiségtári VI. terem XXV. szekrényében (Nagy G. Magyar kardok. Arch. Ért. XVIII. 1898. 239,, 241. l. VII. t. 3. sz.)

23. Ecsedi *Báthory István* országbíró († 1605) pallosa, türkiszekkel gazdagon kirakott, sötétkék és áttetsző zöld színű sodronyzománczos aranyozott ezüst fölszereléssel. Ezüst berakású egyélű pengéjére GENOVA város neve van bélyegnek beütve. Leirását közölte Majláth B. Hadt. Közl. I. 190—191. l., a hol Báthory I. erdélyi fejedelemnek és lengyel királynak tulajdonítja a kardot, de tévesen. Jankovich Miklós gyűjteményének lajstroma ugyanis ezt írja: «*Ensis antiquissimus, ex tumba Stephani quondam Báthory templi Nyirbátorensis exceptus, et e cimeliis familiae Bánffy in Transylvania obtentus.* (Igen régi kard, kivéve néhai Báthory Istvánnak a *nyirbátori*

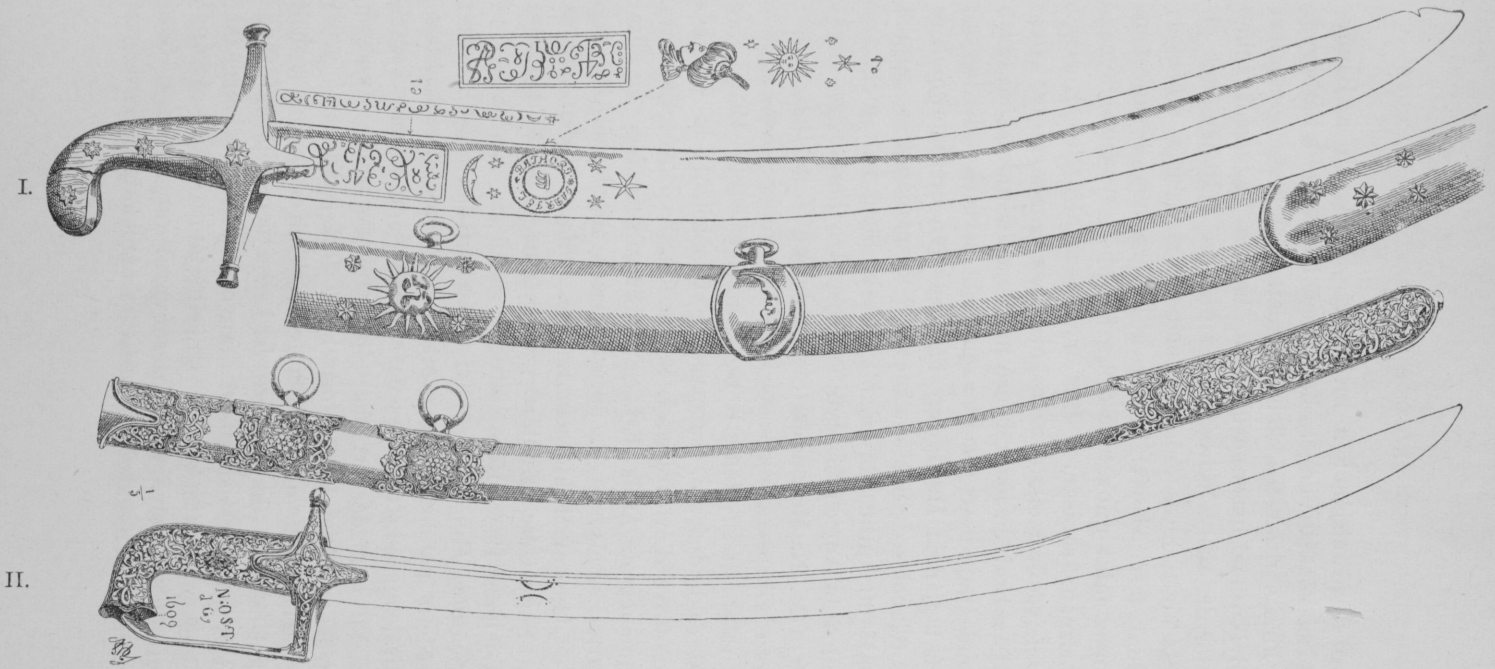

I. Báthory Gábor erdélyi fejedelem szablyája. II. B. Ostrosith Miklós koronaőr kardja.

templomban levő sírjából s megőrizve Erdélyben a Bánffy-család kincsei közt.)» Világos, hogy nem lehetett ez a Báthory I. a lengyel király, a kit Krakkóban temettek el, sem a somlyai ág valamelyik más hasonnevű tagja, hanem az ecsedi ághoz kellett tartoznia, mely Nyirbátoron temetkezett. Itt temették pl. el a Mátyás alatti híres erdélyi vajdát és országbírót, a kenyérmezei diadal hősét is († 1493.), a ki azonban ép úgy nem jöhet számba, mint unokaöcscse, az 1535-ben Dévényben meghalt nádorispán, a «sánta» Báthory, mert a pallos ʔ alakú olaszos kézfejvédővel ellátott markolata és a zománczos virágok a XVI. század második felére mutatnak. Mindezekből egész biztosan megállapítható, hogy a pallost az ecsedi Báthoryak utolsó férfi tagjának, II. György fia V. István országbírónak és Szathmár, Szabolcs és Somogy megyék főispánjának a sírjába tették, a ki 1605 julius 25-én, 50 éves korában halt meg.

A pallos Jankovich M. gyűjteményével a harminczas években került a M. N. Múzeumba (Arma Jank. 67 — Lelt. 6.).

Ki van állítva a régiségtári IV. teremben, XIV. szekr., 33. sz. a. (Majláth B. Hadt. Közl. I. k. 6. sz. 190—191. l. — Pulszky K. és Radisics J. Az ötvösség remekei. I. k. 53—54. és Chefs-d'œuvre d'orfèvrerie. I. k. 53—54. — Kövér Béla: Az erdélyi zománczról. Arch. Ért. XV. 1895. 298. lap, 1. ábra, 300. és 301. l. Az 1. és 2. ábra aláírása tévedésből föl van cserélve. — Magyar Műkincsek. I. k. 6. tábla s röviden említve 62. l. — Nagy Géza: Hadtört. gyűjtemény. A M. N. Múzeum multja és jelene. 1902. 157. l.)

24. *Semjey Pongrácz* erdélyi tanácsos (1593—1610) törökperzsa eredetű pallosa, aranyozott ezüst fölszereléssel, türkiszekkel kirakva. A kétélű, egyenes penge 4 cm. széles, egyik oldalának tövét madárban végződő berakott arany- s ezüstindadiszítés borítja. A kissé előre hajló fejű aranyozott ezüst markolat végig diszítve van vésett virágokkal és három sorban türkiszekkel. A lefelé hajló, közepén keresztben álló nyúlványnyal ellátott s hasonló diszítésű aranyozott ezüst ellenző (keresztvas) növénydiszítménynyé stilizált tátott szájú sárkányfőben végződik. Hüvelye vörös bársonynyal van bevonva, felső és alsó részét türkiszekkel és vésett virágokkal diszített ara-

nyozott ezüst lemezpánt, közben 9 hasonló diszítésű, kétféle s egymást váltakozva követő viráglevél idomú keskenyebb pánt borítja; a középső s a felső nagy pánt jobbról-balról el van látva 2—2 akasztókarikával. A pallost összesen 160 türkisz ékíti.

A b. Sennyey-család ajándékozta a M. N. Múzeumnak 1813-ban (Cimel. 89.: helyesen 83. l. 3. sz. = Lelt. 4.) egy ezüstözött nagy tengeri kagylóból készült kürttel és gazdag aranyhimzésü vörös bársony lótakaróval együtt, mely utóbbi az Iparművészeti Múzeumba tétetett át. Mindezt családi hagyomány szerint Sennyey Pongrácz erdélyi tanácsúr kapta ajándékba a décsi török basától. Az ajándékozás történetét így adja elő a régiségtár első lajstromának, a Cimeliothecának szerkesztője (65. l., 51—52. sz.): «Consiliarius Aulicus, *Pancratius Sennyei* anno 1601. ab Imp. et Rege *Rudolpho* ad Transsiluanos missus, in via plorantem formosam puellulam Turcicam reperit. Interrogata, quid ei acciderit? respondit: se filiam esse Bassæ Décsiensis, Patremque, hinc et inde oberrando, quærere, quem, venatione occupatum in hac regione perdiderat. *Sennyeius* sine mora patri in Décs consternato nunciat, eius filiam inuentam esse, et in suo hospitio commorari. Pater illico accurrit, et generosum sonipedem cum splendidissimo apparatu equili in tesseram gratitudinis *Sennyeio* donanit. Ab eo tempore hoc, quod adhuc ex illis donis supererat, penes familiam conseruari et anno 1813. ad Museum transponi meruit. (Sennyei P. udv. tanácsos 1601. évben Rudolf császár és király által az erdélyiekhez küldetvén, az útban egy sirdogáló csinos török leánykát talált. Kérdezvén, mi történt vele? azt felelte, hogy ő a décsi basa leánya s ide s tova bolyongva, atyját keresi, kit vadászat közben ezen a tájon vesztett el. Sennyei késedelem nélkül megüzeni Décsen a megrémült apának, hogy megtalálta leányát s ez az ő szállásán van. Az atya rögtön odasiet s hálája jeléül Sennyeinek adta nemes vérű paripáját a fényes lófölszereléssel együtt. Ettől fogva, a mi még megmaradt az ajándékból, a család őrizte s 1813. évben a Múzeumba helyezte.)»

Ki van állítva a régiségtári IV. terem XIV. szekrényében, 30. sz. a. (Nagy Géza: Hadtörténelmi gyűjtemény. A Magy. Nemz. Múzeum multja és jelene. Budapest. 1902. 157. l.)

25. *Garay László* nádornak (1447—1459.) tulajdonított pallos abból a török-perzsa eredetű typusból, melyhez tartozik az előbb leírt Sennyey-féle pallos. Aranyozott ezüst fölszerelésű, türkiszekkel, rubinokkal (?) s két hamuszínű jaddal, vésett és domború diszítményekkel. A kétélű, egyenes penge 4 cm. széles, felső részét indás szalagban végződő s reczehálózatból lombozatba átmenő aranyozott ezüst ékítmény borítja. A kissé előrehajló fejű aranyozott ezüst markolat domború lombozatok közt három sorban virágkehelyből kiemelkedő türkiszekkel van diszítve; a markolatfej végébe vésett koronás M betű, mely Mátyás király nevét akarja jelenteni, hamisítás ép úgy, mint a pengébe vésett Ladiſlaus Gara Regni Hungariae Palatinuſ MCCCCLVIII. fölirat. A «Ladislaus Gara» elnevezés e helyett «Ladislaus *de* Gara» világosan mutatja, hogy a hamisítás a huszas-harminczas években történt. A lehajló, tátott szájú sárkányfejben végződő ezüstellenzőt a markolathoz hasonlóan virágkehelyből kiemelkedő türkiszek diszitik. Két akasztókarikával ellátott hüvelyét egész végig aranyozott ezüstlemez borítja, külső oldalán domború ékítmények közt a markolathoz hasonlóan virágkehelyből kiemelkedő türkiszekkel és rubinokkal, felső és alsó végén egy-egy hosszukás hamuszínű jaddal s benne apró türkiszekkel és rubinokkal diszítve.

A díszes pallost 1840-ben jul. 16. gr. Eszterházy János ajándékozta a M. N. Múzeumnak (Acta Dir. Mus. 1840/55. — Lelt. 3.). Ha nem is tulajdonítható Garay Lászlónak, mindenesetre valamelyik, egy századdal később élt főúrnak volt a birtokában. A fölirathamisítás nyilván Literáti Nemes Sámueltől származik.

Ki van állítva a régiségtári IV. terem XIV. szekrényében, 32. sz. a. (V. ö. A M. N. Múzeum multja és jelene. 157. l.)

26. *Gyulafehérvári hegyes tőr*, melyet régebben *Hunyadi Jánosnak* tulajdonítottak. Fölszerelése gazdagon aranyozott ezüst, apró türkiszekkel. A penge négyélű, egyenes. Aranyozott ezüst markolata kifelé eső részén domború lombozatok közé foglalt apró türkiszekkel van kirakva; egyenes, közepén kidomborodik s gyűrűtagozat két részre osztja; gombja körteidomú, a markolattól gyűrűtagozat választja el, hat mezejét lombozatok és

3—3 türkisz diszítik; a markolat tövébe ökölvédő aranyozott s türkiszekkel ékített kerek ezüstlemez van erősitve; alatta van a lefelé hajló két tátott szájú sárkányfőben végződő aranyozott ezüstellenző (keresztvas). Fekete bőrrel borított és három akasztókarikával ellátott fahüvelyének felső, közép és alsó részét domború lombozatok közé foglalt apró türkiszes, aranyozott ezüst lemezpánt borítja, az alsó lemez páfrányszerű, szárral ellátott gerezdes gombban végződik.

Jankovich Miklós gyűjteményével került a M. N. Múzeumba, melynek lajstroma (Arma Jank. 68. = Lelt. 1.) a következőket írja: «Pugio vetustus, occasione restaurationis episcopatus Albensis Transylvaniæ et repurgationis ecclesiæ inter monumenta sepulcralia inventus, ac ex traditione in tumba fratris germani Joannis Hunyady detectus — Régi tőr, melyet az erdélyi fehérvári püspökség visszaállítása s a székesegyház tisztogatása alkalmával a síremlékek között találtak és pedig hagyomány szerint Hunyady János testvérének tumbájában födözték föl.» Utóbb magának a nagy Hunyadi Jánosnak tulajdonították. A tőr azonban körülbelől egy századdal későbbi, a XVI. század dereka tájáról való s így valamelyik Kendy sírjából vehették ki.

Ki van állítva a régiségtári IV. terem XIV. szekrényében, 36. sz. a. (A nemzeti múzeum régiségtárából. Vasárnapi Ujság. 1872. 16. sz. 200. l. 3. sz. — A M. N. Múzeum multja és jelene. 157. l.)

27. Betleni *Bethlen Ferencz* hegyes tőre a XVI. századból, aranyozott ezüst fölszereléssel, másfélszáz türkiszszel, violaszínű bársonyhüvelylyel. A szívalakú markolatfőbe foglalt hegyes türkisz körül a következő körirat van bevésve: FRANCISCUS BETHLEN. Részletes leirását l. Hadtört. Közl. I. 196.

A M. N. Múzeumba Jankovich Miklós gyűjteményével került, melynek lajstroma (Arma Jank. 60 = Lelt. 2.) a következőket mondja: «Pugio acie triphida vetusti operis Francisci Bethlen de Iktár, fratris Gabrielis Principis Transylvaniæ in capulo insculptum nomen eiusdem habens; cuius vagina et capulum ex argento bene inaurato confecta. Exhibet quoque insigne familiæ, serpentem contortum = Háromélű tőr, régi művű, fejébe iktári Bethlen Ferencz, Gábor erdélyi fejedelem

testvérének neve van bevésve; hüvelye és feje jól aranyozott ezüstből készült. El van látva a család czímerével, a tekeredző kigyóval is.» Ebben az előadásban két tévedés van; Gábor fejedelemnek István volt a testvére s nem Ferencz, sőt Ferencz nevű egyáltalában nem fordult elő az iktári Bethlenek közt; czímerük is más volt (két szemben álló hattyú, nyakukon átlőtt nyíllal); a tekeredző és szájában arany almát tartó koronás kigyó a betleni Bethlen-család czímere volt, melynek keresdi ágából való Miklós fia Ferencz († 1654), ki I. Rákóczy György fejedelem főudvarmestere és fehérmegyei főispán volt.

Ki van állítva a régiségtári IV. terem XIV. szekrényében, 35. sz. a. (Majláth Béla: Hadtört. ereklyék. Hadt. Közl. I. 1888. 196. l. 21. sz.)

28. *Kapy Sándor* nagykállói kapitány buzogánya, körteidomú kilencz gerezdes aranyozott ezüst fejjel, a gerezdek csillagalakban át vannak törve. Nyelét aranyozott ezüstlemez borítja, melyet monorú mezőkbe foglalt lombozatok diszitenek.

A M. N. Múzeum Jankovich Miklós gyűjteményével szerezte meg. (Arma Jank. 48. = Lelt. 4.)

Ki van állítva a régiségtári IV. terem XIII. szekrényében, 10. sz. a. (Vasárnapi Ujság. 1902. 48. sz. 784. l.)

29. *Vörös Balázs* cseszneki kapitány buzogánya, aranynyal gyengén futtatott hét gerezdes fejjel, a gerezdek kagylóalakúak s alsó részükön át vannak lyukasztva. Fekete bőrrel borított nyele alul s fölül gyengén aranyozott lombozatos ezüstlemezbe van foglalva.

A M. N. Múzeum Jankovich Miklós gyűjteményével szerezte. (Arma Jank. 50 = Lelt. 8.) Ki van állítva a régiségtári IV. terem XIII. szekrényében, 4. sz. a.

NAGY GÉZA.

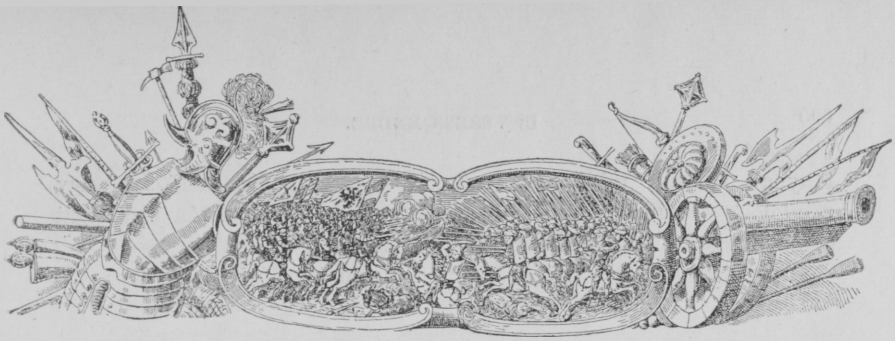

TÁRCZA.

CSÁBRÁG VÁRÁNAK ELFOGLALASA 1611-BEN.

Csábrág vára történetét, mely egész 1135-ig felmegy,[1] irodalmunkban legbővebben néhai Thaly Kálmán írta meg.[2] Munkájából tudjuk, hogy a XVII-ik század elején Joó János királyi személynöké volt, a ki Illyésházy István nótázásakor kapta zálogjogon 1603-ban, midőn elfogatása elől idegen országba bujdosott. Ám a bécsi béke után a visszatért és kegyelmet nyert Illyésházy újra visszakapta, de más birtokok ellenében lemondott Csábrágról,[3] mely így ismét előbbi tulajdonosáé, az immár özvegységre jutott Balassa Borbáláé lett.[4] Őrségét azonban az asszony úgy látszik rendetlenül tartotta s fizette, mert gyakori kicsapásaival állandóan nyugtalanította a környéket, akár csak Bocskay idejében, kinek hajdui a várat meghódoltatták és a közeli Szitnya vár paraszthadaival úgy megfélemlítették a vidék lakosságát, hogy még a bányavárosok is rájuk hallgattak. Mindez bántotta a hadvezetőséget, mely csak a jó alkalmat leste megtorlására és a vár elfoglalására. Több eredménytelen kisérlet után ez karcsai *Somogyi* Mátyás balassagyarmati kapi-

[1] Hont vármegye monografiája (Budapest, 1906.) 293. l. De ez a leírás 1520-on túl semmit sem szól a várról, holott már évekkel előbb Sajó Sándor sokkal jobb ismertetését nyujtotta az *Osztrák-magyar monarchia irásban és képben* magyarországi VI. k. 73—75. l.

[2] A *Magyarország és a nagy világ* 1867. évf. 25—28. és 37—40. l.

[3] Ezzel szemben Sajó id. h. azt hiszi, hogy Illyésházy haláláig, 1603-ig zavartalanul bírta.

[4] Thaly id. h. 38. l.

tánynak sikerült, midőn 1611 január 18-ikán alája ment s — úgy gondolom — hitre megadatta csekély őrségével, biztosítván birtokosát arról, hogy a király illő áron megváltja tőle.[1]

A várban talált lőszert ekkor az alábbi jegyzékbe foglalták:

Anno Domini 1611. 18. die Januarii.

Csábrád[2] *várában az minemő manitiót találtunk, hogy Csábrád várát ő Felsége számára kezünkhez vettük.*

Az kapu feletti bástyán vagyon egy taraszk. — Azon bástyán egy seregbontó vagyon, 6 [mázsa[3]] benne. — Az fejér bástyán vagyon egy török taraszk, megszakadott. — Az kősziklán való bástyán vagyon két taraszk. Azon bástyán vagyon egy öreg mazár.[4] Az torom felett két taraszk. — Szakállos vagyon mindenestől 29. — Láncz-kopja tüzes laptás vagyon 12. — Por mindenestől vagyon tunna 5. — Mazárban való tüzes mázsa 40. — Faágyúban való két mazár, egy réz golóbis, ki belől üres. — Taraszkban való golóbis vagyon 100. — Egy szekérre való kanótot.[5] — Egy rakás szám szeredben[6] való nyilvas, ki egy nehány száz. — Egy porszárasztó tekenő. — Vas lapátok, ásók, kapa, talicskák sok, mind elvadnak egymástól. — Egy nagy vas láncz, kútra való. — Egy öreg kötél, kútra való, új. — Hat nemet puska. — Főd hányó tekenő vagyon 40. — Két tüzes köszörő. — Tüzes szerszám fazecskában 40.

A vár felszerelése e régi leltára szerint bizony elég gyenge volt, habár Somogyi uram a várat olyan erősnek tartotta, a milyen Érsek-ujváron kívül a Dunától fel idáig nem volt.[7] Így aztán őrségeül is mindössze 12 embert rendelt beléje Fáncsi Ferencz parancsnoksága

[1] Somogyinak Molard Jánoshoz, a bécsi haditanács elnökéhez intézett s Gyarmatról, 1611 január 22-ikén keltezett latin jelentése szerint, melyet az elmult nyáron a bécsi hadügyi levéltár HKR. 1611. April 15. jelzetű csomójában találtam s melyben bizonyára le lenne írva, ha valami nehezen, ostrommal vagy nagyobb csatározás által foglalta volna el.

[2] Irva így: Chabrad, a hogy talán mondták, de hogy a hontmegyei Csábrágról van szó, kitűnik a vár elfoglalásáról szóló jelentésből.

[3] Talán ez a szó maradt tollban.

[4] Értendő mozsár.

[5] Kimaradt utána e szó: találtunk.

[6] Érthetetlen (és szótárainkban hiányzó szó), habár tisztán van írva, így: szam szeredben. (Számszeríjjnak kell lenni. *Szerkesztő.)*

[7] Ez a fenti jelentés mellett van s más kéz írása.

alatt, miután ugyanannyit talált benne átvételekor; a miről abban a szent meggyőződésben értesíté Molard János udvari tanácsost, a bécsi haditanács elnökét, hogy cselekedetével az udvarnak kedves, hazafias szolgálatot tett.[1] Dr. Veress Endre.

Szentiványi László ezredes (1717—1756). Ez a hősi halált lelt magyar főtiszt, kinek emlékét a bécsi Arsenal egyik aranybetűs márványtáblája is őrzi, a Szentiványi családnak liptómegyei ágából származott. 1717-ben született és Szentiványi Miklós és Fejérváry Éva fia volt. 1733-ban a Sekendorf ezredbe lépett, 1734-ben az olasz hadjáratban Parma alatt megsebesült. 1737-ben a török háborúban Fähnrich lett és több ízben kitüntette magát, 1741-ben kapitánynyá, 1744-ben őrnagygyá léptették elő. 1745-ben Kosel alatt Sziléziában ismét megsebesült. 1752-ben alezredes lett a 37. számú magyar gyalogezredben, mely 1741-ben állíttatott fel és melynek ezredtulajdonosa gróf Eszterházy József altábornagy volt.

A hét éves porosz háborút (1756—1763) megelőző időben, 1755—6 telén Szentiványi, ki időközben ezredessé léptettetett elő, a Szepességen Keresztfalván (Kreuz) lakó stancsicsi és gradeczi Horváth család úri házánál sokat fordult meg. A ház egyik fia, Márkus, alatta Olaszországban katonáskodott volt. Keresztfalván Szentiványi Horváth Gergely és neje, báró Hellenbach Anna Mária egyik leányával, Borbálával jegyezte el magát. De ugyanakkor sürgős rendeletet kapott, ezredéhez Csehországba, Kolinba berukkolni, mert a hadjárat Poroszország ellen készülőben volt. Az ezredes tehát sietve, a mennyire akkori időben sietni lehetett, ezredéhez utazott, előbb azonban menyasszonya részére még kiadta Keresztfalván a moring-levelet 6000 rh. forint felől. Az esküvő télire halasztatott, mikor a hadsereg az akkori szokás szerint téli szállásokba lesz elhelyezve.

Szentiványi ezredes távozván Keresztfalváról, a Szepességről Liptóba utazott, onnan tutajon a Vág folyón Trencsénig, Trencsénről előfogaton, roppant rossz utakon, Morvaországon át Égerbe, Csehországba, hova az ezrede akkor már menetelt volt. Az egész út, melyet most 24 óra alatt lehetne megtenni, több mint három hetet

[1] Somogyi id. jelentésében, melyből még azt is megtudjuk, hogy Bocskay idejében Pogrányi Benedek nevével csalták ki Csábrág várából Joó Jánost, a kitől elfoglalták s utána Németi Gergely és Kornis Zsigmond is 2—3 ezer hajduval dulta, fosztotta a vidéket, bizonyára míg ez utóbbi Bocskay részén volt, kitől hamarosan elpártolt.

vett igénybe. Onnan többször írt menyasszonyának reményteljes szeretettől áthatott leveleket, megbeszélé vele a házasságukra vonatkozó intézkedéseket és előkészületeket és némely érdekes hadi híreket is közölt.

Bár háború készült, a vitéz katona nem búsult rajta s a menyasszonyához intézett leveleiben nem gyötrik gondok a háboru kimenetele és saját sorsa felől. Még utolsó, szept. 22-én kelt levelében is terveket sző a hazautazás és egybekelése ideje felől; halálsejtelmekről szó sincs. Egyik levelében az arczképét, egy kis miniatür vízfestményt is megküldi.

Ez alatt, 1756 augusztusban II. Frigyes porosz király, be nem várván az ellene szövetkezett hatalmak támadását, betört Szászországba és mindenekelőtt ezen legközelebbi ellenfelét megsemmisíteni igyekezett. Drezdát elfoglalá, s a vál. fejedelem, ki egyúttal lengyel király is volt, Varsóba menekült és a kis szász hadsereg a Pizna melletti elsánczolt táborba vonult, hol azt a poroszok ostromolták. A Csehországban gyülekezett osztrák-magyar hadak Brown tábornagy alatt a szövetséges szász sereget felszabadítandók, Szászországba akartak nyomulni, de Frigyes király egy hadosztályt Pizna előtt hagyván, seregének nagyobb részével elibe ment az osztrákoknak és Csehországba tört. Lobovitznál az Elbe folyó mellett történt a két sereg összeütközése: a poroszok a határhegyeken átjövén, az osztrák sereget Lobovitznál támadták. Szentiványi ezrede a hadállás jobb szárnyán az erdős hegyoldalt sikeresen és vitézül védte a poroszok ellen, kik az akkori taktika szerint egyenes vonalban, a partról lefelé jövet támadták az osztrákok állását, e közben a másik szárnyon a síkságon egy sikerült lovastámadás oly előnyt biztosított a poroszoknak, hogy az osztrák hadsereg kénytelen volt visszavonulni. A fentemlített küzdelemben a jobb oldali erdőben Szentiványi ezredes elesett. A porosz vezérkar műve a hétéves háborúról elismeréssel említi a vitéz ellentállást, melyet az osztrák jobb szárny és nevezetesen az Eszterházy ezred ezen helyen kifejtett és az ezredesnek emlékét is megörökíti.

A menyasszony csak hetek mulva vette Szepességen az értesítést vőlegényének eleste felől s több évig gyászolta őt.

A moringolt 6000 rforintot a Szentiványi család akadálytalanul kifizette; a moring-levélben Szentiványi ezredes által szinte a menyasszonyának hagyományozott többi szabad rendelkezésű «Javatskáját» ez azonban nem vette igénybe.[1]

[1] A Berzeviczy család levéltárában lévő adatok alapján.

HADTÖRTÉNELMI APRÓSÁGOK.

GY MAGYAR KATONA-CSALÁD a mult század elején. *Rétei Zámbory Imre*, több tekintetes nemes vármegyék táblabírája s a kassai vidék substitutus provincialis commissariusa 1822 Szt.-Mihály hava 16-án elhalálozván, özvegyét, született *Váradi Fekete Czeczíliát* nagy szegénységben hagyta. Az egykor jómódú család elszegényedésére megható világot vet az a kérvény, melyet az özvegy «ő császári királyi Felségénél» «resolválandó pensió» kieszközléséért 1822 deczember 2-án Abauj vármegye rendeihez beadott.

«Bölcsen méltóztatnak a tettes Karok és Rendek tudni mindazt — írja Zámboryné — hogy négy jól termett fiakat nem csak költséges iskolákban nevelvén ki, hanem egyről egyig mind a négyet a haza és király fegyveres szolgálatjába oly szerencsétlen időkben adván, mikor a papiros pénz becsének megcsökkenése és a vásárlandó dolgok árának rendkívül való felemelkedése miatt el kelletett minden iparkodásaik mellett is szegényedni mindazoknak, valakik készpénzből voltak kéntelenek élni. Mindazt is, hogy négy fiúnak, mindaddig még, nevezetesen János a Császár nevét viselő magyar regementnél kadétból hadnagyi, József az úgynevezett Vidrunkel magyar gyalog regementben hasonlóképen kadétból szintúgy hadnagyi, László a Simsen gyalogoknál hasonlóképen kadétból zászlótartói, Ferencz pedig a Kóburg ulánusoknál strázsamesteri hivatalokig mehettek zulággal, s tisztességeikhez illő, még pedig az igen hosszas és véres háborúk miatt rendkívül gyakortai equipirunggal tartani még a legtehetősebb szüléknek is nem kevés gondot adott; s így csudálni sem lehet, hogy férjem nemcsak maga saját ősi javainak elidegenítésére szorult, hanem több más terhekbe is keveredett.

Ezen csupán csak magában és már a mi tehetségünket haladó terheket tetézte még az is, hogy Istenben elnyugodott férjem 1806-iktól egész haláláig csupán csak papiros pénzbeli 500 forintok mellett

viselvén itten provinciális hivatalt, s annálfogva Kassán kénytelenítettvén lakni, már ez csak maga is a hivatalból bejövő jövedelmet elnyelvén: az én allaturáimból, s ősi vagyonomból kelletett a ház egyéb szükségeinek pótolódni. Innen következett az, hogy nem csak a kész conventionális arany és ezüst pénzben is számosabb ezerekre menő allaturámat is egészen elnyelték a házi szükségek, hanem azonfelül a férjemnek még olyan transactióit is, s kötelezéseit is voltam kéntelen consubscribálni, melyek ha birói foglalás által vivődnének teljesedésbe, bizonyosan nem fog maradni csak annyim is, a hol utolsó öregségemben fejem meghajthassam.

Tekéntetes Nemes Vármegye! Tettes Karok és Rendek!! Az édes atyámnak néhai nagyváradi Fekete György úrnak példájából még gyenge gyermek koromban tanultam panaszok nélkül szenvedni. A Siskovits regementnek óbestere vala ez, s jól lehet a bal szemét golyóbis által vesztette, ezenkívül mind a két karja által volt lőve, a bal oldalába lőtt golyóbist pedig egész a koporsójáig hordozta, panaszokra mindazonáltal minden nyomorúsága mellett sem ömlödözött.

Én gyermekeimben kivántam az atyámat követni. János a legidősebbik fiam annyira össze van mint huszárhadnagy vagdalva és lövöldözve, hogy azok miatt fiatal létére is a regementtől a Garnizomba tevődött által. A másik fiam László szintúgy az ellenség fegyvere által Drezda alatt végezte fiatal és nagyobb reménységeket igérő életét. Ezek a szerencsétlenségek édes anyai könyeket sajtoltak ugyan szemeimből, de a szájamból panaszt nem. . .

Boldog emlékezetű férjemnek anyjáról való nagyatyja báró Joanelli Silvester magát nemcsak azzal, hogy Selmeczbányán Kammérgráf vala, hanem azzal is érdemessé tette, hogy az annakelőtte itt még tudva nem volt aranyfestés módját ő hozta be a birodalomba: és a successionális nagy háborúban magát azzal tette igen nevezetessé, hogy tetemes vagyonaiból maga mindennapi szükségeire alig hagyott valamit, a mit rész szerént kész pénzben, rész szerént lovakban, s egyéb hadi dolgokban a haza oltárára fel nem áldozott volna.»

Nem tudjuk ugyan, hogy Zámboryné kérvénye a kivánt eredménynyel járt-e, nem lehet azonban kétségünk aziránt, hogy e nemes szívű asszony, kinek atyja vitéz óbester, fiai képzett és bátor katonák voltak, kik közül egyik hősi halálát ott lelte a csatatéren, s ki vagyonának legnagyobb részét katona fiai nevelésére fordította, kérése az akkori legfőbb hadurnál meghallgatásra talált.[1]

[1] A kérvény eredetije dr. Szendrei János gyűjteményében.

Hadifoglyok Konstantinápolyban az 1788-iki hadjárat után. *Fenyvessy* zászlótartó, a ki az *Orosz* regementben szolgált, az 1788-iki hadjáratban török fogságba esvén, a konstantinápolyi Bagnóban összeírta szerencsétlen rabtársait, a kiknek száma az ezret meghaladta. Fenyvessy szerint a *Császár*-huszárok közül öten estek török kézbe, a kik az összeírás alkalmával (1789 junius) még mind éltek. A *Wurmser*-huszárok közül egy lett rabbá, az is meghalt. A *Gréven*-huszárok közül egy legény esett fogságba s ugyanitt meghalt. Az *Erdődy*-huszárok közül egy tiszt került az ellenség kezébe. A *Toskána*-huszárok közül nyolcz fogoly volt, de azoknak ketteje meghalt, egy pedig a gályára küldetett. A *Székely*-huszárok közül négy fogoly volt, kettő élt, kettő meghalt. A *Württemberg* dragonyosai közül egy élt, három meghalt. A *Kinsky* ulánusai közül egy rab, egy meghalt, egy hajóra küldetett. *Modena* könnyű lovas regementjéből egy s a *Levenér* könnyű lovas regementből kettő esett fogságba.

A *magyar gyalog regementekből* igen sokan sínylettek Konstantinápolyban s jelentékeny volt az elhalálozott foglyok száma is. A *De Vins* regimentjéből 33-an éltek, 33-an meghaltak s 5-en hajóra adattak. Az *Oroszéból* éltek egy főtiszten kívül 21-en, meghaltak 20-an és 6-an hajóra adattak. Az *Alvinczyéből* 7-en éltek, 5-en meghaltak és ketten hajóra adattak. A *Gyulay Ferencz*, utóbb *Splényi* regementjéből egy fogatott el. Az *Eszterházy Miklóséból* 7-en éltek, 8-an meghaltak. A *Nádasdyéból* 3-an éltek, kiknek egyike főtiszt volt s ketten meghaltak. *Ferdinánd* főherczeg regementjéből egy élt s egy hajóra adatott. A *Károlyiéból* három rab esett, a kik mind éltek. A *Pálffy Jánoséból* egy volt, az is hajóra adatott. Az *Eszterházy Antaléból* három rab volt s mind meghaltak. Az *első székely* regementből 26-an éltek, kiknek hárma főtiszt volt, 14-en meghaltak s egy hajóra adatott. A *második székely* regementből 76-an éltek, köztük öt főtiszt, 97-en meghaltak. Az *első oláh* regementből hárman raboskodtak s 16-an elhaltak. Az *oláh illyriai* regementből 41-en életben voltak, köztük egy főtiszt, 96-an meghaltak és ketten hajóra adattak.

A *német gyalog regementekből* fogságba estek: a *Császár* regementjéből egy, az is meghalt. *Lacyéból* ugyancsak egy. A *Durlachéból* 98-an éltek, 31-en meghaltak és 23-an hajóra adattak. A *Terzyéból* 10-en raboskodtak, 10-en meghaltak s 5-en hajóra adattak. A *Pellegriniéból* négy élt, egy meghalt. A *Brechainvilleéből*, kiket a veteráni barlangnál fogdostak el, 21-en éltek, közöttük egy főtiszt, 18-an meghaltak és 6-an hajóra adattak. A *Reiskyéből* 60-an éltek, kiknek ketteje főtiszt, 58-an meghaltak és 12-en hajóra adattak. A *Steinéből*

5 került a Bagnóba s mind az 5 meghalt. A *Lattermann*éből 3-an éltek, 4-en meghaltak. A *Thun*éből egy, az is meghalt, a *Belgiojoso*éből szintén. A *Preis*éből és a *Pallavicini*éből egy-egy. A *Wolfenbüttel*éből egy élt, 3 meghalt, egy hajóra adatott. A *D'Alton*éből egy élt, egy meghalt, egy hajóra adatott. A *Cahlenberg*éből kettő, a kik meghaltak. A toskánai *Károly*éből egy, *Kaunitz*éből ugyancsak egy.

Egyéb regementekből: az *első pattantyus regementből* kettő élt, egy meghalt. A *harmadik pattantyus regementből* egy lett rabbá. A *vadászok* közül egy esett török kézbe s ugyanott meghalt. A *szabad seregbeliek* közül 33-an éltek, 22-en meghaltak s 6-an hajóra adattak. A *föld népe* közül elfogattak 78-an, kik közül már csak 38-an éltek. Elfogtak végül egy seborvost is, de ez szintén meghalt. A Konstantinápolyban levő rabok száma tehát összesen 1030 volt.[1]

Magyar huszárok franczia szolgálatban 1693-ban. A franciák első huszárezredeiket magyar huszárokból toborozták. Öltözetük és felszerelésük csaknem érintetlen megmaradt, csupán kucsmájuk elején viselték a franczia királyi liliomot.

Egykorú képük után készült ritka rézmetszetű ábrázolásukat *Guerard Nicolas* rajza és *Leopold József Frigyes* metszésében mutatjuk be.

Öltözetük prémes kucsma, elől kiemelkedő részén a franczia liliommal s oldalt tollforgóval. A kurta s elől zsinórgombolós dolmányt keskeny öv szorítja. A szűk magyar nadrág fent salaváris és hosszúszárú csizmába van húzva. A dolmány fölé zsinóros mente van húzva s e fölé farkaskaczagány vetve. Fegyverük: gyengén görbülő pengéjű és keresztvasas markolatú szablya és a nyeregkápába akasztott csatabárd. A ló takarója szintén farkasbőr. Vágtatás közben szablyájuk hegyére tűzve az ellenség levágott fejét viszik.

A metszet alatt a következő érdekes magyarázatot olvassuk:

Die königliche Hussaren. Dieses Regiment ist erst seither 1693 in Frankreich aufgerichtet worden, und seind sie von den keÿserlichen Hussarn nicht viel, ausgenomen an ihren Kappen, woran sie eine Lilie führen, unterschieden. Sie bedienen sich einer Wolffshaut an statt dess Mantels, und führen eine Axt am Sattel, reiten auch kurtz in den Steigbüglen damit sie netlichen im wehrenden Treffen dariñen aufstehen, und desto besser auf den Feind hinzu kommen

[1] *Hadi és más nevezetes történetek.* Első szakasz. Bétsben, 1789. 108—112. ll.

könen, ihm das Haubt abzuhauen: als worzu sie trefflich geschikt u. behend seind.

Mint látjuk, a huszárok hadviselési módjára nézve különösen kiemeli, hogy igen kurta kengyelszárral lovagolnak, hogy a nyeregben felállhassanak s így vágásuknak nagyobb súlya lévén, az ellenség fejét levághassák — a miben mesterek.[1]

[1] A külföldi s különösen a franczia huszárezredekben a magyar huszárok szerepét tárgyalják: *Choppin H.* Capitaine. Les Hussards. Les vieux Régiments 1692—1792. Illustrations de M. de Fonrémis. Berger-Leorault & Cie, Éditeurs, Paris. 1898. Folio. — L. *Fallou:* Nos Hussards. 1902. Paris. Folio.

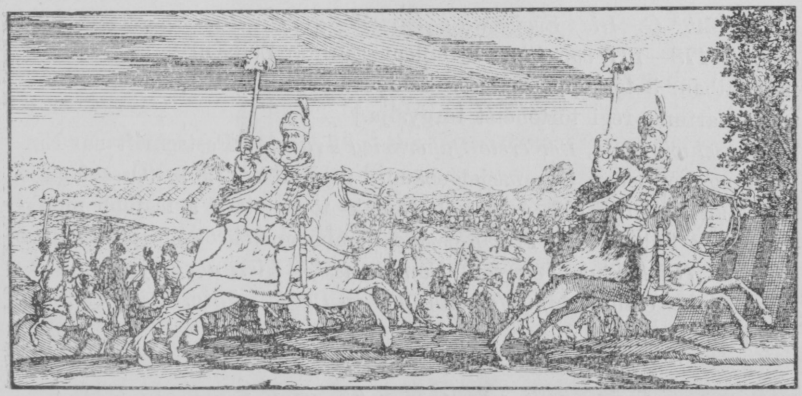

Magyar huszárok franczia szolgálatban 1693-ban.

HADTÖRTÉNELMI IRODALOM.

AZ 1909. ÉVI HAZÁNKAT ÉRDEKLŐ KÜLFÖLDI HADTÖRTÉNETI IRODALOM REPERTORIUMA.

A római hódítás korából.

Veith G. Die Eroberung Istriens durch die Römer in den Jahren 178—177 vor Chr. Streffleurs Militär-Zeitschrift és külön lenyomatban. 3 térképpel. Bécs. Seidel 1909. 80 fill. [Magyar-horvát tengerpartunk régi történetét tárgyalja.]

Schwartz F., Der erste Dakerkrieg Traians. Festschrift zur Einweihung der neuen Gymnasialgebäudes in Putbus. 1909. (Összefoglaló képet ad az 101—102. évek háborúinak történetétől a legjobb monografiák és különösen a Traián-oszlop domborművekről megjelent újabb munkák *(Cichorius, Petersen, Domaszewski, Dierauer)* nyomán.)

Téglás Gábor, Limesforschungen in Dakien. Klio. (Lipcsei folyóirat.) 1909. 9. évf. 2. sz.

Honfoglalás és az Árpádok kora.

Rademacher Otto, Der Dom zu Merseburg. Nach geschichtl. Quellen bearbeitet. Merseburg. Stollberg 1909. 108 l. 1 M 50. [Rademacher már több ízben foglalkozott e régi városkával. V. ö. «Die urbs Merseburg im X. Jahrhundert» sat. Jelen munkában a város és környékének történetét is közli, a 933. csata leírásával együtt.]

Jäger Oskar, Deutsche Geschichte in 2 Bänden. (I. köt. A westfáliai békekötésig.) München, Beck 1909. 6 M.). Ez a legújabb német nemzeti történet, mely az előszó szerint «a legújabb kutatásokon alapszik», a magyarokat illetőleg ugyancsak hamis híreket közöl. Azt mondja pl., hogy a 933-iki csatában 36,000 magyar lelte halálát. Ezt még a munka egyik német kritikusa is megsokalta. (Historisches

Jahrbuch 1910. 168 l.), a ki azonfelül azt is megjegyzi, hogy I. Henrik sikerei a magyarokkal szemben nem voltak tartósak.

Cohn W., Zur Ungarschlacht von 955. Forschungen zur Geschichte Bayerns. 16. évf. 4. füzet.

Wallmensch Karl, ezredes, *Die Ungarnschlacht auf dem Lechfeld. 10. Aug. 955.* Beilage zur Allgemeinen Zeitung. (München.) 1909. 179., 180. és 181. sz. E czikksorozatra közelebb visszatérünk. V. ö. a Historisches Jahrbuch 1910. 169—170. lapján megjelent bírálatot és *Poten,* Handwörterbuch der Militärwissenschaften (VI. köt.)

Dieterich Karl, Byzantinische Charakterköpfe. Lipcse 1909. Teubner. 146 l., 2 kép 1 M. 25. [A 4. sz. életrajzban *Komnen Manuel* császárral foglalkozik.]

Bergmann, Reste der deutschen Ordensburgen in Siebenbürgen aus der Zeit der Ordensherrschaft. 1211—25. Freudenthal, Krommer 1909. 4 M. 60.

A Habsburgok kora.

Bals Heinr., Die Türken und ihre Kriege gegen die Christen. Regensburg. Manz. 1909. 1 M. 20.

Jerusalem. Edmund, Dr., Die Teilnahme Österreichs am I. nordischen Kriege bis zu den Verträgen von Wöhlau und Bromberg. 1655—1657. (A bécsi, XV. kerületi áll. főreáliskola 1907/8. évi programmjában. 44 l.) 1657 jún. és jul. havában Hatzfeld csász. tábornok vezénylete alatt 18,000 osztrák nyomult be Lengyelországba, hogy a lengyel királynak Károly Gusztáv svéd és II. Rákóczy György erdélyi fejedelem ellen segélyt nyújtsanak. Részt kellett volna venniök az Erdély felé visszavonuló Rákóczy üldözésében is, a ki azonban előlük szerencsésen elmenekült; így hát Krakkó ostromához fogtak. Hatzfeld e háborúban nem tanusított valami nagy körültekintést. Említésre méltó, hogy mint alvezér *Montecuccoli* is Hatzfeld táborában szolgált. [V. ö. Mittheilungen aus der histor. Litteratur. 37. évf. 1909. 18—19. l.]

Briefe an den Feldmarschall Raimund Graf Montecuccoli. Kiadja *F. Fuchs.* Bécs. Stern. 1909. 9 M.

Schempp A. von, *Der Feldzug 1664 in Ungarn unter besonderer Berücksichtigung der herzoglich württembergischen Allianz- und schwäbischen Kreistruppen.* [«Darstellungen aus der württembergischen Geschichte». III. Band.] Stuttgart, Kohlhammer 1909. XII. és 311 l. 4 térképpel, 5 M.]

Helmes H., Aus der Geschichte der Würzburger Truppen 1628 bis

1802. Würzburg, Stürtz. 1909. 190 l. (Kiadja a Gesellschaft für fränkische Geschichte. IV. kötet.) Helmes százados többek között arra utal, hogy a würzburgi püspökök gyakran segítették a német császárokat a francziák és törökök ellen és hogy würzburgi csapatok Höchstädt és Malplaquet mellett és Bécs falai alatt, a mi hazánkban pedig Szt.-Gotthárd, Érsekújvár, Buda, Mohácsnál és Nándorfehérvár alatt vettek részt a felszabadítás munkájában.

Laban F., Prinz Eugenius von Savoyen. Deutsche Rundschau. 36. évf. 2. füz.

Staudinger K., Geschichte des kurbayerischen Heeres unter Kurfürst Karl Albrecht (Kaiser Karl VII.) und Kurfürst Max Joseph III. A mű II. része. München, Lindauer 1909. 473—1273 l. 18 M. [«Gesch. des bayrischen Heeres». III. köt.]. A Mária Terézia korabeli örökösödési háború történetére nézve fontos mű.

Borum, Das sogenannte Esterházy-Reglement vom Jahre 1747. Fremdenblatt 1909 márcz. 17.

Die Kriege Friedrichs des Grossen. Kiadja a nagy táborkar hadtörténeti osztálya. II. 3. rész. 7. kötet. Berlin, Mittler, 1909. VIII. 234 l. 10 térképpel és vázlatokkal. 12 M. 50. [E kötet alczíme: «*Olmütz und Crefeld*». Szól tehát a hétéves háború 1758. eseményeiről, így Olmütz eredménytelen ostromáról és a francziák fölött aratott crefeldi diadalról.]

Die Schlacht von Kunersdorf. 1759. Militär-Wochenblatt 1909. 94. évf. 101—103. sz.

I. Ferencz. Franczia háborúk kora.

Peters százados, *Az első léggömb a császári hadseregben. A léghajózás kezdetei és első hadi alkalmazása.* Mitteilungen des Kriegsarchivs. III. sorozat. V. köt. (Bécs, Seidel). Alig, hogy a francziák 1793-ban a Fleurus melletti csatában a Montgolfier testvérek találmányát hadi czélokra alkalmazták, a Maass mellett operáló császári hadtest követte (1794.) a francziák példáját. Hazánkban szintén 1794-ben mutatták be látványossági czélból az első (gázzal töltött) léggömböt, még pedig Pozsonyban, márcz. 21-én. A kísérlet az erős szél daczára sikerült. V. ö. az akkori Pressburger Zeitung márcz. 24. számát, melyet ez a hirlap 1909 okt. 19. reprodukált.

Briefe des Feldzeugmeisters Paul Freiherrn Kray. Kiadja *Dr. Just.* Mitteilungen des k. u. k. Kriegsarchivs 3. foly. 6. köt. 1909. 3 s k. l. E leveleket Kray Pál táborszernagy 1784 és 1804 között intézte öcs-

cséhez, Kray Sándorhoz, a ki előtt bizalmas hangon feltárja lelki állapotát. Különösen fájdalmasan érintette, hogy Bécsben megfeledkeztek 1799. Itáliában szerzett érdemeiről és 1800 augusztusban, midőn Moreau elől kénytelen visszavonulni, letették.

Geschichte der Kämpfe Österreichs. Kriege unter der Regierung des Kaisers Franz. Kiadja a cs. és kir. hadi levéltár igazgatósága. 1909-ben a III. kötet jelent meg e vállalatból: *Krieg 1809* még pedig az a rész, mely a Neumarkt melletti csatától kezdve Bécs megszállásáig tart. [Bécs, Seidl. XII. 751 l. 25 M.]. Ennek némileg folytatása: *Just G., Der Friede von Schönbrunn.* (Bécs. Stern. 1909. 2 részben 2 és 3 M.)

Le Leroy, La question des étangs d'Austerlitz. Revue des Questions historiques. 83. köt. 222—26. l. Megczáfolja a Napoleon bulletinjei révén elterjedt mende-mondát, hogy a csata után menekülő oroszok ezrivel lelték halálukat a gyönge jéggel borított közeli tavak hullámaiban. Megtoldhatom ezt a czáfolatot *Rose I. H.* angol történetíró czikkével, mely az English Historical Reviewben (XVII. évf. 1902. 537—8. l. látott napvilágot. Rose is szertelen nagyításnak ítéli meg ezt hírt és kimutatja, hogy a Satschan és Mönitz falvak között elterülő tavakban ugyan 30 ágyút találtak elmerülve meg 150 lovat, emberi tetemet azonban mindössze kettőt.

Die strategischen Kunstbeweise Napoleons bei Ulm 1805 u. Regensburg 1809. Militär-Wochenblatt. 94. évf. 1909. 19. sz.

Das Kriegsjahr 1809. in Einzelndarstellungen. Szerkeszti többek közreműködésével *Woinovich Emil* tábornok és *Veltzé Alajos* kapitány. Bécs. Stern. E vállalatból megjel. a X. köt.: *Die Landwehr anno neun.* Írta *Strobl von Ravensberg.* (1909. 82 l. 1 M. 80.)

Veltzé A., Erzherzog Johanns «Feldzugserzählung» 1809. Wien, Seidel. 1909. János főherczeg saját védelmére írt memorandumát a hadi levéltár által kiadott «*Krieg 1809.*» cz. hivatalos jellegű munka szerzői már ismerték és fel is használták. Veltzé most az egész iratot közli. Hogy óvatosan használandó, mutatja a Sybel-féle Histor. Zeitschrift (103. köt. 1909. 584 l.) bírálata. V. ö. még *Veltzé* czikkét: «*Erzherzog Johanns Feldzugserzählung*» az Österreichische Rundschau-ban. 1909. II. füz.), mely a fentebbivel összevág.

Összeállította: Dr. Mangold Lajos.

Levelek a hódoltság korából.

8. szám. *Ibrahim csausz Krusics János korponai hadnagyot hódolásra szólítja fel. (Szolnok, 1555 jun. 19.)*

öszönetemet és magam ajánlását te kegyelmednek, mint uramnak és barátomnak. Tudja azt te kegyelmed, hogy mi egy földiek vagyunk, és mi egymásnak atyafisággal és békességgel voltunk mindenkoron, azért kérlek mint atyámfiát, hogy bocsássa be kegyelmed az város bíráit és az Zólyomiakat, hadd hódoljanak meg az császárnak, és irassák be magokat az császár könyvébe Halom békvel, mert én nekem adta az császár szolgálatomért Korponát és Zólyomot. Eszerint kérem kegyelmedet mint barátomat, intse be őket, mert ha meg nem hagyja, kegyelmed is, — bizonnyal higyjétek, — hogy mind kegyelmed, és mind ők, hogy meg nem maradnak békességgel miattam, hanem elraboltatom, nyilván tudom pedig, hogy ti meg nem oltalmazzátok az szegény népet mi tőlünk, igaz, akkor elraboljuk, mikor akarjuk ti miattatok. Azért ne legyen kegyelmed ellentartó az ő bejövésökben és hódolásokon, erre választ várok kegyelmedtől. — Szolnokban, szent Vid nap után való szeredán 1555. — Ibrahim chÿausz, Budán lakozó, te kegyelmed atyafia és jó barátja.

Czím: Ez levél adassék az nemes, vitézlő férfiúnak, Krwssÿth Jánosnak, Korponai hadnagynak, avagy porkolábnak, nekem barátomnak, és atyámfiának kezében.

Országos levéltár. Missiles.

9. szám. *Krusics János levele Ibrahim csauszhoz. (Korpona 1555 jul. 28.)*

Egregie domine et amice honorande, post salutem et mei com-

Tekintetes uram és becsülendő barátom, köszönetem és magam

mendationem. Accepi tuas literas, quas pridie ex Zolnok ad me scripseras, ex quibus intellexi, quatenus tu non solum meus amicus, sed et conterraneus sis, qua in re mihi id, quod ad amici officium spectat, summe gratam rem ostendis, meque similiter tuum bonum amicum profiteor, in his, quæ contra honorem meum non sint, in hoc vero te amici officium non video erga me ostendere, quod ita temere tuis scriptis petas, quo Corponam tibi redditibus subjectam redderem, neque est, quod existimes me hoc facere velle, qua ex re non parva etiam admiratione capior, de tua et Holambegi imprudentia, præcipue cum noveritis inducias esse inter imperatorem vestrum et regiam majestatem, quare non est, ut toties papirum frustra de tali re ad me scribendo consummas, aut, quod non, potius iudices, nos quoque homines esse, nisi ea sit vestra humanitas, quæ his temporibus contra inducias imperatoris et regis serenissimi, dominique mei clementissimi aliqua agerere *(igy!)* velit, posses igitur te facile ab hujusmodi tuis abstinere, neque est, quod tibi persuadeas, ut tamdiu quamdiu mihi a Deo optimo maximo vita conceditur, hæc circumjacentes partes subjectæ futuræ, — quod vero tu eas igni et ferro cogitas devastare, credito

ajánlása után. — Megkaptam a leveledet, melyet minap irtál Szolnokról nekem, és a melyből megértettem, hogy te nem csak az én barátom, de földim is vagy, mely dologban, — a mi a baráti köteléket illeti, nekem igen kedves dolgot adsz tudtomra, és én is a te jó barátodnak vallom magamat, azokban a dolgokban, melyek nem ellenkeznek a becsületemmel. — De abban, úgy látom, nem mutatod barátságodat, hogy irásoddal olyan merészséggel kivánod, hogy én Korponát jövedelmestől neked alávessem, és visszaadjam. Nincs is okod, hogy azt hidd, hogy én azt meg akarnám cselekedni, miért is nem csekély csodálkozás fog el a te és Holam bég esztelenségén, különösen, mert tudjátok, hogy fegyverszünet van a ti császárotok és a királyi felség között, ezért nincs is okod, hogy annyiszor pusztítsd a papirost, erről a dologról hiába irván hozzám, vagy inkább úgy véled, hogy mi is emberek [1] vagyunk? Vagy talán az a ti emberségtek, mely a mostani időben a császár és felséges király, az én legkegyelmesebb uram fegyverszünete ellen akar valamit cselekedni? — Igy hát könnyen tartóztathatod magad az ilyen fajta dolgaidtól, és nincs, hogy miért hinned, hogy addig, mig a jó hatalmas Isten élnem enged, az itt

[1] Halandók.

mihi, si hoc tu tempore induciarum feceris, quod memoriam quoque in vobis iam subjectis pagis sim relicturus, ut etiam säepe dictus Holambeg facile eosdem vestros pagos in sua redducet *(így!)* et ita profecto, ut non multorum gallorum cantus ex illis audietis, rogo itaque ut in his amici officium apud me tibi speres futurum, quæ non sint contra honorem meum. Hæc tibi breviter ad tuas literas rescribere volui. Datæ Corponæ 28 julii anno 1555. Johannes Grusich m. p.

Czím: Egregio domino Ibraÿm chaus Budæ existenti, amico nobis honorando.

Országos levéltár. Missiles.

körülfekvő részek hódoljanak, — hogy pedig azokat tűzzel-vassal akarod pusztítani, — hidd el nekem, — ha te ezt fegyverszünet idejében tennéd, hogy én is a nektek behódolt falvakban hátrahagyom a rólam való megemlékezést, hogy még a sokszor említett Holam bég is könnyen kitörli azokat a falvakat,[1] még pedig úgy, hogy bizony azokból nem sok kakasszót fogtok hallani. Kérlek tehát, hogy azokban reméljed az én baráti szolgálatomat, a mik nincsenek az én becsületem ellenére. — Ezeket akartam neked rövidesen a leveledre megírni. — Kelt Korponán, 1555 julius 28-án. Grussich János s. k.

Czím: a Budán lakozó Ibrahim csausznak, a mi becsülendő barátunknak.

Közli: Dr. Kárffy Ödön.

[1] A hódoltsági adólajstromokból.

MAGYAR HADI SZABÁLYZATOK GYŰJTEMÉNYE.

MAGYAR LOVASSÁG REGULAMENTUMA 1722.

3.

Az parolának kivétele után az oberstvachtmaister aztat az obersternek megviszi és tartozik avval az oberstert nemcsak regimentinél, de az hauptquartilban is megkeresni, valaminthogy az oberstlaitinantnak megviszi az parolát s ha comendansa az regimentnek akor valamint máskor az obersterinek úgy tartozik oberstlaidinantnak is mindeneket megvinni.

Az regiment parancsolatival juxta comunem praxim immediate az obersteritül expediáltatik és az midőn az regiment valamel generalishoz nem volna is assignálva, hanem magán campirozna, vagy cantonerozna, kötelessége az oberstvachtmaisternek minden nap délután az obersterhez az parancsolatokért menni.

Minek utánna az adjutant is maga részirül az haubtquartilbul az parolát, generalisság parancsolatit és szolgálatok repartitióját az oberstvachtmaisternek meghozta, akor expediálja az regiment parancsolativál az adjutantot, tudniillik az minimők az oberstertül adattak, azonkívül is pedig ha neki mi occurálna hatalmában vagyon azt is superaddálni és kiadatni. Az adjutantul a melyet a midőn az parolát veszi az oberstvachtmaister, azt neki vissza nem adgya, mindhogy præsumaltatik maga expediáltatásábul secure tudgya, de az egyenlő szolgálatok dolgát tüle jól megvizsgálja, kivált ha több regimentekkel együtt esik az szolgálatoknak repartitiója, úgy hogy azoknak statusa tabelláját előkérvén examinálja s fölveszi a proportione reliquorum rövidsége, vagyis megtudositása nem esik e mind az tisztek soronkívül, mind pedig az közönsigesek számosabb comendéroztatásával s ha per in curiam mi olyas defectust tapasztal suis viis remerteálja az adjutantot pedig megfedgye.

Minden estve meghozván az adjutant az compagniáktul béadott tagzetlikbül, vagyis diurnalis sedulákbul formált tagzetliát, azt az

oberstwachtmaister subscribálván az adjutant által meg másnap onnend az reportumot öszve vehesse.

Regvel pedig 9 óráig mind az kapitanoktul, mind adjutantul s nem különben az kornétül, a ki az strázsákat vizitálni volt, az oberstvachtmaister okvetlen béveszi az reportumot, mely után azonnal el migyen reportalni az obersternek az egisz regimentül, hogy az oberster is oly formán maga brigadajabeli generalvachtmaisterinek annak ideiben meg tehesse az reportumot.

Az kapitánokat melyek valamely ujságot jelentettek mindenkor magával az obersterhez vigye, a mire, hogy ha még valamit kivánna tőlük kérdezni, jelen lévén jobban informáltathassik általok, elvégezvén pedig az oberstvachtmaister reportumát minden parancsolatokat, melyek az előtt való nap az compagniaknak kiadattak repetál az obersternek hogy az által megtudhassa azon additamentumok, melyeket az oberstlaidinant és az oberstvachtmaister tett, az oberster intentiójához con firmáltatnak-e, vagy sem.

Minden nimő consequentiát, okozható újságot, melyet időközb e akár nappal s akar éjjel az oberstvachtmaisternek megjelentettek, tartozik aztot azonnal szemilye szerint az obersternek megvinni, hanem ha mi nem oly consideratióra s nem is igen szorgos volna, azt az parancsolat kivitele ideig, vagy regvel szokott reportumig halaszthatja.

Az intervenialandó jelentésekkel az oberstert csak az regimentnél és szomszédságban keresi, mivel egyébkép lovaglást nem jőzné, de az ordinarium reportumnál, valamint a parolával tartozik őtet nemcsak az regimentnél, de az haubtquartilban is fölkeresni, harmadik helyre mindazonáltal nem tartozik utánna menni, ha csak expresse maga után nem hatta, fölkerestessik.

Hogyha eképen a szokott expediáló ideig az oberstert föl nem találta, az parolát az oberstlaidinantnak vigye és magát az által az regimentet illető parancsolatokkal expediáltassa, hasonlóképen, ha regvel sem találná az ordinarius reportummal aztis tali casu az oberstlaidinantnak vigye.

Fölséges római császár kegyelmes urunk lovas regimenteiben régtül fogva bévett szokás szerint az oberstvachtmaister ha csak annyi időt vehet magának az regimentet minden nap egyszer megjárja s megvizsgálja: Item ha mi comendirozottak akár nappal s akar éjjel az regimenttül kinyomakodnak, jelen legyen, rendtartásokat, fegyvereket, s munitiojokat megtekintse, miként viselik magokat instruálja s elejbek adván hivataljokat s onnénd eredendő kötelességeket, az T. Tettes regement becsöletit s magok reputatiójokat animálja, ugyan

akoris, a midőn az paraitschaft, vagyis piquet és mezei strázsák kinyomakodnak, jelen légyen az oberstvachtmaister.

Az compagniak vizitátiójában főképen az betegeket és turos, vagy máskipen is nyavalyas lovakat megtekincse, borbélit és kovácsot maga elejben hivassa és egy s más constitutióirul, magát informáltassa, az jó gondviselést nekik comittálván az tiszteknek pedig az szorgalmatos inspectiot positive injungálván.

Item megnize annak osztásakor minémő kenyeret adtak, fourage-rozáskor, micsoda fouraget hoztak, abrakot nem különben annak rendelt mértékivel osztottak-e és az abrak olyas fogyatkozás nélkül megy-e véghez, az sátorok mi modgyával vadnak, fegyver, mundér, nyeregszerszám miként conserváltatik és ezek helyett ha uj kérettetik meg mutattassék az előbbeni hol vagyon, vagy hova lett, in summa pedig mindenekre az regimentnél vigyáztasson és ha valamely büntetésre méltó fogyatkozást talál az bünöst megpirongassa, nemcsak, hanem pro qualitate delicti az zaszló alatt 30 s 40 pálcza ütissel corigálja, vagy ha sulyosabb volna dolga, nyereg, vagy karabén hordoztatással is coerceálja, vagy az cselekedetnek nagyságához képest az profoszhoz küldgye és vasra veresse.

Ha történik, hogy az oberstvachtmaister valamely főtisztet az profoszhoz vitetne vagy csak közönséges arestomot imponáltatna, aztot azonnal szemilye szerint jelencse meg az obersternek, mingyárt az vizitatiója után, mely kázuson kivül akkor nem szüksiges az vizitatióval mit extra jelenteni, ha nem az ordinarius reportumi ideire halasztatik.

A midőn olykor maga az oberster vizitálja az regimentet (s ámbár temporaneus oberster ligyen is) kötelessége az oberstvachtmaisternek, mihelyest niki megjelentetik, azonnal hozzaja járuljon sőt hacsak másként annyi üressége vagyon, az többi compagniákon által kisérje, niha ugyan az oberster mingyárt maga saját sátorabul hivatattja, vagy viszi magával.

Magok közt amikipen megegyeztek az főtisztek az szolgálatbeli sor iránt az adjutant által annak valóságos diariumjait az egész compagniján által diszinek megtartassa és azonközben de tempore in tempus magának is megadassa s megvizsgálja mind az tisztek annak rende szerint comendiroztatnak-e? Ugy az compagniák in sub repartitione statusokhoz képest nem aggraváltattnak-e?

Az oberstvachtmaister minden tartandó hadi törvényszékben præses (respective) és magányosan egy votuma vagyon. Ő vezérli az deliquensek ellen interveniáló executiókat s mint vigeztek jelen vagyon.

Ab anno 1720 Mense 7bri az Fölséges Bellicumtul az regiment cassáért együtt az obersterrel és oberstlaidinontal felelni ő is leköteleztetett, kiért az regiment quartélmestere abban neki is mindennémő informátiót adni tartozzék.

Eleiben valók az marquetanusok és mészárosok ellen való panaszok hamis iczeiért és mértékért, húsnak, bornak fogyatkozásáért tiltott időkben, vagy limitált áron fölül való bor, hus s egyebeknek ároltatásáért peremtiókért és több afféliért, melyekre az profus tartozik invigilálni és legközelebb való dependentiája az oberstvachtmaistertül vagyon.

Időrül időre is szokta taksálni az marquetanusoknál kiáruló italokat, nem különben az kivágandó húst az országnak, időnek s alkalmatosságnak reflexiója szerint. Ezen fáradságért őtet illetik az nyelvek minden levágott marháktól in natura, vel æquivalenti, amint az mészáros véle megalkhatik és öt garas készpénz. Az marquetánusok pedig azon idő alatt miglen kereskedisek és bor ároltatások tart holnaponkint mind mindenike tudniillik neki hat forintot füzetni és az stich-mastisának szokása szerint megadni tartoznak.

A midőn az oberster és oberstlaidinant absens, az oberstvachtmaister comendéroza az regimentet en cheff de mindazonáltal akkor is tartozik:

1mo. Mindennap az Hauptquártélban paroláért járni.

2dó. Az regiment adjutantját maga expediálni.

3tio. Az compagniáktul való reportumot az kapitány vagy commendansoktul immediate maga fölvenni. Hadi törvénszékben, vagy executiók véghezvitelére pedig az legidősbb kapitányt küldi.

Midőn pedig az oberster helett az oberstlaidinant comendirozza az regimentet, akkor az oberstlaidinant szolgálatya senkitül sem supleáltatik, az oberstvachtmaisternek mindazonáltal onnend az posztja, vagyis álló helye rangja miatt, az paradak és batagliakban oly accessusa vagyon, hogy az oberstlaidinant posztját occupálja az üdösbék kapitánynak pedig az regiment közepén vagyon állása. Cæterum általjában maga major functióban marad.

Annak ordinaria kötelessége főképen áll az regement paradájában való kiállításában s formálásában, harczokon az ellensig előtt ki és bémarsirozásokban, úgy egyib marsokban és öszvönyomakodásokban. Item magányos, vagy egyveledett comandokon pedig maga hivatalát observálja. Stabbeli strázsájára illeti az oberstvachtmaistert négy köz ember. Item ordinanczra is egy lovas ember rendeltetik hozzá. Ezt sem régen szokták, másként ugyan az regiment körül occuráló

sok rendbeli furratióira nézve igen is szükséges, de az hauptquartilban magával vinni nem illik.

Ha az regiment quartilokban dislocáltatik vagy másként is az regimenttül az kapitányoknak és compagniak comendánsának expresse megparancsoltatik, hányszor és mennyi idő alatt reportáljanak az oberstvachtmaisternek irva, melynek vitelivel az oberstvachtmaister is vagy személye szerint, vagy irásban minden ujságokat communicál az obersternél, hogy ha pedig az reportumnak béküldésiben valamelyikre kisedelmeskedik, vagy ipen elmulattya, szabadságában s auctoritásában áll az oberstvachtmaisternek aztat megfeddeni, vagy érdeme szerint aristommal kötelességére emlékeztetni. Rangját az oberstvachtmaister a dato suæ installationis számlálja.

Holnaponként rendeltetett egy oberstvachtmaisternek qua tali öt oralis portio, négy forintjával és nyolcz equilis három forintjával.

Közli: Dr. Szendrei János.

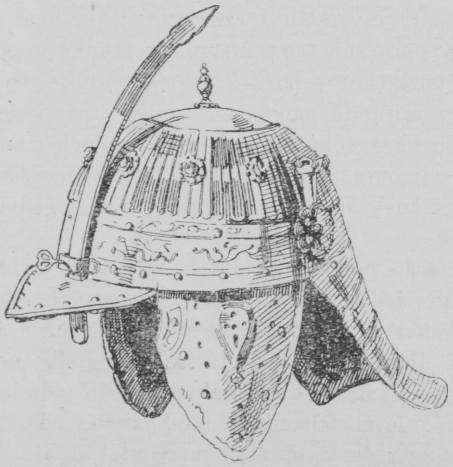

Lothringeni Károly herczeg magyar rohamsisakja 1580-ból.
A bécsi cs. és kir. udvari fegyvergyűjteményben.

PÁLYÁZAT.

A Magyar Tudományos Akadémia a következő pályázatot hirdeti:

Irassék meg az állandó hadsereg története I. Lipót korától Mária Terézia haláláig.

Jutalma a m. kir. honvédelmi miniszter adományából 100 darab császári arany.

Határnap 1912 szeptember 30.

A jutalom csak abszolut becsű műnek ítéltetik oda. A munkát szerző tartozik kiadni, ha ezt egy év lefolyása alatt nem teszi, a tulajdonjog az Akadémiára száll.

Minden rendű pályairat a fenn kitett határnapig a M. Tud. Akadémia főtitkári hivatalához címezve (tehát nem a főtitkár neve alatt) küldendő; azontúl semminemű ily munka el nem fogadtatik.

A pályaműnek külső borítékára, feltünő helyen, úgyszintén a jeligés levélre is ráirandó, hogy mely pályázatra küldetik be.

A pályamű idegen kézzel, lehetőleg géppel, tisztán és olvashatóan írva, lapszámozva, kötve legyen. Terjedelmesebb pályamunkák, melyek e feltételeknek nem felelnek meg, nem fogadtatnak el, illetőleg mellőztetnek.

A szerző nevét, polgári állását és lakhelyét tartalmazó pecsétes levélen ugyanazon jelige álljon, mely a pályamű homlokán. A pecsétes levélben netalán feljegyzett kikötések, feltételek s általában az itt jelzett szokásos eljárástól kívánt eltérések tekintetbe nem vétethetnek.

Álnév alatt pályázóknak a jutalom ki nem adatik.

Ha a jeligés levél felbontása után kitetszenék, hogy a munka saját kézírása a szerzőnek, műve a jutalomtól elesik.

A jutalmat nem nyert pályamunkák kéziratai az Akadémia levéltárában maradnak s csak engedély mellett másolhatók le az Akadémia helyiségében.

A kitűzött feladatra mindenrendű akadémiai tagok is pályázhatnak.

Egyébiránt bármely, ha csak formai kelléknek is elhanyagolása elejti a szerzőt a jutalomtól.

KÉPEK JEGYZÉKE

A NEGYEDIK FÜZETHEZ.

I. Önálló képek.

Lap

1. *Zrinyi Ilona*, a munkácsi vár hősi védője. Egykorú rézmetszet, melyen az akkori franczia divatú öltözetben ábrázoltatik, baljában puskát tartva. A háttérben az ostromlott Munkács vára látható. Felirata: Chez F. Jollain rue St. Jacques a la ville de Cologne an ce Pr. du Roi. La Princesse Veufue Ragosky Soeur du comte de Serin et Femme du comte Tekely, dont. elle a tres genereusement/ Soutenu les Interests don-nant les. Ordres pour luy/dans la Ville, et chateau de Montgats resistant vigou/reusement aux Turcs et Imperiaux et aux plus fortes/attaques de ses Ennemis. A felirat közepén a Zrinyi-család czímere. Először kiadva: dr. *Szendrei János*. Magyar hadtörténelmi emlékek az ezredéves országos kiállításon czímű s Budapesten 1896-ban megjelent művének 626. lapján
2. Munkács várának II. Rákóczi Ferencz által emeltetett külművei. A Műemlékek országos bizottsága rajztárában lévő egykorú eredeti felvétel nyomán rajzolta *Soós Elemér*.

II. Szövegképek.

1. A munkácsi vár erődítései 1630—1688-ig ... 517
2. Lórántffy Zsuzsánna emléktáblája a munkácsi várban ... 519
3. Munkács várának erődítései 1688-tól 1703-ig. De Bernard és báró Bever tervrajzai nyomán ... 531
4. A kapuk és hidak szerkezete a munkácsi várban ... 532
5. A munkácsi vár 1725-ben a lengyel oldalról nézve. De Bernard rajza nyomán ... 535
6. A munkácsi fellegvár alaprajza és hosszmetszetei 1711-ben ... 541
7. A munkácsi vár az 1834. évi tűzvész után, délről tekintve ... 547
8. A munkácsi ezredéves emlék ... 548
   Az 1—8. sz. képeket rajzolta *Soós Elemér* ...
9. Báthory Gábor erdélyi fejedelem szablyája és B. Ostrosith Miklós koronaőr kardja a Magyar Nemzeti Muzeumban ... 593
10. Magyar huszárok franczia szolgálatban 1693-ban ... 607
    Guerard Nicolas rajza után metszette *Leopold József Frigyes* (Guerard 1700—1734-ig Párisban dolgozott. Leopoldról csak annyit tudunk, hogy 1726-ban 58 éves korában Augsburgban halt meg). Szendrei János gyűjteményében.

III. Fejléczek.

Lap

1. Magyar-török fegyvertrophea a XVII-ik századból. Rézmetszet *Le Clerc Sebestyén* rajza után metszette *Kräusin Johanna Sybilla*. A Les Actions Glorieuses de S. A. S. Charles Duc de Lorraine etc. en Hongrie, Transylvanie, etc. című s Wolff Jeremiás által Augsburgban kiadott műből. (Kräusin Johanna Sybila született 1646-ban Augsburgban, meghalt 1717-ben. Atyja Küsel Márton volt. Nála tanult s dolgozott, míg Kraus rézmetsző nőül nem vette, kit munkáiban épen úgy segített. Ez időtől fogva önálló művei Kräusin név alatt jelentek meg).
2. Csatajelenet és fegyvertropheák, mint a 224. lapon — — — —

IV. Záróképek.

1. Magyar huszártorna öltözet, XVI. század. A bécsi cs. és kir. udvari fegyvermuzeum tornacodexéből. Tulajdonképen Tiroli Ferdinánd főherczeget ábrázolja a pilseni 1580-iki huszártornán. Kiadva: Magyar Műkincsek II. k. 4. tábla — — — — — — — — — 587
2. Lotharingiai Károly herczeg magyar rohamsisakja 1580-ból. A bécsi cs. és kir. udvari fegyvergyűjteményben. Kiadva: u. o. 13. tábla
3. Lotharingiai Károly herczeg dicsőítése. Rézmetszet. Le Clerc Sebestyén rajza után metszette Kräusin Johanna Sybilla — — — 655

V. Kezdőbetük.

1. M kezdőbetű XVI-ik század — — — — — — — — — — — 513
2. C « XVII. « — — — — — — — — — — 599
3. E « Frosempronii Octavianus Petrus 1513 — — — — 603
4. K « Wittemberg 1532 — — — — — — — — — — 612
5. A « Tournes. Genua 1654-ből — — — — — — — 615

Valamennyi a szerkesztőség könyvornamentikai gyűjteményéből.

NÉV- ÉS TÁRGYMUTATÓ.

A

Abaffy Miklós tokaji kapitány 164.
Aba nemzetség 421.
Abauj vármegye 173, 296, 355, 603. — torna vármegye 464.
Abrudbányai István 262.
Absolon Dániel 525.
Acsádi Ignácz 128, 525.
Acta Bosnae 15. — dietae 25—31, 34, 36, 40, 46, 48, 51, 360–364, 367, 368, 373, 376, 377, 379, 380, 383, 384, 385, 557, 563.
Actualis oberster 319.
Adony 70, 402, 413—415, 500.
Adonyi kastély 70, 415. — sziget 396, 400, 403, 405, 406, 407.
Adria 281, 469.
Afrikai lovasság 264.
Ahmet bég 314.
Aichholz 228.
Akadémia, cs. és kir. tengerészeti 476.
Akadémia, Magyar Tudományos 1—14, 269, 272, 274, 391, 466—468, 620. — II-ik osztálya 2, 3, 9, 10. — III-ik osztálya 1, 3. — könyvtára 24.
Akadémiai Értesítő 2, 4, 11.
Alaghy Judit 433.
Alapok és alapítványok. A m. kir. honvédelmi miniszter felügyelete alatt álló — története 297.
Albert osztrák herczeg 229.
Albrecht főherczeg 270, 271, 496. — dragonyos ezred (9. sz.) 143, 144.
Aldobrandini Cinzio pápai államtitkár 67, 68, 70, 73. — Péter biboros 58, 62, 77, 78, 397, 407.
Alduna 274.
Aldunai várak 17.
Alföld 156.
Ali bég 20, 21. — budai basa 244—247.
Allain Manesson Mallet 258.
Almássy nevű hajdu 161.
Alsái-család 22.
Alsó-Ausztria 166, 173, 564, 570.
Alsó-Eperjes vár l. Eperjes.
Alsó-Fehér vármegye 295.
Alsó-Törcsvár 145.
Alsó viziváros l. Viziváros.
Althan Adolf Mihály ezredes 65, 389, 390, 393, 394, 416.
Altiszti könyvtárak 7.
Altorjai László Mátyás 304.
Alt-Rognitz 213—215, 217, 218.
Alt-Württemberg ezred 339, 344.
Alvinczy József tábornagy 306. — regimentje 605.
Amadék 421.
Ambrasi fegyvergyűjtemény 228.
András deák 521. — karmelita barát 89, 97, 98, 99, 103.
Andrássy Péter tábornok 174, 194, 195.
Angeli M. 463.
Angelo 83, 110.
Anglia 170.
Angyal Dávid 11, 253.
Anhalt-Dessau 333.
Anonymus 419.
Antimori Vincze 247.
Antos János 476.
Apafi Mihály I-ső 91, 296, 299, 464, 489. — II-ik 296, 489.
Apaj (Pozsony megye) 207
Apaji-család 208. — Sebestyén 207.
Apor Péter báró 126.
Appiano dandárnok 271.
Apponyi oklevéltár 208.
Apraxin 334.

Arab lovasok 401.
Arad 160, 273, 297, 355, 356, 495, 497. — vármegye 175.
Aradi vár 481 — ereklye muzeum 493.
Aranka György 589.
Arany bulla 550.
Aranyos Imre 262.
Archaeologiai Értesítő 80, 226, 229, 230, 233, 234, 591, 592, 594. — Közlemények 543.
Aridzaga báró 499.
Armalisták 36.
Arnestus Pannifex 204.
Arneth Alfréd 167, 170.
Arsenal, bécsi 601.
Arszlán bég 246.
Arzt Mihály 128.
Ascanio Scoto Piacentino 67.
Asperni csata 260, 262, 274, 305, 472, 474, 475, 478, 480.
Asslborn kapitány 411.
Athinai Simon deák 429.
Auersperg herczeg 84. — György gróf 534.
Augsburg 230, 411, 511.
Austerlitz 611.
Ausztria 13, 88, 112, 113, 177, 259, 260, 347, 395, 469, 470, 475, 543.
Avarkori sirok 300.
Ács falu 157.
Ágostai csata 482.
Ágyuk 273. — a mohácsi csatatérről 239.
Ágyú- és harangöntők, magyarországi 480.
Áldásy Antal 275.
Állandó adó 574. — magyar hadsereg 14, 23—51, 349—387, 468, 620.
Árpád 299, 476. — házi királyok 281.
Árpádok 276, 282, 288, 289, 300, 487.
Ártándi Balázs 429. — Pál 429.
Árva vára 209, 287. — vármegye 175, 209. 234, 355.
Ázsia 253.
Ázsiai diák 402, 403.

B

Babocsay Farkas báró 337, 339, 347, 348. — arczképe a 347-ik lap mellett.
Badeni béke 381, 559. — Lajos herczeg 436. — nagyherczegi házi levéltár 142. — nagyherczegség Landes Archivja 443.
Badicz Ferencz, veszprémi 122.
Bagno 605, 606.
Bajon vára 149, 151, 152, 154, 155, 156.
Bajor 56, 166, 168, 169, 171, 177, 397, 398. — ország 166, 168, 169, 174, 303, 381, 391. — ütegek Buda 1686-iki ostrománál 14.
Bakics 185.
Bakonybéli apát 201, 203.
Bakovszky főhadnagy 221.
Bakytth Péter 314.
Balajthy József 419, 438, 516.
Balassa Ádám 501, 502, 503. — Bálint 277, 282, 292, 482, 490, 502. Borbála 599. — Ferencz 302. — gyarmat 599, 600. — Menyhért 223, 249—251, 431, 588. — Pál, gyarmati gróf 223. — Sándor 503. — Zsigmond 488.
Balaton 13, 235, 277.
Balás György 213.
Balkán 225.
Ballagi Aladár 11.
Ballágh Ferencz 265.
Balling János, gelsei 445, 518.
Ballus Pál 491.
Balogh János 419, 420, 421, 429. — Pál 269—272.
Bancalari 367.
Bandérium 36, 40, 377, 550, 553.
Barak Mihály káplár 262.
Barankay kapitány 265.
Barankovics Pál 265.
Baranya vármegye 175, 200, 263, 287, 291, 298, 355.
Baranyay huszárezred 179, 337, 347.
Barcsay Ákos fejedelem 299, 477.
Barcza patak 131, 132. — völgye 128, 129, 147.
Bardháza 427.
Barkó regementje 460.
Bars vármegye 173—175, 277, 278, 355, 483.
Baruth 337.
Bassompierre Ferencz 406, 408, 409, 415.
Basta György, altábornagy 56, 302, 392, 476.
Batka János 490, 491, 492, 496.
Batthyány Antónia grófnő 233. —

Ádám gróf 499. — Ferencz 414. — István gróf 233. — Kázmér gróf 226, 232. — Lajos gróf magyar kanczellár 180.
Batthyány-féle elefántcsont nyereg 231—233. — herczegi család 226, 227, 228. — könyvtár, gyulafehérvári 328.
Baumeister János 427, 539.
Bautzen 333, 337, 341.
Bavaria 178, 179, 180.
Bay Ferencz 432.
Bayreuth 335.
Baziás 17.
Bazin 174, 355.
Bács-Bodrog vármegye 486. — vára 427. — vármegye 175, 191—193, 355.
Báhony 209.
Bálintffy András 256.
Bálintit József 493.
Bánffy család 592, 594. — János nádor 480. — oklevéltár 210.
Bányai Károly 119.
Bányavárosok 175, 184—186, 246—248, 292, 358, 599.
Bányavidéki tatárjárás, 1599-iki 483.
Bányászok, felsőmagyarországi 414.
Bárczaság 150.
Bárczay Oszkár 2.
Bárd 224.
Bárdossy 551, 553.
Bártfa 355, 456.
Báthori czimer 435. — vára Szilágysomlyón 477.
Báthory András, somlyai 589. — Boldizsár, somlyai 589. — Gábor erdélyi fejedelem 148, 156, 158, 164, 283, 481, 589, 591, 593. — II. György, ecsedi 594. — István, ecsedi 148. — István ecsedi, országbiró 224, 592, 594. — István erdélyi fejedelem 224, 249, 250, 277, 429, 430, 588, 589, 592, 594. — Miklós 250. — Zsigmond erdélyi fejedelem 53, 224, 589. — Zsófia 519.
Bátmonostor 200, 206.
Bátori István 203. — Sztaniszló 203.
Bázeli zsinat 202.
Bebek Ferencz 431, 452. — taraczk 434. — ágyu 435, 445.
Beck Vilma bárónő 277.
Beeskow 341.
Behmer Antal alezredes 543.
Belene falu 206.
Beleznay huszárok 346.
Belgiojoso regimentje 606.
Belleisle tábornok 172.
Bellicum consilium 186, 187.
Belling ezredes 462.
Belobreska = Baziás 17.
Belopotoczky Kálmán 469.
Belsz Mihály 456.
Beltzesti 459.
Bem J. tábornok 223, 270, 281.
Bembo 247.
Bene Pál 501.
Benedek tábornok 471, 474. — Máté 502.
Benigni-féle kéziratgyűjtemény 133, 134.
Benkő: Transsilvania, 1778. 135, 136, 138.
Benyovszky lovasdandára 259.
Bercsényi Miklós 115, 120, 121, 123, 304.
Beregszász 427, 435, 439, 482, 523, 527,
Beregszászi bástya 538, 542. — kapu 533.
Bereg-Ujfalu 427. — vármegye 175, 288, 355, 418, 420, 424, 431, 439, 513, 526, 528, 546, 562.
Berei család 201.
Berenclau báró generális 179.
Berencsfalva 247.
Berezina 172.
Berényi levéltár 25, 26, 356, 364, 380.
Bergen-op-Zoom 346.
Berger József táborszernagy 496.
Berkesd 262.
Berlin 229, 304, 331—348, 462, 486, 493, 511, 590.
Berlini titkos állami levéltár 462.
Bernard, de, mérnök 526, 531, 535.
Bernárd György 264.
Berta Ferencz 264.
Berthóti Szaniszló 451.
Bertrandon de la Brocquière bourgognei lovag 225, 226.
Berzeviczy család levéltára 602. — Péter tárnokmester 203.
Berzsenyi Dániel 305.
Beszkid-hegy 430, 536.
Besztercze 589.
Bethlen 487. — bástya, kolozsvári 480, 487. — család, betleni és

iktári 194, 591, 598. — Ferencz, betleni 597, 598. — Gábor erdélyi fejedelem 152, 283, 444, 445, 460, 461, 481, 597, 598. — Gergely 132. — György 251. — István 274, 302, 513, 598. — Miklós gróf 80, 83, 85—87, 92, 94—96, 99, 101, 103, 104, 110, 598
Bever báró császári százados 526, 527, 531, 533.
Bezières 93.
Bécs 28, 54—57, 62, 67, 72, 73, 78, 84, 86—95, 98—101, 108—112, 133, 155, 165—170, 172, 174, 177, 179, 180, 184, 190, 195—197, 222, 228, 230, 238, 259, 270, 301, 305, 327, 328, 344, 347, 348, 374, 388, 392—397, 410, 443, 457, 460, 483, 484, 487, 494, 496, 497, 511, 524, 536, 552, 563, 606, 610, 611.
Bécsi állami levéltár 74, 250, 251, 393, 396, 398, 405, 407, 410, 411, 413—415, 417, 562. — béke 286, 292, 480, 481, 599. — hadi tanács l. Hadi tanács. — házi cs. és kir. levéltár 562. — kapu 58. — kongresszus 458. — udvari fegyvermuzeum 226, 228, 234, 306, 498, 619. — udvari kamara 54. — udvari levéltár 392, 562.
Békefi Remig 11, 235, 267.
Békés vármegye 149, 175, 285.
Bél Mátyás 233, 234, 236.
Béla király névtelen jegyzője 419. — IV-ik király 300, 420, 486.
Bidermann: Geschichte der Gesammt-Staats-Idee 25, 42, 44, 356, 376, 572, 578, 586.
Biegler Klemens osztrák százados 270.
Bielz E. A. 128.
Bihar vármegye 27, 50, 149, 155, 277, 278, 283, 291, 355, 360, 479, 523, 557.
Bihari vár 489.
Bihács 209.
Bilder-Saal. Nürnberg, 1762. 347.
Binder András 456.
Birckenstein l. Burckhard.
Blankenstein Henrik gróf 261. — huszárok 260.
Bleyer Jakab 90, 113.
Blumenau 474.
Bobor György 286.
Bocskay István erdélyi fejedelem 148, 278, 281, 286, 288, 292, 294, 299, 434, 476, 478—481, 483, 489, 599, 601.
Boden Vilmos 392.
Bodon = Widdin 20.
Bodrog vármegye 200, 432.
Bodzai szoros 129, 132, 143—145.
Boeheim Vendel 228, 229, 232, 590.
Bolgár bán 211. — háború, 1363-iki 210. — ország 20, 211.
Bologna 54.
Bolognai museo civico 227, 229.
Boltscher Imre káplár 262.
Bomba 524, 543.
Bonaparte 280.
Bonhomo Péter 411, 417.
Bonn 253.
Bonyhád 493.
Bonzi bezièresi püspök 93, 105, 106.
Borbély László 411. — Mihály 441.
Bornemisza kassai viczegenerális 302. — Benedek 250, 251, 430. — Gergely 269. — János 429, 432. — Zsigmond 520.
Boros lovasdandára 259. — Musztafa 501.
Boroszló 166, 170.
Borovszky Samu 11, 274, 278, 279.
Borsán Miklós 247.
Borsod vármegye 175, 294, 355.
Borsovai vár 419, 420, 421.
Bosnya basa 70, 76.
Bosnyák Tamás füleki kapitány 152, 153.
Bosznia 70, 209, 314, 467, 471, 480, 497.
Boszporusz 248.
Botfalvai István 201.
Bottusán 458.
Bozók 246, 247.
Böbék István országbiró 209.
Böckle hadnagy 66.
Bölcs Leo taktikája 283, 287, 298.
Bömisch-Brod 461.
Börendy tizedes 221.
Böszörmény 157, 158.
Brancovean Const. oláh fejedelem 127.
Brandenburg 462, 463.
Brandenburgi Katalin 445, 513.
Brankovics György szerb deszpota 19, 427, 428. — Ulk 427.
Brassai Névtelen 125, 128, 132, 140, 145, 146, 147.
Brassó 127, 128, 140, 142, 150, 151, 161, 162.

Bratti, Alessandro 74.
Braun György 328.
Braunecker báró 305.
Braunschweig 331, 344.
Braunschweigi Ferdinánd herczeg 333, 335, 342. — herczegi múzeum 227, 229.
Bráza 130.
Brebina 142.
Brechaiville regimentje 605.
Breit József 11.
Brengeszen nevű torony 254.
Brethel Jakab 84.
Bronzágyú 242.
Brown tábornagy 602.
Bruck, Lajta melletti 173.
Bruckenthal-féle könyvtár 133, 137.
Brünn 168, 170.
Bubics Zsigmond 91, 402.
Buda 14, 45, 52—79, 150, 155, 156, 159—162, 169, 175, 201, 203, 224, 226, 229, 236, 240, 242, 247, 248, 284, 288, 298, 302, 307—310, 312, 314, 315, 346, 355, 359, 388—417, 429, 439, 462, 463, 479, 482—484, 490, 493, 494, 500, 520, 523, 591, 610, 612, 614.
Budai víztorony 73.
Budapest 13, 53, 78, 87, 91, 116, 126, 226, 229, 236, 238, 271, 317, 391, 397, 402, 417, 428, 457, 458, 463, 466, 504, 537, 588, 595, 599.
Budapesti Hirlap 234, 235. — Szemle 89.
Buják vára 244.
Bukarest 226, 227, 230, 232.
Bulbosa 458.
Bulgár bánság 488.
Burcisora 135.
Burckhard von Birckenstein 436, 437, 442, 443, 514, 534.
Burkersdorf 217, 218.
Busa 244.
Buttstädt 333.
Buziás 273.
Buzin, Bernardo, flandriai tiszt 416.
Buzogány 225, 588, 589, 591, 598.
Büdi Mihály 429. — ifj. 431. — taraczk 435.
Büsching A. Erdbeschreibung 130.
Byhed = Bihács 209.

C

Cahlenberg regimentje 606.
Camillo Trevisano 74.
Candelai Anna 429.
Capdebo Géza ezredes 497.
Caprara Aeneas császári tábornok 256, 522, 523.
Caraffa tábornok 524—526, 528. — pápai nunczius 88, 93, 97, 103.
Carcasse 524.
Carolus Gonzaga dux Nivernensis 413.
Cassel 389.
Cassonus 269.
Castaldo 298.
Castell-gróf-féle dragonyosezred 143.
Castriotto, Jacomo 328.
Castro Albert 247.
Cavalli, Giovan Battista 72, 76.
Chalkokondylasz 253.
Chasseur d'Afrique lovasok 264.
Cheren István 204.
Chlum 271, 272.
Chmel József 78.
Choppin H. 607.
Chotim 458.
Christofek Vincze osztrák százados 272.
Chronicon Carionis 328. — Fuchsio-Lupino-Oltardinum 126.
Ciancherotti István olasz főtiszt 58, 60—64, 66, 69—71, 398, 400, 403, 404, 406—410.
Cimeliotheca Musei Nationalis Hungarici. Buda. 1825. 229, 233—236, 591, 595.
Civalart ulánusok 470.
Clam Gallas hadtestparancsnok 270.
Coburg Józsiás herczeg 259, 457.
Colbert 584.
Colloredo gróf 347.
Commissariatus 565, 567, 573, 586. — magyar 577, 578. — regni provincialis 570. — tartományi 575.
Compiègne 228.
Conti herczeg 480.
Cornides-féle szepesi guerilla-vadászok 296.
Coronelli 422, 426, 427, 444.
Corpus iuris 554, 566.
Corvin János herczeg 428. — Mátyás 233.
Cosimo Medici 247.
Crefeld 610.
Crepatura 128, 131, 135, 140—142.
Crucea Brancoveanului 142.
Crusolcz 18.

Cumberland herczeg 331.
Curassier-regement 358, 582.
Custozza 482.
Custozzai csata 270, 274.
Csallóköz 345.
Csanád vármegye 15, 175, 278.
Csanády százados 260.
Csaszlaui ütközet 169.
Csatabárd 606. — ing 235. — képek 5.
Csábrág 245, 247, 483, 599—601.
Csáholyi János 203.
Csákány 225.
Csákberény 495.
Csáki István 203.
Csáktornya 84, 85, 87, 91, 224, 428.
Csáky Dénes gróf 457. — György gróf 317. — Imre kalocsai érsek 363, 364, 563, 564. — Mihály 432. — Pál 250.
Csánki Dezső 8, 11, 276, 280, 424, 427, 428.
Császár huszárok 605. — Péter-féle pórlázadás 302, 481.
Császári gyalogos 523. — katonaság 28. — királyi katonaság 556. — regulamentum 120.
Cseh czímer 227. — gyalogos 245. — gyalogság 311. — ország 165—171, 174, 177, 179, 199, 200, 204, 205, 212, 222, 375, 485, 569, 601, 602. — Péter, lévai, macsói bán 203, 204, 206.
Csehek 207, 401.
Csejthei Péter 431.
Csele patak 301.
Csepeli híd 404.
Csepelsziget 60, 396, 398, 400, 405, 407, 415.
Cserei Mihály 90, 92, 93, 101, 102, 103, 108, 112, 125, 132, 138, 140, 145, 146.
Cserhalmi csata, 1070-iki 300.
Csernek hegy 443.
Csernovics 458.
Csesznek 225, 598.
Csetneki szakállas puska 268.
Csicseri Zsigmond 201.
Csillag erőd 542. — sáncz 545.
Csinka 257.
Csobáncz 224. — vára 304.
Csohányi József 591.
Csokán havas, hegység, ösvény 129, 130.
Csongrád vármegye 175, 300.
Csontbuzogány 225.
Csusztató 539.
Csuthy Gáspár 245.
Czeczey Lénárd kassai kapitány 301.
Czegléd 291.
Czettricz udvari apród 301.
Czigler Győző 537, 538, 539, 540, 545, 546.
Czobor Ádám gróf 457. — Béla 226. — Erzsébet 397. — Márk gróf 368, 381. — Mihály 160.
Czuberka Alfréd 463.

D

Dalmáczia 288, 352, 366, 475.
D'Alton regementje 606.
Damjanich János 284, 478.
Danzers Armeezeitung 496.
Darabos Lőrincz, nádasdi 210.
Daróczy András kapitány 125, 126, 523.
Datsó István 501.
Daun Lipót gróf tábornagy 223, 224, 331.
Dáczia 126, 300, 488, 608.
Dák háborúk 481, 608.
Dámbovitia 129.
Dealu Cetatii 135.
Debreczen 156, 157, 161, 175, 299, 302, 303, 355, 420.
Defterdár 246.
Della Nova Ferencz-rendű kolostor levéltára, Nápoly 15.
D'Elvert: Zur öst. Finanzgeschichte 48, 551.
Demmin Aug. 229.
Demoiseaux 537.
Dentici Geronimo császári haditanácsos 60, 62, 63, 65, 67, 69, 71.
Deofe Dániel 482.
Dersfy Orsolya 444.
Dervarics Kálmán 80.
Dervis basa 402.
Dessewffy-család 477. — Ferencz 245, 246. — huszárok 345, 346.
D'Estrées 331.
De Vins regimentje 605.
Dezső Károly főhadnagy 547.
Décs 224, 595.
Déda 427.
Déva 298, 486, 515. — vára 152.
Dévény 594.
Dézsma 362, 368, 371.

Dian János 502.
Dietrichstein herczeg 84.
Dilbaum Sámuel: Eikonografia (Augsburg, 1605.) 411—413, 417.
Dilich (Schäfer) Vilmos 389, 411, 414.
Diósgyőr 429. — nevű ágyú 445.
Diószeg 152, 153.
Dísz-buzogány 224. — nyergek 227. — pallosok 224.
Ditrich Marczel 245.
Divény 244.
Dlugosz 252, 253.
Dobay Zsigmond 522, 524.
Dobó István, ruszkai 285, 432, 477. 480, 487, 488.
Dobrojevics Jakab 547.
Dobrudzsa 481.
Dobsina 292, 493.
Dolmány 606.
Dombay Mihály 245, 246.
Domitiánus 488.
Don Juan de Austria 293.
Doria vértesezred 143.
Dóczy András szatmári kapitány 150, 154, 155, 164. — István 155, 156.
Dósa György 276. — féle pórlázadás 429.
Dömeháza 247.
Dragonyos ezred, csász. és kir. 12-ik 261. — regimentek 358, 582. — tiszti kard 224.
Dragonyosok 521, 524.
Draskovics Ádám 363.
Drágfalva 427.
Drágffy György 428.
Drávántúl 352, 355.
Drezda 344, 461, 602, 604.
Drégely 221, 242, 244—246, 288, 289, 314.
Drinápoly 252, 253.
Drugeth Mária 520.
Drumu Turcilor 129.
Duka Tivadar 495.
Duló Gábor hontmegyei szolgabiró 590. — korponai kapitány 224, 590.
Dumouricz 259.
Duna 17, 18, 57, 66, 68, 70, 71, 73. 78, 166, 168, 173, 240, 242, 311, 312, 350, 389, 390, 393, 394, 396—398, 401, 402, 404, 416, 417, 462, 492, 494, 499, 500, 600. — hadsereg, magyar 1848—1849-iki 475, 480. — pentele 300. — szabályozási m. kir. felügyelőség 240. — Szekcső 301.
Dunai hajóhad 56.
Dunáninnen 355, 488, 499, 577. — túl 27, 197, 212, 310, 355, 482, 577.
Durlach regementje 605.
Dzsidás ezred, 4. számú 272.

E

Ebergényi generális 457. — László 363. — regiment 317.
Ecsed 249, 355, 594. — vára 157.
Edel Antal György 528.
Edelsheim Gyulai lovassági tábornok 263, 496, 497.
Edvárd huszár ezred, 12. számú 485.
Egeg 245.
Eger 120, 156, 157, 245, 250, 304, 314, 355, 359, 393, 476, 487, 488, 524. — vára 285, 297.
Egger-féle gyüjtemény 228.
Egri püspök 202, 251, 451.
Egyed István dr. 466.
Egyetem, budapesti m. kir. tudomány, 13. — könyvtára 25, 26.
Ehrgott 398, 401.
Eilenburg 333.
Eipel 218.
Eisenstadt 204.
Elba 170, 333, 335, 336, 337, 341, 602.
Elefántcsont nyereg 225, 226, 227—233.
Elek János kapitány 149.
Eleonóra császárné regulamentuma 376.
Elmpt orosz generális 459.
Elsterwerda 333, 337, 341.
Endre, III-ik, király 300.
Engel, Joh. Christ. von 126, 127, 420.
Engelbrecht Christian 511. — Márton 511.
Enzenburg Ferencz gróf 227, 228.
Eörsy Péter 62, 68, 411, 413.
Eötvös Károly 463.
Eperjes 175, 253—256, 289, 355, 421, 446—456, 479, 493, 520, 522.
Ercole herczeg 228.
Ercsi 396.
Erdély 32, 53, 56, 57, 91, 101, 116, 121, 127—129, 134—136, 140, 141, 143, 148—153, 155—157, 159, 160, 161—164, 213, 223—225, 244, 249—251, 267, 270, 277, 294, 299, 301, 305—308, 313, 346, 383, 392, 421, 430, 443, 457, 469, 479, 486,

487, 494, 497, 518, 546, 590, 591, 594, 595, 597, 609.
Erdélyi havasok 133. — Kárpátok 128. — Nemzeti Muzeum 119, 120. — Országgyűlési Emlékek 126.
Erdészeti Lapok 128.
Erdőd 180, 190, 191, 192.
Erdődy Ádám László 564. — család 32. — György 363. — huszárok 457—460, 605. — János gróf 457. — László nyitrai püspök 368.
Erfurt 333.
Erneszt posztógyáros 204.
Ernuszt János 428. — Zsigmond 428.
Erzsébet, Zsigmond király leánya 229
Esslingen 474, 480.
Esze Tamás 303.
Eszék 355, 394.
Eszla 262.
Esztergom 53, 56, 57, 61, 68, 74, 77, 148, 201, 245, 302, 356, 389, 390, 392, 393, 395, 411, 413, 415, 416, 479, 484. — vármegye 175, 355.
Esztergomi érseki könyvtár 233. — káptalan házi levéltára 208. — országos levéltára 208.
Eszterházy Antal herczeg gyalog regementje 317, 457, 602, 605. — Antal gróf kurucz generális 296. — Dániel gróf tábornok 296. — Ferencz gróf országbiró 188—190. — herczeg huszárezred (szabadkai 8. számú) 259, 337. — István gróf 495. — János gróf 499, 596. — József gróf tábornagy 188, 190, 363, 601. — Miklós gróf nádor 439, 444, 483, 484, 513. — Miklós regementje 605. — Pál 90, 91, 92, 101, 102, 103, 315, 484. — Reglement 610.
Ethnographia 110.
Európa 172, 185, 252, 253, 259, 550, 583, 584.
Everhardo Gvernero Happelio 526.
Evlia Cselebi 295.
Ezredek létszáma 1695-től 32, 121. — 1711-ben 358.
Éble Gábor: Az 1741-iki insurrectio szervezése 165—198.
Éger 171, 172, 601.
Ékerőd 537.
Éradony 153.
Érczágyú 542.
Érd 411.
Érdy codex 328. — János 236.
Érmellék 161.
Érsekujvár 289, 355, 397, 411, 480, 488, 536, 600, 610.
Észak-Magyarország 45.

F

Faágyú 600.
Fallou L. 607.
Farkas György 262. — jegy 233, 241. — fog bélyeg 241. — kaczagány 606. — pihenő 136.
Faux, De La, hadmérnök 537.
Fábry oberster 458, 460.
Fáncsi Ferencz 600.
Fähnrich 601.
Fántana Serbului 142.
Fegyvergyártó czéh, kassai 480, 481.
Fegyvertárak 369.
Fehérhegyi csata 460.
Fejér Dénes honvédszázados 300. — Gy. Codex Dipl. 199, 210, 421. — lovag 477. — vármegye 175, 285, 355, 457.
Fejérpataki Ferencz 501.
Fejérpataky László 8, 11, 419, 501.
Fejérvár l. Székesfehérvár.
Fejérváry Éva 601. — Géza báró 294, 496.
Fekete Czeczilia, váradi 603. — Ferencz 485. — György, nagyváradi 604. — Péter, szoboszlai kapitány 151, 154, 158, 159, 161. — sereg 236, 487.
Felföld 27.
Fellner-Kretschmayr 558.
Fels Leonhard báró 310, 313.
Felső-Ausztria 166, 167, 168, 177, 180.
Felsőbánya 295.
Felső-Esztergár 502, 503.
Felsőmagyarország 13, 70, 212, 414, 446, 456, 464, 588.
Felsőszemeréd 246.
Felső-Szud 590.
Felső-Törcsvár 145.
Fenyvessy zászlótartó 605.
Ferdinánd, I-ső, király 184, 185, 239, 240, 244, 247, 248, 251, 267, 301, 429—432, 445, 452, 455. — II-ik, király 513. — III-ik, király 565. — főherczeg regementje 605.
Ferdinándy Béla orsz. képviselő 4. — határozati javaslata a magyar

katonai irodalom fejlesztése tárgyában 6.
Ferencz, I-ső császár és király 259, 304, 305, 472, 491, 492, 610, 611. — József, I-ső, király 471, 474, 480. József huszárezred 475. — Károly főherczeg 271.
Fermendzsin Özséb 15, 16.
Fessler J. A.: Die Geschichte der Ungern 136, 158.
Festetich László, tolnai gróf, alapítványa 9.
Félágyú 254.
Félix József közhuszár 261.
Félszakállas 268, 435.
Féltaraczk 254, 255.
Fényes Elek 234.
Fiala kapitány 265.
Fillach nevű torony 254.
Finck ezredes 344.
Finckenstein gróf 338, 340.
Firenze 64, 247.
Firenzei museo nazionale 227—229.
Flaming hosszúpuskások 397.
Flandria 85, 416.
Flemming 122.
Fleurus 610.
Fluck Béla 260, 262.
Fogas tőr 224.
Fogaras 132, 155. — vár 477. — vármegye 212.
Fokner József alezredes 493.
Forgách Ádám 484. — ezred 194, 195. — Ferencz esztergomi érsek 148, 249, 250, 267. — József, ghymesi és gácsi gróf 282. — Simon gróf 116, 123, 269, 431, 537. — Zsigmond kassai kapitány 150—154, 156—159, 163, 408, 415.
Forró Miklós 251.
Forstall Marcus 106, 108—110.
Forster Gyula báró 11, 235.
Főhadi biztosság 372, 565, 570, 571, 575, 577, 585.
Főkapitánya, a magyarországi hadak (nádor) 31, 39, 41, 42.
Földgátmű 537.
Földvárak 70, 418.
Fraknó 463.
Fraknói Vilmos 53, 252, 428, 463.
Francisci Erasmus 89, 98.
Franczia forradalom 1792—1797, 471. — gránátus század 116. — háboruk 223, 305, 493, 610. — katonaság 490—492, 607. — lovasság 64, 261. — ország, 85, 116, 172, 259, 606. — vértesek 261.
Francziák 61, 168, 169, 171, 177, 179, 304—306, 335, 484, 606, 607, 610.
Frangepán Katalin 288.
Frank bán 17, 20. — lovasok 397.
Frankfurt 167, 341.
Frankl Vilmos 592.
Fráter György l. Martinuzzi.
Friedenfels kapitány 264.
Friedjung Henrik 269—272.
Frigyes, II-ik, porosz király 165, 167—170, 331—333, 335, 345, 602, 610. — III-ik, császár 489. — V-ik császár 461. — Károly porosz herczeg 271. — trónörökös 462. — Vilmos, III-ik, porosz király 263, 266, 282. — Vilmos vál. fejedelem 462.
Fringia 480.
Fritz ezredes 216.
Fudvár 238.
Futak 346, 347.
Függő mű 537, 538, 545.
Fülek 152, 244—247, 520. — Henrik 332.
Füleki Horváth Szabó János 501. — Kajsza István 501. — vár 464.
Füleky gyalogos 221.
Fürstenberg Frigyes 416.
Fürstenwalde 341.

G

Gaali Ede őrmester 221.
Gabel 339.
Gablenz báró altábornagy 213.
Gabonaraktárak 571.
Gadocz 314.
Gaisburger l. Gaisperger.
Gaisperger Frigyes 397, 398, 416.
Gajári szoros 173.
Galambócz 22.
Galiczia 458.
Galis-Lovácska 443.
Gall Bernát Leo 411, 412, 417.
Gallipoli 252, 253.
Garai Miklós nádor 203.
Garayak 22.
Garay László nádor 596.
Gaudy alezredes 220.
Gazi 412.

Gábor Áron 494.
Gál kőfaragó 452.
Gát 427.
Gátpuska 543.
Gátmű. bástyázott 532, 533, 537. — csillagsáncz alakú 537.
Gebhardi L. A. Gesch. d. Groszf. Siebenbürgen, 1808. 135, 166, 138.
Gedeon 183.
Geiza 419.
Geldern Károly gróf hadnagy 264.
Gellérthegy 61, 389, 402, 407.
Gellérthegyi erőd 53, 64, 71, 72, 76, 390, 398, 409.
Generalatusok 365, 368, 556, 557, 568, 577.
Genova 592.
Gera 411.
Gerecze Péter 235.
Gerendi György 251.
Gerébi László 428. — Péter 428.
Gerlon Ferdinánd 496.
Germanus Gyula dr. 274.
Gersei Petheő János 430.
Géczi bástya 518, 525, 539, 542.
Géczy András 160, 161, 162, 163.
Gévay Antal 56.
Géza király 273.
Ghillányi huszár-regement 346, 348.
Giletincz 592.
Gindely Antal 460—461.
Giskra 296.
Glatz vára 166.
Goitó 265.
Golssen 337.
Gonzaga Ferrante mantuai herczeg 55.
Govone 271.
Gödöllő 190.
Gödöllői múzeum 240.
Gölniczbánya 452.
Gömör-Kishont vármegye 279, 283.
Gömör vármegye 223, 244, 355, 493, 497.
Gömöry Gusztáv 11, 55.
Gönyő 494.
Görgey Artúr 236, 272, 280, 287, 292, 469, 478, 493, 495, 496. — István 286.
Görlitz 336.
Gradistye 17.
Gragna, Monsieur de la 411.
Grassalkovich Antal 189, 190, 197.
Gravaminális concursus 375. — deputatio 27—29.
Grácz 55, 391.
Gránát 528, 543.
Gregorius panczermacher 448.
Gremonville lovag 84, 85, 86, 87, 91, 93, 95, 97, 98, 100, 103, 111, 114.
Gréven huszárok 605.
Gritti Lajos 429.
Grivičič 214, 215, 216, 220, 221. — dandár 213, 214, 218, 219, 271.
Grocka 346.
Grussich l. Krusics.
Grüben 346.
Guerard Nicolas 606.
Guerilla harcz 119.
Gulyás András 261.
Gura Riului 131, 137.
Guyon tábornok 493.
Gút 427.
Gúth Keled nemzetség 420.
Gúti Ország János 22.
Gvadányi József gróf százados 337.
Gyalogezred. cs. és kir. 2. számú 212—222, 271. — 7. sz. 272. — 17. számú 270. — 19. számú 270, 271. — 20. számú 270. — 23. számú 213, 216, 219, 220. — 25. számú 276. — 29. számú 198. — 31. számú 497, 498. — 32. számú 271, 293. — 34. számú 274, 291. — 37. számú 470, 601. — 38. számú 278. — 44. számú 271, 293. — 46-ik számú 271. — 51-ik számú 339. — 52. számú 271. — 60-ik számú 271. — 62. számú 271. — 63. számú 293. — 68. számú 283, 297, 497. — 77. számú 271. — 79. számú 299. — 101. számú 283. — m. kir. pécsi 19. honvéd 263.
Gyaloghajduk 414.
Gyalogság, magyar, megalakulása 303.
Gyarmathy István 521. — Sándor 234, 235.
Gyerke 246.
Gyonge 521.
Gyöngyös 260, 262,
Gyöngyösy István 464.
György deák 269. — szász választófejedelem 93, 105, 106, 107.
Győr 28, 52—56, 174, 245, 246, 275, 303, 305, 306, 315, 355, 356, 393, 478, 484, 491, 492, 499, 577. — vármegye 29, 305, 355.
Győri csata 305, 306, 490. — kato-

nai parancsnok 28. — káptalan 28. — püspök 197, 202, 203. — Tört. és Rég. Füzetek 233, 234, 236.
Győry Péter generális 477.
Gyujtó hajó, lotharingiai módon készített 60.
Gyula 156, 355.
Gyulafejérvár 151, 161, 162, 164, 249, 596, 597.
Gyulay Ferencz regementje 605. — gróf alezredes 339.
Gyürki András 524. — Gábor, losonczi, országbiró 502.

H

Habil effendi 57.
Habsburg-ház 23, 52, 111, 184, 301, 367, 470, 552, 609.
Hadad vára 249 251.
Hadadi ütközet 1562 márcz. 4-én 249—251, 487.
Hadi adó 35, 43, 44, 49, 562. — articulusok 119. — biztosok, magyar 367. — biztosság, magyarországi 357, 570, 576, 577, 586. — biztosság, pozsonyi 35. — ediktumok és törvények 1707. 122. — Exercitium 478. — és más nevezetes történetek, Bécs, 1789. 347, 457, 460, 606. — iskola 172. — levéltár, bécsi cs. és kir. 13, 26, 29, 32, 33, 35, 36, 44, 45, 50, 51, 84, 142, 347—356, 358—359, 362, 369, 371—376, 381—383, 386, 407, 409, 410, 412, 416, 463, 472, 545, 546, 552, 553, 558—563, 569, 573—576, 578, 581, 582, 584—586, 600, 611. — muzeum, cs. és kir. 222. — műszótár, magyar 12. — műszótár 1495-ből 255. — pénztár, központi 23, 33, 351, 357, 367, 581. — Regulák avagy articulusok. Nagyszombat, 1706. 120, 121. — szabályzat, magyar 120—122, 486. — szabályzatok gyűjteménye 317, 504, 615. — tanács, bécsi 28—30, 32—34, 45, 55, 56, 72, 84, 156, 159, 171, 187, 241, 347, 349, 351, 353, 356, 358, 367, 369—375, 381—383, 391, 405, 529, 558—562, 565, 569, 573, 574, 576, 577, 578, 579, 580, 584, 601. — tanács, európai, egy magyar kapitány képével 1672-ből 417. — tanács, magyar 367, 382, 573. — trombita a XVIII. századból 387. — utasítások 120.
Hadik András, futaki gróf, altábornagy 331—348, 486. — arczképe Mansfeld J. Erneszt rézmetszete után a 331. lap mellett. — huszárok 492. — Mihály 345.
Hadjárat, 954. és 955. évi magyar 485. — keresztes 483. — 1347. évi olasz 209. — 1377. évi litván 211, 292 485. — 1377. évi velenczei 211. — XIV. századi magyar 490. — 1437. évi krusolczi 22. — középkori magyar 199—211. — 1526. évi mohácsi 446—456 488. — 1528. évi 446—456. — 1542. magyarországi török 52. — 1552. évi honti 248, 483. — 1566-iki 52. — 1602—1603 évi 52—79, 388—417. — 1664. évi magyarországi 609. — 1690. évi erdélyi 142. — 1697. évi 482. — 1709. évi kurucz, Liptóban 489. — 1788. évi török 457, 605. — 1859. évi olasz 496, 497. — 1866. évi csehországi 1, 212—222, 472. — 1866. évi olasz 1, 469, 484. — 1878. évi boszniai 468, 480.
Hadsereg, A, folyóirat 273, 466. 468. — állandó magyar 14, 23—51, 349—387, 549—587. — cs. és kir. története 470, 475.
Hadszertárnok 540.
Hadtörténelmi apróságok 252, 457, 603. — Bizottság 1 14, 466, 467. — ereklyék a Magyar Nemzeti Muzeumban 223—243, 588—598. — irodalom 267, 462, 466, 608. — irodalom, magyar, repertoriuma 275—306, 469—498, 608—611. — Könyvtár, magyar 1, 12. — Közlemények 2—4, 8—13, 55, 90, 91, 118, 119, 120, 122, 174, 223, 234, 235, 238, 240, 242, 252, 540, 589, 591, 592, 594, 597, 598. — Muzeum, Magyar 2, 12, 478. — naptár 273. — okmánytár 307, 499, 612.
Hadtudományi Bizottság 1, 3, 10—12.
Hadügyminiszterium, porosz 270.
Hadviselés, régi magyar 119.
Hagymási Kristóf 430, 431.

Hainburg 297, 489, 492.
Hajdu János 128. — Nánás 276. — Szoboszló 278. — városok 175, 355.
Hajdúk 61, 70, 125, 140, 148—164, 176, 194, 245, 276, 286, 299, 302, 304, 389, 390, 394, 395, 405—407, 411, 413—415, 481, 488, 489, 523, 599, 601.
Hajóhid, budai, elrontása a magyar hajduk által 59.
Hakovnicza 254, 255.
Halil Ispaia 501.
Haller ezred 195. — ezredes 185, 196.
Halmágy 355.
Halom bék 612.
Hamburg 526.
Hammer József 56, 57, 58, 60, 69, 71, 402, 403.
Hampo Hans 428.
Hannover 331.
Haram vára 273.
Haraszti Dénes 204.
Harinnay Farkas 251.
Harmann József őrmester 262.
Haros sziget 398.
Harruckern 197.
Hastenbeck 331.
Haszán pasa 54, 69, 160.
Haszon nevű szolgalegény 314.
Határezredek 133.
Hatvan 156, 410, 416.
Hatzfeld cs. tábornok 609.
Haubner hegy 492.
Havasalföld 150, 160, 162, 210.
Haynau 284, 495.
Hazai Hugó 274. — Samu 466.
Háború, franczia 1809-iki 472, 611. — hétéves porosz 43, 331, 546, 601, 610. — lombardiai 1859-iki 269—272, 496. — olasz 1866-iki 270. — örökösödési (1740—1748), 470, 472, 610. — Porosz 1866-iki 269—272, 497. — tizenötéves török 302. — 1734-ik évi török 601.
Háromszék 281.
Háthegy 418.
Hátvas 240.
Hegyestőr 256, 257, 480, 596, 597.
Heisler gróf 125—127, 131, 132, 134, 135, 141—147. — vértesezred 143.
Heister Siegbert 32, 34, 44, 45, 373, 523.
Helela de Bereg 427.
Hellenbach Anna Mária bárónő 601.
Helmes százados 610.
Heltai Gáspár 433.
Helyőrségek szabályai 121.
Helytartótanács 172, 176, 178, 181, 187—189, 191, 193, 194, 197, 566, 571, 577.
Hemmer káplár 261.
Hencz káplár 260.
Henneberg báró főhadnagy 265.
Henrik, I-ső 609. — főherczeg 271. — herczeg 335, 342. — szász-merseburgi herczeg 462.
Henriquez-féle brigád 271.
Herberstein Zsigmond ezredes 63, 70, 375. — generális 414.
Herbeville gróf féle dragonyos ezred 143.
Herczegovina 467, 471, 480, 497.
Hermann József káplár 262.
Herrmann G. M. G. v.: Das alte und neue Kronstadt. 1883. 128.
Herzberg 335.
Hessen 331.
Hesynsthath—Eisenstadt 204.
Hevenesi gyüjtemény 25.
Heves vármegye 26, 175, 355.
Hédervári István 209. — oklevéltár 209.
Héjasfalvi honvédemlék 477.
Hémfl Benedek 210.
Héthársi ütközet 47[illegible].
Hidegszájú Huszain 501.
Hild őrnagy 264.
Hildburgshausen herczeg 193, 194, 195.
Hildburgshausen lásd még Szász-Hildburgshausen.
Hippolit árvai várnagy 209.
Hirsch porosz történetíró 462.
Hirtenfeld J. 347.
Hofer András 492.
Hoffkirchen gróf 504. — György András 392, 398, 401.
Hoffmann Frigyes 269.
Hohenlohe György Frigyes gróf 397, 401, 406, 409. — Lajos Kázmér 407.
Holam bék 613, 614.
Holdony 533.
Holéczy Mihály 127.
Hollandia 115.
Hollandus követ 115.
Hollán Ernő altábornagy 1, 7, 11, 480.
Hollókő 244.

Hollósvár 292.
Holovjich Palyó 502.
Holub József 267, 268.
Homonnai Drugeth Bálint 148, 481. — György 444.
Homonnainé 465.
Hont-Németi 175. — pázmán nemzetség 203. — vármegye 175, 244, 276, 432, 590, 599, 600.
Honvédelmi miniszter 3—10, 13—14, 272, 466, 467, 620. — minisztereink 497. — minisztérium 3, 236.
Honvéd főreáliskola 5. — hadapródiskola 5. — hadapród-iskola, m. kir. pécsi 475. — tisztikar létszáma 5. — zászlóalj, 1848—49-iki harmadik 284, 480. — 1848—49. vörös sapkás 9-ik 284. — 19-ik 493. — 86-ik 497.
Honvédség, magyar 121, 480, 485. — m. kir. fejlődése 1869—1899. 291, 296.
Horkai Pardus János 199.
Hornyik: Kecskemét tört. 120.
Horog vagy gátpuska 543.
Hortobágy 156.
Horvát gránátos 339. — gyalogság 337, 339, 340. — Markó szigetvári kapitány 478. — ország 13, 31, 208, 352—355, 366, 373, 475, 560.
Horváth Borbála 601. — Gergely 601. — László 412. — Márkus 601. — Pál 261. — Stancsics, gradeczi, család 601. — Zsigmond 363.
Hosszúmező 125.
Hoyerswerda 341.
Hódmezővásárhely 294.
Hódtavi csata 479.
Hóra-féle lázadás 482, 483, 486.
Höchstädt 610.
Hufnagel György 328.
Hunfalvy János 413.
Hunyad vármegye 297.
Hunyadi János 225, 252, 253, 282, 428, 477, 596, 597.
Hunyadiak 289.
Hussitismus 283.
Husz János 199.
Huszajn bég 155.
Huszár ezred, csász. és kir. 3-ik 345. — 6-ik 260—262, 282, 346, 347. — 7-ik 271. — 8-ik 337, 347. — 10-ik 263—266, 282, 346. — magy. kir. pécsi 8-ik honvéd 288. — ing 225. — magyar, a a XVI. századból, a bécsi udvari muzeum egyik szablyájáról 306. — tornaöltözetben (XVI. század) 587. — regimentek 582.
Huszárok 65, 76, 259—261, 263—266, 303, 304, 331, 337—341, 345, 346, 358, 389, 390, 397, 400, 401, 404, 409, 410—412, 414, 415, 457—460, 467, 468, 471, 472, 492, 606, 607.
Huszita hadjáratok 199—208.
Huszináták 227, 301, 478.
Huszt 355, 430. — vára 371, 416.
Hyndford lord 170.

I

Ibrahim budai basa 520. — csausz 612, 613. — Nazir basa 458. — pasa 480. — Rimoczay 501.
Idegen katonaság 25, 31, 39, 42, 49, 50, 301, 362, 364, 365, 367, 368, 383, 560. — katonatisztek 362.
Iktár 597, 598.
Illésházy István gróf, nádor 53, 57, 65, 66, 69, 70, 71, 73, 78, 148, 389, 599. — Miklós 46, 373, 374, 380.
Ilosva 418.
Ilty főhadnagy 261.
Innsbruck 55.
Insurrectio 24, 27, 39, 40—42, 47, 49, 283, 305, 306, 362, 364, 378, 386, 465, 551—557, 566, 567, 586. — 1741-iki, szervezése 165—198. — 1744-iki 476. — Mária Terézia korában 477.
Iparművészeti Muzeum, Országos Magyar 595.
Ipoly völgye 245.
Ipolyság 245, 246.
Ipsylándi, moldvai fejedelem 458.
Irodalomtörténeti Közlemények 84, 90, 94.
Isaszegi csata 286.
Ismertetések 267, 462.
Istvánfi Miklós: Historia regni Hungariae, Bécs, 1758, 57, 58, 60, 62—64, 68, 70, 72, 74, 76, 248, 267—269, 301, 394, 395, 401—403, 416, 430, 431.
Itália 611.
Iványi 427.

Iványi Béla dr. 256. — Eperjes városa és az 1526—28. évi hadjáratok 446—456.
Izabella királyné 52, 298, 430, 431.
Izdenczy 302.
Izmael (község) 458.

J

Jablonkai szoros 165, 462.
Jagellók 252, 428.
Jajcza 472.
Jakab Elek 11. — volt pozsonyi biró fia, István 210.
Jakcs Dénes váradi püspök 200.
Jakosich Ferencz 245, 246.
Jakóts Áron 497.
Jalu Csetecze 133.
Janicsárcső 543.
Janicsárok 69, 72, 246, 400, 402, 403, 412, 501.
Jankovich Miklós-féle elefántcsont nyereg 230—232. — gyűjtemény 224—226, 227, 230, 589, 590, 592, 594, 597, 598.
Jaromer 213, 214. — Jakobi nevű külvárosa 213.
Jasszi 458.
Jasznyétes 427.
Jámbor György közhuszár 261.
János főherczeg 611. — kápolna 398. — lovagrend 486. — timár 452. — Zsigmond erdélyi fejedelem 249—250, 267, 277, 302, 430—432.
Jánosi (Gömör vármegye) 427, 497.
Járius Ferencz 536.
Jászberény 175.
Jászkún kerület 175. — Szolnok vármegye 242.
Jászkunok 293, 355.
Jászkunság 284, 479.
Jászóvár 486.
Jászváros 458, 459.
Jägenreitter Wolff Ehrenreich 416.
Jedlicska Pál 316.
Jenei Sámuel 521.
Jenő 160, 355. — herczeg 346.
Jeszenák levéltár 26, 27, 360—362, 365, 367, 384, 385, 564, 572.
Jeszenszky István 564.
Jets Mátyás 242.
Jičini csata 270, 497.
Joan Turcu 137, 140, 141, 142.
Joanelli Silvester báró 604.
Joó János 599, 601.
Josef batterie 529. — stadt 213.
Jó Fülöp burgundi herczeg 226.
Jósika Miklós 136. — Samu báró erdélyi kanczellár 494.
József főherczeg 271. — I-ső, király 24—51, 359, 361, 367, 368, 387, 556. — II-ik, császár 304, 347, 457, 469, 546, 552, 555, 585. — nádor 306, 591.
Jörger 504.
Jüterbogk 336.

K

Kadizade Ali pasa 56.
Kaile 218.
Kaizer tábornok 528, 529.
Kajali András 501, 502. — Pál 502.
Kajdanó 427.
Kallminzer Lieutenant de Billov 136.
Kamuthy Balázs 224, 590.
Kandó főhadnagy 260.
Kanizsa 53, 54, 60, 71, 246, 301.
Kanizsai család 205. — Ferencz 238. — Imre 204. — László özvegye 204.
Kanizsayak 22.
Kantár 225.
Kapcsó András 264.
Kapisztrán János 485.
Kaponyai ütközet 282.
Kapy Sándor nagykállói kapitány 225, 598.
Karabély 256, 257, 543.
Karabélyos 524.
Karajazigok 401.
Karácson Imre dr 274.
Karácsonyi János: Az első magyar hadijelentés. 1437. 15—22.
Karánsebes 160.
Kard, egyenes 240, 241. — magyar 484, 591, 592, 593.
Karl-batterie 529.
Karlóczai béke 275, 364, 534.
Karlovitz 346. — orosz tábornok 548.
Karlsruhe 142, 443.
Kartács 528, 543.
Kasisade-Kadizade Ali 56.
Kassa 29, 70, 74, 150, 151, 157, 175, 191, 192, 249, 256, 257, 301—303, 350, 355, 359, 421, 424, 432, 434, 453, 456, 464, 480, 481, 485, 486, 524, 537, 577, 603, 604.

Kaszap Ali 501.
Kaszárnyák 365, 369, 371, 568, 569, 574, 576, 578, 581.
Katona István 127, 199.
Katonai akadémiák 116. — beszállásolás 36, 40, 45, 48, 51, 361, 568. — büntető törvénykönyv 1707. 122. — fuvarozás 569. — garázdálkodások 31. — gyakorlati szabályzatok 122. — ifjúsági könyvtárak 5. — irodalom, magyar, 4—8. — irodalom, magyar, fejlődése 480. — apostolai és tollforgató katonák 482. — irodalmi szakbizottság 5, 6. — kihágások 29, 32, 39, 41, 45, 360, 361, 365, 367, 374, 378, 384, 556, 557, 570, 571, 578, 579. — parancsnokságok 41. — raktárak 43, 350, 359, 372, 384. — regulamentum 570, 571, 578, 581. — rendszer 364, 562—564. — Tudósító 274.
Katzauerberg 218, 219.
Kaudelnik Welek (Vlk = Farkas), Brezniczi 199, 201.
Kaunitz-regement 606.
Kayser György 456.
Kazai György 428.
Kazinczy Ferencz 305.
Kálmány kapitány 459, 460.
Kálló 154, 155, 156, 157, 302, 303.
Kápolnai Pauer István 1, 11. — rajtaütés 487.
Káposztásmegyer 397.
Kárász Leó 226, 229, 230, 232.
Kárffy Ödön dr. 313, 500, 614.
Károly Albert bajor herczeg 610. — Albert cseh király 167. — főherczeg 259, 260, 305, 469, 473. — Gusztáv svéd király 609. — huszárok 347. — porosz herczeg 229. — Róbert l. Róbert Károly. — toskániai, regement 606. — III-ik, király 14, 23—51, 185, 192, 349—387, 458, 467, 549—587. — arczképe. melléklet Szabó Dezső czikkéhez. — IV-ik, császár és cseh király, 225, 485. — VII-ik, római német császár 183.
Károlyi Árpád 11, 52, 403. — ezred 187, — Ferencz gróf 180—183, 189, 194—196. — nemzetség levéltára 176, 177. — oklevéltár 207. — regement 605. — Sándor gróf 123, 124, 172, 177—195, 197, 198, 303, 304, 477, 488, 572.
Kárpát hegység 418, 419. — szorosok 165.
Kecskemét 120.
Keglevich gróf főhadnagy 261. — György 245.
Kelemen, VII-ik, pápa 53, 591. — győri püspök 203. — várnagy 420.
Kelenföld 407.
Kemény grófi család 590. — gyüjtemény 119. — János fejedelem 225, 292, 299, 431, 482. — Lajos 257.
Kende levéltár 149.
Kenderes 434.
Kendy 151, 597.
Kenyérmezei viadal 485.
Kerepeczi Gáspár 432. — (Majthényi) Demeter 432.
Keresd 598.
Keresztély városi jegyző 253, 255.
Keresztfalva 601.
Keresztúry József 551, 552, 555, 556.
Kermelich Károly 305.
Kewenhiller főgenerális l. Khevenhüller.
Kékkő 244, 501, 502. — alja 502. — vára 503.
Képiró, főstrázsamester 458, 459, 460.
Képviselőház 4, 8.
Kézsmárk 200, 205, 355.
Kézsmárki Thöhöly vár falfestményei 476.
Khevenhiller Ferencz Kristóf: Annales Ferdinandei. Lipcse, 1722. 53, 77.
Khevenhüller 166, 167, 168, 169, 170, 171, 174, 177, 178, 188, 478.
Kicsere-hegy 418.
Kiemnast 270.
Kinizsi Pál 224, 233—237, 477.
Kinsky ulánusok 605.
Királykő 127—131, 133—137, 139—141, 145—147.
Kircheisen 338.
Kirchner Hermann ezredes 263.
Kis-Barcza patak 134.
Kisbér 232,
Kisfaludi Miklós 444.
Kisfaludy Sándor 305.
Kisfalva 427.
Kis Imre jezsuita atya 519.
Kis-Kemencze 246.
Kis-Kerepecz 427.

Kis-Lucska 427.
Kismarton 204, 205, 290, 483, 487.
Kismartoni várnagyok 204, 205.
Kispest 498.
Kiss Ernő 284, 286. — István 261. — János 264. — Sándor honvéd-ezredes 494.
Kisszeben 456.
Kisucza Ujhely 175.
Kisvárda 303.
Klapka tábornok 494. — érem 494. — légió 270, 471.
Kleefeld vezérőrnagy 337, 341.
Kleinschnellendorf 165, 170, 174.
Klobusiczky Ferencz 528.
Knebel dandár 217, 218, 219.
Koháry István 315, 363, 484, 520, 521.
Kolin 331, 601.
Kolinovics 26.
Koller 190.
Kollhoffer mérnökkari kapitány 545.
Kollonics-féle reformjavaslat 23, 24, 572.
Kolonich Ferdinánd 397. — Siegfried ezredes 55, 63, 64, 66, 70, 74, 77, 393, 395, 398, 400, 401, 403, 405, 408, 413, 414, 416.
Kolowrat János 199. — Krakowsky Lipót gróf 471.
Kolozsvár 149, 151, 152, 281, 286, 339, 480, 487.
Kolozsvári Márton és György 225.
Komárom 174, 301, 302, 315, 355, 356, 393, 394, 492, 494, 536, 577. — vármegye 175, 355.
Komáromy András 11, 274. — Nagy András hajdúgenerális halála 1612 aug. 13. 148—164.
Komlósi bástya 539, 542.
Komnen Mánuel 609.
Koncz József 90.
Konstantinápoly 160, 294, 302, 605, 606.
Kopasz zátony 240, 242.
Kopcsó József 264.
Kopja vas 436.
Koriatovics Todor herczeg 424, 425, 427.
Korláth István szendrei kapitány 158.
Kornis 460, 461. — Zsigmond 601.
Koronaőrség, pozsonyi utasítása 480.
Korpona 29, 224, 245—247, 289, 483, 502, 590, 612—614.
Korponai tarisznya vár 483.
Korponay János 521.
Kosel 601.
Kosovics Márton 363.
Kossuth-család 223. — Ferencz 223. — Lajos 469, 485, 493. — Miklós turóczmegyei alkapitány temetési zászlaja 223.
Kosztolányi András 256. — oberster 460.
Kotorgárd 268.
Kotsi hadnagy 460.
Kott Ferencz 48-as tüzérfőhadnagy 494.
Kottbusi kapu (Berlinben) 340.
Kovács János 93. — Pál közhuszár 261, 262.
Kovás lőfegyverek 257.
Kovászó 430.
Kozák lovasság 63, 64, 68. — telep Magyarországon 477.
Kozákok 393, 395, 401.
Kóburg ulánusok 683.
Kóré, bikfalvi 347.
Köln 167, 269.
Königgrätzi csata 212, 271.
Königsberg 222.
Königs-Wusterhausen 337.
Köpcsény 492,
Körmend 226, 228, 355.
Körmöczbánya 486.
Körtvélyes 206.
Körtvélyesi Mihály 206. — Miklós 206.
Kövér Béla 594.
Kövi-Temeskubin 20.
Közép-Garam völgye 247. — Szolnok vármegye 249, 355.
Közös pénzügyminiszterium levéltára. 379.
Kőgolyó 524, 543.
Kőszeg 17, 175.
Kővár 355.
Kraft József 564.
Krajna 381.
Krakkó 594, 609.
Kralikovits közhuszár 459.
Krassó-Szörény vármegye 297.
Kraszna megye 203, 355. — völgy 249.
Krasznai Sámuel 536.
Kratz Hannibal 68.
Kray Pál báró 610. — Sándor 611.
Kreuz l. Keresztfalva.
Krieblitz 217.
Krim 304.
Krompach 453.
Kronstädter Zeitung 128.

Kropf János tizedes 262, 263. — Lajos 461, 483.
Krucsay Miklós 519.
Krummenau ezredes 338, 340.
Krusevácz 22.
Krusich János 245.
Krusics János korponai hadnagy 612.
Krusolcz 18, 22.
Krzinecki lovasezredes 72.
Kubinyi Ferencz 236.
Kucsma 606.
Kufstein 166.
Kugly István közhuszár 261.
Kulnigg Frigyes őrnagy 266.
Kunersdorfi csata 610.
Kunok 355.
Kurucz fegyverek 256, 257. — katonai műszavak 123.
Kuruczok 118, 124, 130, 133, 140, 145, 146, 276, 277, 280, 281, 286, 291, 293, 296, 303, 304, 481, 489, 523, 533, 536, 542.
Kurz A. 131, 142. — féle Magazin, 1844. 125.
Küry-bástya 539, 542.

L

Ladán fiai, János és Benedek 209.
Lacy-regement 605. — tábornagy 347.
Laczkfyak 22.
Lahner György tábornok 486.
Lajos, II-ik, magyar király 184, 185, 230, 301, 429, 448, 456, 498. — XIV, franczia király 84, 116, 122, 536. — XV. franczia király 171, 333, 335. — XVI. franczia király 259.
Lajta 173, 269.
Lala Mohammed basa 395.
Lamberg Mária Katalin grófnő 224.
Landsknechtek 397, 407, 414.
Lanka 427.
Lascano Tamás császári parancsnok 301.
Lathky 420.
Latorcza folyó 418, 443, 513, 518, 522, 527, 533, 536, 537, 538, 539, 545.
Lattermann-regement 606.
Lau 336.
Laun 4.
Laudon 304, 305, 347.
Layk vajda 210.
Lazarovics István 427.
Lazsanszky grófné 232.
Lám Sándor 444.
Lándzsások 245.
Lánczkopja 600.
Lánczos golyó 543.
Lányi diariuma 362, 363.
Lárga 458.
László herczeg 419. — kovács (faber) 449.
Lázár gróf hadnagy 259.
Lebrecht Mich. Siebenbürgens Fürsten. 1792. 127, 138.
Lech folyónál vívott 955-iki ütközet 476.
Lechfeld 609.
Lechnicz 202.
Le Clerk Sebestyén 327, 328.
Lederer Ignácz 546. — Károly báró kapitány 264, 265.
Lednicze 157.
Lehner százados 389.
Lehoczky Tivadar 424, 428, 429, 432, 434, 439, 520, 522, 525, 537, 546.
Lehwaldt 334.
Leipzig (Lipcse) 53, 229, 333, 335.
Leleszi konvent 201, 428.
Lemberg 497.
Lengyel felkelés 1863. évi 497. — légió 303. — ország 165, 346, 421, 429, 430, 455, 469, 522, 524, 536, 542, 609. — századok 534.
Leopold-batterie 529. — József Frigyes 606.
Lepantói csata 203.
Lerch mérnök 443.
Leslie Walter 84, 94, 95, 112.
Lettow-Vorbeck 472.
Letza (Lőcse?) 91.
Levenér könnyű lovasregement 605.
Léggömb 610.
Lénárd nevű puskás 449. — molnár 452. — tűzmester 456.
Léva 174, 199, 244, 247, 478.
Lévay János 431.
Liba-sziget 60.
Lichnowsky gróf 346.
Lichtenstein herczeg (10. számú) dragonyosezred 143.
Lieberose 341.
Lika 475.
Likavai vár 199, 498.
Linz 167, 174, 177, 178, 179, 180, 183.
Lionne, franczia miniszter 93.

Lipcse (Liptómegye) 206.
Lipót I-ső, király 23, 24, 27, 84, 89, 119, 124, 302, 303, 462, 504, 565, 620. — vár 355.
Lippa 160, 301, 314.
Lippay György 88, 93, 94, 111.
Liptói sánczok 304.
Liptó vármegye 175, 206, 355, 489, 601.
Lissa 482.
Literáti Nemes Sámuel 596.
Litkei 501.
Littau 327.
Litván hadjárat 1377. 292, 424.
Lobovitz 602.
Lobkowitz herczeg 166—168, 171. — Venczel herczeg 485.
Locatello 396.
Locher János 204.
Locsmánd vár 487.
Locul comorîlor 140.
Lohó 427.
Lombardiai háború, 1859 iki 269.
London 227, 228, 229, 461, 498.
Loósz István 273.
Lorántffy Mihály 153. — Zsuzsanna 518, 519.
Losoncziak 210.
Lotharingiai Ferencz 168. — Károly herczeg 169, 171, 179, 331, 336, 462, 619. — módon készített gyújtóhajó 60.
Lovagjáték 226. — rend, egyházi 482. — német 284, 479, 484.
Lovas hajduk 268. — halomsírok 84. — puskások 397. — sír 300, 479, 486.
Lóczy Lajos 235.
Lónyay András 150, 155, 156.
Lósy ezredes 337.
Lószerszám 225.
Löffelholz altábornagy 32, 542, 543.
Lök 151, 238.
Lövey Ádám 536.
Lőcse 91, 121, 175, 355, 456, 493, 520.
Ludovika Akadémia 5, 298. — Közlönye 120, 272. 482, 491.
Lugos 160, 284.
Luchsenstein-féle tájkép 130, 139.
Luckau 337.
Lukács timár 447.
Luka János, lugosi 432.
Lukinich Imre dr. 274. — A hadadi ütközet 1562 márcz. 4-én. 249—251.
Luncile Turcilor 129.
Luxemburgházbeli uralkodók 227.
Lüders orosz tábornok 494.

M

Maass 610.
Machiavelli 286.
Macsói bánok 200, 203.
Maderspach Károlyné 495, 496.
Magaskő 299.
Magdeburg 335, 343.
Magenta 269, 496, 497.
Maggi, Girolamo 328.
Magnano 299.
Magni gróf 144.
Magura 131, 133, 134, 135, 136, 137, 139, 140, 141, 142, 145, 147.
Magyar ágyúk 273. — ezredek 269. — Gencs 494. — gyalogság 70, 413. — hadakozás 124. — hadsereg 467. — hajdúk 60, 62, 68, 78. — horvát tengerpart 608. — Katonai Közlöny 272, 466. — katonaság 49, 50. — Könyvszemle 90, 120. — lovasság 70, 74, 246. — nemzeti hadsereg 124. — Nemzeti Múzeum 25—31, 34, 36, 40, 46, 48, 51, 90, 111, 149, 223—243, 328, 356, 360, 361, 364, 365, 367, 368, 373, 376, 377, 379, 380, 383, 384, 385, 402, 422, 444, 446, 557, 563, 564, 572, 578, 581, 588—598. — Néplap 347, 444. — ország és a nagy világ 599. — Óvár 174. — porosz légió 270. — ruha 27. — Sándor 262. — Történelmi Társulat 274, 275. — Történeti Életrajzok 463. — tüzes és lövőszerszámok 488. — vár 488.
Maillebois tábornok 171.
Majláni = Migliani 83.
Majláth Béla 223—225, 233, 235, 236, 238—240, 242, 589, 591, 592, 594, 598.
Majos János kapitány 534.
Majtény 542, 543.
Majthényi (Kerepeczi) Demeter 432.
Makarja 427.
Makay Gyula honvédőrnagy 497.
Makrantzi közhuszár 459,
Malfetta 410.
Mallendorf 346.
Malplaquet 610.
Managetta János György 564, 572.

Mangold Lajos dr. 272, 306, 463, 498, 611.
Mannsbarth Antal 495.
Mansfeld János Erneszt 328, 511. — József György 328. — Károly, idősb gróf 72.
Mantua 55.
Marchegg 173.
Marchia Jakab 478.
Marczali Henrik 458, 585.
Marczaly János 15, 22. — László püspök 15.
Margitsziget 57, 390.
Mark Quirin 259, 327, 347.
Marini, Ludovico százados 425, 546.
Marosvásárhely 479.
Maróthyak 52.
Marresda, Don Baldasarro kapitány 64, 74.
Marschall 333, 335—338, 341.
Marsigli Alajos Ferdinánd gróf 298.
Martalóczok 246, 488.
Martinenghi Miksa gróf 60, 64.
Martinuzzi György 245, 307, 310.
Marton József tanár 305.
Maschko Menyhért 245.
Matra István káplár 261.
Matunák Mihály: A palásti csata. 244—248.
Matusnay Sebestyén 245.
Mád 175.
Mádéfalvi veszedelem 276, 304, 487.
Mágócsi András 433. — Gáspár 433. — Gáspár, András fia 433—435, 439, 442, 516. — Ferencz 433, 439, 444.
Máramaros vármegye 175, 304, 355, 418, 431, 486.
Mária, II. Lajos özvegye 184, 429. — Ludovika királyné 482. — Terézia 165—172, 178, 190, 304, 331, 343, 575, 610, 620. — rend 260, 261, 304, 345, 346, 467, 468, 483, 489, 496.
Máriássy János 493.
Márkai (Marchiai) Jakab 15.
Márki Sándor 11, 463. — II. Rákóczi Ferencz mint hadúr 115—124.
Márton Cementarius 449.
Máté diák 452.
Mátyás főherczeg 53, 55, 56, 58, 62, 63, 65, 68, 73, 74, 77, 78, 148, 388, 392, 393, 405, 409, 410, 411, 412, 413, 414, 415, 416, 417. — I-ső, király 226, 232, 233, 236, 281, 428, 475, 482, 489, 550, 556, 594, 596. — II-ik, király 160. — szakács 449.
Mährisch-Ostrau 211.
Medencze 427.
Megyei katonaság 34.
Mehemet bey Czebrich 305. — szerdár pasa 393.
Meissen 337.
Mellvas 240, 241.
Mellvért 224.
Memel 334.
Mengersreuter 411.
Menhard de Nowa Domo csehországi báró 204, 205.
Mensi 354.
Mente 606.
Menvéd 538.
Meran 270.
Mercoeur herczeg 64.
Mersperg János Frigyes ezredes 70, 390, 398, 401, 413.
Merseburg 608.
Merz-féle század 546.
Metz 85, 328.
Meynert 551, 561, 567.
Meyrick-gyüjtemény 228, 229.
Mezei hadak 117. — és kerületi tábornokok 121. — tüzérség 355.
Mezières 538.
Mezőkeresztesi csata. 1596. évi 484.
Mezőssy Pál 547, 548.
Mérnökkari tiszt és közvitéz, magyar, a XVII. századból 257, 258.
Michaelis János Vilmos 328.
Migliani 83, 99.
Miklós czipész 452. — II-ik, orosz czár 223.
Miksa bajor herczeg 56. — bajor választófejedelem 408. — császár, I-ső 241, 372. — Emanuel bajor választófejedelem 462. — főherczeg 55, 247, 251, 484. — József bajor herczeg 610. — király 432.
Milano 228, 229.
Militia Cæsareoregia 556. — portalis 555. — Suæ Maiestatis 556.
Mill-bástya 537, 542.
Miller E. 228.
Mincio folyó 265.
Minerva, Felsőmagyarországi 347.
Miriszlói csata 477.
Miskolcz 120, 158, 175, 294.
Missale Strigoniense 328.
Mitrovszky báró vezérőrnagy 337.

Mittenwalde 337, 342.
Mittheilungen der k. k. Central-Commission 229.
Modena könnyű lovasregementje 605.
Modenai R. Galleria Estense 228.
Modor 355.
Moécsi patak 135.
Mohamed, nikápolyi bég 253. pasa 69.
Mohács 238, 239, 282, 446, 488, 610.
Mohácsi csata 296, 429, 447, 451, 453, 481. — sziget 394.
Molard János 393, 600—601.
Moldva folyó 461. — ország 457, 458, 460, 469, 543.
Molfetta 67.
Molin Alajos 87, 88, 93, 96—98, 100.
Mollinary báró 276, 473.
Molnár őrmester 261.
Moltke 471, 473, 474.
Mondel dandár 214, 215, 219.
Monoky Miklós ónodi kapitány 157.
Montbijoui vár 229.
Monte della Croce 270.
Montecuccoli Herkules debreczeni ezredparancsnok 303. — Raimund 111, 225, 473, 529, 609.
Montgolfier-testvérek 610.
Monti, Alessandro 473.
Monumenta Hung. Hist. 126. — Romana Episcopat. Vespr. 202. — Vaticana Hungariæ 53.
Moreau 611.
Morion 240, 241.
Mormêntul 142.
Morva folyó 17—20, 195. — gyalogos 245, 401. — katonák 76, 173, 177, 207, 398, 401. — mező 492. — ország 168, 169, 174, 196, 213, 601.
Moson vármegye 174, 301, 355, 487.
Moster nevű torony 254.
Mothe, De La 537, 540.
Mozsár 542, 547, 600.
Móricz anhalt-dessaui herczeg 333, 334, 335, 338, 341, 342.
Mönitz falu 611,
Mörsburg = Mersperg.
Muchea Turcilor 129.
Muhi csata 484.
Mulyadi Miklós 501.
Munkács 123, 288, 355, 418, 427.
Munkácsi vár 122, 288, 418—445, 488, 513—548.
Murád basa 394, 401, 409. — szultán 252, 253.
Muraköz 111.
Murat Joachim 474.
Murány 121, 245, 355. — vára 281, 464, 478, 479.
Muskéta 528.
Muskétások 60, 389, 394, 395, 406, 407, 521.
Musza budai pasa 483.
Müller: Die k. k. öst. Armee 32, 50. — Jakab Ferdinánd 229, 230, 233, 591. — József 492.
München 55, 89, 166, 167, 391.
Műemlékek Országos Bizottsága 421, 422, 425, 533, 538, 539, 540, 545, 546.
Művelődéstörténeti értekezések 267.

N

Nachod 271.
Nadányi Gergely 591.
Nadir-Derbend 252, 253.
Nagy András hajdúgenerális 148—164. — András táncza 164. — Ábrahám főhadnagy 547. — Géza 11. — Géza: Hadtörténelmi ereklyék a Magyar Nemzeti Muzeumban 223—243, 588—598. — István 262, 264. — István itélőmester 363. — Iván 590. — János hadnagy 222, 413. — Lajos király 275, 292, 424, 477, 485, 488. — Sándor 264.
Nagy-Bánya 249, 439, 514.
Nagybányai városi muzeum 297.
Nagy-Bereg 421.
Nagy-Enyed 149.
Nagy-Ernye 493.
Nagy- és Kis-Hont vármegye 355.
Nagyigmánd 495.
Nagy-Kálló 225, 598.
Nagy-Kemencze 246.
Nagy-Lucska 427.
Nagylaki Mátyás 431.
Nagysalló 493.
Nagy-Szamos völgy 249.
Nagyszeben 133, 147, 151, 152, 155, 403.
Nagyszebeni hadtestparancsnokság levéltára 136, 137, 139.
Nagyszombat 25, 115, 120, 122, 174, 199, 201, 206, 207, 355, 373, 375.
Nagy-Szováty János közhuszár 261.
Nagyvárad 151, 152, 155, 159, 160, 175, 200, 230, 249, 277, 278, 284,

287, 291, 355, 356, 359, 464, 489, 490, 515, 518, 523, 524, 577. — várának története 293.
Nagyvázsony 233, 236.
Naima 69, 402, 403.
Naláczi István 91.
Napoleon, I-ső 172, 305, 469, 471, 472, 490—492, 611. — III. 228.
Naszád, magyar a XVI-ik századból 316.
Naszádosok 70, 240, 302, 311, 405, 407.
Nauendorf-huszárok 492.
Naumburg 335.
Nádasd 210.
Nádasdy 45, 168, 430. — Ferencz 53, 61, 63, 70, 74, 110, 111, 331, 363, 390, 393, 401, 403, 408, 411—415, 457. — regement 605. — Tamás 363.
Nádor huszár 591. — mint főkapitány 362, 378, 556, 557, 566.
Nádudvar 151.
Nándorfehérvár 304, 305, 400, 402, 409, 427, 546, 610.
Nápoly 15.
Nápolyi vitézek 461.
Nedeczky százados 261.
Neervinden 259.
Nehéz lovasság 247.
Neipperg gróf 165, 166, 167, 168.
Neisse 166.
Nellinger káplár 260.
Nemes gróf főhadnagy 459, 460. — ifjak társasága 116. — Mihály 226, 229, 588.
Nemesi felkelés 1432-ben 301. — 1809-ben 305, 306, 555, 557. — fölkelő sereg 247.
Nemesség katonai kötelezettsége 36, 37, 40.
Nemzeti katonaság 356, 361, 365, 572, 573.
Nethersole, Sir Francis 461.
Neu-Rognitz 214, 219, 222.
Neu-Schadow 337.
Neufchatel herczege 491.
Neuhaus 205.
Neuhausi II-ik Menyhért 205.
Neumarkt 611.
Nezsider 174.
Németalföld 171. — birodalom 375, 569. — birodalmi czímer 227. — Bogsán 290. — gyalogos 245, 339, 389. — gyalogság 64, 65, 246, 247, 311. — hosszúpuskások 397. — lovasok 337. — lovasság 63, 246. — ország 13, 88, 172, 469. — ruha 27. — vezényszó 187. — vértesek 246. — zsoldosok 157.
Némethy Gergely 155, 156, 601. — Ferencz, tokaji kapitány 249, 250. — Pál 502.
Németi 247.
Nieuwerk gróf 229.
Niger Scriba 402.
Nigrelli Oktáv kassai generális 303.
Nikápoly 252, 253.
Nikápolyi csata 1396. 226, 232, 471.
Nikolaie közkatona 221.
Nikolsburgi névtelen 485.
Nipschicz Miklós lengyel királyi követ 456.
Niversi herczeg 60, 67, 413.
Noirquermes gróf ezredes 143. — féle vértesezred 143.
Nordheim 347.
Nova Domus-Neuhaus 205.
Novák káplár 260. — Mihály 502.
Nováki őrnagy 460.
Novi 305.
Nógrád vármegye 13, 175, 244, 245, 290, 315, 355, 500—502, 509.
Nürnberg 53, 89, 227, 232, 327, 328, 416.
Nürnbergi szakállas puska 268.
Nyáry Jenő báró 11.
Nyereg 225—233.
Nyirbátor 157, 224, 592. 593.
Nyiregyháza 157, 266.
Nyiresfalva 427.
Nyirség 157.
Nyitra 174, 199, 280, 301, 355, 564. — vármegye 13, 174, 175, 197, 203, 211, 217, 355, 385.

O

Oberschelkjageli ütközet 274.
Oberster, temporaneus 504.
Oberstlaidinant 507.
Oberstvachtmaister 509.
Ocskay László kurucz brigadéros 223, 282, 290, 291, 296, 488. — Mária bárónő 223.
Odran 346.
Oeconomicum militare 558.
Offredo Offredi molfettai püspök 67, 72.

Okolicsányi Pál 363.
Olasz fejedelmek 247. — gyalogosok 397. — gyalogság 246, 400, 404. — légiók 270. — mérnök 78. — ország 15, 245, 262, 275, 347, 404, 601. — pallosok 240. — tisztek 53, 58, 64, 65, 67, 247, 391.
Oláh András 521. — határezredek 136, 137. — illyriai regement 605. — ország 125, 126, 129, 131, 133, 134, 141, 143, 144, 543. — országi előcsapatok 143. — regement, első 605.
Ollómű 539.
Olmütz 143, 168, 496, 610.
Oppenheim 560.
Opuliai László herczeg, nádor 210.
Orániai Móricz 122.
Ordony 539.
Orgonalöveg 445, 464, 543.
Orosz regement 605. — ország 212, 421, 469, 543.
Oroszok 223, 494, 548, 611.
Oroszvég 427.
Országgyűlési Értesítő 7. — irományok 30.
Országos levéltár 13, 30, 32, 45, 150, 152, 153, 157, 249, 310, 313, 329, 361, 371, 372, 376, 377, 383—385, 432, 435, 441, 466, 500, 560, 612, 614.
Ország Tükre 444.
Ortelius Jeromos: Chronologia. Nürnberg, 1604. 53, 55, 56, 58—60, 62, 63, 66, 68, 70, 72—74, 76—78, 328, 389, 390, 392—395, 397, 400, 401, 403—410, 416.
Ortvay Tivadar 11.
Ostfriesland, Graf von 411.
Ostrau, morva 211.
Ostrosith András 592. — giletinczi báró család 592. — Mátyás 592. — Miklós koronaőr 591, 592, 593.
Ostrova 211.
Osztrák-magyar monarchia irásban és képben 599.
Osztrákok 335, 342, 401.
Osztró 211.
Ottó rajnai őrgróf 74.
Oztrow 211.
Ó-Buda 307, 311, 314, 407, 411.
Óbudai romok 57.
Ótalva 493.
Ólomlövedék 528.
Ónod 157, 350, 355.
Ónodi gyűlés 121.
Ó-Tohán 147.
Óváry Lipót 391, 415.
Önálló magyar katonaság 48.
Ördög Mátyás 245.
Őrszem, Az, 274.
Österreichische Militärische Zeitschrift 56, 58.

P

Paczona István, Pachonaházi 277.
Padina Futilor (Furilor) 134—137, 142. — Lupuluj 133—139. — Tatarilor 130.
Paks 70.
Palatio 253.
Palánk 244, 288, 289.
Palásti-csata 244—248.
Pallagi István 444.
Pallas Nagy Lexikona 444.
Pallavicini Hippolit 247. — regement 606.
Pallos 233, 592—596. — olasz 240.
Palocsay György huszárkapitány 119, 120.
Palota 246. — vár 480.
Palotaőrsége, a bécsi Burg 222.
Palotások 116.
Palóczi Máté országbiró 203.
Palóczy-család 428. — György esztergomi érsek 201—203. — Imre 428. — László 427—428. — Mátyás 428.
Palugyai hadnagy 460.
Panzerstecher 257.
Pap János 256. — János, báhonyi 209.
Papp Pál 262.
Parma 601.
Passau 166.
Passui farkasjegy 241.
Passzaroviczi békekötés 562.
Patens, 1697-iki, 24.
Patonai Magyar Bálint 301.
Pattantyus regement, első 606. — harmadik 606.
Paulleli, Franz von 538.
Pauler Gyula 87, 111.
Pavlovszky Ede honvédőrnagy 497.
Pálffy grófi család seniorátusi levéltára 314—316. — Ferencz gróf 576. — István 314, 315. — János gróf, nádor 33, 51, 123, 172, 177, 180, 181, 186, 187, 192, 193, 349, 350—352, 356, 358, 359, 365, 371,

372, 373, 375, 457, 477, 542, 569. — regementje 605. — Miklós báró, a győri hős 53, 244, 285, 482, 483.
Pálhegy 519.
Pálócz 20.
Pályázat 620.
Pán Endre 427.
Pánczélgyártó Gergely 448, 449.
Pánczéling 225, 234, 240.
Pánczélok 236.
Pánczélszúró 257.
Pápa 302, 355.
Pápai hadak 53. — nunczius 54.
Páris 229, 258, 259, 328, 333, 607.
Pecsevi 395, 409.
Pekáry József 317, 504.
Pellegrini regement 605.
Perczel Mór 493.
Peredi csata 493.
Perle János 454.
Perneszy András 163, 164.
Pervulesko ezredes 485.
Perzen 398, 401, 403, 407.
Pest 52—79, 80, 92, 240, 242, 248, 288, 308, 311, 388—417, 424, 592. — Pilis-Solt vármegye 175, 355.
Pestere 135.
Pester Lloyd 269.
Pesti erőd 53, 64, 75, 76, 77, 389, 396, 398, 411, 413, 416. — vár 482. Frigyes 429.
Petárda 268, 543.
Pethető Zsigmond gróf, kassai viczegenerális 485.
Petrovay György 427.
Petrovics Péter, temesi főispán 307, 310, 430.
Petrovits taraczk 435.
Petrócz vára 18.
Pécs 263, 301, 428.
Pénzverde 539.
Péter diák 452.
Pétervárad 213, 355, 494.
Pfalzi választó fejedelem 167.
Piasecki krónikája 413.
Piatra lui Kraj 134. — Tatarilor 130.
Piatsek kapitány 459, 460.
Pierrefond 228.
Pikák kezeléséről, utasítás 122.
Pilch Jenő 327. — A 2. számú székely gyalogezred az 1866. évi cseh-országi hadjáratban 212—222.
Pilisi apát 210.
Pilnikau 219.
Piltzius Gáspár 292.
Piringir Mihály 553.
Pirokháza 427.
Pisani velenczei főnemes 67.
Piscsevics orosz tábornok 477.
Pizna 602.
Plaiu Turcilor 129.
Plaiul foi 133.
Plesa hegy 142.
Pleskate 418.
Podewil 166.
Podoli hid 270.
Podolia 424.
Pogány (török) módra való hadakozás 116.
Pogrányi Benedek 63, 70, 415, 601.
Poiana Merului 142.
Polart kapitány 66.
Polhákok 256, 257.
Pompadour márkinő 333.
Popa havas 131, 135, 141, 147.
Popovics György 238.
Porcia herczeg 84, 85, 87, 88, 114.
Poreu turcului 130.
Porosz 2. gárdaezred 219. — 3-ik gárdagránátos ezred 220. — légiók 270. — ország 122, 167, 338, 345, 601.
Poroszok 165—198, 271, 331—348, 602.
Portalisok 176, 177, 181, 182, 187, 193, 197.
Portio 34, 35, 44, 51, 353—356, 368, 372, 374, 375, 382, 384, 560, 562, 563, 579, 580, 583.
Portyázás 124.
Porzia Jeromos adriai püspök, gráczi nunczius 78-ik lap melletti I-ső melléklet, 403.
Posasin 17, 22.
Posztós Erneszt 204.
Pothering 520.
Potrénfalva 520.
Potsdam 337, 341, 342.
Pozsega megye 355.
Pozsgay Zsigmond 302.
Pozsony 24, 26—28, 35, 36, 45, 46, 50, 62, 93, 172—189, 191, 193—196, 200, 201, 203—206, 210, 245, 287, 305, 352, 356, 361, 370, 381, 417, 490—492, 496, 500, 558, 559, 563, 610. — vármegye 13, 174, 206—210, 279, 292, 355, 415, 588.
Pozsonyi diæta 165. — Gáspár 158. — káptalan 209. — országos le-

véltára 209, 210. — koronaőrség utasítása 1657-ből 480. — vár 498.
Póka István 82, 83, 111.
Pórhad 66, 70.
Pórlázadás, 1514. évi 479, 481.
Pragmatica sanctio 169, 185.
Praussnitz 217, 218.
Pravadi 252, 253.
Prága 54, 60, 62, 64, 65, 68, 148, 166—172, 225, 228, 331, 389—396, 398, 405, 409, 461, 511.
Prágai szakállas puska 268.
Preis regement 606.
Pressburger Zeitung 490—492.
Pretzner Karolin 223.
Pribék Ibrahim 501.
Primæ nonus 24, 37, 551, 553, 554.
Prinzenstein Albert, ifj. 76.
Priny Gábor 250.
Priorato 83, 89, 99, 103, 110.
Proksch A. kapitány 495.
Provance 347.
Pruth folyó 459.
Publice Record Office, London 461.
Puchaim Farkas bányavidéki főkapitány 245.
Puchó 175.
Pulszky Károly 589, 594.
Puskacső 240, 241. — lakat 240. — por tornyok 369.
Puskák kezeléséről, utasítás 122.
Puskások 63, 245.
Pusztavár 234.

Q

Querlondonde Ferdinánd 496.

R

Raatsch 218, 219.
Rabutin de Bussy Lajos császári tábornok 304. — féle vértesezred 143.
Radeburg 333, 336, 342.
Radetzky 4.
Radics András 520, 521, 522, 523, 525.
Radisics Jenő 229, 230, 589, 594.
Radul Grecian 127. — vajda 150, 151.
Rainer főherczeg 490.
Rajcsányi Ádám 184.
Rajna 13, 170, 172, 346, 381, 559. — melléki mesterek 227.
Rajnai lovas 401,
Rakamaz 464, 513.
Rakowszki kapitány 460.
Raskó cs. k. kapitány 546.
Rassó Vincze 432.
Rastatti béke 381, 559.
Rácz István 245.
Ráczadony 396.
Ráczkevei sziget 396.
Rákóczi Ferencz, II ik, 24—27, 32, 115—124, 136, 275, 277, 280, 281, 284, 285, 287, 289, 291, 293, 294, 296, 297, 298, 303, 304, 359, 369, 425, 440, 444, 463, 464, 471, 473, 476, 477, 482, 485—489, 498, 502, 513, 520, 522, 530, 534, 536, 538, 539, 540, 542, 543, 545, 578 — emlékiratai 115—117. — hadi ediktuma 119. — Julia 522. — László 465.
Rákóczy György erdélyi fejedelem, I-ső, 116, 267, 288, 298, 431, 437, 443, 445, 464, 479, 481, 489, 513, 515, 516, 532, 538, 598. — II-ik, erdélyi fejedelem 116, 223, 225, 267, 285, 464, 465, 479, 519, 609. — Lajos 150. — Zsigmond, erdélyi fejedelem 148, 149, 433, 434, 439, 481.
Rákos 427.
Rákosmező 63, 245, 430.
Ráth Adolf ezredes 270, 271,
Ráthold nemzetség 518.
Rátkay Pál 245, 247.
Ráttky György, salamonfai 116.
Reburika 427.
Redwitz 327.
Regensburg 166, 171, 312, 611.
Regiment comendansa 504. — staab 319.
Registrum banderiale, 1433-iki 549.
Regulamentum, 1706. évi 117, 356. — 1711-iki 35, 354, 356—358, 360, 367, 370, 374, 375, 376. — 1715-iki 381, 383, 384. — magyar lovasság 1722. 317, 504, 615.
Regulamentumok 187.
Rehberger százados 66.
Reicher báró 297.
Reisky-regement 605.
Reith őrvezető 221.
Rettegi 523.
Reviczky oklevéltár 209.
Revisnye 209.
Revisnyei vár 498.
Reynier tábornok 491.
Reysz János 449.

Rédey Ferencz 152, 155, 159.
Révay Ferencz báró 260. — őrnagy 458.
Rézpuska 268.
Rhédey-család 226. — féle elefántcsontnyereg 229—230. — Lajos gróf 226, 227, 230.
Richelieu herczeg 331, 333, 335, 345.
Richnó vár 452.
Ried ezredes 339, 340, 343.
Riu patak és völgy 132, 134, 135, 140, 141, 147. — Turcului 130.
Riul Turcu 137.
Rochow altábornagy 336, 338, 340, 341.
Rogerius 289, 420, 489.
Rohan-Soubise Károly herczeg franczia tábornagy 331, 333.
Rombauer Tódor 547.
Románia 270.
Roscheusser (Roschhäuser) János 204.
Rose J. H. 611.
Rosenberg Ulrik 205.
Rossi: Teatro della guerra 444.
Rostás Pál 274.
Rosty főhadnagy 261.
Rottal Anton-batterie 529. — gróf 91.
Rozgonyi csata 490.
Rozsony Kristóf 247.
Róbert Károly 227, 421, 424, 426, 486.
Róma 54, 62, 88, 397, 407.
Római fegyverek 300. — Vatikáni Borghese levéltár 54, 55, 58, 60, 62, 63, 65—73, 76—78, 388, 391, 395, 397, 398, 402—404, 406, 410. — Vatikáni könyvtár 54, 57, 62, 66, 68, 70, 71, 74, 76, 394—396, 400.
Rómer Flóris 228—230, 232, 233, 236, 417.
Rónai Horváth Jenő 1, 2, 7, 11, 252, 429, 431, 432, 457, 458, 520, 525, 529.
Rőmer Lukács ezredes 398, 416.
Röppentyű 524.
Rövidpuskások 407.
Rucur (Rukur, Rucar) 131, 144
Rudersdorf 213, 217, 218, 219, 220, 221, 222.
Rudolf császár 53, 55, 77, 148, 224, 390—393, 405, 407, 410, 413—415, 434, 595,
Rueber György ezredes 414.
Rumy: Monum. Hung. 116.
Rupp Jakab 308.
Russworm Hermann Kristóf gróf, marsall 55—58, 60—64, 66, 67, 69, 72, 74, 391—396, 400—412, 414—416.
Ruszkabánya 495, 496.
Ruszkócz 427.
Rüber ezredes 70.
Rüdiger 494, 495.

S

Sacken, E. von 228.
Sagredo velenczei követ 88, 93, 94, 98, 111.
Saint Geniez ezrede 116.
Sajkás hajdúk 395.
Sajó Sándor 599.
Sajóhídvég 434.
Sajómezei csata 1241. 476.
Sajószentpéter 158.
Salamon Ferencz 11, 89, 466, 467. — király 419.
Salgó 244. — tarján 293. — vár 293, 295.
Salm Miksa gróf 68.
Salzburg 73, 411.
San Clemente prágai spanyol követ 391, 415.
Sanmartinói hős 497.
Santalier = Santhillier 56.
Santhillier Gilbert gróf kapitány 56.
Sarkad 427.
Sarkady 260.
Sarkantyú 224.
Sartori Ferencz dr. 127.
Satschan 611.
Savniki kastély 438.
Savoyai Jenő 4, 23, 359, 369, 382, 384, 567, 610.
Sánczgyűrű 537, 538.
Sándor czár, I-ső 212, 271. — Gáspár 363, 523, 524. — Mihály közhuszár 261. — pápa, VII-ik 113.
Sándry Ferencz 245, 246.
Sárkándy Pál 245.
Sárkányrend 227, 228, 232.
Sárközi Joó Máté 161.
Sárói Szabó Lajos m. kir. honvédszázados 11, 13, 511. — Hadik altábornagy Berlinben 331—348.
Sárospataki vár 281, 422, 498.
Sárossy István közhuszár 261.
Sárosvár 297. — vármegye 173, 355, 452, 585. — vármegyei múzeum 290.
Sárszentmihály 234.
Sárvár 476.

Sárvíz 394.
Sátoraljaujhely 279, 293, 464.
Sbarciora-patak 134, 135.
Sbardelatti Ágoston püspök 245, 247.
Scola militaris moderna 119.
Scrivano, il, 402.
Scudier tábornok 271.
Schandau 337.
Schärding 179, 180.
Scheibal János 407.
Schilkovszky Károly táborszernagy 491.
Schilling: Poetische Klage 90, 98, 99.
Schindlöcker hadosztály 272.
Schlick 33, 45, 46, 352—354, 356.
Schlosser J. 226, 227, 228, 229, 230, 232, 233.
Schmid kapitány 389.
Schmidegg gróf 495.
Schmidt Ferencz ezredtörzstrombitás 262.
Schnierer A. 427.
Schönberg ezredes 61, 63, 73.
Schönborn Ervin Jenő gróf 546. — grófi család 545.
Schönbrunn 491, 492.
Schönbrunni béke 611.
Schöning 462.
Schrainecki = Krzinecki 72.
Schröder Karl 494, 495.
Schrödl József 490.
Schulenburg: Exercier-Reglement 122.
Schurz 214.
Schuster Gáspár tornya 254.
Schwarzenberg Adolf 53.
Schwarzkostelez 461.
Schwendi Lázár 432, 433, 469.
Sebestyénfalva 207.
Segesvár 284.
Segnyei Miklós 153.
Sekendorf-ezred 601.
Selmeczbánya 279, 287, 293, 604.
Selmecz-patak 246.
Sempte 201, 203.
Semptei vár 484.
Sennyei István 303, 542.
Sennyey báró család 224, 595. — Pongrácz erdélyi tanácsos 224, 594, 595, 596.
Senftenberg 341.
Serbelloni 346.
Seregbontó 268, 435, 600.
Serédi György kassai kapitány 486.
Serra Giacomo 54, 55, 62, 66, 68, 70—73, 77, 78, 388, 391, 397, 410.
Sete István közhuszár 261.
Seydlitz 335, 341, 342.
Sforzia Medici 247. — Pallavicini 245—247.
Sicilia 317.
Siculicidium 304.
Sigray József 363.
Sikovszky l. Schilkovszky Károly.
Simaházy Károly István kapitány 486.
Simigianus l. Somogyi.
Simon 419. — János 503.
Simontornya 355.
Simonyi József, vitézvári báró 223. — százados 261.
Simsen-gyalogregement 603.
Sisaktaraczk 268.
Siska János 264.
Siskovits-regement 604.
Skalič 271.
Skelton, Joseph 229.
Skirnya Lukács 502.
Skóczia 225.
Skultéty László 492, 493. — Pál 490, 491, 492.
Slavata-család 205.
Sléziai katonák 76.
Sodrony ing 225.
Solferino 269, 496, 497.
Solferinói csata 263—266.
Soliman, II-ik, szultán 432.
Solingen 590, 591.
Somlyó vára 478.
Somogy vármegye 174, 175, 208, 224, 263, 287, 355, 594.
Somogyi (Simigianus) Ambrus 403.
Somogyi Mátyás, karcsai 599—601.
Somoskő 244.
Somoskői vár 295.
Soós Elemér: A munkácsi vár 418—445, 511, 513—548.
Sopron, 26, 27, 174, 175, 195, 360, 491. — vármegye 205, 355, 457, 487.
Soroksár 396.
Soronzó Ferencz 409.
Soubise l. Rohan-Soubise.
Sout Kensington muzeum, London 228.
Sörös Pongrácz 269.
Spandau 338, 340.
Spanyol háború 119.
Spanyolok 461.

Spanyolország 359.
Spatai Pál 363.
Splényi altábornagy 457, 460. — regement 605.
Spielberg-erőd 168.
Spinelli Arcangelo érsek 54, 60, 62, 64, 65, 67, 71.
Spitzer Mór 588.
Spree 337, 339, 340, 341.
Spremberg 342.
Sprinzenstein = Prinzenstein.
Sréter 116.
Stadlau 411.
Stahremberg 165, 374. — ezred 64.
Stancsis-Horváth, gradeczi család 601.
Stauffer Albert 55, 61, 69, 391—393, 396, 403, 406, 408, 409, 416.
Stein regement 605.
Stenz hadnagy 261.
Stieve Felix 391, 392.
Stiriai gyalogság 73. — lovasok 74.
Stolac 486.
Storkow 341
Stosch titkos tanácsos 344.
Strahova 427.
Strassoldo Germanico 397, 398, 400, 406, 410.
Strazniczi Bedrich 199, 207.
Stridovár 300.
Stripszki Hiador 122.
Strozzi, Cosimo ezredes 64, 69, 73.
Stumpf trombitás 262.
Suba 523.
Sugár ágyú 547.
Sulz Károly Lajos gróf 58, 60, 61, 76, 394—396, 398, 401, 405—408, 410, 415.
Sulzer, Fr. Jos. 126, 130.
Suly Farkas 247.
Sulyok György 249. — János 524.
Susan tábornok 495.
Sümeg 477.
Sverteczky 260.
Svédek 335.
Sviep erdőcske 271.
Systema militare 364—366, 368, 371, 386, 562, 564—566, 571—579, 583, 586.
Szabad csapatok 582. — hajduk 286, 290, 414, 481. — kunok 154. — seregbeliek 606.
Szabadságharcz, 1848/49-iki magyar 224, 272, 275—278, 280—292, 295—297, 300, 470, 471, 473, 474, 478, 479, 483, 484, 486, 487, 489, 493—496, 547.
Szabar 262.
Szablya 240, 241, 588, 590, 591, 606. — tótországi 481.
Szabó hadnagy 460. — káplár 261.
Szabó Dezső: Az állandó hadsereg beczikkelyezésének története III. Károly korában 23—51, 349—387, 549—587. — János 502. — József 262. — Károly 419, 466.
Szabolcs vármegye 175, 203, 224, 262, 275, 278, 294, 302, 303, 355, 464, 522, 594.
Szakács András 503.
Szakállas 238—242, 435, 436, 600. — golyóbis 435. — puska 528. — töltő palaczk 268.
Szakolcza 173, 174, 175.
Szalatnya 246.
Szalay Béla dr.: Thököly havasi útja 125—147. — Ferencz 432. — László 80, 124.
Szalánczvár 282, 476, 484.
Szalánkemeni ütközet 1691 ben 474.
Szalárdy János 164, 518.
Szalló, szécsényi gyalog zászlótartó 501.
Szalóki Pál 209.
Szamosközy István 394.
Szamosujvár 285.
Szamosujvári vár 295.
Szamota István 226.
Szandai Sréter István százados 272.
Szapolyai János 301, 451, 452, 455, 481.
Szarkahegy 443.
Szarvas 57.
Szarvasi kapitány 460.
Szatmár 150, 154, 157, 163, 164, 249, 303, 350, 355, 421. — vár 276, 476. — vármegye 175, 203, 224, 279, 294, 522, 594.
Szatmári béke 51, 281, 304, 359, 360, 542, 583.
Szádeczky Lajos 129, 131, 133, 140, 142, 145.
Szálló Mihály huszárőrmester 259.
Számszeríjjba való tüzes nyíl 268.
Szánits Sándor közhuszár 261.
Szász 427. — Hildburghausen József herczeg osztrák tábornagy 331. 333, 344. — fenesi csata 285, 479. — Meiningen 271.
Szászok 168, 169, 171, 307.

Szászország 122, 602.
Századok 52, 116, 119, 121, 122, 123, 129, 152, 206, 208, 211, 274, 395, 409, 429, 433, 441, 514.
Szebelléb 247.
Szeged 161, 175, 292, 297, 355, 356, 470.
Szegedi Antal 188.
Szegény Haszan 501.
Szeghegy 486.
Szekérsánczok 119.
Szekszárd 267, 394.
Szelim szultán, II-ik 293.
Szemere kormány 232.
Szendrei János dr. 8, 10, 11, 80, 111, 120, 226, 238, 240, 259. 286, 294, 327, 328, 463, 487, 512, 604, 619. — A M. Tud. Akadémia Hadtört. Bizottsága 1—14.
Szendrő 20, 157, 158, 402. — vára 279, 428, 476.
Szendrői egyezség, 1451. évi 428.
Szentbenedek 247.
Szentendre 57, 397, 398, 402, 409.
Szentendrei sziget 57, 397, 404, 408. — erőd 408.
Szentföld 225.
Szentgáli Jakab 200.
Szentgotthárd 610.
Szentgyörgy 203.
Szent György 229, 230, 232. — legenda 227. — lovagrend 227. — szobor, prágai 225, 228.
Szentgyörgyi László 203, 207.
Szentháromság gondviselésének lovagjai 116.
Szent István király 419.
Szent Iván 19. — tüze 19.
Szentiváni család 202.
Szentiványi család 601, 602. — Gyula 300, 460, 490. — László ezredes 601—602. — Miklós 601.
Szentkereszt 247.
Szent-Kereszty báró ezredes 260.
Szentkláray Jenő 78, 416.
Szentmarja 434.
Szent Mihály egyház, bécsi 90.
Szentmiklós 418, 420, 520.
Szent Miklós templom Münchenben 89.
Szenyér helység 208.
Szepes vármegye 175, 280, 355.
Szepesi kamara 434. — vár 355, 422.
Szepesófalu 202.
Szepesség 13, 199, 202, 205, 245, 601, 602.
Szerb határ 273.
Szerbia 22.
Szerdahely 394.
Szerecsenek 401.
Szerednye 430, 523.
Szerencs 153.
Szereth 460.
Szerém vár 490. — vármegye 355.
Szerémi 301.
Széchy Károly 80, 84, 85, 87, 88, 90, 93, 104—109, 113, 337. — Mária 464. — Mór 491.
Szécséni Ibrahim 501. — Mamhut 501.
Szécsény 244, 487, 501, 502.
Szécsényi gyűlés 123. — Juro 502.
Szécsi István 242.
Székely Antal ungvári kapitány 430. — Miklós 245. — Mózes 56, 590.
Székelydrabant 519. — gyalogosok 143. — hadi tisztek 120. — határőrség 487. — szervezése 1762—64-ben 304. — huszárezred 259. — huszárok 460, 605. — regement, első 605. — második 605. — vármegyék 212.
Székelyek 280, 296, 392, 459.
Székesfehérvár 54, 56, 57, 60, 64, 65, 70, 73, 175, 355, 404, 405, 414, 495, 499, 500, 592.
Székesfehérvári káptalan 208.
Széleskút (Pozsony m.) 588.
Szétszórt csatározás 124.
Sziget 355, 356, 478.
Szigethi István 304.
Szigetvár 53, 93, 291, 478.
Szikszay Antal 495.
Szilassy András 502. — János 591.
Szilágyság 250.
Szilágysomlyó 477, 515. — vármegye 292.
Szilágyi Erzsébet 428. — Mihály 428. — Sándor 11, 128, 163.
Szilézia 45, 166, 168, 169, 170, 346, 475, 546, 601.
Szilvay Mihály 528.
Szinahidasnémet 429.
Szinyákhegy 418.
Szirmay Tamás ezredes 488.
Szitnya vár 599.
Szlavonia 45, 352, 355, 366.
Szluha Ferencz 363.
Szoboszló 151, 154, 158, 159, 161.
Szokoli Mehemed 245.
Szolimán szultán 302.

Szolnok 57, 63, 155—157, 160, 161, 245, 355, 478, 493, 497, 523, 612, 613. — vármegye 355. — Doboka vármegye 285, 290.
Szombathely 80, 175.
Szondy György 242, 287, 289.
Szontagh Boldizsár 493.
Szörényi bán 17. — bánság 429. — kapitány 458, 460.
Szőcs Gergely 503.
Szőke György 521.
Szőny 314, 315.
Szpáhik 72, 74.
Sztalacz 17, 18.
Sztambul 217, 218.
Sztánfalva 427.
Sztáray gyalogezred 259.
Sztrecsényi várnagyok 206.
Sztropkó vára 489.
Szuhai István egri püspök 393.
Szuhányi Márton 177, 178, 179, 181, 182, 183, 184, 185, 188, 189, 190, 191, 193, 194, 195, 196.
Szulejmán szultán, I. ső 248, 296, 451.
Szuleiman pasa 462.
Szuworow orosz tábornok 458.
Szügyelő 225.

T

Tabódy 443.
Tagányi Károly 8, 11.
Takáts Sándor 11, 123, 433, 441, 514.
Takácsi-család 201, 202, 203.
Tamás esperes 289. — famulus 449. — havas 128, 129, 130, 131, 133. — nyereg 128.
Taplós puska 435.
Tapolcsán város 206.
Taraczk 542, 600. — török 600.
Tarnowski János 64.
Tata 189, 201, 312, 427.
Tatár kán 393.
Tatárjárás 280, 289, 294, 489.
Tatárok 142, 144, 146, 147, 209, 458.
Tatros 460.
Taus cseh város 242.
Tábori katonaság 1708-ban 32. — ütegek felállítása és fedezete olasz módra a XVI. században 251.
Táboriták 200, 202.
Táborőrségi utasítások 118, 120.
Tápióbicske 493.
Tárcza 244, 446, 599.
Tedeschi Lambert főhadnagy 273.
Telegdy Miklós 250.
Telek katonaság 555, 556.
Telekessy Imre 430, 431.
Teleki Mihály 91, 126.
Teltow 337.
Temeskubin 20.
Temesvár 78, 152, 245, 276, 283, 314, 482, 498.
Temetési zászló 223.
Teplicz (ma Teplicska) falu 206.
Terebes 121.
Terzy regement 605.
Teschen 257.
Teschen béke 347.
Tesinka 257.
Testis Rigó András 503.
Testőrség magyar 484.
Teufel Erazmusz 245, 246, 247, 248.
Teuffenbach Rudolf dunáninneni fő-kapitány 488.
Teutsch G. D.: Geschichte der Siebenbürgen Sachsen 127.
Tétény 242.
Thallóczy Frank szörényi bán 17. — Lajos 11.
Thallóczyak 22.
Thaly Kálmán 6, 11, 116, 119, 120—124, 126, 444, 463, 467, 513, 539, 540, 543, 599.
Theresien batterie 529.
Thököly Imre, késmárki 115, 125—147, 275, 296, 281, 444, 475, 476, 487, 520—524, 528, 529. — arczképe a 125-ik lap mellett. — féle hadviselés 124. — István 438.
Thurn Ambrus 391, 392, 401, 460, 461. — Henrik Mátyás gróf 61, 65, 74. — regement 606. — Thury Benedek 480. — György 223, 246. — József 252.
Thurzó 63, 70, 74. — György gróf 328. — György nádor 150—154, 156, 157, 159, 160, 161, 164, 390, 397, 401, 402, 405, 406, 407, 408, 410, 411, 412, 413, 414, 415.
Thyrow 341.
Tiburtino Márk 247.
Tilly János ezredes 58, 60, 66, 67.
Tinódi Lantos Sebestyén 277.
Tirhaim 373, 382, 558, 559.
Tirol 227, 416.
Tiroliak 398.
Tirps huszárok 347, 348.
Tisza 57, 150, 156, 173, 175, 418, 419, 451, 536.

Tiszáninnen 193, 350, 355.
Tiszántúl 173, 180, 187, 189, 190, 191, 192, 195, 196, 197, 355.
Tisztek, idegen katona 29, 37, 41, 48. — kinevezése 31, 121, 567.
Titeli határőr sajkás ezred 489.
Toborzási díj 561. — rendszer 567.
Todesco Edvard 236.
Tohan község 133.
Tohányi ütközet 142, 144.
Tokaj 154, 156, 157, 159, 164, 249, 250, 303, 350, 355, 451, 520, 534.
Tokaji vár 464.
Toll János tizedes 262, 263.
Tolna vármegye 175, 263, 287, 355, 363.
Tolvaj pihenő 137.
Tomory Pál 429.
Tompa 246.
Torgau 335, 341, 342.
Torna 226. — nyereg, magyar 225, 226, 228. — vára 452. — vármegye 355.
Toroczkó 278.
Torontál vármegye 484.
Torpay György közhuszár 261.
Toskána huszárok 605.
Tótország 414.
Tótországi szablya 480.
Tömös 132, 145.
Tömösi szoros 494.
Tölcséres karabély 256, 257.
Törcsvár 125—127, 130—132, 135, 137—139, 144—147. — patak 130, 133, 135, 146. — szoros 128, 129, 131, 133, 134, 135, 143, 144.
Török Bálint, enyingi, somogyi főispán 302, 307, 310, 312. — János 430. — háboruk 43, 44. — kapitány 264. — lovasság 73. — ösvények 129, 130, 133. — sáncz 130, 145. — Szent Miklós 242, 250. — vár 242.
Törökök 17, 22, 52—79, 114, 129, 141, 143, 144, 148—150, 152, 154, 156, 157, 204, 211, 246—248, 252, 253, 274, 288, 289, 291, 292, 295, 299, 302, 303, 314, 315, 316, 346, 364, 365, 388—417, 446, 451, 465, 472, 479, 481, 489, 499—503, 524, 534, 543, 546, 561, 567, 609, 610.
Törökország 111.
Történelmi Bizottság 3, 8, 9, 10, 274, 391. — Képcsarnok 327, 402. — Tár 54, 93, 113, 117, 119, 122, 153, 164, 201, 202, 204, 205, 206, 274, 524.
Törvényczikkek 1435: I. 40,555; II. 555. — 1485: IV. 41,566. — 1514: III. 429. — 1521: XXIV. 39. — 1555: I. 41. — 1563: XXXVII. 571. — 1599: VI., XV. 47. — 1602: II. 551; III. 43; IX. 24. — 1608a. c: XI. 30; XII. 365. — 1613: IX. 43. — 1618: IV. 41; XXXVI. 43. — 1622: XXXII. 43. — 1630: XLVII. 513. — 1638: XXXIV. 366. — 1655: VI. 29, 566, 570; X. 366. — 1681: I. 41; XXVII. 41, XLVI. 551. XLVII. 40. — 1687: IV. 550. — 1715: VIII. 36, 549, 551—557, 559, 562, 565, 568, 572—574, 576, 578, 579, 582, 586, 587. XIV. 562, XXI. 556; XLII. 556; XLIII, 556, 564, 578; LIX. 554, 557. 562, 563, 564. — 1723: XXI. 578, 579; XXIII. 579. — 1729: I. 580. — 1741: XX. 553; XLII, 581; LXIII. 55, 583. — 1827: XIX. 9. — 1888: XIV. 130.
Töttös László, bátmonostori 200, 206.
Traján 608. — oszlopa 481.
Tratzberg 227, 228.
Traun gróf 384.
Trausch József 126.
Trautenau 214, 417, 271.
Trautmannsdorf 390.
Trautson 374.
Trencsén 173, 175, 355, 601. — vármegye 206, 207, 355.
Trivulzio herczeg 229.
Trombon 257.
Troppau 168.
Tudományos Gyűjtemény 93, 127.
Tur 155.
Turcillor ösvény 133.
Turn 140.
Turnau 270.
Turócz vármegye 223, 355.
Turul 427.
Türr István 270.
Tüzes kalács 268. — kalán 435. — nyil 254, 268, 445. — szerszámbot 435.
Tüzetszóró robbanó lövedék 524.
Tüzérek 245.
Tüzérség szabályai 121.
Tüzérség, Rákóczi 488, 540.
Tüzértisztek, olasz 64.

U

Udvari, vagy testőrző hadak 116, 121.
Udvarhely vármegye 284.
Udvarhelyi vár 288, 482, 489.
Ugocsa vármegye 26, 175, 418, 439, 481, 520.
Uj-Arad 493.
Ujfalusi szoros 173.
Ujházi János 304. — Pál Sándor 304.
Ujházy ezredes 337, 341, 342.
Ujhegyi Béla 78.
Ujlak 308.
Ujvár 315, 401, 484.
Ujvári ezred 194.
Ulászló, I-ső király 427, 429, 483. — II-ik, király 184, 185. — IV-ik, király 301.
Ulm 611.
Ungvár 173, 355, 419, 421, 430, 522. — megye 175, 355, 418, 534.
Unterhaltungsblatt f. Geist, Gemüth und Publicität 1837. 127, 137.
Urbinate 54, 57, 60, 62, 66, 68, 70, 71, 74, 76, 394, 395, 396, 400.

V

Vadász regement 606. — zászlóalj 16-ik 213, 214, 219, 220. — 32. története 274.
Vahnstein, Otto von 411.
Vajdahunyadi vár 290.
Vak Béla király 420. — Bottyán 304.
Valea Turcilor 129.
Valha 427.
Valkay Mihály 429.
Valkó vármegye 355.
Vallon muskétások 58, 60, 73, 76.
Vallonok 240, 401.
Varannó 447.
Varin város 206.
Varsó 602.
Vasas németek 74.
Vaságyú 542. — ágyúgolyó 543.
Vasárnapi Ujság 239, 347, 591, 597, 598.
Vasing 223, 224, 233, 235—237. — keztyű 224. — pánczélos lovagbáb 223. — sapka, sodronyos 233—235, 237. — salap 240, 241. — vármegye 175, 188, 210, 355, 457.
Vass György 126.
Vasvári béke 88. — Mihály 29.
Vasvessző 268.
Vay Ádám bástya 537, 542.
Vácz 67, 156, 157, 161, 245, 314, 390, 393, 395, 406, 407, 429, 483. — vára 297.
Váczi csata, 1849 jul. 15. 493. — sziget 393, 397.
Vád község 133.
Vág folyó 201, 272, 601. — völgye 13, 301.
Vályi Béla 497.
Vámos-Ujfalu 434.
Várad-Olaszi 360.
Váradi Fekete Czeczilia 603.
Váradi püspökség 371.
Várak 13, 17, 118, 207, 235, 244, 245, 268, 269, 277, 286, 293, 350, 351, 356, 365, 371, 381, 477, 487, 488, 498, 564, 566, 568, 576.
Várdai Aladár 420. — család 420.
Várday Ferencz váczi püspök 429. — Miklós 203, 428.
Vári 427, 439.
Vármegyei puskás lovasok 397.
Várna 252, 253, 301.
Várnai ütközet 483.
Várőrségek 32, 382, 383.
Várpalánka 514, 533, 545.
Várvédelmi utasítások 118.
Vásonkő 224, 233, 235.
Vázsony 233, 234.
Vejsz basa 302.
Velencze 67, 72, 74, 86, 87, 88, 93, 94, 105, 111, 209—211, 328, 389, 392, 394—398, 400, 402—404, 409, 410, 477.
Veltzé Alajos kapitány 611.
Venczel német császár és cseh király 226, 227, 228.
Vendramin, Giacomo 74, 392, 394—398.
Verancsics 250.
Vereczkei hágó 418, 534, 536, 548.
Vereshegy 443.
Veress Endre 601. — Buda és Pest 1602—1603-iki ostroma 52—79. 388—417.
Verestoronyi szoros 129.
Verfu tatarului 130.
Verona 304.
Verőcze vármegye 355.
Veszprém 174, 244, 245, 347, 355, 489. — vármegye 197, 201, 233, 355, 457.
Veszprémi káptalan követe 29. — krónika 489. — püspök 202.

Vezényszavak 122, 123, 303.
Veteráni barlang 605.
Vezir Haszán basa 302.
Végbeli kapitányok 30, 150.
Végek 564, 566, 568, 569, 571, 572, 573, 574.
Véghles vára 245, 289.
Végvárak 31, 157, 483.
Vép 175.
Vércsatorna 233, 588, 592.
Vidova 217.
Vidrunkel gyalog regement 603.
Világos 284, 494, 495, 496, 548.
Villiers, Gilbert de 328.
Vincz 163.
Viollet le Duc 229.
Virágalakú jegy (kardon) 233.
Visegrád 299, 310, 311, 313, 316 422.
Visegrádi János dr. 464.
Viseletek, magyar, története 290, 294.
Vitek 205.
Vizikapu 58.
Viziló fark 268.
Viziváros 53, 58, 60, 71, 77, 411, 416.
Viznicze 427.
Vlad Drakul oláh vajda 227, 232.
Vledusca 141, 147.
Vohenstein=Vohrenstein.
Vohrenstein ezredes 77.
Vojtek György 217, 222.
Volta 262.
Voltaire 335.
Voralbergi felkelés 1809. évi 492.
Voytkó cserepező 449.
Vörös Balázs cseszneki kapitány 225, 598. — Ferencz 224. — Pál 244.
Vöttau 223.
Vulkán nevű kotrógép 240.
Vyss Albert 432.

W

Wacquant, Anatole 480.
Wagrami csata 305, 490.
Walderndorf gróf kapitány 265.
Wallenstein 567.
Walterskirchen, vértes százados 344.
Wanzenau 259.
Wasa ezred 271.
Wattignies 259.
Weber Arthur: Zrinyi halála 80—114. — J. Unterlieutenant 137.
Weigel Kristóf 327.
Weikert festő 511.
Weissenfels 335, 342.
Weisz, Ingenieur-Obrist-Lieutenant 133, 135.
Wendisch-Buchholz 337.
Wenzel-hegy 271.
Werbőczi István 277.
Wertner Mór dr.: Ujabb adalékok a középkori magyar hadjáratokhoz 199—211.
Wesselényi Ferencz nádor 87, 90, 91, 100, 103, 464, 520.
Westfáliai békekötés 608.
Westungarischer Grenzbote 490, 491.
Widdin 20, 493.
Wieland alezredes 261.
Wilczek 373, 374.
Wimpassing 173.
Wimpffen dandár 217, 219.
Windisch-Grätz tábornagy 475, 494.
Witnyédy István 85, 86, 87.
Wittenberg 328, 335.
Woeber főhadbiztos 190.
Woinovich Emil tábornok 495, 611.
Wolfenbüttel-regement 606.
Wundes János solingeni fegyverkovács 590.
Wurmser-huszárok 605.
Wurzbach, Constant von 347, 348.
Wussim J. 402.
Württemberg 609. — dragonyosok 605.
Württembergi huszárok 260.
Würzburg 609, 610.
Würzburgi ütközet 260.

Z

Zala-Egerszeg 175.
Zalagh = Sztalacz.
Zala vármegye 175, 291, 355.
Zalánkemeni ütközet 224.
Zaránd vármegye 175, 355.
Zavadka 534.
Zay Ferencz kassai kapitány 249, 250, 251.
Zágráb 16, 84,
Zágrábi püspök 200.
Zámbory Imre, rétei 603. — Ferencz 603. — János 603—604. — József 603. — László 603—604. — Zámboryné 603—604.
Zámoly 295.
Zápolya János 429, 430.
Zászló, temetési 223.
Zboray János 256.

Zeler István 450.
Zemplén vármegye 279, 293, 355, 464, 465, 477.
Zeughaus 256.
Zeugwart 256, 540.
Zentai csata 482.
Zerbs Antal hadnagy 221.
Zernest 125, 126, 129, 131—134, 140, 142, 146, 147.
Zernesti csata 125, 126, 130, 142. — hegység 128, 130, 131, 136, 138. — patak 131, 135, 137, 140, 146, 147.
Zichy Ferencz gróf főpohárnokmester 234, 235, 236. — Imre gróf 233, 234. — János gróf 226, 233. — Jenő gróf 234. — Károlyné grófné 233. — Ödön gróf 236, 495. — Rafael gróf 234. — család okmánytára 424. — oklevéltár 200—204, 206.
Zichyfalva 234.
Ziglauer 463.
Zilahi Kiss (Junius) 269.
Zilahy Károly 136.
Zimmerman Vilmos Péter 411. — Rezső 275.
Zimony 273.
Ziska 202.
Zitzewitz alezredes 338.
Zlaukó kínzómester 433.
Zollern gróf 397.
Zólyom 245, 247, 612. — vármegye 244, 355.
Zólyomi Dávid 513.
Zombory Ida 267.
Zrinyi Ádám gróf 224. — György 268. — Ilona 520, 522, 523, 524, 525, 548.— arczképe, melléklet az 513-ik laphoz. — Károly 428. — Miklós a szigetvári hős 276, 277, 285, 293, 488. — Miklós gróf költő és hadvezér 80—114, 116, 224, 286, 291, 295, 299, 476—479, 482, 483, 487. — Miklós özvegye 93, 106. — Péter gróf 86, 93, 105—107, 113, 288. — Ujvár 476.
Zúgvéd 537, 540, 543.
Zsámihegy 400.
Zsibói csata 488.
Zsigmond király 15, 22, 199—201, 204—207, 211, 226—229, 232, 424, 426, 427, 469, 484, 549, 550.
Zsilip 537.
Zsitvatoroki béke 43.
Zsoldos katonaság 304.
Zsoldosok 33, 76, 245, 269, 447—449, 451, 455.
Zsolnay András 265.